

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
SHAHRISABZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**IJTIMOIIY FANLAR FAKULTETI
IJTIMOIIY FANLAR KAFEDRASI**

**FALSAFA FANIDAN
O'QUV-USLUBIIY MAJMUA**

**Bilim sohasi: 100000-Ta'lim
Ta'lim sohasi: 110000-Ta'lim
Ta'lim yo'nalishi: Barcha bakalavriyat
yo'nalishlari
uchun**

Shahrisabz 2024

Fanning ishchi o'quv dasturi Shahrizabz davlat pedagogika instituti kengashi qaroriga muvofiq 2024 - yil "___" _____ dagi ___ – sonli bayoni bilan tasdiqlangan "Falsafa" o'quv dasturi asosida ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

B.Omonov

Taqrizchi:

M.Mamatov

Fannning o'quv uslubiy majmuasi Shahrizabz davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kengashining 2024_ yil "___" dagi "___" sonli bayoni bilan tasdiqlangan

Fakultet dekani:

_____ E.Tilayev

Fannning o'quv uslubiy majmuasi Shahrizabz davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar fakulteti Ijtimoiy fanlar kafedrasi kengashining 2024_ yil "___" dagi "___" sonli bayoni bilan tasdiqlangan

Kafedra mudiri:

_____ B.Omonov

MUNDARIJA

1. O'quv materiallari:	
a) Ma'ruza matnlari.....	
b) Seminar mashg'ulotlari.....	
2. Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari.....	
3. Glossariy.....	
4. Ilovalar:.....	
a) Fan dasturi.....(alohida sahifalangan)	
b) Ishchi fan dasturi.....(alohida sahifalangan)	
v) Tarqatma materiallar.....	
d) Testlar.....	
g) Baholash mezonlari.....	
e) O'UMning elektron varianti	

KIRISH

Insoniyat yaratgan ma'naviy boyliklar orasida falsafa ilmida to'plangan hikmatlar xazinasi, atoqli faylasuflar merosi, ularning asarlari muhim o'rin tutadi. Har bir davrning buyuk donishmandlari o'z yurti va xalqining tafakkuri, ruhiyati hamda orzu intilishlarini falsafiy ta'limotlarida ifoda etganlar, jamiyat farovonligi va millat ravnaqi uchun xizmat qiladigan yuksak g'oyalarni o'rta tashlaganlar. Xalqni buyuk maqsadlar sari yetaklovchi bu g'oyalarning muayyan davr mafkurasiga aylanishida falsafiy bilimlar katta ahamiyat kasb etadi. Insoniyat azalazaldan olam va odam nima, ular qanday paydo bo'lgan, voqelik qanday qonuniyatlar asosida yashaydi, o'zgaradi va taraqqiy etadi, degan savollarga javob izlaydi. Umrning mazmuni nimadan iborat, avlodlar ortidan avlodlar kelibketaverishida qanday ma'no bor kabi masalalar barchani o'ylantiradi. Falsafa ana shunday masalalar bilan shug'ullanadi. U nihoyatda qadimiy fan. Olam va odamlar o'rtasidagi munosabatlar. Inson qadri va umrning mazmuni, dunyodagi o'zgarishlar, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlik hamda taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari falsafaning asosiy mavzulari hisoblanadi. Falsafa –insoniyatning bir necha ming yillik tarixiy taraqqiyoti davomida yaratilgan ilm va madaniyatning ajralmas tarkibiy qismidir. Inson bor ekan, olam va odam nima, ular qanday paydo bo'lgan, voqelik qanday qonuniyatlar asosida yashaydi, o'zgaradi va taraqqiy etadi, umrning mazmuni nimadan iborat, kabi masalalar barchani o'ylantiradi. Falsafa ana shunday masalalar bilan shug'ullanadi. Falsafaning asosiy vazifasi inson ongida sog'lom aqlga mos dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Falsafa fanining dolzarbligi bugungi globalashuv davrida ma'naviyat sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolarni hal etish, xalqimiz ma'naviy me'rosini asrash va yanada yuksaltirish, yoshlarning falsafiy tafakkurini shakllantirish, ongini turli zararli g'oyalardan saqlash, ularni falsafiy bilimlar bilan qurollantirish zarurligi bilan belgilanadi. Ushbu fan barcha bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida o'tilishi belgilangan bo'lib, o'zida turli davrlarning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy qarashlarini mujassamlashtirib, voqea va hodisalarning mohiyatini anglashni, unga munosabat bildirishni shakllantiradi hamda analitik, sintetik, kreativ tafakkurni hosil qiladi.

1-mavzu. Falsafaning mohiyati va jamiyat taraqqiyotidagi roli

Reja:

- 1. «Falsafa» atamasining kelib chiqishi.**
- 2. Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari.**
- 3. Dunyoqarashning tarixiy shakllari.**
- 4. Falsafaning jamiyatdagi ahamiyati va roli yoki amaliy falsafa.**
- 5. Hozirgi dunyoda falsafaning ahamiyati.**

«Falsafa» atamasining kelib chiqishi. «Falsafa» tushunchasi yunoncha phileo – sevaman va sophia – donolik soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, donolikka muhabbat manosini anglatadi. Falsafa soʻzini qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, anʼanalar orqali) avloddan avlodga oʻtuvchi bilimni inson oʻz aqliga tayanib, mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yoʻli orqali olishi mumkin boʻlgan bilimdan farqlash maqsadida ishlatgan.

Pifagor va qadimgi davrning boshqa faylasuflari donolikka davo ham qilmaganlar, zero, oʻsha davrda keng tarqalgan tasavvurga koʻra, haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan asrga oʻtib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng soʻnggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega boʻlgan bashoratgoʻylar, kohinlar va oqsoqollar etirof etilgan. Ularning soʻzlari birdan-bir toʻgʻri deb qabul qilingan. Faylasuf esa, ularning fikriga koʻra donishmandlik muxlisi boʻlishi, eʼtiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki oʻz aqliga tayanib, ijodiy yoʻl bilan, shuningdek boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim boʻlgan.

Biroq, insonning dunyo va oʻziga bunday munosabati darhol yuzaga kelgani yoʻq. Insonning tabiatga qarshilik koʻrsatish, ishlab chiqarish vositalarini yaratish va koʻpaytirish qobiliyatlari rivojlangunga va oʻsgunga, buning natijasida yetarli tajriba va bilimlar toʻplangunga, odamlar aqli koʻp sonli savollarga javob izlash uchun etarli darajada yuksalgunga qadar insoniyat uzoq va mashaqqatli yoʻlni bosib oʻtgan. Shu bois falsafaning mohiyatini, shuningdek uning paydo boʻlish sabablari va sharoitlarini tushunish uchun gapni inson dunyoqarashidan boshlash lozim. Nima uchun? Shuning uchunki, falsafa dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllaridan biri hisoblanadi. Falsafa haqida gapirish – inson dunyoqarashi, uning oqilona fikrlash qobiliyati haqida, binobarin, uning mohiyati va Yerda hayot paydo boʻlish tarixi haqida gapirish demakdir. Bu yerda biz hali kam oʻrganilgan murakkab muammolarga duch kelamiz, zero insonning kelib chiqishi odamlar doim javobini topishga harakat qilgan buyuk jumboqlardan biri hisoblanadi. Ammo bilimning bu sohasida yechilmagan muammolar bugungi kunda ham bisyor. Xususan, inson nima uchun, qayerdan, qaysi sabablarga koʻra paydo boʻlgan, degan savolga aniq, umumiy etirof etilgan javob hanuzgacha mavjud emas. Shuningdek, aql faqat insonga xosmi yoki uning inson borligʻida mavjudligi obektiv borliqning bir parchasi, ayrim hodisasimi?, degan savol ham hali oʻz javobini topganicha yoʻq.

Mutaxassislar fikricha, insonda ong paydo bo'lib, ijtimoiy mavjudot sifatida uzil-kesil shakllanganidan beri, uning asosiy xususiyatlarida jiddiy o'zgarishlar yuz bergani yo'q, yani u hozirgi odamlardan deyarli farq qilmaydi. Ong paydo bo'lishi esa, ilmiy tasavvurlarga muvofiq, inson tarixiy rivojlanishining odam miyasi o'sib borayotgan mehnat faolligi va verbal (nutq orqali) muloqot tasirida o'ta rivojlanib, murakkab mavhumliklarni tushunadigan darajaga etgan davri bilan bog'lanadi. Shunday qilib, inson tushunchalarga tarifi berish, mulohazalar bildirish va mushohadalar yuritish yo'li bilan sodda, lekin tom manoda aqliy ish olib bora boshladi.

Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari. Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy dunyoqarash deb ataladi va insonning dunyo haqidagi tasavvurlarining tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo'l ko'rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulativ funksiyani bajaradi.

Keng manoda, dunyoqarash – insonning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek uning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e'tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo'ljallaridir.

Shu tariqa tariflanadigan dunyoqarash faqat insonga xos bo'lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog'liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni tariflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim olish uchun foydalana boshlaydi.

Dunyoqarashning shakllanishiga ijtimoiy muhit tasir etadi. Aql paydo bo'lishi bilan inson o'zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o'z «meni» va o'zgalar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. Shu tariqa u o'zini va o'zini qurshagan borliqni anglaydi, o'zi va boshqa odamlarni, o'zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o'ziga ma'lum bo'lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o'zi va o'zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o'ziga maqul va nomaqul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko'radi.

Dunyoqarashning tuzilishi - dunyoni sezish, dunyoni idrok etish va dunyoni tushunish kabi eng muhim elementlardan iborat.

Dunyoni sezish – bu o'zini qurshagan dunyoni sezgilar yordamida hissiy idrok etish bo'lib, bunda tuyg'ular, kayfiyat dunyoni go'yoki ranglarga bo'yaydi, uning obrazini subektiv, sof individual sezgilar orqali aks ettiradi. Masalan, bemor odamga haddan tashqari yorug' bo'lib tuyulishi mumkin bo'lgan nur, sog'lom odam uchun normal bo'ladi; daltonik ranglar gammasini, ko'rish qobiliyati normal bo'lgan odamga qaraganda butunlay boshqacha idrok etadi. Bundan dunyoni sezishning har xil, xususan optimistik, pessimistik, fojeaviy tiplari kelib chiqadi.

Dunyoni idrok etish – bu atrof borliqni ideal obrazlarda tasavvur qilishida namoyon bo‘ladi. Dunyoni idrok etish to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishi, yani borliqqa mos kelmasligi mumkin. Bu holda borliq noto‘g‘ri tasavvur qilinadi yoki illyuziyalar, suv parilari, alvastilar, kentavrlar haqidagi tasavvurlarga o‘xshash fantaziyalar paydo bo‘ladi. Dunyoni tushunish – insonning va uni qurshagan dunyoning mohiyatini aniqlash, shuningdek tabiatda yuz beruvchi voqea va jarayonlarning o‘zaro aloqalarini tushunishga qaratilgan aqliy-bilish faoliyatidir.

Dunyoni sezish va qisman (elementar shakllarda) dunyoni idrok etish barcha tirik mavjudodlarga xos bo‘lsa xos bo‘lsa, dunyoni tushunish esa faqat insongaga xos xususiyatdir.

Dunyoqarashda bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash funksiyalari mujassamlashadi.

Dunyoqarashning bilish funksiyasi insonda qiziqish uyg‘otuvchi barcha savollarni, shuningdek muayyan javoblarni o‘z ichiga oladi. Bilish odamlar dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi, u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo‘lib boradi.

Dunyoqarashning qadriyatlarga munosabat funksiyasi – insonning hayotni va o‘zini oliy qadriyat deb hisoblagan holga shakllanadi. Zero, o‘z qadrini bilmagan inson o‘zgarar qadrini bilmaydi va hayotda o‘z o‘rnini topa olmaydi.

Dunyoqarashning xulq atvorni belgilash funksiyasi – insonda o‘z-o‘zini tarbiyalash, manaviy madaniyatini takomillashtirish va faqat o‘zining manaviy dunyosiga munosib muhit tanlash malakalarini shakllantiradi..

Shu bois, muammolarga nisbatan muayyan tarzda yondashadigan har bir odamning dunyoqarashi, savollari va javoblari doim shaxsiy o‘ziga xoslik bilan ajralib turadi va hech bo‘lmasa shu sababga ko‘ra boshqa odamlar dunyoqarashiga hech qachon o‘xshamaydi.

Dunyoqarashning intellektual, emotsional va ruhiy asoslari uzviy bog‘liq bo‘lib, ular har bir inson uchun mutlaqo muayyan, individual xususiyatlar sifatida amal qiladi.

Intellektual, emotsional va ruhiy asoslar iroda bilan uyg‘unlikda e‘tiqodlar – odamlar faol qabul qiladigan, ularning ong darajasi va hayotdagi mo‘ljallariga mos keladigan qarashlarni yuzaga keltiradi.

Dunyoqarashga subektning yoshi, jismoniy va ruhiy holati, fel-atvori xususiyatlari, odatlari va e‘tiqodlari, shuningdek milliy madaniyat tipi, etnos xususiyatlari va ijtimoiy-madaniy omillar o‘z tasirini ko‘rsatadi. Dunyo haqidagi tasavvurda obektiv va subektiv tomonlarni ajratish ham o‘rinli bo‘ladi.

Dunyoqarashning shakllanishi jarayonida subektning e‘tiqodlari, qilmishlari va harakatlari majmui vujudga keladi. Dunyoqarashda inson va insoniyat o‘zligini namoyon etadi. Dunyoqarash inson xulq-atvori, uning barcha harakatlari va qilmishlari uchun fikrlash maydoni sifatida amal qiladi. Dunyoqarashning mental mezon sifatida ongda ishonch va e‘tiqod maydonga chiqadi. Dunyoqarash umumiy va shaxsiy ahamiyatga molik mo‘ljal tarzida namoyon bo‘lishi mumkin.

Dunyoqarashda hayotga oid, mifologik, diniy, badiiy, siyosiy, ilmiy qarashlar o‘rin oladi.

Dunyoqarash amaliy va nazariy darajalarda amal qiladi. Dunyoqarashning amaliy darajasi stixiyali tarzda shakllanadi va unda dunyoning manzarasi hayot haqidagi tipik tasavvurlar to‘plami namoyon bo‘ladi. Bu to‘plam kundalik hayotda ayniqsa ko‘p uchraydigan vaziyatlardan, mazkur muhitga xos bo‘lgan ko‘nikmalar, munosabatlar va odatlardan tarkib topadi. Bunday dunyoqarashga uning egasiga xos bo‘lgan kasbiy mo‘ljallar ayniqsa kuchli tasir ko‘rsatadi. Xulq-atvor reaksiyalari tipining shakllanishida subektning kasb-kori (amaldor, savdo xodimi, ofitser, uy bekasi, shifokor va h.k.) hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Oddiy dunyoqarash egasi dunyoga munosabatning o‘z muhitiga ayniqsa xos bo‘lgan andozalarini umumlashtirib, ularni harakatlar va qarashlarning o‘zgartirish oson bo‘lmagan muayyan mezoniga aylantiradi. “Oddiy dunyoqarash” kategoriyasining sinonimlari sifatida “kundalik dunyoqarash”, “amaliy dunyoqarash”, “noilmiy dunyoqarash” tushunchalari amal qiladi.

Dunyoqarashning nazariy darajasi voqelikning bevosita inikosi emas, balki dunyo haqidagi ideallar va konseptual modellar majmuidir. Aynan ideallar dunyoqarashni – kelajakni shakllantiruvchi va belgilovchi ideal kuch sifatida tavsiflaydi. Nazariy darajaning izchil rivojlanishi insonda amalda mavjud bo‘lgan dunyoqarashning boshqa qatlamlarini, xususan mifologik dunyoqarash qoldiqlari yoki kundalik dunyoqarash unsurlarini inkor qilmaydi. Nazariy dunyoqarash asrlar davomida individning ijtimoiylashuvi jarayonining mahsuli hisoblanadi. Bunda individ o‘zining voqelikka bo‘lgan munosabatida jamiyatdan olinadigan nematlarni bevosita o‘zlashtirishdan tarixiy bunyodkorlik va insoniy qadriyatlar mazmunini tushunishga qadar bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tadi.

Shunday qilib, dunyoqarashning har bir darajasi inson hayot faoliyatida o‘z vazifalarini hal qiladi. Ularning ahamiyati va o‘ziga xosligi ham shundadir. Tanqid faqat u yoki bu (diniy, oddiy, pragmatik yoki ssientistik) dunyoqarash universallikni asossiz ravishda davo qilgan holda o‘rinli bo‘ladi.

Shubha dunyoqarashning muhim elementi bo‘lib, u insonni dogmatizm, yani biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi. Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo‘lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari mif va din, falsafa va fan bo‘lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir.

Mifologik dunyoqarash -turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir. («Mif» tushunchasi yunoncha mythos so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, afsona, rivoyat degan manoni anglatadi). Mifda bilimlar, diniy e‘tiqodlar, manaviy madaniyatning turli elementlari, sanat, ijtimoiy hayot kurtaklari birlashgan bo‘lib, shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi muayyan darajada tartibga kelgan, ularning dunyo haqidagi qarashlari esa qisman tizimga solingan. Mazkur

tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar bo'lib, miflar avvalo ular orqali ifodalanadi. Shu tariqa to'plangan bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga o'tishi ham taminlanadi.

Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu oddiy rivoyat emas, balki og'zaki «muqaddas» matnning arxaik ongdagi voqea-hodisalarga, insonga va u yashayotgan dunyoga tasir ko'rsatuvchi muayyan borliq sifatidagi narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega bo'ladi.

Mifologik dunyoqarashda olam makon va vaqtda bir vaqtning o'zida chekli va cheksizdir. Masalan, makon bu yerda umumiy cheksiz makondan va ayni vaqtda katta makonga o'xshash ko'p sonli chekli kichik makonlardan iborat. Umumiy cheksiz vaqt davriy bo'lib, o'zini katta vaqtga o'xshash kichik vaqtlar sifatidagi o'z sikllarida takrorlaydi. Umuman olganda, mifologik dunyoqarashda katta olam doirasida dunyolarning cheksiz rang-barangligi yuzaga keladi va har bir dunyo o'z makoni va vaqtiga ega bo'ladi.

Mifologik dunyoqarashga ko'ra odamlar yashaydigan dunyo «barcha tomondan» boshqa dunyolar bilan qurshalgan. Bu dunyolarning o'z aholisi, o'z qonun-qoidalari, o'z maqsadlari bor. Bu dunyolarning hammasi odamlar dunyosi bilan u yoki bu darajada bog'langan. Boshqa dunyolarning ko'pgina kuchlari va mohiyatlari odamlar yashaydigan dunyoga kiradi va insonga faol tasir ko'rsatishi, xususan unga yordam yoki xalaqit berishi mumkin. (bugungi kunda ushbu qarashlarni isbotlash uchun koinotni o'rganmoqda). Shu sababli inson o'zi yashaydigan dunyoda o'z maqsadlariga erishish uchun boshqa dunyolar haqida mumkin qadar ko'proq bilishi va shu dunyolardan kelgan kuchlarga tasir ko'rsatish, ular bilan til topishni bilishi kerak. Bir vaqtning o'zida ham odamlar dunyosida, ham undan tashqarida – bir dunyodan boshqa dunyoga o'tish va har bir dunyoga chetdan nazar tashlash imkonini beruvchi umumiy dunyoda yashashi lozim. Shu sababli inson, dunyoning mifologik manzarasidagi har qanday obekt kabi, ikki tomonga ega bo'lgan asosdir. O'zining bir tomoni («tanasi») bilan inson o'zining kichik dunyosida, boshqa tomoni («joni») bilan u barcha dunyolar o'rtasida yashaydi. Mifologik dunyoqarashda barcha obektlar jonli bo'ladi, shu bois bu yerda hatto toshlar bilan ham ehtiyoj bo'lib muomala qilish talab etiladi, aks holda ularning g'azabiga duchor bo'lish mumkin. Barcha dunyolar va ularda mavjud mohiyatlar turli dunyolarda amalda bo'lgan har xil qonun-qoidalarga bo'ysunadi. Masalan, daryodan o'tish uchun avval undan ruxsat so'rash kerak, ovchi otgan tosh nishonga tegishi uchun avval tosh bilan kelishish yoki uni o'z xohish-irodasiga bo'ysundirish lozim, aks holda tosh hech qachon nishonga tegmaydi. Daryo, tosh, tog', bulut – bularning hammasi jonli mavjudotlar yoki ularning ko'rinishlari va ularning barchasiga jonli mavjudotlar sifatida yondashish: so'rash, tahdid qilish, jalb etish, xizmat qilish kerak. Insonga ta'sir o'tkazish uchun bu odam nimadan qo'rqishi va nimani yaxshi ko'rishini, u nimaga sajda qilishi va nimani yomon ko'rishini bilish lozim, shunda unga yaxshi ko'rgan narsasini taklif qilish yoki qo'rqadigan narsasi bilan qo'rqitish, bu odamga ta'sir o'tkazishga harakat qilish mumkin. Ayni shu harakatlar har

qanday dunyoda yashaydigan barcha tirik jonzotlarga nisbatan ham o'rinlidir. Hatto odamlar va boshqa mohiyatlarni boshqaruvchi qonunlar ham tirik mavjudotlarning alohida turi bo'lib, ular bilan ham yo til topish, yo ular ustidan g'alaba qozonishga harakat qilish mumkin. Butun dunyo – rang-barang mavjudotlar o'z maqsadlariga erishishga harakat qiladigan katta jang va kurash maydonidir. Ularning barchasi dunyoning buyuk qonuni (qismat)ga bo'ysunadi, biroq bu qonunning o'zi ko'p sonli kichik qonun-taqdirlarga bo'linadi, yani har bir mavjudotning o'z qonuni - taqdiri bo'ladi. Qonun-taqdir har kimni muayyan yo'lga boshlaydi va har kim o'z qismatiga bo'ysunadi. Bu hol toki mavjudot o'z taqdiridan yuksalgunga yoki uni enggunga qadar davom etadi.

Mifologiyada dunyoning mazmuni o'z qismatini yengishdan iborat bo'lib, bu yerda ikki yo'l bor. Bir yo'l juda uzoq va ko'pchilik uchun mo'ljallangan bo'lib bu o'z taqdiriga to'la bo'ysunish va uning barcha talablarini bajarish orqali uni engish yo'lidir. Boshqa yo'l qisqa bo'lib, undan kamdan-kam odam borishi mumkin – bu o'z taqdirini engib, yangi, oliyroq taqdirga sazovor bo'ladigan va shu zahoti u bilan ham jangga kirishadigan qahramon yo'lidir.

Mifologiyada aql-idrok va tasavvur ayniydir, deb aytish mumkin. Tushunchalardan xoli aql-zakovat emotsiyalar hukmi ostiga tushib qoladi. Shu sababli dunyoning mifologik manzarasida biron-bir fikrni empirik darajada tekshirish mumkin emas, tabiat hodisalari esa tirik mavjudotning xatti-harakatlariga qiyosan idrok etiladi.

Mifda ota, oqsoqol hukmi va qaror topgan an'analar muhim rol o'ynaydi. Rivoyat va uning mazmuniga nisbatan bunday munosabat zamirida e'tiqod, borliqni bevosita, emotsional idrok etish yotadi. Mifologik dunyoqarash dunyoni yaxlit tushunish bo'lib, unda shubhaga o'rin yo'qdir. Masalan, Zoroastrizm mifologiyasida dunyo yaxshilik xudosi Axuramazda va yomonlik xudosi Ahrimanning doimiy ziddiyatida rivojlanadi, Maya qabilalari miflarida Ketsalkoatl Xudosi dunyoning yaratuvchisi. Vikinglar mifologiyasida dunyoning paydo bo'lishi asosida olov va muzlikning to'qnashishi g'oyasi yotadi. To'qnashuv oqibatida Ivir xudosi paydo bo'lib, uning sochlaridan o'simlik dunyosi, tomiridagi qondan daryo va dengiz suvlari, qovirg'asidan ayol, mushaklaridan erkak paydo bo'lgan. (Bu hozirgi davrdagi olamnig yaralishiga oid katta portlash g'oyasi bilan ayniy). Vikinglar mifologiyasi ham ko'p xudolilikka asoslangan.

Qadimgi Misrning borliq suvli xaosdan bino bo'lgani haqida hikoya qiluvchi kosmogonik miflarida ham zoomorfizm izlariga duch kelish mumkin. Unda Xudo u yoki bu hayvon shakl-shamoyilida gavdalantirilgan. Donishmandlik Xudosi – Tot ibis obrazi (issiq mamlakatlarda yashaydigan, laylakka o'xshash uzun oyoq qush) bilan bog'langan, boshi va tumshug'i qushnikiga o'xshash odam qiyofasida tasvirlangan. Bu yerda xudoning zoomorf alomatlarini antropomorf belgilar bilan birikkan.

Osmon butun tanasi yulduzlar bilan qoplangan sigir sifatida tasavvur qilingan. Bazan u yoy kabi egilib, qo'llari va oyoqlarining barmoqlari bilan yerni tutib turgan iloha - Nut obrazi bilan ayniylashtirishgan. Butun Misrda e'zozlangan mashhur xudolar to'qqizligi – enneada mavjud bo'lgan. Quyosh

xudosi – Ra xaosdan bino bo‘lgan Nun bilan ayniylashtirilgan xudo Atum o‘z urug‘ini yutib, o‘zini o‘zi urug‘lantirgan va so‘ng tupurib, dastlabki xudolar – shu (havo xudosi) va Tefnut (namlik ilohasi)dan iborat juftni yaratgan. Ulardan ikkinchi juftlik – Yer xudosi Geb va osmon ilohasi Nut tug‘ilgan. Ulardan Isida va Neftida, Osiris va Set dunyoga kelgan. Misr mifologiyasida Osiris – tabiatning unumdor kuchlari xudosi va marhumlar dunyosining podshosi. Plutarxning aytishicha, Osiris odamlarni yovvoyi turmush tarzidan chiqargan, ular odamxo‘rlik odatini unutishlariga ko‘maklashgan, ularga don ekish, uzumzor bog‘ barpo etish, non yopish, bo‘za va sharob pishirishni o‘rgatgan. Bundan tashqari u odamlarga qurilish ishi va tabobat mahoratidan ham saboq bergan.

Qadimgi Misr mifologiyasi monistik yoki plyuralistik xususiyatga ega. Chunki misrliklar oliy Mavjudot va Yaratuvchi sifatidagi Xudo bilan bir qatorda xudolar yoki ilohalarning tilga olinishida biron-bir ziddiyat ko‘rmaganlar. Oliy Mavjudot va Yaratuvchi sifatida Quyosh xudosi Ra amal qilgan, unga misrliklar ilk tarixiy davridayoq sig‘inganlar. Bunda botayotgan Quyosh Atmu, chiqayotgan Quyosh – Xepera, choshgohdagi Quyosh esa – Ra deb atalgan. Bular Quyosh xudosining uch siymosi hisoblangan.

Ammo deyarli har bir qishloq yoki shahar aholisining ham o‘zi yoqtirgan xudolari mavjud bo‘lgan. Ba‘zan odamlar ulardan yuz o‘g‘irganlar va natijada ikkinchi darajali xudolar oliy xudolarga aylanishlari mumkin bo‘lgan. Goho bir xudo atributlari boshqa xudoning atributlari bilan qorishib ketgan. Mahalliy xudolar panteoni o‘ta o‘zgaruvchan bo‘lgan. Mahalliy, oilaviy, milliy xudolardan tashqari unga tabiiy stixiyalar – daryolar, tog‘lar, Yer va osmon xudolari kirgan. Tadqiqotchilar xudolarning mazkur rang-barangligini tushuntirishga harakat qilar ekanlar, qadimgi Misrda bir nechta yirik teologik markazlar mavjud bo‘lgani va ularning kohinlari aynan o‘z xudolarini madh etish va ularning ustunligi g‘oyasini ilgari surish bilan shug‘ullanganlar, deb taxmin qiladilar.

Shuni qayd etib o‘tish lozimki, Tot xudosi mashhur to‘qqizlik – enneadaga kirmaydi, zero u, donishmandlik, yozuv va hisob xudosi sifatida, tabiiy xususiyatlarni emas, balki ma‘naviy fazilatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Uni «xudolar mirzasi» va «Ustalar Ustasi» deb ataganlar.

Xudo Totga biz birinchi marta qadimgi Misr mifologiyasida narigi dunyodagi savol-javob jarayonida duch kelamiz. Bu jarayon tavsifiga «Marhumlar kitobi»ning 125-bobi bag‘ishlangan. Shu narsa diqqatga sazovorki, hamma ishning narigi dunyoda javobi borligiga bo‘lgan ishonch insonning tiriklik paytidagi faoliyati va qilmishlari uchun kuchli motiv sifatida amal qilgan. Qadimgi manbalarda misrliklar o‘lgandan keyin narigi dunyoda qattiq savol-javob bo‘lishini kutganlar. Bunda ularning mayiti mo‘miyolashtirilishi va daxmaga joylashtirilishi lozim bo‘lgan. Narigi dunyoda so‘roqqa tutishni Osiris amalga oshirgan. Bunda eng avvalo psixostasiya, yani marhumning yuragini tarozida o‘lchash amalga oshirilgan. Tarozinin bir pallasiga yurak, ikkinchisiga esa – haqiqat (yoki adolat) toshi (tissoli – iloha Maat) qo‘yilgan. Agar tarozining ikki pallasiga teng kelsa, marhum oqlangan. Donishmandlik xudosi – Tot tarozida

o'ldirish natijasini qayd etgan. Marhumni oqlash «Marhumlar kitobi»ning 125-bobida bayon etilgan «Rad etuvchi istig'for» vositasida amalga oshirilgan. Unda marhum sodir etmagan gunohlar ro'yxati keltirilgan. Qadimgi Misrning o'ziga xos axloq kodeksi sanalgan «Rad etuvchi istig'for» marhum o'z yuragi tarozida o'lchanishi va hukm chiqarilishidan oldin talaffuz qilishi lozim bo'lgan 42 qoidani o'z ichiga oladi. Bu qoidalarning aksariyati hozirgi zamon odami uchun ham ibratlidir. Yuragi yengil tosh bosgan marhumning boshi esa kundaga qo'yilgan va uni gippopotam tishlab tanasidan judo qilgan. Yomon ruhlar «ikki marta o'lganlar» deb atalgan. Demak, haqiqiy iblislar misrliklarga malum bo'lmagan. Ular xudo Set va uning yo'ldoshlari kabi yovuz kuchlarga, shuningdek hali erda daydib yurgan «ikki marta o'lganlar»ga qarshi kurashganlar.

Dafn etilmagan maytning darbadar ruhi o'z yo'lida turli insu jinslarga duch kelishi mumkin bo'lgan. Ulardan qutulish uchun maxsus duolar va afsunlarni bilish talab etilgan. Dafn marosimining batafsil tavsifi keltirilgan «Marhumlar kitobi» tiriklarga ham foydali bo'lgan. Chunonchi, kitobning «Totga sig'inish» deb nomlangan o'n sakkizinchi bobi odam o'lganidan keyin uning ruhi yana Yorug'lik ko'rishiga ko'maklashgan. Tirikligida ushbu bob ro'yxatini yonida olib yurgan odam hech qachon kasal bo'lmagan, yerda o't balosi va boshqa xavf-xatarlar uni chetlab o'tgan. Afsonaga ko'ra, Tot kitobi ibodatxonaning ichki xonasidagi tilla qutida saqlangan. Bu qutidan faqat bitta kalit bo'lib, u germetik arkonning vallomati sanalgan Misteriyalar Ustasida turgan. Maxfiy kitobda nima yozilganini faqat u bilgan. Misteriyalar zavol topishi bilan Tot kitobi ham yo'qolgan, sodiq vallomatlar ularni muhrlangan muqaddas qutida o'zga yurtlarga olib ketgan. Ammo buyuk bilimlar faqat maxsus kishilarga berilishi lozimligi qadim zamonlardayoq belgilangan. Buni simvolik tilini maxsus tayyorgarlik va uquvsiz tushunish mumkin bo'lmagan Taro arkonlari ham tasdiqlaydi. Mazkur bilimlar bilan oshno etish xususida qadimgi shiorda shunday deyilgan: «Muxlisni yasash mumkin emas, bunga faqat mehnat bilan erishish mumkin».

Qadimgi misrliklarning xudolarga murojaat etish usuli ham diqqatga sazovordir. Bu usul keyinchalik teurgiya, yani xudolarga buyruq berish yoki hatto ularga tahdid qilish sifatida tavsiflangan. Bunday afsunlar vositasida xudolarga iltijo qilmaganlar, balki ularga amr etganlar, ulardan yordam talab qilganlar. Ba'zan xudolarni yordamga chaqirmaganlar, balki xavf-xatarga nari ketishni buyurganlar va shu tariqa o'zlarini xudo o'rniga qo'yganlar.

Qadimgi Hindiston mifologiyasining asosiy manbasi Rigvedalar Mandallarining 10 ta kitobi va mingdan ortiq gimnlardan iborat bo'lib, u dunyoning paydo bo'lishi haqidagi kosmogonik g'oyalarga asoslanadi (Regvedadan tashqari yana uchta vedalar: Samaveda, Yadjurveda, Atxarvedalar bor). Unga ko'ra olam o'zida hayot urug'iga ega bo'lgan suvdan tashkil topgan. Dastlab olamda na osmon va yer, na kun va tun, yaxshilik va yomonlik, erkak va ayol bo'lmagan. Bunday holat qorong'ilik deb nomlangan va undan yakka narsalar paydo bo'lgan. Rigvedaning boshqa gimnlarida olamdan tashqaridagi olamda Indra xudosi paydo bo'lgan, u olamga Yorug'lik va qorong'ilik,

yaxshilik va yomonlik, hayot va o'limni teng kuchli qilib olib kirgan. Boshqa mifda Indra suzayotgan tepalikni (tepalik Yer manosida) yondirgan va suv ustida suzishda davom etgan. Bu jarayonda Indra Vritru ajdahosining qarshiligini bostirgan va natijada suzayotgan tepalik - yerdan suv va olov birligidagi hayot paydo bo'lgan suv to'rtta daryolar, olov esa quyoshdir. Tepalik asta-sekinlik bilan kattalashib Yer shaklini egallagan. Keyin Indra osmonni ko'tarib uni ustun bilan suyagan, shu orqali dunyo daraxti paydo bo'ladi. U osmon va erni bir-biridan ajratgan va murosaga keltirgan. Dunyoning paydo bo'lishi yangi g'oyalar bilan to'ldiriladi. Xususan, olam xudolar bilan to'ldirilgan va muayyan bosqichda o'z o'rnini tepalikdan paydo bo'lgan devlarga bo'shatib bergan. Asuralardan biri devlar tomonga o'tib u dunyo va bu dunyo oraliq'ida vositachiga aylangan va h.k.

Qadimgi yunon mifologiyasiga ko'ra olam dastlab cheksiz, qorong'i xaosdan iborat. Xaosdan Yer xudosi Geya paydo bo'lgan. U o'z bag'ridagi barcha narsalarning hayot manbai. Erdan juda uzoqda osmon va Cheksiz chuqurlikda abadiy zulmat hukmdori Tartar paydo bo'lgan. Xaosdan hayot va muhabbat manbai Eros paydo bo'lgan. Shu tartibda dunyoda hayot paydo bo'lgan. Cheksiz xaos abadiy zulmat- Erebn va tun-Nyuktuni yaratdi. Tun va zulmatdan abadiy Yorug'lik -Efir va yorug'- kun Gemera paydo bo'lgan. Yorug'lik olamda teng tarqalgan va shu tariqa, tun va kun doimiy almasha boshlagan. Bag'rikeng Yer Cheksiz osmon Uranni yaratgan va u Yer uzra tarqalgan. Uning yonida tog'lar va sarqash dengiz paydo bo'lgan. Barcha narsalarni osmon, tog'lar va dengizlarni ona Yer yaratgan. Biroq ularning otasi bo'lmagan. Osmon-Uran dunyoni egallagan va u Yer-Geyaga uylangan. Uran va Geyaning olti o'g'li va olti qizi bo'lgan. Ularning o'g'li titan Okean va xudo Fetida o'z suvlarini dengizga quyuvchi daryolarni va okeanidlarni yaratganlar. Titan Gepperiod va Teyya dunyoga Quyosh-Geliosni Oy-Selenni va qirmizi ufq Eosni keltirganlar. Astreya va Eosdan qorong'i osmon yulduzlari va shamollar paydo bo'lgan Titanlardan tashqari Geya uchta bir ko'zli sikloplarni va yuz qo'lli gekatonxeyralarni dunyoga keltirgan. Ularning kuchiga hech narsa teng kela olmagan. Uran o'z farzandlarini yomon ko'rib qolgan va ularni Yer qaridagi zulmatga qamab qo'ygan. Geya – Ona Yer farzandlarining iztiroblariga chiday olmagan, Shuning uchun o'g'illarini otasining qaroriga qarshi isyon ko'tarishga dawat qilgan, biroq farzandlar otasiga qo'l ko'tarishga qo'rqgan. Biroq eng kichik farzandi Kron ayyorlik bilan o'z otasini taxtdan ag'dargan. Kronning harakatidan g'azablangan xudo-Tun qator xudolarni O'lim –Tanatani, Erida-nifoqni, Apadu-yolg'onni, Ker-talon-tarojlikni, Gipnos- turli qo'rqinchli tushlarni, Nemesida- turli jinoyatlar uchun qasosni va shu kabi yomonliklarni o'zida namoyon qiluvchi xudolarni dunyoga keltirgan. Shu tariqada hozirgi kungacha dunyoda yaxshilik va yomonlikning abadiy kurashi xukmronligi davom etmoqda.

Mifologik dunyoqarashda – odamlar o'z dunyolarida yashaydigan va boshqa dunyolarni boshqaradigan ayrim oliy mavjudotlar sifatida qaraladi. Bu xudolar orasida biron-bir eng katta va eng qudratli xudo, masalan, antik mifologiyada Zevs mavjud bo'lishi mumkin, biroq hatto shu xudo ham faqat

o'ziga teng xudolar orasida birinchidir. Uni istalgan paytda taxtdan «ag'darish»ga harakat qilish va oliy hokimiyatni boshqa xudo egallashi mumkin. Masalan, Zevs bir paytlar o'z otasi – xudo Kronosni taxtdan ag'dargan, Kronas esa o'z otasi Uranni taxtdan ag'dargan, Shuning uchun Zevsning o'zi ham kimdir uning hokimiyatini egallashga harakat qilmasligi uchun sergak bo'lishiga to'g'ri kelgan. Shu sababli, hatto eng katta xudo mavjud bo'lsa ham, dunyoning mifologik manzarasida yuqorida doim dunyoni boshqarishga ko'p sonli nomzodlar mavjud bo'ladi. Hatto eng katta xudolar ham Qismat hukmi ostida bo'lsalar-da, Qismatning o'zi ham nimalardadir shu xudolarga bo'ysunadi. Dunyoning vujudga kelishini tariflar ekanlar qadimgi yunon mifologiyasi ham Cheksiz xaos g'oyasiga tayanadi.

Mifologiya (miflar majmui sifatida) qadimgi odamlar dunyoqarashi bilangina uzviy bog'liq emas. Kundalik ongda yashaydigan din, falsafa, siyosat, san'atda aniq-ravshan yoki pardalangan ko'rinishda mavjud bo'lgan miflar bugungi kunda ham (kim uchundir ko'proq, kim uchundir kamroq darajada) odamlar hayoti va ijodida faol rol o'ynab, har qanday inson dunyoqarashining tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. Jamiyatning axborotlashuvi jadal suratlarda o'sib borayotgan sharoitda mif televidenie, radio, vaqtli matbuot, hozirgi saylov texnologiyalari vositasida bazan ijtimoiy ong bilan manipulyasiya qilish, oldindan belgilangan jamoatchilik fikrini shakllantirish vositasi sifatida qo'llanilmoqda.

Diniy dunyoqarash (Din so'zi arabchadan tarjimada e'tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma'nolarni anglatadi.) dunyoni mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan oliy mavjudot, Xudo boshqaradi degan tasavvurga asoslanadi va shu bilan mifologik dunyoqarashdan farq qiladi. Xudo boqiy va shak-shubhasizdir, u hamma narsani – makon va vaqt, materiya, barcha tirik jonzotlarni yaratgan. Xudo barcha yaxshi fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan va hamma narsaga qodir. U dunyoni yaxshi ishlar uchun yaratgan, biroq U dunyoga erkinlik ham bergan, yaxshilikka har kim zo'rlik ostida emas, balki o'z ixtiyoriga ko'ra kelishiga imkoniyat yaratgan.

Ammo erkinlik xatolarga, yomonlikka olib kelishi ham mumkin. Bunda yomonlikning yuz berish ehtimoli erkinlik uchun to'lanadigan haq sifatida qaraladi. Shu sababli Xudo erkinlikka erishish yo'lida yomonlikka ham izn beradi.

Xudo materiyani, son-sanoqsiz jonsiz moddalar va tirik mavjudotlarni yaratadi. Inson dunyoning markazida turadi – insondan tubanroq mavjudotlar - hayvonlar, o'simliklar bor, ayni vaqtda insondan yuksakroq mavjudotlar farishtalar ham bor. Biroq barcha mavjudotlar orasida Xudoning tabiatini eng to'liq aks ettiradigan jonzot insondir. Vaqti kelib odamzot dunyoda yaratilgan barcha mavjudotlardan yuksakroqqa ko'tarilishi mumkin. Dunyoda mavjud barcha qonunlar pirovard natijada Xudo xohish-irodasining ifodasidir. Yomonlik – bu mazkur xohish-irodani buzish va ayni vaqtda uni bajarishdir, chunki hech kim va hech narsa Xudoning xohish-irodasiga qarshi borishi mumkin emas. Dunyoda oliy qonun – muhabbat qonuni mavjud. Dunyoda hamma narsani

muhabbat harakatga keltiradi, hatto nafrat zamirida ham muhabbatga tashnalik yotadi.

Diniy dunyoqarashda dunyoning maqsad va mazmuni – hammaning hammaga nisbatan umumiy muhabbatiga erishish, biroq bunga yo‘l erkinlik hamda yomonlik imkoniyati orqali o‘tadi. Xudo muhabbat va yaxshilikka majburlov yo‘li bilan erishishni xohlamaydi, U Ilohiy muhabbatni hayotning birdan-bir to‘g‘ri qonuni sifatida o‘zi anglab etishi uchun dunyoga erkinlik bergan. Dunyo buni anglab etgunga qadar maqsaddan ko‘p sonli chetga chiqishlar yuz berishi mumkin. Inson hayotining mazmuni – Xudoning xohish-irodasini erkin qabul qilish, o‘zidagi muhabbat bilan mushtarak bo‘lmagan ko‘r-ko‘rona erkinlikni engish, erkinlik bilan Xudoning muhabbatini o‘zida birlashtirishdan iborat.

Diniy dunyoqarash odamlarning diniy tajribasini umumlashtirish va sintez qilish natijasida yuzaga keladigan tabiatning umumiy xossalari va qonuniyatlari haqidagi tasavvurlarning yaxlit tizimini tashkil etadi. Diniy dunyoqarash o‘zicha borliq va mavjudlikni, yani yaratilgani tufayli borliqqa ega bo‘lgan dunyoni farqlashdan kelib chiqadi. Bu farq mazkur yondashuvni tushunish uchun muhimdir.

Borliqning diniy konsepsiyasi ikki yoqlama, yani dual xususiyatga ega, chunki u Xudo bilan ayniy bo‘lgan mutlaq, g‘ayritabiiy borliqni borliqqa ega bo‘lgan tabiiy narsalarning rang-barang dunyosiga qarshi qo‘yadi. Mohiyat e‘tibori bilan, bu manzara bir-biridan mutlaqo farq qiladigan ikki ontologiya: yaratilmagan borliq ontologiyasi va yaratilgan borliq ontologiyasini nazarda tutadi. Mutlaq borliqni oqilona yo‘l bilan tushunish mumkin emas. Dunyoni o‘ziga xos jarayon sifatida idrok etuvchi odam aqlning imkoniyatlari Dunyoning alohida diniy manzarasidan kelib chiqib, uni uch jahon dini: buddizm, xristianlik va islomga tatbiqan ko‘rib chiqamiz.

Buddaviylik dini dunyoqarashiga ko‘ra borliq Cheksiz aylanma oqim mahsulidir. Buddizm mutafakkirlari bu jarayon o‘limdan o‘limga, qiynoqdan qiynoqqa, sinovdan sinovga solinuvchi inson uchun Cheksiz darajada uqubatlidir deb hisoblaganlar.

Hayotning azob-uqubatlarga to‘laligi haqidagi fikrdan qattiq tasirlangan Budda o‘zgarish konsepsiyasini tariflaydi. Hayot – vujudga kelish, shakllanish va yo‘q bo‘lishlar qatoridan iboratdir. Dunyo o‘lishlar va tug‘ilishlarning muttasil yangilanuvchi aylanma harakatidir. Hamma narsalar o‘zgaradi. Ilohiy narsalar orasida ham, dunyoviy narsalar orasida ham o‘zgarmas narsa mavjud emasligiga Budda tarafdorlarining ishonchi komil. Budda uchun olov shakllanish, boshsiz va adoqsiz shakllanishning Cheksiz oqimi ramzidir. Dunyo – yuz beruvchi va yo‘qoluvchi o‘tkinchi, karma bilan bog‘langan voqealar oqimi. Faqat harakat mavjud; arboblardan mavjud emas, qilmish mavjud; shakllanishdan boshqa hech narsa mavjud emas.

O‘zgarmas substrat mavjud bo‘lmagan holda dunyoning uzluksiz mavjudligini tushuntirish uchun Budda sababiyat qonunini e‘lon qiladi va uni uzluksizlikning asosiga aylantiradi. Mavjud hamma narsalar sabablar va shartlardan yuzaga keladi va barcha jihatlaridan o‘zgarmas hisoblanadi. Sababli

narsalarning hammasi halok bo'lishi lozim. Dunyoga keluvchi va uyushuvchi narsalarning barchasida yo'q bo'lish tug'ma zarurati mujassamdir. Har qanday substansiya cheklangan bo'lib, uning mavjudligi o'zgarishlarning o'zgarmas ketma-ketligidan iboratdir. Bu o'zgarishlarning har biri oldingi shartlar bilan belgilanadi. O'tgan lahzalar oqimga tortiladi. Sababiy evolyusiyaga harakatlarning mexanik ketma-ketligi sifatida qaralishi mumkin emas. Bu o'tmish hozirni belgilovchi yagona holatdir. Buddizm sababiyatga – o'tmish hozirning taqdirini belgilashiga qattiq ishonadi. Hatto ruhsiz olamning oddiy mexanizmida ham u boqiy koinot qonunini ko'radi. Bu rejasiz ulkan labirintdir. Koinot tartibining g'ildiragi yaratuvchisiz, ma'lum asossiz harakatlanadi va sabablar va oqibatlarning bog'lanishi natijasida abadiy mavjud bo'ladi.

Buddizm oldiga muhim savol qo'yadi: bu uzluksiz harakatni qanday qilib chetlab o'tish mumkin? Buddizm bu dunyo va harakatni kim yaratgan, degan savolni muhim emas deb hisoblaydi va unga javob berishdan bo'yin tovlaydi. Uning tarafdorlari narsalar o'zgarishini, dunyoda borliq yo'qligi, faqat shakllanish mavjudligini tan oladilar. Narsalar borlig'iga Buddaning befarqligi shu bilan izohlanadi. Inson narsalarga haddan tashqari kuchli bog'langani uchun ham azob chekadi. Inson narsalardan butunlay uzoqlashishi, azob-uqubatlarga giriftor qiluvchi o'tkinchilik va o'zgaruvchanlikka o'rin bo'lmagan holatni izlashi lozim. Inson to'la osoyishtalik va xotirjamlikka faqat nirvana holatida erishishi mumkin. Nirvana so'zi «nirva» - puflash, o'chirish (olovni) felidan kelib chiqqan bo'lib, sifat tariqasida kelganda «g'oyib bo'lgan», «o'lgan», «barham topgan» degan manoni, ot bo'lib kelganda «g'oyib bo'lish», «intiho», «mavjudlikning tugashi», «lazzat», «abadiy osoyishtalik» va nihoyat, qayta tug'ilishning muqarrarligidan qutulish degan ma'noni anglatadi. Nirvanaga erishish osmonga etishdan yuqoriroqdir, bu mislsiz osoyishtalik holatidir. Nirvana sababsizdir, biroq nirvanaga erishishning yo'li, sakkiz o'lchovli yo'li bor. Nirvanaga sof aqlli, hissiy lazzatlanishlardan ozod odam erishadi. Shunday qilib, buddizmda karmani, shakl-shamoyilning o'zgarish qonunini yengishning o'ziga xos axloqiy-kosmik vertikal shakllanadi. Insonning erkin ruhiy faolligi ijodiy asos hisoblanadi. Faol shaxs e'tiborga loyiq birdan-bir borliq sifatida talqin qilinadi.

Buddizmda, bir tomondan, xudolar ham karma oqimida harakatlanadi, boshqa tomondan esa – odamlarga xudo xaloskor sifatida kerak emas, degan xulosa chiqariladi. Buddizmda Xudo va dunyo dualizmi mavjud emas. O'zining rivojlanish jarayonida buddizm oliy manaviy asosni tan oladi. Nirvana Budda bilan tenglashtiriladi. Budda axloqiy ideal ramzidan uning shaxsiy tajassumiga, diniy emotsiyalar obektiga aylanadi. Nirvananing kosmik jihati bilan bir vaqtda Buddaning kosmik konsepsiyasi yuzaga keladi. Buddaga sig'inish e'tiqod qiluvchi hayotining oila-nikoh munosabatlaridan boshlab umumiy davlat bayramlarigacha bo'lgan barcha tomonlarini qamrab oladi.

O'zi taklif qilgan panoh topish yo'lining universalligi bilan buddizm diniy tasavvurlarning sezilarli darajada demokratiyalashuviga sabab bo'ldi. Buddizmda yaxshi fazilatlilik shartlari tashqi narsalarga bog'liq emas. Insonning kimligi – boy yoki kambag'alligi ahamiyatsiz. Hamma barkamoldir. Faqat halol,

to'g'ri hayotgina muhimdir. Buddizm vujudga kelgani zahoti barcha odamlar qaysi tabaqaga mansubligidan qat'iy nazar teng ekanligini elon qilib, tabaqaviy tuzum muxolifiga aylandi. Biroq shaxsning mutlaq erkinligi buddizmning eng muhim tamoyil hisoblangani bois, u insonning dunyo bilan barcha aloqalariga, shu jumladan ijtimoiy-siyosiy aloqalariga ham yomonlik deb qarab, amalda mavjudlik tizginlaridan xalos bo'lishni talab qilmaydi. Dunyoviy narsalardan butunlay uzoqlashish ideali Buddaning eng mutaassib izdoshlarini ijtimoiy tartiblarni takomillashtirishdan voz kechishga olib keladi.

Xristian ilohiyoti Xudoning notabiiy va shaxsiy xususiyati u iroda va qudrat kabi kategoriyalar yordamida qaralishini nazarda tutadi va transsendental Xudo haqidagi talimoti bilan teotsentrizm o'z ifodasini topadi. Bundan xristian kreatsionizmining dunyo zarurat taqozosiga ko'ra emas, balki Xudoning erkin irodasiga ko'ra yaratilgan, degan muhim qoidasi kelib chiqadi. Yaralish Xudo tabiatining emas, balki irodasining amalidir. Shunga ko'ra u tabiatdan ajraladi va uning sababiy omillaridan uzoqlashadi. Xudo dunyoni nima uchun yaratgan, deb so'rash mantiqsizdir. Xudoning erkin irodasi Uning aqli, irodasi va yaxshi niyati bilan muvofiqlashadi. Shulardan kelib chiqib Xudo dunyoni yaratadi. Dunyo yaratilgunga qadar Xudodan boshqa hech narsa bo'lmagan. Binobarin, u dunyoni «yo'qlik»dan yaratgan. Biroq «yo'qlik» qandaydir ijobiy narsa emas; u sof yo'qlikdir. Yaratilgan narsalarda nimaiki «mavjud» bo'lsa, hammasi Xudodandir. Yetishmagan, «yo'q» bo'lgan barcha narsalar «yo'qlik»dir. Dunyoda shakl, go'zallik va birlikning sababi Yaratguvchidir. Shaklning beqarorligi, birlik va go'zallikning noto'liqligi Xudodan ayrilganlikdandir. Yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy narsalarga «o'tkinchilik» muhri bosilgan.

Xudo dunyoni yaratgan ekan, nafaqat qurilishning umumiy tamoyillarini, balki har bir ayrim narsaning taqdirini oldindan biladi va belgilaydi. Yaratish uchun mo'ljallangan narsaning ilohiy g'oyasi uning to'la individual tushunchasi bo'lib, unda narsaning o'tmishi va kelajagi hozirda berilgandir. Ilohiy niyatda barcha g'oyalar mutlaqo mushtarakdir. Yaratiluvchi narsalar uchun g'oyalar ularni yaratish andozalari, ularning borlig'i asoslari va sabablari sifatida amal qiladi.

Yaratilgan olam tartibi uni yaratgan hikmatning tartibini aks ettiradi: narsalar tartibi g'oyalar tartibining in'ikosidir. Tartib tufayli dunyo o'z o'rinlari bo'ylab taqsimlangan va har xil nisbiy qimmatga ega bo'lgan mavjudotlarning tartibga solingan ierarxiyasiga aylanadi. Yaratilgan narsa Xudoga qancha yaqin bo'lsa, u shuncha ko'proq qimmat kasb etadi. «Zero qandaydir tarzda mavjud bo'lgan, biroq uni yaratgan Xudo uchun bo'lmagan narsalar qatorida jonli jonsizdan yuqoriroq. Tirik mavjudotlar orasida esa sezuvchilar sezmaydiganlardan ustun turadi, xuddi, masalan, hayvonlar o'simliklardan ustun turganidek. Sezuvchilar orasida esa aqllilar aqlsizlardan ustun turadi, xuddi odamlar tabiat tartibiga ko'ra boshqa jonzotlardan ustun turganidek», deb yozadi Avgustin.

Shunday qilib, ilohiy tartib dunyosi xristianlikda Xudo yaratgan jonzotlarning yuksalib boruvchi zinapoyasidan iboratdir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kreatsionizm xristian ilohiyotchilarini dunyoda tartib, uyg'unlik va go'zallikni ko'rishga davat etgan. Biroq insonga dunyoda ko'p narsalar aqlga nomuvofiq bo'lib ko'rinadi. Dunyoda tartibsizlik va yomonlikning mavjudligi uchun Xudoni qanday oqlash mumkin? Bu muammo sof nazariy xususiyat kasb etmagan. Taqvodor xristianlar dunyoviy va ilohiy dunyo o'rtasida tubsiz jarlikni his etganlar. Shu bois Xudoni oqlash masalalariga xristianlik ko'p etibor beradi. U Xudoni oqlashning ikki yo'lini taklif qiladi. Birinchi yo'l – metafizik teoditseya. Garchi dunyoni barkamol Yaratuvchi yaratgan bo'lsa-da, u xususan insonni erkin qilib yaratgan; yomonlik jonzotning shu erkinligidan kelib chiqadi. Yomonlik va nuqson Xudodan emas, balki jonzotdandir. Ikkinchi yo'l – estetik teoditseya dunyo va insonni, dunyoning barkamolligi va inson idrokining nomukammalligini qarama-qarshi qo'yishga asoslanadi. Ilohiyotchi olimlar fikriga ko'ra, inson dunyoda yaxlitlikni qamrab olishga qodir emasligi tufayli tartibsizlik va yomonlikni ko'radi. Rang-barang bo'yoqlarga boy suratning bir qismiga nazar tashlab, uning go'zalligi va manosi haqida hukm chiqarish mumkin bo'lmaganidek, ayrim voqealar va tasodiflarga baho berib dunyoni tushunish mumkin emas. Hatto yomonlik bo'lib tuyulgan narsa ham amalda umumiy tartibga, yani insonning foydasiga xizmat qiladi.

Estetik teoditseya tabiiy tartib g'oyasiga olib keladi. Eng o'ziga xos va g'ayrioddiy voqealar tizim nuqtai nazaridan tabiiy xususiyat kasb etadi. Xudo yaratgan narsalarning birortasi ham tabiatga zid emas, chunki uning uchun tabiat U yaratgan narsadir. Faqat mavjudligini hamma oddiy va tabiiy deb etirof etuvchi dunyo va insonning yaratilishini chin mo'jiza deb hisoblash mumkin.

Xristiancha diniy dunyoqarash tabiatda yuz beruvchi barcha narsalarning tabiiyligi ilohiy g'oyalarning azaliy muvofiqligi bilan izohlanadi. Yaratilgan tabiat o'z qonunlarini Xudodan oladi. Shu manoda tabiat qonunlarining buzilishi ilohiy hukmning buzilishini anglatadi.

Xudo dunyoni uzluksiz boshqaradi, degan qoida xristiancha diniy dunyoqarashning universal tamoyili hisoblanadi. Kosmologiyaga nisbatan tatbiq etilgan holda bu tamoyil dunyoning uyg'unligi va unda yuz berayotgan voqealarning anglab etilganligi g'oyasiga olib keladi.

Inson hayoti iloh bilan muvofiqlikdagina, insoniyat tarixi esa – ilohiy panoh belgisi ostidagina mano kasb etadi. Shu tariqa monoteizm (yakkaxudolik)ning ko'rinishi islom paydo bo'ldi.

Islom dini dunyoqarashi. Islom dini madaniy-tarixiy rivojlanishda keyinchalik avvalgi «dialektik» asoslarga qaytib, aristotelizmga ham, so'fizmga ham erishdi.

Islom dinining o'ziga xosligi to'g'risida so'z yuritishdan oldin uni xristianlik bilan bog'lovchi jihatlariga to'xtalib o'tish o'rinli bo'ladi. Islom ko'p jihatdan xristian dinining monoteizm yoki yakkaxudolik g'oyasi arablar ongida qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan. U yagona transsendent Xudo - Allohga e'tiqod qiladi. Alloh dunyo va insonni yaratdi, odamlarga vahiy yubordi, dunyoni tasarruf etadi va unga qiyomat sari yo'l ko'rsatadi. Qiyomatda tiriklar ham, tirilganlar ham o'z qilmishlari uchun javob beradi. Islom va

xristianlik o'rtasidagi farq - bu mazkur din asoschilarining so'zlari va qilmishlaridagi farqlardir. Xristianlik asoschisi muvaffaqiyatga erishmagan va «bandaga xos o'lim» bilan halok bo'ldi. Bu o'lim uning asosiy qilmishi bo'ldi. Bu erda aniq, tashqi muvaffaqiyat qancha kam bo'lsa, din asoschisi qilmishi – o'lim ustidan g'alaba, insoniyat gunohlarini yuvish, o'ziga e'tiqod qiluvchilarga boqiy hayot hadya etishning miqyosi shuncha keng bo'lishi lozim. Din asoschisi shaxsining miqyosi ham o'z shogirdlari ongida kengayib boradi. Bunday qilmish sodir etgan odam emas. U – Xudo.

Muhammad payg'ambar obrazi va uning qilmishlari Iso Masih va uning qilmishlaridan ancha farq qiladi. Muhammad payg'ambar orqali Alloh taolo gapiradi. Biroq ayni vaqtda u oddiy hayot kechirgan «normal odam». Muhammad payg'ambar erishgan muvaffaqiyat uning aytganlari Alloh so'zlari ekanligi, Allohning o'zi unga yo'l ko'rsatganligining dalilidir. Muhammad payg'ambarning nutqi Iso Masih nutqidan farq qiladi. U faqat «vahiy»ni ifodalovchi, gavdalangan Xudo emas, balki «Xudoning vositasi», payg'ambardir.

Asoschilar shaxsi, hayotining har xilligi, ularning vazifasi har xil anglanishi ular yaratgan dinlardagi farqlarning asosiy elementlaridir. Din asoschilarining Xudo bilan munosabatlari va ularning vazifasi har xil anglanishi Xudo haqidagi tasavvurdagi farqlarni ham belgilaydi. Xristianlikda ham, islomda ham Xudo bir va yagonadir. Biroq xristianlikning monoteizmi chorcho'pga mixlangan odam – Xudo ekanligiga ishonch bilan uyg'unlashadi va bu Muqaddas uchlik (troitsa) haqidagi talimotda o'z aksini topadi. Bu erda monoteizm, Xudo va uning banda bilan munosabatlarida inson aqli anglay olmaydigan, unga zid bo'lgan va faqat e'tiqod predmetini tashkil etishi mumkin bo'lgan jumboq namoyon bo'ladi. Islom monoteizmi – xristianlikdagi jumboqlardan xoli bo'lgan «sof» yakkaxudolik. Quroni karimda Allohning yagonaligi aniq qayd etilgan. Allohga teng jonzoatlarning mavjudligini tan olish islomga qarshi eng katta jinoyatdir.

Xudo haqidagi har xil tasavvurlar insonga nisbatan har xil qarashlar bilan uzviy bog'liq. Xristianlikda insonni «Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan», biroq Odam atoning dastlabki gunohi inson tabiatini «buzgan», natijada Xudo uni yuvish uchun qurbonlik keltirishga majbur bo'lgan. Islomda inson haqida boshqacha qarashlar amal qiladi. U insonni Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan deb hisoblamaydi, biroq u odamni «buzuq» deb ham bilmaydi. Inson «buzuq» emas, balki zaifdir. Shu sababli u gunohlar uchun tavba qilishga emas, balki Xudoning yordami va yo'l boshchiligiga muhtojdir. Alloh Quroni karim orqali unga to'g'ri yo'l ko'rsatadi.

Inson haqidagi tasavvurlarning har xil tizimlari axloqiy qadriyatlarning ham har xilligini nazarda tutadi. Xristianlikda e'tiqod insonga qattiq mehr qo'yib, uning uchun chorcho'pda azob-uqubatlarga dosh bergan Xudoga muhabbat bilan uzviy bog'liq. Islom ham e'tiqodni nazarda tutadi, biroq bu boshqacha e'tiqod. «Islom» so'zining o'zi bo'ysunish, itoat etish degan manoni anglatadi. Biroq bu oddiy bo'ysunish, itoat etish emas, balki o'zini Alloh irodasiga topshirishdir. Bu erda e'tiqod chorcho'pga mixlangan Xudo jumbog'iga ishonish emas, balki Allohning payg'ambar orqali Quronda berilgan

ko'rsatmalariga bo'ysunishdir. Bu ko'rsatmalar odamlar uchun aniq va tushunarlidir. Ular oz sonli va og'ir bo'lmagan (shu sababli qat'iy bajarilishi lozim bo'lgan) ibodat qoidalari va nikoh, ajrashish, meros, jinoyat uchun jazo masalalariga doir huquqiy meyorlarga tegishlidir. Diniy talablarning soddaligi islomning ilohiy belgilanganlik haqidagi fundamental g'oyasidan kelib chiqadi. Alloh o'z rejalariga muvofiq ish ko'radi va hamma narsani, hatto eng ahamiyatsiz voqealarni ham belgilaydi. Ilohiy qismatning muqarrarligi, insonning biron-bir amali o'z-o'zidan yuz bermasligi quyidagi misol bilan ko'rsatiladi. Inson qalam bilan yozayotgan ekan, bu aslo uning amali emas, zero amalda Alloh bir vaqtning o'zida to'rt amal: 1) qalam bilan yozish istagi; 2) qalam bilan yozish qobiliyati; 3) qo'l harakati; 4) qalam harakatini yaratadi. Bu amallar bir-biri bilan bog'liq emas va ularning har biri zahirida Allohning Cheksiz irodasi yotadi.

Islom dinining xususiyati dunyoning diniy modeli musulmonlarning ijtimoiy-siyosiy hayotidan mustahkam o'rin olishini nazarda tutadi. Bu tizim xristianlik tizimidan mustahkamroqdir. U yangi, nodiniy sivilizatsiyaga o'tish uchun zamin yaratmagani ayni shu holat bilan izohlanadi.

Umumiy holda diniy dunyoqarash odamlarning g'ayritabiiy narsalar (xudolar, «oliy aql», qandaydir absolyut va sh.k.)ga bo'lgan e'tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o'ziga xos harakatlaridir. Agar mifologiyada ananaga, rivoyat qiluvchining, yani oqsoqolning obro'siga e'tiqod kuchli bo'lsa, dinda g'ayritabiiy narsalarga e'tiqod birinchi o'rinda turadi, oliy kuchlar nomidan rivoyat qiluvchi ruhoniylar obro'si esa ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Xullas, din murakkab manaviy tuzilma va ijtimoiy-tarixiy hodisa bo'lib, unda e'tiqod muqarrar tarzda birinchi o'ringa qo'yiladi va hamisha bilimdan ustun turadi.

Dinning asosiy funksiyalari. Mif bilan taqqoslaganda, din funksiyalari murakkabroqdir. Din funksiyalari orasida quyidagilarni farqlash mumkin:

- dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi butun borliq qachon va nima uchun paydo bo'lgan va bunda g'ayritabiiy kuchning roli qanday namoyon bo'lgan, degan savollarga javob beradi;
- kommunikativ funksiyasi muloqot va shaxslararo aloqalarning muayyan tipini taminlaydi, jamiyatning jipslashuvi va yaxlitligiga ko'maklashadi;
- tartibga solish funksiyasi odamlar xulq-atvorini tartibga soluvchi tegishli meyorlar va qoidalarni belgilaydi;
- kompensatorlik funksiyasi etishmayotgan axborot, diqqat-etibor, g'amxo'rlik o'rnini to'ldiradi, hayot manosi, istiqbollar va shu kabilarning yo'qligini sezdirmaydi, yani insonning kundalik hayotda qondirilmagan ehtiyojlari o'rnini to'ldiradi.

Dinning asosiy ildizlari. Din qonuniy hodisa sifatida vujudga kelgan bo'lib, u insonning g'ayritabiiy narsalar va hodisalarga bo'lgan e'tiqodini to'yintiruvchi chuqur ildizlarga egadir.

Dinning psixologik ildizi avvalo inson tabiatida mavjud bo'lib, u inson intellektining rivojlanish darajasi va tanqidiy fikrlash qobiliyatidan qat'iy nazar,

nafaqat tushunish, anglash, balki e'tiqod qilish istagi va hattoki ehtiyojining hamisha namoyon bo'lishidir.

Dinning gnoseologik ildizlari oqilona bilim nuqtai nazaridan dunyo o'z rang-barangligida insonga Cheksiz murakkab bo'lib tuyulishida namoyon bo'ladi. Forobiy fikricha "Din nazariy va amaliy qonunlar tuzilgan paytdagina odamlar e'tiqodi, ta'limi tarbiyasi yo'llari ishlab chiqilgandagina paydo bo'ladi va mustahkamlanadi. Ana shunday din tufayli omma baxt saodat uchun etarli bilim olishi mumkin". Odamzot o'zini qurshagan borliqni faqat qisman anglab etadi. Ayni shu sababli olam inson uchun sirlar va mo'jizalarga to'ladir. Odamzot o'zi e'tiqod qiladigan ko'p narsalarni faqat aqlga tayanib isbotlashga ham, rad etishga ham qodir bo'lmaganidek, yuqorida zikr etilgan sirlar va mo'jizalarga javob topishga ham (balki hozircha) qodir emas. Psixologlar qayd etganidek, «o'ta mushkul vazifa aqlni o'tmaslashtiradi», inson echimsiz muammolar qarshisida o'zini ojiz his qiladi va aql dalillarini uydirma, g'ayritabiiy narsalar bilan osongina to'ldiradi.

Dinning ijtimoiy ildizlari jamiyatda doimo mavjud bo'lgan tengsizlik, qashshoqlik va adolatsizlikni, odamlar qancha urinmasin o'zgartira yoki yenga olmaganligi bilan bog'liq. Adolatsizlik va foniylar dunyoning nomukammalligi tuyg'usi chorasizlik va umidsizlikni yuzaga keltiradi, so'nggi zikr etilgan tuyg'ular osongina u dunyoda hayotning mavjudligiga bo'lgan ishonchga aylanadi. Vaholanki, har qanday din haqiqiy hayot u dunyodadir, deb o'rgatadi. Muammolar, qiyinchiliklarga duch kelgan va real hayotda o'ziga tayanch topa olmagan inson g'ayritabiiy kuchlarga umid bog'lab, narigi dunyoga murojaat etadi. Ularga e'tiqod qilib, odamzot taskin, tasalli topadi va oxir-oqibatda taqdirga tan beradi.

Dinning siyosiy ildizlari turli siyosiy kuchlarning dindan o'z maydachuyda manfaatlarida foydalanish imkoniyati va shu tariqa uni bevosita yoki bilvosita qo'llab-quvvatlashi orqali, uning jamiyatdagi roli va ta'sirini kuchaytirishida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda din va siyosat o'rtasida ham uzviy va doimiy aloqa mavjud.

Dinning yashovchanligi shu darajada mustahkamki, hatto hozirgi zamon fanining muhim yutuqlari ham uning negiziga putur etkaza olgani yo'q, ilmiy bilimning o'sishi esa hatto olimlar orasida ham dindorlar va Xudoga ishonmaydiganlarning foiz nisbatini deyarli o'zgartirmaydi. Masalan, tabiatshunoslik insoniyatga dunyoni bilish borasida Cheksiz imkoniyatlar yaratayotgani keng etirof etilgan 1916 yilda Jeyms Lyuba o'z tadqiqotlarida AQSH olimlarining 40% Xudoga ishonishini asoslagan. 90-yillarning oxirida amerikalik tarixchilar E.Larson va I.Uitxem tomonidan o'tkazilgan yangi tadqiqotlarda XX asrda amalga oshirilgan buyuk kashfiyotlar va fan yutuqlari tasirida olimlar dunyoqarashi qay darajada o'zgarganini aniqlashga qaror qildilar. Shu bois ularning AQSH da tasodifiy tanlangan ijtimoiy fanlar namoyandalari va tabiatshunoslik vakillari orasida o'tkazgan so'rovi olimlarning 40% avvalgidek Xudoga va narigi dunyoda hayot mavjudligiga ishonishini ko'rsatdi. Bunda Xudoga ishonmaydiganlar va ateistlar (Xudoning borligini

inkor etuvchilar) soni ham deyarli o'zgargan emas va bugungi kunda, avvalgidek, taxminan 45 va 15% ni tashkil etadi.

Davr, mamlakatlar va qit'alardan qat'iy nazar, diniy dunyoqarashning yashovchanligi haqidagi umumiy xulosa O'zbekistonda ham mavjud. XX asrda qariyb 80 yil dinni «fosh qilish» uchun mavjud barcha dalillardan foydalangan kurashchan ateizm sharoitida yashagan O'zbekistonliklar orasida mamlakat aholisining uchdan ikki qismi o'zini dindor deb hisoblagan.

Diniy e'tiqodlarning tarixiy shakllari. Insoniyat tarixiga ko'p sonli turli-tuman dinlar malum. Xususan, madaniyat va bilimlar darajasi juda past bo'lgan inson o'ziga qudratli, yot va sirli bo'lib tuyulgan tabiatning favqulodda kuchlariga qarshilik ko'rsata olmagan ibtidoiy jamoa davrida dinning ancha soddashakllari: fetishizm, animizm, totemizm, magiya va boshqalar yuzaga kelgan.

Fetishizm u yoki bu predmetni mo'jizakor xislatlarga, odamlar hayotiga tasir ko'rsatish qobiliyatiga ega deb hisoblaydi. Bunday predmet ilohiylashtiriladi, sig'inish va topinish obektiga aylanadi.

Animizm (lot. anima – jon) – nafaqat odamlar, balki hayvonlar, predmetlar va borliq hodisalarini ham ruh, jon boshqarib turishiga ishonishdir. Animizm nuqtai nazaridan butun dunyo ruhli va jonli.

Totemizm negizini muayyan odamlar guruhining totem, yani sig'inish obekti sanalgan ajdod deb elon qilinadigan u yoki bu hayvon, o'simlik, predmet bilan umumiy kelib chiqishiga bo'lgan ishonch tashkil etadi, zero totem mazkur jamoa yoki urug'ning qudratli homiysi, himoyachisi hisoblanadi, uni oziq-ovqat va shu kabilar bilan taminlaydi. (Hindistonda Xonumon maymuni, sigir, Avstriyada kenguru, turli qabilalarda u yoki bu ilohiy predmet)

Magiya (yunon. mageia – sehrgarlik) ham ibtidoiy din shakllaridan biri bo'lib, tabiatning okkult kuchlarini va Koinot qonunlarini ularni buzmasdan, binobarin, tabiatga zo'rlik qilmasdan teran bilishdir. E.Blavatskaya qayd etishicha, «magiya» so'zi tabiat haqidagi oliy bilimni va uni o'rganishni, uning yashirin kuchlarini, har bir elementning negizini belgilovchi sirli, okkult qonunlarni teran tushunishni anglatadi. Bu so'z qadimgi Oliy kohinlar unvonidan kelib chiqqan bo'lib, ularni Maxa, Maglar yoki Maginslar deb, zarosizm izdoshlarini esa – Magistrlar («Meh ah» o'zagidan - «buyuk, biluvchi, dono») deb ataganlar. Magiya deganda qadimda «yorug'likka sig'inish» sifatida mashhur bo'lgan ibodatxonadan tashqarida sig'inishni yoki jaholat va riyoning ziddi sifatidagi ilohiy manaviy donishmandlikni tushunganlar. Magiya va afsungarlik oddiy odamning kundalik hayotdagi ongi va tafakkuridan yuksakroq darajadagi ong osti sohasiga bog'liq bo'lgan va ruhiyatning botiniy qismi bilan ish ko'rgan. Magiyani insonning yashirin qobiliyatlaridan foydalanish haqidagi fan yoki talimot deb nomlash mumkin. U ko'p jihatdan intuitsiyaga asoslanadi. Zero intuitsiya insonning ko'rish yoki eshitish qobiliyatidan ko'proq darajada informativ xususiyatga ega. Energiya oqimlarining qutbliligi tufayli magiyada ikki mo'ljal – oq va qora magiya haqida gapirish odat tusini olgan. Qadimgi afsonalarga ko'ra, inson gunoh qilganidan so'ng dunyoviy jism kasb etganidek, maxfiy bilimlarni o'z ichiga olgan ilohiy fanlar ham ularning transsendental

mohiyatini ko'zdan yashiruvchi qattiq qobiqqa o'raldi. Shu tariqa alximiya kimyoga, astrologiya astronomiyaga aylandi.

Dinning ushbu qadimgi shakllari keyingi diniy e'tiqodlar negizini tashkil etdi va politeizm (ko'pxudolik)da ham, monoteizm (yakkaxudolik)da ham u yoki bu darajada o'z aksini topdi. Ular hozirda ham qisman mustaqil holda mavjuddir.

Taxminan 10 ming yil muqaddam, inson chorvachilik va ziroatchilik bilan shug'ullanib, o'troq hayot kechirishga o'tgach, neoletik inqilob yuz berdi. Jamiyat rivojlanishining ayni shu bosqichida politeizm yuzaga keldi, chunki mehnatning ijtimoiy taqsimoti, hukmronlikka bo'ysunish ruhlar va sanamlarga bo'lgan ishonchga emas, balki xudolarga bo'lgan e'tiqodga ko'proq mos kela boshladi.

Keyingi davrlarda davlatchilikning vujudga kelishi va rivojlanishi, qadimgi buyuk madaniyatlarning paydo bo'lishi, quldorlik munosabatlarining shakllanishi, monarxiyalar tashkil topishi va shundan kelib chiqadigan yakkaboshchilikning yuzaga kelishi natijasida diniy dunyoqarashda ham bir xudoga sig'inish tendensiyasi paydo bo'ldi. Odamlar ko'p sonli xudolar orasida kuch-qudratda yagona bir xudoni farqlab, shu tariqa dunyoviy podsho hukm suruvchi real hayot haqidagi o'z tasavvurlarini yagona va qudratli xudo yashaydigan narigi dunyo bilan go'yoki muvofiq holatga keltirdilar. Shu tariqa monoteistik dinlar (yunon. mono – bir va theos – xudo): iudaizm (mil. av. VII asr), buddizm (mil. av. VI-V asrlar), xristianlik (I asr) va islom (VII asr) vujudga keldi. Xullas, har bir din ma'lum falsafaga asoslanadi.

Haq dinning asosi to'g'ri (analitik) falsafadir, haq bo'lmagan dinning asosi esa yolg'on falsafadir, yoki yolg'on muhokamalar ustiga qurilgan qarashlardir. Falsafiy dunyoqarash. Taxminan 3000 ming yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli –falsafa paydo bo'lishi uchun zarur shart-sharoit Evropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindand farqli o'laroq, falsafa dunyoni e'tiqod va tuyg'ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayanagan holda tushuntiradi.

Falsafa Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va qadimgi Yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o'zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmadi. Shuningdek ular sezilarli darajada o'sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Taniqli nemis faylasufi Karl Yaspers fikricha, bu davrda (uni faylasuf «dunyoviy vaqt» deb ataydi) insoniyat o'z rivojlanishida katta burilish yasagan. Osoyishtalik va barqarorlik ruhi bilan yo'g'rilgan mifologiya davri nihoyasiga etdi, oqilonalik va oqilona tekshirilgan tajribaning mifga qarshi kurashi natijasida u asta-sekin chekina boshladi. «Jahon tarixi o'qini taxminan miloddan avvalgi 500, 800 va 200 yillar oralig'ida yuz bergan manaviy jarayon bilan bog'lash o'rinli bo'lsa kerak, - deb yozadi K.Yaspers. – Shu davrda tarixda eng katta burilish yasaldi. Hozirgi tipdagi inson va ilk faylasuflar paydo bo'ldi.

Inson ayrim individuum sifatida o'z-o'zida tayanch izlashga jurat etdi. Xitoy zohidlari, Sharq mutafakkirlari, Hindiston tarki dunyochilari, Yunoniston faylasuflari va Isroil avliyolari e'tiqodi o'z talimotining mazmuni va ichki tuzilishiga ko'ra bir-biridan qay darajada farq qilmasin, o'z mohiyatiga ko'ra yaqindir. Endi inson botiniy darajada o'zini dunyoga qarshi qo'yishi mumkin bo'ldi. Inson o'zida unga dunyodan va o'z-o'zidan yuksakroq ko'tarilish imkonini beruvchi ichki salohiyatni kashf etdi».

Yuz bergan o'zgarishlarning yana bir sababi shundaki, mifologiya olish, rivojlantirish va tushuntirish uchun navbatdagi miflar emas, balki tabiiy qonuniyatlar va tabiiy-sababiy bog'lanishlarga murojaat qilish talab etilgan ilmiy bilim kurtaklari bilan to'qnashdi. Pirovardida odamlar dunyoqarashida nisbatan qisqa vaqt ichida tub o'zgarishlar yuz berdi; unda bilim, tafakkur, tahliliy fikrlash tobora muhimroq rol o'ynay boshladi, ular sirtdan olingan axborotni sezgilar va emotsiyalar darajasida idrok etishga asoslangan har xil e'tiqodlarni chetga chiqarib qo'ydi. Faqat so'zlariga ishonish kerak bo'lgan ota, kokin, ruhoni o'rnini, savollar beruvchi va anglashga chorlovchi muallim faylasuf egalladi. U shubha urug'ini sohib, qiziqish uyg'otdi va: «Ishonma, balki o'zing fikr qil!», deya davat etdi.

Faylasuf tafakkurni xurofot va bidatlardan tozalab, uni erkinlashtirdi va mifologik yoki diniy dunyoqarashga mutlaqo xos bo'lmagan tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirdi. Ajdodlardan meros qolgan «donishmandlik» manbai sanaluvchilar, tayyor bilimlar va shak-shubhasiz haqiqatlarni e'tiqod sifatida qabul qilishga chorlovchilardan farqli o'laroq, faylasuf savollarni tariflashni va avvalo sog'lom fikr va o'z aql-zakovatining kuchiga tayanib, ularga javob qidirishni o'rgatdi. Demak, falsafa dunyoqarash shakli sifatida olamni inson va dunyoning o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Dunyoqarash obekti – butun dunyo, biroq uning predmeti – tabiat dunyosi va inson dunyosining yoki, antik falsafa tabiri bilan aytganda, makrokosmos va mikrokosmosning o'zaro munosabatidir. Bundan uning muammolari doirasi kelib chiqadi. Insonning dunyodagi o'rnini qanday? Umuman, dunyoning o'zi nima? Inson hayotining mazmuni nimadan iborat? Vaqt, makon va harakat nima?

Ammo bu muammolar dunyoqarashning falsafiy shaklini ham qiziqtiradi. Bu holda falsafaning dindan farqi nimada?

Bu yerda biz avvalo shuni qayd etishimiz mumkinki, falsafa dunyoni o'zlashtirishning nazariy usullari qatoriga kiradi. Nazariy usul obektdan ongli ravishda «uzoqlashadi». Dunyoga nazariy munosabat subekti – dunyoni tushunchalar yordamida anglashga harakat qilayotgan inson. Falsafa dunyoni fikrda, so'zda gavdalantiradi. Falsafaning har qanday shakli bunday imkoniyatga ega. Binobarin, dunyo haqidagi falsafiy tasavvur zamirida bilim yotadi. Ayni vaqtda, falsafa bu bilim inson dunyosiga tashlangan bir nazar ekanligini tushunadi. Shu sababli u dunyo haqidagi bilim bilan bir qatorda insonning dunyoga munosabatini ham shakllantiradi.

Borliq tushunchasi dunyo falsafiy manzarasining bosh tamoyili sifatida amal qiladi. Ayni shu tushuncha yordamida inson o'zining dunyodagi o'rnini anglab etishga harakat qiladi.

Borliqni falsafiy tushunishdan ko'p sonli narsalar, jarayonlar, holatlar, strukturalar, tizimlarning barcha shakllarini o'z ichiga olgan yaxlit bir butun dunyo haqidagi tasavvur kelib chiqadi. Borliq shakllarining rang-barangligi bu shakllarni birlashtiruvchi narsa bormi, butun Cheksiz rang-barang dunyoning birligi to'g'risida so'z yuritish mumkinmi, degan savolni o'rta tashlashni nazarda tutadi.

Bunday birlik haqidagi g'oya barcha mavjud narsalarning umumiy negizi to'g'risidagi tasavvurning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bu tasavvurni belgilash uchun falsafada substansiya kategoriyasi qabul qilingan. Bu kategoriya o'zini namoyon etuvchi narsalar, hodisalar, voqealar va jarayonlarning ichki birligini qayd etadi. Shunday qilib, substansiya nafaqat umumiy izchil tamoyil, balki faollik funksiyasi sifatida ham tushuniladi.

Dunyoning birligini bitta substansiyadan kelib chiqib tushuntiruvchi falsafiy ta'limotlar monizmga kiradi. Biroq substansiya har xil tushunilishi: yo unda inson ongidan qati nazar mavjud bo'lgan haqiqiy dunyo negizini ko'rish, yo uni ongni yaratgan dunyo bilan tenglashtirish, ya'ni substansiyada materiya yoki ruhni ko'rish mumkin. Bunga mos ravishda materialistik va idealistik monizmni farqlash lozim.

Monizmga ikki substansiyaning mushtarakligi g'oyasidan kelib chiqadigan dunyoning dualistik talqini qarshi turadi. Birinchi substansiya moddiy borliq sohasini, ikkinchi substansiya – ruhiy sohani birlashtiradi.

Substansiyaning faolligi va o'ziga xosligi haqidagi falsafiy g'oyadan dunyoning atributliligi muammosi kelib chiqadi. Atribut tushunchasi obektning zarur, ajralmas, muhim xossasini qayd etadi. Ayrim falsafiy tizimlarda harakat materiyaning muhim atributi hisoblansa, ayrim tizimlarda – makon va vaqtning ko'lamliligi yoki tafakkur va hokazolar shu vazifani bajaradi. Barcha hollarda harakat muammosini echishga to'g'ri keladi. Bunda harakat deganda har qanday o'zgarish tushuniladi. Elementar zarralarning bir-biriga o'tishi, moddiy dunyoning kengayishi, organizm hujayralarida moddalar almashinuvi, tafakkur jarayoni – bularning barchasi harakatdir. Dunyo harakatsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Boshqacha aytganda, harakat dunyo kabi mutlaq va abadiydir.

Harakat turlarining rang-barangligi makon va vaqt kabi umumiy shakllar orqali yaxlitlik kasb etadi. Makonda sistemalar, makrosistemalar va megasistemani tashkil etuvchi struktura elementlari va strukturalarning sinxron o'zaro aloqasi qayd etiladi. Vaqtda sistemaning diaxron o'zgarishi, rivojlanishi va buzilishi qayd etiladi.

Makon va vaqt – borliqning umumiy shakllari, uning muhim atributlari. Dunyoda makon va vaqt xossalariga ega bo'lmagan moddiy tizimlar mavjud emas. Makon barcha moddiy tizimlardagi elementlarning ko'lamliligi, strukturaliligi, mavjudligi va o'zaro aloqasini tavsiflaydi. Vaqt – materiya borlig'ining materiya mavjudligining davomiyliligi, moddiy tizimlar o'zgarishi va rivojlanishida holatlar almashuvining ketma-ketligini ifodalovchi shakldir.

Makon va vaqtning umumiy xossalari quyidagilar kiradi: obektivlik, harakatlanuvchi tizimlarga bog‘liqlik, uzluksizlik va uzluksizlik, cheksizlik (vaqtning cheksizligi) va cheklilik (makonning cheklanganligi).

Makon va vaqt umumiy xossalari bilan bir qatorda, ayrim o‘ziga xos xususiyatlarga ham ega. Masalan, makonga ko‘lamlilik, uch o‘lchovlilik xos. Bundan tashqari, moddiy tizimlar makoni simmetriya va asimmetriya, tashqi shakl va o‘lchamlar, joylashgan o‘rni, modda va maydonning taqsimlanishi, ularni boshqa tizimlardan ajratuvchi chegara bilan tavsiflanadi. Bu xossalarning barchasi obektlar strukturasi va tashqi aloqalari, ularning harakat tezligi, tashqi maydonlar bilan o‘zaro aloqasi xususiyatiga bog‘liq bo‘ladi. Har bir moddiy tizimning maydoni mutlaqo berk emas, u uzluksiz boshqa tizim maydoniga o‘tadi. Bundan amalda makonning ko‘p aloqaliligi, miqdor va sifat jihatlaridan tuganmasligi kelib chiqadi.

Vaqtning xossalari davomlilik, sistemalar harakati, shuningdek makon bilan uzluksiz bog‘langanlik kiradi. Davomlilik birin-ketin yuzaga keluvchi vaqt lahzasi yoki oralig‘idan tashkil topadi. Ular jamuljam holda obektning mavjudlik davrini tashkil etadi. Vaqtning o‘ziga xos ko‘lamliligi sifatida amal qiluvchi davomlilik materiya va harakatning umumiy saqlanishi bilan belgilanadi. Har bir obektning mavjudlik vaqti chekli va uzluksizdir, chunki u mavjudlikning boshi va intihosiga ega. Biroq obektni tashkil etuvchi moddiy substansiya yo‘qdan bor bo‘lmaydi va yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki faqat o‘z borlig‘ining shaklini o‘zgartiradi. Materiya va harakatning umumiy saqlanuvchanligi ularning mavjudlik vaqti uzluksiz bo‘lishini taminlaydi va bu uzluksizlik mutlaq xususiyat kasb etadi, uzluksizlik esa nisbiy bo‘ladi.

Makon va vaqt xususiyatlari namoyon bo‘lish shakllarining rang-barangligi dunyoning mutlaq rang-barangligi, uning sifat jihatidan cheksizligi faqat nisbiy holatlarning cheklanmagan miqdorida ro‘yobga chiqishi mumkin va o‘z navbatida, nisbiy holatlar va dunyo tizimlarining cheklanmagan miqdorigina dunyoning mutlaq cheksizligi va rang-barangligini ifodalashga qodir, degan xulosaga olib keladi. Dunyoni falsafiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyati, dunyoni bilish, sezish, ko‘rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafa vujudga kelishida namoyon bo‘ladi. Darhaqiqat falsafa – bu nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig‘i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat, tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va tariflanuvchi manaviy faoliyatdir. Ya’ni bu dunyoga va insonning undagi o‘rniga nisbatan qarashlarning umumiy tizimidir. Bunday qarashlar zamirini savollar va insonning ularga javob topish istagi yotuvchi oqilona yo‘l bilan olingan bilimlar majmuini tashkil etadi. Ammo bilish shunday bir tabiatga egaki, bir savolga javob ko‘pincha boshqa bir talay savollarni yuzaga keltiradi va bazan muammoga nafaqat oydinlik kiritmaydi, balki uni yanada chigallashtirib, insonning qiziquvchanligini oshiradi va yangi tadqiqotlarga davat etadi. Xullas, bunda ijod, tinimsiz izlanish, yangilikka intilish muhim o‘rin egallaydi.

Agar mifologiya va dinda javobga urg‘u berilsa, bilishning butun mazmuni unda mujassamlashsa, falsafada savol, masala birinchi o‘rinda turadi. U to‘g‘ri

va yaxshi tariflangan bo'lsa, muammoning mohiyati aniq aks etadi. Savol, masala insonni ijodga rag'batlantiradi, toki unga qoniqarli javob olinib, haqiqatning tagiga etilganiga ishonch paydo bo'lmagunicha insonni izlanishga davat etadi. Bunda savolning o'zi, muammoning qo'yilishi javobdan kam ahamiyat kasb etmaydi, bazan undan ham muhimroq deb qaraladi.

Shuni ham qayd etib o'tish lozimki, falsafa, garchi muayyan natijalarga, mukammal ta'riflarga, uzil-kesil xulosalarga intilsa-da, lekin, shuning o'zi bilan kifoyalanmaydi. Falsafani avvalo inson madaniyati sohasida yuz berayotgan, turli qarama-qarshiliklar va o'zaro ta'sirlar bilan uzviy bog'liq va ayni vaqtda o'zga sohalarga o'tish va ularda gavdalanish qobiliyatiga ega bo'lgan ma'naviy jarayon sifatida tushunish lozim.

Bundan xulosa shuki, falsafiy mushohada yuritish savol berish, shubha qilish, javoblar izlash va kuni kecha yechilgan deb hisoblangan, shak-shubhasiz bo'lib tuyulgan masalalarga qaytish demakdir. Falsafa uchun «boqiy», uzil-kesil aniqlangan haqiqatlar, «noqulay», «ilmoqli» savollar yoki man etilgan mavzular mavjud emas. Falsafa savollar berish, narsalar va hodisalar mohiyatini anglashga urinish orqali bilish doirasini kengaytirishga harakat qiladi.

Xullas, falsafa haqiqat qanday bo'lsa, uni shunday ifodalab ko'rsatishdir, din esa –uning ramziy, timsoliy aks etishi. Falsafa asos va mohiyat bo'lsa, din timsol va shakl. Dialektik munozara usuli jamiyatning kam sonli ayonlari uchun kerak. Vahiy yo'lidagi ifoda – xalq ommasining idroki, tarbiya va ta'limi uchun kerak.

Falsafaning mazmuni va bosh vazifasi haqidagi qarashlar. Falsafani odatda davrning fikrlardagi in'ikosi, o'z davrining ma'naviy kvintessensiyasi deb ataydilar. Falsafaning mazkur tavsifidan uning olamshumul vazifasi – o'z davrining jarchisi sifatida amal qilish, ma'naviy-tarixiy o'zgarishlar bilan hamqadam va hamnafas bo'lish kelib chiqadi. Bu yerda falsafaning hayot bilan chambarchas aloqasi ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Voqelikni tushunish va tushuntirish falsafaga qo'yiladigan asosiy talabga aylanadi. Davrning haqqoniy manzarasini yaratish kelajakning spekulativ sxemalarini yaratishga barham beradi, borliqning mazmun va mohiyatini anglab etishga keng yo'l ochadi.

Falsafa o'z davri ma'naviy madaniyatining markazi vazifasini bajarish orqali koordinatalar abadiy tizimini yaratishga yordam beradi, davr saboqlarini aniqlash va tushuntirish yo'li bilan inson tafakkuriga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Qadim zamonlarda Platon shunday degan edi: «Toki davlatlarda faylasuflar podsholik qilmas ekanlar yoki hozirgi shohlar va podshohlar oqilona falsafiy mulohaza yuritishni o'rganmas va davlat hokimiyati bilan falsafaning mushtarakligi qaror topmas ekan, davlat yovuzliklardan xalos bo'la olmaydi».

Boesiy poetik intuitsiyasida falsafa o'ng qo'lida kitob, chap qo'lida esa saltanat hassasi – skipetr tutgan Iloha obrazida gavdalanadi. Bu timsollarning mavjudligi tasodifiy bir hol emas. Falsafa bilim berish bilan bir qatorda, dunyoni oqilona boshqaradi va skipetr bu fikrni tasdiqlaydi.

Qadimgi yunon falsafasida bilim va xulq-atvor oliy ideali donishmandlik tushunchasi bilan bog'lanadi. U inson aqliga abadiyat va cheksizlik sari yo'l

ochadi, o'tkinchi narsalarga sabr-toqatlilikni o'rgatadi. Aynan donishmandlik yordamida inson munosib va to'laqonli hayotga erishishi mumkin. Donishmandlikka intilayotgan odam har doim narsalar va hodisalar tabiatiga mos ravishda ish ko'rishi lozim.

Platon inson tanasi haqida gap borganda tabiblarni, o'simliklar to'g'risida so'z yuritilganda esa – ziroatchilarni donishmandlar deb ataydi. U o'zining «ideal davlat» haqidagi nazariyasida jamiyatni uch tabaqaga: davlat arboblari – faylasuflar; soqchilar (harbiylar); dehqonlar va hunarmandlarga ajratadi, bunday davlatda donolik, jasorat, sabr-bardoshlilik va adolat kabi to'rt tamoyil ustuvor bo'lishi lozimligini takidlaydi.

Aristotel insonning qadr-qimmatini uning aqliy faoliyatida ko'zga tashlanadi, deb hisoblaydi. O'z davrining eng dono kishilaridan biri bo'lgan Sitseron falsafaning mohiyatini quyidagicha tushuntiradi: «Falsafa (donishmandlik), qadimgi faylasuflar ta'biri bilan aytganda, ilohiy va insoniy qilmishlarni ularning sabablari va mohiyatlari nuqtai nazaridan bilishdir» .

Sofistlar falsafani dunyoviy donishmandlik, mulohaza yuritish sanati sifatida tushungan bo'lsalar, stoiklar donishmandlikning «amaliy maqsadlari»ga, yani o'z hayotini oqilona tashkil etishga qaratganlar. Faylasufning so'zlari insonni azob-uqubatlardan forig' etishga Epikurning ishonchi komil bo'lgan.

Qadimgi Xitoy falsafasida donishmand-faylasuf «szi», ya'ni o'g'il, bola deb atalgan. «Tyan sze» - «Osmon o'g'li» degan ism ostida yangi podsho paydo bo'lishi bilan donishmand-faylasufning unga mos keladigan, «szyun szi» - «podsho o'g'li» g'oyalarini targ'ib qiluvchi tipi ham paydo bo'lgan. Qadimgi Xitoy falsafasining muhim mezoni – «ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oilada, jamiyatda, davlatda rioya qilish inson hayotining mazmuni hisoblangan; bunga jamiyatda qabul qilingan meyorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratgan. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirishi darkor . Qadimgi Xitoy falsafasining buyuk namoyandasi Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479 yillar) shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga yetadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirsa va kamol topsa, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi». Qadimgi xitoy faylasuflaridan yana biri – Lao szi (miloddan avvalgi VI asr boshlarida yashagan): «Boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir», deb o'rgatadi.

Donishmandlikning tarixan shakllangan gnoseologik, axloqiy va ekzistensial xususiyatlari hozirgi vaqtda ham saqlanib qolmoqda va etibordan soqit etilishi mumkin emas. Donishmandlik fenomeni haqida umumiy tasavvur hosil qilish yo'lidagi izlanishlar quyidagi natijalarga olib keladi. Donishmandlik kundalik hayotdagi mulohazakorlikka qarama-qarshi qo'yiladi. U mutlaqo

go'zal va mutlaqo adolatli dunyoning mohiyatini intellektual anglab etishga intilish sifatida, haqiqatni qaror toptirish yo'lida beg'araz xizmat qilish sifatida tushuniladi. Bu nainki to'liq bilim, balki ma'naviy barkamollik, ruhning ichki yaxlitligi hamdir. Bu shunday bir e'tiqodki, unga erishishda insonning butun mohiyati ishtirok etadi. Donishmandlik belgisi sifatida me'yor hissi amal qiladi. Uni intuitiv aniqlash «hayot haqiqati»ni anglab etish sifatida namoyon bo'ladi. Etuklik donishmandlikning zaruriy sharti hisoblanadi. qisqa va lo'nda hikmatlarda o'z ifodasini topuvchi donishmandlik har bir xalq hayotida mavjud bo'ladi, maslahatlar va pand-nasihatlarining keng to'plami vositasida uni g'amxo'rlik bilan qo'llab-quvvatlaydi. qadimgi afsonalar, rivoyatlar va hikmatlar ko'rinishida u avloddan-avlodga o'tadi va ulardan har birining hayot yo'lini engillashtiradi.

Yangi davrda fransuz olimi Rene Dekart (1596–1650) har qanday mamlakat aholisining grajdanlik va o'qimishlilik darajasi bu yerdagi falsafiy tafakkur darajasi bilan belgilanadi, degan fikrni ilgari surgan. Ingliz faylasufi David Yum (1711–1776) falsafaga bo'lgan munosabat asosida millatga «tashxis» qo'yish mumkinligini isbotlashga harakat qilgan. Mutafakkirning fikricha, falsafiy bilimga qiziqishning yo'qligi millat tafakkurining cheklanganligi alomatidir.

Falsafani ko'pincha «tafakkur maktabi» deb ataydilar. U bir qolipda fikrlash uslubi tugagan, oydek ravshan bo'lgan narsa shubha va taajjub uyg'otgan joyda boshlanadi. Inson hayot mazmuni bilan bog'liq masalalar (Immanuil Kant tilida ular quyidagicha yangraydi: «Men nimani bilishim mumkin?», «Men nima qilishim kerak?», «Men nimaga umid qilishim mumkin?», «Inson nima?» ustida bosh qotira boshlagani zahoti u darhol falsafaga «asir» tushadi, borliqni falsafiy anglab etish sohasiga kirib qoladi. Ingliz faylasufi Tomas Gobbs (1588–1679): «Falsafa sening tafakkuring farzandi... va sening o'zingda yashaydi» , deganida, bizningcha, to'la haq bo'lgan. Darhaqiqat, falsafiy mulohaza yuritish har bir insonga xos xususiyat. Zero hayotning mazmuni, erkinlik, adolat va umrboqiylik haqida mulohaza yuritishni biron-bir insonga taqiqlash mumkin emas. Falsafa borliqni bilish, asoslar va birinchi tamoyillarni tadqiq etish bilan shug'ullanadigan alohida soha sifatida, his etish, mushohada yuritish va tasavvur qilish tarzida amal qiladigan oddiy ongdan farqli ravishda, tushunchalar vositasida bilishni nazarda tutadi. Tushunchalar bilan ish ko'rish sanati zaruriy aloqalar va sababiy bog'lanishlarni aniqlashni, hayot taassurotlarining xaotik tasodifiy oqimini tartibga solishni talab qiladi. Mulohaza kuchini tarbiyalash etiborni jamlash, uni predmetga qaratishni nazarda tutadi. Tafakkur intensional, yani u muayyan predmetga qarab mo'ljal oladi. Tafakkur predmetning tabiati haqidagi tasavvurga mos ravishda mulohaza yuritadi. Predmetni o'zida «idrok etgan» kishigina mazkur predmet o'zi haqida so'zlovchining tili bilan gapirishiga umid qilishi mumkin.

Falsafaning predmeti. Falsafa predmeti uning rivojlanish davri mobaynida uzluksiz o'zgarib turgan, asosiy masala esa o'zgarishsiz qolgan, degan fikr real asoslardan xoli emas. Falsafa muammolari uning predmeti bilan belgilanadi. Malumki, falsafa predmeti tarixiy rivojlanish jarayoni mobaynida

sezilarli darajada o'zgargan. Falsafiy fanlarning har biri: ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika, mantiq, siyosatshunoslik, falsafa tarixi ham o'z alohida predmetiga ega. Shu manoda «dunyo – inson» munosabatlari tizimidagi umumiylik falsafaning predmeti hisoblanadi, degan fikr mazkur talablarga javob beradi.

Endi «Falsafa nimani o'rganadi?», degan savolni berishimiz mumkin. Insonda bilishga qiziqish uyg'otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan insonning o'ziga ma'lum bilimlar va tajribaga, muayyan e'tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday obektiv va subektiv borliq falsafaning predmeti hisoblanadi. Boshqacha aytganda, inson o'z qiziqishi obekti haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo'lishi mumkin bo'lgan hamma narsa falsafaning predmetidir. Shu munosabat bilan u yoki bu odamning falsafiy qarashlari haqida va hatto uning falsafasi to'g'risida so'z yuritish mutlaqo o'rinli bo'ladi va bunga biz kundalik hayotda tez-tez duch kelamiz.

Biroq ayni holda bizni fan sifatidagi, ayrim insonning emas, balki butun jamiyatning rivojlanish mahsuliga aylangan ijtimoiy hodisa sifatidagi falsafa qiziqtiradi va ayni shu sababli yuqorida keltirilgan tarifda «inson» tushunchasi yig'ma manoda qo'llanilgan. Bu erda shuni takidlab o'tish lozimki, garchi falsafaning predmetiga biz umumiy nuqtai nazardan ancha keng tarif bergan bo'lsak-da, ayrim tarixiy davrlarda odatda u yoki bu sabablarga ko'ra muayyan masalalar doirasi falsafiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqadi.

Masalan, qadimgi Yunonistonda kosmotsentrizm ilk falsafiy talimotlarning o'ziga xos xususiyati bo'lib, bunda asosiy etibor «kosmos», «tabiat»ni anglab yetishga qaratilgan. Keyinchalik, qadimgi yunon shahar-polislari ravnaq topgan davrda faylasuflar diqqat markazidan ijtimoiy muammolar, axloq, davlat qurilishi masalalari o'rin oldi. Evropada xristianlikning, Sharqda islom dinining vujudga kelishi va mustahkamlanishi natijasida o'rta asrlar falsafasi teotsentrik (yunon. theos – markazdan o'rin olgan xudo) xususiyat kasb etdi, yani Xudo va u yaratgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy predmetiga aylandi. Uyg'onish davrida falsafa sanat (estetika)ga va ko'p jihatdan insonga murojaat qilindi.. Yangi davr deb nomlanuvchi XVII-XVIII asrlarda falsafa tobora kuchayib borayotgan fan bilan uzviy bog'landi, natijada falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan bilish va ilmiy metodlar masalalari o'rin oldi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan «klassik falsafa» va ratsionallik inqirozi irratsionallik, intuitivlik, ongsizlik muammolarini namoyon etdi, XX asrning birinchi yarmida ular «noklassik falsafa» tahlilining asosiy predmetiga aylandi, bu esa, o'z navbatida, matnlar mantig'i, tili, ularni talqin qilish va sharhlashga alohida qiziqish uyg'onishiga olib keldi. XX asrning so'nggi o'n yilliklarida hozirgi madaniyatdagi inqiroz hodisalarini va yangi axborot texnologiyalarining, shuningdek ommaviy kommunikatsiya vositalarining jadal suratlarda rivojlanishi bilan belgilangan muammolarni kun tartibiga qo'ygan postnoklassik falsafa shakllandi. Bu falsafa vakillari «tarixiy rivojlanishning tugallanganligi», barcha manolar va g'oyalar «aytib bo'linganligi» haqida

mushohada yuritib, inson o'ziga yog'ilayotgan axborotga ishlov berishga qodir emasligiga etiborni qaratar ekan, notizimlilik, Evropa ananaviy falsafiy bilimining negizlari, qadriyatlari va chegaralarini o'zgartirish g'oyasini ilgari surdilar.

Nihoyat, XX-XXI asr chegarasida eng yangi falsafada birinchi o'ringa chiqqan va eng muhim mavzular qatoridan o'rin olgan yana bir mavzu globallashuv jarayonlarining mohiyatini va ularning rivojlanish yo'nalishini aniqlashga alohida etibor qaratildi. Bu jarayonlar hozirgi vaqtda jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oldi va davrimizning olamshumul muammolarini yuzaga keltirdiki, ularning nazariy va amaliy echimini topish bu muammolarni shu jumladan falsafiy darajada anglab etishni ham nazarda tutadi. Xalqaro miqyosda alohida etibor berish va kelishilgan harakatlarni taqozo etuvchi eng muhim muammolar qatoriga ekologiya, demografiya, xavfsizlik, xalqaro jinoyatchilik, energetika resurslari, qashshoqlikka chek qo'yish muammolarini kiritish mumkin.

Ko'rib turganimizdek, falsafaning predmetini qandaydir bitta, qat'iy cheklangan, muayyan masalalar doirasi bilan bog'lash mumkin emas. U vaqt omiliga va obektiv sabablar to'plamiga qarab, doim u yoki bu muammo yoki ularning muayyan majmui tarzida birinchi o'ringa chiqadi. Ammo bu boshqa mavzular, masalalar va muammolar o'z ahamiyatini yo'qotadi va falsafa chegarasidan chetga chiqadi, uning tahlil predmeti bo'lmay qoladi, degan manoni anglatmaydi. Bosh mavzularni ikkinchi, uchinchi yoki undan ham keyingi o'ringa surib qo'yadi, ular muayyan davrda va tegishli sharoitda falsafiy diqqat markazidan o'rin olish yoki falsafiy muammolarning ustuvorliklar yunalishi bo'ylab yuqoriga ko'tarilish uchun o'z vaqtini «kutib», go'yoki panada turadi, desak, to'g'riroq bo'ladi. Ayni shu sababli biz falsafa tarixida qiziqishlardagi ustuvorliklarning muttasil o'zgarishini, u yoki bu masala bosh masalaga aylanishi, falsafiy hamjamiyatning asosiy etibori malum vaqt mobaynida unga qaratilishini ko'ramiz.

Falsafaning asosiy masalalari. Falsafaning uzoq tarixiga umumiy nazar tashlasak, olam va insonning kelib chiqishi, rivojlanishi va mohiyatiga, shuningdek, hayotning manosi, inson bilishining tabiatiga tegishli «boqiy» falsafiy muammolar deyarli barcha falsafiy talimotlarda u yoki bu tarzda mavjudligini, turli falsafiy asarlarda, ular aynan kimga qarashliligi va qaysi davrga mansubligidan qat'iy nazar, qisman yoki, aksincha, atroflicha muhokama qilinishining guvohi bo'lishimiz mumkin. Darhaqiqat, ong, tafakkur, ruh, ideallik va ularning materiya, tabiat, borliq bilan o'zaro nisbati masalalariga o'z munosabatini bildirmagan yoki, o'z mulohazalari va xulosalarida shubha qilmagan faylasufni topish mushkul. Bu hol o'z vaqtida olimlar tomonidan «falsafaning asosiy masalasi»ni tariflashiga turtki bergan bo'lib, unda ikki jihat alohida ajralib turadi.

Birinchi jihat moddiylik va ideallikning o'zaro nisbatiga tegishli. Savol shunday qo'yiladi: «Materiya birlamchimi yoki ruh (ong)mi?» yoki, «Tafakkur va borliqning nisbati masalasi butun, ayniqsa, eng yangi falsafaning buyuk asosiy masalasidir».

Ikkinchi jihat birinchi jihat bilan uzviy bog'liq bo'lib, quyidagicha tariflanadi: «Dunyoni bilish mumkinmi?» Boshqacha aytganda: «Biz haqiqiy dunyo haqidagi o'z tasavvurlarimiz va tushunchalarimizda borliqni to'g'ri aks ettirishga qodirmizmi?». Bu masalada materialistlar va idealistlarning qarashlari ziddiyatli xarakterga egadir.

U yoki bu faylasuflar savolning birinchi qismiga qanday javob berishiga qarab, -dunyo azaldan moddiy, ong esa bu materiyaning mahsulidir, deb hisoblovchilar materialistlar va dunyo zamirida materiyaning oldin paydo bo'lgan va uni yaratuvchi ideal narsalar va hodisalar yotadi, degan fikrni himoya qiluvchi idealistlarga ajratiladi.

Bunda idealizmning ikki turi – obektiv va subektiv idealizm farqlanadi. Obektiv idealistlar - qandaydir nomoddiy va inson ongiga bog'liq bo'lmagan (yani obektiv mavjud bo'lgan) narsalar va hodisalarni (Xudo, dunyoviy aql, g'oya, ruh va shu kabilar) butun borliqning asosi deb etirof etadilar. Falsafa tarixida Platon, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, G.Gegel, , N.Berdyaev kabi mutafakkirlar obektiv idealizm namoyandalaridir. Subektiv idealistlar - dunyo faqat individual (subektiv) ong mahsulidir deb hisoblaydilar. J.Berkli, D.Yum, I.G.Fixte subektiv idealizmning yorqin namoyandalari hisoblanadi.

Falsafa tarixida materialistik yo'nalishlar va oqimlar ham anchaginadir. Sodda materializm materiyaning yaratish va yo'q qilish mumkin emasligi haqidagi talimotdir. Sodda materializm vakillari :qadimgi xitoy faylasuflari – Lao tzi, Yan Chju;

- Qadimgi hind faylasuflari – lokayata yo'nalishi namoyandalari;
- Qadimgi davrning mashhur faylasuflari – Geraklit, Empedokl, Demokrit, Epikur va boshqalar.

- Qadimgi Markaziy Osiyo faylasuflari- Zardo'sht Sepitoma kabilardir.

Klassik mexanika vujudga kelgan va faol rivojlangan Yangi davrda mexanistik materializm (P.Golbax, P.Gassendi, J.Lametri) ayniqsa keng tarqaldi.

XVIII-XIX asrlarda falsafiy materializmning yo'nalishlari:

- antropologik materializm (L.Feyerbax);
- vulgar materializm (Fogt, Byuxner, Moleshott);
- dialektik materializm (K.Marks, F.Engels) shakllandi.

Biroq, yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, mazkur tasnifga muvofiq materialistlar yoki idealistlar deb nomlanuvchi u yoki bu faylasuflar bunday farqlashga asossiz sxemalashtirish va soddalashtirish deb qarab, o'zini bu yo'nalishlarning birortasiga ham mansub deb hisoblamasligi mumkin. Bunday qarashlar shu bilan izohlanadiki, to'g'ridan-to'g'ri va uzil-kesil tarzda, bu muammoni tushunishga nisbatan boshqacha yondashuvlarni etiborga olmasdan tariflangan «falsafaning asosiy masalasi» muqarrar tarzda barcha faylasuflarni ikki katta qarama-qarshi lagerga – materialistlar va idealistlarga ajratadi va bu hodisaning ayrim ko'rinishi sifatida faqat moddiy va manaviy substansiyalarni teng huquqli asoslar deb hisoblovchi dualistlarnigina (masalan, R.Dekart) farqlaydi.

Ammo falsafiy tafakkur tarixida u yoki bu faylasuflar fikriga ko'ra eng muhim deb qaraladigan boshqa muammolar ham mavjud. Ayni shu sababli aksariyat faylasuflar substansiya (dunyoning birinchi asosi) haqida mulohaza yuritir ekan, mazkur masalaning qo'yilishini «falsafaning asosiy masalasi» bilan bog'lashga moyil emas. Masalan; ilk antik faylasuflar uchun falsafaning asosiy muammosi: «Dunyo nimadan yaratilgan?», degan savol bilan bog'langan. O'sha davrda bu savol eng muhim, asosiy, birinchi darajali hisoblangan.

O'rta asrlar sxolastikasi nuqtai nazaridan «falsafaning asosiy masalasi» quyidagicha tariflanishi mumkin: «Xudoning borligini qanday qilib oqilona asoslash mumkin?» Hozirgi diniy falsafiy konsepsiyalar, xususan neotomizm uchun u hozir ham bosh masala bo'lib qolmoqda. Ibn Sino fikricha, falsafaning asosiy masalasi – mavjudotni barcha mavjud narsalarni kelib chiqishi, targ'iboti o'zaro munosabati, biridan-ikkinchisiga o'tishni har tomonlama tekshirish uchun zaruriy imkoniyat, voqelik sabab tamoyillarini asos qilib olishdan iborat¹.

Yangi davrda I.Kant yondashuvi diqqatga sazovor bo'lib, u «Inson nima?» degan savolni mohiyat etibori bilan falsafaning asosiy masalasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, inson ikki dunyo – tabiiy zarurat va manaviy erkinlikka mansub bo'lib, ularga muvofiq odamzot, bir tomondan, tabiat mahsuli hisoblanadi, boshqa tomondan esa, u «erkin harakat qiluvchi mavjudotning o'z-o'zidan yaratish» natijasidir.

Ekzistensializm falsafasida esa har bir individ o'zi uchun o'zi hal qilishi lozim bo'lgan «Hayot yashashga arziydimi?», degan muammo asosiy masala sifatida etirof etiladi, zero, mazkur yo'nalish namoyandalarining fikriga ko'ra, bu savolga javobsiz qolgan hamma narsa o'z manosini yo'qotadi. Fransuz ekzistensialist faylasufi A.Kamyu tabiri bilan aytganda: «Hayot yashashga arzishi yoki arzimaslighi masalasini hal qilish, falsafaning asosiy masalasiga javob topish demakdir». Masalan, pragmatizm asosiy etiborni haqiqat tushunchasiga va uni aniqlash muammosiga qaratadi. Bu yo'nalish vakillarining fikriga ko'ra, falsafa avvalo ayni shu muammo bilan shug'ullanishi va insonga amalda foyda keltirishi lozim.

Falsafaning strukturasi. Dunyoni bilish imkoniyati to'g'risidagi masala, «inson tafakkuri dunyoni haqqoniy bilishga qodirmi, u o'zining haqiqiy dunyo haqidagi tasavvurlarida voqelikni to'g'ri aks ettirishga qodirmi», degan savol falsafa asosiy masalasining gnoseologik tomonini o'zida ifodalaydi. «Dunyo – inson» tizimidagi munosabatlarning rang-barangligi predmetli-amaliy, gnoseologik, akseologik, estetik, axloqiy va boshqa xil munosabatlar bilan belgilanadi. Quyidagilar falsafiy bilimning strukturasi hisoblanadi:

- •ontologiya – mavjudlik, borliq haqidagi bilim;
- •gnoseologiya (boshqa bir terminologiyaga ko'ra – epistemologiya) – bilish nazariyasi;
- •ijtimoiy falsafa – jamiyat haqidagi ta'limot;
- •etika – axloq haqidagi ta'limot;
- •estetika – nafosat falsafasi
- • mantiq;
- •aksiologiya - qadriyatlar haqidagi talimot;

- •falsafiy antropologiya – inson haqidagi ta’limot
- tanatologiya – o’lim haqidagi ta’limot va boshqalar.

Falsafa ularning muhim xususiyatlari, birinchi sabablari va asoslarini aniqlashdan manfaatdor. U yoki bu munosabatni dunyoga yondashuv mezon sifatida tanlash (masalan, dunyoga uyg’unlik, go’zallik, mutanosiblik nuqtai nazaridan yondashish) u yoki bu falsafiy fanni (ayni holda estetikani) belgilaydi. Dunyoga uni bilish imkoniyatlari va qonuniyatlari nuqtai nazaridan yondashish bilish nazariyasi – gnoseologiyani vujudga keltiradi.

«Inson – dunyo» tizimiga hokimiyat munosabatlari nuqtai nazaridan yondashish siyosatshunoslikning predmetini tashkil etadi. Munosabatlar o’zagini axloqiy meyorlar tashkil qilishi etika sohasida namoyon bo’ladi.

Shunday qilib, falsafaning asosiy masalasi falsafaning strukturasi namoyon bo’ladi. Boshqacha qilib aytganda, falsafaning asosiy masalasi xususida mulohaza yuritish jarayonida biz borliq nima, tafakkur nima degan savollarga turli xil javoblar olamiz. Vaqt o’tishi bilan bu javoblar o’z dalillar tizimi, metodologik tamoyillarini shakllantiradi va falsafiy yo’nalishlarga aylanadi. Masalan, borliqda eng avvalo faqat fan doirasida aniqlanishi va til tizimida belgilar yordamida ifodalanishi mumkin bo’lgan aloqalar va qonuniyatlarni ko’rish maxsus yo’nalish – pozitivizm, aniqroq aytganda, uning oxirgi bosqichi – analitik falsafa nuqtai nazari bilan muvofiq keladi. Bu erda borliq nima degan masala u yoki bu bilimlarni to’g’ri ifodalash muammosiga, til tahliliga borib taqaladi. Analitik falsafa doirasida «lingvistik burilish» amalga oshirilgan va til falsafasi butun falsafaning asosi sifatida qabul qilingan.

Pozitivizm falsafani konkret fanlarga qarama-qarshi qo’yadi va ilmiy bilimni dunyoni o’zlashtirishning birdan-bir ijobiy shakli deb etirof etadi. Metafizika falsafaning sinonimi sifatida eng avvalo til mantiqiy meyorlari nuqtai nazaridan mazmundan xoli deb elon qilinadi. Neopozitivistlar fikriga ko’ra, falsafaning hayot mazmuni, cheklilik va cheksizlik, borliqning birinchi asoslari, universumning atributivligi kabi azaliy muammolari soxta tushunchalar sanalgan atamalar yordamida shakllantiriladi, zero ularga berilgan tariflarni tekshirish mumkin emas.

Ayni shu darajada fan falsafasi ham amal qiladi va ilmiy bilish faoliyati muammolarini tadqiq etadi. Avvaliga unda ilmiy faoliyatni muayyan metodologik tamoyillar va normativ-mantiqiy ideallar bilan muvofiq holatga keltirish, aniqroq aytganda fanni fizika tili negizida unifikatsiya qilish vazifasi qo’yilgan edi. U fizikalizmga qarab mo’ljallardi. Keyinchalik bilishning ijtimoiy-madaniy omillariga qiziqish sezilarli darajada kuchaydi. Bilish jarayoniga normativ yondashuvning imkoniyatlari tor ekanligi namoyon bo’lganidan so’ng ilmiy bilish faoliyati meyorlarining relyativligi g’oyasi tug’ildi. Fan falsafasiga ijtimoiy-madaniy bilim (sotsiologiya, psixologiya, lingvistika, antropologiya va kulturologiya) natijalari va metodlari kirib kela boshladi.

Borliq nima?, degan savolga javob izlar ekan, falsafa borliqni eng avvalo inson mavjudligi dunyosi sifatida qayd etuvchi nuqtai nazarda to’xtaydi. Bu o’ziga xos tushunchalar apparatiga ega bo’lgan ekzistensial falsafa vujudga

kelganini anglatadi. Ikkinchi jahon urushidan, insoniyat sivilizatsiyasida yuz bergan tub o'zgarishlardan so'ng borliq insoniyat ko'z o'ngida metafizik dahshat, qo'rquv, tashvish, zerikish va hatto behuzurlik tarzida namoyon bo'ladi. Ekzistensial falsafa ikki yo'nalishda – ham diniy, ham ateistik falsafa sifatida rivojlanadi. Diniy ekzistensial falsafa borliqni e'tiqod sifatida tushunadi, e'tiqodni va ayni paytda uning inson borlig'i ufqida paydo bo'lishini «haqiqiy mavjudlik»ka erishish usuli deb elon qiladi. Ateistik ekzistensializm esa butunlay boshqacha kayfiyat hukm suradi. Tariflarda ko'p sonli ziddiyatlar mavjudligi tufayli Xudoning borligi inkor etiladi. Mustaqil va anonim tarzda o'z-o'zida mavjud bo'lgan borliq ongga ega bo'lishi mumkin emas, u insonga nisbatan rahmsizdir, bu esa amalda Xudo yo'qligini anglatadi, degan xulosaga kelinadi.

Borliq hayot fenomeni sifatida, materiya va ruhning ajralishidan oldin yuz bergan yaxlit organik jarayon sifatida talqin qilinganda hayot falsafasi paydo bo'ladi. Bu erda birlamchi hayot voqeligi o'zini turli xil ko'rinishlarda namoyon etadi. Nitsshening volyuntarizmida u «hokimiyatga intilish» sifatida namoyon bo'ladi. Bergson tasavvurida hayot kosmik yuksalish bo'lib, uning mohiyati ong va o'ta yuksak ong bilan belgilanadi. Diltey va Zimmel hayotni madaniy-tarixiy xususiyatga ega bo'lgan kechinmalar oqimi sifatida tavsiflaydi. Biroq taklif qilingan talqinlarning barchasida hayot ijodiy shakllanish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Harakat, eng avvalo – oqilona unumli harakat sifatida tushunilgan borliq AQSHda keng tarqalgan pragmatizm sohasiga olib kiradi. Ushbu falsafiy konsepsiyaga ko'ra har qanday harakat kelajakka qaratilgandir. Amerikalik faylasuf Ch.Pirs (1839–1914)ning: «Narsa g'oyasi uning hissiy oqibatlariga g'oyasidir», degan tezi pragmatizmning manifesti sifatida qaralishi mumkin. Haqiqat u yoki bu g'oyaning samaraliligi va ish qobiliyati, uning maqsadga erishish uchun foydaliligi demakdir.

Borliqqa intuitiv tarzda anglab etiladigan sir sifatida yondashuv, intuitivizm deb nomlanadi. Intuitsiya intellektga qarama-qarshi turadi va predmetning mohiyatiga biron-bir manfaatni ko'zlamasdan, xolisona nazar tashlashni, subekt va obekt o'rtasidagi masofani qisqartirishni nazarda tutadi. Intuitivizm bilim kechinma tarzida amal qiladi.

Borliq vaziyatlardan tarkib topsa va ularni talqin qilish usuli birinchi darajali ahamiyat kasb etsa, demak, bu erda gap germevntika haqida boradi. Uning doirasida tushunuvchi talqin qilish borliqni gavdalanitirishning asosiy modusi hisoblanadi. Biror narsani tushunish uchun uni tushuntirish kerak, tushuntirish uchun esa – tushunish zarur.

Falsafiy muammolar mohiyatini tushunib yetish, ularning eng muhimlarini aniqlash va nihoyat, falsafiy bilimlar bilan oshno bo'lish – ko'rsatilgan bo'limlarni sinchiklab o'rganish, bunda ularga yaxlit bir butunning tarkibiy qismlari sifatida yondashish demakdir. Pirovardida biz falsafaning o'ziga xos tili, o'z yondashuvlari va metodlari, nihoyat, tabiat, jamiyat va tafakkurga oid eng muhim aloqalar, xossalar va qonunlarni o'zida aks ettiruvchi umumiy tushunchalar – kategoriyalar tizimi vujudga kelganining guvohi bo'lamiz. Bunda

falsafadagi har bir bo‘lim yoki yo‘nalish ham o‘z tushunchalar apparatiga, yani bilimning faqat shu sohasiga xos bo‘lgan va uning asosiy mohiyatini yoritib beradigan kategoriyalar tizimiga egadir.

Falsafada ko‘rib chiqilgan mavzular bilan bir qatorda shunday bilim sohalari ham mavjudki, ular qolgan barcha bilim sohalariga kirib boradi, ular bilan uyg‘unlashadi va ularni to‘ldiradi. Masalan, tabiat, jamiyat, inson va uning tafakkurida yuz beruvchi harakat, rivojlanish va o‘zgarishlar haqidagi falsafiy talimot – dialektika ana shunday bilim sohalaridan biri hisoblanadi.

Ob‘ektiv sabablarga ko‘ra falsafiy bilimning ayrim sohalari sezilarli darajada rivojlandi va vaqt o‘tishi bilan mustaqil falsafiy fanlarga aylandi. Bunday bilim sohalari qatoriga, masalan, insonning bilishni amalga oshirish shakllari, qonunlari va usullarini o‘rganadigan fan - mantiqni; ma‘naviyat va axloq haqidagi ta‘limot – etikani; go‘zallik qonunlariga muvofiq ijodning mohiyati va shakllari haqidagi fan – estetikani kiritish mumkin.

Shu manoda falsafa tarixi fani alohida diqqatga sazovordir, zero u, mohiyat etibori bilan, nafaqat falsafiy, balki tarixiy fan hisoblanadi. Ayni vaqtda u falsafiy bilim tarkibiga ham kiradi, chunki falsafiy tafakkurning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini, falsafiy g‘oyalar evolyusiyasi va xususiyatini turli faylasuflar, yo‘nalishlar, oqimlarning talimotlarida qanday tavsiflangani nuqtai nazaridan o‘rganadi. Falsafa tarixi fanida falsafiy talimotlarni tizimga solish va tasniflashga, matnlar, tarixiy sanalarni tahlil qilishga, daliliy material, biografik malumotlar yig‘ishga alohida etibor beriladi. Shu munosabat bilan dunyoqarashni kengaytirish va teranlashtirishga, o‘z falsafiy yondashuvlarini yaratishga qaratilgan falsafani o‘rganish, uning tarixi, asosiy namoyandalari va eng muhim falsafiy asarlari bilan albatta tanishishni nazarda tutadi.

Falsafaning yangi sohalari. Falsafiy bilimning tuzilishi o‘zgarmas, uzil-kesil shakllangan emas. Falsafaning rivojlanishi va u hal qilayotgan muammolar doirasi kengayishiga qarab falsafiy bilim tuzilishida ham o‘zgarishlar yuz beradi. Darhaqiqat, o‘zini oqlamagan g‘oyalar, yo‘nalishlar va konsepsiyalar bisyor, ularning aksariyati hozir juda og‘ir ahvolda, ayrimlari esa kuchli inqiroz holatini boshdan kechirmoqda. Ammo falsafa o‘zining birinchi manosida – «donolikni sevish» sifatida, haqiqatning tagiga etish usuli sifatida, jon holati sifatida va nihoyat, dunyoqarashning alohida shakli sifatida insoniyat turguncha mavjud bo‘ladi.

Buni falsafiy bilimning ayrim nisbatan yangi sohalari - tabiat falsafasi, huquq, fan, tarix, siyosat, sanat, din, texnika falsafasi, tanatologiya, gerontologiya va boshqalar ham tasdiqlaydi (bazan ular mustaqil falsafiy fanlar maqomiga davogarlik qiladi). O‘tgan asrning so‘nggi o‘n yilliklarida tadqiqotning yana bir yangi va o‘ta muhim sohasi – globallashuv va u yuzaga keltirayotgan global muammolar falsafasi paydo bo‘ldiki, uni o‘rganish ham foydadan xoli bo‘lmaydi.

Ilmiy nazariyalar yoki falsafiy g‘oyalar inqirozga uchragan yoki o‘zining asossizligini namoyish etgan taqdirda, ularning bilim tizimidagi o‘rni va rolini qayta baholash amalga oshiriladi, bu esa bazan ularning nazariy va amaliy ahamiyati yo‘qolishiga olib keladi. Masalan, flogiston nazariyasi, «falsafa

toshi»ni izlash, empiriokrititsizm falsafasi va o'z ahamiyatini yo'qotib, tarix mulkiga aylangan boshqa ko'pgina g'oyalar bilan shunday bo'lgan. Bugungi kunda falsafa bilan ham shunga o'xshash hodisa yuz beryapti, degan fikr mavjud. Hatto falsafa o'lyapti deb hisoblaydiganlar ham yo'q emas.

Falsafani siyosiylashtirish va sxemalashtirishning oqibatlari. Falsafani o'ta siyosiylashtirish malum manoda zararlidir. Chunki sobiq sovet tuzumi davrida ayni falsafiy bilimni mutlaqlashtirish, uni siyosiy bilim doirasi bilan chegaralash oqibatida falsafa siyqalashdi, uning asl mazmuniga putur etkazildi. Shuningdek, falsafaning barcha vaqtlarda va har qanday sharoitda o'z ahamiyatini saqlab qolishi mumkin bo'lgan, qolgan barcha masalalarni istisno etadigan birdan-bir to'g'ri asosiy masalasi bormi? Bizningcha, mazkur uzil-kesil tarif kontekstida bunday masala mavjud emas. Birinchidan, ayni holda tarixiy davrni ham, falsafiy bilimning plyuralistik tabiatini ham hisobga olish talab etiladi. Ikkinchidan, qandaydir bitta muammoni faqat u yoki bu muayyan vazifani echish maqsadida murakkab masalalarni sxemalashtirish, ataylab soddalashtirish to'g'risida so'z yuritilayotganini tushungan holda, malum darajada shartlilik bilan mutlaqlashtirish mumkin. Masalan, falsafaning «borliq» va «substansiya» kabi ayniqsa keng tarqalgan asosiy kategoriyalari haqida so'z yuritar va muayyan faylasuflarning ularga bo'lgan munosabatini aniqlashga harakat qilar ekanmiz, «falsafaning asosiy masalasi»ni uzil-kesil echish tarafdorlari ilgari surgan mantiqqa muvofiq, barcha faylasuflarni malum darajada shartlilik bilan materialistlar, idealistlar va dualistlarga ajratishimiz mumkin. Umuman olganda, agar, falsafada ayniqsa ko'p muhokama qilinadigan muammolar doirasini aniqlashga harakat qilinayotgan yoki falsafa tarixini, u yoki bu falsafiy g'oyalar, yo'nalishlar, oqimlarning vorisiyligini yaxshiroq tushunish vazifasi qo'yilayotgan bo'lsa, bunday ajratish mutlaqo o'rinlidir.

Shuningdek, muammoga nisbatan yangicha yondashuvni yoki masalaning yangicha talqinini taklif qilishi mumkin bo'lgan boshqacha yondashuvlar paydo bo'lishi va mavjudligiga yo'lni berkitmaslik uchun har qanday sxemalashtirish cheklangan xususiyatga ega bo'lishini unutmazlik kerak.

Ayni bir masalaga boshqacha nuqtai nazardan, g'ayritabiiy yoki mutlaqo kutilmagan tomondan yondashish taklif qilingan, pirovardda esa avvalgi qarashlar nuqtai nazaridan erishish mumkin bo'lmagan kashfiyotlar olingan hollarga tarixda misollar bisyor. Masalan, geotsentrik qarashlar o'rnini geliotsentrik qarashlar egallashi, nisbiylik nazariyasining paydo bo'lishi, Rim klubiga taqdim etilgan «O'sish chegaralari» maruzasi va hokazolar ko'pchilik uchun tabiiy, o'z-o'zidan ravshan bo'lib tuyulgan narsalarga nisbatan noan'anaviy, g'ayritabiiy yondashuv mahsulidir. Mazkur misollar falsafada «qatiiy», uzil-kesil ta'riflarga nisbatan ancha ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim, zero bu bazan yanglishishlarning mustahkamlanishiga, oxir-oqibatda esa – turg'unlik va dogmatizmga olib keladi, degan fikrni faqat tasdiqlaydi.

Dunyoni bilish mumkinmi, degan savolga faylasuflar tomonidan berilgan javoblar orasida ham ikki qarama-qarshi yondashuv ajralib turadi. Bu yondashuvlardan biri gnoseologik optimizm deb ataladi. Unga muvofiq insonning bilish imkoniyatlari umuman olganda cheklanmagan va u o'zini

qiziqtirayotgan tabiat va jamiyat qonunlarini kashf etish, narsalar mohiyatini aniqlash va dunyoning haqiqiy manzarasini yaratishga ertami, kechmi albatta muvaffaq bo'ladi, deb hisoblanadi. Bunda G.Gegelni, va u yaratgan talimotning ko'p sonli tarafdorlarini tilga olib o'tish o'rinli bo'ladi. Ikkinchi yondashuv agnostitsizm (yunon. a – inkor va gnosis – bilim) deb ataladi. Bu yondashuv namoyondalari dunyoni, narsalar va hodisalar mohiyatini to'la (yoki hatto qisman) bilish amalda mumkin emas, deb hisoblaydi. Bunday qarashlar ayniqsa D.Yunga xosdir. Odatda, agnostitsizm namoyandalari qatoriga I.Kant ham kiritiladi, ammo bu yondashuv ancha bahsli bo'lib, faylasuflar orasida munozaralarga sabab bo'lib keladi.

Falsafada shubhaning roli. Yuqorida keltirilgan ikkala gnoseologik yondashuvni taqqoslash va ularga baho berishda shubha muhim rol o'ynaydi. U nafaqat o'rinli, balki ijodiy yo'naltirilgan har qanday bilishning zaruriy elementi hisoblanadi. Shuningdek, falsafiy mulohazalar har qanday shak-shubhadan xoli bo'lsa, notanqidiy idrok etiladigan o'tmish va qadimda o'zlashtirilgan qonun-qoidalarga so'zsiz bo'ysunish meyorga aylanib qolsa, bu, dogmatizm, turg'unlik va tanazzulga eltadi.

Bunga qadimdayoq antik faylasuflar: elladalik Pirron, Arkesilay va shubhani fikrlashning asosiy tamoyili, inson bilimini esa – nisbiy deb elon qilgan falsafiy yo'nalish – skeptitsizmning boshqa asoschilari etiborni qaratgan. Skeptitsizm haqiqatga shak-shubhasiz egalik va narsalarni to'g'ri tushunishga davogar bo'lgan falsafiy talimotlar hukmronligiga munosabat sifatida vujudga keldi va shu manoda, ijobiy rol o'ynadi.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni tariflar yoki gipotezalar, g'oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (ba'zan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning o'z-o'zini va o'zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalarni va o'z burchini qanday talqin qilishida namoyon bo'ladi. Inson dunyoqarashida e'tiqodlar va bilimlar, tuyg'ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog'lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o'zaro bog'lanmagan turli «parchalari»ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to'g'ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalari birligiga etiborni qaratadi va shu tariqa o'zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shakshubhasiz inkor etish mumkin bo'lmagan, yani fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo'lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo'l bilan tushuntirishga harakat qilishdir. Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o'rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o'z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo'lgan qondirilmagan qiziqish o'rnini muayyan darajada to'ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o'rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?», degan masalalar bilan bog'liq, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga etishga qarab mo'ljallanadi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi. (bu tushuncha yunoncha methodos – yo'l, tadqiqot, tekshirish so'zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o'zi o'rganayotgan predmetning tadqiqot yo'lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o'rganilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o'ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham takidlab o'tish lozimki, falsafa o'ta keng tushunchalar, yani kategoriyalar bilan ish ko'rar, ularni tariflar ekan, metodologik funksiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funksiyasi real borliqning yangi obektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o'rin olishi, shuningdek ilgari malum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganish uchun birlashishga ehtiyojdir. Ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni echish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni yakkalanish xavfining oldini olish imkonini beradi. Zero, ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot obekti va predmetini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kategoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo'lda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni echishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Bu esa ilmiy bilimning o'sishiga salbiy tasir qiladi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi hozirgi zamon fanida bazan ayrim fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, yani har biri o'z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog'lovchi bo'g'inga, birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o'z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo'llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab mo'ljallanadi.

Murakkab obektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o'z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o'rganilayotgan obektni yaxlit ko'rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo'lib, u butun vaziyatni yaxlit ko'rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o'rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan, o'tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o'rtasida ham bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.

Falsafaning madaniy funksiyasi odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. U dunyoni o'zlashtirish va bilishning universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o'rganish ularning o'tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, g'oyalar almashinuvi va madaniy ananalarning o'zaro tasiriga ko'maklashadi, bu esa madaniy meros bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolarni echishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafaning aksiologik funksiyasi (yunon. axia - qadriyat) hayotning manosi, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqea, hodisaga "yaxshi", "yomon", "muhim", "foydali", "foydasiz" kategoriyalari bilan baho berish orqali namoyon bo'ladi. U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. Shu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, mo'ljallari va ustuvorliklari belgilanadi, yani tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko'p jihatdan belgilaydi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlarning u yoki bu jamiyatda qaror topgan munosabatlar tasirida shakllanuvchi xulq-atvori. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asoslari va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmeti hisoblanadiki, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo'l bilan, yani real hayot amaliyotida o'rnatiladigan meyorlar va qoidalarga sezilarli darajada tasir ko'rsatadi. Bunday meyorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o'zaro aloqalari, ularning munosabatlari, o'zaro til topish darajasida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha azolari xulq-atvorida namoyon bo'ladi va shu tariqa yana bir muhim funktsiya – axloqiy funktsiyani bajaradi.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi insonning o'z-o'zini tarbiyalash va o'zi mansub bo'lgan jamiyatning axloqiy normalariga rioya qilishda namoyon bo'ladi. Bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Bugungi kunda

nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o'z-o'zini anglab etishga yo'naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002 yildan Yunesko qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o'tkaziladigan "Jahon falsafa kunlari" ham, hozirgi kunda dunyo uchun eng muhim masalalarga etiborini qaratadigan Jahon falsafa Kongresslari ham tasdiqlaydi. Darhaqiqat bunday kongress birinchi marta 1900 yilda Fransiya'da o'tkazilgan, 1948 yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o'tkazish ananaga aylangan. Xususan, 1998 yilda Boston shahrida (AQSH) bo'lib o'tgan XX jahon falsafa kongressi "Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa" mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o'tkazilgan XXI Jahon falsafa kongressida "Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz" mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi marta Osiyo mamlakati bo'lmish Koreya respublikasining Seul shahrida "Hozirgi davrda falsafani qayta anglash" degan umumiy mavzu ostida bo'lib o'tdi. 2018 yil Xitoyning Pekin shahrida 24 Jahon falsafa kongressi n "Inson bo'lishni o'rganaylik" mavzusida o'tkaziladi. Kongresslarning mavzularidan ko'rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog'liq va eng muhim muammolarni anglab etishga xizmat qilib keldi. Shunday muammolardan biri – insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqozo etiladi.

Qadimgi mutafakkirlar har tomonlama ta'lim va tarbiyani, yani o'z qobiliyatlari va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga qodir bo'lgan jismoniy va manaviy jihatdan komil insonni voyaga etkazishni «paydeyya» (yunon. pais – bola) atamasi bilan ifodalaganlar. O'sha vaqtlarda paydeyya aristokratiyaning o'ziga xos belgisi hisoblangan; endilikda faylasuflar talim va tarbiya muammolarini yana birinchi o'ringa qo'yib, ularni hal qilishda falsafaning rolini aniqlashga harakat qilar ekanlar, bu tushunchani yana esga oldilar. Xususan, Boston kongressidagi asosiy maruzalarning mualliflaridan biri fransuz faylasufi Per Obenk: «Insonning vahshiyona tabiatidan marifatli tabiatga o'tish imkoniyati qay darajada mavjud?», degan savolni o'rta tashlaydi. Uning fikricha, insonning yagona tabiati ikki manoli bo'lib, faqat marifat (paydeyya) odamzotni to'la manoda insonga aylantiradi yoki, Platon tabiri bilan aytganda, paydeyya uning ko'zini ochadi.

Biroq, marifatning vazifasi ko'zga ko'rish qobiliyatini berishdan emas, balki unga to'g'ri qarashni o'rgatishdan iboratdir. Demak, Platon, Demokrit, Zardo'sht va boshqa mashhur faylasuflar fikriga tayanib, marifat yordamida, talim va tarbiya jarayonini zo'rlikka qarshi yo'naltirish va odamzot aql-idrokini kamol toptirish orqali insonning manaviy etuk tabiatini yaratish mumkin. «Paydeyya» tushunchasi bolani tarbiyalab komil insonga aylantiruvchi talim jarayoniga etiborni qaratadi. Qadimgi yunonlar «texne» va «paydeyya» kabi tushunchalarni farqlaganlar; birinchi atama bilimni, yani o'rganish mumkin bo'lgan narsani anglatadi, ikkinchi atama bilim berish manbaini emas, balki to'g'ri fikr manbaini anglatadi. Bunda paydeyya, Aristotel tabiri bilan aytganda, insonni o'zini o'zi kamol toptirishga rag'batlantirishi lozim. Shu bois Protagor,

Suqrot va Platon aytganidek, falsafadan saboq berishda ishontirish mahoratini emas, balki to'g'ri fikrlash mahoratini o'rgatishga etibor qaratish muhim.

Falsafaning jamiyatdagi ahamiyati va roli yoki amaliy falsafa. Odatda falsafa kundalik hayot va amaliyotdan ancha uzoq bo'lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o'rganadi, degan fikr mavjud. Ammo bu fikrga qo'shilish mushkul, zero umumiy nazariyalar, agar ularga kengroq manoda va uzoqroq istiqbol nuqtai nazaridan yondashilsa, bazan bilimning tor sohalariga taalluqli bo'lgan ko'pgina muayyan g'oyalardan yaxshiroq samara beradi.

Albatta, falsafa doim kundalik hayotdan malum darajada uzoq bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda. Uning o'ziga xos xususiyati, betakrorligi ayni shu omilda namoyon bo'ladi. Biroq, boshqa tomondan, falsafa oddiy ijtimoiy borliq, kundalik ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy hayot amaliyoti deb nomlash mumkin bo'lgan narsalardan ham o'zini olib qochmaydi. Falsafiy refleksiya va u bilan mushtarak bo'lgan harakatlarning mazkur yo'nalishi XX asrda hatto butun bir yo'nalish – amaliy falsafa vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Bunda falsafa siyosiy, ijtimoiy va boshqa qarorlar qabul qilishga muqarrar tarzda va bevosita tasir ko'rsatadi, deb aytish mumkin emas, ammo bu holni butunlay istisno etish ham o'rinli bo'lmaydi. Biroq shu narsa aniqki, falsafa odamlar dunyoqarashini shakllantirish orqali ularning xulq-atvorini, yuqorida zikr etilgan qarorlarni ishlab chiqish jarayonida ularning yondashuvlarini ham ko'p jihatdan belgilaydi, faylasuflarning o'zlari esa bazan odamlar hayotini butunlay o'zgartiruvchi muhim, g'oyalar tashabbusi bilan chiqadilar.

Faylasuflar jamiyatdagi ma'naviyat va axloqning holati uchun ham sezilarli darajada javobgardirlar, zero ular nafaqat ijtimoiy meyorlar va tamoyillarni rivojlantiradilar, ulardan dars beradilar yoki kitoblar, maqolalar orqali ijtimoiy ongni ular bilan oshno etadilar, balki aksariyat hollarda keng jamoatchilik fikrini uyg'otadigan, ijtimoiy ahamiyatga molik bo'lgan, ijtimoiy-siyosiy muammolar, madaniyat va manaviyat masalalariga doir muhokama va munozaralar tashkil etadilar.

Falsafaning ijodiy xarakteri insonning o'z qobiliyatini dunyoni bilishga va uni o'zlashtirishga yo'naltirishida namoyon bo'ladi. Falsafa jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalariga kuchli tasir ko'rsatgan holda, ayni vaqtda fan bilan doim yaqin aloqada ish ko'radi. U yoki bu fan qanday muayyan muammolarni hal qilishidan qat'iy nazar, ular bilan bog'liq jarayonlar va hodisalarga, yani butun vaziyatga, shu jumladan oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo zaruriy shart hisoblanadi. Muayyan fan predmetiga va uning oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng bilimning boshqa sohalarida erishilgan eng so'nggi yutuqlarni ham aks ettiradigan yaxlit yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, umuman fanning rivojlanishiga erishish ham mumkin emas.

O'z vaqtida dunyoga nisbatan (odatdagi, «klassik» fizika doirasida uzoq yillar hukm surgan yondashuvlarga qaraganda) kengroq yondashuv, masalan, yangicha yondashuvni taklif qilish va avvalgi fizikaning aksariyat qoidalari muayyan darajadagina haqiqiy bo'lib qolgan sharoitda klassik (Nyuton) mexikasini ham o'z ichiga olgan «Nisbiylik umumiy nazariyasi»ni ta'riflash

imkonini berdi. Ammo tabiiy bir savol tugʻiladi: bu yerda falsafa chindan ham ijodiy rol oʻynadimi? Agar ijodiy rol oʻynagan boʻlsa, bu nimada va qay tarzda namoyon boʻldi?

Umumiy dalillarga toʻxtalmay, shuni qayd etishni oʻrinli deb hisoblaymizki, Eynshteyn ongida oʻzidan oldingi va oʻzi yashayotgan davrdagi falsafa gʻoyalari toʻqnashdi. Ular mutafakkirning butun ijodiy faoliyatiga kuchli tasir koʻrsatdi, zero u ratsionalistik falsafaning vakillari, ularning oʻtmishdoshlari va izdoshlari bilan talabalik yillaridayoq tanishgan edi. “Biz Eynshteyn ijodiga XX asr oʻrtalarining fizika konsepsiyalari va kelajakka prognozlar nuqtai nazaridan, retrospektiv nazar tashlar ekanmiz, uni insoniyat manaviy hayoti katta bir bosqichining yakuni deb hisoblash mumkin. – Bu bosqich faqat Nyuton mexanikasi bilan boshlangani yoʻq. Butun ratsionalistik fan va XVII asr falsafasi uning negizi hisoblanadi. Eynshteyn asarlari bilan tanishar ekansiz, Galiley, Dekart, Spinoza, Gobbs, Nyuton satrlarini beixtiyor eslaysiz – bazan gʻoyalarning ajabtovur oʻxshashligiga duch kelasiz. XVII asr ratsionalistik tafakkurining nomuayyan farazlari va izlanishlari qanday qilib ijodiy, izchil shakl-shamoyil kasb etayotganining guvohi boʻlasiz. Bu erda tadrijiy aloqa mavjudligi shak-shubhasizdir”.

Falsafiy tasavvurlar va tabiiy-ilmiy qarashlarni farqlash oson ish emas. Biroq falsafiy tasavvurlar tabiiy-ilmiy qarashlarga tasir koʻrsatgani, xuddi shuningdek al-Xorazmiy, al-Fargʻoniy, Ibn-Sino, Mirzo Ulugʻbek, I. Nyuton, A.Eynshteyn kabi buyuk olimlarning ilmiy gʻoyalari zahirida ularning keng va teran falsafiy bilimlari yotishi shak-shubhasizdir. Ayni shu sababli ushbu mutafakkirlarning yaxlit falsafiy talimoti haqida boʻlmasa ham ularning jiddiy falsafiy qarashlari haqida toʻla asos bilan soʻz yuritish mumkin.

Fan ilmiy dunyoqarash shakli. Ilmiy dunyoqarash ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichida inson ehtiyojlariga javob sifatida shakllangan dunyoqarash shakli boʻlib, u bilimga tayanadi. Fan bilimning mustaqil sohasi, ilmiy dunyoqarash shakli sifatida faqat XVII-XVIII asrlarda toʻla shakllandi. Muayyan darajada shartlilik bilan shuni aytish mumkinki, bu I.Nyuton klassik mexanikaning asosiy qonunlarini tariflab, shu tariqa tabiatshunoslikning boʻlimi – asoslari asrlar mobaynida shakllangan, bosh tamoyillari esa bundan yuz yilcha muqaddam, avvalo Galileo Galiley tomonidan tariflangan klassik mexanikaning shakllanishiga yakun yasaganidan keyin yuz berdi.

Fanning mohiyatini tushunishga nisbatan ikki asosiy yondashuv, uning keng va tor talqinlari shakllangan.

Keng (yigʻma) manodagi fan – bu butun inson faoliyati sohasi boʻlib, uning vazifasi borliq haqidagi obektiv bilimlarni oʻrganish va ilmiy nazariy tizimga solishdan iboratdir. Bu erda “fan”, “olim” tushunchalari muayyanlashtirilmaydi va umumiy, yigʻma tushunchalar sifatida talqin qilinadi. “Fan” tushunchasi falsafaga tatbiqan koʻpincha ayni shu kontekstda qoʻllaniladi, faylasuflar esa olimlar deb ataladiki, bu qisman oʻrinlidir. Muayyan fanlar, masalan, fizika, kimyo, biologiya, tarix, matematikani ifodalash uchun «fan» tushunchasiga torroq, binobarin, izchilroq mano yuklanadi. Bu erda fanga aniq tarif berilgan, olim esa tor mutaxassis, muayyan bilim ifodachisi hisoblanadi. U shunchaki

olim emas, balki doim va albatta yo fizik, yo ximik, yo tarixchi, yo boshqa fan vakilidir. Ayni holda fan muqarrar tarzda tabiat, jamiyat, tafakkurning u yoki bu obekti (hodisasi) haqidagi ilmiy bilimlarning qat'iy tartibga solingan, izchil tizimidan tashkil topadi.

Bunday fanlarning har biri faqat ularning o'zigagina xos bo'lgan maxsus qonunlar va metodlarga, mazkur fan uchun yagona bo'lgan til, kategoriyalar apparati va hokazolarga ega bo'ladiki, bu yuz bergan jarayonlarni to'g'ri tavsiflash va tushuntirish, hozirgi davrni to'g'ri tushunish va bilimlarning tegishli sohasida albatta yuz beradigan yoki muayyan sharoitda yuz berishi mumkin bo'lgan voqealar yoki jarayonlarni malum darajada aniq bashorat qilish imkonini beradi. U yoki bu fanning mazmuni ham, u erishgan natijalar ham barcha madaniyatlar va xalqlar uchun yagona bo'lib, ayrim olimning yondashuvi, nuqtai nazari yoki dunyoqarashiga mutlaqo bog'liq emas. Ular mazkur sohada olg'a siljish uchun o'zlashtirish lozim bo'lgan, vaqt va amaliyot sinovidan o'tgan bilimlar yig'indisi sifatida avlodlardan avlodga o'tadi.

Falsafada esa qadimda donishmandlik muxlislarining son-sanoqsiz savollariga tajriba yo'li bilan olingan ba'zi bir oqilona javoblar mavjud bo'lgan. Bu javoblarni haqqoniy, yani amaliyot sinovidan o'tgan, kundalik hayotda o'z tasdig'ini topgan, aniq bilim deb nomlash mumkin. Bunday javoblar masala «yopilishi», kun tartibidan chiqarilishiga sabab bo'lgan, boshqacha aytganda, aniq tariflangan va boshqa javoblarni istisno etgan.

Bunga juda ko'p misollar keltirish mumkin. Masalan, har qanday uchburchak burchaklarining yig'indisi 180 gradusga tengligi yoki suyuqlikka solingan jismga siqib chiqarilgan suyuqlik og'irligiga teng kuch tasir ko'rsatishi aniqlangani zahoti bu masalalar o'zining «ochiq» xususiyatini yo'qotgan, yani ular o'zining boshqa variantlarni istisno etadigan aniq echimini topgan. Bu mazkur masalalar atrofida har qanday qo'shimcha mushohada yuritish foydasizligi tufayli o'zining har qanday ahamiyatini yo'qotganligini anglatgan. Echilgan masalalar va muammolar esa aniq, ishonchli bilim darajasiga o'tgan va shu davrdan etiboran o'zining falsafiy tusini yo'qotgan. XX asrda taniqli nemis faylasufi K.Yaspers bu muhim qoidani tariflar ekan, shak-shubhasiz asoslardan birini har kim etirof etgudek bo'lsa, u shu tariqa ilmiy bilishga aylanadi va bundan buyon falsafa hisoblanmaydi, balki bilimning muayyan sohalariga tegishli bo'ladi, deb qayd etdi.

Shunday qilib, azaldan yaxlit va bo'linmas dastlabki bilim sifatida amal qilgan falsafa zaminida o'sha zamonlardayoq amaliy xususiyat va tegishli yo'nalishga ega bo'lgan bilim sohaları faol shakllana boshladi. Shu tariqa asta-sekin tabiatshunoslik vujudga keldi, muayyan fanlar (matematika, geometriya, fizika, tibbiyot, astronomiya, tarix va boshqalar) shakllanib, o'z shakl-shamoyilini kasb etdi va mustaqil tus oldi. Ayni shu ma'noda falsafa barcha fanlarning asosi hisoblanadi. Bu fanlar falsafadan ajralib chiqqach, keyinchalik ilmiy bilimning tabaqalanishi jarayonida ba'zan parchalanib, o'z tadqiqot predmetini yanada toraytiradi va mufassallashtiradi. Ular tahlilining teranligi va narsalar mohiyatini anglash darajasi ortsa, ayni vaqtda o'rganilayotgan masalalar doirasi torayadi.

Fan rivojlanishining asosiy bosqichlari. Fan taraqqiyoti ikki katta davr va beshta bosqichda rivojlandi. Birinchi davr dastlabki fan va ikkinchi davr haqiqiy fan deb nomlanadi. Dastlabki fan bir bosqichda, haqiqiy fan uch bosqichda namoyon bo'ladi.

Dastlabki fan davri va ilk fan bosqichi. Miloddan avvalgi I ming yillikdan XVI asrgacha bo'lgan davr ilk fan bosqichidir. Bu bosqichda asrlar mobaynida avloddan-avlodga o'tib kelgan, hayot tajribasi va mehnat faoliyati jarayonida olingan amaliy bilimlar bilan bir qatorda juda umumiy va mavhum mushohadalarga asoslangan nazariyalar xususiyatiga ega bo'lgan tabiat haqidagi dastlabki falsafiy tasavvurlar (naturfalsafa) vujudga kela boshlagan. Ilmiy bilim kurtaklari naturfalsafa doirasida uning elementlari sifatida shakllangan. Matematik, astronomik, tibbiy va boshqa masalalarni echishda foydalaniladigan malumotlar, usullar va metodlar jamlanishi bilan falsafada tegishli bo'limlar vujudga kelgan va keyinchalik asta-sekin shakllanayotgan ayrim fanlar: matematika, astronomiya, tibbiyot va hokazolarga ajralib chiqqan.

Jumladan, Aristotelning falsafiy asarlarida fizika, zoologiya, embriologiya, mineralogiya, geografiya kabi fanlarning kurtaklariga duch kelish mumkin. Miloddan avvalgi III-II asrlarda falsafiy bilim tarkibida statistik mexanika, gidrostatika, geometrik optika (xususan, ko'zgular haqidagi alohida fan – «katoptrika») farqlanadi va nisbatan mustaqil ahamiyat kasb etadi. Markaziy Osiyo mutafakkirlari al-Xorazmiy matematika, al-Farg'oniy astronomiya, al-Beruniy mineralogiya va geografiya, Ibn Sino tibbiyot, Mirzo Ulug'bek astronomiya, Alisher Navoiy adabiyot ilmi rivojiga munosib hissa qo'shdi va ular ijodi mahsullari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Biroq bu fanlarda ayrim tasodifiy kuzatishlar va amaliyot malumotlari umumlashtiriladi-yu, lekin eksperimental metodlar hali qo'llanilmaydi, aksariyat nazariy qoidalar esa asossiz va tekshirib bo'lmaydigan spekulyatsiyalar mahsuli hisoblanadi. Ammo ko'rib chiqilayotgan davrda vujudga kelgan ilmiy fanlar bu davr mobaynida falsafiy bilim qismlari sifatida talqin qilinishda davom etgan.

Shu narsa diqqatga sazovorki, hatto XVII asr oxirida Nyuton o'zining fizika asoslarini yaratgan «Natural falsafaning matematik asoslari» deb nomlangan asarini elon qilgan. Shunday qilib, falsafadan alohida faoliyat sohasi sifatidagi fan hali mavjud bo'lmagan: u asosan falsafa doirasida, ilmiy bilimlarning boshqa manbai – hayot amaliyoti va hunarmandchilik sanati bilan bir vaqtda va u bilan juda zaif aloqada rivojlangan.

Xullas, bu davrda Qadimgi Yunonistonda "Platon akademiyasi"(2013 yilda Platon akademiyasiga 2400 yil to'lishi bilan XXIII Jahon Falsafa Kongressi Gretsiyaning Afina shahrida o'tkazildi), Markaziy Osiyoda "Ma'mun akademiyasi" tashkil etilgan, ilmiy bilim rivojida muayyan yutuqlarga erishilgan bo'lsada, madaniyatning alohida shakli sifatida fan paydo bo'lishidan oldingi «embrional» davri hisoblanadi. Haqiqiy fan davri fan taraqqiyotining birinchi bosqichi bilan boshlanadi. XVI-XVII asrlar –ilmiy inqilob davri bo'lib, u klassik fan bosqichi deb nomlanadi va XIX asrgacha davom etadi. U Kopernik va Galiley tadqiqotlaridan boshlanib, Nyuton va Leybnitsning fizika va matematika sohasidagi fundamental asarlari bilan o'z cho'qqisiga ko'tarilgan. Fanning

buyuk ijodkorlari Galiley va Nyuton yashagan davr –kashfiyotlar, shuningdek sxolastika va diniy dunyoqarash dogmatizmiga qarshi kurash olib borilgan romantik davrdir.

Bu davrda hozirgi vaqt tabiatshunosligining asoslari yaratilgan. Hunarmandlar, tabiblar, alximiklar tomonidan qo‘lga kiritilgan ayrim dalillar tizimli tahlil qilinib, umumlashtirila boshlagan. Ilmiy bilim tuzishning tabiat qonunlarini matematik ta’riflash, nazariyalarni tajribada sinash, tajribada asoslanmagan diniy va naturfalsafiy dogmalarga tanqidiy qarash bilan bog‘liq bo‘lgan yangi meyorlari va ideallari vujudga kelgan. Fan o‘z metodologiyasini yaratgan va amaliy faoliyat ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni yechishga tobora faolroq yo‘naltirilgan.

Biroq fan o‘zining yangi metodologiyasini yaratib, amaliyot ruhi bilan sug‘orilgani sari – falsafadan uzoqlasha boshlaydi. Bu davrda fan falsafiy, diniy, teologik aqidalardan qat’iy nazar rivojlanishi mumkin bo‘lgan ilmiy bilimlar tizimi sifatida tushunila boshlaydi. Natijada fan faoliyatning alohida, mustaqil sohasiga aylanadi. Professional olimlar paydo bo‘ladi, ularni tayyorlash amalga oshiriluvchi universitet ta’limi tizimi rivojlanadi. O‘z faoliyati, muloqot va axborot ayirboshlashning alohida shakllari va qoidalariga ega bo‘lgan ilmiy hamjamiyat vujud keladi.

XVII asrda dastlabki ilmiy akademiyalar: London qirollik jamiyati (1660), Parij Fanlar akademiyasi (1666) tashkil topadi. Keyinroq Berlinda (1700), Sankt-Peterburgda (1724), Stokgolmda (1739) va Evropaning boshqa poytaxt shaharlarida ilmiy akademiyalar tasis etiladi. Bu akademiyalarning eng yirigi - London qirollik jamiyati bo‘lib, u tashkil etilgan paytda 55 a’zodan iborat bo‘lgan. Parij Fanlar akademiyasi 21 kishidan iborat tarkibda ish boshlagan. Sankt-Peterburg akademiyasining a’zolar shtatida dastlab 11 kishi belgilangan. Evropa mamlakatlarida XVIII asr boshiga kelib olimlar soni bir necha ming kishiga yetgan bo‘lsa kerak, chunki ilmiy jurnallarning (bu davrda bir necha o‘n ilmiy jurnallar nashr etilgan) tirajlari ming nusxagacha borgan. 1825 yilda nemis kimyogari Yu. Libix ilmiy laboratoriya tashkil qiladi va u olimga ko‘p miqdorda daromad keltira boshlaydi.

3. XIX asr oxiri XX asrning 70 yillar fani noklassik fan bosqichi deb ataladi. Bu davrda fanlar vujudga keladi, ularda ulkan dalilik material to‘planadi va tizimga solinadi. Matematika, fizika, kimyo, geologiya, biologiya, psixologiya va boshqa fanlarda fundamental nazariyalar yaratiladi. Texnika fanlari vujudga keladi va moddiy ishlab chiqarishda yanada sezilarliroq rol o‘ynay boshlaydi. Fanning ijtimoiy roli ortadi, uning rivojlanishi o‘sha davr mutafakkirlari tomonidan ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida etirof etiladi.

XVIII asrning o‘rtalarida jahonda fan bilan shug‘ullanuvchi kishilar 10 ming kishidan oshmagan bo‘lsa, XIX asr oxiriga kelib olimlar soni 100 ming kishiga yetadi. XVI asrda «olim odamlar»ning yarmidan ko‘prog‘i diniy ma’lumot olgan kliriklar edi. XIX asrda fan ijtimoiy mehnatning mustaqil tarmog‘iga aylanadi va u bilan universitetlar va institutlarning maxsus fakultetlarini tamomlagan «dunyoviy» professional olimlar shug‘ullanadi. 1850

yilda jahonda mingga yaqin ilmiy jurnallar nashr etiladi, 1950 yilga kelib esa ularning soni 10 mingdan oshadi. XIX asr oxiriga kelib ilmiy laboratoriyalar soni ko'payadi. Fan tijoratchilar, tadbirkorlar etiborini o'ziga tobora ko'proq torta boshlaydi. Ular olimlarning ishlab chiqarish, sanoat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlarini mablag' bilan taminlay boshlaydilar.

4. XX asrning 70 yillarida fan rivojlanishida yangi postnoklassik bosqich boshlanadi, chunki mazkur asr bo'sag'asida fanda inqilob yuz beradi va buning natijasida u oldingi davrning klassik fanidan sezilarli darajada farq qila boshlaydi. XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan inqilobiy kashfiyotlar bir qancha fanlarning asoslarini larzaga soladi. Matematikada to'plamlar nazariyasi va matematik tafakkurning mantiqiy asoslari tanqidiy tahlil qilinadi, bir qancha yangi fanlar vujudga keladi. Fizikada klassik fizikaning falsafiy asoslarini qayta ko'rishga majbur qilgan fundamental nazariyalar – nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasi yaratiladi. Biologiyada genetika rivojlanadi. Tibbiyot, psixologiya hamda inson haqidagi boshqa fanlarda yangi fundamental nazariyalar paydo bo'ladi. Ilmiy bilimning shakl-shamoyilida, fan metodologiyasida, ilmiy faoliyatning shakl va mazmunida, uning me'yorlari va ideallarida olamshumul o'zgarishlar yuz beradi.

XX asrning ikkinchi yarmi fanni yangi inqilobiy o'zgarishlarga olib keladi. Bu o'zgarishlar adabiyotlarda ko'pincha fan-texnika inqilobi sifatida tavsiflanadi. Bu o'zgarishlar shu bilan bog'liqki, Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fan yutuqlari ilgari misli ko'rilmagan miqyosda amaliyotga – sanoat, qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, kundalik hayotga joriy etiladi. Fan energetikada (atom elektrostansiyalari), transportda (avtomobilsozlik, aviatsiya), elektronikada (televidenie, telefoniya, kompyuterlar) ayniqsa ulkan o'zgarishlar yasaydi. Fanning rivojlanishi eng yangi harbiy texnikani yaratishning asosiy omiliga aylanadi va «ikki lager»ning urushdan keyingi qarama-qarshiligi sharoitida avj olgan qurollanish poygasi yirik davlatlarni ilmiy-texnikaviy tadqiqotlarga ulkan mablag'larni sarflashga majbur qiladi.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida fan texnika taraqqiyoti axborot (kompyuter) inqilobi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu bosqichning o'ziga xos xususiyati shundaki, axborot jamiyat rivojlanishining muhim resurslaridan biriga aylandi. SHu tariqa fan bilan bog'liq yuksak texnologiyalar, ular bilan mushtarak talim endilikda har qanday jamiyatning sivilizatsion rivojlanish darajasini belgilamoqda. Ilmiy kashfiyotlar va ularning amalga tatbiq etilishi o'rtasidagi masofa mumkin qadar qisqaradi. Ilgari fan yutuqlaridan amalda foydalanish usullarini topish uchun 50-100 yil vaqt sarflangan bo'lsa, endilikda bunga 2-3 yilda yoki hatto bundan ham qisqaroq vaqt ichida muvaffaq bo'linmoqda.

Davlat ham, xususiy firmalar ham fan rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlashga katta xarajatlar qilishi tabiiy bir hol bo'lib qoldi. Natijada XX asrning oxirida fan jadal suratlarda o'sib, ijtimoiy mehnatning muhim tarmoqlaridan biriga aylandi. «Katta fan» davri boshlandi. Ko'p sonli ilmiy muassasalar ishiga son-sanoqsiz odamlar ommasi jalb qilindi.

Olim kasbi kam uchraydigan kasb bo'lmay qoldi. Hozirgi vaqtda ilmiy faoliyat o'zlarini qiziqtirgan muammolarni echishga buning butun xavf-xatarini o'z bo'yniga olib qo'l urgan ayrim mutafakkirlarning mashg'uloti emas, balki buyurtmaga, rejali topshiriqqa binoan ishlaydigan, uni belgilangan muddatda bajarish va o'z ishi haqida hisobot berishga majbur bo'lgan yirik jamoalarning ishi. Hozirda ilmiy mehnat – industrial mehnatning bir turi. Fan bilan shug'ullanuvchi kishilar hozir «ilmiy xodimlar» deb atalishi bejiz emas.

Hozirgi zamon fani Katta fan deb ataladi. XX asr oxirida Yer yuzidagi olimlar soni 5 mln. kishidan oshgan bo'lsa, XXI asrning birinchi o'n yilligida 6 milliondan oshib ketdi. Fanda 15 ming yo'nalish va bir necha yuz ming ilmiy jurnallar mavjud. Yangi energiya manbalari va axborot texnologiyalari – hozirgi zamon fanining istiqbolli yo'nalishlari. Fanning internatsionalizatsiyalashuvi tendensiyalari kuchayib bormoqda, fanning o'zi fanlararo kompleks tahlil predmetiga aylanmoqda. Uni o'rganishga nafaqat fanshunoslik, fan falsafasi, balki sotsiologiya, psixologiya va tarix ham kirishmoqda.

Bu davrda fanning o'rni va ahamiyati tinimsiz o'sib bordi. Natijada uni ichki differensiatsiyalashning yangi shkalasiga ehtiyoj tug'ildi. Katta fanda ayrim olimlar evristik izlanish faoliyatiga – yangi g'oyalarni ilgari surishga, ayrim olimlar analitik va eksplikatsion faoliyatga – mavjud g'oyalarni asoslashga, bazim olimlar – ularni tekshirishga, yana bir toifa olimlar esa – olingan ilmiy bilimni amalga tatbiq etishga ko'proq moyil ekanligi ayon bo'lib qoldi.

Sotsiologlarning hisob-kitoblariga ko'ra, fan bilan aholining faqat 6-8% shug'ullanishga qodir. Bazan tadqiqotchilik faoliyati va oliy talimni qo'shib olib borish fanning asosiy va empirik jihatdan aniq belgisi hisoblanadi. Bu fan kasbiy faoliyatga aylanib borayotgan sharoitda juda o'rinlidir. Ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati zarur va barqaror ijtimoiy-madaniy anana sifatida etirof etiladi. Bu faoliyatsiz jamiyat normal mavjud bo'lishi va rivojlanishi mumkin emas. Fan har qanday marifatli davlat faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonda fanning barcha sohalari rivojlanishiga alohida etibor qaratildi. Xususan, O'zbekiston respublikasi Fanlar akademiyasi (O'zFA) mamlakatimizning bosh ilmiy tashkiloti bo'lib, uning tarkibida 36 ta ilmiy tadqiqot muassasalari, 4ta davlat muzeyi, 3 ta hududiy bo'lim: Xorazm Ma'mun akademiyasi, Qoraqolpog'iston va Samarqand bo'limi, 4 ta Andijon-Namangan, Buxoro, Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo ilmiy bo'limlari kiradi, bugungi kunda ularning moddiy texnika bazasi yangi texnologiyalar bilan taminlandi.

2007 yilning 2 oktyabrida O'zFA "Astronomiya" institutining olimlari B.Xafizov hamda A.Sergeevlar tomonidan Maydanak baland tog' observatoriyasida (Qashqadaryo vil.) kashf qilingan kichik sayyora 2010 yilda birinchi prezidentimiz Islom Karimovning taklifiga ko'ra fan, jumladan, astronomiya ilmida olimu fuzalolarga doimo boy bo'lib kelgan qadimiy shahar "Samarqand" nomi bilan ataldi va u AQSHning "Garvard kichik sayyoralar"

forumida “210271” raqami bilan ro‘yxatga olindi, hamda O‘zbekistoniya, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek, Beruniy, al-Xorazmiy kabi kichik sayyoralar qatoridan o‘rin oldi. 2013 yilda Yaponiya olimlari tomonidan kashf qilingan navbatdagi kichik sayyora “Maydanak” deb nomlanishi o‘zbek ilmining jahonda etirof etilishining ifodasidir. Shuningdek O‘zbekistonda Quyosh energiyasidan foydalanish bo‘yicha katta ilmiy tadqiqot ishlarining olib borilishi bir tomondan kelgusidagi energiya tanqisligini oldini olishga yo‘naltirilgan say harakat bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘zbek olimlarining yuksak ilmiy salohiyatidan darak beradi.

Bu jarayonlar fan rivojlanishida va uning jamiyat bilan o‘zaro tasirida yangi bosqichni mega sivilizatsiyada texnofan rivojini boshlab berdi. Hozirgi kunda bozor talablariga javob beradigan texnofan (fan va texnologiyalarning simbiozi) paydo bo‘ldi. Texnofanning rivoji, yani olimlarning foyda keltiradigan kashfiyot va ixtirolari uchun tadbirkorlarning sarmoyalarini jalb etishga alohida etibor qaratildi.

Fan rivojlanishida dunyoning xolonom manzarasi shakllandi, olamni bilishda ezoterik va ilmiy bilimlar uyg‘unlashdi. 1991 yilda dunyoda Internet tarmog‘ining, 2001 yilda Aypetning paydo bo‘lishi bilim egallash, uni tarqatish va undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Texnofan va ananaviy tadqiqotlar olib borishda milliy ilmiy dasturlar va ularning millat manfaatlari nuqtai nazardan qo‘llash masalasi dolzarb ahamiyatga ega bo‘ldi. Shu nuqtai nazardan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida talim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini taminlash, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, bu faoliyatni amalga oshiradigan yangi avlod intellektual yoshlar elitesini tarbiyalash vazifalari belgilanligi O‘zbekiston taraqqiyotida davr ruhining ifodasini namoyon etadi.

Fan va falsafaning mutanosibli. Fan rivojlanishning yuksak darajasiga erishgan bo‘lsa-da, lekin amalda falsafa bilan uzviy bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Ular faol o‘zaro tasirga kirishib, bir-birining rivojlanishiga samarali tasir ko‘rsatmoqda. Bu hol shu bilan izohlanadiki, falsafa daliliy materialga, sinovdan o‘tgan ilmiy malumotlarga tayanib, o‘zining mavhum g‘oyalarini borliq bilan taqqoslash imkoniyatiga ega, fan esa, dalillarni qayd etish va tavsiflash bilan cheklanmay, yanada asosliroq xulosalar chiqarish imkoniyatini qo‘lga kiritadi. XXI asr boshiga kelib jahonda umumiy yetti yarim milliard aholining qariyb olti millioni olimlardir. Taxminan shuncha odam fanga xizmat ko‘rsatuvchi mehnat bilan band (laborantlar, texniklar, nashriyotlarning xodimlari va h.k.). Yerdan qadim zamonlardan boshlab to XXI asrning boshiga qadar yashagan olimlarning umumiy sonini olsak, ularning o‘ndan to‘qqiz qismi bizning zamondoshlarimiz ekanligi ayon bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlarda ilmiy xodimlar soni mehnatga qobiliyatli aholining qariyb 10% ni tashkil qiladi, fanni taminlashga milliy daromadning 5% dan ko‘prog‘i sarflanadi.

Hozirgi zamon fani jamiyat, texnika, iqtisodiyot, madaniyat, turmush va kundalik hayotni yo‘lga soluvchi qudratli kuchga aylandi. Ayni vaqtda odamlar

bugun fanning qudratinigina emas, balki u bilan bog'liq bo'lgan xavflarni ham yaxshi anglaydilar. Hozirgi dunyo o'z yutuqlari va o'zining jo'shqinligi uchun fan oldida masuliyatli. Shuni tan olish lozimki, hozirgi zamonda jamiyat ko'p jihatdan fanning ulkan yutuqlari tufayli o'zini o'zi yo'q qilish yoqasiga kelib qoldi. Olim M.Sheller "Tarixda inson hali hech qachon o'zi uchun hozirgidek ulkan muammo bo'lgan emas" deb takidlaganida aynan fan taraqqiyotining bazi oqibatlarini nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Biroq, bu ilmiy taraqqiyotni to'xtatish kerak, degani emas. Ammo ilmiy izlanishni insoniy, axloqiy munosabatga bo'ysundirish va balki uning qaysidir yo'nalishlarini cheklash zarurligi to'g'risidagi masala kun tartibiga qo'yilmoqda. Ilmiy izlanishning insonparvarlashuvi, uning yo'llari va oqibatlariga axloqiy munosabat – bu davrimizning muhim muammolaridir. Shubois, O'zbekiston prezidenti Sh.Mirziyoev takidlaganidek, "Zahmatkash insonlarning ilmiy va ijodiy izlanishlarini har tomonlama qo'llab quvvatlash, ular uchun zarur shart sharoitlar yaratishni biz o'zimizning birlamchi vazifamiz sifatida ko'rishimiz darkor", zero, "Inson manfaatlari hamma narsadan ustun degan g'oya" megatsivilizatsiya davridagi fan taraqqiyotining asosiy omili bo'lishi lozim.

Ayni shu hol falsafa bilan ham, undan muayyan fanlar ilgari falsafiy tusga ega bo'lgan tadqiqot predmetlari bilan ajralib chiqqanida yuz berishini taxmin qilish o'rinli bo'ladi. Biroq, bunday hol yuz berayotgani yo'q. Tarix fan falsafadan qancha ko'proq ajralsa, unda shuncha ko'proq masala va muammolar paydo bo'lishini, yani falsafa nafaqat kamaymasligi, balki, aksincha, ko'payishini ko'rsatadi. Buning sababi nimada? Bu savolga javobni fan va falsafaning o'ziga xos xususiyatlaridan, ularni alohida-alohida tavsiflovchi masalalar va ularning yechimlari o'rtasidagi tafovutdan qidirish, o'rinli bo'ladi.

Fan faqat o'zi olgan haqqoniy bilimlarga va muayyan natijalarga tayanishi unda o'z muammolari va «ochiq» masalalari mavjud emasligini anglatmaydi. Biroq aniq, shak-shubhasiz javoblarga ega bo'lmagan falsafiy masalalardan farqli o'laroq, ilmiy masalalar bilimdonlik qilishni emas, balki puxta o'ylashni talab qiladi, zero ular pirovardida dastlabki taxminlarni rad etuvchi yoki ishonchli bilimlar doirasini kengaytirib tasdiqlovchi muayyan yechimlar olish real yoki potensial imkoniyatiga egadir. Shu tariqa vujudga keladigan fanlar qaynayotgan suvdagi ko'piklar kabi kattalashib, falsafiy mushohada yuritish jabhasini, anglab yetilgan narsalar anglanmagan narsalar bilan yuzma-yuz keluvchi sohani ham kengaytiradi, chunki tabiatshunoslik doirasida javob berishning iloji bo'lmagan yangi masalalarni yuzaga keltiradi.

Bugungi kunda eski falsafiy muammolardan yangi falsafiy jumboqlar sari o'tilmoqda. "Xudo bormi?", "Haqiqat nima?", "Ruhning tabiati qanday?" qabilidagi falsafiy masalalarni aniq va uzil-kesil yechish mumkin emas, balki ularni yechishning umuman iloji yo'qdir, shu bois bu savollar ham javobsiz qolmoqda.

Nima uchun "balki"? kabi savollar Shuning uchunki, qadimda donishmandlarni bugungi kun nuqtai nazaridan mutlaqo falsafiy bo'lmagan va tom ma'noda falsafiy sanalgan masalalar qiziqtirgan. Misol uchun: "Yulduzlar kunduzi, quyosh esa – tunda qayerga yo'qoladi?", "Nima uchun ayrim jismlar

suvda cho‘kadi, bazi jismlar esa suvda suzadi?”, “Chopqir Axilles sudralib borayotgan toshbaqaga qanday yetishi mumkin, basharti har safar ularning o‘rtasidagi masofani bosib o‘tish uchun u mazkur masofaning teng yarmidan o‘tishi lozim bo‘lsa?” va h.k. va sh.k. Biroq bu va shunga o‘xshash masalalar falsafadan tabiatshunoslik sohasiga o‘tgach, ko‘pincha yangi va yangi falsafiy muammolarni yuzaga keltiradi. Masalan: Yer va boshqa sayyoralarni, ayni bir yo‘nalishda aylantirgan kuch qayerda? Agar bizning quyoshimiz o‘rtacha kattalikdagi yulduz bo‘lsa, unga o‘xshagan milliardlab yulduzlarning hech bo‘lmasa ayrimlari bizning yerimizdagiga o‘xshash hayot mavjud bo‘lgan yo‘ldoshlarga ega bo‘lishi mumkinmi? Inson hatto eng yaqin yulduzlarga yetishi uchun nafaqat inson hayoti, balki uning sivilizatsiyasi tarixidan ham ko‘proq vaqt talab etilar ekan, buni qanday qilib isbotlash yoki rad etish mumkin? Nihoyat, biz kuzata oladigan olam kengayib borayotgan bo‘lsa, bu harakat zamirida qanday sabablar va kuchlar yotadi? Bu va boshqa ko‘pgina shunga o‘xshash muammolar odamlarni falsafaga qayta va qayta murojaat etishga majbur qiladi, chunki fan hozircha bunday savollarga aniq javob berishga qodir emas. Aksildunyolar va aksilgravitatsiya, qora materiya va qora energiya, boshqa makon va vaqt o‘lchovlaridagi dunyolar haqidagi har xil falsafiy g‘oyalarning mavjudligi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Shunga qaramay, fan va falsafaning roliga baho berishda ayrim qarama-qarshiliklar mavjud. Xususan, bazi bir ilmiy va falsafiy davralarda fanning roli va ahamiyatini mutlaqlashtiruvchi yondashuv mavjud bo‘lib, u “ijobiy”, “foydali” bilim sifatida fanni “mavhum” va “tajribaga asoslanmagan” falsafaga qarshi qo‘yadi. Bunday qarashlar sientistik deb, nazariy tafakkur yo‘nalishi esa – sientizm (lot. scientia va ingl. science – fan, bilim) deb ataladi. Sientizm fan texnika taraqqiyotining ijobiy jihatlarini mutlaqlashtiradi. Antisientizm falsafiy bilishni ilmiy bilishdan ajratadi, uni ilmiy bilish bilan muvofiq emas, deb elon qiladi, u oqilonalikni kamsitadi va mistika, intuitsiya, iroda va shu kabilarni mutlaqlashtiradi.

Falsafa va fanning umumiy jihatlarini shundaki, ular:

- avvalo aqlga tayanadi va oqilona bilimni yaratishga harakat qiladi;
- o‘rganilayotgan obyektlar va hodisalarning qonunlari va qonuniyatlarini aniqlashga qarab mo‘ljalladi;
- kategoriyalar apparatini (o‘z tilini) yaratadi, o‘zlari ilgari surgan qoidalarini asoslaydi, ularga dalil-isbot keltiradi va yaxlit tizimlarni yaratishga harakat qiladi.

Falsafa va fan o‘rtasidagi farq shunda namoyon bo‘ladiki:

falsafa doim u yoki bu faylasuf nomi bilan bog‘lanadi, bunda uning g‘oyalari, asarlari bo‘lishi va ularga boshqa faylasuflar qo‘shilishi yoki qo‘shilmasligiga bog‘liq bo‘lmasligi mumkin. Fan esa, mohiyat etibori bilan, jamoa mehnati mahsulidir;

-falsafada (muayyan fanlardan farqli o‘laroq) yagona til va yagona tizim mavjud emas. Bu yerda fikrlar rang-barangligi me‘yor sanaladi. Fanda esa monizm hukm suradi, chunki hech bo‘lmasa fanning u yoki bu muayyan

sohasidagi asosiy tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi (til)ga nisbatan yondashuvlar birligi albatta mavjud bo‘ladi;

-falsafa ilmiy bilimlar va dalillardan keng foydalanadi, biroq uning uzil-kesil xulosalari ishonchli deb hisoblanishi mumkin emas, zero ular asosan faylasuflarning subektiv fikrlari va mulohazalariga asoslanadi. Fan esa mohiyat etibori bilan isbotlangan va sinashta bilimlar olishga harakat qiladi, bunda olingan bilimlarni tekshirish yoki rad etish imkoniyatining mavjudligi bu bilimlar haqiqiyliги va ilmiy jihatdan asosliligining muqarrar sharti hisoblanadi; -falsafiy bilimlarni tajribada sinash mumkin emas (aks holda ular ilmiy bilimlarga aylanadi);

-falsafa aniq prognoz bera olmaydi, yani u ishonchli bilimlarni kelajakka tatbiq etishga qodir emas, zero unda bunday bilimlar yo‘q. Ayrim faylasuf falsafiy qarashlarning muayyan tizimi yordamida faqat bashorat qilishi mumkin, lekin u olim kabi prognoz qilish yoki modellashirishga qodir emas.

Falsafaga milliylik xos, fan esa jamoa mehnati mahsuli sifatida dunyoviy ahamiyatga ega.

Hozirgi dunyoda falsafaning ahamiyati. Bugungi kunda, tezliklar va yuksak texnologiyalar asrida falsafa kerakmi, u eskirgani yo‘qmi? Uzluksiz axborot oqimi va surunkali vaqt tanqisligi sharoitida muayyan bilim falsafani siqib chiqarmaydimi? Bunday savollar mutlaqo o‘rinlidir, lekin ularga javobni hayotning o‘zi beradi, u hozirgi zamon odami oldiga ko‘p sonli, shu jumladan ilgari hech qachon mavjud bo‘lmagan, butunlay yangi falsafiy muammolarni qo‘yadi.

Jahon hamjamiyati III ming yillikning boshlanishini, biosfera holati va yerda hayotning davom etishi uchun o‘z javobgarligini tobora teranroq anglagan holda qarshi oldi. Ayni shu sababli insonning barkamol rivojlanishi, odamlar, xalqlar o‘rtasida, shuningdek jamiyat va tabiat o‘rtasida insoniy, yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini o‘rnatish masalalari azaliy falsafiy mavzular bilan bir qatorda falsafiy tadqiqotlarda birinchi o‘ringa chiqmoqda. Shu munosabat bilan faylasuflar avvalo yer yuzida talimning holati va rivojlanish darajasidan qattiq tashvishda ekanliklarini bildirmoqdalar. Ko‘pgina faylasuflar fikriga ko‘ra, hozirgi muammolarning aksariyati zahirida aynan qoniqarsiz ta‘lim va lozim darajadagi tarbiyaning yo‘qligi yotadi. Bu muammolarni yechishda falsafa ham o‘z rolini o‘ynashi lozim.

Falsafa dunyoni anglash usuli sifatida. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati falsafaga, o‘zining hayotdagi o‘rni va vazifasini falsafiy anglab yetishga ayniqsa muhtojdir.

Falsafa real hayot bilan uzviy bog‘liq va doim inson borlig‘ining eng muhim muammolarini anglab etishga qarab mo‘ljal oladi. Ayni shu sababli hozirgi davrning muhim muammosi – globallashuv va uni falsafadagi butunlay yangi mavzu sifatida falsafiy anglab etish muhim ahamiyatga ega. Falsafa predmeti va muammolarini muhokama qilishda alohida diqqatga loyiq bo‘lgan boshqa bir mavzu insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyatidir.

Hozirgi zamon faylasuflari bunday muammolarni yechish ustida ishni davom ettirar ekanlar, "Falsafa nima? U kimga va nima uchun kerak?", "Falsafaning vazifasi nimadan iborat?", "Falsafadan qanday, qaysi yoshdan va nima maqsadda tahsil berish lozim?" qabilidagi bir qarashda allaqachon o'z yechimini topgan masalalarni yana kun tartibiga qo'yimoqdalar. Bu haqda ko'p va atroflicha so'z yuritilgan jahon kongresslari dunyoda falsafa predmetiga, shuningdek u ijtimoiy rivojlanishga izchil tasir ko'rsatishga qodir yoki qodir emasligiga, agar qodir bo'lsa, buni u qay tarzda amalga oshirishi mumkinligiga nisbatan yagona yondashuv avvalgidek mavjud emasligini tasdiqlaydi. Fikrlarning bunday rang-barangligi, yuqorida qayd etib o'tilganidek, falsafaning o'ziga xos xususiyati, yani u fikrlar plyuralizmi, har xil fikrlash imkoniyati bor joydagina mavjud bo'lishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Falsafaning unga yaxlit ta'limotga aylanish va tilning birligiga, umumiy qonunlar va metodologiyaga tayanish imkonini bermaydigan bu kamchiligi ayni vaqtda, u fanlararo kompleks muammolarni yechish talab etiladigan murakkab tizimlar bilan ish ko'rgan holda uning afzalligiga aylanadi.

Quyidagilar hozirgi vaqtda insoniyat uchun eng muhim fanlararo kompleks muammolar hisoblanadi: barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni taminlash; ekologiya muammolari; jamiyat hayoti barcha jabhalarining globallashuvi. Bu muammolarni falsafiy nuqtai nazardan anglab yetish alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy yondashuvlardan farqli o'laroq, muammoga nisbatan falsafiy yondashish dalillarni talqin qilishda ko'proq erkinlik berilishi, ilgari surilayotgan qoidalarini isbotlashga nisbatan yengilroq talablar qo'yilishi, mushohadaga asoslangan tariflar berish, subektiv baholash huquqi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Bunday tadqiqotlar bir qarashda uncha katta ahamiyatga ega emasdek bo'lib tuyulishi ham mumkin. Lekin amalda bunday emas.

Birinchidan, falsafiy tadqiqot oqilona bilishning fanda olingan natijalarni tekshirish (verifikatsiya qilish) yoki rad etish (falsifikatsiya qilish) imkoniyati yo'qligi tufayli lozim darajada samara bermagan yoki umuman ojiz bo'lib chiqqan sohasida amalga oshiriladi. Insoniyat oqilona bilishning bundan boshqa usullariga ega emas.

Ikkinchidan, falsafiy refleksiya muammoni ko'rish ufqini kengaytiradi, uni tadqiq etishga nisbatan yangicha, o'ziga xos yondashuvlarni taklif qiladi, shu jumladan fanga bunday yondashuvlarni ilgari surishga ko'maklashadi. Zero, aniq tariflar va ishonchli dalillarga tayanadigan fan o'z fikrlari va xulosalarida bunday erkinliklarga yo'l qo'ya olmaydi. Vaholanki, falsafiy tafakkur mulohaza yuritish va baholashlarga nisbatan erkin yondashuvsiz o'zining betakrorligini yo'qotadi.

Hamonki plyuralizm falsafada me'yor hisoblanar, har bir alohida miyada esa monizmga, yani qarashlarning tartibga solingan, yaxlit va nisbatan ziddiyatlardan xoli tizimiga kelish lozim ekan, falsafani qanday o'zlashtirish, undan qanday saboq berish mumkin?

Butun dunyoda aksariyat faylasuflarni birinchi navbatda ayni shu masala qiziqtiradi. Xususan Suqrot, Seneka va o'tmishning boshqa mutafakkirlari tajribasiga tayangan holda: Falsafa faktlarni eslab qolishni o'rgatmasligi, balki

mulohaza yuritish va savollarga javob berish qobiliyatini rivojlantirishi lozim. Falsafadan saboqlar inson har bir masala yuzasidan mutafakkirlar fikriga murojaat etmasdan, o'zi mustaqil o'ylashni va o'z aqliga quloq solishni o'rganishini nazarda tutmog'i darkor. Ayni shu sababli falsafaning vazifasi insonga muloqot qilishni o'rgatish, u o'z shaxsiyatining ahamiyatini ko'rsatishga emas, balki haqiqatning tagiga etishga harakat qilishiga erishishdan iborat. Bu, o'z navbatida, barcha odamlar o'ziga atrofdagilar quloq solishiga loyiq ekanligini nazarda tutadi.

Bu juda topib aytilgan so'zlar falsafani fan sifatida o'rganish, uni bilimlar, tayyor qoidalar va tariflarning muayyan yig'indisi sifatida o'zlashtirish mumkin emas, degan fikrni yana bir karra tasdiqlaydi. Insonga talim berishda paydeyya yo'lini tanlash – unga «nimani ko'rish lozimligi»ni emas, balki «qayerga va qanday qarash kerakligi»ni o'rgatish lozim. O'z-o'zidan ravshanki, mazkur vazifani ijodiy yondashuvsiz, o'quvchi va o'qituvchining qiziquvchanligi va intiluvchanligisiz hal qilib bo'lmaydi, falsafa esa o'zining sof ko'rinishida yo'qoladi, «havoga sovuriladi», pirovardda kimdir bayon etadigan, kimdir “o'tishi”, o'rganishi va qolaversa, imtihon topshirishi lozim bo'lgan “fan”gina qoladi. Boshqacha aytganda, falsafadan talim berish va uni o'zlashtirish zahirida ham, albatta ijod yotishi lozim.

Xulosalar. Dunyoqarash bu insonning dunyoga, undagi voqealarga munosabatlari, undagi o'rni va hayot mazmuni haqidagi eng umumiy qarashlari tizimi.

Insoniyat tarixida dastlab mifologik dunyoqarash shakllangan bo'lib, unda inson atrof muhit bilan birlashadi hamda na tabiat va na o'z urug'idan ajralmagan holda namoyon bo'ladi. Diniy dunyoqarashga olamni bu dunyo, u dunyo va g'ayri tabiiy dunyoga bo'lish xos. Dinning asosi g'ayritabiiy kuchlarga ishonch bilan yo'g'rilgan.

Falsafa mifologik va diniy dunyoqarashdan o'zining atrof muhitga tanqidiy munosabati asosidagi dunyoqarashli funksiyasini bajaradi, gnoseologik va ontologik kategoriyalarga murojaat qilib mantiqiy xulosalar chiqaradi.

Falsafa nazariy asoslangan dunyoqarash, umumiy kategoriyalar, insonning olamga fanning tabiat va jamiyat haqidagi yutuqlariga tayanilgan nazariy munosabati.

Falsafaning ahamiyati, uning insonni o'z-o'zini, olamni anglashga, ijodiy barkamollikka yo'naltira olishidadir.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

- 1.Qanday muammolar falsafiy muammolar deb ataladi?
- 2.Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos jihatlarini ayting.
- 3.Dinning asosiy funksiyalari qaysilar?
- 4.Falsafiy dunyoqarashning mifologik va diniy dunyoqarashdan asosiy farqi nimada?
- 5.Falsafa nimani o'rgatadi?
- 6.Falsafa va fanning o'zaro nisbati qanday?
- 7.Dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllarini tariflang.
- 8.Falsafa tarixini o'rganish qanday maqsadni ko'zlaydi?

9.Nima uchun falsafa tarixida fikrlar rang-barangligi meyor hisoblanadi?

10.Ayrim insonning yaxlit falsafiy dunyoqarashi falsafiy plyuralizm asosida qanday shakllanadi?

11.Falsafa tarixida «falsafaning asosiy masalasi»ga tarif berish qanday amalga oshirilgan?

12.Hozirgi dunyoda falsafa qanday vazifalarni hal qilmoqda?

2-mavzu: Sharq falsafasi va uning ijtimoiy taraqqiyotdagi roli

Reja:

1. *Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi.*

2. **Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar.**

3. **Qadimgi Misr va Bobil falsafiy fikr ildizlari.**

4. **Markaziy Osiyoda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar.**

5. **Konfutsiy va Lao-Szi ta'limoti.**

6. **Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta'limoti.**

7. **Ilk o'rta asr Sharq falsafasi va Uyg'onish davri.**

8. **Sharq panteizmi va peripatetizmi.**

9. **Sharq mutafakkirlari**

10. **Ilk o'rta asrlarda tasavvuf.**

11. **Temuriylar sulolasi davri.**

12. **XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar.**

13. **XX-XXI asr o'zbek falsafasi.**

Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi. «Qadimgi Sharq» tushunchasi eramizdan avvalgi VI-IV ming yilliklarda Misrdan Xitoygacha bo'lgan ulkan hududdagi sivilizatsiyalarni o'z ichiga oladi. Sharq madaniyati dunyo xalqlari taraqqiyotida katta rol o'ynadi hamda Sharqning o'ziga xos madaniy taraqqiyoti ushbu hududni jahon sivilizatsiyasining beshigi deb atalishiga asos soldi. O'zbek xalqining milliy, falsafiy, ilmiy merosi Sharq sivilizatsiyasi ildizlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi Sharq tafakkur tarixining ilk kurtagi bo'lgan asotiriy qarashlarni atroflicha o'rganishga asos yaratadi. "Qadimgi madaniyat makoni bo'lgan Markaziy Osiyoning qulay geografik joylashishi, tabiati, iqlimi mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning avvalroq boshlanishini ta'minladi va Sharq bilan G'arb, Mesopatamiya, Eron, Misr keyincha Yunoniston va Rimni Xitoy va Hindiston bilan bog'lovchi, turli xalqlar madaniyatining chatishuvini ta'minlovchi halqa vazifasini o'tadi¹,- deydi antik va qadimgi dunyo adabiyoti hamda falsafasi haqida monografiya yozgan olim F.Sulaymonova.

Asotiriy yoki mifologik tasavvurlar falsafaning tub ildizlari, ma'naviy manbalaridan biridir. Inson tafakkurining ilk tarixiy bosqichlarida Sharq mifologiyasi dastlabki dunyoqarash shaklining mahsuli sifatida vujudga keldi. Unda insonning uni o'rab turgan olamga munosabati ifoda etilib, atrof-muhitning sir-asrorlarini bilishga intilish, tabiat qonuniyatlarini anglashda

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 9-бет.

badiiy, obrazli tasavvurlar tizimining naturalistik xarakteri namoyon bo'ladi. Misol uchun, insoniyat tamaddunining beshigi sanalmish Hindistonda ilk asotiriy tasavvurlar Vedalarda mavjud bo'lgan. Veda bilim, ta'limot degan ma'noni bildirib, to'rt qismdan – Rigveda, Yajurveda, Samaveda, Axtarvavedadan iboratdir. Uning eng qadimgi qismi «Rigveda» eramizdan oldingi II ming yillikka taalluqli bo'lib o'zida asotiriy qarashlarni ifodalagan, tabiat va ilohiyot haqidagi madhiyalar ko'rinishidagi qadimgi hind adabiy yodgorligidir. U koinot madhi deb atalgan she'rlar to'plamidan iborat bo'lib, ushbu madhda bu dunyo nimadan paydo bo'lgan, u qanday va kim tomondan yaratilgan, degan savollarga javob izlangan.

Vedalardagi asotiriy qarashlar juda murakkab tuzilgan. Unga asosan butun dunyo oliy xudo Braxmadan iborat. Braxma dastlab haybatli odam Purushaning tanasini bo'lib-bo'lib koinot, yulduzlar, yer, samoni yaratdi va o'zi bir vaqtda u bilan birlashdi. Butun borliq dunyoviy ruh – purusha (erkak boshlang'ich) material borliq – prakriti (ayol boshlang'ich)ning birikuvidan iboratdir.

Xitoy asotirlari ham o'z tarixi bilan eramizdan oldingi uzoq ming yillarga borib taqaladi. Shuningdek, Xitoy asotirlari o'z shakllanish davrida qadimgi Xitoy, daosizm va buddaviylik va kechki Xitoy xalq og'zaki ijodi mifologik tizimlarini birlashtira borgan. Asotiriy qarashlar aks etgan qadimgi asarlardan biri «Shan xay szin» («Tog'lar va daryolar kitobi») bo'lib u eramizdan avvalgi IV-II asrlarda yozilgan. Unda qadimgi Xitoy afsonalari voqealarini umumlashtiruvchi tasvirlar mavjud. Unda dastlab dunyo vujudga kelguncha tuman va qorong'ulik bilan to'lgan tubsiz xaos mavjudligi, koinot kuchlari bo'lgan Yan va In vositasida tartibga keltirilganligi haqida tasavvurlar bor. Ba'zilarida esa dunyo g'ayri tabiiy umumiy inson bo'lgan Pan-Gudan paydo bo'lganligi aytiladi. Ayni shu afsonada Xitoy falsafasi uchun muhim bo'lgan, shaxsiyatga ega bo'lmagan dunyoviy qonun bo'lmish «dao» haqidagi g'oya shakllantirilgan. Pan-Gu haqidagi afsona, shuningdek inson va tabiat birligi, mirokosmos-inson va makrokosmos-dunyoning birligi, chambarchas bog'liqligiga ishora qiladi. Bu qarashlar inson bilan bog'liq barcha sohalar: san'at, adabiyot, meditsina, sport va boshqa sohalarda ham insonga tabiat orqali yo'l mavjudligini ta'kidlaydi. Xitoy mifologik merosi uning geografik hududi va iqlimi bilan bog'liqdir. Masalan, bu afsonalarda osmonni ulug'lovchi, zamirida ko'proq shamanlik bilan bog'liq bo'lgan asotirlar ham, shuningdek tabiiy-ilmiy fikr kurtaklari bilan bog'liq ma'lumotlarga ham duch kelamiz. Xususan, Shan davrida, eramizdan oldingi II ming yillik boshlarida xitoyliklar to'rtinchi tartib hududida hisob yuritishni bilganlar, Xan sulolasi davrida esa algebratik tenglamalarning echimi haqida ham ma'lumotlar mavjud bo'lgan.

Yaqin Sharqning ilk mifologik qarashlari Ikki daryo oralig'i yoki Mesopatamiyada vujudga kelgan Gilgamish haqidagi dostonda ifodalangan. Bu dostonning qadimiyligi eramizdan avvalgi IV ming yillikka borib taqaladi. Gilgemish ikki qismi xudo, bir qismi odamdan iborat afsonaviy qahramon bo'lib, u Mesopatamiyaning qadimiy hududlarida istiqomat qilgan Shumer va Akkad mamlakatlari qahramoni bo'lgan. Gilgamish haqidagi dostonning turli variantlari mavjud. Bu afsonaviy qarashlarda Gilgamish xudolar yoki tabiat

kuchlari bilan kurashuvchi qahramon emas, do'sti Enkidaga sodiq inson, insoniy munosabatlarni qadrllovchi obraz sifatida tasvirlanadi. Bu afsona mifologik dunyoqarashda tabiat kuchlariga berilgan imtiyoz sekin-asta inson omiligi qaratilganidan dalolat berar edi.

Yaqin Sharq va Turon zaminini birlashtirib turuvchi mifologik qarashlar "Avesto"da o'z ifodasini topgan. Zardushtiylikning bu yozma manbai boy dunyoqarash mazmuniga ega bo'lib, uning bosh g'oyasini Axuramazda va Axrimon obrazlari orqali ifodalangan ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi qarama – qarshilik kurashi va bu kurashda ezgulikning g'alaba qozonishi tashkil etadi. Shuningdek, unda olamning boshlang'ich asoslari va tuzilishi, yaxlitligi to'g'risida muhim fikrlar mavjud. Zardushtiylik qadimgi Hindiston va Yaqin Sharq diniy mifologiyasi mitraizmning Markaziy Osiyo xususan qadimgi Turonzamin va Erondagi kechki ko'rinishi bo'lib, unda Quyosh xudosi va unga bog'liq bo'lgan olovning muqaddaslashtirilishi e'tiborlidir. Axuramazda timsolida gavdalangan dunyoviy Aql hamda suv, yer, havo, olov biridan biriga o'tuvchi yoki birlashuvchi-unifakatsiyalanuvchi elementlardir. Bunday mifologik – falsafiy fikrlar keyinchalik Qadimgi Sharq va G'arb falsafasi, xususan, lokayata falsafiy ta'limoti, Platon va Aristotel ontologik konsepsiyalarida olamning ibtidosi masalasining qo'yilishi va hal etilishiga ko'rsatgan ta'siri yaxshi ma'lum.

Sharq mifologik merosi o'zining yuqori badiiy-falsafiy tuzilishi, gnoseologik va ontologik tizimiga ega. Mifologik-asotiriy qarashlar naturfalsafiy xarakterga ega bo'lgani uchun ham Sharq sivilizatsiyalari tabiiy-ilmiy bilimlar sohasida ulkan natijalarga erishdi va jahon fani rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bizgacha yetib kelgan Papirus yozuvlari misrliklarning matematika va geometriya (turli shaklning xajmi va yuzasini o'lchash), astronomiya (aniq quyosh taqvimining tuzilishi keyinchalik Evropada taqvimga asos bo'lgan), tibbiyot (anatomiya tuzilishi, miya va qon tomirlari xaqidagi ta'limot, jarrohlik), kimyo (turli moddalarning xususiyatini o'rganish va bu bilimlardan mayitni mumiyolashda foydalanish) sohalaridagi keng tushunchalari xaqida dalolat beradi. Mesopotamiya qo'shni hududlarga matematika va astronomiya sohasidagi bilimlar bilan katta ta'sir ko'rsatdi. Mesopotamiyaliklar matematika va astronomiyaga oid kashfiyotlar qilib, oy fazalarini bo'lish tizimini yaratdi, quyosh tizimiga oid jarayonlar, yulduz va sayyorlar ro'yxati, ko'plab harakat holatlarini aniqlash bo'yicha yangiliklar kiritdi. Ikki daryo oralig'ida astrologik bilimlar ham rivojlandi.

Qadimgi dunyoning ma'lum tarixiy davrigacha falsafiy tafakkurni alohida o'ziga xos dunyoqarash sifatida shakllanishi kuzatilmagan. Eramizdan avvalgi VII- VI asrlar insoniyat tarixida muhim burilish davri bo'lib, qadimgi Hindiston, Misr, Xitoyda falsafiy tafakkurning kurtaklari vujudga kela boshlaydi. Mifologik davr nihoyasiga yetdi, ratsional idrok davri shakllandi, xozirgacha mavjud bo'lgan asosiy tushuncha va tasniflar ishlab chiqildi. Buddaviylik din va falsafani birlashtiruvchi umumiy qarashlarni ilgari surdi. Xitoyda falsafa maktablari rivojlandi. Eronda zardo'shtiylik mifologik – falsafiy ta'limoti davlat dini darajasida qabul qilindi va qonunlashtirildi. Hindistonda Veda ta'limotining

yangi falsafiy maktablar yaratish davri boshlandi, Upanishadalar paydo bo'ldi. Diniy-afsonaviy tasavvurlar bilan bir qatorda, boshqa bir ma'naviy zamin tajribaviy bilimlar va ilm-fan kurtaklari (riyoziyot, astronomiya, tabobat, Yer ishlari haqidagi bilimlar, metallurgiya, jug'rofiya) va bu bosqich doirasida shakllanayotgan tahliliy tafakkur edi. Bunday burulish davriga ijtimoiy va u bilan mutanosib rivojlangan gnoseologik omillar sabab bo'ldi.

Chunki bu davrga qadar qadimgi hind va xitoy fani xam ko'plab yutuqlarni qo'lga kiritgan edi. Hindistonda noldan foydalanib o'nlik sanoq tizimi yaratilishi bilan algebra rivojlana boshladi («son», «tub son», «sinus» kabi atamalar Hindistonda paydo bo'ldi). O'lim sababini aniqlash maqsadida murda tanasini anatomik tadqiq qilish tajribalari anatomiya va fiziologiyani rivojlantirib, meditsinada katta yutuqlarga erishildi. Hindistonda tibbiyot taraqqiyoti xaqida manbalarda jarrohlikning 300 turi bo'lganligi va 120 ta jarrohlik asbobi mavjudligi eslatiladi. Barchaga ma'lumki, Xitoy ipak, chinni va qog'ozning vatani hisoblanib, mil. avv. II asrda kashf qilingan, shuningdek, Xitoyda porox, kompas (mil. av. III asr) Yer qimirlashini aniqlovchi asbob (seysmograf) ham ixtiro qilingan. Mil. av. 613 yilga tegishli Xitoy qo'lyozmalari topilib unda Galley kometasi xaqidagi eng qadimgi ma'lumotlar uchraydi. Mil. av. II asrda Xitoyda osmon yoritqichlarining xarakati tasvirlangan birinchi osmon globusi, 2500 yoritqichning o'rnini ko'rsatilgan yulduzlar katologi yaratilgan. Yangi taqvim joriy qilinib (mil. av. 104 y.), unga ko'ra bir yil 365 241 kunga teng bo'lgan. Mil. av. 28 yilda Xan imperiyasining astronomlari quyoshda dog'lar mavjudligini kuzatganlar. Xitoy matematiklari tarixda birinchi bo'lib xisobda manfiy sonni qo'llaganlar. Tibbiyotda igna ukoli, nuqtali davolash kabi ajoyib usulni ishlab chiqqanlar.

Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar. Hindistonda falsafagacha bo'lgan fikrlar uchta manbada mujassamlashgan: Vedalar, Maxobxorot, Bxagadvita. XX asrda yashab ijod etgan hind faylasufi Aurobindo Gxoshning ta'kidlashicha, “Maxobxorot”-yakka, individual ong emas, milliy ong ijodi, xalqning o'zi to'g'risida yozgan poemasidir”¹, - degan edi. Qadimgi hind falsafasi shakllanish davri to'rtga bo'linadi.

1. Vedalar davri (er.avv.1500 – 600 y.). Bu davr oriylarning joylashishi va ular madaniyatining yoyilishi, “o'rmondagi universitetlar”ning paydo bo'lishi davri.

2. Epik davr (er.avv. 600- 200y.) – ilk upanishaddan darshanlar yoki falsafiy sistemalargacha bo'lgan davr. Bu davrda buddizm, jaynizm va boshqa ko'plab diniy ta'limotlar paydo bo'ladi.

3. Sutra davri (er.avv. 200 y.- eramizning ikkinchi asri boshlarigacha) – qisqa va umumlashgan falsafiy ta'limotlar davri.

4. Sxolastik davr (eramizning ikkinchi asridan boshlanadi). U mohiyatan avvalgi davrga o'xshab ketadi.

¹ Иктибос куйидаги манба бўйича: Нижников С.А. История философии. Курс лекций. –М.: Экзамен, 2004-С.29.

Бу ҳақда қаранг: Шарипов М, Антик фалсафа.Ўқув қулланма, 2017 йил.

Vedalar eramizgacha uchinchi ming yillikda yig'ila boshlagan. Vedalar jami 4 ta: Rigvedalar– gimnlar to'plami, Samavedalar – ("Saman" qo'shiqlar to'plami), Yajurveda – (yajus qurbon qilish formulasi, qurbon qilishning formulalari to'plami, Atxarvaveda (Atxarvak afsonaviy koxin nomi) – magiya va qasamlar to'plami. Har bir veda adabiyoti samxitlardan, ya'ni matnlardan tashkil topgan. Xususan Rigvedalar 1028 gimndan tashkil

Vedalar davrida dastlabki ilmiy tasavvurlar, xususan, geometrik o'lchamlar, arifmetik hisoblar, xususan o'nlik sanoq sistemasiga oid fikrlar mavjud bo'lgan. Ilk upanishad davridayoq vujudga kelgan ilmiy bilim kurtaklari mifologik dunyoqarashdan keyingi hind falsafasining ikkinchi ma'naviy manbai bo'lib xizmat qilgan.

Upanishad (atrofida o'tirish) - ustoz oyog'i oldida o'tirib bilim olishni bildiradi. Bu upanishadga mansub asarlarda ko'rsatmalar, o'gitlar ko'pligidan dalolat beradi. Ayni paytda, upanishadalarda shoh saroyidagi disputlar, suhbatlar o'z aksini topgan. Upanishadlar soni 200 tadan ko'proq. Ulardan ba'zilar she'r, boshqalari proza, uchinchi bir turlari aralash ko'rinishda bitilgan. Upanishadlar ikki yarim ming yildan ko'proq vaqt davomida yaratilgan (eramizgacha ikkinchi ming yillik oxiridan boshlab eramizning ikkinchi ming yillari o'rtalarigacha). Upanishadlar mualliflari yashirilgan, lekin unda real shaxslar, xususan, braxmanlar va bilimli kshatriylar harakati sezilib turadi. Upanishadlarda ongning to'rt holati ajratilib, tavsiflanadi: uyg'oqlik, uyqu, chuqur uyqu (tushsiz) va sof ong-*turiya*. Upanishadlarda "hayot nafasi" tushunchasi (*pranlar*) muhim o'rin tutadi. Asta-sekin jonning ko'chib yurishi konsepsiyasi (*sansara*), o'tmishdagi xulq-atvor, amallar uchun javob berish (*karma*) to'g'risida qarashlar shakllana boradi. Taqdirni aynan karmaning belgilashi aytib o'tiladi. Insonning xulq-atvorini, axloq qonunini *dxarma* belgilaydi.

Hind falsafiy sistemalarini odatda veda g'oyalari, an'analariga bo'lgan munosabatiga ko'ra ikki guruhga: *astika* va *nastikaga* ajratiladi. Astikaga vedalar avtoritetini e'tirof etadigan, ortodoksal, mumtoz sistemalar – vedanta, nyaya, vaysheshika, yoga, mimansa va sankxyalar mansub. Vedalar avtoritetini tan olmaydigan ta'limotlar qatoriga lokayata, buddizm va jayнизм kiradi.

Qadimgi Misr va Bobil falsafiy fikr ildizlari.

Misr tarixi Qadimgi, O'rta va Kichik hoqonlikka bo'linadi. Qadimgi hoqonlik eramizgacha bo'lgan 2900-2200 yillarni o'z ichiga oladi. O'rta hoqonlik IX-XVI dinastiyalaridan tashkil topib, 2200-1600 yillarni, yangi hoqonlik XVII-XX dinastiyalaridan tarkib topib, 1600-1100 yillarni qamrab oladi. Mustaqil Misr tarixi XXVI-dinastiya (665-525y) bilan tugaydi. Bu davrda Misr markazi Sais bo'lgan. Shuning uchun ham XXVI - dinastiyadagi Misr Sais Misri deb ataladi.

Qadimgi Misr fani rivoji piramidalar misolida ko'zga yaqqol tashlanadi. Ularning eng ulkani Xeops piramidasi bo'lib, uning balandligi 146 metrdir. U 2,5 mln ohak va granit toshlaridan (blokларidan) qurilgan bo'lib, har biri 2,5 tonnadan 54 tonnagacha og'irlikka ega. Bu piramida 20 yil davomida 30 ming kishining mehnati bilan qurilgan. Piramidalar qurilishida misrliklarga 1000000 soni ma'lum bo'lgan.

Misrlik astronomlar osmonni kuzatishgan, u amaliy ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, Nil daryosining har yilda toshishi Misr osmonida eng yarqin yulduz-Siriusning paydo bo'lishiga to'g'ri kelgan. Misrlik olimlar ekliptika–Quyoshning yulduzlar to'plamidagi ko'rinishidan kelib chiqib, uni 12 qismga bo'lishgan va ular yig'indisi Zodiakni, ya'ni “xayvonlar doirasi”ni hosil qiladi, deb hisoblashgan. Ekliptikadagi har bir yulduzlar turkumiga qandaydir bir hayvon nomi berilgan. 1,5 ming yil davomida Misr olimlari 373 marta Quyosh, 832 marta Oy tutilishini kuzatishgan.

Qadimgi Misr kalendari 12 oydan tashkil topgan bo'lib, ularning har birida 30 kun bo'lgan. Yil boshida hech bir oyga kirmaydigan beshta muqaddas kun bo'lgan. Keyinchalik Quyosh-Oy kalendari yaratildi. Oy kalendarini Quyosh kalendariga moslashtirish uchun har 25 yilda 13-oy qo'shilgan. Sutka vaqti Suv va Quyosh soatlari bilan o'lgangan.

Qadimgi Bobilda ham, Qadimgi Misrda ham ilm bilan shug'ullanish kohinlarning ishi deb sanalgan. Qadimgi Misr lirikasi ham yaxshi rivoj topgan. U o'zining dunyoqarash mazmunga egaligi bilan ajralib turadi. Masalan, “Arfist qo'shig'i”da olamning diniy-mifologik manzarasi shubha ostiga olinadi. Unda aytiladi: “Hech kim hali u yoqdan kelib, unda nimalar borligi to'g'risida, ularga nima kerakligi haqida hech nima demagan, qalblarimizni tinchlantirmagan”¹. Qo'shiqda “o'lganlardan hech biri qaytib kelmagan”² deyiladi. Tirik ekansan, qalbing xoxishiga qarab ish ko'r, deb aytiladi.

Lekin boshqa bir asarda-“O'lim maqtovi”da narigi dunyoning mavjudligi to'g'risida mulohaza bor: “Vaqt uyqu singari lip etib o'tib ketadi va Quyosh botar maydonda “xush kelibsiz” deb kutib olishadi”³. Bu maydonni misrliklar G'arbda deb hisoblashgan.

Geografik joylashuviga ko'ra Bobil, ya'ni Mesopotamiya yoki Ikki daryo (Tigr va Evfrat) oralig'i ikki qismdan: shimoliy tog'oldi va janubiy pasttekislikdan tashkil topgan. Unda paleolit davridayoq aholi yashar edi. Eramizgacha bo'lgan to'rtinchi ming yillikda Mesopotamiyaning tekislik qismiga shumerlar, o'rta qismiga akkadlar kelib joylashadi. Eramizgacha uchinchi ming yillikda shumerlar janubda, akkadlar shimolda qator mustaqil shahar-davlatlar barpo etadilar. Eramizgacha bo'lgan uchinchi ming yillik o'rtalarida Shumer shaharlari Lugalzagissi, Akkad shaharlari Sargon I tomonidan birlashtiriladi. Bu ikki birlashma o'rtasidagi kurashda Akkad g'olib chikadi. U o'ziga Mesopotamiya tekislik qismini bo'ysundiradi. Biroq Shumer-Akkad davlati uzoq yashagani yo'q. Mesopotamiya tabiiy chegaralar, to'siqlar bilan himoyalangan, xalqlarning ko'chuv markazida joylashgan edi. Kelgindi gutlar Akkad davlatini yakson qiladi. Keyinchalik paydo bo'lgan Shumer davlatining Ura III dinastiyasi amoritlar va elamitlar tomonidan yo'q qilinadi, ularning o'zaro kurashida esa amoritlar g'olib chiqishadi. Ular markazi Bobil bo'lgan davlatni barpo etdilar.

¹ Лирика Древнего Египта. –М., 1965 –С. 84.

² Там же, с. 85.

³ Там же, с. 86.

Qadimgi Bobil hoqonligi (1894-1595) o'z yuqori cho'qqisiga Xammurapi (1792-1750) davrida erishdi. U ikkinchi ming yilning o'rtalarida xetlar va kassitlar tomonidan yakson qilindi. Kassit dinastiyasi (1518-1202) tarixi to'g'risida ma'lumotlar kam. Eramizgacha VII-asrda Mesopotamiyaning tog'oldi qismida assuriyaliklar dastlabki yirik Yaqin Sharq davlatini barpo etib, uning hududi Eron dan Misrgacha bo'lgan joylarni qamrab olgan edi.

Bobilning ikkinchi gullab-yashnashi Yangi Bobil hoqonligiga to'g'ri keladi (612-538). U forsiylar tomonidan yakson qilingan. Qadimgi Bobil–“bronz davri” madaniyatining tipik namunasi. U to'g'risidagi *manbalar* toshdagi va qotgan loydagi yozuvlar bo'lib, ular assuriya-bobil (akkad) tilida bitilgan. Assuriya xukmdori Ashshurbanipal kutubxonasida 30 mingdan ko'proq loy jadvallar mavjud bo'lgan. Matnlarda ish xujjatlari, qoidalar, tarixiy ma'lumotlar, tibbiy retseptlar, lug'atlar, matematik masalalar, xudolar sharafiga bag'ishlangan bitiklar qayd etilgan. Ularda qadimgi ilmiy va dunyoqarash mazmuniga ega ma'lumotlar ham o'z aksini topgan.

Qadimgi Bobil hoqonligi davriga oid ko'p matematik masalalar mavjud. Ular orasida ko'paytirish jadvali, kvadrat va kub sonlar, hisoblash pozitsion sistemasi bor. Shumer va Akkad-Bobilda oltmishlik hisob sistemasi o'ylab topilgan. Eramizgacha ikkinchi ming yillikda Bobil olimlariga kvadrat diagonalining tomonlarga munosabati, aylananing radiusga munosabati ma'lum bo'lgan. Ular kvadrat va kub tenglamalarga mos keluvchi masalalarni yechishgan.

Qadimgi Bobil astronomlari Aleksandr Makedonskiy davriga (eramizgacha 4-asr) kelib, oy va quyosh tutilishi davriyligini aniqlashgan. Ikki minginchi yil boshida quyosh-oy kalendarini yaratishgan. Hammurapining qo'shimcha oy to'g'risidagi buyrug'i hozirgacha saqlangan. Bu 12 oydan iborat oy yilini (354,36sutka) quyosh yiliga (365,24sutka) yaqinlashtirish maqsadida qo'llangan. Keyinchalik 8 quyosh yilining 90 oyga (oy yilidagi) yaqin bo'lishi aniqlangan.

Ilmiy bilimlar bilan uzviy bog'liq holda ratsional bilish, tafakkur ko'nikmalari hosil bo'la boradi, falsafiy dunyoqarash elementlari shakllana boshlaydi. Lekin Bobilda falsafa paydo bo'lgan emas. Hatto, Yangi Bobil hoqonligi davrida ham olamning tuzilishi mif, afsonalar asosida tushuntirilgan. Ilmiy bilim kurtaklari hali fanni hosil qilish darajasigacha rivojlanmagan.

Markaziy Osiyoda “Avesto” ta'limotidagi falsafiy fikrlar. Eramizdan oldingi VI asrdan boshlab Markaziy Osiyoda zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limoti vujudga kelib, eramizning III asrigacha hukmronlik qildi. Zardushtiylikning vatani sifatida Markaziy Osiyo (Baqtriya, Xorazm) va Eron (Midiya) ko'rsatiladi. Zardushtiylikda eng qadimgi davrlardan boshlab (eramizdan oldingi III-II-nchi ming yilliklar) eramizdan oldingi 1-ming yillik o'rtalarigacha bo'lgan Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq xalqlarining diniy va ma'lum ma'noda falsafiy tasavvurlari aks etgan.

Zardushtiylikda xalqni ezgulik va adolat g'oyalariga da'vat etish, hayotbaxsh an'analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etgan. «Avesto»dagi kosmologik ta'limotga

binoan, Koinot, yer, okean, osmon, nurli doira va jannatdan iborat. Yer dumaloq bo'lib, atrofi okean bilan o'ralgan va ob-havo, yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan etti qismdan iboratki, bu bobilliklarning etti shamollar haqidagi qadimgi tasavvurlaridan iqtibos qilingan. Osmon to'rt doiradan tashkil topgan: yulduzlar doirasi, oy doirasi, quyosh doirasi va jannat doirasi yoki nur makoni. Yulduzlar, Oy va Quyosh xudo *Axura Mazdaning* badani sifatida tasvirlanadi. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra tabiat va jamiyat Yovuzlik Axriman yoki Angra- Man'yu)ning kurashidan iborat bo'lib, pirovardida, 3000 yildan so'ng Yaxshilik g'olib chiqib haqiqat adolat davri keladi. Shundan omon qolgan odamlar abadiy baxtiyorlikda yashaydilar¹.

Zardushtiylikning jamiyat tarixi haqidagi tasavvurlari Injil va Qur'ondagi afsonalar bilan o'xshab ketadi. Avesto bo'yicha birinchi odam Yimadir barcha odamlar undan kelib chiqqan. Bu davr oltin asr sifatida tasvirlanadi: insonlar abadiy hayotga ega edilar, xudo Axuramazda abadiy bahor yaratgan bo'lib, kishilar farovonlik va baxt-saodat yashar edilar. Ammo kunlardan bir kun ular gunohga botdilar: ular ta'qiqlangan mol go'shtini yeb qo'ydilar. Ziyonkor ruh *Anxra Man'yu* ularga sovuq va qor yuboradi. Yima odamlarni sovuqdan qotib qolishlaridan saqlash uchun uy qurib, unga barcha tirik jonzotlardan bir juftdan yashiradi. Bu afsona Shumer, Bobil, Injil va Qur'ondagi Butun dunyoni tufon bosganligi haqidagi afsonaga ochiqdan ochiq o'xshashdir. Tarixning birinchi davri bo'lgan – oltin davr shunday tugallanib, ikkinchi davr bo'lgan-yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash davri boshlanadi. Uchinchi davr, ya'ni insoniyat kelajagi Avestoda qadimgi davr kishilarining baxt-saodat haqidagi orzulari sifatida tasvirlanadiki, unda yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurashda xudo Axuramazda g'alaba qiladi va o'shanda yaxshilik saltanati barqaror bo'ladi. O'liklarning tirilishi va mahshar kuni haqidagi tasavvurlar ham mavjud.

Zaratushtra xalqning zo'ravonlik va talon-tarrojdan azob chekayotganligini ham dardlik bilan qayd etib, qonun va tartibga rioya etishga chaqiradi. Aynan qishloq xo'jaligi sohasidagi islohotlar g'oyasi uchun Zaratushtraga jamiyat tepasida turganlar qarshi chiqdilar. U qonundan tashqari deb e'lon qilindi, jamiyatdan haydaldi, uning mol-mulki musodara qilindi.

Zardushtiylikda o'sha davrdagi jamiyatning huquqiy va axloqiy tizimi o'z aksini topgan. Zardushtiylikning qonunlar majmuasida halollik, mehnatsevarlik, adolatlilik, fikr, so'z va amalda xolislik yuqori axloqiy me'yor asosi sifatida oldinga suriladi. Zardushtiylikning asosiy e'tiqodi *uchlik qoidasida* o'z aksini topgan: *xayrli fikr (gumata)*, *xayrli so'z (gukta)* va *xayrli ish (gvarishta)*. Zardushtiylik axloqining talabi insonning ruhiy va tana pokligidir. Zardushtiylik tinch va osoyishta, ittifoqlikda yashashni maslahat beradi, yaqinlarga nisbatan xayrixoh bo'lishni, bir-biriga yordam berishni, yomonlik bilan kurashishni, shafqatsizlik, shuhratparastlik, zo'ravonlik, o'zboshimchalik, hasad, tuhmatni mahkum etadi, g'azab va shahvotga berilmaslikni targ'ib etadi, berilgan va'daga vafo qilmaslikni, o'g'rilikni ta'qiqlaydi, tuzilgan shartnomaga rioya etishni,

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Тошкент:Ўзбекистон, 1997. 23-бет.

savdoda rostgo'y bo'lishni, qarzni o'z vaqtida to'lashni ta'kidlaydi. Muhim *axloqiy me'yorlarga* quyidagilar kirar edi: homiladorlik va ko'z yorish davrida ayol to'g'risida g'amxo'rlik qilish, yerni ishlash, daraxtlar o'tkazish, suv va oziq-ovqat manbalarini toza saqlash, chorva boqish, muhtojlarga o'zidagi ortiqcha narsalar bilan yordam ko'rsatish, foydali hayvonlar haqida g'amho'rlik qilish. Zaratushtra ta'limoti Markaziy Osiyo va Erondan boshlab Qora dengiz va Misrgacha yoyilgan edi. Ushbu ta'limotga ko'ra, oliy xudo-Xoliq va unga qarshi turgan va unga bo'ysunmaydigan yovuz kuchlar mavjuddirlar. Xoliq dunyoni muayyan maqsadda yaratgan, ammo hozirgi holatda bu dunyoning intihosi bo'lib, bu haqda dunyoning najotkori kelib, undan xabar beradi. Jannat va do'zax mavjud bo'lib, har bir ruh kishi vafotidan so'ng sudga tortiladi. Zamonlar oxirida o'lganlar tirilib, Qiyomat qoyim bo'ladiki, o'shanda barcha gunohkorlar yakson qilinadilar. So'ngra Yer yuzida Xudoning saltanati barqaror bo'ladi va taqvodor kishilar bu saltanatga kiradilar. Xristianlik, gnostik mazhablar va Shimoliy buddaviylikda Zaratushtra o'z ta'limoti bilan Axmoniyalar imperiyasining barcha viloyatlarida qoldirgan chuqur ta'sirini o'tkazdi. Zardushtning narigi dunyo haqidagi ta'limoti avval yahudiylar, so'ngra xristian va islom diniga o'tdi va bu dinlar ta'limotiga binoan qayta-qayta ishlanadi.

Konfutsiy va Lao-Szi ta'limoti. Qadimgi Xitoy fan va madaniyati, falsafiy fikrlarning vujudga kelish qonuniyati Sharqning boshqa hududlaridan farq qiladi. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o'rtalariga kelib, Shan-in davlatida muayyan xo'jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII asrda esa, urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo'lga o'tgan. Bu hokimiyat eramizdan avvalgi III asrgacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo'lishini o'ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Bunday ruhdagi falsafiy g'oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy ijodida yaqqol aks etgan. Konfutsiychilik axloqiy qoidalar va ijtimoiy boshqaruv masalalariga diqqat-e'tiborni qaratdi. Konfutsiychilik uchun eng mukammal namuna o'tmish edi. Konfutsiy (er.ol. 551-449 yy.) o'zi haqida shunday degan edi: «Eskini bayon qilaman va yangini yaratmayman». U va uning izdoshlari jamiyatning parchalanib ketishidan bezovta bo'lganliklari sababli asosiy e'tiborni insonni o'z atrofdagilarga va jamiyatga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalashga qaratdilar. Shaxs o'zi uchun emas, balki jamiyat uchun shaxsdir. Konfutsiychilik axloqi insonni uning ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq ravishda tushunadi, ta'lim va tarbiyani esa, insonni ana shu vazifasini bajarishga olib keladigan narsa sifatida idrok qiladi. Konfutsiychilik Sharq xalqlari ongida shunday axloqiy me'yorlarni shakllantirdiki, bu - insonparvarlik, burchga sodiqlik, tavfiqlilik, aqlga muvofiqlik, haqiqatgo'ylikdir. Shuningdek, konfutsiychilik besh *aloqa qoidasini*, ya'ni jamiyatdagi munosabatlar tizimini ham ishlab chiqdi - bular davlat bilan fuqarolar o'rtasidagi, ota-onalar bilan bolalar, er va xotin, kattalar bilan kichiklar va do'stlar o'rtasidagi munosabatlardir. Xo'jayinga sodiqlik va vafodorlik eng muhim va ustun sanalar edi. Konfutsiychilikning asosiy axloqiy-siyosiy qoidalari quyidagilardan iborat

edi: «xalqni shafqat bilan boshqarish va xalq ichiga xulq-atvor qoidalari yordamida tartibni joriy qilish», «osmon irodasidan qoʻrqish» va «oʻlganlar ruhini hurmat bilan yodga olish», «tugʻma bilimlarga ega boʻlganlar» (mukammal donishmandlar) va «oʻqish-oʻrganish natijasida bilimga ega boʻlganlar» mavjudligini tan olish, yaʼni oʻqish-oʻrganish tufayli bilimlarni kasb etish imkoniyati borligi va taʼlim-tarbiyaning buyuk rolini qayd etish, «Oltin oʻrtamiyonalik yoʻli», «ikki qarama-qarshi qirrani qoʻlda ushlab, ammo xalq uchun oʻrtachasidan foydalanish» qoidasini qoʻllash, yaʼni qarama-qarshiliklarni yumshatish va murosasozlik nazariyasiga rioya etish. Konfutsiy tomonidan birinchi marta «oltin qoida» deb nom olgan va keyinchalik koʻpchilik mutafakkirlar tomonidan qolipga solingan, - «oʻzingga ravo koʻrmagan narsani, boshqa odamlarga ham ravo koʻrma» qoidasi shakllantirildi. Konfutsiychilikning yana bir muhim jihati «ismlarni tuzatish» talabi ediki, unga binoan agar jamiyatda «hukmdor hukmdor boʻlmasa, xizmatkor xizmatkorlik qilmasa, oʻgʻil oʻgʻilligini qilmasa», yaʼni shunday vaziyat vujudga kelsaki, u «besh aloqa» talab etgan taʼlimot tashqarisiga chiqsa, voqeylikni tuzatish, jumladan, kuch ishlatib boʻlsa ham tartibni joriy etish zaruriyatini tan olish lozim. Shundagina jamiyatdagi tabaqalar oʻrtasidagi munosabatlarni qatʼiy ravishda tiklash mumkin boʻladi.

Daosizmning diqqat markazida tabiat, koinot va inson turadi. Ammo bu ibtidolar mantiqiy - aqliy yoʻl bilan emas, balki mavjudlik tabiatiga toʻgʻridan-toʻgʻri kirib borish yordamida bilib olinadi. Dunyo hech qanday sabablarsiz doimiy harakat va oʻzgarishda boʻlib, rivojlanadi, yashaydi va sirtqi taʼsir natijasida emas, balki ichki sabab natijasida vujudga kelgan. Borliq haqidagi taʼlimotda yoʻl tushunchasi – dao - markaziy maqomdadir. Daosizm aqidasi koʻra, tafakkurning maqsadi, insonni tabiat bilan «qoʻshilib ketishi» dadir, negaki, u uning tarkibiy qismidir.

Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga koʻra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini “Li” tushunchasi belgilaydi. U, yaʼni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim. Tartib-insoniyat jamoasining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir. Konfutsiyning taʼkidlashicha, shaxs faqat oʻzi uchun emas balki jamiyat uchun ham yashashi kerak. Konfutsiy taʼlimotida insonning hayotdagi ijtimoiy oʻrni nihoyatda ulugʻ, u oʻziga ravo koʻrmagan narsani boshqalarga ham ravo koʻrmasligi, oʻziga ravo koʻrgan narsani boshqalariga ham ravo koʻrishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchilik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik gʻoyalari takomilida muhim oʻrin tutgan. Bu taʼlimot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga koʻtarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning koʻzga koʻringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI-V asrlar). Uning taʼlimotiga koʻra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga boʻysunmogʻi lozim. Daosizm taʼlimoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni-tabiati yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uygʻunligi abadiyligining eʼtirof etilishidir. Bu qonunga koʻra, olamning asosini tashkil

etuvchi “Si”, ya’ni beshta unsur - olov, suv, havo, Yer va yog‘och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta’minlaydi. Lao-Szining ta’kidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va o‘zgarmas, xarakatsiz holda bo‘lishi mumkin emas.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga o‘tib turadi. Qarama-qarshi kuchlar o‘rtasidagi kurash, ya’ni In va Yan orasidagi munosabat-bizni o‘rab turgan olamni harakatga keltiruvchi kuchlar manbaidir. In va Yan o‘rtasidagi kurash daoni anglatadi. Odamzod bu kurash jarayonida doimo yaxshilik tomonidan turishi, o‘zini qurshab turgan tabiat va atrofdagi olamga mehr ko‘rsatishi lozim. Bo‘lmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, fojia yuz beradi. Lao-Szi bu o‘rinda ekologik falokati nazarda tutgan. “Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks holda tabiat ulardan albatta o‘ch oladi”, degan edi Lao-Szi. Buni ekologik falokatlar avj olib borayotgan bugungi kun voqeligi ham tasdiqlaydi.

Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta’limoti. Islom dini yuzaga kelishi jihatidan jahon dinlari ichida uchinchi o‘rinda turadi. Islom dini Yaqin va O‘rta Sharq, Shimoliy Afrika, Janubiy – Sharqiy Osiyo, Kavkaz xalqlari tarixida nihoyatda muhim o‘rin tutadi va ayni vaqtda ularning ijtimoiy - siyosiy va madaniy hayotiga katta ta’sir o‘tkazib kelmoqda. Islom dini milodiy VII asrning boshlarida Arabiston yarim orolida vujudga kelgan. Arabistonning qulay geografik hududi G‘arb va Sharq davlatlarini bog‘lovchi karvon yo‘llari o‘tgan va uchta qit’ani tutashtirib turishi sababli, savdo-sotiq va hunarmandchilik qadimdan rivojlangan. Iqtisodiy rivojlanish darajasi yarim orolning turli hududlarida turlicha bo‘lgan. Uning bepoyon cho‘llarida yashagan ko‘chmanchi arablar chorvachilik bilan shug‘ullangan. Yarim orolning shimoliy qismida Vizantiya va Mesopotamiya kabi qadimgi madaniy markazlarning ta’siri kuchli bo‘lgan. Milodiy I asrda Arabistonning janubi – g‘arbiy qismida shahar – davlatlar vujudga kelib, IV–VI asrlarda bu erda Makka, yasrib, Toif kabi yirik shaharlar vujudga keladi. Mintaqadagi iqtisodiy jonlanish natijasida ko‘chmanchi chorvador qabilalarda urug‘–qabilaviy munosabatlarning yemirilishi va davlat uyushmalarining paydo bo‘lish jarayoni kuchaydi. Islom dini tarqoq qabilalarni birlashtiruvchi mafkura sifatida tarix sahnasiga chiqdi.

“Islom” arabcha so‘z bo‘lib, tangriga o‘zini topshirish, itoat, bo‘ysunish, tinchlik kabi ma’nolarni anglatadi. Islom dini ta’limoti Qur’on va hadislarida bayon etilgan. Qur’on muqaddas manba hisoblanib, unda islomiy qonun qoidalar, imon-e’tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me’yorlar o‘z ifodasini topgan. Sunna hadislar majmui bo‘lib, Qur’ondan keyin keladigan muqaddas manbadir. Islom dinining ontologik asosi tavhid g‘oyasiga, ya’ni yagona Olloh tomondan butun borliqning yaratilishi haqidagi ta’limotga asoslanadi. Gnoseologik asosi esa, insonni Ollohn anglash yo‘lidagi jismoniy, ruhiy, ma’naviy holat jarayonlarini va oxir oqibatda Ollohn bilish va unga birlashib ketish g‘oyasini ilgari suradi. Islom dinining ontologik va gnoseologik masalalarini talqin qilishda, ularga teologik va aqidaviy yondoshuvlar, shuningdek siyosiy masalalarda islomga e’tiqod qiluvchilar bir necha oqim va yo‘nalishlarga bo‘linib ketganlar.

Ilk o'rta asr Sharq falsafasi va Uyg'onish davri. Falsafa tarixi sohasida Ilk o'rta asr Sharq falsafasi deganda IX-XI asrlar musulmon fani va madaniyati tarixida katta yutuqlar va muhim ilmiy kashfiyotlar davri tushuniladi. Bu davrni ba'zi tadqiqotchilar Sharq fani va madaniyatining Uyg'onish davri yoki "oltin davri" deb e'tirof etadilar. O'sha davrda arab xalifaligi tarkibiga kirgan Movarounnahr va Xuroson mintaqasi yuz bergan madaniy-ma'rifiy yuksalishni ta'minlovchi va harakatlantiruvchi asosiy kuchlardan biri edi. Bu xulosa, birinchi navbatda, bu ilmiy yuksalishda ishtirok etgan mutafakkirlarning asosiy qismi ushbu zamin farzandlari bo'lgani bilan izohlanadi¹. Ushbu davrning tamal toshi islom dinining vujudga kelish omili, Abbosiylar xalifaligi davriga borib taqaladi. Mazkur davrda Bag'dod shahriga asos solinib, u xalifalikning siyosiy markazi bo'libgina qolmay, balki saltanatning iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy markaziga aylantirilgan edi. Abbosiy xalifalar Mansur (754-776), Xorun ar-Rashid (786-809) va Ma'mun (813-833) davrida ilm-ma'rifatga katta e'tibor berilgan. Yirik ilmiy markazga aylangan "Bayt ul-hikma"ga asos solinib, bu joyda o'z davrining mashhur olimu faylasuflari, tabib, munajjim, musiqachi, me'mor, muhandislari to'plangan. Bu davrda arablar, yahudiylar, nasroniylar, forslar, movarounnahrlik va xurosonliklar tomonidan yahudiy, yunon, suryoniy, fors, hind va boshqa tillardagi riyoziyot, falakiyot, mantiq, alkimyo, handasa, tarix, tibbiyot fanlariga oid madaniy, ilmiy-falsafiy asarlar arab tiliga tarjima qilingan. Qadimgi yunon faylasuflari Ptolemeyning "Almajistiy" (Almagest), Evklidning handasa (geometriya), Aflotun va Arastuning qator asarlari arab tiliga o'girildi. Ayniqsa, Arastuning mantiqqa oid asarlarining tarjima qilinishi Bag'dod ziyolilari dunyoqarashining butunlay o'zgarishiga olib kelgan edi.

Arab xalifaligi davrida O'rta Osiyoni Tohiriylar (821-873), Safforiylar (873-904), Somoniylar (875-999), G'aznaviylar (977-1186), Qoraxoniylar (999-1212) va Xorazmshohlar (1077-1231) kabi sulolalar boshqargan. Saljuqiylar (1033-1300) XII asrning boshlariga kelib, bugungi O'rta Osiyo hududini butunlay o'z nazorati ostiga oladilar². Ma'lumki, saljuqiylar sulolasi ilgarigi mavqei yo'qolgan xalifalikni boshqarayotgan Bag'dod xalifasining rasmiy hukmronligini saqlagan holda, amalda markazlashgan davlatning dunyoviy ishlarini boshqarar edilar. Saljuqiy Malikshoh davrida uzoq vaqt vazirlik qilgan fan homiysi Nizomul Mulk Abu Homid G'azzoliy va Mahmud az-Zamaxshariy kabi olimlarni ham qo'llab-quvvatlagan. U Bag'dodda rasadxona ishini rivojlantirib, mashhur falakshunos olimlarni to'playdi. Nizomul Mulk tashabbusi bilan Buxoro, Hirot, Nishopur, Samarqand, Bag'dod kabi shaharlarda "Nizomiya" nomidagi madrasalar ochilgan. Ushbu davr ilm-fan taraqqiyotining e'tiborli tomoni shundaki, ko'pgina olimlar o'z sohalarida yangiliklarga asos soladilar. Masalan, birinchi bo'lib, Umar Xayyom taqvimiga tuzatish kiritadi. Ayniqsa, bu davr arab va fors adabiyotining taraqqiyot davri bo'lgan. Umuman

¹ Қаранг: Абдуҳалимов Б. А. "Байт ал-ҳикма" ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти: (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). –Т.ошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. –Б.209-236.

² Қаранг: Бартольд В.В. История Туркестана//Бартольд В.В.Сочинения. Т.II (с. 1.). –М.:Наука, 1963. – С.240-275.

olganda, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jabhalarda ko‘plab o‘zgarishlar falsafa, tabiiy-ilmiy bilimlar rivojida muhim ob‘ektiv va sub‘ektiv shart-sharoitlarni vujudga keltirgan. O‘z navbatida Movarounnahr diyorida ham ilm-fan ravnaqi uchun qulay imkoniyatlar yaratilgan.

Sharq panteizmi va peripatetizmi. Sharq panteizmi “vahdatul vujud” – yagona vujud birligi ta’limotidan vujudga kelgandir. Ya’ni haqiqiy borliq – bu Mutlaq zot, ya’ni Olloh o‘zi yaratgan borliqda aks etadi, degan ma’noni bildiradi. “Parvardigorning yakkayu yagona vujudidan iborat, boshqa mavjudliklar shu vujudning ijodi, in’ikosidir. Mutlaq zotni al-Haq (Real borliq), al-Ahad (Birlik) deb ham ataydilar. U o‘zi yaratgan olam ashyolarida (olami shahodat, olamul xalq) o‘zini namoyon etib, zohirlanib turadi va shu orqali o‘zi o‘zini idrok etadi. Bu cheksiz va mavhum Mutlaq zotning shahodat (moddiy) olamda tinimsiz jilolanishi «tajalliy» deb atalgan. Tajalliy – barcha harakat va faoliyat, tiriklik va hayot ijodkori Parvardigorning o‘zi yaratgan olamda doimo hozir bo‘lishidir” –deb tahlil qiladi tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov¹. Bu ta’limotning asoschisi Ibn Arabiy bo‘lib, tasavvuf falsafasining shakllanishiga asos bo‘ldi. Keyinchalik Sharq panteizmi Forobiy ijodida o‘zining eng mukammal ko‘rinishiga ega bo‘ldi. Falsafada odamni tabiiy taraqqiyotning oliy ko‘rinishi, Parvardigor yaratgan eng mukammal va mo‘tabar xilqat deb qarash mavjud. Forobiy va ibn Sino asarlarida bu tez-tez tilga olinadi.

Sharq peripatetizmi IX-XI asr Yaqin va o‘rta Sharq, Markaziy Osiyo falsafasining yirik oqimi bo‘lgan. Asosiy vakillari sifatida – al-Kindiy (800–879), al-Farobiy (870–950), Ibn Sino (Avitsenna 980–1037), Ibn Tufayl (1110–1185), Ibn Rushd (Averroes, 1126–1198) kabi faylasuflarni olish mumkin. Bu oqimning boshqacha nomi Sharq mashoyunchilaridir. Mashoyunchilar sifatida antik davr Yunon falsafasining yirik vakili Aristotel va neoplatonizm oqimi ta’limotini Sharqdagi maktabi va bu ta’limotni yangi zaminda rivojlantiruvchilar hisoblangan. Sharq mashoyunchilari Aristotel mantig‘ini diniy, huquqiy, siyosiy, axloqiy va adabiy sohaga tatbiq etishga xarakat qilganlar va shu orqali Sharqda mantiq ilmi rivojlangan. Shuningdek Sharqqa xos bo‘lgan mantiq ilmi alohida yo‘nalish sifatida shakllangan. Sharq mashoyunchilarining yani bir muhim faoliyatlari qadimgi yunon-rim falsafasi merosini arab tiliga tarjima qilganliklaridadir. Butun dunyo ilmiy merosining tarjimalari orqali Ilk o‘rta asr Sharq olimlari Sharqda hind, yunon-rim musulmon dunyosi ilm-fanini birlashtirdilar, bu esa Ilk O‘rta asr Sharqida ilm-fan taraqqiyotida uyg‘onish davriga asos yaratdi.

Sharq mutafakkirlari: Abu Nasr Forobiy (873-950)-musulmon Sharqida Arastudan keyin “ikkinchi ustoz” unvoniga muyassar bo‘lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo‘lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolarni sharhlash hamda bu sohalarning dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko‘rinishda: “vujudga vojib” (olloh) va “vujudi mumkin” (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi,

¹Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти нашрети, 2006. ...-бет.

barcha narsalar “vujudi vojib” tufayli yashash huquqiga ega bo‘ladi. Ular o‘zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog‘lanadi. Sababsiz oqibat bo‘lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo‘lmaydi, deydi Forobiy. Olam sifat, miqdor, substansiya - javhar, aksidensiya-oraz (muhim bo‘lmagan xossa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ular fazoviy jismlar, aqlli mahluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o‘simliklar, minerallar va to‘rtga unsur-suv, olov, havo va tuproq kabi oltita ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

Bilish jarayoni aql va sezgilar orqali yuzaga keladi. Bilishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fanni yaratadi. Fan tufayli hodisalar mohiyati ochib beriladi. Har bir fan insonning muayyan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Mutafakkir o‘z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-saodat, unga erishish yo‘llari, davlatning xususiyatlari, axloqiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to‘g‘risida ilg‘or g‘oyalarni ilgari surgan. Forobiyning Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri rivojiga bo‘lgan ta’siri sezilarli bo‘lgan.

Forobiyning fikricha, borliq xudodir va faqat ugina mohiyatlarga vujud bag‘ishlaydi. Forobiy falsafa tarixida birinchi bo‘lib mavjudotlarni ikki qismga: aqliy vujudga va mohiyatga, mohiyatlarni esa to‘qqiz javhar va oraz (aksidensiya)ga bo‘ladi. Forobiy aytganidek, haq xudodir va haqiqatning boshqa ma’nolari uning asarlarida xuddi shu ma’noda qo‘llaniladi. Zero, barcha mavjudotlar ilmi ilohiyda mavjud bo‘lib, nimaiki ilohiy qazoda bor bo‘lgan bo‘lsa, qadar darajasiga tushib qolgan, deydi u¹. Xuddi shuningdek, haqni azaliy, deganda, alloma aynan mana shu ma’noga asosiy e’tiborni qaratadi. Bunga qo‘shimcha sifatida yana shuni aytish mumkinki, sababiyat ham uning asarlarida boshqacha ko‘rinish va talqinga ega bo‘lib, ko‘proq faollik ma’nosini kasb etadi.

Forobiy fikricha, bilishning quroli: nutq, tasavvur va hisdan iborat. Narsalar to‘g‘risidagi bilim nutq quvvati orqali, tasavvur va his-tuyg‘u vositasida hosil bo‘ladi. Har vaqt bilim hosil qilishga iroda ko‘rsatilsa, uning idroki nutq quvvatining sha’nidir. Nutq vositasida kelib chiqqan ilm o‘z e’tibori bilan his-tuyg‘u uyg‘otuvchi ishlarni bayon etadi. Demak, ilm hissiy quvvat natijasida kelib chiqadi. Ilm mavzusining tasavvurga taalluqligi, tasavvur esa o‘z navbatida orzu tug‘dirishi va his-tuyg‘uga boshqacha tasavvurlarning kirib kelishi nutq quvvatining hosilalaridir. Shunga binoan tasavvuriy ma’rifatning mavzusi eng yuqori zotlarning vujud bosqichlaridan tortib to mavjud bo‘lmagan yolg‘on narsalarni ham o‘z ichiga oladi. Ikkinchi tomondan avvaldan vujudga kelgan narsalar ikki xil: 1) his-tuyg‘u bilan bilinadigan narsalar; 2) isbot va dalil orqali bilinadigan narsalar².

Tasavvuriy ma’rifat borliqdagi barcha mavjudotlarga taalluqli bo‘lganligidan tasavvur orqali hosil qilingan ilm ham xuddi dalil va isbot vositasida hosil qilingan mavjudotlar kabi bilib olinishi, ya’ni his-tuyg‘u

¹ Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – муассис фалсафайе исломи. –Б.123-124 (форс тилида).

² Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – ислом фалсафаси муассиси. –Б.117.

uygʻotadigan bilimlarni ham tasavvuriy maʼrifat jumlasidan deb hisoblash mumkin.

Vahiy agarchi hamma narsa toʻgʻrisidagi mavhum maʼrifat boʻlib, moddadan ajratilgan boʻlsa ham, ilohiy ilmlar jumlasidan hisoblanadi.

Vahiy – mavjud ashyolarning qandayligidan qatʼiy nazar ularning qaysilari foydali va qaysilari zararli ekanligini aniqlashdir. Vahiy ilohiy ilhomdir.

Faol aqlning ruh fazosiga qoʻygan birinchi qadami tushdir. Ammo tasavvuriy quvvatning oʻz nihoyasiga etishi tushda koʻrgan voqea va hodisalar bilan chegaralanmaydi. Faol aql uyqu vaqtida tasavvurga kirganidek, bedorlikda ham oʻz holatini saqlaydi. Faol aql fayzining mahsuli “koʻrish”dir, yaʼni nutq quvvati nimaniki dalil asosida “qabul qilsa”, tasavvuriy quvvat uni “koʻradi”.

Tasavvuriy quvvat nutq quvvatining “oʻrinbosaridir”. Aql va tasavvur faol aql fayzi vositasida shahar raisiga sof va xolis, shu bilan birga ajoyib maʼrifat majmuasini taqdim etadiki, u bu orqali osmoniy belgilarni koʻradi va tushuna oladi. Natijada Fozil shahar raisi bu koʻrganlarini yerga tushirib, shahar hayotiga tadbiq etishga kirishadi¹.

Nazariy aql shunday kuchki, unga qiyos ham, isyon ham va xato ham aralasha olmaydi. Bu aqliy ilmlarning asosiy tushunchasi, zaruriy xulosalar majmuasi va maʼrifat sarchashmasidir. Insonning nazariy aqli tufayli barcha mavjudotlar haqidagi bilimlar mavzusi boʻlgan nazariy ilm kelib chiqadiki, uning tayanchi sunʼiy ravishda emasligi maʼlum boʻladi. Bu ilm ayon boʻlishi bilan birga aqliy kuch haqiqiy amalga aylanadi.

Nazariy aql insonga va uning toʻla faoliyatiga xos boʻlgan narsa boʻlib, ruhning badandan ajralgandagi shunday holatidirki, ruh oʻzining yashashi, tayanishi va faoliyati uchun moddaga boshqa muhtoj boʻlmay qoladi. Shuningdek, u his-tuygʻu va tasavvurdan ham beniyoz boʻlib, ularsiz ham “birinchi ibtido”ning zotini tushunishga erishadi. Yaʼni, fozil shaharning birinchi raisi qiyos, misol va oʻzining jismoniy kuchining aralashisiz ham, xudovandu taborak va taoloni xolis ravishda tasavvur va “mushohada” qila olishi mumkin.

Forobiyning fikricha, aql shariatning tayanchi va madadkori boʻlib, mohiyatan u bilan birdir. Shariatni yaxshi tushunish uchun aql ishlatish zarur. Bir tomonlama aql ishlatishni toʻxtatib qoʻyish dinning rostgoʻylikka undovchi mohiyatini tushunishga gʻov boʻlib, riyokor va nizo chiqaruvchi odamlar domiga tushib qolishi va qavmning oʻzinigina chegaralangan rasm-rusumlari va odatlari asoratiga mutelikni keltirib chiqaradi².

Forobiyning boshqaruvni sharti sifatida falsafaga murojaat qilishining asli mohiyati shundaki, falsafa aql va dalillar bilan ish koʻradi. Aql va dalil bilan ish koʻrish esa, ayrim millat va ummatgagina xos boʻlgan narsa boʻlmay, jahonshumul ahamiyatga egadir. Agar diniy eʼtiqodlar bilangina ish koʻriladigan boʻlsa, unda maʼlum va mashhur narsalarga xitob qilish va ulardan qoniqish bilangina ish tutishga toʻgʻri keladiki, unda muayyan asr, shaxs va makon aks

¹ Қаранг: Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Т.: Ёзувчи. 2002. –Б.25-26.

² Қаранг: Форобий. “Фозил одамлар шаҳри аҳолисининг фикру-зеҳни”. Албир Нодир таҳрири остида. – Байрут. 1959. –Б.112-113. (араб тилида)

etadi, xolos. Ammo aqliy dalillarga tayanilsa, yuqoridagi chegaralanishlarga xojat qolmaydi. Aql o‘z-o‘zicha shunday qoidalariga egadirki, hamma joyda va har qanday zamonda qo‘llansa bo‘laveradi¹.

Abu Nasr Forobiyning axloq nazariyasiga qadimgi yunon mutafakkirlari sezilarli ta’sir o‘tkazganlar. Forobiy yunon mutafakkirlarining jamiyat va ijtimoiy axloq to‘g‘risidagi ta’limotlarini islomiy nuqtai nazardan qayta ishlagan.

Forobiy fikricha, inson olti bosqichda yaratilgan vujudlarning eng pastki bosqichida bo‘lsa ham, tug‘ma qobiliyati va quvvati bilan faol aql yordamida o‘zini baland martabali mumtoz vujudga aylantira oladi. U mavjudotlar silsilasi bosqichlaridagi shunday yagona bir jinsdirki, uni o‘z kuchiga ko‘ra harakatdagi borliq deyish mumkin. Baxt-saodat bunday yuksak “ko‘tarilish”, ya’ni mumtozlik tarkibiga kirmaydi. Baxt-saodat tushunchasi “faol aqlga eng yaqin turgan narsadir”², va uning ma’no-mohiyati faol aql bilan qo‘shiluvda yashiringandir³.

Baxt-saodat faol aqlning eng yaqin bosqichiga shiddat bilan etishishdir⁴. Baxt-saodat inson ruhining shunday kamolot vujudiga erishishidirki, bu joyda ruh uchun moddiy tayanchga ehtiyoj qolmaydi. Bunday martabada har qanday jismdan tashkil topgan ashyolar ham o‘z moddiy o‘zagidan ajralib, undan abadiy mahrum holda, doimiy qoladilar. Bunday martabali joy faol aql maskani bo‘lib, unga faqat irodali faoliyat orqaligina erishiladi. Baxt-saodat o‘z mohiyatiga ko‘ra, shunday xayrli va matlub narsadirki, inson undan boshqa yoqimliroq va ulug‘vorroq narsani qo‘lga kiritishi mumkin emas.

Ammo, har qanday holat va bosqichda ham inson ruhiyati avj nuqtasi va faoliyatining nihoyasi uning tug‘ma vujudidagi quvvatga bog‘liqdir. Forobiy fikricha, baxt-saodat xayrli ishning o‘zginasi bo‘lib, har bir inson erishishi mumkin bo‘lgan maqsadlarning eng ulug‘idir. U o‘zining “Kitob al-siyosat al-madaniya” asarida baxt-saodatni faqat nazariy tafakkurga ega bo‘lgan quvvat egasigina idrok eta oladigan aqliy kamolot turi, deb hisoblaydiki, zero, baxt tushunchasi, aqliy tafakkur orqaligina ma’lum bo‘lib, uning afzalligini hech bir lazizroq va jismoniy ehtiyojga xos narsa bilan solishtirib bo‘lmaydi. Boshqacha ta’bir bilan aytganda, Forobiyning nuqtai nazaricha, mohiyatan baxt-saodat aqliy idrokka aloqador bo‘lib, gapiruvchi quvvat jihatidan aqliy amalga bog‘liqdir va shu bois unga faqat aql yordamida erishish mumkin.

Fozil shahar ahli orasida uning yuqori vakolatli hokimi “baxt-saodatda eng etuk” bo‘lib, ayni vaqtda “moddaning zarra va energiyasidan judo bo‘lgan holda faol aqlga yaqindir”. (Forobiyning bunday ifodasi Qur’on oyatlari va islomiy madaniyatdagi taqvo va zuhdga chaqirish kabi tashviiqotlarga muvofiq keladi).

¹ Қаранг: Форобий. Фазилят, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Т.: Ёзувчи. 2002. –Б.54.

² Қаранг: Форобий. Рисолат фи ал-ақл (“Ақл ҳақида рисола”), –Байрут, 1939. –Б.31. (араб тилида)

³ Қаранг: Форобий. Фалсафату Аристотелис ва ажзои фалсафата ва маротиб ажзоиҳо (“Арасту фалсафаси ва фалсафанинг қисм ва босқичлари”). Мухсин Махди таҳрири остида “Матнлар силсиласи”. –Байрут, 1-жилд, 1961. –Б.128. (араб тилида).

⁴ Қаранг: Форобий. Китоб ал-сиёсат ал-маданийя (“Шаҳар сиёсати ҳақида китоб”). Фавзи Нажжор таҳрири остида. –Байрут, 1969. –Б.36. (араб тилида)

Fazilat ruh lazzatining sababidir. “Sen bundan gʻaflatda eding va biz sening qarshingdagi pardani koʻtardik va sening koʻrar koʻzing ushbu kunda katta ochildi”.

Forobiy bu yerda dalil sifatida Qurʼonning “Qof” surasining 23-oyatini keltirmoqda. U aytmoqchiki, tan hijobi insonni ruh lazzati va ilohiy nurni mushohada qilishdan mahrum etmoqda, yaʼni dunyoviy narsalarga aloqadorlik ruh qarshisida parda boʻlib kelmoqda. Inson aqlining zaifligi va uning moddiy va nomoddiy narsalar bilan qorishiligi, uni borliqning avvali “eng etuk jamol” Tangri visolidan mahrum etmoqda.

Forobiy fikricha, inson oʻzining tabiiy holatida kamchilikka ham, kamolotga ham ega emas. Bu erda Forobiyning mazkur xulosasidan kelib chiqadigan oʻta muhim narsa shundaki, u fazilatni “bir yaxshi amal” maʼnosida taʼriflamaydi. Uning fikricha, fazilat xayrli amalning inson ruhidagi “inʼikosi” va “natijasi” boʻlgan ruhiy vakillikdirki, yaxshi odatlar, xayrli ishlar va sharaflı xatti-harakatlarning takrorlanishi taʼsirida kelib chiqadi. Xuddi shuningdek, razolat va kamchiliklar ham ruhda oʻz izini qoldiradigan yomon amallar va koʻngilsiz ishlarning takrorlanishi oqibatida kelib chiqqanlar. Uning fikricha, barcha fazilatlarining maqsadi ruhiy xayrixohlikdir. Forobiyning dalili shundaki, modomiki, barcha ruhiy quvvatlar xayrda toʻplanar ekan, ular orasidagi ixtilof va qarama-qarshiliklarga oʻrin qolmaydi. Ammo ular oʻrtasidagi osoyishtalik qachonki buzilsa, ruhda sharr, yomonlik va buzgʻunchilik alomatlarini axtarib topish kerak boʻladi. Demak, Forobiy fikricha, baxt-saodat laziz va razolatli narsalardan oʻzini tiyish evaziga inson uchun berilgan mukofot emas, balki, ulardan qutulishning natijasi va oqibatidir.

Shunday qilib, fazilat va baxt-saodat oʻrtasidagi sabab va oqibat nisbati dalilidan Forobiy shunday natija chiqaradiki, baxt-saodat fazilatga tashqaridan yopishtirilgan yoki yuklangan amal boʻlmasdan, balki uning oʻz jinsidan va zotning umumiyligidan chiqqan sifatıy holatdir.

Forobiy yashagan vaqtda zaruriyat yoki zoʻrlık haqidagi nazariya koʻpchilik tomonidan qabul qilingan hisoblanar edi. Forobiy shu vaqtgacha qoʻllanilmagan “ixtiyor” istilohini ilmiy adabiyotga olib kirish bilan, insonning iroda erkinligi uning taqdiriga taʼsir etishi mumkinligi masalasini oʻrtaga tashlab, haqiqatda keng yoyilgan nazariyaga ochiqdan-ochiq qarshi chiqdi. U bunday fikrni yoyish bilan, kishilarni shunga daʼvat etdiki, inson tabiiy, irsiy, sinfiy toʻsiqlarga qaramasdan oʻz bilganicha, oʻzini qaytadan shakllantirishi va siyosiy nuqtai nazardan ham madaniy jamiyatning “etuk” va “barkamol” aʼzosi boʻlishi mumkin.

Forobiy inson mohiyatini tarbiyalashni uzoq muddat davom etadigan yaxshi amal, deb bildi. Uning fikricha, har qanday yaxshi axloq, agar zehnda takroran joylana bersa, uning natijasida inson ongining quvvati va fazilati orta boradi.

Madaniy jamiyatning sifati mohiyatan iroda va ixtiyorda boʻlganligidan jamiyat boshligʻining vazifasi ushbu irodani xayr (yaxshilik) tomon yoʻnaltirishdir.

Forobiy fikricha, siyosat tabobat sifatidagi narsa bo‘lib, jarrohlik yo‘li bilan bo‘lsa ham davolanishi zarur bo‘lgan fuqarolarning dardiga malham qo‘yishdir. Tabibning maqsadi bemorning dardini davolash bo‘lganidek, fozil siyosatning ham oxirgi maqsadi jarohatlarga malham qo‘yish, singan suyaklarni payvandlash singari aholining farovonligini ko‘tarish orqali uning ruhini va salomatligini yaxshilashdir.

Forobiy axloqiy fazilatlarni ruh uchun badan salomatligidek narsa, deb tushungan. Demak, sihat-salomatlikni tiklash uchun inson tabibga ehtiyoj sezganidek, bemor insonning ruhi uchun ham tabib zarurdirki, uni holatini davolay olsin. Shundan kelib chiqadiki, qonuniy hukumat raisining bo‘lishi jamiyat uchun isbot qilingan zaruriyatdir.

Forobiyning fozil shahar to‘g‘risidagi o‘z nazariyasini taklif qilishdan maqsadi, barcha insonlarga baxt-saodat va kamolotga erishish yo‘llarini ko‘rsatib berishdan iborat edi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asrdan 28 tasi bizgacha etib kelgan. Beruniy Abu Nasr Iroq rahbarligida yoshligidan riyoziyot va falakiyotni o‘rganib, 16-17 yoshlaridayoq Quyoshning choshgohdagi balandligini armila bilan o‘lchagan. Oradan 30 yil o‘tgach, Beruniy yoshligida o‘zi o‘lchab olgan natijalarni tahlil qilar ekan, ular anchagina ishonchli bo‘lganligini ta’kidlaydi. Yoshlik yillarida u quyosh tutilishini kuzatish bilan shug‘ullanadi. 22 yoshida Beruniy Markaziy Osiyoda birinchi bor Yer globusini yaratdi. O‘zidan oldingi ajdodlar qoldirib ketgan ko‘plab kitoblarni o‘rganadi va bizgacha yetib kelgan, turli xalqlarning yil hisoblari haqidagi ilk yirik asari – “Osorul boqiya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”)ni yaratadi. Unda yunonlar, rimliklar, forslar, sug‘diylar, xorzamiylar va boshqa ko‘plab qabila va xalqlarning barcha davrlari, bayram hamda taqvimlari, shuningdek Sharqning turli mamlakatlarining madaniyat va adabiyot tarixi to‘la bayon etilgan. Bu asarda Beruniy o‘zini faqat elshunos olim emas, balki tilshunos, arab, yunon, fors, suryoniy va boshqa til hamda adabiyotlarning bilimdoni sifatida namoyon etdi¹.

Uning tabiatni o‘rganishdagi xizmati kattadir. Alloma jismlarning o‘zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun‘iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qa’rida ro‘y beradigan geotektonik siljishlar, Yer qiyofasining tadrijiy tarzda o‘zgarib turishi, Yer yuzida odamlarning turli-tuman qiyofasini ilmiy asoslovchi geografik determinizm ta’limotini ilgari surgan. Beruniy barcha unsurlar, shuningdek, og‘irroq unsurlarning boshqa unsurlardan oldin markazga intilishi to‘g‘risida gapirib, “Hamma unsurlar markazga qarab intiladi, lekin vazminroqlari boshqa unsurlardan o‘zib ketadi”¹, deb ta’kidlaydi. Beruniy “Hindiston” asarida unsurlarning Yerga oddiy intilishi to‘g‘risida emas, balki barcha og‘irliklarning Yer markaziga tortilishi haqida fikr yuritadi. Beruniyning Ibn Sinoga bildirgan e’tirozlarida muhitning og‘irligini e’tirof

¹ Шарипов А. Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой.//Общественные науки в Узбекистане, –№ 5. 1965, –С.39.

etishi bu fazo jismlari bilan Yer o'rtasidagi tortilish kuchlari borligini tan oladigan fikrga yaqinlashganligini ko'rsatadi.

Beruniyning boshqa dunyolar mavjudligi to'g'risidagi tahmini uning falsafiy yutuqlaridan biri hisoblanadi. Beruniy boshqa dunyo haqida fikr yuritar ekan, boshqa moddiy dunyo ehtimol bizning dunyomiz singari tabiiy xususiyatga ega bo'lib, "harakat yo'nalishlari esa, bizning dunyomizdagi harakat yo'nalishlaridan farq qiladi", deydi¹.

Buyuk tabiatshunos Beruniy o'zining salaflari, xususan, Ahmad Farg'oni va Muhammad Xorazmiy ishlab chiqqan bilishning ilmiy usulini rivojlantirib, yanada chuqurlashtirdi. Uning aytishicha, "Kuzatishning ko'pligi ko'rilgan narsalarni eslab qolish qobiliyatini yaratadi". Beruniy o'zining o'gitida: "Biliming shundayki, u yalang'och bo'lsang ham o'zingda qoladi, uni hammomga kirganingdagi xo'llik ham yo'qota olmaydi", -deydi. Beruniy inson xotirasini "Allohning tuhfasini", deb hisoblaydi. U "tirishqoqlik va ko'p shug'ullanish bilan ham xotirani mustahkamlash mumkin"², -deydi.

Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqda tajribaga tayanuvchi fanlarning asoschilaridan bo'lgan Beruniy tabiat hodisalarini bilishdagi nazariy-mantiqiy xulosa, qiyoslashning ahamiyatini benihoya katta ekanligini uqtirib o'tadi. Beruniy tarixiy hodisa va voqealar haqiqatini bilishga taalluqli hamma masalalarni har taraflama o'rganish zarurligini ko'rsatadi va bu bilan noto'g'ri yo'lga tushib qolishdan ehtiyot bo'lishga chaqiradi. U shunday yozadi:

"Xabar ko'z bilan ko'rgandek bo'lmaydi, degan kishining so'zi juda to'g'ridir. Chunki ko'rish ko'ringan narsaning o'zi bor paytida va o'z joyida turganida qarovchi ko'zining uni uchratishdan iboratdir. Xabarga yolg'on-yashliqlar qo'shilmaganda, u ko'rishga nisbatan ortiqroq o'rinda turgan bo'lar edi. Chunki ko'rish va qarash shu payt, shu on bilan cheklanadi. Xabar esa narsaning ko'ringan payti va vaqtdan ilgari o'tgan va keyin keladigan hollaridan darak beradi; ana Shuning uchun xabar mavjud narsalardan ham, kelajak narsalardan ham darak beraveradi. Yozish xabar turlarining biri bo'lib, uni boshqa turlardan ko'ra afzalroq hisoblash mumkin; qalamning mangu yodgorliklari bo'lmaganda, xalqlarning tarixini qanday bilar edik?!

So'ngra, odatda bo'lgan hol haqida berilgan xabar bir xil emas, balki rost va yolg'on bo'lishi mumkin"³.

Kuzatish, ko'rish, tajribalar qilish, mantiqiy umumlashmalar chiqarish, ma'lumotlarni to'plash, xalq og'zaki ijodi, yozma yodgorliklarni o'rganish, barcha xabar, manbalarga tanqidiy qarash haqiqatni aniqlash uchun ularni bir-biri bilan taqqoslab ko'rish, til qurilishini, yozuvlarni o'rganish – bular hammasi o'rta asrning buyuk qomuschisi Abu Rayhon Beruniy ilmiy usulining asosini tashkil etadi.

Beruniyning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta'sirida shakllangan. U modda va zamon, qonuniyat, zarurati va tasodifiyat, harakat va

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд, –Т.: Фан, 1965. –Б.25.

rivojlanish, ziddiyat sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e'tibor bergan. Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim o'rin tutadi. Beruniy fikricha bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga xos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar etkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov-tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi. Beruniy fikriga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson Cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun g'amxo'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tug'i ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy meros taxminan 280 nomdan ziyoddur. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning "Shifo kitobi", "Tib qonunlari", "Bilimlar kitobi", "Tabiat durdonasi" kabi asarlari mashhurdir. Ibn Sino asarlari Ovro'poda XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilina boshlangan. Xususan, «Tib qonunlari» asarining o'zi lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilindi. «Kitob ush-shifo»ning ko'p bo'limlari, mantiq, musiqa, yerning tuzilishi, geologik jarayonlar, metafizikaga oid qismlari ham lotinchada nashr etildi. So'ngi ilmiy tadqiqotlar Ibn Sinoning Sharq adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatganligini, chuqur falsafiy mazmunni ifodalovchi ruboiy va falsafiy qissalar janrining taraqqiyotiga turtki berganligini ko'rsatadi.

Ibn Sino dunyoqarashi Forobiy asarlari ta'sirida shakllandi, u ijtimoiy-falsafiy masalalarda Forobiy qarashlarini davom ettirdi, Sharq ilmini yangi tabiiy-ilmiy fikrlar bilan boyitib tizimlashtirdi va yangi bosqichga ko'tardi. Uning fikricha, falsafaning vazifasiga mavjudotni — barcha mavjud narsalarni, ularning kelib chiqishi, tartibi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama tekshirish uchun zaruriyat, imkoniyat, voqelik, sababiyatlarini asos qilib oldi. Borliqqa bo'lgan qarashlarida Ibn Sino barcha mavjud narsalar ikkiga bo'ladi: zaruriy vujud (vujudi vojib) va imkoniy vujud (vujudi mumkin). Zaruriy vujud hech narsaga bog'liq bo'lmagan bir butunlikni tashkil etuvchi Xoliqi olamdur. SHuningdek vujudi vojib kosmologik ongni ham tashkil etib olami kabirni o'zida ifoda etadi. Qolgan hamma narsalar imkoniy tarzda mavjud bo'lib, zaruriy vujud — ollohdan kelib chiqadi. Vujudi vojib va vujudi mumkin — sabab va oqibat munosabatidadir. Bu jarayon emanatsiya - tajalli tarzida, ya'ni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida amalga oshadi. Shu tartibda imkoniyat shaklidagi mavjud bo'lgan aql, jon (nafs) va jism, ular bilan bog'liq holda osmon sferalari kelib chiqadi. Bular hammasi substansiya - javhardir. Bundan tashqari borliqda aksidensiya-oraz ya'ni narsalarning tashqi ko'rinishini belgilovchi, narsalarning belgilari, rang, hajmi, hidi va boshqa xususiyatlari

mavjud. Jism shakl va moddadan tashkil topadi. Xudo abadiy, uning oqibati bo'lmish materiya ham abadiydir. Uning o'zi boshqa konkret jismlarning asosidir. Narsalarning konkret ko'rinishlari, shakllari o'zgaradi, lekin ularning moddiy asosi yo'qolmaydi.

Materiyaning eng sodda, bo'laklarga bo'linmaydigan shakli to'rt unsur: havo, olov, suv, tuproqdan iborat. Ularning turlicha o'zaro birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi. Murakkab narsalar o'zgarib, turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin ularning moddiy asosi bo'lgan to'rt unsur yo'qolmaydi, abadiy saqlanadi. Ibn Sino falsafasida ma'lum darajada inson vujudga kelishi haqidagi evolyusion ta'limot mavjuddir. Uning fikricha, avval tog'-toshlar, so'ng o'simlik, hayvonot va tabiat rivojining eng mukammal namunasi sifatida inson vujudga kelgan. Inson boshqa barcha hayvonot olamidan so'zi, tili va aqli, tafakkuri bilan bilan farq qiladi.

Inson bilimlari narsalarni bilish yordamida vujudga keladi. Bilish hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlashdan tashkil topadi. «Sezish— bu shunday ta'sirki, u tashqi narsalarning o'zi bo'lmay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. His moddiy obrazning oynasi bo'lib, moddiy shakllarning bo'yi, eni bilan birga ifodalanganligi sababli, ularni inson moddiy asossiz in'ikos eta olmaydi va jismlarni bilolmaydi»,— deb yozadi Ibn Sino. Inson tafakkuri turli fanlarni o'rganish yordamida boyiydi, rivoj topadi. Bunda, xususan, u mantiq ilmiga katta e'tibor beradi. Aql har qanday bilishning va amaliy faoliyatning mezonini sifatida talqin etiladi. «(Aql) tarozisida o'lchanmagan har qanday bilim,— deb yozadi ibn Sino,— chin bo'lolmaydi, demak, u haqiqiy bilim emas». Ibn Sino ijodida fanning strukturasini tekshirish, ilmlarning tartibini aniqlash, ularni tasnif qilishga e'tibor alohida o'rin egallaydi. Bu masalada ham olim Forobiy boshlab bergan fanlar tasnifi haqidagi masalani yanada taraqqiy ettirishga harakat qiladi. Ibn Sinoning falsafiy sistemasini ifodalovchi asarlarida («Kitob ush-shifo», «Kitob un-najot», «Donishnoma») falsafiy bilimlar: mantiq, fizika, matematika, metafizika tartibida beriladi. Bulardan mantiq — bilishning metodi, mavjudotni o'rganish, u haqda fikr yuritishning ilmiy usuli sifatida talqin etiladi. Ibn Sino mantiq ilmini tadqiq etishga katta e'tibor beradi, unga maxsus risolalar bag'ishlaydi. Xususan, u mantiqiy usullar, ta'riflash, hukm, xulosa chiqarish, isbotlash masalalarini o'rganishga katta hissa qo'shdi, mantiq fanini Forobiydan so'ng bilishning to'g'ri metodi sifatida rivojlantirdi.

Ibn Sino ilmni nazariy va amaliy ilmga bo'ladi. Nazariy ilmlar haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan.

Falsafaning nazariy qismi quyi darajadagi ilm, ya'ni tabiatshunoslik, o'rta darajadagi ilm — matematika va oliy darajadagi ilm — metafizikaga bo'linadi.

Falsafaning amaliy qismi ham uchga bo'linadi:

a) shaxs haqidagi ilm;

b) insonning o'zaro munosabatlari haqidagi ilm;

v) davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilm. Nazariy-falsafiy ilmlarga kiruvchi har uch turdagi ilmlar asosiy va yordamchi bo'laklarga ajraladi; tabiatshunoslik ilmlari astrologiya, meditsina, alkimyo kabi yetti xil tarmoqni o'z ichiga oladi. Matematika esa arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa

nomi bilan 4 tarmoqqa bo'linadi. Asarda 29 ilm tarmog'i tilga olinadi. Ibn Sino o'z dunyoqarashida panteistik prinsipga asoslanadi: Tangri va borliq bir-biriga zid, bir-birini inkor etuvchi narsalar emas, aksincha, ular bir butun holda mavjudotni tashkil etadi. Abadiylik Tangriga xos. Tangri va tabiat ma'lum pog'onalar yordamida bog'lanadi. Uzun va yaxlit zanjirning bir tomonida yaratuvchi Tangri — zaruriy vujud, ikkinchi chekkasida tabiat yotadi. Ibn Sino haqiqiy axloqiy fazilatlarga va ideal jamoaga shu mavjud dunyoda erishuv mumkin, jamiyatda insonlar o'zaro yordam asosida yashashlari kerak deb ta'kidlaydi. Jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini ta'kidlaydi. Jamiyat a'zolarining hammasi bu qonunga itoat etishlari, qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi, basharti podshoning o'zi adolatsizlikka yo'l qo'ysa, xalqning unga qarshi qo'zg'oloni to'g'ri va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanmog'i lozim.

Ibn Sino Zakariya ar-Roziy va Beruniy kabi jahon falsafiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo'lib kuzatuv va tajriba metodiga alohida e'tibor qaratdi. Mutafakkir o'z asarlarida ilm va axloq-odob uyg'unligi, inson kamoloti, baxt-saodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o'zaro hamkorligi, hukmdorning burchi to'g'risida qiziqarli g'oyalarni ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, barchani bir xil ijtimoiy mavqega erishtirib bo'lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermoq lozim. Barchaning boy va mansabdor bo'lishi yoki hammaning qashshoq bo'lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o'zgarlarga mehr-oqibatli, g'amxo'r bo'lmog'i, kerak vaqtda saxovat va muruvvat qo'lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

Ilk o'rta asrlarda tasavvuf. Tasavvuf Sharq ma'naviyati tarixida muhim o'rin egallab kelgan tadrijiy taraqqiyotga ega bir ta'limot bo'lib, islom olamida VIII asrning o'rtalarida paydo bo'lgan. Tasavvufning ilk shakli zohidlik harakati ko'rinishida namoyon bo'ladi. Tasavvuf falsafa, din, shariat hamda odob-axloq kabi tushunchalar jam bo'lgan ta'limotdir. Insonning ruhiy-axloqiy poklanishi va ilohiy muhabbatdan quvvat olib yuksalib borishi bu ta'limotning asosiy g'oyalari. Tasavvuf dunyoni bilishni, insonning dunyo va koinot, makon va zamon, lahz va abadiyat, hodisa va mohiyat haqidagi tasavvurlarini ilohiy bilimlar asnosida shakllanishini ta'minlaydi. Tasavvuf amaliy turmush tarziga asoslangani uchun, bir tomondan uning nazariy asoslari ishlab chiqilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan tariqatlar paydo bo'lib, tasavvufiy turmush tarzida nazariy bilimlarning amaliyot bilan uyg'unlashishi taqazo etilgan. Ilk o'rta asrlarda shaxsiy-ma'naviy hayot tarzida muhim o'rin tutgan tasavvufiy turmush tarzi asta-sekin ijtimoiy ma'noga ega bo'la boshladi. Zohidligi va ilmi bilan tanilgan ulug' shaxslar atrofida suhbat halqalari tashkil etilib, ularning suhbatlarida ishtirok etganlar berilgan tavsiyalarni shaxsiy hayotlarida tatbiq eta boshlaganlar. Tasavvufda Alloh taolaga quruq, ko'r-ko'rona mute'likning hojati yo'q. Tasavvuf ta'limoti mutaxassisi, olim Najmiddin Komilov "xudo g'azabidan qo'rqibgina amri ma'rufni bajarish sadoqat belgisi emas, balki riyodir. Shuning uchun so'fiylar: Allohni jon-dildan sevish, Uning zoti va sifatlarini tanish va bilish, ko'ngilni nafs u hirs g'uboridan poklab, botiniy musaffo bir holatda Iloh vasliga etishish va bundan lazzatlanish g'oyasini keng

targ'ib qildilar. Inson ruhi ilohiydir va, demak, asosiy maqsad – ilohiy olamga borib qo'shilmoqdir, dedilar. Shu tariqa, dunyodan ko'ngil uzgan, ammo zohidlarga o'xshamaydigan, «bir nazar bilan tuproqni kimyo etadigan» (Hofiz Sheroziy) zehnu zakovat, aqlu farosatda tengsiz, ammo o'zga mutafakkirlar, faylasuflardan ajralib turadigan, shariat ilmini suv qilib ichgan, toatu ibodatda mustahkam, lekin oddiy dindorlardan farqlanadigan ajoyib xislatli odamlar toifasi paydo bo'lgan ediki, ularni ruh kishilari deb atardilar»¹-deydi. «So'fiy» so'zining vujudga kelishida bir necha xil qarashlar mavjud bo'lib, ba'zi mutaxassislar bu so'z «saf» so'zidan kelib chiqqan deytilar, chunki so'fiy Iloh yo'lga kirganlarning birinchi safida turuvchidir. Ba'zi olimlar uni «suffa» so'zidan hosil bo'lgan deb aytadilar: ashobi suffa hazrati Payg'ambar sallallohu alayhi vasallam hayotliklaridayoq tarki dunyo qilgan taqvodor kishilar bo'lib, so'fiylar shularga taqlid qiladilar, deb tushuntiradilar. Yana bir guruh olimlar so'fiy so'zi «safo» so'zidan kelib chiqqan, chunki bu toifaning qalbi sidqu safo oftobiday porlab turadi, deganlar. Yana ba'zilar so'fiy «sufuh» so'zidan yasalgan, sufuh – biror bir narsaning xulosasidir, bu jamoa xalqning xulosasi bo'lganligi sababli ularni so'fiy deganlar, deb yozadilar. Abu Rayhon Beruniy «suf», ya'ni faylasuf so'zining oxirgi qismidan yasalgan deb ko'rsatadi. Shuningdek, ko'pchilik so'fiy so'zi arabcha «so'f» so'zidan hosil bo'lgan, degan fikrni bildiradilar. «So'f» so'zining lug'aviy ma'nosi jun va jundan to'qilgan matodir. So'fiylar ko'p hollarda jun chakmon yoki qo'y terisidan tikilgan po'stin kiyib yurishni odat qilganlari uchun ularni jun kiyimlilar deb yuritganlar. So'fiyning ozodligi deganda tasavvuf ahli solihning bashariy sifatlardan mutlaq qutulishi va ilohiy faqr sifati bo'lmish pok ruh o'rinishida istig'no olami – Tangri taolo olamining zarurlari bepoyonligini kullan idrok etishini anglaganlar. Tasavvufda ilk davri, ya'ni zohidlik davri so'fiylari - Ibrohim Adham, Hasan Basriy, Abuhoshim Kufiy va boshqalar taqvo va parhezkorlikni bosh maqsad deb bilganlar. Undan keyingi davrda esa, tafakkuriy-shuuriy rivojlanish asosiy maqsad hisoblangan. Aksariyat ilmiy manbalarda keyingi davr – oriflik davri, deb ataladi. Bu davr IX asr o'rtalaridan boshlanadi.

Tasavvuf Ibn Arabiyga nisbatan beriladigan vahdatul vujud ta'limotiga borib taqaladi. Ya'ni haqiqiy Borliq – bu Mutlaq zot – Parvardigorning yakkayu yagona vujudidan iborat, boshqa mavjudliklar shu Vujudning ijodi, in'ikosidir. Mutlaq zotni al-Haq (Real borliq), al-Ahad (Birlik) deb ham ataydilar. U O'zi yaratgan olam ashyolarida (olami shahodat, olamul xalq) O'zini namoyon etib, zohirlanib turadi va shu orqali o'zi o'zini idrok etadi. Bu cheksiz va mavhum Mutlaq zotning shahodat (moddiy) olamda tinimsiz jilolanishi «tajalliy» deb atalgan. Tajalliy – barcha harakat va faoliyat, tiriklik va hayot ijodkori Parvardigorning o'zi yaratgan olamda doimo hozir bo'lishidir. Shunday qilib, tasavvuf, bir tomondan, din va shariat, ikkinchi tomondan, falsafa va hikmat ilmi bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan o'ziga xos ta'limotdir.

Tasavvufda falsafa ilmidan farqli ravishda, insonni «olam mehvari» deb bilib, olamdagi barcha harakat, voqea-hodisa, o'zgarish-yangilanishlarni insonda

¹ Комилов Н. Тасаввуф.-Тошкент: ТДШИ нашрети, 2006. 6-6.

mushohada etish va inson orqali tushuntiradi. Tabiatdagi jamiki ichki ziddiyat va rivojlanish, o'sish-ulg'ayish ruhning mo'jizalari insonda bor, deb ta'riflaydi Jaloliddin Rumi «Masnavii ma'naviy» asarida. Shu kabi Olamni va Odamni yaratgan Parvardigor javhari, ismlari, qudrati va mohiyatini anglash ham inson ruhi xususiyatlarini o'rganish va anglash bilan amalga oshadi. Chunki Parvardigorni va Uning qudrati, mo'jizalari, g'ayb olamini faqat aql bilan bilib bo'lmaydi. Ammo, bu tasavvufda aql butunlay inkor etilgan, degan gap emas. Tasavvufda ham aqliy bilish, aql qudrati tan olinadi. Biroq aqliy bilimlar, dalil bilan isbotlanishi mumkin bo'lgan bilimlarga yaraydi, g'ayb ilmini idrok etishga esa aql ojiz, deydi so'fiylar. G'ayb ilmi, Xudovand olamidagi behad-behudud ilmlarni so'fiy alohida hissiy-vajdiy tafakkur bilan, qalbga tushgan karomat nuri bilan anglab idrok etadi. Shu bois tasavvufda mukoshafa, kashfu karomat, hol-sukra tushunchalariga alohida e'tibor beriladi.

Ko'rinadiki, tariqat ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilgan. Tariqat asosida tasavvufning yaxshi, ideal jamiyat haqidagi qarashlari vujudga kelgan. Masalan, Jomiyning «Xiradnomai Iskandariy» va Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonlarida podshohsiz odamlar, ya'ni solih kishilar jamiyati haqida gap boradi. Tasavvuf bunday jamiyatga zo'rlik, inqilob yo'li bilan emas, har bir insonni axloqiy tarbiyalash oraqli etish mumkin, deb hisoblagan. Insonning mutlaq haqiqat, mutlaq adolat va poklikka erishish istaklari tasavvufda mujassam bo'ldi. Bu ehtiyoj, orzu kuchli zavq va ishtiyoqni, o'zini unutish va bexudlikka olib borgan ishqni keltirib chiqaradi.

Tasavvufdagi o'zini-o'zi takomillashtirish g'oyasi, axloqiy yuksalish, ezgulik, xayr, himmat, mardlik haqidagi qarashlar butun musulmon olamiga keng tarqalib, katta ijtimoiy hodisaga aylangan edi. Darveshlar, so'fiylar, shayxlar, valiysifat ruhoniylarni xalq juda hurmat qilgan, ularga e'tiqod qo'yish orqali Tangri taolo qudratini chuqurroq his qilgan, amaliy turmushda odamlar shu darveshlar kabi qanoatli, halol bo'lishga intilgan, nafsini tiygan. Shuning uchun ham tasavvufga ta'rif berganda, juda ko'p shayxlar uni shaytoniy nafsni jilovlash va rahmoniy xislatlar kasb etish ilmi deb ko'rsatganlar. Agar tasavvufning negizida chin insonparvarlik g'oyasi, xalqning adolat va haqiqat haqidagi orzulari yotmaganda, u bunchalar keng tarqalmas, bunchalik keng ommaviylashib, ijod ahli qalbidan o'rin olmasdi, bu qadar qaynoq va jozibali bir she'riyat yaratilishiga turtki bo'lmas edi.

Tasavvufning «falsafiy lanish» davri XIII–XIV asrlarda bir qator mutafakkir adiblar, orif sufiylar etishib chiqdiki, biz ularni tasavvufni falsafa bilan bog'lovchilar deb aytamiz. Chunonchi, Ibn al Arabiy, Abu Homid Muhammad G'azzoliy, Fariddin Attor, Aziziddin Nasafiy, Yahyo Suhrevardiy, Ibn Saboin, Abdurazzoq Koshoniy, Abdulkarim Jiliy, Mahmud Shabistariy, Jaloliddin Rumi, Abdurahmon Jomiy, Abdulqodir Bedil shunday mutafakkirlar sirasiga kiradi. Bularning ijodida olam va odam haqida o'ylar, qazovu qadar, erk va ixtiyor, suvrat va ma'no, aql va ruh, vaqt va zamon, inson tiynati xususida ko'plab yangi qarashlar bayon etilgan. Bu zotlar ilohiyshunoslikni butunlay yangi pog'onaga ko'tardilar. Ularning asarlarida

insoniy ma'rifat, insoniy kechinmalar tasviri va tahlili bilan olib boriladi, komil inson xislatlari batafsil ishlab chiqildi.

Temuriylar sulolasi davri. O'zbek davlatchilik tarixida Temuriylar davri faqat o'zbek xalqi madaniyatigagina emas ilm-fan va falsafiy fikr tarixida ham butun Markaziy Osiyo uyg'onish davriga asos solgan taraqqiyot davri bo'ldi. Temur va temuriylar davrida uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi boshlandi. Bu ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnagan bosqichi bo'ldi. Amir Temur 1336 yil 9 aprelda Kesh, hozirgi (Shahrisabz) viloyatining Xo'ja Ilg'or qishlog'ida dunyoga kelgan. Uning otasi amir Muhammad Tarag'ay barlos ulusiga mansub beklardan, bahodir jangchi, ulamoyu fuzaloga ixlosmand, ilm ahliga homiy va ishtiyoqmand kishi bo'lgan.

Amir Temurning yoshligi haqida ma'lumotlar kam uchrasa-da, ayrim manbalarga qaraganda, u yoshligida xat-savod chiqarib, o'z davrining tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, me'morchilik va tarix ilmlarini o'rgangan. Amir Temur bilan suhbatlashish sharafiga muyassar bo'lgan buyuk arab faylasufi Ibn Xaldun jahongir turk, arab, fors xalqlari tarixini, diniy, dunyoviy va falsafiy bilimlarning murakkab jihatlarigacha yaxshi o'zlashtirganini ta'kidlaydi.

Amir Temur siyosat maydoniga kirib kelgan paytda, Movarounnahr mo'g'ullar istibdodi ostida bo'lib, Chingizxon va Botuxon bosib o'tgan shahar va qishloqlar vayronaga aylangan, suv inshootlari buzib tashlangan yoki ishga yaroqsiz holga keltirilgan, Chingizxon Movarounnahrni o'zining ikkinchi o'g'li Chig'atoyxonga suyurg'ol sifatida in'om qilgan edi. Amir Temurning hayoti va faoliyatida ikki davr yaqqol ko'zga tashlanadi. Birinchi davri (1360-1385) Movarounnahrni mo'g'ul xonligidan ozod qilib, yagona markazlashgan davlat tuzish, o'zaro urushlarga barham berish. Ikkinchi davri (1386-1405) esa ikki yillik, uch yillik, besh yillik, deb ataluvchi boshqa mamlakatlarga yurishlari bilan xarakterlanadi.

1360-yillardan boshlab Amir Temur Movarounnahrdagi ichki nizo, urushlarda ishtirok eta boshladi va Mo'g'uliston hukmdori Tug'luq Temurxon, uning o'g'li Ilyosxo'jaga qarshi kurashlardan so'ng, Amir Husayn ustidan g'alaba qozongach, 1370 yilda Movarounnahr taxtining haqiqiy sohibi bo'ldi va Samarqandni hokimiyat poytaxti etib belgiladi.

Amir Temur taxtga o'tirgach, Chig'atoy ulusining barcha yerlariga o'zini voris deb bildi va Sirdaryoning quyi havzasidagi yerlarni, Toshkent viloyatini, Farg'ona vodiysini, Xorazmni o'z hukmronligi ostiga kiritdi. Natijada, Movarounnahr va Xurosonda yirik markazlashgan davlat vujudga keldi. Sohibqiron so'nggi yillarda Eron, Iroq, Zakavkaze mamlakatlari, Hindiston, Oltin O'rda va Turkiya bilan bo'lgan janglarda g'olib chiqib, saltanat hududini Sharqda Xitoy devoriga qadar, G'arbda — O'rta Yer dengiziga, janubda esa Hindiston chegaralariga qadar kengaytirdi.

Temur faoliyatida muayyan siyosiy yo'l — mayda feodal hukmronligini tugatish, muhim xalqaro karvon yo'llarida ustunlik qilib turgan Oltin O'rda, Eron va boshqa mamlakatlarning raqobatini yengib, Movarounnahrning siyosiy-iqtisodiy quvvatini ta'minlay oladigan markazlashgan davlat tashkil yetish edi. Amir Temur avvalambor mamlakatda davlat tizimini mustahkamlash,

boshqarishdagi tartib-intizom, qonunchilikni kuchaytirish, savdo-sotiq, hunarmandchilikni kengaytirishga imkoniyat yaratish, soliqlarni tartibga solish, mamlakat himoyasini ta'minlash yo'lida qo'shinning qudratini oshirish kabilarga katta e'tibor berdi.

Temur tarixchilar tasviricha, O'rta asrning atoqli davlat va harbiy arboblardan bo'lib, Yevropa olimlari o'z asarlarida uning salbiy tomonlari bilan birga muhim fazilatlarini ham ta'kidlab o'tganlar. Nemis olimi F. Shlosser o'zining «Jahon tarixi» (III-tom) asarida: «Baxtiyor jangchi, jahongir, uzoq Sharqda qonunshunos bo'lish bilan birga o'zida, Osiyoda kam uchraydigan taktik va strategik bilimlarni ifodaladi», deb yozsa, atoqli nemis olimi va tarixshunosi M. Veber: «Temur o'z dushmanlariga nisbatan juda berahm edi, lekin sarkardalik, davlatni boshqarish va qonunchilik sohasida buyuk talantga ega edi», deb ta'riflaydi. Shuningdek, «Tuzuki Timur» — «Temur tuzuklari»da ham Temurning jamiyatga, ijtimoiy-siyosiy hayotga qarashi, birlashgan qudratli feodal davlatning siyosiy va axloqiy qoidalari haqida gap boradi.

«Temur tuzuklari»da davlat tizimi, davlatdagi turli lavozimlarning vazifasi, undagi turli toifalar va ularga munosabat, davlatni boshqarishga asos bo'lgan qoidalar, qo'shinlarning tuzilishi, tartibi, uni boshqarish, ta'minlash, rag'batlantirish, qo'shin turlarining tutgan o'rni va o'zaro munosabati kabi masalalar bayon etiladi. Davlat ishlarini har doim islom va shariat hukmlari asosida olib borilganligi bir necha bor ta'kidlanadi. Amir Temur «Temur Tuzuklari» eng noyob ma'naviy merosdir. U o'rta asr Sharqining barcha qonun qoidalari bitilgan ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy asardir. Temur bu asarda o'z merosxo'rlariga bir butun saltanat bilan birga uni saqlab qolishning yo'llarini ham yozib qoldirgan. Ushbu kitob mohiyatida qanday qilib adolatli, farovon davlat qurish yo'llari, uning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy asoslari bayon etilgan: «Adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini o'zimdanda rozi etdim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm-shafqat bilan, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlarning ko'nglidan joy oldim»¹ - deyiladi «Tuzuk»larda.

«Temur tuzuklari»dan ma'lum bo'ladiki Amir Temur markazlashgan davlatida qonun-qoidalar asosida o'z-o'zini boshqaruvchi tizim tashkil etishga harakat qilgan: «Saltanatim martabasini qonun-qoidalar asosida shunday saqladimki, saltanatim ishlariga aralashib, ziyon etkazishga hech bir kimsaning qurbi yetmas edi»².

Amir Temur davlatda adolat tamoyillarining ustun bo'lishida har ishdan ogohlik va ichki tartibga hushyor munosabatda bo'lish katta rol o'ynashini yaxshi tushungan, uning yozishicha: «Turli mamlakatlardagi sadrlar va qoziylarga shariatning asosiy talablari qanday bajarilayotganligi xususida menga xabar qilib turishni buyurdim. Shunga o'xshash har el va har shaharda sipoh va raiyat orasida urf-odatlariga oid janjalli ishlar haqida menga ma'lumot berib tursin deb adolat amirini tayinladim»³.

¹ Temur tuzuklari. - Toshkent: Fafur Gulom nashri, 1991. 54-6

² Temur tuzuklari. - T.: Fafur Gulom nashri, 1991. 63-6.

³ Usha manba. 58-6.

«Qiziq, bu tasodifmi yoki qonuniymi – bilmadim, «Temur tuzuklari» ham, Oʻrta Osiyo zaminida yaratilgan koʻpgina ajoyib asarlar singari avval oʻzga yurtlarda, xususan Yevropada shuhrat topdi», - deb yozadi Boʻrivoy Ahmedov¹. Bunga sabab tabiiyki, asarda davlat tuzumi va boshqarilishiga oid maʼlumotlarning mukammalligida edi.

«Barcha ishlarda,— degan edi Amir Temur,— bu ishlar qaysi oʻlka xalqiga taalluqli boʻlmasin, hokimlarning adolat tomonida qattiq turishlariga buyruq berilgan. qashshoqlikni tugatish maqsadida boshpanalar tashkil qildimki, kambagʻallar ulardan nafaqa olib turardilar». Bundan tashqari, Temurning soliqlar haqidagi qoidasi juda muhim ahamiyatga egadir. Temur yozadi: «Soliqdar yigʻishda xalqni ogʻir ahvolga solishdan yoki oʻlkani qashshoqlikka tushirib qoʻyishdan ehtiyot boʻlish zarur. Negaki, xalqni xonavayron kilish davlat xazinasining kambagʻallashishiga olib keladi, xazinaning bequvvatligi harbiy kuchlarning tarqoqlanishiga, bu esa, oʻz navbatida hokimiyatning kuchsizlanishiga sabab boʻladi...»

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Movarounnahrda moʻgʻullarning qariyb 140 yillik hukmronlik davrida bironta ham koʻzga koʻrinarli qurilish yoki suv inshootlari vujudga kelmagan. Amir Temurning tashabbusi bilan 1365 yilda Qarshi, 1370 yilda Samarqand, 1380 yilda esa Keshning atrofi qaytadan mudofaa devorlari bilan oʻralgan. Shuningdek, xalq farovonligiyu, mamlakat obodonchiligi yoʻlida suv omborlari, toʻgʻonlar qurishga, ariqlar qazishga, yangi yerlarni oʻzlashtirishga alohida eʼtibor berilgan. Mamlakatning iqtisodiy ahvolini koʻtarishda savdning ahamiyati beqiyos ekanligini tushungan hukmdor bozorlar, rastalar va timlar, turli-tuman ustaxonalar barpo etib, xalq hunarmandchilik sanʼatini taraqqiy ettirgan. Sobiq sovetlar mafkurasi, proletar dunyoqarashi hukmronlik qilgan sharoitda Temur faoliyatiga nisbatan salbiy munosabatda boʻlindi, oʻsha davr adabiyotlarida har doim qoralanib kelindi. Lekin mafkuraviy toʻsiq, taqiqlashlarga qaramay Temur haqida oʻzbek olimlari obʼektiv fikrlarni bildirdilar. 1968 yili akademik I.M.Moʻminovning «Amir Temurning Oʻrta Osiyo tarixida tutgan oʻrni va roli» risolasining nashr etilishi muhim voqea boʻldi. Risola Temur shaxsiga biryoqlamali qarashlarga qarshi yozilgan ilmiy asar sifatidagi dastlabki urinish edi. Oʻzbekistonning mustaqillikka erishuvi, eski mafkura siquvidan qutulish, tariximizga toʻgʻri munosabatda boʻlish imkonini yaratdi. Soʻnggi yillarda Amir Temur va uning davrini oʻrganishga bagʻishlangan qator manbalar, kitoblar, jumladan, Boʻriboy Axmedovning Amir Temur haqidagi katta roman-xronikasi nashr etildi. Oʻzbekistan Respublikasining birinchi Prezidentining farmoni bilan 1996 yil — Amir Temur yili deb eʼlon etilishi va bu sana jahon miqyosida nishonlanishi Amir Temur nomi oqlanib, oʻzbek xalqiga butunlay qaytganiga yorqin dalildir.

Abdurahmon Jomiy Shohrux hukmdorligi davrida— 1414 yil 7 noyabrda Nishopur yaqinidagi Jom shahrida, ruhoniylar oilasida dunyoga keldi. Jomiyning ota-bobolari asli Dashtdan boʻlib Jomda turib qolishgan.

¹ Ўша манба. 6-б.

U asosiy umrini Hirotda o'tkazdi va shu erda mashhur shoir va mutafakkir bo'lib yetishdi. Hirotda Jomiy tasavvuf yo'liga kirishni, o'z bilim va faoliyatini shu yo'lga, qolaversa ijodga, ilm-fanga bag'ishlashni afzal ko'radi. Jomiyning "Nafahot ul-uns", "Lujjat ul-asror", "Ashiat ul-lamaot", "Riso-lai musiqiy", "Risolai muammo" kabi bir qancha asarlari Navoiyning maslahati va iltimosi bilan yozilgan. Jomiy o'z lirik she'rlarini yig'ib, devon tuzmoqchi bo'lganda, Navoiy maslahati bilan uchta devon tuzadi va devonlarning birinchisiga "Fotihat ush-shabob", ikkinchisiga "Vositat ul-ishq", uchinchisiga "Xotimat ul-hayot" deb nom qo'yadi. 1480 yildan 1485 yilning oxiriga qadar Jomiy o'zining buyuk "Haft avrang"i tarkibiga kirgan dostonlarini yaratish ustida ish olib bordi. Sharq adabiyotidagi xamsachilik an'analari asosida yozilgan bu dostonlardan "Silsilat uz-zahab", "Tuhfat ul-ahror", "Suhbat ul-abror" g'oyaviy jihatdan falsafiy-axloqiy yo'nalishda, janr e'tibori bilan pandnoma tipida bo'lib, o'z davrining eng dolzarb masalalariga bag'ishlangan edi.

"Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun", "Salamon va Absol", "Xiradnomai Iskandariy" dostonlarida esa shoir an'anaviy syujetlarning yangicha talqinlarini berdi. Jomiy bir necha marotaba haj qilgan, haj safari davomida Nishopur, Bastom, Domg'on, Qazvin, Hamadon, Karbalo, Bag'dod, Damashq, Halab, Tabriz kabi shaharlarni ko'rgan, bu shaharlarda yuksak izzat-hurmatga sazovor bo'lgan. Uning shaxsiy maktublaridan ma'lum bo'lishicha, u yaqin do'sti Xoja Ahror taklifi bilan Toshkentda ham bo'lgan va ulug' mazoratlarni ziyorat qilgan Abdurahmon Jomiy g'oyat sermahsul ijodkor bo'lib, undan bizga adabiyotning turli janrlariga, fan va san'atnint rang-barang sohalariga oid boy meros qolgan. Jomiy asarlari o'z davridayoq Xuroson va Movarounnahr doirasidagina emas, boshqa mamlakatlarga ham keng tarqalgan edi. Uning asarlari o'z davrida va undan keyin ham ko'p qo'lyozma nusxalarda ko'chirilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, Qo'lyozmalar instituti fondlarida Jomiy asarlarining XV — XVI asrlarda ko'chirilgan o'nlab qo'lyozmalarini uchratish mumkin.

Jomiy asarlarining bir qismi diniy va falsafiy mazmunga ega bo'lib, ularda shoir Islom dini va Sharq falsafasining bir qator masalalarini o'z qarashicha talqin qiladi, tasavvufning XV asrdagi eng yirik arbobi sifatida o'z fikr-mulohazalarini bayon etadi. Bunga uning "Naqshi fusus" ("Ma'nolar naqshi"), "Shavohidi nubuvva" ("Payg'ambarlikka dalillar"), "Sharhi qasidayi "Toiya" (Radifda "to" harfidan foydalanib yozilgan qasida sharhi)", "Naqdi nusus" ("Matnni tanqid"), "Sharhi qasidayi "Xamriya" ("Xamriya" qasidasi sharhi)", "Naqshbavdiy ta'limoti haqida risola", "Vohid" atamasi haqida risola", "Zikr" shartlari haqida risola", "Haj qilish yo'llari haqida risola", "Ashiot ul-lamaot" kabi bir qancha asarlarini shu guruhga kiritish mumkin. Jomiy o'zining mutasavvuflik faoliyatida Bahovuddin Naqshband g'oyalarini shu sulukning ikkinchi bir yirik namoyandasi — Xoja Ahror Valiy bilan yaqin munosabatda bo'lgan holda yanada rivojlantirdi. Rasman u o'zini kundalik hayotda "Malomatiya" tariqatiga mansub deb hisoblasa-da, asarlarida ulug' Naqshbandga ixlosi Cheksiz edi. U o'zining "Lujjatul-asror" qasidasida so'fiy

xulq-axloqi, inson tarbiyasi haqida gap borganda ta'magirlikni qoralab, qanoatli kishilarning oliyjanobliklarini, ularning ma'naviy jihatdan podshoh va vazirlardan ham ustun ekanliklarini madh etadi. Shoir fikricha, inson halol va pok yashashi, buning uchun esa u bir kasbga ega bo'lishi, o'z mehnati hisobiga kun ko'rishi zarur. Jomiyning tasavvufga bo'lgan e'tiqodi sof va mukammal bo'lib, u Xudoni yorug' nur ko'rinishida tasavvur etar edi. She'riy asarlarida esa u Xudoni go'zal ma'shuqa qiyofasida tasvirlagan. Shu bilan birga uningcha, dunyodagi hamma narsalarni yaratgan. Xudo o'zi ham minglarcha ko'zguda, turli qiyofada va ko'rinishda namoyondir. Jomiyning "Risolayi aruz", "Risolayi muammoyi kabir", "Risolayi muammoyi sag'ir", "Risolayi muammoyi mutavvassit", "Risolayi muammoyi manzum", "Sharhi bayti Masnaviy", "Sharhi bayti Xusrav", "Sharhi rubbiyot", "Risolayi qofiya" kabi asarlari Sharq adabiyoti tarixini, uning vazn, qofiya va she'r turlari bilan bog'liq nazariy masalalarini o'rganishda hozirgi kunga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Jomiy ijodining eng katta qismini, hech shubhasiz, uning she'riyati tashkil etadi. 1490 yilning boshida u o'z she'rlaridan 3 ta devon tuzgan bo'lib, bu devonlar 1805 g'azal va boshqa she'r turlarini o'z ichiga olgandir. Bu devonlardagi deyarli barcha she'rlar shoirning lirik she'rlar sohasidagi yuksak iste'dodidan darak beradi. Abdurahmon Jomiy ijodining gulto'ji, shubhasiz, uning "Haft avrang" deb nomlangan dostonlar majmuasidir. Bu dostonlarida Jomiy fors-tojik adabiyotida yaratilgan Nizomiy Ganjaviy (1141—1209) va Amir Xusrav Dehlaviyning (1253—1325) "Xamsa"laridagi eng yaxshi g'oyaviy va adabiy an'analarni davom ettiradi

Ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy masalalarda Jomiy xalqparvarlik va insonparvarlik, adolat va insof masalalariga, zulmni, zolimlarni qoralashga keng o'rin berdi. Buni u ayniqsa shohlar haqida gap borganda, qayta-qayta qalamga oldi. Uningcha, shoh odil bo'lsa, u bexavf-bexatar yashaydi. Abduraxmon Jomiy 1492 yili shamollash natijasida xastalanib, 78 yoshida vafot etdi.

Alisher Navoiy. XIV-XV asr Markaziy Osiyo Uyg'onish davrining buyuk namoyondasi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy 1441 yil 9 fevralda Hirotida tug'ilgan. Hirot shahri XV asr birinchi yarmida Sohibqiron Amir Temur asos solgan ulug' saltanatning ikkinchi poytaxti, Temurning kenja o'g'li Shohrux Mirzoning qo'l ostidagi obod manzillaridan biri edi. Alisher tug'ilgan xonadon Temuriylar saroyiga azaldan yaqin va yurtida muayyan nufuz sohibi edi.

O'zbek adabiy tili va ma'naviy qiyofasi, ijtimoiy-falsafiy fikri, madaniyatining shakllanishida alohida o'rin tutgan alloma Alisher Navoiy ijodiyoti o'zbek demokratik tafakkur taraqqiyotida gumanistik ijod namunasidir. Uning ijodi asosida insoniyat jamiyatining asosiy omili bo'lgan inson va uning baxt-saodati, ma'naviy qiyofasi masalasi yotadi. Alisher Navoiy «Badoyi' ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarini, «Hamsa» nomli besh dostonidan iborat asarini, so'fiylar haqidagi «Nasoyim ul-muhabbat» tazkirasini, «Xazoyin ul-maoniy» devonini, «Mahbub ul-qulub», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Siroj ul-muslimin», «Muhokamat ul-lug'atayn» asrlarini, «Lison ut-tayr» falsafiy dostonini va yana boshqa bir qancha asarlarni yozib qoldirgan. Adib qaysi sohada ijod etishidan qat'i nazar uning asarlari mohiyatida insonparvarlik,

ma'rifatparvarlik, tolerantlik, do'stlik va muhabbat masalalari yotadi. O'zbek ijtimoiy falsafiy tafakkur taraqqiyotida shakllangan xususiyatlar Alisher Navoiy g'oyalari va fikr rang-barangligi bilan boyidi. Alisher Navoiy o'z davrigacha bo'lgan tasavvuf falsafasidagi panteistik g'oyalarni gumanistik mafkuraga xizmat qildiradi, bu sohada go'zal namunaviy asarlar yaratib qoldirdi. U o'zining bir g'azalida:

Kimki bir ko'ngli buzuqni xotirin yod aylagay,
Oncha borki ka'ba vayron bo'lsa obod aylagay¹, - deydi.

Demak, Navoiy nazdida inson qalbi musulmon olami uchun eng muqaddas go'sha hisoblangan Ka'batullohdan ham muqaddasroqdir. Uning insoniyat jamiyati, ideal davlat, farovonlik haqidagi ideal g'oyalari ham ana shu e'tiqoddan kelib chiqadi. Alisher Navoiy falsafasida ideal davlat haqidagi siyosiy nazariya komil inson to'g'risidagi axloqiy nazariya bilan uzviy bog'liqlikda olib qaralgan. Bu ta'limotga asosan ideal farovon davlat bu davlatda yashovchi kishilarning komil ma'naviyatisiz mumkin emas. Demak, ilg'or G'arb demokratik nazariyalarida, faqatgina XIX-XX asrlarda shakllangan bu kabi nazariya Navoiy davrida o'zining konsepsiya shaklidagi ko'rinishiga ega edi. Alisher Navoiy yaratgan ideal jamiyat haqidagi ta'limotni yana shuning uchun ham konsepsiya deb olib qarash mumkinki, alloma bu jamiyatga borishning amaliy uslublarini ham o'z asrlarida badiiy obrazlar, tasvirlar orqali ko'rsatib bera olgan. Navoiyning gumanistik xarakterdagi falsafiy ta'limotining buyukligi shundaki, XIV-XV asr Markaziy Osiyoda ro'y bergan uyg'onish davrining ma'naviy asosi, tamal toshi bo'lib xizmat qilgan.

Alisher Navoiy "Muhokamat ul lug'atayn" asarini arab tilida yaratib turkiy va forsiy tillarini solishtirib, turkiy til imkoniyatlari ham forsiy tildan kam emasligini nazariy isbotlashga erishadi. Ushbu asardan so'ng u turkiy tilning imkoniyatlarini ko'rsatish uchun "Xamsa" (1483y.) ni yozdi. Bu beshta katta dostonidan iborat. bo'lgan beshlik atayin Xamsa(beshlik) usulida yozilgan. Sababi "Xamsa" yozish allomalar orasida an'ana bo'lgan. Bu sohada ijod qilish juda murakkab, bo'lib bunda ular o'z mahoratini namoyon qilishi kerak bo'lgan. Beshlikka kiruvchi barcha dostonlar she'r usulida yozilishi kerak bo'lgan. Bunday holatda esa qofiya, vazn, ma'noni bera olish nuqtai nazaridan asar yozilayotgan tilning barcha xususiyatlari va imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanilgan. Alisher Navoiygacha bir necha allomalarning xamsalari bor edi. Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy kabi adiblar xamsalari juda mashhur bo'lib, ular fors tilida yaratilgan edi. Shuning uchun Navoiy birinchi dostonning boshidayoq aytadi,

"Oson ermas, bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasiga panja urmoq"², deb.

Alisher Navoiy Turkiy tildan shu darajada unumli foydalanadiki, shu davrga qadar klassik adabiyot sohasida uning "Xamsa" sidan yaxshiroq e'tirof

¹ Алишер Навоий. Хазойил ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 5-том. - Тошкент: Фан, 1990. - 431-б.

² Алишер Навоий. Хамса....

etilgan xamsa mavjud emas. Asar nafaqat shakl va badiiy mahorat yuzasidan mukammal bo'lib qolmay, unda Navoiygacha bo'lgan mutasavvuflik falsafasining gultoji o'z ifodasini topgan.

Adibning "Xamsa"si namunasida adabiyot insonlarni haqiqiy ma'noda tarbiyalashi mumkinligi ham isbotlangan. Asardagi dostonlar ketma ketligida ham hatto Navoiy bermoqchi bo'lgan g'oyaning konstruksiyasi yotadi: "Hayratul abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor", "Saddi Iskandariy". Bunda xamsaning rivoji insonning ahloqiy xususiyatlari qanday bo'lishi kerakligi, inson qanday bo'lishi kerak va u o'zini nimada topishi kerak, u o'zini insoniy sevgiga qanday tayyorlash kerak, undan ortig'i ilohiy sevgi qanday bo'ladi aslida, degan savollarga javob beradi. Asta sekin xamsa g'oyasi "Sab'ai sayyor"da insonning dunyo bilan kosmologik birlashuviga etib boradi. Bunda shoh Bahrom bir qancha kiyiklarni o'ldirgandan so'ng o'zi dahshatli halokatga mahkum bo'lgani haqidagi falsafiy hukm bor. Va oxir oqibatda "Saddi Iskandariy" da insonning yashashdan maqsadi nima, degan butun "Xamsa" davomida pishib etilgan savolga javob berish bo'ldi. Navoiy bu qadar murakkab konstruksiyada turkiy tildan shunday mohirona va unumli foydalanadiki, bu asar Navoiy ijodidagi ulkan merosning bir qismi bo'lsa ham milliy til shakllanish tarixida o'zining alohida qadrli o'rniga ega. Unda Navoiyning so'zdan foydalanish boyligi 29000 so'zni tashkil qilgan.

Alisher Navoiy ijodida o'z davrigacha bo'lgan barcha mifologik, falsafiy, adabiy meros namunalari, ularda mavjud bo'lgan obrazlar va dunyoning yaratilishi haqidagi ontologik fikrlar adabiy asarlar sifatida bizgacha etib kelgan, aslida o'zida mohiyatan falsafiy konstruksiya va mazmun kasb etgan ijod namunalarida aks etdi. Ularni aksariyat holatda adabiy talqin etilishi hamda adabiy asar sifatida qabul qilinishi shundaki, O'rta asr Sharq falsafasi Navoiy davri adiblari va Navoiy ijodida neoplatonizmning Sharqona ko'rinishi bo'lgan tasavvuf falsafasining deyarli adabiy usulda ifodalanishi, qadimgi Yunon faylasuflari ijodlaridan qabul qilingan g'oyalar transformatsiyasini ko'proq nazmiy usulda takomillashtirish yetakchilik edi. Chunki Sharq falsafasi, xususan O'rta asr Sharq falsafasi XIV-XV asr Movaraunnahr adabiy muhiti misolida G'arbdan farqli o'laroq inson haqidagi bilimlarni nazariy usulda tizimlashtirishdan ko'ra insonni tarbiyalash uchun moslashtirilgan adabiy usulni o'zida namoyon etgan edi.

Dunyoning yaratilishi haqidagi kosmologik ta'limot va unda insonning paydo bo'lishdan fono bosqichigacha o'tgunigacha kamolot pog'onalarini bosqichma-bosqich bosib o'tishi zarurati va o'z mohiyatiga g'arq bo'lishi haqidagi Sharq falsafasi "Xamsa"da adabiy janrda ifodalangan bo'lib, uning to'rtinchi dostoni "Sab'ai sayyor" Navoiyning borliqning ontologik xususiyatlari haqidagi falsafiy qarashlarining yaqqol aks ettirgan asardir. Alisher Navoiy kosmologik konstruksiyaning falsafiy talqinini o'zigacha bo'lgan adabiy an'analarda davom ettirdi. Turkiy tilda birinchi bo'lib bu mavzuni Alisher Navoiy qalamga oladi va o'z dostonini "Sab'ai sayyor" deb atadi. "Sab'ai sayyor" dostoni 38 bob, 5009 baytdan iborat bo'lib, shundan 11 bobni muqaddima tashkil qiladi.

Alisher Navoiy, xolbuki barcha asarlarida o'z kosmologik qarashlarining mag'zini singdirib, Forobiy va Ibn Sino ta'sirida shakllangan Sharq peripatetik panteizmining eng kreativ namunasini bersa-da, "Sab'ai sayyor" dostoni bu sohada yaxlitlik, g'oyaviy asosining kuchliligi bilan ajralib turadi. Uning dastlabki yaratgan devonidan biri — "Badoyi' ul-bidoya" boshlanishida:

Subhonallohi huval-aliiyul-mutaol,

Kim ayladi ishq bahrini molomol.

Insonni chu anda soldi g'avvos misol,

Ham gavhari hol berdi, ham durri maqol,-

degan misralarida Navoiy ishq dengizini to'ldirgan ul oliy xudo insonni g'avvos kabi unga g'arq etdi va insonga gavharsimon ruh va so'z durrini berdi, deydi. Bu yerda "ham durri maqol" birikmasini Sharqqa ilk yunon falsafasi orqali kirib kelgan ontologik ta'limotning transformatsiyasi sifatida ham tushunish mumkin. Geraklit ontologiyasidagi butun dunyoni boshqaruvchi logos qonuni Olloh, Ollohda yashiringan so'z va so'zda yashiringan borliqdan iborat bo'lib, logos bir vaqtning o'zida so'z, Olloh va butun dunyoni boshqaruvchi qonuniyat sifatidagi so'z bo'lib keladi va bu Aflotun falsafasi orqali xristian teologiyasiga "dastlab so'z mavjud edi, Ollohda so'z mavjud edi va so'z Olloh edi", - degan aqida bilan kirgan. Alisher Navoiyda ham biz borliq dengizini ishq bilan to'ldirgan Ollohning insonni ishqqa g'arq etgani va ishqning ruh va so'z orqali ikkilanib insonda jo bo'lishi va Ollohning ruhining parchasi bo'lgan xilqatga aylanishini ko'rishimiz mumkin. "Sab'ai sayyor"ning birinchi misrasi:

Ey siposing demakda el tili lol,

Elga til sendin o'ldi tilga maqol¹,-der ekan,

Alisher Navoiy ilohiy hamdga inson tili ojiz, lekin inson tiliga so'z jo etilishida sen so'z namunasi bo'lding, deydi. Ikkinchi qatordagi ma'noda "sen insonni o'zing yaratding, unga namuna bo'lib yarata olish qudratini berding, so'z ruhi va inson so'zining moddiyot dunyosi bilan adekvatligini ta'minlading"-, degan serqatlam ma'no yotadi. Bu fikr "Sab'ai sayyor"ning "So'z ta'rifida bir so'z" deb boshlanuvchi beshinchi bobida Geraklitning Logos qonuni yanada yaqqolroq ifodalangan:

So'z kelib avvalu jahon so'ngra,

Ne jahon, kavn ila makon so'ngra².

Bu yerda so'z jahondan avval paydo bo'lib, nafaqat jahon, dunyo(borliq, olam, koinot) va makon ham undan so'ng vujudga keldi, degan fikr bor. Falsafa tarixida butun dunyoning yaratilish, ya'ni ontologik tizimi Mitraizm, Zardushtiylik, Xristianlik va Islom a'analarida bir-birini to'ldiruvchi va konstruktiv jihatdan deyarli bir xil mazmunga ega bo'lgan ta'limotdan iborat, degan fikr mavjud.

Navoiy ijodida biz Forobiy yondoshuvidan ko'ra panteizm, ya'ni ilohiyot bilan mavjudot o'rtasida bir-biriga singib ketish, birida ikkinchisining mavjud bo'lishini ko'rishimiz mumkin:

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. –Тошкент: Фан, 1992. 10-том, 27-б.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. –Тошкент: Фан, 1992. 10-том, 15-б.

Sen senu sendin o'zga xud nima yo'q,
Gar ko'runsa sen o'lg'ung, ul nima yo'q.
Ya'ni barcha narsa sen va sendin o'zga hech narsa mavjud emas, ko'ringan
narsaning yo'qligi sening yo'qligingdir, yoki,
Bas seni avval ul qilib zohir,
Sanga ham avval o'ldi ham oxir¹,
ya'ni, borliq seni o'zida aks ettirdi, senga yaratilish va yo'q bo'lish sifatini
berdi, deydi. Buning ma'nosi, sen o'zing yaratgan vujudi mumkin, ya'ni
borliqda avval va oxiringga egasan, va yana o'zingni ana shu borliqda yarata
olasan degan mazmunga ega.

Alisher Navoiyda inson aqli va ixtiyori haqidagi masala ham Forobiy
qarashlaridan ancha farq qiladi. Biroq, Forobiy aqliy bilim bilan bir qatorda, faol
aqlning inson qalbiga ta'siri natijasi bo'lgan intuitiv (hissiy) bilimga ham katta
ahamiyat beradi. Uning borliq haqidagi ta'limoti negizida aqlga alohida o'rin
ajratiladi, u emanatsiyaning uchinchi bosqichida joylashadi va samoviy ong
hisoblanadi. Va faqat ugina unsurlarning mohiyatiga erishishga muvaffaq
bo'lishi mumkin, demak Forobiyning bilish nazariyasiga muvofiq, unsurlar
mohiyati inson intuitsiyasida ong nazariyasi ta'siri ostida ochiladi. Ayni paytda
tashqi jismoniy sifatlar singari unsurlar xossasiga ham inson sezgisi bilan emas,
balki uning tafakkuri bilan erishiladi.

Alisher Navoiyning falsafiy merosi serqirra bo'lib, uning asarlariga
munosib bo'lgan e'tiborni talab etar ekan, uning adabiy hamda lisoniy merosi
tamal toshida zamonaviy O'zbekiston hayotiga tegishli dolzarb fikrlar yotgani
yurtimizda navoiyshunoslik sohasiga katta e'tibor berishni talab qiladi. X asr
mustabid tuzum navoiyshunosligi H.Sulaymonov, I.Sulton, V.Zohidov,
A.Qayumov, A. Hayitmetov, S.G'anieva kabi zabardast olimlar mehnati bilan
shakllantirildi, davrning milliy ma'naviy ildizlarga qarshi siyosatiga qaramay,
adib ijodini tadqiq etish bo'yicha mustahkam tamal toshi qo'yildi, lekin shunday
bo'lsa ham Navoiy asarlarining progressiv xarakteri mustaqillik davri uchun
inson omilining falsafiy negizlarini yorituvchi mohiyatni yanada teranroq
mulohaza qilishga, Navoiyni yangidan kashf etishga bo'lgan zaruratni namoyon
etadi.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar. Turkistonning XIX asr oxiri, XX asr boshlaridagi
hayoti murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy vaziyatiga to'g'ri keladi. XIX asr
ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya tomonidan Turkistonning istilo qilinishi
natijasida o'lka hayotida ayanchli va keskin o'zgarishlar sodir bo'la boshladi.
Chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni bosib olishga bo'lgan ehtiyojiga, unga
nisbatan jadal mustamlakachilik siyosatini yurgazishiga harbiy-siyosiy maqsadi
va iqtisodiy ahvoli sabab bo'ldi. Rossiyaning o'sha davrdagi rivojlanayotgan
yengil sanoati uchun paxta, pilla, qorako'l va boshqa xom ashyolar zarur edi.
Rossiya tomonidan Markaziy Osiyo istilosiga g'oyaviy tayyorgarlik XVIII asr
boshlarida Pyotr I tomonidan boshlangan bo'lsa, huddi shu davrdan boshlab

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. –Тошкент: Фан, 1992. 10-том, 15-б.

Turkistonda ham istilo uchun tabiiy sharoit yetila boshladi. XVIII-XIX asrlarda avj olgan mahalliy oqimlarning o'zaro urush va janjallari, Turkistonning uchta mustaqil xonlikka bo'linishi, ularning orasidagi o'zaro ziddiyatlar, urushlarning avj olishi diniy mutaassiblikning rivojlanishiga olib keldi. Bu holat jamiyatda din peshvolarini muayyan mavqega ega bo'lib, har qanday fan va madaniyat yangiliklariga musulmon axloqiy normalari, islom dini nomidan ko'r-ko'rona qarshilik ko'rsatib, diniy aqidaparastlikni avj oldirishga sabab bo'ldi. Natijada Turkiston xalqlarining iqtisodiy va madaniy hayoti tanazzulga yuz tutdi.

Turkiston hududidagi Chor istilosiga qarshi harakatlar milliy istibdodga, chorizm istilosiga qarshi xalq qo'zg'olonlarining turli xildagi ko'rinishi edi. Tarixiy ma'lumotlarda 1905 yilga qadar Turkistonda to'rt mingga yaqin milliy ozodlik harakatlari bo'lib o'tgani qayd etilgan¹. Ushbu harakatlar zamirida, aksariyat hollarda, mahalliy aholidan ko'chirib kelinayotgan xalqlarga er-suvni olib berishga qarshi isyon yotar edi: «General Kuropatkin xokimiyat o'z ehtiyojlari uchun qancha xohlasa, shuncha darajada Yer va suvni ishlatishi mumkinligiga ishonar edi. Shuning uchun ham mustamlakani mustahkamlash uchun etnik tozalashdan foydalanish va Rossiyadan yangi emmigratsiyani tashkil etish lozim bo'ldi»². To'rt mingga yaqin ozodlik harakatlari mahalliy kayfiyatdagi istibdodga nisbatan isyon, ozodlikka intilish aynan ana shu davrlardanoq istilochilar tomonidan qatag'on qilingan. Bir necha misollarni keltirish mumkin: 1) Dukchi Eshon qo'zg'olonida chor askarlaridan 22 nafari o'ldirilgan, 16 nafari yarador bo'lgan, buning evaziga Mingtepa, Tojik, Qashg'ar qishloqlari uch kun to'pga tutilgan, chor askarlari tomonidan O'qchi qishlog'idagi aksariyat erkaklar otib o'ldirilgan. Dukchi Eshon qo'zg'oloni bo'yicha ochilgan jinoiy ishda 400 dan ortiq odam jinoiy javobgarlikka tortilib, mol mulki musodara etilgan³; 2) 1881 yil 12 yanvarida Ko'ktepada 22,5 mingdan ziyod begunoh turkman, qozoq, o'zbek, qirg'iz general Skobelev guruhi tomonidan vahshiyona chopib tashlanadilar⁴; 3) 1864 yil o'ris zulmiga qarshi Ettisuvdagi dunganlar qo'zg'olon ko'tardilar, lekin ular qirib tashlandi, hammayoq qonga botirildi⁵. Ushbu qo'zg'olonlar haqida rus mualliflarining o'zi shunday ta'kidlaydi: «Istilo davridagi xalq ozodlik harakatlari oldida turgan asosiy inqilobiy vazifa mustaqillikni boy bermaslik edi»⁶.

O'zbek xalqining millat bo'lib shakllanishi, mustaqil davlat g'oyasi, milliy o'zlikni anglash, xalq tafakkurini tubdan o'zgartirish masalalarini birinchi bo'lib jadidlar ko'tardilar.

Ushbu harakatning aynan milliy kontekstda namoyon bo'lishining o'zi inqilobiy hodisa edi, chunki, jadidchilik vujudga kelgan davrga qadar Markaziy Osiyo hududida mahalliy xalqlar identifikatsiyasi milliy emas, hududiy nuqtai

¹Пясковский А.В. Революция 1905-1907 годов в Узбекистане. –Ташкент.: Госиздат. 1957.118-с.

² Марко Буттино. Революция наоборот.Средняя Азия между падением Царской империи и образованием СССР. - М: Звенья.2007.75-с.

³ Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. – Тошкент: Шарқ, 1996. 136-б.

⁴ Ўша манба, 11-б.

⁵Қаранг: Терентьев М..А. Россия и Англия. - Спб.: Б.И., 1876. - С 65.

⁶ Галузо П.Г. Туркестан-колония. – Ташкент: Коммунист ун-та, 1935. - С. 82.

nazardan amalga oshirilgan. Jadidchilikning vujudga kelishi Turkistonning XIX asr oxiri, XX asr boshlaridagi murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy vaziyatiga to'g'ri keladi.

Istilo siyosati oqibatida turkistonliklarni ezish va ijtimoiy hayotning oyoq osti qilinishi ularning milliy ongining kuchayishiga olib keldi. Istilo siyosatiga qarama-qarshi o'laroq millatparvarlik siyosati maydonga chiqdi. Natijada chor Rossiyasi davrida turkiy, islomiy madaniyatni qo'llab quvvatlashga qaratilgan milliy harakat kun sayin kuchayib borayotgan rus madaniyati ta'siriga qarshilik ko'rsatishni maqsad qilib qo'ygan Turkiston jadidchilik harakatiga aylandi;

XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi tabiiy ijtimoiy jarayon va hodisalar tufayli jadidchilik zaruriy oqim sifatida vujudga keldi. va bu yirik ijtimoiy siyosiy oqim o'z navbatida milliy o'zlikni anglashdek, tafakkur tarzini hosil qildi. Bu tafakkur tarzining ilmiy-nazariy, falsafiy ifodasi jadidchilik rahnamolari va vakillari ijodida aks etdi;

Turkistondagi jadidchilik harakati rus hukmdorligi yoki madaniyatini qabul qilish uchun emas, balki rus bosqinchilariga qarshi kurashda milliy ruhni yangilash, mamlakatni zamonaviylashtirish va G'arb mamlakatlaridagi kabi mustaqil davlat barpo etish, millatni saqlab qolish uchun yuzaga kelgan milliy demokratik harakat edi.

Bu harakatning vujudga kelishida tashqi siyosiy omillar ham katta ta'sir ko'rsatgan. To'g'rirog'i, jadidchilikning o'zi XIX asr oxiri, XX asr boshlarida butun Sharq dunyosida qo'zg'alayotgan demokratik oqimning bir qismi edi. Tarixdan ayonki, dunyo bu davrga kelib Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, AQSH, Italiya, Yaponiya, Ispaniya, Portugaliya va Rossiya kabi davlatlar tomonidan bo'lib olingach, kapitalistlarning jahon monopolistik ittifoqi vujudga kelgan va mustamlaka xalqlari ikki tomonlama zulm natijasida g'oyat og'ir, nochor ahvolda qolgan edilar. Oqibatda mustamlakadagi xalqlarning ziyolilari orasida asta-sekin qaram xalqlarni qashshoqlikdan qutqarish uchun milliy ozodlik harakatlari uyg'ona boshladi. Bir qancha Sharq mamlakatlarida Jamoliddin al-Afg'oniy (1839-1897), Muhammad Abdo (1848-1905) kabi jamoat arboblari rahbarligida G'arb mustamlakachilariga qarshi harakat avj olib, asta-sekin jadidchilik-taraqqiyparvarlik g'oyalarining tarqalishiga zamin yaratib berdi. «Jamoliddin al-Afg'oniy ta'limoti o'z mohiyatiga ko'ra juda qarama-qarshi bo'lsa-da, nafaqat Misrda, balki Sharq mamlakatlarining musulmonlari tomonidan ham qizg'in qabul qilindi va XIX asr oxirlarida musulmon ziyolilari dunyoqarashining shakllanishida katta ta'sir ko'rsatdi»¹. Jamoliddin al-Afg'oniy va Muhammad Abdo o'zlarining diniy islohotchilik, ma'rifatparvarlik va ijtimoiy-siyosiy faoliyatlarida musulmonlarni ilg'or siyosiy hayotga, mustamlakachilarga qarshi birlashishga chaqirdilar.

Jahon tajribasidan xulosa chiqarib, Sharq xalqlarining istibdodga qarshi shakllangan turkparastlik va islomparastlik ko'rinishidagi qarshilik oqimlaridan g'oyaviy quvvat olib, milliy yo'nalishda rivojlangan jadidchilikning kelib

¹ Хакимов И.М. Джамал ад-Дин Афгани, его антиколониальные взгляды и деятельность(1839-1897 гг.) Автореф. дисс... канд.филос.наук. – М: МГУ,1971. –С .8.

chiqishida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy omillar mavjud. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Cho'lpon kabi jadidlar ilmiy merosida ma'rifatparvarlik ta'limoti yetakchi o'rin tutadi. Turkistonda ma'rifatparvarlik g'oyasini rivojlantirishning o'ziga xos tomoni, u istilo siyosati oqibatida vujudga kelgan millatparvarlik harakati bilan chambatchas bog'liq. Huddi shu xususiyat bilan jadidchilik XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan islomparastlik va turkparastlik harakatlaridan mohiyatan farq qiladi. Islomparastlik va turkparastlik harakatlari maqsad nuqtai nazaridan umumiy islom dunyosi yoki umumiy turk dunyosi birligi g'oyasini ilgari surgan, o'z tabiatida osiyosentrizm g'oyasini ifodalari edi.

Jadidchilik mafkurasi taraqqiyot yo'lini, ma'rifatparvarlik yo'lini aynan milliy identifikatsiya orqali, umuminsoniy taraqqiyotga millat nuqtai-nazaridan rivojlanish orqali erishishni tashviqot qilgani uchun ham yuqorida nomi qayd etilgan ta'limotlarga nisbatan taraqqiyparvar edi. Har bir vujudga kelgan ta'limot o'ziga o'xshash, o'zidan avvalgi kelgan ta'limotlarning eng yaxshi tomonlarini olib mukammallashishi nuqtai nazaridan ham jadidchilik taraqqiyparvarlikni namoyon etgan. Shuning uchun millatparvarlik va ma'rifatparvarlik ta'limotlari Turkiston ziyolilari ijodlari va faoliyatlarida bir-birining tarkibiy qismiga aylandi.

Jadidchilik ta'limotida ma'rifatparvarlik g'oyasi o'zbek xalqining XIX asr oxiri XX boshlaridagi barcha ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy hayoti murakkabliklari va muammolarini hal qilishga qaratilgan keng qamrovli ta'limot edi. Turkiston xalqlarini mustamlaka zulmidan xalos etish, milliy iqtisodiy tizimni barpo etish, mustaqil davlat tizimini doimiy ravishda saqlab tura oladigan tafakkur tarzini shakllantirish, milliy tafakkurdagi destruktiv o'zgarishlar tufayli vujudga kelgan jismoniy kasalliklarni bartaraf etish aynan kelajak avlodni jismonan va ma'nau sog'lom qilib tarbiyalash masalasiga bog'liq edi.

Xulosa qilib aytganda millatni saqlab qolishda milliy intelligensiya sifatida shakllangan jadidchilik tarixni, ma'naviy ahvolni jiddiy mushohada etgan holda, tutqunlik va qaramlik sabablarini jamiyatning o'zidan izlashga harakat qildi. Bu esa, jamiyatda haqiqiy immunitet sifatida shakllanuvchi milliy intelligensiya vujudga kelishidagi qonuniyat edi. Sababi, «siyosiy va ma'naviy inqiroz jamiyatning ruhiy dunyosini qaytadan jiddiy va bevosita mushohada etishni talab etadi»¹;

Jadidlar jamiyatga qaytadan hayot baxsh etuvchi kuchni, uni zulm va istibdoddan ozod qiluvchi chorani ma'rifatda ko'rdilar. Chunki istibdoddan xalos bo'lish uchun eng avvalo tafakkurda o'zgarish qilish, millatni qullik va murosasozlikka duchor etuvchi fikriy mutelikdan ozod bo'lish lozim edi. Bu esa faqat ma'rifat orqali amalga oshishi mumkinligini jadidlar tushunar edilar. Lekin bu ma'rifat tashqaridan kelgan madaniyat va taraqqiyotga havas emas, milliy ildizlari va salohiyatidan quvvat olib o'zligini anglash, milliy nafsoniyat, ozodligini himoya qilish xarakteridagi demokratik ma'rifatparvarlik edi;

¹ Франк С.Л. Этика нигилизма // Вехи.Интеллигенция в России. Сборники статей 1909-1910. - М.: Молодая гвардия, 1991. 155-с.

Vatanni qullik va qaramlikdan ozod qilishda ma'rifatparvarlik milliy demokratik ta'limotda etakchi tamoyil edi. Shu sababli uning tashviqoti ijtimoiy-siyosiy hayotning ilm-fan, madaniyat, tarix, din, siyosat kabi barcha sohalarini qamrab oldi. Ushbu kompleks xarakterdagi chora tadbirlardan maqsad, milliy tafakkurdagi progressiv o'zgarishlar dinamikasini tezlashtirish, demokratik tafakkur hosil qilish, ularning amaliy hayotdagi transformatsiyasini ro'yobga chiqarish edi.

XX-XXI asr o'zbek falsafasi. Akademik Ibrohim Mo'minovning "Amir Temurning O'rta Osiyoda tutgan o'rni va roli" mavzuidagi ma'ruzasi va keyinchalik uning risola holidagi nashri mustaqillik yillarida o'zbek xalqining davlatchilik tarixidagi muhim bosqichlarni anglash va belgilashda hamda Amir Temur siymosini qayta tiklashda asosiy g'oyaviy manba bo'ldi. O'z tarixini davrma-davr olib borilgan qatag'onlar orqali amalga oshirgan totalitar tuzum sharoitida halq qiyofasini tanitishga u haqdagi haqiqatni ilmiy asoslarda isbotlay olishga urunish haqiqiy jasorat edi. Akademik Ibrohim Mo'minov ziyolilik e'tiqodi, mas'uliyati har qanday ta'qib va nazoratlarga to'la vaziyatda ham o'z missiyasini bajarishga qaratilganini ko'rish mumkin. O'z faoliyatini o'n yetti yoshidanoq o'qituvchilikdan boshlagan olim hayotining so'nggi yillariga qadar o'zbek ijtimoiy fanlarining tamal toshini yaratib ketdi. Sovet davrining buyurtma asosida yaratilgan tarixiy ta'limotlari maktabi - rus etnologiyasi maktabi ta'limotlariga g'oyaviy qarshi ta'limot - o'zbek xalqining milliy davlatchilik tarixi va uning nazariy asoslarini Ibrohim Mo'minovning ko'p tomligidagi o'zbek xalqi tarixi va falsafiy merosiga oid asarlar va barhayot g'oyalarida ko'rish mumkin.

Akademik Ibrohim Mo'minov o'zbek xalqiga Forobiy, Beruniy, Mirza Bedil kabi adiblarning ilmiy meroslarini ham yetkazib berdi. Uning o'zbek xalqi tarixi haqidagi to'rt tomlik kitobi, "Samarqand tarixi", "Buxoro tarixi", "Xorazm tarixi" ilmiy nashrlaridagi boshchilik ishlari, Italiya, Vengriya, Chexoslovakiya, Gretsiya, Pokiston va Afg'onistonda qilgan ilmiy ma'ruzalari O'zbekiston tarixi, falsafasi to'g'risidagi munosib tasavvurlarni shakllantirishga xizmat qildi.

Ustoz olimning ilmiy faoliyati bilan bir qatordagi jamoatchilik sohasidagi ishlari ham davr ziyolisining eng yorqin qirralarini o'zida aks ettirgan. Akademik Ibrohim Mo'minov O'zbekistonda sotsial institutlar tizimining shakllanishida ham o'z an'alarini kashf etgan edi. Uning boshchiligida O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Tarix va arxeologiya institutlari shakllantirilgan bo'lsa, 1958- 1974 yillar davomida o'z tashabbusi bilan Fanlar Akademiyasi qoshida Falsafa va huquq institutining tashkilotchisi bo'ldi. Uning "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" va "Fan va turmush" jurnallariga asoschi va bosh redaktor bo'lgani, O'zbekistondagi ilmiy-ma'rifiy hayotda ham o'z milliatparvarlik va ilmparvarlik g'oyalari bilan etakchi ideolog bo'lganing dalilidir.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1.Sharqning eng qadimiy mamlakatlaridan biri Vaviloniyada dastlabki falsafiy fikrlarning paydo bo'lishi haqida so'zlang.

2.Qadimgi Misrdagi falsafiy g'oyalar haqida so'zlang.

3.Hindistondagi dastlabki falsafiy fikrlar, lokayata va charvaka falsafasidagi asosiy g'oyalar nimalardan iborat?

4.Eramizdan oldingi IX-VII asrlarda Xitoydagi falsafiy ta'limotlar, daosizm, konfutsiychilik haqida fikr-mulohazalaringizni bayon eting.

Mintaqamizdagi dastlabki falsafiy fikrlarning miflar, rivoyatlar, To'maris va Shiroq haqidagi dostonlarda ifodalanishi haqida so'zlang.

Zardushtiylik falsafasi, "Avesto" kitobida ilgari surilgan g'oyalar nimalardan iborat? Ularning tarixiy ahamiyati haqida nimalar bilasiz?

7.O'rta asr davrida O'rta Osiyo mutafakkirlarining jahon falsafasi taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalar nimalardan iborat?

8.Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniyning ilmiy-falsafiy qarashlari haqida nimalar bilasiz?

9.Temuriylar davri madaniyatining namoyondalari Ulug'bek, Navoiy, Bobur ilmiy-falsafiy qarashlari haqida so'zlab bering.

10.Tasavvuf falsafasining xususiyatlari nimalardan iborat?

3-mavzu: G'arb falsafasining ustuvor yo'nalishlari va ularning fan taraqqiyotiga ta'siri

Reja:

1. Qadimgi Yunon-Rim falsafiy maktabi.
2. Ellinizm davri.
3. Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta'limotining vujudga kelishi.
4. Ilk o'rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika, nominalizm va realizm. Realizm va nominalizm o'rtasidagi bahs.
5. Foma Akvinskiy ta'limoti.
6. O'rta asrlar Evropasida Uyg'onish davri va falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari.
7. Yangi va eng yangi davr falsafasining ustivor yo'nalishlari.
8. XX-XXI asr G'arb falsafasining oqimlari. XX-XXI asr G'arb faylasuflari ijodida fan falsafasining rivoji.
- 9.

Qadimgi Yunon-Rim falsafiy maktabi. Qadimgi Yunon –Rim falsafiy maktabi falsafa tarixida antik falsafa nomi bilan ataladi.

Mil. av. VI va milodiy VI asrlar oralig'idagi davrni o'z ichiga qamrab oluvchi antik davr falsafasi qadimgi Yunon va Rim xalqlari donishmandligi mahsuli sanaladi. G'arb falsafiy tafakkur taraqqiyotining keyingi bosqichlarida vujudga kelgan deyarli barcha maktablar, tasavvurlar kategoriya va muammolar uchun ilk g'oyaviy ildiz vazifasini o'tagan antik falsafa jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Qadim zamonlardan to bugungi kunga qadar G'arb falsafasi, fani va madaniyati o'z tamaddunining beshigi, tafakkur tarzining manbai sifatida qayta-qayta murojaat qilib kelmoqda. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, falsafa atamasining o'zi ham ayni davr tafakkurining mahsuli hisoblanadi. Faylasuf haqiqatni sevguvchi, hamisha uni izlaguvchi insondir. Shu

ma'noda olamni yaxlitligicha anglash, borliqning bosh sababini aniqlash faylasufning asosiy vazifasi hisoblangan. San'at va dindand farqli ravishda falsafa olamning yaxlitligi va uning bosh ibtidosini fantaziya va afsonalardan xoli tarzda, ratsional dalillarga asoslangan holda tushuntirib berishi lozim bo'lgan. Bu esa insonning ruhiy erkinlikka olib keladi deb hisoblangan. Shu ma'noda falsafaga nafaqat shunchaki haqiqatni izlash yo'li, balki alohida hayot tarzi-inson ruhiy mavjudligining sharti deb ham qaralgan.

Antik falsafaning ibtidosi Miletlik Fales(Mil. av. 625-547 yillar) qarashlarining shakllanishi bilan bog'lanadi. Uning xronologik yakuni esa, Rim imperatori Yustinian "Afinadagi falsafiy maktablarni yopish to'g'risida" kredit chiqargan Milodiy 529 yil sanasi bilan belgilanadi. G'oyaviy mazmuni va xarakteri, ayniqsa falsafiy mushohada yuritish usuliga ko'ra qadimgi Sharq falsafiy ta'limotlaridan farq qiluvchi antik falsafada insoniyat tarixidagi olamni ratsional tushunishga bo'lgan ilk urinishlar kuzatildi. U yaratgan tafakkur uslubi keyinchalik vujudga kelgan ilg'or sivilizatsiyalar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Antik falsafa taraqqiyotini shartli to'rt bosqichga ajratib o'rganiladi: 1) Yunon falsafasi shakllana boshlagan ilk davrlardan Mil. Avv. IV asrgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga qamrab oluvchi "suqrotgacha bo'lgan davr"; 2) Mil. Avv. V asrdan mil.avv.IV asrning o'rtalarigacha davom etgan "mumtoz davr" bu davrda Suqrot, Aflotun, Arastularning ijodi vujudga kelib, keng tarqaldi; 3) Mil. Avv. IV asr oxirlari va mil. avv. II asr oralig'ida rivoj topgan ta'limotlarga nisbatan Ellin falsafasi atamasi qo'llaniladi; 4) Mil. avv. II asr oralig'ida taraqqiy topgan antik donishmandlik Rim davri deb ataladi. Antik falsafa bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Antik falsafa asosida ob'ektivizm tamoyili yotadi. Aniqrog'i, sub'ekt ob'ektdan alohida ajratilib, undan yuqori qo'yilmaydi. 2. Antik falsafani moddiy-hissiy kosmologizm sifatida tavsiflash mumkin. Antik falsafaning ontologik g'oyalari O'rta asrlardagi singari mutloq shaxsga emas, hissiy kosmosga tayanadi. 3. Antik falsafa panteistik xususiyatga ega bo'lib, unda xudo va tabiat aynanlashtiriladi. Unga ko'ra, kosmos mutloq ilohiylik hisoblanadi. Tabiat xudolar tomonidan yaratilmagan, aksincha, ularning o'zi tabiatning bir qismi sanaladi. Odamlarga o'xshagan Yunon xudolari tabiiy stixiyalarni aks ettiradi. 4. Kosmos zarurat bilan shartlangan. Insonga nisbatan qo'llanilganda mazkur zarurat taqdir ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ammo, Yunon falsafasiga ko'ra insonlar birgina tabiat qonunlariga bo'ysunib emas, balki aqliy mushohadaga asoslanib ham yashashlari lozim. Yunonlar xudolar o'rnatgan qonunlarni ham tan olgan holda aqlga tayanib yashash g'oyasini ilgari surganlar. 5. Inson kashfiyotlarining eng muhimlaridan biri qonun hisoblanadi. Yunon falsafasida ta'kidlanishicha, qonun ustuvorligi o'rnatilgan shahar davlat-polis hisoblanadi. Yunon polislaridagi turli xalq yig'inlari va sudlarda notiqalar tomonidan qo'llanilgan dalillash hamda xulosa chiqarish usullari kishilarning aql kuchiga bo'lgan ishonchini yanada oshirdi. 6. Ijtimoiy hayotning fuqaroviy xarakteri va erkin, faol ideal fuqaro obrazi Yunon falsafasida axloqiy qarashlar - amaliy falsafaning shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Muayyan insoniy xulq-atvor tipiga qarab mo'ljal olgan ushbu amaliy falsafada kishilarning turmush

kechirish qoidolari, ezgu fazilatlar bilan bog'liq g'oyalar ilgari surildi. 7. Yunon falsafasida mantiqiy, axloqiy va estetik qarashlarning o'zaro ajralishi ro'y berdi. Ammo, shunga qaramay, Yunon mutafakkirlari o'z ta'limotlarida ularni asoslanmagan tarzda aynanlashtirishga moyil edilar. 8. Abstrakt mushohada yuritish qadimgi Yunon falsafasining o'ziga xos xususiyati bo'lib, antik mutafakkirlar dunyoqarash masalalarini tabiat, inson va xudoni yaxlit tarzda idrok qilgan holda hal qilishga uringanlar.

Shu ma'noda ularning ta'limotlari Yunon falsafasiga dunyoqarash xarakterini baxsh etgan mifologiya bilan uzviy aloqadorlik kasb etgan. Mifologiya hamma narsa nimadan tug'ilganligi bilan qiziqsa, Yunon faylasuflari dunyoda ro'y berayotgan narsa-hodisalarning bosh sababi- ibtidosi nima ekanligini aniqlashga intilganlar. Suqrotgacha yashagan Yunon faylasuflarining deyarli barchasi barcha hodisa va jarayonlarning birinchi sababini topish, tabiatni tushuntirish hamda ayrimlari bilish muammolari bilan shug'ullanganlar.

Suqrotgacha bo'lgan falsafiy tizim va Suqrot maktablari.

Suqrotgacha bo'lgan davr Yunon mutafakkirlarining asarlari ayrim fragmentlar va keyingi davrlar faylasuflarining asarlarida keltirilgan iqtiboslar ko'rinishidagina bizgacha etib kelgan. Bunday iqtibos va parchalarni Diogen Laertskiyning "Mashhur faylasuylarning hayoti va hikmatli so'zlari" asari, shuningdek, Aflotun, Arastu, Plutarx, Sekst Empirik, Kliment Aleksandriyskiy kabilarning ishlarida uchratish mumkin.

Suqrotgacha bo'lgan falsafiy maktablarga Ioniya dengizi qirg'oqlarida joylashgan Milet shahri nomi bilan ataluvchi Milet maktabi, asosida Pifagor ta'limoti yotgan pifagorchilar maktabi, Levkipp-Demokritning atomlar to'g'risidagi nazariyasini o'zida ifoda etgan atomistlar maktabi va janubiy Italiyada joylashgan Eley shahri faylasuflari maktabi kiradi. Shuningdek Suqrotgacha yashagan, antik falsafaga katta hissa qo'shgan Yunon-Rim faylasuflari ham bu davrga mansubdirlar. Xususan, Fales, Anaksimend, Anaksimandr, Geraklit, Ksenofan, Pifagor, Parmenid, Empedokl, Anaksagor, Levkipp, Demokrit kabi faylasuflar, ba'zilar Suqrot bilan qisman zamondosh bo'lishiga qaramay, Suqrotgacha bo'lgan falsafiy tizim vakili sanaladi. Bu tizim ularning ijodi nuqtai nazaridan emas, balki usuli va ta'limotining xarakteri bilan farqlanishiga binoan ajratilib ko'rsatiladi.

Mil. Avv. 640-562 yillarda yashab ijod etgan Ioniyaning Milet shahrida tug'ilgan Fales Yunon falsafasining asoschilaridan biri bo'lgan. Astronomiya, geometriya, arifmetika singari ko'plab sohalardagi serqirra bilimlari Fales falsafiy dunyoqarashining shakllanishida muhim o'rin tutgan. Masalan, bu davrda yaxshigina taraqqiy etgan geometriya ilmiy abstrakt mushohada yuritish uchun nazariy asos vazifasini o'tagan. Bu esa, Falesning olam mohiyatini bilish haqidagi qarashlarining shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Fales hamma narsaning asosida suv yotadi, hamma narsa suvdan paydo bo'lgan va unga qaytadi deb hisoblagan. Bunday qarash falsafadan oldingi mifologik kosmogoniyalarda ham mavjud edi. Ammo, Falesning bu boradagi qarashlari mifologik kosmogoniyadan butkul farq qiladi. U suvni muayyan shakl yoki

mifologik kuch sifatida emas, amorf, doimiy harakatchan, materiyaga jamlangan ko‘rinishda tushungan.

Milet maktabining yana bir vakili Anaksimandr bo‘lib, mil. av. 510–540-yillarda yashagan, olamning asosi sifatida ko‘rinmas modda apeyronni ko‘rsatadi. Hamma narsani qamrab olgan substansiya apeyronda issiqlik va sovuqlikni qarma-qarshiligi yuzaga keladi. Ularning kurashi esa, kosmosni vujudga keltiradi. Jumladan, issiqlik olov ko‘rinishida namoyon bo‘lsa, sovuqlik osmon va yerga aylanadi. Anaksimandr birinchilardan bo‘lib, materiyaning saqlanishi qonunini va organik hayotning evolyusion taraqqiyoti haqidagi gepotezalarni ilgari suradi. Uning ta’kidlashicha, odam barcha hayvonlar singari baliq evolyusiyasining mahsulidir. U “Tabiat haqida” nomli asar yozgan. Ammo, mazkur asar bizgacha etib kelmagan. Anaksimandrning shogirdi Anaksimen esa hamma narsa havodan kelib chiqqanligini ta’kidlaydi. Mangu, harakatchan havo quyuqlashib dastlab bulutlarni, keyin suvni va nihoyat yer, toshlarni vujudga keltiradi. Keyin esa undan olov kelib chiqadi.

Suqrotgacha bo‘lgan antik falsafiy fikr taraqqiyoti mobaynida vujudga kelgan o‘ziga xos yo‘nalishlardan yana biri Eley maktabi hisoblanadi. Olamning doimiy o‘zgarib turishi g‘oyasini ilgari surib, stixiyali dialektikaga asos solgan naturfaylasuflardan farqli ravishda ayni maktab vakillari harakatni inkor qiluvchi metafizik ta’limotga asos soldilar.

Eley maktabining asoschisi Parmenid (Mil. Avv. 540 –470) olamni narsalar bilan to‘ldirilgan harakatsiz shar shaklida tasavvur qilgan. mutafakkir Parmenidning ta’limotiga ko‘ra haqiqiy borliq mangu harakatsiz bo‘lib, uni faqat aqliy mushohada orqali bilish mumkin. Unga ko‘ra narsalar nimadandir kelib chiqqan degan fikr, ularning qismlarga ajralishi to‘g‘risidagi mulohazaga olib keladi. Mutafakkirning ta’kidlashicha, bunday qarash haqiqat emas, balki haqiqatga o‘xshab tuyuladigan fikr xolos. Parmenid tomonidan qo‘yilgan borliqning mangu harakatsiz ekanligini isbotlash vazifasi uning shogirdi Eleylik Zenon tomonidan amalga oshirildi. Ayni vazifani amalga oshirish maqsadida Zenon o‘zining qator aporiya-paradokslarini ishlab chiqdi. Masalan, Axilles va toshbaqa haqidagi aporiyasida harakatni boshlash imkonsiz ekanligini isbotlashga urinadi. Uning barcha aporiyalari harakatning mumkinligi ziddiyatning paydo bo‘lishiga olib kelishi to‘g‘risidagi g‘oyani isbotlashga qaratilgan. Zenon aporiyalarida uzuluklilik va uzluksizlikning birligi g‘oyasi hamda harakatsiz tushunchalarda harakatni tasavvur qilishdek murakkab falsafiy muammoni tushuntirib berishga intilgan.

Suqrot (mil. avv. 470 – 399) o‘zigacha yashab ijod qilgan mutafakkirlardan farqli ravishda birinchi marta inson va uning hayoti bilan bog‘liq muammolar, xususan, qanday yashash va qanday fikrlash lozimligi masalasiga diqqat qaratdi. Quyosh va oyning tutilishi, meteoritning tushishi kabi hodisalarni o‘rganadigan tabiat falsafasi insonning qanday yashashi va fikrlashi lozimligi haqida bilim bermasligini ta’kidlagan mutafakkir insonning o‘z-o‘zini anglashga intilishini haqiqiy bilim deb hisoblaydi. Uning o‘z-o‘zingni angla degan hikmati ayni mulohazaning isboti bo‘la oladi. Suqrot moddiy olam va narsalar dunyosini bilish imkonsiz, shuning uchun nazariy emas, balki amaliy yashash san’atini

o'rganish lozimligi g'oyasini ilgari suradi. Suqrotning umri mobaynidagi faoliyati bahslarda kechgan. U monologda bir yoqlama xato fikrlar bayon qilinadi deb hisoblaydi. Suqrot haqiqatni bilishning *mayevtika* usulini kashf etdi. Unga ko'ra predmet haqidagi qarama-qarshi fikrlarning o'zaro to'qnashuvi haqiqatga olib boradi. Bahs jarayonida yuzaga keladigan bir predmet haqidagi o'zaro qarama-qarshi mulohazalar yangi savollar qo'yish yo'li bilan bartaraf qilib boriladi. Suqrot axloq va ezgulikni bilim bilan aynanlashtiradi. Aniqrog'i, nima yaxshi va nima yomonligini bilgan inson ahmoqona ishlarni qilmasligini ta'kidlaydi. Suqrot insonni ijtimoiy kosmosni aks ettiruvchi mikrokosmos sifatida tasavvur qiladi. bu kosmos esa inson tomonidan anglangan bo'lmog'i lozim. Suqrotning axloq falsafasi ratsionalistik xususiyat kasb etadi. Unga ko'ra har qanday bema'ni hatti-harakat bilimsizlik mahsuli sanaladi.

Buyuk Yunon faylasufi Aflotun (mil. avv. 427–347) Suqrotning shogirdi va izdoshi bo'lgan. Aflotun o'zining falsafiy qarashlarini “Suqrot apalogiyasi”, “Bazm”, ”Parmenid” singari dialoglari hamda, “Davlat”, “Qonunlar” kabi traktatlarida bayon qilib bergan. G'oyalar haqidagi qarashlar mutafakkir ta'limotining asosini tashkil qiladi. U olamda mavjud narsalar o'z g'oyasiga ega deb hisoblagan. Aflotun g'oyalarni narsalarning hissiy yo'l bilan bilish imkonsiz bo'lgan obrazlari deb tushuntiradi. G'oyalar narsalarning mohiyatiga daxldor bo'lgan qat'iy o'zgarmas xususiyatlari va tuzilishini o'zida namoyon qiladi. Aflotunga ko'ra g'oyalar mangu va birlamchidir. Masalan, tirik daraxt qurib tamom bo'lishi, yoki uchburchakning rasmini o'chirib tashlash mumkin. Ammo, daraxt va uchburchakning g'oyalari mangu qoladi. G'oyalar materiyani tartiblashtirgan holda borliqni boshqaradi. Materiya noborliq bo'lib, u g'oyaning shaklini qabul qiladi. Aflotun o'zining gnoseologiyasida ruh va xotirlash haqidagi qarashlariga tayanadi. Materiya bilan birikkan abadiy jon o'zining g'oyalar olamidagi vazifalarini unutadi. Uning soyalar olamidagi bilish jarayoni xotirlashdan iborat xolos. Mutafakkir g'oyalar to'g'risidagi bilim haqiqiy bilim bo'lib, hissiy olam haqidagilari esa bilim emas, aksincha ehtimoliy fikrlar ekanligini ta'kidlaydi. Aflotun dialektikani bilishning asosiy usuli sifatida ko'rsatadi. U o'zining g'oyalar haqidagi qarashlaridan kelib chiqqan holda ideal davlat ta'limotini ishlab chiqadi. Aflotunning ideal davlatida faylasuflar davlat boshqaruvi, harbiylar uning himoyachisi, qolganlar esa kundalik moddiy ehtiyojlarni ta'minlash bilan shug'ullanadilar. Aflotun davlatida tartib va qonun ustuvor bo'ladi. Aflotunning so'nggi asari “Qonunlar” deb ataladi.

Aflotunning shogirdi, qomusiy olim va faylasuf Arastu (mil. av. 384–322) Aflotun ta'kidlagan g'oyalar narsalarning ulardan ajralmagan shakli ekanligi to'g'risidagi qarashni ilgari suradi. Arastu fikricha, g'oyalar narsalardan alohida mavjud emas. Arastu shakl materiyani voqe'likka- konkret narsaga aylantiradi deb ta'kidlaydi. Arastu to'rt turdagi sababni tan oladi: 1. Materiya sabab - narsalar undan tashkil topadi. Aniqrog'i u narsalarning xomashyosi - substrati sanaladi. 2. Shakl sabab- narsalarning g'oyasi-mohiyatini anglatadi. 3. Harakat sabab - harakatning manbaini anglatadi. 4. Maqsad sabab-“nega?”, “nima uchun” singari savollarga javob bo'ladi. aniqrog'i, narsa hodisalarning nima uchun mavjudligini bildiradi.

Falsafa tarixida Arastu falsafasi uch qismga bo'lib o'rganiladi. Ular: bilish haqida bilim berishni nazarda tutadigan nazariy falsafa ("Metafizika" asarida bayon qilingan), inson haqida bilim berishni nazarda tutadigan amaliy falsafa ("Siyosat" va "Axloq" asarlarida bayon qilingan), ijod jarayoni haqida bilim berishni nazarda tutadigan ijod falsafasi ("Poetika" va "Ritorika" asarlarida bayon qilingan). Shuningdek, Arastuning "Fizika haqida", "Osmon haqida", "Hayvonlarning qismlari haqida", "Ruh haqida" singari tabiiy-ilmiy masalalarni tushuntirishga qaratilgan asarlari ham mavjud. Ruhni hayotning boshlanishi deb hisoblagan mutafakkir uning uch darajasini ajratib ko'rsatadi. Unga ko'ra ruh o'simlik ruhi, hayvon ruhi va aqlli ruh kabi darajalardan tashkil topadi. Arastuning ijtimoiy-siyosiy qarashlari uning "Siyosat" nomli asarida bayon qilib berilgan. Faylasufning ta'kidlashicha, siyosat bu aqlga muvofiq qurilgan davlatchilik hayoti haqidagi ta'limotdir. Arastu insonni boshqalar bilan birgalikda yashashga moyil siyosiy hayvon, ijtimoiy mavjudot sifatida ta'riflaydi. U davlat oila, qishloq singari dastlabki ijtimoiy birlashmalardan tabiiy yo'l bilan kelib chiqqan deb hisoblaydi. Mutafakkir davlat boshqaruvining monarxiya, aristokratyayi, politiya shakllarini to'g'ri, tiraniya, oligarxiya, demokratiya kabi ko'rinishlarini esa noto'g'ri deb hisoblagan. "Nikomax etikasi" asarida axloqiy qarashlarini tushuntirib bergan Arastu bu borada oltin o'rtalik g'oyasini ilgari suradi. Arastu formal mantiqning asoschisi sanaladi. Arastu falsafasidan keyin fan bilimga mantiqiy tushunchalar vositasida erishish yo'li sifatida tushinila boshlandi. Arastu bilan Yunon falsafasining mumtoz davri o'z nihoyasiga etdi.

Antik falsafada Geraklit, Demokrit falsafasi xususiyatlari. Efeslik Geraklit (taxminan mil. av. 544 – 483) olovni olam substansiyasi deb bilgan. mutafakkir butun olam va undagi alohida narsalar olovdan kelib chiqqanligi g'oyasini ilgari suradi. Geraklit butun olam doimiy harakat va o'zgarishda ekanligini ta'kidlaydi. Mutafakkirning mazkur qarashi uning oqib turgan daryoga ikki marta tushib bo'lmaydi degan mashhur hikmatida ham yaqqol ko'rinib turadi. Geraklit ta'limotidagi logos tushunchasi butun olamni tartibga soluvchi qonunni anglatadi. Geraklit falsafa tarixida sodda dialektika usuliga asos solgan bo'lib, uning fikricha, logos borliq asosi va dialektik qonunidir. Bir narsa turlicha: dengiz suvi ham toza, ham ifloslangan: baliqlar uchun hayot manbai, ichimlik suvi. Odamlar uchun–zaxarli va halokatli. Muhim o'zgarish–bu qarama-qarshisiga aylanish, qarama-qarshilarning mohiyati birining ikkinchisi orqali aniqlanishida. Masalan, sog'liqning qadr-qimmatini kasalga chalinganda bilinadi. Geraklit fikricha qarama-qarshiliklar kurashi barcha narsaning otasi, barcha narsalar ustidan hukmron kurash zaruriyat tufayli paydo bo'ladi.

Bilish masalalariga murojaat qilib, Geraklit hissiy va ratsional bilishni ajratadi. Hissiyot, uning fikricha, foydadan holi emas, ayniqsa ko'rish va eshitish juda ahamiyatlidir. Lekin bilishning oliy maqsadi – logosni anglash va shu tariqa dunyoning oliy birligini anglash hamda oliy donishmandlikka erishishdir. "Donishmandlik belgisi menga emas, balki barcha bir narsa (birlikda) deb biladigan logosdadir". Biroq logosni bilish oson emas, buning

sabablari ko'p, xususan tabiat yashirinishni yaxshi ko'radi. Bundan tashqari, "ko'pchilik odamlar hayvonlar singari keragidan ortiqcha to'yib ketgan". Shuningdek, ana shu ko'pchilikning ustozlari: Gomer ham, Gesiod ham, boshqa xalq kuychilari ham logosni bilishga xalaqit berishadi. Ko'pchilik odamlar nimaga to'qnash kelishayotganlarini ham bilishmaydi. Ko'p narsani bilish aqlli bo'lishga o'rgatmaydi. U olamning yaxlit manzarasini o'rnatishga olib kelmaydi, unga faqat logosni (barcha bir narsa ekanligini) bilish orqaligina erishish mumkin. Demak, Geraklit fikricha, logosni, donishmandlikni dunyoning birligini bilish hammaga ham nasib etavermaydi. Lekin odamlar tabiatan aqllidir. "Fikrlash barchaga xos", "Barchaga o'zini bilish va mulohaza yuritish qobiliyati berilgan", "Logos barchada mavjud"¹.

Geraklit axloqiy qarashlarida odamlarni tabiatan bir-biriga teng deb hisoblashga moyil. Biroq ularning amalda teng emasligi aniq. Buni ular manfaatlarining teng emasligi oqibati deb biladi. Ko'pchilik logos bo'yicha emas, hoxishlari bo'yicha yashaydilar. Bunday kishilar hayoti – "bolalar o'yini". Ular o'z xoxishlari hukmronligi ostidadir. Odamlar eshaklar singari somonni oltindan afzal ko'radilar. Vaxolanki, baxt tana ehtiyojini qondirishda emas, balki o'y-fikr yuritishda, "haqiqatni aytish va tabiat qonunlariga quloq solgan holda, ularga mos ravishda xatti-harakat qilishdadir"².

Siyosiy qarashlarida Geraklit faqat nasli bo'yichagina emas, balki ruhi bo'yicha ham aristokratdir. Uningcha, eng munosib odamlar bir narsani – o'luvchi narsalarni shon-shuhratga ega deb biladilar. Bunday odamlar logosga muvofiq tarzda hayot kechiradilar va ular ozchilikni tashkil qiladilar. Unday odamlar bebaho, ular "logos bo'yicha emas, o'z hohishlari bo'yicha yashayotgan o'n minglab odamlar o'rnini bosadi"³. Geraklit bitilgan qonunlar tarafdori (u davrdagi aristokratiya mavjud urf-odatlarga tayanib ish tutgan). "xalq qonun uchun xuddi o'z uyini himoya qilganidek kurashishi kerak"⁴. Uning ta'kidlashicha, insoniyatga tegishli qonunlar yakka – ilohiyotdan oziqlanadi.

Geraklitning jon to'g'risidagi ta'limotida mifologiya elementlari ayniqsa ko'p. Geraklit aytadi: "O'lim–biz uyg'ongandan keyin ko'radigan narsadir", "inson o'layotganda tunda o'zi uchun olov yoqadi. Uning ko'zi o'chgan bo'lsada, o'zi tirikdir"⁵. Geraklit ta'kidlashicha, Quyosh–tirik jon, unga adolat xudosi Dikl va uning xizmatkori Erina qarab turadi. Ular quyoshning me'yordan chiqib ketmasligiga qarab turadilar.

Geraklit ta'limoti ioniyadagi falsafiy fikr rivojining dastlabki natijalari yakuni deb baholanishi mumkin. Uning muhim natijalari qatoriga borliqni Yagona va ko'plik birligida olib tushuntirishi, harakatning qonuniyligi va universalligi g'oyasining asoslanishi, garchi sodda ko'rinishda bo'lsada dialektikani naturalizm, stixiyali materializm bog'lashga bo'lgan urinishlarni

¹ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии., М.: Высшая школа, 1981. - С.137

² Антология мировой философии. Т.1, Ч.1 - С.280

³ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии., М.: Высшая школа, 1981. - С.138

⁴ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1 - С.280

⁵ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии., М.: Высшая школа, 1981. - С.138

kiritish mumkin. Falsafiy fikrning Qadimgi Gretsiyadagi keyingi rivojida mazkur g'oyalar va yondashuvlar mukammallashib bordi.

Demokrit (mil. av. 460 –370) birinchilardan bo'lib borliqning atomlar - bo'linmas zarrachalardan tashkil topganligi to'g'risidagi qarashni ilgari surdi. Demokrit hayoti to'g'risida bir qancha yarim afsonaviy rivoyatlar saqlangan. Taniqli zotdan bo'lib, katta merosga ega bo'lib qolgan Demokrit barcha boyligini ilmiy safarlarga sarflaydi. Bu davrda Abderda otadan qolgan merosni bemahsul ishlarga sarf qilish jinoyat hisoblanardi va shuning uchun ham Demokritning ishi bo'yicha jinoiy ish qo'zg'atiladi. Lekin Demokrit ilmiy safarlarda yiqqan bilimlariga suyanib yozgan asarlarini o'qib beradi va jazodan qutilib qoladi. Alloma Bobil, Fors davlati, Hindiston va Misrga sayohat qilgan, olimlar, magiya bilan shug'ullanuvchilarga shogird bo'lib tushgan. Demokrit V asr oxiri IV asr boshida vafot etgan. Demokrit Levkipppning shogirdi bo'lgan. Bu davrda Abderda Sofist Protagor, naturalist va shifokor Gippokratlar yashagan.

Levkippp va Demokritning fizikaviy va falsafiy qarashlarining asosini jismlarning bo'linmas zarrachalarining mavjudligi to'g'risidagi farazlari tashkil etadi. Bunday son-sanoqsiz zarrachalarni, ya'ni atomlarni (atomos- bo'linmas, qismlarga kesilmaydigan) mutloq zich va havosiz bo'lgani uchun bo'linmaydigan zarrachalar deb hisoblashgan. Demokritning fikricha, doimiy harakatda bo'lgan atomlar bir-birlaridan faqatgina shakli, joylashishi, tartiboti, hajmiga ko'ra farq qiladi. mutafakkirning gnoseologik ta'limotida hissiy bilish bizga mavhum bilim berishi, aniq bilimlarga esa faqat aqliy mushohada orqali erishish mumkinligi g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Mutafakkir narsalar rang, ta'm, hid, kabi sifatlarga ega emas, ular atomlarning sezgi a'zolarimizda qoldirgan taassurot mahsuli deb ta'kidlaydi.

Havo atomlar hosil qiladigan jismlarda bo'ladi va ular ana shu havoda harakatlanishadi. Atomlar bir biridan 1) shakli, ya'ni tashqi ko'rinishi; 2) o'lchamlari; 3) holati va 4) tartibi bilan farq qilinadi¹. Bo'shliqdagi harakati jarayonida atomlarning ba'zilar bir birining ustidan sakrab o'tib ketishadi, boshqa bir xillari tarqalishib, o'ralishib ketishadi (shakli mos kelganda) va murakkab jismlarni paydo qilishadi. Levkippp va Demokritlar fikricha borliqda atomlarning faqat sonigina emas, balki ko'rinishlari, shakllari ham cheksizdir. Lekin ular (shakllar) ko'rinmaydi, his etilmaydi. Simplitsiyning habar berishicha atom shakllari soni shuning uchun ham cheksizki, "ular soni boshqasining sonidan hech qancha ko'p emas".

Atomistik ta'limot eyleliklar qo'ygan masala: borliq paydo bo'lishi ham yo'q bo'lishi ham mumkin emasmi? degan savolning o'ziga xos yechimi edi. Ayni paytda Levkippp va Demokritlar eyleliklarning ko'plik (to'plam)ni, harakatni fikralab bo'lmaydi degan xulosasini inkor etadilar.

Levkippp va Demokritlar atomlar harakati sababi to'g'risidagi masalani qo'yishmaydilar. Buning sababi shundaki, ular harakat atomga avval boshidanoq hos bo'lgan xususiyat deb hisoblashgan.

¹ Қаранг: Антология мировой философии. Т.1. Ч.-С.324

Atomistik ta'limot kundalik tajribadagi hodisaga tayanadi. Bu hodisa: qattiq jismning qisilishidan iborat. Teofrast bergan ma'lumot bo'yicha Levkipp va Demokritlar shunday fikr yuritishgan: agar atomlar oralig'ida havo bo'lmaganda jismning hajmi qisqarmagan bo'lar edi. Demak, jismning qattiqligi yoki yumshoqligiga uning zichligi va siyrarligi mos keladi, degan xulosaga kelganlar. Atomlar barcha yo'nalishlarda harakat qilishadi. Ana shuning uchun ham ular borliqda muayyan tartibni hosil qilishi ham, yoki tartibsiz xaotik harakatda bo'lishi ham mumkin. (masalan, quyosh nuri derazadan o'tganda mayda zarrachalar chang ichida harakatlanayotgandek bo'lib ko'rinadi.

Levkipp va Demokritning fikricha atomlarni har xil kattalikda bo'lishi, ko'zga ko'rinmaydigan eng mayda zarracha va katta hajmdagi zarracha ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Aristotel fikricha, Demokrit cheksiz katta miqdordagi mohiyatni – bo'sh fazoni mavjud deb hisoblagan. Lekin bundan xuddi shunday kattalik, o'lchamdagi atom ham bo'ladi, degan xulosa chiqarmagan.

Demokrit atomni "g'oya" deb ham atagan, lekin uning jisimli shakl, jisimli "g'oya" deb hisoblagan. (Platonda "g'oya"- jisimsiz shakl).

Atom – jisimli g'oya bo'lsa, u qanday moddiy sifatlarga ega, degan savol paydo bo'ladi. Bunga Demokrit atomlar his etiladigan sifatlarga hid, rang, tovush, harorat kabilarga ega emas. Atomlar faqat fazodagi shakli, o'lchami, holati, tartibi bo'yicha farqlanadi, bu sifatlar his etilmaydi. Sekst Empirik Demokritning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Shirin, achchiq, issiq, sovuq va boshqalar faqat fikrda mavjud, borliqda esa faqat atomlar va bo'shliq mavjud, xolos".

Shuni ham etiborga olish kerakki, Atomistik ta'limot vaqtining cheksizligi to'g'risidagi fikr bilan birga rivojlandi.

Moddiy boshlang'ich asos va vaqtning abadiyligidan atomistlar tabiatdagi barcha predmetlar va hodisalarning zaruriyligini keltirib chiqarishadi. Aesiy bergan ma'lumotga ko'ra, Demokrit (balki Levkipp) hech bir narsa "sababsiz paydo bo'lmaydi, biroq barcha narsalar qandaydir asos va zaruriyatga ko'ra vujudga keladi", deb ta'kidlaydi. Demokrit fikriga ko'ra zaruriyat fizikaviy ma'noga ega, u "materiyaning qarshiligi, harakati va zarbasi". U "girdob"ni barcha narsalarning sababi deb biladi. Dunyodagi hamma hodisalar zaruriyatga bo'ysunadi. Olamda sababsiz paydo bo'ladigan hech narsa yo'q va demak, tasodif yo'q. Demokrit fikricha "Kishilar o'zining mulohaza yurita bilmasliklarini yashirish uchun tasodif o'ylab topishgan.

Simplitsiy Demokritning tasodif to'g'risidagi mulohazalarini quyidagi misolda tushuntiradi; kal bosh chol ekin maydoni bo'ylab yurib ketayotganda, uning boshiga toshbaqa tushib ketadi va kalla suyagini sindiradi. Sodir bo'lgan hol go'yoki tasodifdek. Lekin aslida unday emas, u zaruriydir, chunki burgut uning boshini tosh deb o'ylab toshbaqani tashlab yuboradi. (toshbaqa toshga urilganda kosachalari sinib, go'shti ajraladi, burgut uni yeyish uchun shunday qiladi). Bu - zaruriyat.

Demokrit tasodifni maqsadga muvofiqlikka qarama qarshi qo'yib tushuntiradi. Uning fikricha, har bir narsa to'g'risida u nima sababdan paydo

bo'ldi, uning sababi nima deb, savol qo'yish kerak. Bunda qanday maqsadga ko'ra paydo bo'ldi deb savol qo'yish o'rinli emas. Demak, Demokrit tasodifni sababsiz narsa deb emas, maqsadga muvofiqlikning inkori deb tushuntiradi.

Demokrit yozadi : “Bo'shliq va atomlar – materiyadir, yoki narsalar sababidir”¹. Atomizmning yangiligi quyidagi ikki narsada: 1) borliqning cheksizligi va 2) cheksiz dunyoviy fazoda bir qatda yonma-yon yashayotgan dunyolarning ko'pligi haqidagi ta'limotidir. Levkipp va Demokritning dunyoning cheksizligi to'g'risidagi qarashlari bo'sh fazoning cheksizligi va atomlarning cheksiz miqdorda ekanligidan kelib chiqadi.

Dunyolar sonining cheksizligini ular quyidagicha tushuntirishadi: chegarasizlikdan ajralgan holda shakliga ko'ra turli xil jismlar “buyuk bo'shliqda” harakatlana borib birgalikda yagona girdobni (vixr) keltirib chiqaradi va jismlar unda bir-biriga urilib, parchalanib, aylanib, o'xshashlari o'zaro qo'shib, kattalashib muqim aylanadigan jismlar shakliga kirishadi. Shu tariqa yupqa, nozik qismlar tepaga chiqishadi, og'irlari markazda bo'lgan sharsimon birikmalar hosil qilishadi. Shu tariqa Yer paydo bo'ladi. Uyirmali harakat davomida Yer yuqori qobig'idan ajralgan zarrachalar muayyan ko'rinishga ega jismlarni osmon yoritgichlarini keltirib chiqarishadi. Yerga eng yaqin aylana Oy, eng uzoq turgan aylana – Quyosh. Bular faqat bir dunyoni paydo qilishadi, qolgan dunyolar ham shu tariqa yuzaga chiqishadi.

Atom to'g'risidagi ta'limotni Demokrit matematika sohasiga yoydi. U matematik jismlarni (shar, konus, piramida) xuddi atomlar bir-biridan bo'shliqda ajralib turgani kabi, bir-biriga yopishgan teksiliklardan tashkil topgan deb tushuntiradi. Masalan, konus uning asosiga nisbatan ko'p miqdordagi parallel aylanalardan tashkil topib, ularning radiusi konus yuqori nuqtasi tomon kichrayib boradi. Ular shunchalik ingichkaki, sezgi organlari bilan his etib bo'lmaydi.

Atomistik nazariyaga ko'ra jismlarning bo'linishi cheksiz davom etmaydi, uning chegarasi bor, bu atomdir. Bu fikri bilan Demokrit Zenon oporiyasidagi ziddiyatni bartaraf etadi.

Stereometriyada Demokrit asosiy atomlar element deb Demokrit piramidani hisoblaydi. Barcha jismlar piramidalarga ajralishi mumkin.

Levkipp va Demokrit irratsional munosabatlarni inkor qilishadi. Barcha matematik predmetlar jismlar, yuzalar, chiziqlar atomlardir, ya'ni bo'linmas butun elementlardir.

Atomistlar hissiy va aqliy bilishni farq qiladilar. Ana shuning uchun ham irratsional munosabatlarning bo'lishi mumkin emas. Atomlarni faqat hissiyot asosida bilib bo'lmaydi. Buning uchun hissiyot aql tomonidan chuqurlashtirilishi, to'ldirilishi zarur. Demak hissiyot va aql qarama-qarshi emas, o'zaro aloqadadir.

Aristotel fikricha “Demokrit aqlni haqiqatni biladigan kuch deb hisoblamaydi; uni jon bilan almashtirib yuboradi”². Demokrit fikricha,

¹ Ўша жойда-Б.322

² Қаранг: ўша жойда-Б.332

bilishning ikki turi mavjud: xaqiqiy va qorong'i. Qorong'i, bu ko'rish, eshitish, ta'm, badan va hid sezgilari.

Demokritning mantiqiy fikrlari "Kanon"larda (Kanon – "mezon" , "qoida" da ifoda etilgan. Unda bilishning uch mezoni farqlanadi: 1) hissiy bilishga oid, 2) tafakkur, 3) hohlangan va hohlanmaganlar (uning yordamida predmetga yaqinlashamiz yoki uzoqlashamiz). Jon va nafas mexanik muvozanatda bo'ladi, hayot ana shunga asoslanadi - ya'ni hayotning o'limga qarshiligi. Demokrit bir tomondan xudolar to'g'risidagi tasavvurlarga qarshi chiqadi, ikkinchi tomondan, ularning mavjudligini tan oladi. Uning fikricha, havo – barcha olovli atomlarning makoni. Havo faqat joylashadigan o'rin emas, u hayot uchun nafas olish va nafas chiqarish uchun zarur. Havo olovli dumaloq atomlarning uyirmali harakatidan hosil bo'ladigan obrazlar bilan to'lib toshgan. Ular xudolar bo'lib, mustaqil, uzoq yashaydigan, parchalanmaydigan xususiyatlarga ega. Ular odamga o'xshamaydi. Xudolarning ba'zilar yaxshilikni keltiradi, boshqalari yomonlikni. O'z ovozlari, ko'rinishlari bilan xudolar odamlarga ularning kelajagi to'g'risida ogohlantiradi.

Demokrit madaniyatga rivojlanish maqomini beradi. Madaniyat tabiat rivojlanishining davomidir. San'at–tabiatga taqlid qilish demakdir.

Demokrit etikasining aksiomasi va asosi: ozod grek jamiyatidan ajralgan individ emas, balki shahar–davlat fuqarosidir, degan fikrdan iborat. Yaxshi boshqariladigan davlat - bu yaxlit saqlanib turuvchi davlat, u buyuk tayanch. Shuning uchun ham davlat manfaatlari yakka kishilar manfaatlaridan yuqori turadi. Demokratik fikricha, polisdagi kambag'allik monarxiyadagi boylikdan afzal. Lekin demokratiya hamma vaqt ham yaxshi hayotni kafolatlamaydi. "Na san'atga, na donishmandlikka ularni o'rganmasdan turib, erishib bo'ladi". "Hayotning maqsadi - ruhning, jonning yaxshi o'rnashib olishi".

Donishmandlik uch narsani keltiradi: yaxshi fikrlash, yaxshi gapirish, yaxshi amallar qilish. Xulq atvor- aql bilan bog'liq, u bilan belgilanadi. E'tiborga eng loyiq narsa – ehtirosiga berilmaslik, vazminlikdir. Dono odam yovuzlikdan ham ezgulikni ajrata oladi, agar u ana shunga loyiq ilmga ega bo'lsa. Misol: chuqur havza ko'p munosabatda foydali, lekin unda cho'kib ketish xavfi bor, ya'ni u ziyon. Ayni paytda undan (zarardan) qutilish vositasi bor, bu - suzishga o'rganish.

Bilim – "ruhning yaxshi o'rnashishiga" xalaqit beradigan narsalarni bartaraf etuvchi vosita.

Demokrit tasodifni inkor qiladi. Uning fikricha, inson sababini bilmagan hodisa va jarayonlarni tasodif deb o'ylaydi. O'zining ijtimoiy-siyosiy qarashlarida faylasuf quldorlik aristokratiyasiga qarshi chiqib, antik demokratiyani ulug'laydi.

Ellinizm davri. Ellin davri (miloddan avvalgi 4-asr oxiri — 1-asr) yunon madaniyati mintaqalarining kengayishi, uning Aleksandr Makedonskiy va uning vorislari davlati tarkibiga kirgan xalqlar madaniyati bilan o'zaro qo'shilishi bilan belgilanadi. Ellinizm Qadimgi Yunon madaniyatining so'nggi davri bo'lib bu davrda madaniyatning ba'zi sohalarida, jumladan, falsafada erishilgan yutuqlar darajasidan pasayish holatlari yuz beradi. Bu davrda yunon

madaniyatining boshqa mamlakatlarga, jumladan, Markaziy Osiyoga ta'siri kuchayadi. hatto bu jarayon Yunonistonning Rimga qaram bo'lganidan keyin ham davom etadi. Rim Yunonistonni siyosiy jihatdan tobe etadi. Fan sohasida bu davrda etakchi o'rinni matematika egallaydi. Uning asoschilari Evklid va Arximed kabi olimlarning ijodi tufayli matematikadan mexanika, optika, qurilish sohalarida foydalaniladigan bo'lindi. Astronomiya, meditsina va geografiya sohalarida muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. Eramizdan oldingi IV asrdayoq mavjud bo'lgan va polis mafkurasining inqirozi tufayli vujudga kelgan kiniklar va skeptiklar oqimining ta'siri oshib boradi. Biroq ellinistik dunyoda eng mashhur bo'lgan voqea eramizdan oldingi IV va III asrlar bo'sag'asida paydo bo'lgan stoiklar ta'limoti edi. Eramizdan oldingi 302-yilda Afinada Qibrisning Kition shahridan bo'lgan Zenon (er.ol 336-264yy.) tomonidan asos solingan ravoqiylar maktabiga Sol shahridan bo'lgan Xrasipp (er.ol. III asr), Rodoslik Panetiy (er.avv. II asr) va boshqa faylasuflar mansub edilar. Stoiklar falsafasidagi asosiy g'oya insonning muammolariga alohida diqqat-e'tibor, to'xtovsiz harbiy va ijtimoiy nizolar, alohida shaxsning jamiyat bilan aloqalari sustlashgan sharoitda axloqiy-falsafiy tayanch topish edi. Agar ushbu sharoitlar tug'dirgan ta'sir natijasida adabiyot va san'atda fuqaroning ijtimoiy borlig'ining qo'nimsizligini aks ettirish, har narsaga qodir taqdir ramzida berilgan bo'lsa, stoiklar tomonidan bu holat barcha mavjudotlarni oqilona boshqaradigan oliy kuch (logos, tabiat, xudo) ga insonning qaramligi sifatida tasvirlandi. Inson endi polis fuqarosi emas, balki koinot fuqarosi edi. U baxt-saodatga erishish uchun oliy kuch tomonidan belgilab berilgan hodisalar qonuniyligini bilib olmog'i lozim edi. U tabiat bilan muvofiqlikda yashash uchun xayrli faoliyat bilan yashamog'i lozim edi. Stoiklarning axloqiy tushunchalari orasida tabiat va jamiyat qonunlariga muvofiq keladigan, aqliy faoliyat orqali kelib chiqqan «kerakli narsa»to'g'risidagi tasavvurni qayd etib o'tish lozim. Stoiklarning eklektizmi, asosiy qoidalarining ko'p ma'noliligi ellinistik dunyoning turli tabaqalari (shu jumladan hukmron tabaqalar doirasida ham), keyinchalik esa, Rim jamiyatida ham ularning mashhur bo'lib ketishlarini ta'minladi. Rim stoiklarining yirik vakillari Seneka, Epiktet va Mark Avreliy edilar. Ularning barchalari dunyoviy aql va dunyoviy ruh bilan bog'langan tabiat va jamiyatning yagonaligi haqidagi stoiklik qoidalaridan kelib chiqdilar. Har bir odamdagi aqlar-logoslar va ruhlar dunyoviy aql va dunyoviy ruhning emanatsiyasi (o'zidan nur chiqarishi) ekanligini ta'kidladilar. Ular fikricha, kishilar dono va fazilatli odamlar biladigan yagona hukmronlik qiluvchi koinot qonunlari zarurligini idrok etgan holda, ularga ko'ngilli ravishda bo'ysunishlari lozim. Ular yana shu to'g'rida mushohada yuritdilarki, har kim butun narsa qarshisida o'z burchini bajarib, taqdir tomonidan unga belgilab berilgan joyda biror-bir narsani o'zgartirishga intilmasdan, nolishsiz qolish majburiyatini olishi kerak. Seneka uchun «yaxshi» imperator qanday bo'lishi kerak degan savol katta ahamiyatga ega edi, negaki, imperatorning bo'lishi zaruriyat hisoblanar edi. Imperator me'yorsiz maqtovn talab qilmasligi, fuqarolardan ularning mulkini tortib olmasligi, senat va «yaxshi» odamlar bilan hisoblashishi, o'z bilganicha ish tutmasligi, fuqarolarning umumiy foydasi uchun mehnat qilmog'i zarur

ediki, buning evaziga ular unga sadoqat ko'rsatib, uni sharaflashlari lozim edi. Sobiq qul bo'lgan Epiktet asosiy e'tiborni hukmdorning sifatiga emas, balki unga tobelarning hatti-harakatiga qaratdi. Ozodlikka yo'l moddiy ne'matlardan, xohish-istaklardan yuz o'g'irishda yotadi, negaki, inson nimani xohlasa, uni berishi va olib qo'yishi mumkin bo'lgan odamning quliga aylanadi. Tashqi tomondan mulk, badan, hayot-xojaga yoki tiranga bo'ysunadi va shuning uchun ularning bu tashqi huquqlaridan foydalanishlariga bahslashib o'tirish lozim emas. Ammo insonning haqiqiy mohiyati, uning aqli va ruhi hech kimga bo'ysunmaydi, uning fikriy muhokamasini hech kim boshqara olmaydi va hech kim unga xayrli va ezgu ishlar qilishga xalaqit bera olmaydi, demak, baxtli va ozod bo'lishiga to'sqinlik qila olmaydi. Epiktet uchun erdagi barcha hukmdorlardan yuqori turgan oliy xudo Zevs haqidagi tasavvur katta o'rin tutadi. Uning o'g'li sifatida o'zini his qilgan inson, o'zining qandaydir tashqi farovonligi qondirilmaganligidan doimo azobda bo'lgan senator yoki hatto podshoning o'zidan ko'ra ozodroq bo'ladi. Rimning oxirgi stoik imperatori Mark Avreliy edi. Uning nuqtai nazariga ko'ra, dunyoda biror - bir narsani o'zgartirib yoki to'g'rilab bo'lmaydi. Uning ta'kidlashicha, barcha kishilar har doim laganbardor, yolg'onchi va o'z manfaatini ko'zlovchi bo'lganlar, hozir ham shunday va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladilar. Bu tartibsizlik orasida nima qoladi? Faqat o'z zakovatiga xizmat qilish, o'zini kamolotga yetkazish va ezgulik. Ammo bunday o'zini qo'yarga joy topolmaydigan, hayotda hech qanday maqsadi bo'lmagan ezgulik insoniyatga xizmat qilish borasidagi o'z ma'nosini yo'qotar edi. Negaki, insoniyat o'zgaras va illatlardan holi bo'lmaganligi uchun, uni hech qachon ilhomlantirib bo'lmas edi.

Stoiklar uchun falsafa donolikka erishish, yashash san'atini o'rganish vositasi sanalgan. Unga ko'ra, tabiatga muvofiq yashash dononing ideali sanaladi. Stoiklar azoblardan xalos bo'lib, ruhiy sokinlik va muvozanatga erishishni baxt deb bilganlar.

Muxtasar qilib aytganda antik falsafa Mil. avv. VII asr oxirlariga kelib qadimgi Yunonistonda shakllana boshladi. Falsafaning vazifasi insonga qiyin vaziyatlarda ham o'zligini yo'qotmaslik va qadr-qimmatini saqlay olishni o'rgatishdan iborat bo'ldi. Mil. avv. II asrdan milodiy VI asrlargacha bo'lga vaqt oralig'ida Rimda rivoj topgan falsafiy ta'limotlar yig'indisi, keyinchalik mazkur an'anada vujudga kelgan ilmiy-falsafiy g'oya va tasavvurlar G'arb sivilizatsiyasi rivoji uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta'limotining vujudga kelishi. Etuk patristika davridagi lotin tilida ijod etgan yirik namoyandalardan biri bu, shubhasiz, Avreliy Avgustindir (354-430-yillar). Uning "Tavba" asari hamda Possidyumning unga bag'ishlangan biografik asarlari Avgustin haqidagi ma'lumotlarning asosiy manbai sanaladi. Avreliy Avgustin 354-yil 13-noyabrda Afrikaning Tagast shahridagi rimliklar oilasida tavallud topgan. U uncha badavlat bo'lmagan, biroq nufuzli va ma'rifatli oilada voyaga etadi. U boshlang'ich bilimlarni Tagast va qo'shni shahar Madavrda oladi. O'g'lining an'anaviy lotin mumtoz adabiyotidan tahsil olishi va notiqlik san'atini egallashini istagan otasi Avreliyni 370-yilning kuzida mahalliy oliy ta'lim

markazi bo'lgan Karfagen shahriga yuboradi. Avgustin u erda 372-373-yillar Sitseronning "Gortenziy" dialogini katta qiziqish bilan mutolaa qiladi. Haqiqat izlab, muntazam falsafa bilan mashg'ul bo'lgan Avgustinning qalbida ushbu asar keskin burilish yasaydi: "Birdan ko'nglimda behuda umidlar bosh ko'tardi, men bu bezovtaligim bilan abadiy donishmandlikka erishishni istardim" (Avgustin. Tavba, III, 4, 7). Haqiqatga etishish maqsadida u dastlab, moniylik (215-277-yillar Moniy asos solgan) e'tiqodini qabul qiladi. Avgustin to'qqiz yil mobaynida moniylikning kuchli ta'siri ostida bo'ladi. (Tavba, II, 6 -7). 384-yilda Avgustin Mediolan shahriga ko'chib o'tadi. Bu erda u mashhur xristian ilohiyotchisi va namoyandasi mediolanlik Amvrosey (340-397 yillar) bilan uchrashadi va bu uchrashuv uning hayotida katta ahamiyat kasb etadi. Aynan mediolanlik Amvrosey bilan uchrashgan vaqtlarda Avgustin falsafa bilan mashg'ul bo'lib, falsafani skeptitsizm hamda moniychilikdan afzal degan fikrda edi. O'z-o'zini taftish etish va cho'qintirilishga hozirlik ko'rish maqsadida onasi va yaqin do'stlari hamrohligida u Mediolan yaqinidagi joy - Kassiatin deb atalgan yer mulkiga ko'chib o'tadi. 386-yili, qariyb yarim yil mobaynidagi do'stlari bilan yozishmalari natijasida Avgustin o'zining ilk falsafiy asarlari: "Akademiklarga raddiya", "Tartibot haqida", "Farovon hayot haqida", keyinchalik "Ruhning abadiyligi haqida" dialoglarini hamda "Monolog" nomli asarlarini nihoyasiga yetkazadi.

387-yilning bahorida Mediolan shahriga qaytgach, u Amvrosey tomonidan cho'qintiriladi. 387-yili onasining o'limidan so'ng boshiga tushgan kulfatga qaramay, Rimga yo'l olib, u yerda "Erkin tanlov haqida" dialogini hamda "Moniylik axloqi" deya nomlangan traktatini yozadi. Ehtimol, aynan shu vaqtlar uning ko'nglida kelajakdagi hayotini cherkov xizmatiga bag'ishlash istagi tug'ilgan bo'lsa ajab emas. 388-yilning kuzida u Tagast shahriga qaytadi va meros qolgan uyini sotib, pulini kambag'allarga ulashadi. Do'stlari bilan zohidona hayot kechirishi uchun esa boshpana sifatida kichkina bir uyni olib qoladi. Tagastda yashagan paytlarida "Ustoz haqida", "Musika haqida", "Moniylik axloqi" kitobining ikkinchi jildi, "Ruhning miqdori haqida" kabi asarlarini yozadi hamda dialog uslubida yozilgan "Erkin tanlov haqida" traktati ustida keng qamrovli ishlarini davom ettiradi.

Asta-sekinlik bilan Avgustin Tagast va uning atrofidagi shaharlarda shuhrat qozona boshlaydi. 390-yilning oxirida Gippon shahri aholisining iltimosiga bilan episkop Valeriy Avgustinni ziyorat qiladi va o'z navbatida, Avgustin ham Gippon shahriga mehmon bo'ladi. Avgustin 395-396-yilning qishida og'ir xastalikdan vafot etgan Valeriyning o'rniga Gippon shahri episkopligi lavozimini qabul qiladi. U umrining oxirigacha shu lavozimda faoliyat ko'rsatadi. Avgustin episkoplikning birinchi yilida muhim asarlaridan biri "Xristian dini haqida" traktati ustida ish boshlaydi hamda moniylikka qarshi ruhdagi "Favstamoniylikka raddiya" asarini yakunlaydi. Shuningdek, shu yillarda "Din haqiqati to'g'risida", "Rimliklarga kelgan ba'zi sharoitlarning tahlili", "Sakson uchta turli savol", "Erkin tanlov haqida" dialogi yozib tugatiladi. Bundan tashqari, Avgustinning birlamchi gunohkorlik nazariyasini aks ettiruvchi "Simpliyatsinga bir qancha savollar" traktati ham yakunlanadi.

397-401-yillar Avgustinda 12 jilddan iborat o‘zining eng mashhur asari - “Tavba”ni yozib tugatadi. Taxminan 399-yilda u muhim nazariy ahamiyatga ega bo‘lgan hamda katta tanaffuslar bilan yigirma yil davomida yozilgan “Troitsa” (“Uchlanganlik”) deya nomlangan traktati ustida ish boshlaydi. 401-414-yillarda Avgustin o‘zining eng yirik ijod namunalaridan biri - 12 jilddan iborat “Borliq kitobiga sharhlar” nomli asarini yozadi. Avgustin umrining so‘nggi yigirma yilini ikki fundamental masalaning echimiga bag‘ishlaydi: ulardan birinchisi 410-yilda Rimga hujum qilgan vestgot Alorixabilan urush natijasida to‘plangan ma‘lumotlar ta‘sirida yozilgan “Ilohiy shahar haqida” mashhur asar ustida ish olib borish bo‘lsa, ikkinchisi - “Ilohiyotchi Pelagiyning birlamchi gunohkorlik haqidagi muhokamalari” edi. Pelagiyning ta‘kidlashicha, Odam Ato qilgan gunoh avlodlarga tarqalmaydi, gunoh – bu nasliy tavqi la‘nat emas, balki har bir insonning erkin tanlovi oqibatida sodir etiladigan harakatdir. Shuningdek, insonga gunohdan xalos bo‘lishda qandaydir g‘ayritabiiy kuchlar emas, o‘z ezgu tabiati ko‘mak beradi. Oddiy inson o‘z ezguligini zohidlik va taqvo yordamida topadi. 414-430-yillarda yozilgan ko‘plab asarlari bilan Avgustin Pelagiyning fikriga qarshi o‘laroq, o‘zining gunohkorlikning tabiati, ilohiy marhamat inson irodasi hamda g‘ayritabiiy kuchlar haqidagi qarashlarini bayon qiladi. Avgustin umrining so‘nggi yillarida toliqish va tobora kuchayib borayotgan zaiflikni his qiladi. U keksalik tufayli episkoplikning og‘ir vazifalari va ko‘plab traktatlar yozish bilan birdek mashg‘ul bo‘lishga qiynalardi. 426-yilda u qolgan umrini ilmiy mashg‘ulotlarga bag‘ishlash maqsadida episkoplik lavozimidan voz kechadi. Nihoyat, shu yillari “Xristianlik ta‘limoti haqida” va “Ilohiy shahar” traktatlarini yozib tugatadi. Shuningdek, o‘limi oldidan o‘zi o‘ta muhim deya hisoblagan ayrim asarlariga tuzatish va qo‘shimchalar kiritadi. Shu tarzda uning ko‘p yillik izlanishlarini xulosalovchi ikki jilddan iborat “Tahrir etilganlar” deya nomlangan traktati dunyoga keladi.

430-yilning yozida Gibraltar bo‘g‘ozini kesib o‘tgan vandallar armiyasi Gippon shahriga kirib keladi. 430-yilning avgust oyida Avreliy Avgustin Gippon shahrida vafot etadi.

Avgustin uchun bilish yo‘li – bu e‘tiqod orqali xudoga eltuvchi aql yo‘lidir. Bilish hissiy sezgilardan boshlanganidek, xudoni bilish ham uning yaratgan narsalarini anglashdan boshlanadi. Bu xuddi haqiqatga zinalar orqali ko‘tarilayotganga o‘xshaydi (O Troitse, XV, 6, 10). Shu bilan birga, bilim sezgilar mujassam bo‘lgan refleks va idrok oqibatida shakllanadi. O‘z navbatida, aql o‘z-o‘zini muhokama etadi va uning mavjudlik qudrati bevosita unga ayondir. (O svobodnom proizvolenii, II, 6, 13 — 8, 24). Avgustinning ayni qarashlari Dekartning mashhur “Men fikrlayapman, demak, men mavjudman” tezisini esga soladi. Biroq bu Avgustinda boshqacharoq: “Men shubha yoki xato qilyapman, demak, men mavjudman” shaklida namoyon bo‘ladi. (O svobodnom proizvolenii, II, 3, 7; Monologi, II, 1, 1; Ob istinnoy religii, 39, 73; O Troitse, X, 10, 14; O Grade Bojiem, XI, 26).

Aql haqiqiy borliqning asosiy xarakterli jihati – bu uning o‘zgarmasligidir. Avgustinga ko‘ra, xudo mutlaq yakkalik bo‘lib, “Troitsa” – “Uchlanganlik” esa

uning turli holda namoyon bo'lishidir. U substansional birlik bo'lib, bir vaqtning o'zida uch qiyofada aks etadi.

Avgustinning ta'kidlashicha, inson “dunyoviy va o'limga mahkum tanadan foydalanuvchi aqlli ruh” (O nra vax manixeev, I, 27, 52), aniqroq qilib aytganda, “ruh va jismdan iborat aqlli mavjudot” (O Troitse, XV, 7, 11). “Aql, – deya ta'kidlaydi Avgustin, – inson shaxsiyatidagi ilohiy uchlanganlikni angelaydi, iroda uni yo'naltiradi, xotira esa uni qamrab oladi. Shu tarzda insondagi o'z-o'ziga aynanlik saqlanib qoladi (Tavba, I, 20, 31). Borliqni mavjud o'zgarmas haqiqatga aynan deguvchi qator tasavvurlarni (olam g'oyasi), shuningdek, olam tartiboti haqidagi qarashlarni va ezgulik bo'lmagan narsa bu yovuzlikdir, degan tushunchalarni Avgustin neoplatoniklarning ta'limotidan o'zlashtirgan. U qoida sifatida shuni ta'kidlaydiki, “har bir inson yaxshi ham, yomon ham bo'lishi mumkin” (O svobodnom proizvolenii III, 13, 36; sr. “Nafaqat olam tartibotini buzuvchi, balki unga bevosita yondosh bo'lgan mavjud narsalarni ham yovuzlik deb atash mumkin” (O svobodnom proizvolenii, III, 9, 25; O Grade Bojiem, XI, 18 — 19). Biroq Avgustin ko'proq, “Axloqiy yovuzlik” tushunchasiga e'tibor qaratgan. O'zining ilk asarlari, ayniqsa, yirik dialogi - “Erkin tanlov haqida” (388-395 yillar) asarida Avgustin yovuz iroda olamdagi barcha yovuzliklar va baxtsizliklarning manbai degan nuqtai nazarni ilgari suradi. Shaxsning axloqiy erkin tanlov prinsipi shundan iboratki, shaxs ongli tarzda o'z xatti-harakatini ezgulikka bo'ysundirmog'i kerak; oliy adolat har kimga haqli hukm qiladi.

Avgustin ilohiy tarixni siklik emas, balki ilohiy rag'bat g'olib chiqib, insoniyat mukammal axloqqa ega bo'lib, “gunoh qilmaydigan” holatga etmaguncha davom etuvchi pog'onama-pog'ona harakat, deya tasavvur etgan. Avgustin dunyoviy davlatni, o'z manfaatini ko'zlab umumiy kelishuv asosida tashkil topgan kishilar jamoasi, deya ta'riflaydi. Jamiyatni ko'zga ko'rinmas ilohiy shahar yoki cherkov boshqaradi. Dunyoviy yoxud shaytoniy shahar – bu aholisi kibr-u havo bilan yashovchi shahardir.

Ilk o'rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika, nominalizm va realizm. Realizm va nominalizm o'rtasidagi bahs.

Sxolastika so'zi lotincha “sxolastika” (grekcha *ἀγνωσία*) – “shkola” so'zidan olingan bo'lib, u zamonaviy falsafa tarixi fanida O'rta asr (XI-XIV asrlar) G'arbiy Evropa madaniyatida hukmronlik qilgan spekulativ, falsafiy, dialektik va diniy tafakkur tarzining jamlanmasini anglatadi. Ushbu atama, asosan, ikki: salbiy va ijobiy ma'nolarda tushuniladi.

“Shkolyar falsafa” yoki “shkolyar ilohiyotchilik” sifatidagi sxolastikaning birinchi ma'nosi, o'tmishni “jonli”, “jonsiz”, “abadiy navqiron” yoxud “eskilik sarqiti” kabi jihatlariga ajratuvchi Renessans va ma'rifatparvarlik davri mualliflarining ko'plab asarlaridan kelib chiqqan. Oxir-oqibat “antik davr” va “O'rta asr varvarligi” o'zidagi foydasiz va keraksiz jihatlarini inkor etish orqali “sxolastika” ta'rifini jonli madaniyat tarzi va ta'sirchan so'zga aylantirdi.

Bu atamaning boshqa bir jihati (sxolastik) “shkola falsafasi” yoki “shkola ilohiyotchiligi” bevosita XIII asr O'rta asrlar maktabi va O'rta asrlar universitetlarining faoliyati bilan bog'liq. O'sha zamonlardagi asosiy o'quv

predmeti “yetti erkin san’at” (septem ark liberalis “trivium” (uch yo‘l): grammatika, ritorika, dialektika hamda “kvadrivium” (to‘rt yo‘l): arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqadan iborat bo‘lgan. Ilk O‘rta asrlarda “kvadrila” fanlari qoida sifatida uncha muvaffaqiyat qozonmagan hamda past saviyada qayta ishlangan. Pyotr Damiyaning XI asrda aytilgan “Falsafa – dinning cho‘risidir” (philosophia ancilla theologiae) degan fikridan kelib chiquvchi har qanday qarashni avtoritet dogmasiga bo‘ysundirish g‘oyasi butun boshli falsafiy, teologik O‘rta asrlar ortodoksal madaniyatining asosini tashkil etadi. Shuningdek, sxolastlar uchun din va tafakkurning o‘zaro munosabati va uning umumiy xarakterli jihatlari “oqilona” tarzda universal tizimga bo‘ysundirilgan edi.

Ushbu tizimga ko‘ra, yaratilgan mavjudotlar va xudo haqidagi har qanday bilim ikki xil munosabatga ega bo‘lib, ularning biri g‘ayritabiiy yoxud ilohiy vahiy vositasida erishiladigan bilim bo‘lsa, ikkinchisi aksincha, inson tafakkurining tabiiy tarzda beto‘xtov izlanishlari natijasida egallangan bilimdir. Yuqoridagi birinchi bilimning me‘yori o‘zida cherkov otalarining asarlari avtoriteti va ularning sharhlarini mujassam etsa, ikkinchi bilimning me‘yori esa, keyingi O‘rta asr va arab mutafakkirlarining antik falsafiy an‘anasining vakillari Platon, ayniqsa, Aristotel asarlariga bitgan sharhlari hisoblanadi.

Sxolastikani “muqaddas kitoblar va o‘gitlar” ko‘rinishidagi falsafiy hamda diniy matnlarni interpretatsiyalash (sharhlash) falsafasi deyish mumkin. Bu ma’noda u, bir tomondan, haqiqatga tajriba orqali olingan faktlarni tahlil qilish asosida intiladigan yangi davr falsafasi, shuningdek, ikkinchi tomondan, haqiqatga ekstaz orqali erishadigan mistika bilan keskin kontrast (kuchli ziddiyat) hosil qiladi. Matnlarni haqli ravishda avtoritet deya hisoblagan sxolastlar ulardan nafaqat u yoki bu savollarga javob topganlar, ayni paytda, ushbu javobsiz savollarning o‘zi aqlni yanada charxlashga undagan. Avtoritetlarga murojaat etish bilan barcha savollarga echim topib bo‘lmashligini anglash sxolastika fanini asoslashga zarurat tug‘dirdi.

Sxolastika antik falsafadan borliq o‘z asosiga ko‘ra ratsional, shuning uchun ham borliq haqidagi ratsional bilimlar imkoniy va aqlga muvofiqdir, degan maslakni o‘zlashtirdi. Narsalar haqidagi bilim, avvalambor, ularning mohiyatini va xarakterli jihatlarni bildiradi. Bu xarakterli jihat har bir narsaning “turi” va “shakli”ni belgilaydi hamda ularni umumiy tushunchalar doirasiga kiritish imkonini beradi. Narsalarning mohiyatini bilishning to‘la imkoni mavjud, chunki mohiyat va tushunchaning strukturasi bir xil. Ular faqatgina joylashuv o‘rniga ko‘ra farq qiladi: mohiyat narsaning o‘zida, tushuncha esa inson aqlida jo bo‘lgan. Garchand Aristotel “ikkinchi mohiyat”, ya’ni (tur va jins) bilan “birinchi mohiyat” aniq idrok etiladigan narsalar haqida aytsa-da, biroq Aristotelning metafizikasi to‘la ratsional bo‘lib, bilish mumkin bo‘lgan mohiyat, ya’ni umumiy tushunchalar orqali qandaydir hissiy idrok etiladigan, mohiyati o‘zida mavjud bo‘lmagan, aql bilan anglab bo‘ladigan narsalar ko‘zda tutiladi.

Aristotelning mohiyat haqidagi ta'limoti sxolastika doktrinasining o'zagiga aylandi. Biroq u Aristotel metafizikasini qayta ishlash asosida yaratilib, undagi qator noaniq shakllar birinchi planga chiqadi. Bu O'rta asr teologlarining oldiga yangi, yechimtalab vazifalarni qo'ygan bo'lib, bunda O'rta asr teologlari borliq va xudo tushunchalarini aynanlashtirarkan, Bibliya matnlaridagi mashhur jumla ("Xudo Musoga dedi: "Men barcha narsaning mohiyatiman!")ga tayanib, xristianlik ta'limotida ratsional vositalar orqali xudo, olam, inson haqida o'z qarashlarini ifoda etgan. Xristian inson tafakkurida xudodan yuksak narsa yo'q, zero muqaddas bitikda xudo hamma narsaning mohiyati deya ta'kidlangan.

Bu o'rinda shuni xulosa qilish mumkinki, birinchi mutlaq prinsip - bu borliq. Shuning uchun borliq O'rta asr teologiyasining doktrinasida markaziy o'rin tutadi. Umuman olganda, O'rta asr teologiyasi va falsafasi tom ma'noda borliq haqidagi ta'limotdir.

Keyinchalik butun sxolastik falsafiy an'anaga asos bo'lgan universal tushunchalarning mavqeini belgilash muammosi Boesiy tomonidan "beshta tovush" yoki "narsalarning" (voses, res) formal mantiq xususiyatlarini ajratib ko'rsatish uchun mayda detal sifatida kiritilgandi. Tushunchalarning umumiy jihatlari (posprodekament), masalan, "hayvon" (ovqatlanishiga ko'ra) "insondir"; "turlanish farqi" (xususiyat) "aql", "xususiy belgisi" (lotincha) "ikki oyoqli", "shaxsiy belgisi" (lotincha) "qirra burun", "moviy ko'z".

Ushbu masalada bahslarning boshlanishiga, dastlab, Porfiriyning mashhur "Kirish" hamda Aristotelning "Kategoriya" asarlarida qo'yilgan, biroq javobsiz qolgan quyidagi savollar sabab bo'ldi:

1.Narsalarning turi va xili alohida mavjudmi yoki ular bizning ongimizda mavjudmi?

2.Agar ular mustaqil holda mavjud bo'lsa, moddiy holda mavjudmi yoki nomoddiy holdami?

3. Ular alohida borliqqa egami yoki faqat moddiy narsalardagina mavjudmi?

Keyinchalik Foma Akvinskiy tomonidan aytilgan fikrga muvofiq, unversallar uch shaklda mavjud bo'ladi: ante rem-"narsalargacha (ilohiy intellektda) mavjud", in rem-"narsalarda mavjud" va post rem-"narsalardan keyin (insonlarning ongida) mavjud". O'rta asr sxolastikasining turli namoyandalari ushbu masalani o'z qarashlariga muvofiq tahlil etdilar. Oqibatda, O'rta asr sxolastikasida realizm (lotincha, res "narsa"), nominalizm (lotincha nomen "nom"), konseptualizm (lotincha konseptus "tushuncha") degan uchta yo'nalish shakllandi.

Nominalizm yo'nalishining ta'kidlashicha, narsalarning jinsi va turi faqat ongdagina mavjuddir; realizm esa substansional holda, ya'ni mustaqil tarzda mavjud bo'lgan universal tushunchalarning mohiyatini tan oladi; konseptualizm nuqtai nazariga ko'ra, narsalarning jinsi va turiga oid tushunchalar faqat aqldagina mavjuddir, biroq reallikda ularning mavjudligiga nimadir muvofiq keladi, ammo ular o'z-o'zicha substansiya va aksidensiya (belgi, xususiyat) bo'la olmaydi. Yuqorida sanab o'tilgan har bir oqim ikki xil ko'rinishga ega bo'lgan: realizmning "radikal" ko'rinishi (Platon qarashlaridan kelib chiqqan

bo'lib), unga ko'ra, faqatgina universal tushunchalar real, substansional, mustaqil holda mavjud (Anselm Kenterberiyskiy, Gilom, Petr Lombardskiy, Bonaventura va ko'plab boshqa sxolostlarni mazkur yo'nalish tarafdorlari sifatida ko'rsatish mumkin); zahirida Aristotel qarashlari yotuvchi realizmning "mo'tadil" ko'rinishi universal tushunchalarning ahamiyati real mavjud, lekin ular substansional, mustaqil holda mavjud emas. Shuning bilan birga, ushbu tushunchalar individual narsalarning shakli ham deb hisoblaydi Foma Akvinskiy - bu yo'nalishning asoschilaridan biri. Nominalizmning "radikal" ko'rinishi vakillari narsalarning jinsi va turiga oid tushunchalar hech qanday ahamiyatga ega emasligini ta'kidlaydi (Ioann Rasselin); "mo'tadil" nominalizm esa bu tushunchalarni alohida narsalarning nomi deya ta'kidlaydi (masalan, Uilyam Okkam). Shuningdek, O'rta asr konseptualizmi ham ikki xil ko'rinishga ega bo'lib, ularning biri realizm ta'sirida bo'lgan bo'lsa (Duns Skot), ikkinchisi esa, nominalizm qarashlariga moyil edi (Per Abelyar). Mazkur bahslarning asoschisi Boesiy o'zining ayrim asarlarida ("Porfiriya katta sharhlar", "Mo'tadil") realist bo'lib ko'rinsa, ba'zi asarlarida ("Falsafaning yupanchi haqida", "Radikal") nominalist kabi taassurot uyg'otadi.

Foma Akvinskiy ta'limoti. O'rta asr xristian aristotelizmining eng mashhur namoyandasi, shubhasiz, «Doktor angelikus», ("Farishta doktor") nomini olgan Foma Akvinskiydir (1225-1274). Foma Neapol yaqinidagi Akvina shahridagi Rokkasekka qasrida dunyoga keldi. U oliynasab graflar avlodidan edi bo'lib, dastlab, Monte-Kaskinodagi Benidiktlar abbatligida ta'lim oladi va 1239-yilda Neapoldagi mashhur universitetlardan birining "Erkin san'at" fakultetiga o'qishga qabul qilinadi hamda 1243-yilda ushbu universitetni tamomlaydi. U Neapolda 1244-yilda Dominikanlar ordeniga qabul qilinadi. 1245-yilning kuzida u Parijga ketadi va ma'lum muddat Buyuk Albert rahbarligida Parij universitetining ilohiyotshunoslik fakultetida tahsil oladi, to magistr darajasiga ega bo'lmaguncha (1259-yil) Parijda qoladi. Keyinchalik Parijdan Italiyaga jo'nab ketgan Foma turli universitetlarda ilohiyotdan dars beradi. 1272-yilda yana Parijdan ketgach 1273-yilda Neapol universitetlarida dars beradi. 1274-yilda u papa Grigoriy X ning taklifi bilan Lion savoriga yo'l oladi va yo'lda to'satdan salomatligi yomonlashib, vafot etadi. Uning asosiy asarlari: "Sentensiya Petr Lombardskiyning to'rt kitobiga sharhlar" (1254-1256), "Majusiylarga qarshi dalillar" (1262-1264), "Teologik jamlanma" (1-va 2-qismlar (1264-1265), 3-qism 1272-1273 yillar yozilgan, biroq asar yakunlanmagan), "Muqaddas uchlik haqida" va "Sidmitsiyalar haqida" asarlari (asalar Boesiy asarlariga sharhlar bo'lib, 1262-yilgacha yozilgan); "Dionisiyning "Ilohiy nomlar" asariga sharhlar" (1268-yilgacha), "Sabablar haqidagi kitobga sharhlar" (1270-yilgacha), "Haqiqat haqida savollar" (1256-1259), "Kuch-qudrat haqida" (1259-1268), "Ruh haqida" (1269-1270), "Yovuzlik haqida" (1270-1271) traktatlari; "Ma'no va mohiyat haqida" (1256), "Averroistlarga qarshi intellektning yagonaligi haqida" (1270), "Elementlarning qo'shilishi haqida" (1270-1271), "Varchunovga qarshi olamning abadiyligi haqida" (1271) kabilardan iborat.

Foma qarashlariga muvofiq ilohiyot va falsafa mohiyatan Aristotel tushunchasidagi fan hisoblanib, asosida birlamchi prinsip yotuvchi bilimning ayrim tizimlarida, zaruriy xulosalar faqatgina sillogistik yo‘l bilan chiqariladi.

Teologiya va falsafa mohiyatan mustaqil fan bo‘lib, teologiya hamda tafakkur prinsiplari bir-biridan farq qiladi. Ilohiy vahiyni haqiqat qismi aqldan yuqori xarakterga ega deb hisoblanadi (masalan, muqaddas uchlik aqidasi, birlamchi gunoh tushunchasi). Uning qolgan jihatlari esa ratsionaldir (masalan, xudoning borligi hamda ruhning abadiyligi aqidalari). Birinchi haqiqat o‘zida “vahiyl ilohiyot”ni yoki “muqaddas doktrina” (lot. sakra doktrina) ni aks ettiradi, ikkinchisi esa spekulativ falsafiy fanlarning yuqori qismi “tabiiyl ilohiyot”ni namoyon qiladi. Foma fikriga ko‘ra, narsalar haqidagi ochiq va aqldan yuqori bilimlar tabiiyl bilimlar bilan qarama-qarshi emas, chunki ularning har ikkisi ham haqiqatdir. Ilohiyot fanlarining maqsadi va vazifasi ilohiy kitoblardagi haqiqatni barchaga tushunarli, ayon, ishonarli bo‘lishi uchun batafsil talqin hamda tizimli bayon qilib berishdan iborat. Fomaning ta’kidlashicha, ilohiyot falsafaning xizmatidan foydalanishi mumkin. Xristian dinining asosiy maqsadi insonni xalos etish ekan, bu nuqtai nazardan, “falsafa ilohiyotning cho‘risi bo‘lmog‘i kerak”, deya ta’kidlaydi Foma. Shuningdek, u inson tafakkuri va bilimi bevosita tarzda individual ruhni xalos etishga qodirdir, deya ta’kidlarkan, Foma O‘rta asrlardagi insonni tabiatan ojiz, gunohkor deya baholovchi salbiyl jihatlarga qaramay, ratsional bilimning imkoniyatlarini past baholamaydi, aksincha, uni eng ijobiyl tarzda qo‘llab, oqibatda uni oqlaydi.

Biroq bunda xudoning mavjudligini yaratilgan mavjudotlarga qarab qisman isbotlash mumkin. Foma Akvinskiyl beshta shunday dalil keltiradi (lot. *quinque viae*, ya’ni “beshta yo‘l” yoki “beshta dalil” degan ma’noni anglatadi): 1) *ex motu* – “harakat-sabab”; 2) *ex ratione effisientis* – “keltirib chiqaruvchi sabab”; 3) *ex kontingente et nesessario* – “zaruriyl sabab”; 4) *ex gradibus perfektionis* – “mukammalik darajasiga ko‘ra sabab”; 5) *ex gubernatione rerum* – “ilohiylilikning narsalar ustidan hukmronlik sababi”.

Birinchi dalilda Foma, “harakatlanib” (bir-biri bilan qorishadigan), sifatiyl va miqdoriyl jihatdan o‘zgarib, paydo bo‘lib-yo‘qoladigan, shuningdek, “har qanday potensiya va moddiylilikdan xoli abadiyl harakatsiz birlamchi turtkida” mavjud bo‘lishga intilib, turli potensiyalarga o‘z-o‘zidan realizatsiya bo‘luvchi narsalarni keltiradi. Falsafa tarixchisi Kopulston ta’kidlaganidek: “Akvinalik birinchi dalilda “Harakatlanuvchi” narsalar mavjudligidan “harakatlanmaydigan” yuqori dvigatelning mavjudligiga qarab boradi”. U ikkinchi dalilda, azaldan hech qanday sababga ega bo‘lmagan birlamchi sababdan vujudga kelgan, mavjud tartibot yoki borliql ierarxiyasini ko‘rsatadi. “...ikkinchi dalilda akvinalik tartibot yoki harakatlanuvchi sabablar ierarxiyasi mavjudligidan, cheklangan deatamalanmagan sabablar mavjudligiga qarab boradi”. Uchinchi dalil, mavjud bo‘lmagan zaruriyatni mutlaql zaruriyatga aylantirish uchun, borliqqa ega yoki undan xalos bo‘ladigan mavjud narsalar keltiriladi. “...uchinchi dalilda akvinalik borliqqa aylanishi va yo‘q bo‘lishga qodir (imkoniy) narsalar” mavjudligidan, zaruriyl mutlaql zaruriyl mavjudga qarab boradi...” To‘rtinchi dalilda tugal narsalarning mukammal darajasining

mavjudligidan barcha chegaralangan mukammallikning sababi bo'lgan mohiyatning mavjudligi nazarda tutiladi; "...to'rtinchi dalilda akvinalik eng so'nggi narsalardagi takomillashuv darajalarning mavjudligidan, eng oxirgi komillikning sababi o'laroq namoyon bo'luvchi vujudning mavjudligiga qarab boradi..." beshinchi dalilda esa moddiy narsalarning maqsad sababidan olam tartiboti uchun javob beruvchi Aqlga intilish aytib o'tiladi. "...beshinchi dalilda akvinalik moddiy dunyodagi maqsadga muvofiq sababiylikdan, olamdagi maqsadga muvofiqlik va tartibotga javobgar aqlga qarab boradi." Mazkur mulohazalarning umumiy jihati shundaki, narsalar va ularning xususiyatlarini harakat sifatidagi mavjudligi borliqni narsa va unga xos xususiyat sifatida shartlovchi sababning borligini anglatadi. Narsalarni vujudga keltiruvchi sabablar zanjiri va narsalarning xususiyati zarurat yuzasidan chegaralangan bo'lishi lozim, agarda bunday bo'lmasa, hech kim va hech narsa voqe'lik bo'la olmasdi. Demak, Foma xulosa qilib ta'kidlaydiki, yaratilgan narsalarning mavjudligi shundan dalolat beradiki, olamda qandaydir mangu, cheksiz birlamchi sabab bor: bu – ilohiy kitoblar tili bilan aytganda, qudratli va bilish imkonsiz bo'lgan xudodir.

O'rta asrlar Evropasida Uyg'onish davri va falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari.

Ba'zida "Uyg'onish davri" atamasi keng ma'noda uzoq muddat davom etgan ma'naviy va ijodiy turg'unlikning o'rniga keluvchi tez, intensiv madaniy rivojlanish ma'nosida tushuniladi. VIII-IX asrlardagi Karolinglar Renessansi, Evropada shaharlar taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda ro'y bergan XII asr Renessansi, shuningdek, gruzin, eron, arman, arab, hind, xitoy Renessansi haqida so'z borganda atama ayni keng ma'nosida qo'llaniladi deyish mumkin. Tor ma'noda esa XIV asrda Shimoliy Italiyada boshlanib, XVI asrda G'arbiy Evropaning kattagina qismiga yoyilgan hamda Antik madaniyat ideallari va qadriyatlarining qayta "uyg'onishi", qayta qadr topishi bilan tavsiflanuvchi davr tushuniladi. "Uyg'onish davri" atamasi xuddi "O'rta asrlar" kategoriyasi singari nafaqat xronologik, balki ma'naviy mazmunga ham ega. Mazkur davrni "O'rta asrlar"dan ham, "Yangi davr"dan ham ajratib turadigan aniq chegarani belgilash imkonini beruvchi uning o'ziga xos jihati ko'proq ma'naviy hayot sohasida namoyon bo'ladi. Agar ushbu o'ziga xoslik ko'zdan qochirilsa, "Uyg'onish davri"ni yo "O'rta asrlar", yo "Yangi davr"ning qismi sifatida olib qarash yoki bo'lmasa, ularning o'zaro almashinuv paytidagi nomustaqil davr o'laroq baholashga to'g'ri keladi.

Har qanday hayot voqe'ligiga mutlaqning majozii namoyon bo'lish shakli o'laroq qarash bu davrning eng asosiy ma'naviy xususiyati sanaladi. O'rta asrlarda xudo ayro holda, yangi davrda olam xudodan alohida tasavvur qilindi. Uyg'onish davrida esa xudo va olam munosabatlari Foma Akvinskiy tushuntirganidek, "oqibatdan sababga" yo'naltirilgan tarzda emas, aksincha, obrazdan proobrazga, majozdan ma'noga, hodisadan mohiyatga tomon yo'nalgan tarzda talqin etildi. Bruno va Kampanella hayotlariga o'lim xatari tahdid qilgan kezlarda ham, hatto qiynoqlar ostida jon taslim qilganlarida ham o'zlarining haqiqatga nisbatan shaxsiy qarashlari va borliqni ilmiy bilish

borasidagi huquqlari uchun emas, insonning, olam va undagi narsalarning ilohiy qadr-qimmatini uchun kurashganlar. Ular bu qarashni nafaqat inkvizitsiya, balki tabiatdan yaxlit, to'raligicha iste'mol qilish tarafdori bo'lgan endigina etishib kelayotgan korchalon tadbirkorlar oldida ham qat'iy turib himoya qilganlar. Uyg'onish davrida ro'y bergan tabiatga munosabatning o'zgarishi Nikolay Kuzanskiyning: "Olam – markazi hamma joyda, chegarasi esa hech qayerda bo'lmagan sfera (soha) dir", degan so'zlarida yaqqol ifodasini topadi. Garchi mazkur ta'kid Neoplatonizmni yuzaga keltirgan bo'lsa ham, uni uyg'onish davriga yaqin deyish mumkin.

O'rta asrlarda borliq Aristotel metafizikasi va Ptolamey kosmologiyasiga muvofiq ravishda cheklangan, o'tib bo'lmas "qo'zg'almas yulduzlardan iborat makon" ko'rinishida tasavvur etilgan. O'sha zamonlar insonining aqli ham, tasavvuri ham cheksizlik oldida ojiz qolgan. Ta'bir joiz bo'lsa, cheksizlik O'rta asrlar tafakkurini sarosimaga solgan deyish mumkin. Ehtimol shundan ham ular olamni o'z aqliy imkoniyatlariga mos holda cheklangan shaklda tasavvur qilgan bo'lsalar ajabmas. Garchi yer olam markazida tursa ham, unga oy ostidagi nur singan ko'rinishda tushadigan (nur yerga oy orqali tushishi nazarda tutilmoqda) borliqning qismi deb qaraganlar. O'rta asrlar odamini orzu-umidga to'la nigohini ko'kka qadagan inson obrazida tasvirlash mumkin. Aniqrog'i, ular – "O'rta asr kishilari" – o'z istak va intilishlari ro'yobini osmon bilan bog'lab, o'lim esa uning badali deb bilganlar. Jism to'siqlariga (materianing) erdan yulduzlar ruhi tomon qochish lozim bo'lgan. Obrazli qilib aytganda, yangi davrga kelib olam hech qanday chek va chegaraga ega emas deb tushunildi. Aql va iroda garchi cheksizlikni tan olsa-da, hali-hanuz undan sarosimada edilar. Hamon aql cheksizlikni to'la tasavvur qilishga ojiz edi. Shu sababdan yangi davrda insoniyat fanni qalqon qilib ko'tardi. Markazning yo'qligi boshlang'ich nuqtaning, ma'noning, hayot tayanchlarining yo'qligini anglatardi.

Uyg'onish davriga kelibgina insoniyat anglanmagan tarzda bo'lsa-da, cheksizlik haqida o'ylab ko'ra boshladi. Uyg'onish davri kishisi tabiatning har nuqtasida xudo namoyon, "har jabhada markaz mavjud", shuning uchun ham butun olam tayanch, hayot va ma'noga to'la, deb hisoblardi. Uyg'onish davri mutafakkirlari jonli mavjudotlarning cheksiz darajada turli-tuman shakllarini bilishgan, shuning uchun ham har qanday olam sayyoralar va yulduzlarda hayot kechirish uchun qulay shart-sharoit mavjud deb hisoblashgan. Ular kosmosni xalq bilan to'la muhabbat va uyg'unlik hukmron bo'lgan go'zal shahar sifatida tasavvur qilganlar. Tabiatga munosabat masalasida XIX asr romantiklari va Shellingacha bo'lgan davr yangi zamon falsafasining uyg'onish davridan ko'ra O'rta asr tafakkuri bilan yaqinligi ko'proq ko'zga tashlanadi: tabiatga nisbatan yuqoridan turib past nazar bilan qaralgan, nari borsa, unga befarq munosabatda bo'lingan. Insoniyatning ehtiyoji, ayniqsa, moddiy ehtiyojini qondirish uning eng asosiy vazifasi sanalgan. Tabiat oldidagi ulkan hayrat, uning ulkan e'tirofi, haqiqiy bilimga chanqoqlik va tabiatga ham shu yo'sinda munosabat bildirish, uyg'onish davri dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlari o'laroq namoyon bo'ladi. Tabiatni bilish hamda u orqali o'zlikni va uning yaratuvchisi bo'lmish xudoni bilishni anglatgan. Uyg'onish davrida erkakka nisbatan ayol, ayniqsa,

uning yaratish – “tug‘ish”i tabiatga yaqinroq deb hisoblangan. Qolaversa, yuqoridagi tabiatga oid mulohazalar ayolga ham taalluqli. O‘rta asrlarda esa ayolga yovuzlikning uyasi deb qaralgan edi. U vaqtlarda undan mumkin qadar qochish, uni iloji boricha jilovlab turish zarur, degan fikr keng targ‘ib qilingan. Bu esa zaminiy, mislsiz go‘zallik sohibasi bo‘lmish o‘sha zamon Madonnasi timsolini yuzaga keltirdi. Bulardan tashqari, Uyg‘onish davrining quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarini ham ajratib ko‘rsatish mumkin:

Yunonlar va rimliklardan so‘ng Yevropa sahnasiga chiqqan German qabilalari qanchalik yuksak madaniy taraqqiyotga erishgan bo‘lmasinlar, antik sivilizatsiyadan keyingi butun boshli davr uyg‘onish davri mutafakkirlari tomonidan “Varvarlar davri” deb baholandi. Bu uyqudan uyg‘ongani uchun G‘arb ko‘p jihatdan Sharq oldida qarzdor sanaladi. Uyg‘onish davridan oldingi asrda Portugaliyadan G‘arbgacha, Indoneziyadan Sharqqacha bo‘lgan hududga yoyilgan arab-musulmon olami yuksak madaniy qadriyatlar va an‘analarning tashuvchisi bo‘ldi. Salb yurishlari davridayoq o‘sha zamonlarda musulmon dunyosining qalbi sanalgan Quddusi sharifda yevropalik ritsarlar o‘zlarining ma‘rifatli raqiblaridan ko‘p narsani o‘rgangan edilar. Keyinchalik arab mamlakatlari bilan savdo aloqalarining yo‘lga qo‘yilishi, madaniy qadriyatlar, badiiy did va ilmiy-falsafiy g‘oyalarning o‘zaro almashinuviga xizmat qildi. Italyan gumanistlari O‘rta asr an‘analari va qadriyatlari, ta‘lim darajasi, ayniqsa, iste‘moldagi til – “xalqchil lotin tili”ga varvarlikning sarqiti sifatida qaraganlar. Hali salb yurishlari davrida “haqiqiy iymon” – xudoga to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita murojaat, Isoning hayoti va o‘limi bilan belgilanuvchi muddat bilan cheklanardi. Evropalik ziyoratchilar esa bir qancha qotib qolgan iymon aqidalaridan chekinib, nisbatan jonliroq, nisbatan hayotiyroq shakllarini qabul qila boshladilar. Keyinchalik ruhning alanga misol intilishiga monand barcha rasmiy chegaralarni sidirib tashlaydigan yangi iymon shakllarini targ‘ib etuvchi Avliyo Bernar, avliyo Fransisk Assizskiy singari avliyolar paydo bo‘la boshladi. XIV-XV asrlarda yevropaliklar xudoni anglash va diniy ma‘noda o‘zlikni bilish borasida shunday nozik nuqtaga yetib kelgandilarki, bunchalik o‘tkir hissiyotni na O‘rta asrlarda, na yangi davrda uchratib bo‘lmasdi. Hatto oddiy xalq ham e‘tiqodning nozik jihatlarini qizg‘in muhokama qilardi. Bir to‘da Flagellantlar (Flagellantlar – “qamchilovchilar”, XIII-XIV asrlar, ayniqsa, 1348-yil “qora vabo” avjiga chiqqan paytlarda Germaniya va Italiyada keng tarqalgan tanani azoblash orqali gunohlardan poklanishni targ‘ib qiluvchi birodarlar) shahar-mahar izg‘ib yurardi. Taqvodorlikning tashqi – inson ichki dunyosi bilan bog‘liq bo‘lmagan, cherkov vositasida amalga oshiriladigan shakli o‘z umrini o‘tab bo‘lgandi. Endi har bir kishi yaratuvchi va o‘z qalbi o‘rtasida ichki aloqa bog‘lashga intiladigan vaqtlar kelgandi. Uyg‘onish davrining yetakchi mutafakkirlari o‘zlarigacha xristianlik paytlarini bid‘at va irim-sirimlar zamoni deb hisoblay boshladilar. Ayniqsa, e‘tiqod va o‘zlikni anglash borasida katta o‘zgarishlar fursati etganini bot-bot ta‘kidlardilar.

Buyuk geografik kashfiyotlar davri. Uyg‘onish davriga kelib, madaniy hayotda ham, sivilizatsiya rivojida ham birdek katta burilish ro‘y berdi. XIV-XVI asrlarda hayot sur‘atlarining keskin oshishi, Evropa xalqlari turmush

tarzining tubdan o'zgarishi, ularning tor, mahalliy hududlar chegarasidan chiqib, butunjahon miqyosida faoliyat ko'rsatishiga sabab bo'lgan ulkan kashfiyotlar qilindi. Bular orasida eng muhimlari sifatida kompas, porox hamda kitob chop etishning yo'lga qo'yilishini ko'rsatish mumkin.

1. Kompas. Kompasning kashf etilishi dengizchilarga katta tavakkal bilan ummon orqali o'zlariga noma'lum o'lkalarga ham suzib borish imkonini berdi. Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli dunyo hududining O'rta asrlarda tasavvur qilingandan birmuncha kengligi ma'lum bo'ldi, harakatsiz yulduzlar sohasi – qotib qolgan borliq haqidagi xayollar barham topdi. Insoniyat tafakkuri “Er qobig'i”dan tashqariga chiqib, cheksizlik sari intilardi. Inson yangitdan o'zini “dunyo fuqarosi” o'laroq tasavvur qilib, “global dunyoqarash” sohibiga aylana boshladi.

2. Porox. Evropada poroxning kashf etilishi (u kompas cingari allaqachon Xitoyda kashf etilgan edi) bilan, uni turli vayronkor qurollar: to'p va zambaraklar, o'qotar qurollar yasashda qo'llanila boshladi. Hatto Venetsiyaning zambarak va yadrodan tashkil topgan qurol-aslahalari uning harbiy qudrati ramzi va Sharq bilan o'zaro savdo va madaniy aloqalarining tayanchi ekanligi to'g'risida afsona ham mavjud.

3. Kitob chop etishning yo'lga qo'yilishi. Yevropada birinchi marta XVasrda kitob nashr etilgan. Biroq bunday kitoblar nisbatan bir muncha qimmat va kamyob bo'lgan. Tommazo Kampanellaning g'ururlanib: “XVII asrda o'tgan besh ming yildagidan ko'ra ko'proq kitob chop etildi”, deb aytgan so'zlarida jon bor.

Davrning asosiy yutuqlari sirasiga yuksak mahorat bilan ishlangan haykaltaroshlik, me'morchilik va tasviriy san'at namunalarining yaratilishi, Lyuterning diniy islohoti kabilar kiritiladi. Antik falsafaning yangitdan chuqur tadqiqi Uyg'onish davrining falsafiy fikr sohasidagi ulkan xizmatlaridan sanaladi.

Yangi va eng yangi davr falsafasining ustivor yo'nalishlari. XVI-XVII asr Evropa hayotida ulkan o'zgarishlar asri bo'ldi. Insonlarning hayot tarzi, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashidagi tub o'zgarishlar falsafada yangicha uslub va muammolarni keltirib chiqardi. Bu davrda falsafiy tafakkur yo'nalishlarini belgilab bergan muhim hodisalardan biri bu - fan inqilobi edi. Ushbu inqilob N. Kopernik, I. Kepler, Tixo Brage, G. Galiley kabi olimlarning kashfiyotlari bilan boshlanib, I. Nyutonning kashfiyotlari bilan yakunlandi. Endilikda falsafa kechayotgan o'zgarishlarning mohiyati va ko'lamini qamrab olishi, hodisalar rivojini tushuntirib berishi, kishilarni yangicha olamga olib kirishi lozim edi. Bunda insonning tabiatga, jamiyatga, o'z-o'ziga hamda xudoga bo'lgan munosabati mutlaqo o'zgacha ma'no kasb etdi.

Dunyoqarashning yangilanishi tabiiyki turli ziddiyat va qarama-qarshiliklarga olib keldi. Eskicha an'analarning hukmronligidan xalos bo'lish ko'p harakat va vaqt talab qilardi. Biroq, bunga qaramay, yangicha falsafiy yo'nalishlarning vujudga kelishi ijtimoiy zaruratga aylandi. Yangi davr falsafasining yirik namoyondalaridan biri - Frensis Bekon (1561- 1626 yillar). Uning mashxur asarlari: “Yangi organon” (1620 y), “Falsafaga raddiyalar”

(1608 y), “Yangi Atlantida” (1620 y). Bekon an’anaviy bilish usullarini samarasiz ekanligini tanqid qiladi va ularning sabablarini inson tafakkuridagi to’rtta idollarda deb ko’rsatadi, bular: “urug’ idoli”, “g’or idoli”, “bozor idoli”, “teatr idoli”. Bekon inson tafakkurini turli nufuz va bid’atlar ta’siridan xalos qilishni ta’kidlaydi xamda bilishda tajribaga asoslangan induktiv usulni ilgari suradi. Bu davrda Bekon empirizmga muqobil tarzda fransuz faylasufi Rene Dekartning (1596 - 1650 yillar), ratsionalizmi yuzaga keldi. Uni haqli ravishda yangi davr Evropa falsafasining asoschilaridan biri sifatida ko’rsatishadi. Xuddi Bekon kabi Dekart falsafasining ham asosiy mohiyati, bu - bilimlarning xaqqoniyligi muammosi edi. Ammo Bekondan farqli tarzda Dekart, tajribaga emas, bilish jarayonining o’ziga urg’u berdi. U matematik dalillash va analez metodiga tayangan holda bilishning o’ziga xos to’rtta qoidasini ajratib ko’rsatadi: 1) to’la ishonch hosil qilmay turib, biror narsani haqiqat o’rnida qabul qilmaslik; 2) o’rganilayotgan muammoni talab qilingan darajada qismlarga bo’lib tahlil qilish; 3) fikrning bosqichma –bosqich tarzda oddiydan murakkabga qarab yo’nalganligi; 4) muammoni o’rganish jarayoni qat’iy va to’la hisob-kitob asosida olib borilishi hamda hech bir elementni nazardan chetda qoldirmaslik. Dekart barcha mavjud narsalarning, bir-biridan mustaqil holda moddiy va nomoddiy substansiyalardan tashkil topganligini takidlaydi. Moddiy substansiyaning atributi ko’lam, nomoddiy substansiyaning atributi – aql. Bu substansiyalarni o’z atributlari yordamida bilish mumkin. Dekartga ko’ra moddiy tabiat mexanik xarakterga ega, uning mohiyati ko’lam va harakat orqali namoyon bo’ladi. Shu bois har qanday moddiy jism mexanik qonun asosida harakatlanadi va ruhiy ibtidoga bo’ysunmaydi. Dekartning ushbu mulohazalari o’simlik va hayvonot olamiga taalluqli. Insondagi aql va jism o’rtasidagi bog’liqlikning murakkabligi shundaki, ularning har ikkisi ham alohida mustaqil substansiya: aql bo’linmas va ko’lamga ega emas, jism esa, bo’linuvchan, ko’lamga ega, murakkab.

Dekart falsafasining keyingi davr uchun ahamiyatli jihati, unda inson aqlining markaziy o’ringa ko’tarilishidir. Yangi davrdagi keyingi falsafiy qarashlar ratsionalizm va empirizmning o’ziga xos sintezi vujudga kelgunga qadar, ushbu ikki maktabning o’zaro qarshi kurashi sifatida namoyon bo’ldi umuman olganda ratsionalizm ham, empirizm ham o’z mohiyatiga ko’ra, o’rta asrlar Evropa madaniy hayotiga singib ketgan an’analarga qarshi kurashish natijasi o’laroq yuzaga keldi. Har ikkala maktab ham, insonning aql imkoniyatlarini baholash muammolariga echim izlashni, tom ma’nodagi ilm ma’rifatni yuzaga chiqarishni maqsad qildi. Faylasuflar nafaqat tabiatshunoslik fanlariga diqqat qaratdi, endilikda yangi davr Evropa kishisining ijtimoiy-siyosiy xuquqiy o’rni haqida ham yangicha qarashlar shakillandi.

Dekartdan so’ng ratsionalizm g’oyalari Benedikt Spinoza va Gotfrid Leybnitslar tomonidan yanada rivojlantirildi. Benedikt (Barux) Spinoza (1632-1677 yillar) Niderlandiyalik faylasuf. Spinoza o’z qarashlarini Dekart ratsionalizmning davomchisi sifatida ko’rsatadi. Uning eng yirik asarlaridan biri “Etika” matematik dalilash metodi asosida yozilgan. “Etika”ning har bir qismi keltirilgan aksiomalarni ta’riflash va teoremlarni isbotlash bilan boshlanadi.

Spinoza falsafasining asosiy tushunchalaridan biri bu - yagona va cheksiz substansiya bo'lib, u ayni paytda xudo va tabiat sifatida namoyon bo'ladi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza olamning ilk ibtidosini yagona mohiyatda deb biladi va falsafiy monizm prinsipini yoqlaydi. Substansiya ko'plab, cheksiz atributlarga ega, inson ulardan faqat "ko'lam" va "aql"ningina anglay oladi. Har bir atribut o'zida substansiya mohiyatini aks ettiradi, biroq ular substansiyaga nisbatan chegaralangandir. O'z navbatida har bir atribut ko'plab "moduslarning" yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Aynan moduslarning namoyon bo'lish shakli tufayli biz atributlarning alohida birligini bila olamiz. Spinozaga ko'ra moddiylik va nomoddiylik alohida substansiya bo'lmay, aksincha, bir mohiyatning ikki xil shakldagi ko'rinishidir. Shu bois insonning aqlni idrok etishi jismni, jismni idrok etishi esa aqlni bilishi deya baxolanadi.

Ratsionalizmning yana bir vakillaridan biri, Olmon faylasufi, matematik fizik olim **Gotfrid Leybnits (1646 1716 yillar)**. U. Leybsig universitetida matematika va fizikadan tashqari tilshunoslik, tarix hamda xuquqshunoslik fanlarini ham chuqur o'zlashtirgan. Leybnits ham huddi Spinoza kabi Dekart o'rta tashlagan masalalar ustida bahs yuritadi. Uni Dekart ilgari surgan aql va jism o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muammosi qanoatlantirmaydi Leybnits Dekart g'oyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda Spinoza va uning qarashlaridan farqli, o'ziga xos ratsionalizm tizimini yaratadi. U karteziyaning dualizmni ham, Spinozaning, xudoni borliqqa aynanlashtirgan panteizmini ham qabul qilmaydi. "Monadalar" Leybnits falsafasining markaziy tushunchalaridan biri xisoblanadi. Monadalar bo'linmas mohiyat bo'lib, butun borliq ularning yig'indisidan tashkil topgan. Monadalar alohida birlik bo'lib, o'zaro ta'sirga ega emas. Monadalar quyidan yuqoriga qarab, qat'iy ierarxik tarzda tartiblangan. Ierarxiyaning quyida joylashgan monadalar moddiy borliqni tashkil qiladi. Ierarxiyaning yuqori qismida esa nomoddiy borliqni tashkil qiluvchi monadalar joylashadi. Natijada Leybnitsning monadalar olami xudoni "oliy monada" sifatida aks ettiradi. Uning "bizning olam tasavvurdagi olamlarning eng yaxshisidir" degan so'zlar bilan ifodalanuvchi falsafiy optemistik konsepsiyasi ham monadalarning tartiblanish g'oyasiga asoslanadi.

Yangi davr falsafasida Bekondan keyingi empirizm maktabining vakillari sifatida ingliz faylasuflari T. Gobs, J. Lokk, J. Berkli, D. Yum fransuz faylasuflaridan esa, E. Kondilyak, K. Gelvetsiy, P. Golbaxlar sanab o'tiladi. Biz bu o'rinda Lokk, Berkli va Yum qarashlariga to'xtalib o'tamiz.

Jon Lokk (1632 1704 yillar) ingliz faylasufi. Inson aql idrokining paydo bo'lishi, uning imkoniyatlari chegaralari haqidagi g'oyalar Lokk falsafasining asosini tashkil etdi. Bekon kabi Lokk ham, har qanday bilim tajribaga asoslanishi kerakligini takidlaydi. Lokk empirizmni "tug'ma g'oyalar" konsepsiyasini ilgari suruvchi ratsionalizmga qarshi qo'yadi. U bilish jarayonida "tug'ma g'oyalar" konsepsiyasining ahamiyatini butunlay inkor qiladi. "Yer yuzida butun boshli xalqlar biz bilgan xudo haqidagi tushunchalardan xabardor emas, bolalar, aqli zaiflar esa, mantiq qoidalarini deyarli bilmaydi. Xo'sh, u holda tug'ma g'oyalarning mavjudligini qanday isbotlash mumkin. Insonda tug'ma g'oyalar emas, bilish imkoniyati mavjud, ammo bu konsepsiyaning

paradoks jihatida shundaki, inson o'zidagi mavjud bu g'oyalarni o'zi bilmaydi" deya takidlaydi Lokk. Ratsionalizmga qarshi o'laroq Lokk, inson aqlini toza qog'ozga o'xshatadi: undagi bilimlar faqat tajriba asosidagina to'planadi. Lokk qarashlariga ko'ra falsafaning asosiy metodi tajribaga tayanishi kerak.

Ingliz empirizmining yana bir vakillaridan biri Djordj Berkli empirizm g'oyalarini Lokk qarashlaridan farqli, o'ziga xos tarzda talqin qiladi. Berkli Lokk taklif qilgan birlamchi va ikkilamchi sifatlarni empirik yo'l bilan ajratib bo'lmashini ta'kidlaydi. Bizning sezgilarimizdan tashqaridagi moddiy jismlarni bilish empirizmning imkoniyati doirasida emas, biz faqat kombinatsiyaga kirisha oladigan mavjud narsalarni, ya'ni sezgilarimizning kompleksiniga bila olamiz. Berklining ushbu qarashlari faqat seziladigan narsalargina mavjud degan xulosani keltirib chiqaradi. Unga ko'ra olam hissiz, ta'amsiz, hidsiz, rangsiz substansiyalardagina iborat, ularni hissiy sezgilarimiz yordamida bilamiz. Berklining bu qarashlari keyinchalik mexanik materializm g'oyalarining vujudga kelishiga imkon yaratdi.

Ingliz empirizmining yana bir yirik namoyondalaridan biri, - David Yum. Uning nomi mumtoz falsafada empirizmning mantiqiy imkoniyatlarini tugatilishi bilan bog'liq. Yum o'z etiborini Lokk taklif qilgan empirizmning chuqur tahlil qilishga qaratadi. Keyinchalik Yumning izdoshlari uni tanqid qilarkanlar o'zlari, tajribada o'rnatilgan qat'iy chegaraga amal qilmadilar. Ular ilgari surgan empirizm metafizikaga, yoki Berkli nazarda tutgan materialistik spiritualizmga aylanib ketdi. Yumga ko'ra ayni shu jihat Lokk empirizmining asosiy kamchiligi edi. Yum Lokk empirizmining metafizikaga aylanib ketishiga sabab qilib, tajribada o'rganilishga imkon bo'lmagan ikki tushunchani, ya'ni sababiylik va substansiya tushunchalarini keltiradi.

Sababiylikni empirizmning prinsiplariga asoslangan xolda, moddiy va ruhiy olam hodisalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni keltirib chiqaruvchi tushuncha sifatida tadqiqot doirasidan olib tashlash lozim. Sababiylikka bog'liq tajriba - muayyan vaqtdagi biror hodisalarning ketma ketliginiga o'rganadi, u aynan bir hodisa ikkinchisini yaratishini to'la isbotlab bera olmaydi. Shu bois sababiylik ob'ektiv emas, sof sub'ektiv holat bo'lib, tafakkur yuritishning odatlanib qolgan shaklidir. Aynan shu odatlanish shakli narsa va hodisalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik zarurati haqidagi yolg'on illyuziyalarni keltirib chiqaradi, tajribada esa, bu bog'liqlikni isbotlab bo'lmaydi. Yumning inson aqlining imkoniyatlariga nisbatan skeptitsizmi asosan metafizik qarashlarga qaratilgan edi. U Nyuton fizikasini yoqlarkan, faqat tajriba natijasida egallangan bilimlarga qadr qiymatga ega ekanligini takidlaydi.

XVIII asrda Yevropada yuzaga kelgan ijtimoiy-falsafiy qarashlar ma'rifatparvarlik falsafasi sifatida keng tarqaldi. Fransiyada ma'rifatparvarlik keng ijtimoiy, madaniy, siyosiy harakat sifatida XVIII asrning o'rtalarida vujudga keldi, xamda mutlaq manarxiya oqibatida yuzaga kelgan inqirozlar bois 1774-1789 yillarda burjua inqilobi va 1793-1794 yildagi yakonbinchilarning diktaturasi oqibatida o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davr faylasuflarining g'oyalaridagi xilma-xillikka qaramay, ularni insoniyat taraqqiyoti markaziga ilm ma'rifatni qo'yish, ratsionalizm kabi tendensiyalar

birlashtirib turardi. Fransuz faylasuflaridan biri Gelvetsiy aytadi: “insoniyatning barcha musibatlarining asosiy sababchisi bu johillikdir”. (sm 23, 278).

Inson ofat va musibatlardan faqat ilm-marifat yordami bilangina xalos bo‘la oladi. insonning mayog‘i bo‘lgan aqlda ham “yashirin, uzluksiz inqiloblar” yuz beradi hamda johillik barham topa boshlaydi. Marifatparvarlik dunyoqarashining asosiy xususiyatlari biri bu ratsionalizm bo‘lib, unga ko‘ra tabiyat va tafakkur qonuniyatlari o‘zaro aynanlashtiriladi. Ushbu tamoyil qisman Dekart ratsionalizmiga asoslangan, hamda u keyinchalik Gegel panlogizmida ham o‘z aksini topadi. Ammo Dekart, Gegel va marifatparvarlarning ratsionalizmining umumiy jihati shundaki, unga ko‘ra mexikaning sodda, mantiqiy qonuniyatlari borliqning umumiy, yaxlit qonuniyatlariga muvofiq keladi. Oldingi asrlardanoq yetakchi fanga aylanib ulgurgan mexanika astronomiya, matematika bilan qo‘shilgan holda o‘sha davrdagi ilg‘or faylasuflarning asosiy mashg‘ulotiga aylandi. Mexanika, matematika va mantiq uchligi XVIII asr ratsionalizmining asosi sifatida etirof etildi.

Gobbsga ko‘ra jamiyat mexanika qonuniyatlarining ijtimoiy hayotdagi mahsuli sifatida baholanadi. Golbax esa tabiat qonunlarini insoniyat tafakkurining muallimi va mezoni deya talqin qiladi. Johillik, omilik nafaqat illat sifatida, balki tabiat, jamiyat taraqqiyotiga g‘ov, to‘siq deya qoralanadi. Biroq deistlar ham materialistlar ham bu borada turlicha yondashuvga ega. Ularning biri uchun olam tartiboti yaratuvchining irodasi bilan bo‘lsa, ikkinchi tomon uchun esa, borliqdagi tartibot tabiat qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Ushbu konsepsiya: birinchidan inson oliy tafakkur in‘om etgan aqlga ko‘ra borliqni anglaydi degan qarashni o‘zida aks etiradi. Spinoza bu konsepsiyani moddiy substansiya sifatida talqin qilgandi. XVIII asr ma‘rifatparvarlarining xulosalariga muvofiq esa, olam oqilona strukturaga ko‘ra yaralgan bo‘lib, tabiat va tafakkur qonunlari aynandir. Tabiat va jamiyatdagi kauzal, tasodifiy hodisalar ham mantiqiy asosga ega. Demak olamni nafaqat aql yordamida mutlaq bilish, balki uni intuitiv his qilish ham tan olinadi.

XVII asr ratsionalistlaridan farqli o‘laroq fransuz marifatparvarlarining qarashlarida tafakkurdan tabiatga qarab emas, aksincha tabiatdan tafakkurga qarab rivojlanish kuzatiladi. Bu borada Didro va Gelvetsiyning qarashlari sensualizmni inkor qilmaydi. Inson tabiat tomonidan unga berilgan sezgi organlari yordamida borliqni anglaydi. Shu bois u tabiatdan o‘rnak olmog‘i kerak. Bu harakat esa tom ma‘nodagi donishmandlik sanaladi. tabiatning o‘zi aqlli emas, biroq u aqlli mavjudotlarni yaratadi. “Falsafiy qarashlarga qo‘shimchalar” asarida Didro diniy e‘tiqod va tabiat oqilonaligi bir-biriga muvofiq kelmaydi, chunki tabiat jonli emas, biroq u oqilona tartibotga ega: insonning baxtli bo‘lishga intilishi tabiat qonunlariga muvofiq keladi deya ta’kidlaydi.

Yuqoridagi fikrlardan shuni kuzatish mumkinki, tabiat qonunlarini xuquqiy darajasigacha ko‘tarish tendensiyasi kuzatiladi. Boshqacha qilib aytganda, ma‘rifatparvarlar tabiiy, adolatli, ratsional qonunlarni yaratish g‘oyasini ilgari surishadi. Bu g‘oyalar o‘zida naturalistik orientatsiyaga tayangan, gnoseologik

optimizmni ifoda etadi. Xatto Volter hamda Russoning ilm-m'arifatni sof nazariy aql mahsuli ekanini ta'kidlovchi deistik qarashlari ham, ma'rifatparvarlik g'oyalarining yaxlitligiga putur etkazmaydi.

Tanqidiy ruhdagi ma'rifatparvarlik g'oyalari garchand XVIII asr o'rtalarida Fransiya'dagi inqilobiy hayotga muvofiq kelmasada, ma'rifatparvarlar ratsionallikka asoslangan o'z qarashlarini kun kelib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida yuzaga chiqishiga ishonganlar. Mohiyatan olib qaraganda ma'rifatparvarlik falsafasi asosan siyosiy g'oyalarni o'zida aks ettirib, o'z davrining ijtimoiy hodisalariga tanqidiy nuqtai nazardan baho berarkan, ushbu inqirozlardan faqat ilm ma'rifat yo'li bilangina xalos bo'lish mumkinligini ta'kidlashadi. Avvalambor ushbu qarashlar tasavvurda qotib qolgan spekulativ, dogmatik metofizikaga ham qaratilgan edi. Xususan Didro, Volter, Gelvetsiyning antispekulativ sensualizmi o'zidan oldingi davrdagi ratsionalistik qarashlardan birmuncha farq qiladi. Ayniqsa bu borada Lokk, shuningdek Nyuton mexanikasining ta'siri ancha sezilarli. O'sha davrda ijtimoiy hayot xamda tafakkurda yuz bergan inqiloblar falsafiy dunyoqarashni mutloq boshqa o'zanga burib yubordi. Xususan bu davrda diniy mutaassiblikka qarshi o'laroq, falsafada materialistik yondashuvlar etakchi o'ringa ko'tarildi. Ayniqsa Didro, Golbax kabi faylasuflarning qarashlari o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Masalan Golbax: "materiya va harakatning yaxlitligi olamning paydo bo'lishidan ko'ra, kishilik jamiyatining shakllanishiga katta hissa qo'shgan.."- , deb yozadi. Bir so'z bilan aytganda marifatparvarlar kishilik jamiyati va ilm-fan taraqqiyotini yoqlaydilar, biroq bu taraqqiyot ayrim biologik elementlarni hisobga olmaganda sof mexanik ahamiyat kasb etadi. Ular Nyuton mexanikasini olamning hamma hududiga mutlaq, birdek ta'sir o'tkazadigan tabiiy va ijtimoiy borliqning fundamental asosi haqidagi yakuni xulosa sifatida talqin qiladilar. Masalan, ma'rifatparvar faylasuflardan biri Lametri: "ijtimoiy munosabatlar bu axloqiy munosabatlardir, axloq esa, Nyuton mexanikasining uzviy davomi. U organizmlar munosabatidan ko'ra, ijtimoiy munosabatlarga ko'proq muvofiq keladi", deya uqtiradi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlari Germaniyada dastlab adabiyot san'at, keyinchalik esa ijtimoiy siyosiy o'zgarishlar bilan bir qatorda falsafiy qarashlar keng taraqqiy etdi. Ijtimoiy boshboshdoqlikka barham berish istagi hamda o'zgarishlarga moyillik Germaniya jamiyatida o'ziga xos yangicha madaniyatni taraqqiy etirishga imkon beruvchi barqaror ma'naviy muhitni yaratdi. an'analar, diniy qadriyatlarga sodiqlik ruhiga qaramay , xurfikrlilik, ma'rifatparvarlik kabi g'oyalar olmon jamiyatining ijtimoiy hayotiga kirib bordi. Madaniy g'oyaviy o'zgarishlar Gete, Shiller, Lessing, Kant kabi shoir va faylasuflarning ijodida aks etdi. Bu ma'noda olmon mumtoz falsafasining asoschilaridan biri Immanuil Kantning (1724 1804 yillar), g'oyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Kant falsafasi ma'rifatparvarlik g'oyalarining tanqidi va yakuni sifatida baholanadi. Kantning falsafa tarixidagi o'rni XIX - XX asrlardagi falsafiy qarashlar aynan uning g'oyalari asosida rivojlanganligi bilan ham axamiyatli sanaladi. Kantning ijodi shartli ravishda ikki bosqichga: tanqidgacha va tanqidiy

davrlarga bo‘lib o‘rganiladi. Tanqidiy davrgacha bo‘lgan bosqichda Kant ijodi tabiiy ilmiy va naturfalsafiy xarakterga ega. Aynan shu bosqichda uning “Osmonning umumiy, tabiiy tarixi va nazariyasi” nomli traktati yoziladi. Ushbu traktatda bayon qilingan nazariyalar keyinchalik Kant va Laplas nazariyasi sifatida shuxrat qozonadi. Kant ijodining ikkinchi bosqichini tanqidiy deya nomlanishi, uning, falsafaning vazifasiga nisbatan yangicha yondashuvni ilgari surishi bilan izohlanadi. Faylasuf har qanday dogmatik qarashni tanqidiy baxolashi lozimligini ta’kidlaydi. Kant o‘zidan oldin qarama-qarshi pozitsiyada bo‘lgan ratsionalizm va empirizm g‘oyalarini o‘ziga xos tarzda sintez qildi. U har ikkala yo‘nalishning o‘zi ijobiy deb bilgan tomonlarini birlashtirib, keraksiz jihatlarini rad etdi. U empiriklarning aql tajribaga tayanishi kerak degan mulohazalarini yoqlaydi, lekin ularning inson aqli dastavval oq qog‘ozga o‘xshatilishini inkor qiladi. Kant ratsionalistlarning “tug‘ma g‘oyalar” haqidagi qarashlarini ham tanqid qiladi. U tug‘ma g‘oyalar o‘rniga, aprior bilimlar tushunchasini qo‘llaydi. Aprior bilimlar o‘ziga xos tafakkur va mushohada shakli bo‘lib, ular ob‘ektga emas, sub‘ektga tegishli. Ular hissiy idrok va aqliy bilish strukturasiga mos xarakterga ega. Aprior bilimlar hech qachon “narsa o‘zida”da mavjud emas. Shu sabab ham ular “tug‘ma g‘oyalar” bo‘la olmaydi. Kantning qarashlari o‘zidan keyingi Evropa, ayniqsa Olmon falsafasiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Kantning izdoshlari u ko‘targan muammolarni yanada aniqroq bayon qilishga uning kamchiliklarini izohlashga xarakat qildilar bunga misol tariqasida I. Fixtning (1762 - 1814 yillar) qarashlarini keltirib o‘tamiz. Uning 1792 yilda e‘lon qilingan “Har qanday vahiyni tanqidi” ocherki Kantning “Sof aqlning tanqidi” nomli asaridan ta’sirlanib yozildi. Fixtning mazkur ocherkini Kantning o‘zi e’tirof etadi.

Kantning aprior bilimlar shakliga ega bo‘lgan transsendental sub‘ekt g‘oyasi falsafaning borliq haqidagi nazariyalarini ong ontologiyasi sifatida baxolashga imkon yaratdi. Fixte Kant falsafasining aynan shu tomoniga etibor qaratdi. U Kant metafizikasida uchraydigan dualistik elementlarni tanqid qiladi va “narsa o‘zida” g‘oyasini qabul qilmaydi. Fixte Kant metofizikasini dialektik yo‘l bilan tahlil qilishga urunadi. Keyinchalik bu urinish Shelling va Gegel tomonidan tanqidga uchraydi.

Fridrix Shelling (1775 - 1854 yillar) olmon idealistik maktabi vakillaridan biri. Leybsik universitetida tabiiy fanlar va falsafadan ta’lim oladi. 1800 yilda e‘lon qilingan “transsendental idealizmning tizimi” nomli asari unga katta shuxrat keltiradi. Shelling tabiat va ruh aynanligi prinsipiga tayanadi. Unga ko‘ra tabiat ham, ruh ham mutloqlik, yoki xudoning turlicha namoyon bo‘lish shaklidir. Shelling falsafasi Kantning transsendentlik haqidagi qarashlari bilan sug‘orilgan, Bruno va Spinoza panteizmining qayta ishlangan shakli edi. Tabiat va ruhning aynanligi azaldan mavjud bo‘lib, u bizning sezgilarimizga ko‘ra farqlidir. Bizga namoyon bo‘layotgan reallik va ideallik bir xil mohiyatga ega. Shelling falsafasidagi tabiat va san’at, naturfalsafa va falsafaning g‘oyat yaqinligi zamondoshlari, ayniqsa F.Gegel tomonidan adabiyot va fan funksiyalarini chalkashtirilishi sifatida tanqid qilindi.

Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770 - 1831 yillar) Tyubingen universitetining ilohiyotshunoslik fakultetida ta'lim olgan. U Shelling bayon etishga urungan mutloq ruhning san'atda namoyon bo'lishi g'oyasiga tayangan real va ideallikning aynanlik prinsipini tanqid qilib, san'at modelining o'rniga fan modelini qo'llaydi hamda mutloq ruhning namoyon bo'lishini mantiqiy jarayon sifatida ko'rsatadi. Haqiqat mavjud bo'lgan haqiqiy shakl faqat fandagina namoyon bo'ladi. Ushbu qarashlar Gegelga inson ongining barcha sohalarini qamrab oladigan ulkan falsafiy tizim yaratishga imkon berdi. Klassik e'tiqod shakllarini falsafaning ta'riflash predmetiga ajratarkan Gegel, uning mantiqiy harakatini mutloq ruhga muvofiqligini ko'rsatadi. Narsalar o'z asosiga ko'ra fikrdir, ya'ni barcha mavjid narsalar aqlga muvofiqdir, barcha aqlga muvofiq narsalar mavjuddir, yoki boshqaa qilib aytganda g'oya bu haqiqatdir, barcha haqiqatlar esa, g'oyadir. Mutloq ruh namoyon bo'lishining har bir bosqichi o'ziga xos mazmunga ega, san'at ham, din ham uni to'la aks ettira olmaydi, faqat sof aqldagina u to'la namoyon bo'ladi.

Insoniyat tarixini katta ko'lamda tizimli talqin etilishi Evropa madaniy hayotiga beqiyos ta'sir ko'rsatdi. Shuning bilan bir qatorda, o'zida ratsionalizm prinsiplari, sub'ekt va ob'ektning o'zaro qarama-qarshi konsepsiyalarini mujassamlashtirgan Gegel ta'limoti Evropa mumtoz falsafasining yakunlovchi bosqichi ham edi. Gegel qarashlarining tanqidi Evropada o'ziga xos noklassik falsafiy yo'nalishlarni yuzaga chiqardi.

Gegel g'oyalari katta mavqeyga ega bo'lgan davrlardayoq unga tarafdor bo'lmagan, qarashlarini keskin tanqid qilgan faylasuflar paydo bo'ldi. Bular olmon faylasufi Artur Shopengauer va Daniyalik faylasuf Seren Kerkigor edi. Ularning ilgari surgan g'oyalari mumtoz falsafaning prinsiplaridan tubdan farq qilib, unda inson borlig'ining mohiyati, uning olamdagi o'rne, o'lim va hayot, inson hayotining ma'nosi kabi muammolar o'rta tashlandi va Evropada keyinchalik bu yo'nalish postklassik falsafa nomi bilan keng tarqaldi.

Shopengauer (1788-1860 yillar) olmon faylasufi. Shopengauer Evropada keng yoyilgan zamonaviy falsafaning asoschilaridan biri sanaladi. 1818 yilda uning mashxur asari "Olam iroda va tasavvur sifatida" nomli asari yoziladi. Shopengauerning nuqtai nazaricha olam insonga iroda va tasavvur sifatida namoyon bo'ladi. Iroda bu - Kant nazarda tutgan "narsa o'zida bo'lib", u borliqning azaliy ibtidosidir. O'z tabiatiga ko'ra qandaydir kosmik, biologik kuch tasavvur sifatida olam insonning ongida aks etadi, oqibatda zamon, makon, sub'ekt ob'ekt alohida narsalarning turfa xiligi hamda ular o'rta tashdagi sababiy bog'lanishlar vujudga keladi. Bularning bari inson aqli, idroki o'z aprior shakliga ko'ra shunday yaratilgan. Bu olamda inson mutloq irodaning ixtiyoridadir, u borliq qonunlarini anglashi, unga moslashib yashashi uchun insonga intellekt bergan. Insoning hayoti, mavjudligi qanchalik bema'no bo'lmasin, mutloq iroda uni yashashga majbur qiladi. Shopengauer yangi davr falsafasiga birinchilardan bo'lib pessimizm ruhini olib kiradi, biroq, XIX asrning birinchi yarmida avj olgan iqtisodiy, madaniy, ta'lim sohalaridagi taraqqiyot bois uning g'oyalariga etarlicha etibor berilmaydi.

Seren Kerkigor (1813 - 1855 yillar) Daniyalik faylasuf, huddi Shopengauer kabi uning qarashlari ham o'z davrida etirof etilmagan. U o'zining "YOki yoki" asarida inson shaxsiyati bosib o'tishi lozim bo'lgan uch bosqich: estetik, axloqiy va diniy bosqichlarni ko'rsatadi. Estetik bosqichda inson hissiy va jismoniy lazzat va farog'at uchun yashaydi. Bu ma'noda u hayvonga, yana ham aniqroq qilib qaytganda aldov va yolg'onlar bilan ovunadigan bolaga o'xshaydi. Kerkegorning fikricha aksariyat kishilar hayotlari davomida bu bosqichdan chiqib ketolmaydilar. Axloqiy bosqichda inson o'zining nafaqat jismdan, balki ruhdan ham iborat ekanligini anglaydi. Bu bosqichda u umidsizlik va azob chekadi, zotan umidsizlik, inson mohiyatini anglashda zaruratsidir. Inson kamoloti uchun axloqiy bosqichning o'zi etarli emas, u e'tiqod bosqichida umidsizlikni keltirib chiqargan zarurat bilan kurashadi va o'zi uchun imkoniyat topadi. Kerkegorga ko'ra faqat chin ma'nodagi e'tiqodgina insonni umidsizlik va azob uqubatdan qutqaradi.

Shopengauer qarashlari ta'sirida shakllangan yana bir yirik faylasuflardan biri **Fridrix Nitsshe (1844 - 1900 yillar)** uning asosiy asarlari: "Fojianing musiqa ruhidan yaralishi", "Quvnoq fan", "Axloq gnoseologiyasi", "Zardusht shunday degandi". U o'zining "Fojianing musiqa ruhidan yaralishi" asarida qadimgi Yunon madaniyatini tahlil qilarkan, unda ikki ma'bud, Apollon va Dionis kulti o'zaro qarama-qarshilikda bo'lganligini aytadi. U ratsional, tizimli tartiblangan bilim ramzi sifatida Apollonni, irratsional, mistik bilimlar ramzi sifatida Dionisni ko'rsatadi. Nitsshe fikricha fojiaviylik Dionis ruhidan yaraladi. Fojiaviylik, irratsionallik har qanday san'atning o'zagi hisoblanadi. Nitsshe Evropa madaniyati inqirozini ratsionallikni hayoti instinktlar, irotsionallik, mistika ustidan qozongan g'alabasi natijasida deb biladi. Nitsshe falsafasida ko'tarilgan yana bir muammolardan biri, inson mohiyati muammosidir. U xristianlik dinining g'oyalarini, shuningdek sotsializm va demokratiyani ham keskin tanqid qiladi. Nitsshe fikricha aynan shu g'oyalar hech narsaga qodir bo'lmagan, shaxsiz olomonning manfaatlariga xizmat qiladi. Insoniyat hali ham hayvonlik xolatidan yuqoriga ko'tarilmagan, undan faqat ayrim faylasuflar, avliyolar va ijodkorlar xalos bo'lganlar. Buning uchun insoniyat ming yillardan buyon o'rnatilgan qadriyatlar tizimini o'zgartirishi, ularni qayta baholashi lozim deya ta'kidlaydi Nitsshe.

XIX asrning oxiri, XX asrning boshlarida tabiatshunoslik fanlarining nazariy taraqqiyoti natijasida, Spinoza va Feyerbaxning spekulativ materializmi hamda Gegel, Fixte, Shellingning idealizmi jamiyat rivoji va fan sohalaridagi o'zgarishlarni to'la tushuntirib bera olmadi.

XVI XVII asr Evropa hayotida ulkan o'zgarishlar asri bo'ldi. Insonlarning hayot tarzi, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashidagi tub o'zgarishlar falsafada yangicha uslub va muammolarni keltirib chiqardi. Bu davrda falsafiy tafakkur yo'nalishlarini belgilab bergan muhim xodisalardan biri bu - fan inqilobi edi. Ushbu inqilob N. Kopernik, I. Kepler, Tixo Brage, G. Galiley kabi olimlarning kashfiyotlari bilan boshlanib, I. Nyutoning kashfiyotlari bilan yakunlandi. Endilikda falsafa kechayotgan o'zgarishlarning mohiyati va ko'lamini qamrab olishi, xodisalar rivojini tushuntirib berishi, kishilarni yangicha olamga olib

kirishi lozim edi. Bunda insoning tabiatga, jamiyatga, o'z o'ziga hamda xudoga bo'lgan munosabati mutlaqo o'zgacha ma'no kasb etdi.

XX-XXI asr G'arb falsafasining oqimlari. XX-XXI asr G'arb faylasuflari ijodida fan falsafasining rivoji.

XX asrning yangicha ilmiy tarixiy yondashuvlari asosida materializmning "ilmiy materializm", "antropologik materializm" kabi doktrinalari va spekulativ idealizmning: "neorealizm", "neotomizm" kabi yo'nalishlari saqlanib qoldi. Ayniqsa falsafa sohasida ushbu yo'nalishlarning o'zaro birlashish jarayoni kuzatilmasada, ularning o'zaro diologi, sintezi tendensiyasi yuz berdi. XX asrda falsafa ssientizm va antissientizm kabi o'zaro qarama qarshi yo'nalishlarning faoliyatida aks etdi. Ssientizm XIX asrda vujudga kelgan pozitivizmning mantiqiy davomi bo'lib, uning g'oyalari tabiiy fanlarning taraqqiyotiga qaratilgan. Unga ko'ra ilmiylikning namunasi, zamonaviy fizika bilan belgilanadi. Biroq, zamonaviy fizika doirasida yuzaga kelgan "Nisbiylik" va "kvantlar" nazariyalari fizik ob'ektlarning ziddiyatli tabiatga ega ekanligini izohlovchi, yangicha ratsionalizmi vujudga kelishiga imkon berdi. Bu ma'noda ssientizm va antissientizmning ilmiylik xaqidagi xulosalari nisbiy ahamiyatga ega, shuningdek, ratsionalizm va empirizm, ratsionalizm va irratsionalizm kabi yo'nalishlarni o'zaro qattiq chegaralash o'zini oqlamadi. Irratsionalizm gumanitar fanlarning o'ziga xosligiga urg'u beradi xamda, jamiyat, inson, uning madaniyati tuganmas ob'ekt ekanligini ta'kidlaydi.

XX asr falsafasi o'zining ko'p predmetli ekanligi bilan xam ajralib turadi. Undagi maktab va yo'nalishlarning turfa xilligi zamonaviy fan va madaniyatning ko'p qatlamliligini ko'rsatadi. XX asr falsafiy yo'nalishlarining tasnifiy muammosi batafsil, chuqur tahlil etilmagan, biroq shunga qaramay, tatqiqotchilar quyidagi uchta guruhni tasnifni keltirishadi: 1) tahliliy pozitivistik yo'nalish; (mantiqiy pozitivizm, postpozitivizm), 2) ekzistensial fenomenologik yo'nalish; 3) diniy falsafiy yo'nalish; (neotomizm, neoprotetantizm, islom va budaviylik falsafasi).

Yuqoridagi tasnifdan ayrim yo'nalishlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz:

Tahliliy pozitivizm - tahliliy pozitivizmning asosiy maqsadi, fanning tili va tamoyillarini ishlab chiqishga qaratilgan. U ilmiy nazariyalarning mantiqiy strukturasi va fanning ahamiyatini tadqiq qiladi. Neopozitivistlar ilmiy mulohazalarning ahamiyatini ko'rsatish, aniqlash maqsadida verifikatsiya prinsipini taklif qilishdi, keyinchalik mantiqiy pozitivistlar ushbu prinsipni "tasdiqlash" yoki "sinab ko'rish" tamoyili sifatida qabul qilishdi. Unga ko'ra biror bir mulohaza yoki faraz, tajribada sinab ko'rilgandagina haqiqat sanaladi. Lekin mantiqiy pozitivistlar tajribani o'ziga xos tor doirada talqin qilganlar. Bu ma'noda mantiq va matematika olimlar o'rtasidagi o'zaro konvensiya, ya'ni, kelishuv va hamjihatlikka asoslanadi. Keyinchalik ushbu g'oyaga tayangan yangicha pozitivizm vakillari, bilimlarni unifikatsiya qilish tamoyilini ilgari surdilar va bu tamoyil bugungi kunda xam o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ekzistensializm - pessimistik falsafa sifatida vujudga keldi. Ushbu yo'nalish zamonaviy sivilizatsiya sharoitida, keskin qarama-qarshiliklar ichida inson mavjudligi muammosiga e'tibor qaratadi. Ekzistensializm yo'nalishi

vakillari: Karl Yaspers, Martin Xaydegger, Jan Pol Sartr, Alber Kamyu, Gabriel Marsel va boshqalar. Ekzistensializm XX asr dramtizmining falsafiy ifodasi, borliq va yo'qlik, o'lim va hayot o'rtasidagi insonning qarashlari sifatida maydonga keldi. Uning markaziy muammolaridan biri bu insonning jamiyatdan begonalashuvi. Begonalashuv - ko'p yoqlama tushuncha bo'lib, u individning o'zi ustidan hukmronlik qilayotgan bosimga qarshi faoliyat, davlat, turli mehnat tashkilotlari, ijtimoiy insitutlar, o'zi kabi boshqa individlarga nisbatan isyon sifatida namoyon bo'ladi. Ekzistensializm individning tashqi dunyodan begonalashuv holatini: qo'rquv, befarqlilik, apatiya, yolg'izlik kabi kechilmalarni chuqur tahlil qiladi. Xaydeggerga ko'ra, qo'rquv, bezovtalik, xavotir inson va olamning sub'ektiv borlig'ini tashkil etadi. Bu sub'ektiv borliq birlamchi bo'lib, inson xatti-harakatini belgilaydi. Xaydegger "olamdagi borliq", "boshqalar borlig'i" kabi tushunchalar tizimini keltiradi. inson qachonki, jamiyat tomonidan o'rnatilgan ustanovkalardan voz kechgandagina ya'ni, o'zini mangu emasligini anglagandagina borliq , mavjudlik tushunchasini xis qiladi. Yaspersga ko'ra bu jarayon insonning o'z individualligini izlashi bilan bog'liq. Inson individualligi nafaqat fan, balki falsafaning ham ob'ekti bo'la olmaydi. Chunki, inson xatti-harakati mohiyatan "oliy iroda" xudo tomonidan xarakatlantiriladi. Inson ushbu individuallikni chegaradosh vaziyat, ya'ni o'lim bilan yuzma-yuz kelgandagina xis etadi. Fransuz yozuvchisi Alber Kamyu esa, hayot yashashga arziydimi yo'qmi degan savol qo'yadi. Keyinchalik u inson hayoti bema'ni degan xulosaga keladi. Kamyu, Sartr, Marsel chegaradosh vaziyatlarni butun insoniyatga xos deb baholashadi. Bu ma'noda ekzistensializm vakilari glabal olamdagi keskinliklarni, individ va jamiyat orasidagi tarangliklarni yumshatish yo'li bilangina insonga yordam berish mumkin degan xulosani ilgari suradilar.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

- 1.Falsafaning fan sifatida mill.avv. VI asrda Yunonistonda shakllanishi va unda dunyoning asosi nimalardan iborat?
- 2.Demokrit, Aflotun, Arastu falsafiy qarashlari haqida bayon eting.
- 3.O'rta asrlardagi nominalizm va realizm oqimlarining ta'limotlari haqida so'zlang.
- 4.Uyg'onish davridagi fan taraqqiyoti haqida nimalar deya olasiz?
- 5.XVII asr G'arbiy Yevropa falsafasi haqida bayon eting.
- 6.XVIII asr frantsuz faylasuflarining qarashlari haqida so'zlang.
- 7.Nemis klassik falsafasining yirik namoyondalari kimlar? Ularning falsafiy g'oyalari nimalardan iborat?
- 8.XX asr falsafasi, uning oqimlari, xususiyatlari haqida so'zlab bering.

4-mavzu:Borliq falsafasi

Reja:

1. **Borliq tushunchasining tahlili.**
2. **Borliq va yo'qlik dialektikasi.**
3. **Falsafa tarixida borliq muammosi.**
4. **Tasavvuf talimotida borliq muammosi.**
5. **Yangi davrda borliqning mohiyati**

6. XX asrda borliqqa munosabat.

Borliq tushunchasining tahlili. Borliq falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o'rganiladi, shuningdek mavjudlik sifatiga ega bo'lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi. Umum qabul qilingan falsafa tilida u ontologiya deb ham ishlatiladi. «Ontologiya» atamasi (yunoncha ontos – borliq, logos – so'z, talimot), borliq haqidagi talimot degan manoni anglatadi, ilmiy kategoriyasi sifatida falsafada XVII asrdan beri qo'llanilmoqda. Ontologiya har qanday falsafiy dunyoqarashning negizi hisoblanadi va shu tariqa o'z tarkibiga kirmaydigan boshqa falsafiy muammolar talqinini ko'p jihatdan belgilaydi.

Borliq masalasi insonning dunyoni oqilona anglash yo'lidagi ilk urinishlaridayoq duch kelgan barcha masalalarning negizi hisoblanadi. Muayyan narsalar mavjudligi yoki mavjud emasligi masalasi inson falsafiy mulohaza yurita boshlagani zahotiyoq uning diqqat markazidan o'rin oldi. Mifologiyaning bosh vazifasi – «borliqni kim yaratgani» haqida gapirib berishni, falsafa «borliqning nimaligi, u qaerdan paydo bo'lgani va qaerga yo'qolishi»ni oqilona tushuntirish bilan shug'ullanadi. Bunday tushuntirishga urinish jarayonida faylasuflar barcha zamonlarda quyidagi savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash kelganlar:

- falsafiy kategoriya sifatidagi «borliq» nima?
- bu atama nimaga nisbatan tatbiq etilishi mumkin?
- unga qanday falsafiy mano yuklanadi?

Bu savollarga keng javob berish falsafa tarixiga ham, mazkur tushunchaning etimologiyasiga ham murojaat etishni nazarda tutadi. «Borliq» falsafiy kategoriyasi dunyoning ayniqsa keng tarqalgan tillarida ayni bir mano – «bo'lish», «mavjud bo'lish», «hozirlik», «hozir bo'lish», «mavjudlik» manolarini anglatadi. Jahonning aksariyat tillarida yuqorida sanab o'tilgan va mano jihatidan unga yaqin fellar negizini tashkil etadigan «bo'lmoq» feli, o'zining bevosita manosidan tashqari, yordamchi fe'l sifatida ham faol ishlatiladi. Fikr qaratilgan narsa mavjudligi (yoki mavjud emasligi)ning ayni shu dalili har qanday tilning ilk jumllaridayoq tom manoda universal fe'l (yoki uning modifikatsiyalari) bilan aks ettiriladi: o'zbek tilida - «bo'lmoq», «bor», ingliz tilida – is, nemis tilida – ist va h.k.

Shunday qilib, «borliq» va «yo'qlik» kategoriyalarining o'ziga xosligi, betakrorligi va universal ahamiyati shundan iboratki, ularning falsafiy manosi tavsiflanadigan turli tillarda ular «bo'lmoq» fe'lidan (yoki uning inkoridan) hosil bo'lgan tushunchalar hisoblanadi va narsaning o'zini emas, balki uning mavjudligi yoki yo'qligini ko'rsatadi. Masalan, stol bor, yomg'ir yo'q, oqlik bor, aks yo'q, miya bor, g'oyalar yo'q va h.k.

Borliq va yo'qlik dialektikasi. Falsafa tarixida birinchi bo'lib Parmenid «Borliq bor, yo'qlik esa – yo'q», degan fikrni ilgari surgan. Binobarin, yaxshi, yomon, to'g'ri, noto'g'ri, quvnoq, sho'r, oq, qora, katta, kichkina kabi va shunga o'xshash sifatlar borliqqa nisbatan qo'llanilishi mumkin emas. Borliqni biron-bir koordinatalar tizimiga joylashtirib bo'lmaydi, uni faqat vaqtda fikrlash mumkin.

Muxtasar qilib aytganda, borliqni har qanday voqelik ega bo'ladigan umumiy, universal va betakror mavjudlik qobiliyati, deb tavsiflash mumkin. Bu fikr esa amalda mavjud narsagina borliqqa ega bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqarish imkonini beradi.

«Yo'qlik» har qanday tilda amalda mavjud bo'lmagan narsa bilan tenglashtiriladi va boshqacha tushunilishi mumkin ham emas. Boshqacha aytganda, yo'qlik borliqni inkor etadi va narsa, jism, hodisa, ong... (yani amalda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan narsalar) o'zligini yo'qotgan holda «yo'qlik» atamasi ayni shu manoda ishlatiladi va ular haqida ular «yo'qlikka chekindi», mavjud emas, deyiladi. Lekin sof falsafiy manoda bu fikrni to'g'ri deb bo'lmaydi. Borliq va yo'qlik o'rtasida dialektik o'zaro aloqa mavjud.

Birinchidan, dunyo haqidagi hozirgi tasavvurlarga ko'ra, biz yashayotgan Olam bo'shliqdan bino bo'lgan. Bo'shliq materiyaning alohida holati. Bo'shliq fizik borliqning eng boy tipi, o'ziga xos potensial borliq sifatida namoyon bo'ladi, zero unda mumkin bo'lgan barcha zarralar va holatlar mavjud, biroq ayni vaqtda unda aktual tarzda hech narsa yo'q¹.

Yana shuni ham etiborga olish lozimki, fiziklar (D.A.Landau, va boshqalar) nuqtai nazaridan biz yashayotgan Olam ham dunyoda yagona emas, chunki u rivojlanishning turli sikllarini boshidan kechirayotgan turli Olamlarning Cheksiz sonidan tashkil topadi. Shu manoda borliq va yo'qlikning o'zaro aloqasi ham nisbiy xususiyat kasb etadi. (bu fikr qadimgi mifologiyada olamning xilma xilligi g'oyasi bilan uyg'un).

Ikkinchidan, amalda mavjud bo'lgan narsaning obektiv borlig'i yo'qlikka chekinadi, lekin, shunga qaramay u haqda gapirilayotgan, yani u muayyan narsa sifatida fikrlanayotgan bo'lsa, bu narsa ongda mavjud bo'ladi va o'zining «ikkinchi» borlig'ini saqlaydi, ayni holda u dastlabki obektning nusxasi, ideal obrazi bo'lib qoladi.

Shunday qilib, *o'tgan zamondagi borliq yo'qlikdir*, deb aytish mumkin. *Borliq doim hozirgi zamonda mavjud bo'ladi, u faqat hozirgi zamonda o'zini namoyon etadi*, basharti u dolzarb va amalda namoyon bo'lish imkoniyatiga ega bo'lsa, agar u potensial, yani axborot manbalarida mavjud yoki uning paydo bo'lishi obektiv rivojlanish mantig'i bilan belgilangan bo'lsa. Amalda yo'q bo'lgan narsa haqida ideal obraz sifatida fikrlash mumkin. Boshqacha aytganda, unga ideal obraz tarzidagi ideal borliq shakl-shamoyilini berish mumkin. O'tmishga tatbiqan biz borliq haqida faqat shu manoda so'z yuritishimiz mumkin.

Ayni shu manoda *biz g'oyalar, narsalar, voqealar, tarixiy shaxslar yoki o'zimizga yaqin odamlar to'g'risida so'z yuritamiz, bunda ular yo'qlikka aylanmagani, balki yangicha mavjudlik, xotira tarzidagi o'zgacha borliq kasb etganini nazarda tutamiz*.

Shunday qilib, *borliq falsafiy kategoriya sifatida dunyoni butun rang-barangligi va turli-tuman namoyon bo'lish shakllari bilan yaxlit aks ettirish*

¹ Қаранг: Малюкова О.В. Материя, пространство и время с точки зрения физики XX века / Онтология, гносеология, логика и аналитическая философия. – СПб.: 1997. – С.93.

imkonini beradi. Bunda narsalar, predmetlar, hodisalar o'z xususiyatlari, xossalari bilan jamuljam holda aks etadi. Dunyoni va uning tarkibiy qismi bo'lmish insonni bilish yo'lidagi bu muhim qadam bilan dunyoning tabiati va mohiyati, uning rang-barangligi, turli darajalari, ko'rsatkichlari, ramz-alomatlari, shakllari va hokazolar haqidagi mulohazalarning asosiy koordinatalar tizimsi belgilanadi. Buning uchun mohiyat, hodisa, substansiya, materiya, ong, makon, vaqt, qonun kabi yangi falsafiy kategoriyalar muomalaga kiritiladi.

Inson o'zi va umuman dunyo haqida o'ylar ekan, odatda muayyan narsalar va ayrim tabiiy hodisalar bilan ish ko'radi. Ayni vaqtda u o'zini qurshagan dunyoni sinchiklab o'rganish va uning butun rang-barangligini tushunib etish uchun muayyan tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qiladigan qandaydir asosning shak-shubhasiz mavjudligini qayd etadi. Falsafa tarixidan biz bunday asos sifatida, masalan, Suqrot dan oldingi qadimgi yunon faylasuflarida tabiat elementlari, o'rta asrlar falsafasida Xudo, Dekartda: «Men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan ongli inson amal qilganini ko'ramiz.

Ammo inson bilishning bu birinchi bosqichida to'xtab qolmagan va o'zini qurshagan borliqning ko'p sonli turli-tuman holatlari orasida qolgan barcha narsalardan sezilarli darajada farq qiladigan narsalarni, borliqning ayni shu shakli voqelikning boshqa shakllari va holatlaridan nima bilan farq qilishini aniqlashga harakat qilgan. Bugungi kunda insoniyat borliqning ko'p sonli turli-tuman shakllaridan ularning ayniqsa aniq bo'lgan bir nechtasini farqlash imkonini beradigan tajriba va bilim to'pladi.

Sof borliq g'oyasi. «*Sof borliq*» - bu o'z holicha, barcha konkret belgilaridan xoli ko'rinishda olingan mavjudlik. *Birinчилardan bo'lib Parmenid (miloddan avvalgi VI asr) borliq tushunchasidan yo'qlikning mavjud emasligi kelib chiqishini isbotlashga uringan. Amalda biz yo'qlik haqida hatto fikrlay ham olmaymiz, chunki agar biz u haqda o'ylasak, u bizning fikrimizda mavjud bo'ladi, yani borliq sifatida fikrlanadi. Binobarin, yo'qlikni tasavvur qilish ham mumkin emas, bu esa uning mavjud emasligini anglatadi. Ammo yo'qlik bo'lmasa, hech narsa paydo bo'lishi ham, yo'q bo'lishi ham mumkin emas. Chunki paydo bo'lish yo'qlikdan bor bo'lish, yo'q bo'lish esa – yo'qlikka aylanishdir. Bundan xulosa shuki, borliq «harakatsiz», unda biron-bir o'zgarish bo'lishi mumkin emas: har qanday o'zgarish nimaningdir paydo bo'lishi va yo'q bo'lishi bilan bog'liq. Bundan tashqari, borliq yagona, bir jinsli va bo'linmas: uni qismlarga faqat yo'qlik ajratishga qodir, lekin u mavjud emas. Borliqning chegarasi bo'lishi mumkin emas, uning boshi ham, oxiri ham yo'q, zero, hamonki yo'qlik mavjud emas ekan, borliqni cheklashga qodir bo'lgan narsa ham mavjud emas.*

Gegel «sof borliq» kategoriyasidan foydalanishning boshqacha usulini topgan. Uning ontologik konsepsiyasida bu kategoriya Mutlaq g'oya rivojlanish mantig'ining tayanch nuqtasi hisoblanadi. «Sof borliq» va «sof yo'qlik»ning ayniyiligini qayd etgan holda, Gegel bu qarama-qarshiliklar sintezidan iborat bo'lgan «shakllanish» tushunchasini kiritadi (zero shakllanish nimaningdir borligini anglatadi, chunki «shakllanmoqda», vujudga kelmoqda, lekin hali borliqqa ega emas, chunki «shakllanmagan», vujudga kelmagan). Shundan

so'ng Hegel shakllangan nimadir «shakllanish»ning natijasi bo'lishini qayd etadi. Bu natija, Hegel fikriga ko'ra, «mavjud borliq», yani «sof borliq»dan farqli o'laroq, aniq sifatga ega bo'lgan borliqdir.

Albatta, Hegelning shakllanish g'oyasi muayyan narsaning shunday bir holatiki, unda shakllanayotgan narsa bir vaqtning o'zida ham mavjud bo'ladi, ham mavjud bo'lmaydi, degan fikriga qo'shilish mumkin emas. Ammo har qanday shakllanish – bu qandaydir predmetning «sof yo'qlik»dan emas, balki ilgari mavjud bo'lgan boshqa predmetlardan vujudga kelishidir. Har qanday «mavjud borliq» «sof borliq»dan va «yo'qlik»dan emas, balki boshqa bir «mavjud borliq»dan vujudga keladi. Hegel fikriga zid o'laroq, «sof borliq»ning «sof yo'qlik»ka o'tishi tushunchalar o'yinidan boshqa narsa bo'lmay, bundan amalda sifat jihatidan aniq biron-bir borliq vujudga kelmaydi (buni XIX asrdayoq L.Feyerbax va tushunchalar Hegelcha mantig'ining boshqa tanqidchilari qayd etgan). Ontologiyani «sof borliq» va «sof yo'qlik» kategoriyalari yordamida tuzishga intilish XX asrning ayrim ijodida ham kuzatiladi (M.Xaydegger, E.Fink va b.). Ammo, fikrning mazmunini nima fikrlanayotganini ko'rsatmasdan yoritish mumkin bo'lmaganidek, borliq kategoriyasining mazmunini borliqqa nima ega ekanligini ko'rsatmasdan yoritish mumkin emas. Fikr hamisha nima haqdadir fikr bo'lganidek, borliq har doim nimaningdir borlig'idir. «Sof borliq» ham xuddi «sof yo'qlik» kabi mazmunsizdir (bunda Hegel haq). «Sof borliq» tushunchasi quruq mavhumlikdan boshqa narsa emas.

Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq muammosini falsafiy anglab etishga ilk urinishlar miloddan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan qadimgi Markaziy Osiyo, hind va qadimgi xitoy falsafalaridayoq kuzatiladi. Xususan, Markaziy Osiyoning eng qadimiy kitobi “Avesto”da, borliq harakatdagi dunyo, butun jonli va jonsiz narsalarning uyg'unligidagi mavjudlik deb ifodalanadi.

Vedalar (qadimgi hind tafakkurining ilk yodgorliklari) va (ularga diniy-falsafiy sharhlar) –Upanishadalarda yaxlit manaviy substansiya, o'lmas jon haqidagi g'oyalar, shuningdek dunyo haqidagi tasavvurlar o'z aksini topgan. So'nggi zikr etilgan tasavvurlarga muvofiq butun borliqning negizini tabiiy asoslar – olov, havo, suv, yorug'lik, makon, vaqt tashkil etadi. Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga etishga harakat qilar ekanlar, quyosh tunda qayerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo'qoladi kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasavvurlarni eng qadimgi kitob – Rigvedalarda aks ettirganlar.

Qadimgi Xitoy falsafasi avvalo ijtimoiy muammolarga qarab mo'ljal olgan, unda inson borlig'iga, shuningdek ijtimoiy borliqqa ko'proq etibor berilgan. Ayni vaqtda, tabiatning birinchi asoslari ham etibordan chetda qolmagan. Bu qiziqish, xususan, narsalar va hodisalarning butun rang-barangligini belgilovchi besh stixiya (suv, er, daraxt, temir, olov) haqidagi ta'limotda o'z aksini topgan. Keyinroq “O'zgarishlar kitobi”da borliqning butun rang-barangligini tashkil etuvchi bunday birinchi asoslarning sakkiztasi qayd etiladi.

Xudolarning kelib chiqishi, ularning hayoti, ishlari, o‘zaro kurashi haqida hikoya qiladigan va shu tariqa qadimgi odamlarning dunyoning vujudga kelishi va evolyusiyasi haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan kosmogonik miflar Suqrotga qadar avvalo tabiat falsafasi sifatida yuzaga kelgan va rivojlangan yunon falsafasining birinchi manbai bo‘lib xizmat qildi. Ilk yunon faylasuflari o‘z asarlarini odatda “Tabiat haqida” deb nomlaganlari, ularning o‘zlari esa naturalistlar, “fiziklar” deb atalishi bu fikrni tasdiqlaydi.

Qadimgi yunon falsafasi vujudga kelgan paytdan boshlab ular butun borliqning birinchi sababini mavjud voqelikning o‘zidan izlaganlar, uni dam suv (Fales) yoki havo (Anaksimenes) deb, dam hamma narsani boshqaradigan boqiy va Cheksiz asos – «apeyron» (Anaksimandros taxminan mil. av. 611-545 yillar) deb tavsiflaganlar. Anaksimandros hatto jonli mavjudotlarning tabiiy kelib chiqishi g‘oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, mazkur mavjudotlar dengiz suvida vujudga kelgan va suv o‘tlaridan paydo bo‘lgan. So‘ngra baliqsimon mavjudotlar quruqlikka chiqqan va ulardan odamlar rivojlangan. Shunga o‘xshash fikrlarni *Ksenofan* (mil. av. 580-490 yillar) ham ilgari suradi. U hamma narsa Yer va suvdan vujudga keladi va rivojlanadi, hatto «biz ham Yer va suvdan paydo bo‘lganmiz», deb hisoblaydi.

O‘sha davrning bosh falsafiy masalasi – «hamma narsa nima?» degan savolga javob berar ekan, Pifagor (mil. av. 580-500 yillar) «hamma narsa sonidir», degan xulosaga keladi. U Yerning sharsimonligi haqidagi g‘oyani birinchi bo‘lib ilgari suradi.

Parmenid (mil. av. 540-480-yillar) faylasuflar orasida birinchi bo‘lib borliqni kategoriya sifatida tavsiflagan va uni maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylantirgan. U haqiqiy borliq mohiyatining o‘zgarmasligi haqidagi g‘oyani ilgari suradi. Parmenid fikricha, borliq paydo bo‘lmagan va u yo‘q ham bo‘lmaydi, chunki undan boshqa hech narsa yo‘q va bo‘lishi mumkin ham emas. Borliq yagona (uzluksiz), harakatsiz va barkamoldir. U o‘z chegaralariga ega bo‘lib, «ulkan mutlaqo yumaloq Sharga» o‘xshaydi.

Eleatlar maktabi vakili bo‘lgan (*samoslik*) *Melis* «Tabiat yoki borliq haqida» deb nomlangan asarida borliq chegarasiz deb qayd etadi. Uning fikricha, agar borliqning chegarasi bo‘lsa, bu borliq yo‘qlik bilan chegaradoshdir. Biroq, hamonki yo‘qlik mavjud emas ekan, borliq ham chegarali bo‘lishi mumkin emas.

Shunday qilib, qadimgi yunon falsafasining Suqrotga qadar bo‘lgan davrida ontologiya sezilarli darajada rivojlangan: o‘sha davr atoqli faylasuflarining deyarli barchasi borliq muammosini bevosita yoki bilvosita o‘rganib, uni, boqiy va barkamol kosmos, «yagona tabiat», yani moddiy-hissiy dunyo bilan tenglashtiradi. Masalan, Empedokl (mil. av. 484-421 yillar) «borliq» atamasini bevosita ishlatmagan bo‘lsa ham, «barcha narsalarning to‘rt negizi» (olov, havo, suv va yer) haqida so‘z yuritir ekan, dunyo (kosmos) tuxumsimon ko‘rinishga ega deb hisoblagan, hayot nam va issiq suv o‘tlaridan kelib chiqqani haqida mulohaza yuritgan. Demokrit va Levkippos atomlarni muayyan modda sifatida tavsiflab, ularni «bo‘shliq» - yo‘qlikka zid o‘laroq, «to‘la» yoki «qattiq» borliq bilan tenglashtirgan.

Shu davrda borliqni tushunishga nisbatan dialektik yondashuv ilk bor namoyon bo‘ladi. Geraklit (mil. av. 544-483 yillar) butun dunyo muttasil harakat va o‘zgarish jarayonini boshdan kechiradi deb hisoblagan va shu munosabat bilan «ayni bir narsa mavjud va nomavjuddir» deb qayd etgan..

Aristotel (miloddan avvalgi 322-384 yillar). «Borliq nima?» degan savol qo‘ygan, tafakkur va borliqning bir xilligi g‘oyasini ilgari surgan. Aristotelning fikricha, «borliq kategorial so‘zlash shakllari orqali ifodalanuvchi barcha narsalarga o‘z-o‘zidan bog‘lanadi. Zero, bunday so‘zlash usullari qancha bo‘lsa, borliq ham shuncha manoda ifodalanadi. Ayrim iboralar narsaning mohiyatini, ayrimlari - sifatini, ayrimlari - miqdorini, ayrimlari – nisbatini, ayrimlari – harakati yoki o‘zgarishini, ayrimlari – «qaerda»ligini, ayrimlari – «qachon»ligini anglatgani sababli, borliq ularning har biriga mos manolarga ega bo‘ladi»¹.

Aristotel ontologiyasi asosida uchta talimot yotadi:

a) borliqning kategorial tahlili (kategoriyalar haqidagi talimot)

b) borliqning kauzal tahlili (borliqning sabablari haqidagi talimot)

v) borliqning imkoniyat va voqelik munosabati orqali tahlili. (imkoniy borliqdan voqelikka o‘tish jarayonining tahlili). Demak, Aristotel ontologiyasini tushunish uchun ana shu uch talimot yoki tahlil mazmuniga tayanish kerak .

Borliq tushunchasini Platon (mil. av. 427-347 yillar) sezilarli darajada kengaytirdi. U nafaqat moddiy, balki ideal narsalar ham borliqqa ega ekanligini falsafa tarixida birinchi bo‘lib ko‘rsatib berdi. Platon «haqiqiy borliq» bo‘lishi «obektiv mavjud g‘oyalar dunyosi»ni «hissiy borliq»qa qarama-qarshi qo‘ydi. Bunda u inson ongida mustaqil mavjud bo‘lgan tushunchalar borlig‘ini ham ko‘rsatib o‘tdi va shu tariqa ilk bor «borliq» tushunchasiga amalda mavjud bo‘lgan barcha narsalarni kiritdi.

Borliq muammosiga oid Demokrit va Platon yondashuvi.. Birinchi Demokrit yondashuvi borliqni turli tarzda namoyon bo‘lishi va ongda aks etishi (diskret situativ-empirik) ko‘rinishida tushunishni nazarda tutadi hamda naturalizm sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holda borliq muayyan empirik harakatlarga bog‘liq bo‘ladi va insonning har bir kuni nimadan tashkil topsa, Shuning o‘zidagina tashkil topadi. Ikkinchi Platon yondashuvi borliqning mohiyati xususida alohida mushohada yuritishga yo‘naltiradi, bunda borliq g‘oyaga, erishib bo‘lmaydigan orzuga, amalga oshmaydigan, noreal jarayonga aylanadi. Borliqning mazkur sxolastik talqini shiorlar, dasturlar, chorlovlar va deklaratsiyalarda hozirgacha mavjud. Real hayot jarayonida bu ikki qarama-qarshi yondashuv yakka, xususiy va umumiyning o‘zaro aloqadorligi bilan barham topadi. Zero, o‘zining yakkaligida o‘z umumiyligini ifoda etmaydigan, o‘zining mavjudlik holati bilan o‘zgarish va yo‘q bo‘lishni nazarda tutmaydigan bironta ham narsa va hodisa yo‘q. Voqealar borliqning mohiyatini namoyon etadi, haqiqiy hayot faoliyatining parchasi tarzida yangi sifat kasb etadi. Ushbu jarayondagi shakllanish, o‘zgarish, rivojlanish hayot jarayonining tarkibiy qismlaridir. Keyinchalik falsafa tarixida borliqning ko‘p sonli har xil talqinlari shakllandi, lekin ularning barchasi borliq haqidagi hissiy va oqilona tasavvurlar

¹ Аристотел //Всемирная энциклопедия.-Т.: Современный литератор, 2001. – С.24.

atrofiga u yoki bu tarzda tiziladi. Bunda fikrlar va yondashuvlar rang-barangligi namoyon bo‘ladi.

O‘rta asrlar G‘arb va Sharq falsafasida “haqiqiy borliq” – “Xudoning borlig‘i” va “haqiqiy bo‘lmagan”, yani Xudo yaratgan borliq farqlanadi. Demak O‘rta asrlarda borliqning oliy asosi Xudodir, degan g‘oya ilgari surildi. Barcha barkamolliklar yig‘indisi sifatida Xudo mavjudlik xususiyatiga ham egadir, chunki mavjud bo‘lmagan mavjudot nomukammaldir. Binobarin, hamma narsaning mavjudligi Xudoda mujassamdir. Xudo borligi to‘g‘risidagi ontologik dalilning shiorlaridan biri ana shundan iboratdir. Unga ko‘ra, butun dunyoni bir joyga bo‘ysunish, quyi va oliyning subordinatsiyasiga asoslangan ierarxik tuzilmalar qamrab olgan. Bunda inson ruhi va ilohiy asosning o‘zaro tasiri masalasi bosh muammoga aylanadi.

Foma Akvinskiy ontologiyasida borliq ham ehtimol tutilgan, ham amalda mavjud deb qaraladi. Borliq - ayrim narsalarning mavjudligi, yani substansiyadir. Foma Akvinskiy *imkoniyat* va *voqelik* kabi kategoriyalar bilan bir qatorda *materiya* va *shakl* kategoriyalarini ilmiy muomalaga kiritadi. Bunda *materiya* imkoniyat sifatida, *shakl* esa – voqelik sifatida qaraladi.

Foma Akvinskiy Aristotelning shakl va *materiya* haqidagi asosiy g‘oyalaridan foydalanib, din haqidagi talimotni ularga to‘la bo‘ysundiradi. *Materiya* shaklsiz mavjud bo‘lmaydi, shakl esa oliy shaklga yoki «shakllarning shakli» - Xudoga bog‘liqdir. Xudo esa sof manaviy mavjudot. Shaklning *materiya* bilan birikuvi moddiy dunyo uchungina zarur. Boz ustiga *materiya* (Aristoteldagi kabi) passivdir. Unga shakl faol tus beradi. Foma Akvinskiy «ilohiy borliq», hamonki u o‘z-o‘zidan ravshan narsa emas ekan, tafakkurimiz anglashga qodir bo‘lgan narsalar orqali isbotlanishi lozim. U Xudo borligining hozirgi zamon katolik cherkovi ham foydalanuvchi o‘z dalil-isbotini taklif qiladi. Demak, o‘rta asrlarning borliq muammosi teotsentrik xususiyatga ega.

Sharqning buyuk mutafakkiri Forobiy “Fuqarolik siyosati” va “Fozil shahar odamlari” asarida borliq va uning ibtidosi masalasi haqida fikr yuritadi. Forobiy borliq muammosini hal qilishda “vujudi vojib” va “vujudi mumkin”ning o‘zaro nisbatiga murojaat qiladi. Uning fikricha “vujudi vojib” barcha mavjud yoki paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan narsalarning birinchi sababi. Birinchi sabab sifatida u o‘zga turtkiga muhtoj emas. U mutloq borliq va donishmandlik ifodasi. “Vujudi mumkin” esa doimo o‘zgarishda, ziddiyatli munosabatlarda bo‘lib, unda barcha narsalar oddiydan murakkabga, tartibsizlikdan tartiblilikka qarab harakat qiladi. “vujudi vojib“ yaratgan eng buyuk voqelikdan biri inson aqlidir. U “Fuqarolik siyosati” asarida borliqni olti darajaga bo‘ladi:

1. Birinchi holatdagi sabab.
2. Ikkinchi holatdagi sabab.
3. Uchinchi holatdagi aqli faol.
4. To‘rtinchi holatdagi instinkt.
5. Beshinchi holatdagi shakl.
6. Oltinchi holatdagi *materiya*.

Forobiy bu darajalarning har biriga tarif beradi. Keyin u “uchinchi aql” - aqli faolni tariflaydi. Unga ko‘ra, aynan “aqli faol”ga ko‘ra, insonning tabiiy, manaviy va ruhiy hayoti shakllanadi.

Forobiy dunyoning rang-barangligini tushuntirish uchun Aristotelning shakl va materiya haqidagi ta’limotidan foydalangan. Forobiy borliqning birinchi sababi va harakat manbai sifatida Xudo mavjud deb hisoblagan bo‘lsa-da, uning falsafasi bilish va borliqning murakkab masalalarini yechishga intilish bilan tavsiflanadi. Ayni shu sababli faylasuf borliqning holatlarini, uning shakllarini: oddiy elementlar – havo, olov, yer, suvni; shuningdek minerallar, o‘simliklar, hayvonlar, inson va osmon jismlarini sinchiklab o‘rganadi. Shu tariqa u tashqi dunyoning obektiv mavjudligiga urg‘u beradi. Forobiyning falsafiy qarashlari Sharq falsafasining rivojlanishiga kuchli tasir ko‘rsatdi.

Ibn Sino fikricha ham borliqning asosi “vujudi vojib” ya’ni Ollohdur. Vujudi vojib bu birinchi mohiyat. Uning mavjudligi sababini boshqa narsalardan qidirish noo‘rin. Chunki birinchi sabab uning natijasi bo‘lgan xilma xil jarayonlarning mohiyatiga bog‘liq bo‘la olmaydi¹. Zero vujudi vojibning mavjudligi uning o‘ziga bog‘liq. U yagona, abadiy mohiyat. Unda kamchilik va qusurlar bo‘lishi mumkin emas. Vujudi vojib doimiy faol, unda toliqish sustlik bo‘lishi mumkin emas. Vujudi vojib vujudi mumkinning yaratuvchisi. Vujudi mumkinning ichki mohiyati harakat bilan bog‘liq. Ibn Sinoning borliq haqidagi qarashlari keyingi mutafakkirlar ijodiga ijobiy tasir ko‘rsatdi.

Tasavvuf talimotida borliq muammosi. Tasavvufda oriflar va oshiqlar o‘zlarining poetik asarlarida va mifologik g‘oyalarida borliq haqidagi bilimlarini bayon etganlar.

Tasavvuf talimotida ontologiya birinchidan, ramz, majozlar, qiyoslarda o‘z ifodasini topadi. Ikkinchidan, ushbu ontologiya inson tafakkuriga emas, tuyg‘ularga yo‘nalgan, musiqa jo‘rligi, tasviriy sa‘nat asarlarida namoyon bo‘lgan, “Aruz” vaznida bitilgan maqomlarda kuylangan. Uchinchidan, poeziya qalb faolligining mahsuli hisoblanadi va u asosan, tuyg‘ularga tasir etadi. Buni anglashning mantiqiy tafakkurdan yuqori shakli, deyish mumkin. Shu manoda poeziyani tushunish uchun ongning mantiqiy (nazariy) tafakkurdan yuqoriroq shakli – intellektual intuitsiya taqazo etiladi. Chiziqli (mantiqiy) tafakkurning yolg‘iz o‘zida esa, na intellektual va na estetik (hissiy) intuitsiya ishtirok etmaydi. Shu manoda A.Navoiy aytganidek, majozlar haqiqatga ancha yaqinroq. To‘rtinchidan, ramzlar, majozlar hammaga ham aytilishi mumkin bo‘lmagan bazi g‘oyalarni (sirlarni) muayyan odamlargagina yetkazish vazifasini bajargan.

Tasavvuf ta’limoti vakillaridan biri Nasafiy ontologiyasi sof Vahdat nimaligini tushunishdan boshlanadi. Uning fikricha borliqning mohiyati bo‘lgan sof (musaffo) Vahdat (birlik), jism va ruhning manbaidir, u kitob va kalomning ham boshi, malakut (farishtalar) va mulk (moddiyot) olamlarining asosi, butun borliq va odamning manbaidir. Uni sufizmda jabarut, deb ataydilar (Jabarut – arab tilida «Buyuklik», ulug‘lik degan ma’nolarni bildiradi). Mulk va malakutda

¹ Ибн Сино Тракта́т о разделении // Классификации существующих вещей//Материалы по истории прогрессивной философии .-М.: 2003. –С. 56

bir jami narsalar Jabarutda (tezis holida) mavjud, deb ko'rsatiladi (bu Aristotelning «imkoniyat» kategoriyasida yoki potensiyada o'z ifodasini topgan). Xullas Sharqda ontologiya masalasi Xudo borlig'i bilan bog'liq holda o'rganiladi.

Yangi davrda borliqning mohiyati Xudoning ishlariga emas, balki tabiat qonunlariga bog'lanadi. Tabiat borliqning butun yashirin ma'nosini qamrab oladi, shu sababli u bilan muloqot qilish, uning tabiiylik darajasini sinab ko'rish muhimdir. Tabiatni o'rganuvchi fanlar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Jamiyatda tashabbuskorlik, faollik va omilkorlikning rivojlanishi individualizmga asoslangan antropotsentristik dunyoqarashni shakllantiradi.

XVII-XVIII asrlarning faylasuflari Golbax, Gelvetsiy, Lametri borliq tushunchasini fizik borliq bilan bog'laydi. Bu faylasuflarning naturalistik qarashlari mexanikaning faol rivojlanishi bilan belgilangan va ularning tabiat haqidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlarini aks ettirgan. Bundan borliqni «naturallashtirish» g'oyasi kelib chiqqan.

Spinoza (1632-1677) dunyo haqidagi *monistik ta'limotni* yaratdi. Uning monizmi panteizm ko'rinishida namoyon bo'ladi: Benedik Spinoza o'z ontologiyasida Xudo va tabiatni ayniylashtiradi, bunda Xudo yaratuvchi tabiat va yaratilgan tabiat sifatida amal qiladi. Ayni vaqtda B.Spinoza birgina moddiy substansiya mavjud bo'lib, uning asosiy atributlari ko'lamlilik va fikrlashdir, degan g'oyani ilgari suradi. Shunday qilib, butun tabiat u Xudo bo'lgani uchungina emas, balki unga fikrlash xos bo'lgani uchun ham jonli hisoblanadi. Spinoza butun tabiatni jonlantirib, shu tariqa gilozoist-faylasuf sifatida ham namoyon bo'ladi.

Jyulen Ofre de Lametri (1709-1751) moddiy dunyo «o'z holicha mavjud» ekanligiga, uning boshi ham, oxiri ham yo'qligiga ishongan. Lametri ta'limoti Epikurning atomistik g'oyalari, Spinozaning monistik ta'limoti va J.Lokk sensualizmi ta'sirida vujudga kelgan. Lametri jonni aql faoliyati funksiyasi va ko'rinishi deb hisoblagan va Dekartning umrboqiy nomoddiy jon haqidagi g'oyasi asossiz ekanligini isbotlashga harakat qilgan.

Deni Didro borliq muammolarini o'rganish sohasiga dialektikani tatbiq etadi. Uning fikricha, butun materiya his qiladi (bu gilozoizm nuqtai nazari). Ammo u «inert hissiylik» va «faol hissiylik»ni farq qiladi. «Faol hissiylik» muayyan tarzda uyushgan materiyadagina namoyon bo'ladi.

Nemis klassik falsafasi «substansiya» (dunyoni tushunish zamirida yotuvchi, nisbatan barqaror va mustaqil holda mavjud mohiyat), «mutlaq «Men»ning erkin, sof faoliyati» (Fixte), «obektiv rivojlanuvchi g'oya» (Gegel) kabi falsafiy kategoriyalarni qayd etib, borliq muammolari talqiniga yanada teranroq mazmun baxsh etdi.

Jumladan Hegelning «Ruh fenomenologiyasi» asari falsafiy tizimga o'ziga xos debochadir. Bu asarda Hegel inson ongi turli darajalari rivojlanishining izchil qatorini tahlil qiladi. Hegel tizimining birinchi va muhim qismi – «Mantiq» «Ruh fenomenologiyasi»ning yakuni va xulosasidir. Bu subekt va obektga qadar mavjud bo'lgan «sof fikr» sohasidir. Mantiqda uning o'zi va

mantiq shakllaridan tashqari hech qanday empirik mazmun mavjud emas. Mantiq tarix va tabiatdan oldin paydo bo'lgan. Mantiq ularni yaratgan.

Mantiq uch qismga: borliq, mohiyat va tushuncha haqidagi ta'limotga bo'linadi. Borliq va mohiyat tushuncha o'zini to'liq namoyon etgunga qadar «ko'tariladigan» pillapoyalar sifatida qaraladi. «Mantiq»da mutlaq g'oyaning rivojlanishi mavhum mantiqiy kategoriyalar ko'rinishida yuz beradi. Uning tayanch nuqtasi – borliq haqidagi sof mavhum fikr. Dastlab mazmunsiz bo'lgan bu «sof borliq» tushunchasi «nimadir» orqali o'z mazmunini kasb etishga harakat qiladi. Bu «nimadir», o'z navbatida, «muayyan borliq»dir. Gegel fikriga ko'ra, mutlaq g'oyaning vujudga kelish jarayoni ayni shu tariqa boshlanadi. «Muayyan borliq» keyingi bosqichda «qandaydir muayyan borliq» sifatida amal qiladi yoki sifat kasb etadi. Sifat kategoriyasi miqdor kategoriyasi bilan birga rivojlanadi. Sifatli miqdor yoki miqdoriy sifat esa o'lchov hisoblanadi. Borliq haqidagi talimotda Gegel dialektika qonunlaridan biri: miqdordan sifatga va sifatdan miqdorga o'tish, rivojlanish jarayonlari sakrash tarzida yuz berishini asoslashga harakat qiladi.

Hodisa sifatida tushuniladigan borliqdan Gegel yanada teranroq, ichki qonuniyatlarga – mohiyatga o'tadi. Bu qismda Gegel qarama-qarshiliklarning bir-biriga o'tishi, ularning birligi, ayniyat va kurash to'g'risidagi qonunni tahlil qiladi. Gegel fikriga ko'ra, ziddiyat – bu qarama-qarshiliklarning o'zaro nisbatidir. Ular bir-birisiz mavjud bo'lmaydi, lekin turli yo'ldan rivojlanadi va bu ular o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga sabab bo'ladi. Ziddiyatni yechish yoki unga chek qo'yish talab etiladi. Gegel ziddiyatni asos va oqibatning, shakl va mazmunning, hodisa va mohiyatning, imkoniyat va voqelikning, tasodif va zaruriyatning o'zaro nisbatida ko'radi. Ziddiyat haqidagi talimotni rivojlantirar ekan, Gegel ichdan zarur bo'lgan, har qanday o'zgarish va rivojlanishning manbai sanalgan «o'z-o'zidan harakat» haqida xulosa chiqaradi.

XX asrda borliqqa munosabat. *XX asr borliqni tushunishni tarixiylik, insonning mavjudligi, qadriyatlar va til bilan bog'lab, uning talqinini kengaytirdi.* Neopozitivizm falsafiy yo'nalishi esa, avvalgi ontologiya falsafaning emas, balki ayrim fanlarning predmeti deb hisoblab, falsafadagi borliq muammosini soxta muammo sifatida talqin qildi.

Borliq mohiyatini tushunib etishda eng yangi qarashning o'zagini insonning ijtimoiy ijodi tashkil etadi. Bunda borliq hayot faoliyati jarayoni sifatida tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining suratlari tobora jadallashib borayotgan hozirgi sharoitda mazkur dunyoqarash ko'pincha texnokratik dunyoqarash deb ataladi.

Noklassik borliq. Noklassik falsafa dunyoning aqlga muvofiqligi, shuningdek inson ongining mustaqilligiga shubha bildirdi. Pozitivistlar umuman ontologiyani yaratishdan bosh tortdilar. Irratsionalizm, marksizm va ekzistensializm da ontologik konsepsiyalar hayot, jamiyat va inson tushunchalari rivojlantirildi, ular borliqning noyob usullari sifatida tavsiflandi. Quyida noklassik falsafada borliqqa munosabatni tahlil qilamiz.

Borliqning irratsionalistik konsepsiyasi. Falsafiy irratsionalizm asoschisi A.Shopengauer olamning aqlga muvofiqligi haqidagi tezisga shubha ko'zi bilan

qaraydi. Uning fikricha, borliqning o'zi emas, balki bizning u haqdagi tasavvurimiz aqlga muvofiqdir, zero tasavvur – bu inson aqlining mahsulidir. Ammo tasavvur – bu hodisa, mohiyat darajasida esa dunyoni aqliy idrok etish mumkin emas. Shopengauer o'zining «Dunyo intilish va tasavvur sifatida» deb nomlangan asarida dunyoning borlig'ini ikki tarkibiy qismga – «yashashga intilish sifatidagi dunyo» va «inson tasavvuri sifatidagi dunyo»ga ajratadi. Uning fikricha, yashashga intilish haqiqiy borliqdir. Yashashga intilish ko'r-ko'rona va nooqilonadir, zero uning asosiy niyati – o'z-o'zini asrashdir. O'z-o'zini asrash instinkti – butun tiriklikning tabiiy xossasidir. Ammo Shopengauer romantiklarga ergashib, yashashga intilish dunyoning barcha narsalariga va umuman dunyoning o'ziga xosdir, deb hisoblaydi. Dunyo haqidagi bunday mifopoetik tasavvur hayotda yana tariflar va tushunchalar tilida ifodalab bo'lmaydigan o'ziga xos tabiiy stixiyani ko'rish imkoniyatini beradi.

Fridrix Nitsshe (1844-1900) borliqning ikki asosi: dionisiycha hayotiy asos va apolloncha bir yoqlama-intellektual asosni ajratgan va haqiqiy madaniyat bu asoslarni muvozanatga solishga harakat qilishi lozim, deb hisoblagan. Yevropa madaniyati mazkur idealni ro'yobga chiqara olmadi va inson borliq deganda stixiyali shakllanishni emas, balki tartibga solinganlikni tushunib, o'z mavjudligining asosiy negizlaridan uzoqlasha boshladi. Vaholanki, hayot abadiy harakat va shakllanishdan iboratdir.

Hayotning mazmun va mohiyati hokimiyatga intilishda namoyon bo'ladi. Bunday intilish butun tiriklikka xosdir. Unga intellektning hukmronligi, o'z yaqiniga muhabbatni targ'ib qiluvchi axloq va tenglikni elon qiluvchi sotsializm monelik qiladi. Bularning barchasi qullar axloqini tashkil etadi. To'ralar axloqi esa hayotning qimmat, odamlar o'rtasidagi tengsizlik hamda kuchning hukmronligiga asoslanishi lozim. Nitsshe «Xudo o'ldi» degan tezisni ilgari suradi. Ushbu tezis yangicha axloqni shakllantirish zarurligini anglatadi. Nitsshe falsafasi XX asr falsafasining turli yo'nalishlari: hayot falsafasi, pragmatizm va ekzistensializmga ulkan ta'sir ko'rsatdi.

Borliqning tarixiy konsepsiyasi. XIX asrda ijtimoiy borliq haqidagi talimot shakllandi. Unga ko'ra, ijtimoiy borliq individning borlig'iga nisbatan ham, ijtimoiy ongga nisbatan ham birlamchidir. Shunday qilib, bu davrda jamiyatga fizik borliqqa o'xshash borliq sifatida qaralgan. Ayni shu sababli jamiyat ham tabiat qonunlariga o'xshash aniq va shubhasiz qonunlarga bo'ysunishiga bu davr mutafakkirlarining ishonchi komil bo'lgan. Ijtimoiy borliq - bu moddiy borliq. U indvidlarning ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyati bilan belgilanadi. Ijtimoiy borliq qonunlari uning tarixiy rivojlanish jarayonida namoyon bo'ladi. Jamiyat tarixi bu davrda ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar: ibtidoiy jamoa, quldorlik, kapitalizm va kommunizmning tadrijiy va qonuniy ketma-ketligi sifatida talqin qilgan. Unga ko'ra, har bir tuzum ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini o'z ichiga olgan tegishli ishlab chiqarish usuli bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish kuchlari (bazis) – bu o'zini o'zi rivojlantirish va o'z-o'zidan murakkablashishga qodir bo'lgan o'ziga xos borliq. Evolyusionizm ta'limotlarida materiya, Spinozaning «yaratuvchi tabiati» kabi, mustaqil rivojlanish qobiliyatiga ega, moddiy ishlab chiqarish esa moddiy borliqning eng

murakkab darajasi hisoblanadi. Bu yerda materiya, moddiy borliq, shu jumladan moddiy ishlab chiqarish ijtimoiy organizmga o'xshatiladi va unga hayot alomatlarini tatbiq etiladi.

Ishlab chiqarish munosabatlari (bazisning ustqurmasi) formal borliq sohasiga kiradi. Ammo shakl tadrijiy rivojlanishga qodir emas, u faqat o'zgarish jarayonida boshqa shakl bilan almashtirilishi mumkin. Shu sababli ishlab chiqarish munosabatlarining almashuvi «inqilobiy sakrashlar» tarzida kechadi. Bu sakrashlar ishlab chiqarish kuchlari bilan muvofiq kelishi ham (bu hol formatsion o'sish davrida kuzatiladi), ularning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin. So'nggi zikr etilgan holat ishlab chiqarish munosabatlarining yangi ishlab chiqarish kuchlariga muvofiq keluvchi yanada barkamolroq shakliga inqilobiy yo'l bilan o'tilishiga olib keladi. Bunda yangi ishlab chiqarish kuchlari eskilaridan mustaqil o'sib etiladi. Masalan, feodal tuzumda kapitalistik ishlab chiqarish kuchlari mustaqil o'sib etilgan va eski ishlab chiqarish munosabatlari bilan to'qnashib, burjua inqilobi jarayonida yangi – kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlariga ega bo'lgan. Ular ishlab chiqarishning kapitalistik usuli va ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkdorlikning kapitalistik shakliga muvofiq keluvchi yangi qonunlar, yangi huquq, axloq va yangicha dunyoqarashni o'z ichiga oladi. Borliqning ushbu konsepsiyasi tarixiy voqelikda o'zini oqlamadi.

Borliqning ekzistensial-germenevtik konsepsiyasi. Ekzistensialistlar mushohada yuritish orqali anglab yetish mumkin bo'lgan mohiyat (essensiya)ni amalda mavjudlik (ekzistensiya)ga qarshi qo'yadilar. Ular borliqning mazmuni to'g'risidagi masalaga qaytish lozimligini e'tirof etadilar. Lo'nda qilib aytganda, borliqning oqilona tavsifi uning asl mazmunini yoritib berishga qodir emas. Bunday mazmun hayot tajribasida, yani «shu yerda-borliq» yoki mavjudlik orqali namoyon bo'ladi. Gerменеvтика borliq sxemasi yoki formulasini aniqlashga emas, balki uning mazmunini bilishga qaratilgan. Falsafiy muammo sifatidagi borliqning mazmuni insonni o'z mavjudligining pirovardliligi va tasodifiyligini anglash natijasida yuz bergan shokdan xalos etishi lozim. Bir so'z bilan aytganda, bu yerda aristotelcha analitikaga xaydeggercha germenevtika qarshi qo'yiladi.

Borliq germenevtikasi oqilona-sxematik yoki metafizik bilimga ishonchsizlik ko'zi bilan qarashga asoslanadi. Falsafa tarixida germenevtikaning ayrim tarafdorlari: a) mistik; b) estetik; v) intuitiv; g) irratsional narsalar va hodisalarga qarab mo'ljal oladilar. Dunyoni anglab yetish mazkur usulining aks sadolari Pifagor (osmon musiqasiga quloq solish), Platon (g'oyalar xususida mushohada yuritish), Tertullian (absurd orqali haqiqatning tagiga yetish), Paskal (aql haqiqatlariga yurak haqiqatini qarshi qo'yish), romantiklar, Kerkegor, SHopenhauer va Nitsshe metodida mavjud.

Borliq va mavjudlik konsepsiyasi M.Xaydegger loyihasining tayanch nuqtasi hisoblanadi. (1889-1976. Bu loyihani ishlab chiqish bilan u asosan «Borliq va vaqt», «Fenomenologiyaning asosiy muammolari» asarlarida shug'ullanadi). M.Xaydegger fikricha borliq, mavjudlikning borlig'i, lekin borliq mavjudlikdan kelib chiqadigan yo'qlik emas, yani u mavjudlik

hisoblanmaydi. Bu yerda Xaydegger I.Kantning borliq predikat emas, degan fikriga qaytadi. Ammo bu holda borliq nima? Keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, mavjud narsalarning barchasi ayni bir borliq usuli – mavjudlik bilan tavsiflanadi. Shunga muvofiq tabiat va ruh (g'oya va narsa, res cogitans va res extensia) farqlanadi. Ammo bu farqlash borliqning usullari o'rtasidagi farqni ifodalashga qodir emas. U faqat mavjud narsaning mohiyatini belgilovchi unsurlar o'rtasidagi farqni aks ettiradi.

M.Xaydegger fikriga ko'ra, borliq usullarini ajratishning haqiqiy yo'li borliqning mohiyati (essentia) va usulining bir-biriga mansubligini mohiyat va usulning borliq g'oyasiga mansubligi nuqtai nazaridan tahlil qilishga asoslanadi. Nemis mutafakkiri borliqning olti usuli: ekzistensiya, birgalikda mavjudlik, qo'l ostidalik, hozirlik, hayot va barqarorlikni farqlaydi. Bu usullarning barchasi bir-biridan shu darajada farq qiladiki, «borliq» tushunchasining yagonaligini shubha ostida qoldiradi. Bu yerda mavjudlik to'g'risidagi masala Xaydegger qarshisida eng muhim masalalardan biri sifatida ko'ndalang bo'ladi.

Mavjudlik tushunchasining tahlili uning «hozirlik», «dunyo» va «qo'l ostidalik» tushunchalari vositasida ifodalanuvchi fenomenlar bilan ontologik o'zaro aloqasini qayd etishdan boshlanadi. Bunda mavjudlikni borliq turlaridan biri sifatida tushunish mumkin emasligi, mavjudlik muammosini, «uning shartlari va chegarasini» atroflicha o'rganish zarurligi takidlanadi. Faylasuflar hatto mavjudlik to'g'risidagi masalani qo'yish usulida ham aniq bir to'xtamga kelganlari yo'q. Bu xususda Xaydegger «ongga nisbatan transsendent» bo'lgan narsa mavjudmi, tashqi dunyoning mavjudligini isbotlash mumkinmi, mavjudlikni anglab yetish mumkinmi qabilidagi masalalarni va nihoyat, mavjudlikning mazmuni to'g'risidagi masalani aralashtirish odat tusini olganini takidlaydi.

Yuqorida zikr etilgan har xil, lekin o'zaro bog'langan masalalar Xaydeggercha talqinida mavjudlik muammosi uch qismga ajratiladi: a) borliq hamda «tashqi dunyo»ni isbot qilish mumkinligi muammosi sifatidagi mavjudlik; b) ontologik muammo sifatidagi mavjudlik; v) mavjudlik va tavajjuh.

Birinchi muammoni tahlil qilar ekan, Xaydegger tashqi dunyoning mavjudligi yoki uni isbotlash to'g'risidagi masala bir vaqtning o'zida ma'nosiz va ikki ma'noli ekanligini qayd etadi. Masalaning ma'nosizligi shu bilan izohlanadiki, mazkur masala dunyoda borliq sifatida mavjudlik bilan qo'yilgan. Masalaning ikki ma'noliligi, Xaydegger fikriga ko'ra, bir-biridan farq qiladigan ikki narsa: nimadadir borliq sifatidagi dunyo va ichki mavjudlik sifatidagi «dunyo»ning aralashuvi tufayli kelib chiqadi. Tashqi dunyoning mavjudligi to'g'risidagi masala bu yerda dunyo fenomeniga oydinlik kiritmasdan qo'yiladi. Buning oqibatida amalda isbotlanayotgan narsa yoki hodisaning isbotlash usuli va isbotlashning e'lon qilinayotgan maqsadi bilan aralashuvi yuz beradi.

Shunday qilib, Kant falsafadagi janjal deb nomlagan masala – tashqi dunyo mavjudligining dalil-isbotlari yo'qligi Xaydeggerga muammoni noto'g'ri qo'yish bo'lib tuyuladi. U bunday isbotlashni amalga oshirishni ko'zlagan shaxslarning shu yerda hozirligining o'ziniyoq mavjudlikning isboti deb hisoblaydi. Xaydegger fikriga ko'ra, hatto dunyoning mavjudligiga ishonish

lozimligini takidlovchilar ham, adashadilar, zero ular bunday dalil-isbotlar idealda mavjud bo'lishi lozimligini tasdiqlaydilar.

Borliqning ezoterik talqini. Ikki xil borliqning mavjudligi ezoterizmning asosiy g'oyasi hisoblanadi. Ezoterik qarashlarga ko'ra, bu borliqlarning biri mutlaqo ideal xususiyat kasb etadi (bu ezoterika atamalarida nozik darajalarda mavjudlikni anglatadi), ikkinchisi esa insonning kamolotga eltuvchi yo'lni bosib o'tish va o'zini ham, kosmosni ham o'zgartirishga bo'lgan intilishini aks ettiradi. Bundan ezoterizmning ikki aniq yo'nalishi kelib chiqadi. Ularning biri teran ong va ulkan iste'dodga ega bo'lgan komil inson g'oyasiga, ikkinchisi – «Xudoning Yerdagi saltanati» xoliazmik formulasi bilan moddiylashtirilgan g'oyaga o'xshab ketadigan hayotni o'zgartirish g'oyasiga ishora qiladi.

Ezoterik mulohazaga misol: «Yangi davr» g'oyasining targ'ibotchisi Sherli Makleyn shunday deydi: «Men kosmik aqldan, ma'naviy ziyodan olgan fikrlarning eng muhimi bu Xudo – bizning o'zimiz, degan fikrdir. Borliqning biz anglab etgandan muhimroq qandaydir darajasi bor»¹. Ba'zan bu borliqdan uzoqlashishga, ba'zan – mantiqqa zid bo'lgan noizchil xatti-harakatlarga, ba'zan – hamma narsani o'zgartirish mo'ljali bilan bog'liq bo'lgan haddan tashqari soxta faollikka olib keladi.

Oqilona ilmiy bilim, odatda, noemotsional va shaxssiz obektiv bo'lsa, ezoterik an'anada emotsional kechinmalarning mexanizmlaridan foydalanmasdan, xususan oq afsungarlik bilan bog'liq holda fikrlar, so'zlar va xatti-harakatlarda ezgulik va ziyoga qarab, qora afsungarlik bilan bog'liq holda esa – yomonlik va riyoga qarab mo'ljol olmasdan yashirish bilimni o'zlashtirish mumkin emas.

Ezoterik fanlar ikki asosiy maqsadni: avvalambor, odatdagi tajriba chegarasidan tashqarida yotuvchi dalillarni bilishga qaratilgan ma'rifiy maqsadni va tashqi dunyo jarayonlarini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqaruvga doir yoki kiber-maqsadni ko'zlaydi. Nazariyalar, ta'limotlar va ilmiy konsepsiyalarning o'zgarish intensivligiga teng bo'lgan davriylikka ezoterizmdu duch kelish mumkin emas. U ichdan harakatchan; uning faolligi nyuanslar va shaxsiy xususiyat kasb etuvchi yondashuvlarning rang-barangligida namoyon bo'ladi. Ammo u o'z tabiatiga ko'ra ancha turg'un, chunki poydevor sifatida qo'yilgan qadimgi germetik ta'limotga, qadimgi ajdodlarimizning xufyona donishmandligiga tayanadi.

Borliq shakllari. Borliqning umumiy manzarasini yaratish zaminidan notirik tabiat o'rin oladigan o'ziga xos piramida hosil bo'ladi. Borliqning shakllari notirik tabiat, tirik tabiat, ijtimoiy borliq, inson borlig'i va virtual borliq, energik borliq kabilardir. Borliqning bu umumiy shakllari o'ziga xos xususiyatga, o'zining betakror mohiyatiga egadir. Borliqning turli shakllarini jonsiz tabiatdan boshlab mufassalroq ko'rib chiqamiz, zero u hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan jonli va ijtimoiy tabiatning negizi hisoblanadi.

Tabiat borlig'i birlamchi (yani inson va uning faoliyatidan qati nazar mavjud bo'lgan narsalar va jarayonlar borlig'i) va ikkilamchi (yoki odamlar

¹ Новая эра приглашает // Свет. 1977. №1. – 3-6.

tomonidan yaratilgan narsalar va jarayonlar borlig'i) tabiat borlig'iga bo'linadi. Birlamchi tabiat notirik tabiat narsalari va jarayonlarining borlig'i – butun tabiiy va suniy dunyo, shuningdek tabiatning barcha holatlari va hodisalari (*yulduzlar, sayyoralar, yer, suv, havo, binolar, mashinalar, aks sado, kamalak, ko'zgudagi aks va sh.k.*)dir. Birlamchi tabiat borlig'i ikki darajani o'z ichiga oladi. Birlamchi daraja jonli ruhsiz jismlardan, yani ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan, atrof muhit bilan moddalar va energiya almashinuvini amalga oshiradigan, lekin ongga ega bo'lmagan barcha narsalar, ya'ni sayyoramiz hayvonot va o'simliklar dunyosini o'z ichiga olgan butun biosferadan iborat. Ikkilamchi daraja – bu inson ongining borlig'i bo'lib, bu odamzod yaratgan yoki o'zgartirgan tabiatdir. Tabiat makon va vaqtda cheksiz hamda abadiydir. Ikkilamchi yoki inson tomonidan yaratilgan tabiat birinchi tabiatga bog'liq. Bir tomondan, ikkilamchi tabiatda birlamchi tabiat materiali, boshqacha aytganda obektiv birlamchi borliq mujassamlashgan, boshqa tomondan esa – unda insonning mehnati, irodasi va bilimlari, uning qalbi o'z ifodasini topgan. Ikkilamchi tabiat – bu mehnat qurollari va sharoitlari, aloqa vositalari, inson ruhining ehtiyojlari, marifatli borliq, moddiy va manaviy madaniyatni belgilovchi barcha narsalar va jarayonlardir.

Inson borlig'i uning tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudligini va alohida inson borlig'ini farqlash o'rinli bo'ladi. Inson tabiatning bir qismi hisoblanadi va shu ma'noda uning qonunlariga bo'ysunadi. Tananing mavjudligi inson o'limga mahkum ekanligini belgilaydi. Inson borliq va yo'qlik dialektikasi bilan bog'lanadi, barcha tabiat jismlari kabi vujudga kelish, shakllanish va halok bo'lish holatlaridan o'tadi. Barcha tabiat jismlari kabi, inson tanasiga ham modda va energiyaning saqlanish qonunlari o'z ta'sirini ko'rsatadi, ya'ni uning tarkibiy qismlari tabiatning boshqa holatlariga o'tadi. Inson tanasi mavjud bo'lishi uchun uni muttasil quvvatlash (ovqatlanish, sovuqdan va boshqa xavf-xatarlardan saqlash) talab etiladi. Fikrlash uchun inson tanasining tirikligini ta'minlash zarur. Bundan hayotni saqlash, insonning o'z-o'zini saqlashi va insoniyatning yashovchanligini ta'minlash zaruriyati kelib chiqadi, bu oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, sof atrof muhitga ega bo'lish ehtiyojida o'z ifodasini topadi;

Ma'naviy borliq subektiv individuallashgan va ob'ektiv (noindividual) ma'naviy borliq sifatida mavjud. Individuallashgan ma'naviy borliq - bu insonning ichki dunyosi, u onglilik va ongsizlikni qamrab oladi. Bunday yondashuvga ko'ra, ruh – individual ong bilan ayniy tushuncha, tor manoda esa u tafakkurdir. Ong – inson bosh miyasining dunyo borlig'ini izchil aks ettirish, uni obrazlar va tushunchalarga aylantirish qobiliyati. U taassurotlar, sezgilar, kechinmalar, fikrlar, shuningdek g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar, andozalarning ko'rinmas jarayoni sifatida mavjud. Ong tez oqadigan va bir xil bo'lmagan orqaga qaytmaydigan xususiyatga ega. Shaklan bu jarayon tartibsiz, lekin shu bilan bir vaqtda unda muayyan tartib, barqarorlik, struktura, muayyan darajada intizom va iroda mavjud.

Inson ongi ayni vaqtda uning o'z-o'zini anglashi, yani o'z tanasi, fikrlari va tuyg'ularini, o'zining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini va o'zining

jamiyatdagi o'rnini anglab etishi, yani o'zini o'zi bilishdir. O'zlikni anglash – bu ongimizning o'ziga xos asosidir.

Individual ong o'zining o'limga mahkumlighi bilan tavsiflanadi, lekin uning ayrim qismlari noindividual ma'naviy shakl-shamoyil kasb etadi, shuningdek boshqa kishilar mulkiga aylanadi. Xatti-harakatlarda inson ongingning fragmentlari moddiylashadi, ularga qarab odamlarning niyatlari, mo'ljallari, maqsadlari, g'oyalari haqida xulosa chiqariladi. Noindividual ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning elementlari saqlanadi, takomillashadi va ijtimoiy makon va vaqtda erkin harakatlanadi;

Ijtimoiy borliq ayrim insonning jamiyatdagi borlig'i va jamiyatning borlig'iga bo'linadi. Har bir inson boshqa odamlar bilan muttasil aloqa qiladi, turli ijtimoiy guruhlar: oila, ishlab chiqarish jamoasi, millatning azosi hisoblanadi. U boshqa individlar bilan yaqin aloqa qilib yashaydi. Odamlarning barcha faoliyati mazkur sotsiumga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, chunonchi: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa munosabatlar doirasida amalga oshiriladi.

Virtual borliq (lotincha Virtualis – mumkin bo'lgan) narsalar va hodisalarning vaqt va makonda moddiy mavjudligiga qarama-qarshi o'laroq, obektiv narsalar yoki subektiv obrazlar mavjudligining nomoddiy turi. Uning zamirida Birinchi marta XX asr 60-yillarining o'rtalarida paydo bo'lgan kompyuterlar yordamida dunyolar modelini yaratish mumkin, degan g'oya yotadi.

«Virtual borliq» atamasi 1970 yillarning oxirida Massachuset texnologiya institutida Jeron Lener tomonidan o'ylab topilgan. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual borliq firmasini tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g'oyasini ifoda etadi, amerikalik kinematografchilar tomonidan muomalaga kiritilgan.

Virtual borliq - inson real borliqda harakat qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiya. Bunda obektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Virtual borliq amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini his qilish mumkin emas. Shunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ham ega bo'ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o'zgartira oladi. *Virtual olam – inson borlig'ining o'ziga xos shakli va odamlar manaviy aloqasining alohida madaniy ifodasidir.*

Ammo virtual borliq real fizik borliqdek lazzat baxsh eta olmaydi, chunki bu borliq ta'sirida vujudga keluvchi his-tuyg'ular ko'p jihatdan uning o'zi bilan emas, balki uni biz qanday idrok etishimiz bilan belgilanadi. Biz virtual dengizda cho'milishimiz mumkin, ammo bunda paydo bo'luvchi his-tuyg'ularimiz bu dengizni biz qanday idrok etishimizga bog'liq bo'ladi. Virtual tarvuz haqiqiy tarvuzdan shirin emas, virtual kolbasa haqiqiy kolbasa o'rnini bosa olmaydi va h.k.

Virtual borliqni odamlar yaratadi. Shu bois, virtual borliqda mavjud barcha narsalarning manbai inson ongidir. Binobarin, virtual borliq ong, ong osti sohasi va fantaziya chig'irig'idan o'tuvchi fizik borliqdan shakllanadi. Virtual borliq obektiv tarzda, yani inson miyasida emas, balki kompyuterda mavjud bo'ladi. Ayni vaqtda, u inson ongining mahsulidir. Inson tomonidan yaratilganidan keyin u inson ongidan qat'iy nazar yashashda davom etadi, bu ongga har xil ta'sir ko'rsatadi, mazkur ongning mazmuniga – bilimlar, emotsiyalar, kayfiyat hamda ongning boshqa unsurlariga qarab, har xil idrok etiladi.

Bugungi kunda virtual borliq inson madaniy faoliyatining turli sohalarida qo'llanilmoqda. Virtual borliqdan eng avvalo u vujudga kelgan sohada, fanda – fizikada suyuqlik va gazlar dinamikasini modellashtrishda, kimyoda kimyoviy reaksiyalar modelini tuzishda, geologiya va geografiya fanlarida foydalanilmoqda. Muhandislik sohasida, ayniqsa, xavfli sharoitlarda: ochiq kosmosda, dengiz va okeanlarning chuqur joylarida, yadro muhandisligida robotlarni masofadan turib boshqarishda virtual borliq keng qo'llanilmoqda. Muhandislik dizaynini avtomatlashtirish jarayonida virtual borliq texnologiyasi ayniqsa qo'l kelmoqda. Kompyuter dizayni va uning ajralmas hamrohi – kompyuter ishlab chiqarishi raketalar va samolyotlar, avtomobillar katta binolar konstruksiyalarini sinovdan o'tkazishda yagona jarayonga birlashtirildi. Virtual borliq texnologiyasidan harbiylar ham keng foydalanmoqdalar. Masalan, AQSH armiyasida harbiy xizmatchilarda merganlik ko'nikmalarini shakllantirishda imitatorlardan, jang sharoitida tez va to'g'ri qarorlar qabul qilish ko'nikmasini shakllantirish uchun esa harbiy doktorlardan foydalaniladi. Juda qimmatga tushadigan va atrof muhitga katta zarar yetkazadigan harbiy mashqlar imitatsiya qilinmoqda. Tank qismlarida tankdan o'q uzishni hamda tank jangida askarlar va ofitserlarning shaxsiy ishtirokini imitatsiya qiluvchi harbiy o'yinlardan foydalanilmoqda. Loyihalashtirilgan, lekin hali yasalmagan qurol-aslaha turlari sinovdan o'tkazilmoqda. Harbiylar olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va ularga baho berish uchun ham kompyuter imitatsiyasidan foydalanmoqdalar.

Ta'lim sohasida mashq trenajyorlarini yaratishda virtual borliq texnologiyasidan foydalanilmoqda. Virtual kutubxonalar va muzeylar tashkil etish jarayoni boshlandi. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo'ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va olib ko'zdan kechirishi, zarur holda esa ulardan nusxa ko'chirishi mumkin.

Virtual muzey konsepsiyasi bir qadar boshqacha. Virtual muzey foydalanuvchilarga kolleksiyadagi istalgan eksponatni uning tabiiy, uch o'lchovli ko'rinishida ko'rish imkonini beradi. Ammo bu tasviriy yechish qobiliyati ancha yuqori bo'lgan displeylarni taqozo etadi.

Shunday qilib, virtual borliq nazariy izlanishlardan ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar ajralmas qismi bo'lgan hozirgi zamon madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi.

Energiya borliq shakli. Fanning fundamental qonunlaridan biri – energiyaning saqlanish va o'zgarish qonunidir. *Energiya moddiy jismlarning o'z holatini o'zgartirish orqali muayyan vazifani bajarish qobiliyati bo'lib, u yo'q*

qilib bo'lmaydigan, rang-barang o'zgarishlarga qodir substansiya sifatida, materiya atributi sifatida talqin qilinadi.

Qadimda suv, shamol va hayvonlarning muskul kuchi ham energiya sifatida tan olingan. Qadimgi misrliklar yelkanni yaratib, shamol kuchi va energiyasidan foydalanganlar, uni namoyish etganlar. Evolyusiya qonunlari hamma narsa va jarayonlar nafaqat muskul kuchi bilan yoki fizik energiya ta'sirida, balki inson miyasi – tafakkur energiyasi yordamida ham amalga oshirilishini talab qiladi.

Yunon tiliga mansub «energiya» tushunchasi Aristotel tomonidan ko'p qo'llanilgan. Dunyoning tabiiy ilmiy manzarasi doirasida energiya haqidagi tasavvurlar mexanikada shakllangan va bu atama fanda birinchi marta 1807 yilda qo'llanilgan. U bilan bir vaqtda «kuch» atamasidan ham foydalanilgan. G.Leybnits energiya hodisasini «jonli kuch» deb tavsiflagan. G.Gelmgols ilmiy muomalaga kiritgan potensial energiya haqidagi tasavvurni «kuchlanish kuchi» deb nomlagan.

XIX-XX asrlar chegarasida fizikaning rivojlanishi harakatning yangi turlari kashf etilishiga olib keldi, lekin ularda aynan nima harakatlanishi noma'lum bo'lib qoldi. Ayrim olimlar bu holatdan foydalanib, materiyasiz harakat mumkin emasligini isbotlashga urindilar. Elektron tabiat hali yaxshi o'rganilmagani tufayli, elektron muayyan «nomoddiy kuch», moddiy tashuvchisiz sof harakat, deb e'lon qilindi. Energiyani barcha hodisalarning birinchi negizi deb biluvchi falsafiy yo'nalish – energetizm deb nomlanadi. *Energetizmning asosiy tezisi «materiya» tushunchasini ma'lum energiyalar kompleksi bilan almashtirishdan iborat.* Materiya moddaga tenglashtirilgan. Energiya deganda, aksariyat hollarda moddiy harakat tushunilgan.

Materiya va harakatni nafaqat miqdor, balki sifat jihatidan ham yo'q qilib bo'lmashligini tan olish muhimdir. Harakatni sifat jihatidan yo'q qilish mumkinligini faraz etgan holda, uning faqat miqdor jihatidan saqlanishini tan olish Olamning issiqlikdan o'lishi konsepsiyasiga olib kelgan edi. Bu g'oya klassik elektrodinamika asoschilari V.Tompson va R.Klauzius tomonidan ilgari surilgan. Ushbu nazariya zamirida termodinamikaning ikkinchi asosi yoki entropiyaning o'sishi qonunini butun Olamga nisbatan tatbiq etishga urinish yotadi.

Entropiya – xaoslashuv o'lchovi. Sadi Karno 1829 yilda ta'riflagan termodinamikaning ikkinchi qonuni berk tizim yuz berish ehtimoli o'z bo'lgan holatdan o'zining eng ko'p ehtimol tutilgan holatiga intilishini ko'rsatadi. Buni tushunishga kundalik hayotdan olingan quyidagi misol yordam berishi mumkin. Agar suvi qaynab turgan choynakni olovdan olsak, uning qizishi davom etmaydi, (yuz berish ehtimoli oz bo'lgan holat), balki soviydi (eng ko'p ehtimol tutilgan holat). Ammo qonun berk tizimlarga, ya'ni o'zini qurshagan muhit bilan energiya almashmaydigan tizimlarga mo'ljallangan, bu esa ulkan kuchga ega abstraksiyadir, chunki dunyoda aksariyat tizimlar berk emas. Termodinamikaning ikkinchi asosi berk tizim sifatida talqin qilingan olamga nisbatan tatbiq etilganida, hisob-kitoblar barcha energetik jarayonlar bir yo'nalishda yuz berishi lozimligini ko'rsatdi. Energiyaning o'zgarish

jarayonlarini tavsiflovchi fizik kattalik sifatidagi entropiya o'sib bordi. Boshqacha aytganda, aql bovar qilmas xaos yuzaga keladi. Energiyaning barcha turlari issiqlik energiyasiga aylanadi va so'ngra makon bo'ylab tarqalib ketadi. Olam soviy boshladi. Mutlaq issiqlik muvozanatining yuzaga kelishi Olamning issiqlikdan o'lishini anglatadi.

Bu qoidalarining mohiyati harakat shakllarining sifat rang-barangligi yo'q bo'lishiga yo'l qo'yib bo'lmasligini, yani energiyaning rang-barang turlari issiqlik energiyasiga aylanishi mumkin emasligini ko'rsatishdan iborat edi. Aslida olamning issiqlikdan o'lishi konsepsiyasi tabiiy ilmiy nuqtai nazardan ham asossiz edi. Termodinamikaning ikkinchi asosini butun olamga nisbatan tatbiq etish imkoniyati uning tuzilishini erkin faraz qilishni, xususan, uni berk deb tasavvur qilishni nazarda tutadi. Lekin olam berk tizim emas, u zarralar va elementlarning cheksiz miqdoridan tashkil topgan, shu bois mutlaq termodinamik muvozanat holati unga mos kelmaydi.

Energiya turlarining hozirgi tipologiyasi yo moddiy tashuvchilar – mexanik, issiqlik, kimyoviy tashuvchilarni hisobga olgan holda, yo ularning o'zaro ta'sirlari turi – elektromagnit yoki gravitatsion o'zaro tasirga ko'ra tuziladi. Mexanik energiya kinetik (harakatlanuvchi jismlar tezligiga bog'liq) va potensial (jismlar holatiga bog'liq) energiyaga bo'linadi. *Termodinamikada erkin va bog'liq energiya farqlanadi. Ba'zan tashqi va ichki energiya to'g'risida so'z yuritiladi. Tashqi energiya deganda mexanik energiya, ichki energiya deganda esa to'liq energiyaning butun qoldig'i tushuniladi.*

Fanda ruhiy energiya tushunchasi qo'llanilib, ruhiy energiya inson tanasining barcha hujayra va a'zolariga singib, u yerda muayyan tartib, garmoniya yoki disgarmoniya o'rnatadi, degan ta'limotga asoslanadi. Bunda inson toliqish his etib, hattoki depressiya holatiga ham tushadi. Insonning ruhlanishi, hattoki, go'zalligi ham ruhiy energiya bilan bog'lanadi. German Gesse «Sharqqa sayohat» asarida agar odam ahamiyatsiz ishlar bilan uzoq vaqt shug'ullansa, bu uni qo'zg'atishi va unga kuch berishini qayd etgan. Binobarin, ahamiyatsiz ishlar bilan shug'ullanganda hayot energiyasi tiklanadi. Fanda ba'zilar buni relaksiyalash qonuni deb nomlaganlar. Ammo ruhiy energiya sohasi hozirgacha fanda yaxshi o'rganilmagan. Ruhiy energiya dunyo va hayotning barcha holatlaridan ta'sirlanadi yoki tebranadi.

Ezoterika ananasida ruhiy energiyaning boshqa muhim xossasiga, xususan, u makonda qatlam hosil qilishi, insonni qurshagan hamma narsalarga o'tirib, cho'kindi hosil qilishiga e'tibor qaratiladi. Inson nafaqat kosmik energiyani to'plovchi, balki uning kuchli tarqatuvchisi hamdir. Shu bois ruhiy energiya tashuvchisi – inson qanday bo'lsa, uning narsalari ham shunday bo'ladi. Ruhiy energiya qatlamlarining saqlanish yoshi muammoli hisoblanadi. Uni asrlar ham, masofa ham yo'q qila olmaydi, u ming yilliklar osha yashaydi. Rivoyatlarga qaraganda, atlantlar, misrliklar, xaldeylar ruhiy energiyaning mazkur xossasidan foydalanishgan. Ular muayyan sifatli narsalarga ruhiy energiyani qavat-qavat qilib to'plaganlar, bu energiya boshqalarga kerakli darajada ta'sir ko'rsatishi lozim bo'lgan. Bunday narsalar terafimalar yoki dam solingan narsalar deb atalgan, ularda energiya qatlamlari to'planishi jarayonida muayyan duo o'qilgan.

Bugungi kunda fikr va tasavvur energiyasini hech kim inkor etmasa kerak. Aksincha, zamondoshimiz bu hodisani o'z hayot tajribasidan olingan misol bilan tasdiqlashga harakat qiladi. Shunga qaramay, «nozik daraja»dagi rang-barang energiya hodisalarining amal qilish mexanizmlarini tushuntirishga urinishlar, asosan, ezoterikaga oid adabiyotlarda uchraydi.

Ruh va materiya, hayot va o'lim, yaxshilik va yomonlik kabi mutlaqo qarama-qarshi sohalar (oliy ziddiyatlar)ga duch kelinganida, ularni neytrallashtirish, yani uchinchi bog'lovchi narsani yaratish imkoniyati nazarda tutiladi. Shu tariqa «energiya» tushunchasi qadimgi germetizm ta'limotida ruh – materiya ziddiyatida o'rtadagi bog'lovchi sifatida namoyon bo'ladi. *Shu asosda butun oraliqdagi narsalar astral, birinchi va uchinchisi esa mental va fizik deb ataladi. Shunday qilib, germetizm ta'limotiga ko'ra, energiyani o'rganish astrallik holatini o'rganish va bilish demakdir.*

Ma'naviy rivojlanish ichki ma'naviyat, inson ma'naviyatini bilish, anglash va namoyon etishni anglatadi. Ruhiy energiyani sinovchi sabr-toqatli va ezgu niyatli bo'lishi kerak. U shikoyat qilishi va tushkunlikka tushishi mumkin emas.

Ezoterika namoyandalari ruhiy energiya o'ta nozik bo'lgani uchun u bilan o'ta nozik darajada muomala qilish lozimligini ta'kidlaydi. Oliy energiya bilan muomala qilish ancha jiddiy muammodir. Ruhiy energiya kuchi olov qudrati bilan barobar ekanligini unutmash kerak. Birinchidan, bunday qudratli energiyani asrash lozim. Ikkinchidan, o'z tafakkurini nafaqat harakatga keltirish, balki harakatdan tiyish uchun ham boshqara olish zarur. Uchinchidan, oqilona sarflangan ruhiy energiya o'rni darhol to'ldirilishini e'tiborga olish lozim. **Substansiya** (lot. *substantia* – mohiyat, birinchi asos), narsalarning yagona asosga egaligi, ularning kelib chiqishi bilan belgilangan umumiy va uzviy xossalari esa – **atributlar** (lot. *attributum* – xos bo'lgan, qo'shib olingan) degan g'oyaga asoslanadi. Shunday qilib, biron-bir obektning borlig'i deganda substansial borliq, yani obektning substansiyadan vujudga kelishi bilan belgilangan borliq tushunilsa, bu obektni mavjud deb hisoblash orqali biz unda muayyan atributlarning mavjudligini taxmin qilamiz (holbuki «sof borliq»dan bunday borliqning tabiati haqida biron-bir taxmin kelib chiqmaydi).

Masalaga bunday yondashilganda borliq nima, degan savol substansiya nima, uning atributlari qanday, degan savolga aylanadi. Falsafa tarixida bu masala yechimining turli variantlarini aks ettiruvchi ontologik konsepsiyalar taklif qilingan.

Materialistik ontologiya borliqning asosi moddiy narsalar degan ta'limot bo'lib, uni antik faylasuflar yaratgan. Fales butun borliqning birinchi asosi deb suvni, Anaksimend – havoni, Geraklit – olovni e'tirof etgan. Qadimgi ta'limotlar orasida Anaksimandr ontologiyasi alohida o'rin egallaydi. Uning fikricha birinchi asos Cheksiz va sifat jihatidan nomuayyan bo'lishi kerak, chunki unda narsalarning barcha konkret sifatlari (issiq va sovuq, namlik va quruqlik, achchiq va shirin va h.k.) aralash bo'lishi lozim. Atomlar, efir, modda – bularning barchasi materiyani barcha narsalarning substansiyasi sifatida tushunishning turli variantlaridir.

Idealistik ontologiya substansial borliqni «narsalar dunyosi» zahirida yotuvchi «g'oyalar dunyosi» sifatida tasavvur qilingan bu g'oya Platon falsafasida rivojlantirilgan.

Din ontologiyasida Xudoning substansial borlig'i tasdiqlanadi. Ekzistensializm ontologiyasida substansiya g'oyasi insonga bevosita berilgan borliq - ekzistensiya kategoriyasi bilan bog'liq. Bunda umid, qo'rquv, g'amxo'rlik, vijdon va shu kabilar borliqning atributlari («ekzistensiallari») hisoblanadi.

Dualistik xususiyatga ega bo'lgan ontologik konsepsiyalarda ikki xil borliq va tegishli ravishda ikki substansiya farqlanadi (Dekart). Leybnits ontologiyasi ko'p sonli substansial shakllar (monadalar)ning mavjudligini nazarda tutadi.

Empirik yo'nalish vakillari substansiya g'oyasini tajribadan keltirib chiqarish mumkin emas, deb hisoblaydi. Berkli bizning sezgilarimiz ruhimizdan tashqarida «idrok etilmagan narsalar» mavjudligidan dalolat berishi mumkin emas, deb, *moddiy substansiyaning* rad etgan. Yum Berklining ayni shu fikrini *ma'naviy substansiya*ga nisbatan ham tatbiq etgan. Uning fikricha, substansiyaning umumiy (moddiy substansiya ham, ma'naviy substansiya ham) g'oyasi xayolot mahsulidan boshqa narsa emas. Biz ayrim narsalarni idrok etamiz, lekin hech qachon ularning o'rtasidagi sababiy aloqani idrok etmaymiz. Substansiya shunday bir nomki, uning ostida biz o'zaro bog'lanmagan ro'yolarni birlashtiramiz. D.Yum substansiyaning umuman borliq tushunchasiga tatbiq etadi. Yum, «Bizning sezgilarimizdan tashqarida biron-bir narsa mavjud yoki mavjud emasligini so'rash befoydadir. Biz tashqi dunyo mavjud, ya'ni bizga bog'liq bo'lmagan va uzluksiz borliqqa ega ekanligiga ishonishimiz mumkin, lekin u mavjud ekanligini isbotlay olmaymiz. Mavjud bo'lgan narsa mavjud bo'lmasligi ham mumkin... Butun mavjudlikning mavjud emasligi uning mavjudligi kabi aniq va ravshan g'oyadir»¹, deb yozadi. Ammo Berkli va Yum mohiyat e'tibori bilan shunday bir ontologik konsepsiyani rivojlantirganki, unda substansiya rolini uning «surrogati» - subektda tug'ilgan sezgilar oqimi o'ynaydi.

Substansiya deganda barcha narsalarning muayyan umumiy birlamchi asosi tushuniladi. Turli narsalar va hodisalar vujudga kelishi va yo'q bo'lishi mumkin bo'lsa, substansiyaning yaratish ham, yo'q qilish ham mumkin emas, u faqat o'z borlig'ining shaklini o'zgartiradi, bir holatdan boshqa holatga o'tadi. Substansiya – o'z-o'zining sababi va barcha o'zgarishlar asosi, borliqning eng fundamental va barqaror qatlami.

Modomiki, substansiya hamma narsani o'z ichiga oluvchi va o'zi uchun boshqa hech qanday asos yoki shartni nazarda tutmaydigan birinchi sabab ekan, u o'ziga bog'liq bo'lmagan holda mavjud har qanday narsaning mavjud bo'lish imkoniyatini istisno etadi. U xoh Xudo, xoh g'oya, o'zlik, ruh yoki ekzistensiya bo'lsin – substansiya yagonadir! «Substansiya» tushunchasi ko'plikda qo'llanilishi mumkin emas. Uning ko'pligi g'oyasi mazkur tushunchaning ta'rifiga ziddir, chunki mazkur maqomga davogar ikki yoki bir necha narsa

¹ Юм Д. Сочинения. В 2 т.Т.1. -М.: 1965. –С.167-168

mavjud bo'lgan taqdirda, ularning birontasi ham substansiya hisoblanmaydi. Substansiyalilik paradoksi ana shundan iborat.

Substansiyaning o'z-o'zidan amalga oshishi hodisalarning umumiy, uzviy xossalari – atributlarda va narsalarning muayyan, alohida xossalari – moduslarda sodir bo'ladi.

Substansiya g'oyasidan turli falsafiy ta'limotlar dunyoning birligi va uning kelib chiqishi haqidagi masalaga o'zlari qanday javob berishiga qarab har xil foydalanadilar.

Substansiya o'zidan turli yondashuvlar shakllangan. *Dunyodagi narsalar va hodisalar rang-barangligi bir substansiyadan iborat degan ta'limot «monizm» (yunon. monos – bitta, yagona) deb ataladi.* Substansiya tabiatini tushunishga nisbatan ancha keng tarqalgan ikki yondashuv – materialistik va idealistik monizmni qayd etish lozim.

Materialistik monizm deb tavsiflanadigan birinchi yondashuv *dunyo yagona va uzviy, u azaldan moddiy va dunyoning birligi zamirida ayni shu moddiylik yotadi*, deb hisoblaydi. Bu konsepsiyalarda ruh, ong va ideallikdan emas, balki moddiylikdan keltirib chiqariladi. Bunday yondashuvlarning o'ta rivojlangan ko'rinishlariga biz Fales, Geraklit, Spinoza, va uning izdoshlari asarlarida duch kelamiz. Shuningdek Zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Avesto"ning "Yushtlar" qismidagi ko'pxudolik aqidalariga zid o'laroq "Gohlar" qismida yakkaxudolik g'oyalari targ'ib qilingan.

Idealistik monizm *materiyani har qanday borliqning boqiy mavjudligi, yo'q bo'lmasligi va birinchi asosiga ega bo'lgan qandaydir ideal narsaning mahsuli* deb hisoblaydi. Bunda obektiv-idealistik monizmni (masalan, Platonda – bu o'lmas g'oyalar, zardo'shtiylikda olov, o'rta asr falsafasida – Xudo, Gegelda – yaratilmaydigan va o'z-o'zidan rivojlanadigan «mutlaq g'oya») va subektiv-idealistik monizmni (masalan, borliqning barcha jismoniy va ruhiy holatlarini «neytral» asosdan – dunyoning qandaydir mavhum konstruksiyalari, «elementlari»dan keltirib chiqargan) farqlash mumkin.

Dualizm. *Birinchi asos sifatida ikkita substansiya olingan falsafiy yondashuv dualizm* (lot. dualis – ikki yoqlama) deb ataladi. Nemis faylasufi X.Volf XVIII asr boshida «dualizm» atamasini falsafiy muomalaga kiritgan. X.Volf dunyoda barqaror tartibning shakllanishida tafakkur, g'oyalar va aql-idrokning alohida o'rnini aniqlash hamda ta'kidlashga harakat qilgan. Uning zamondoshlari – ma'rifatli absolyutizm g'oyalarining tarafdorlariga ta'siri juda katta bo'lgan. X.Volfning falsafaga oid qo'llanmalari barcha o'quv yurtlarida o'qitilgan va eskirgan (sxolastik) jihatlarini siqib chiqargan. Ular universitet ta'limining asosiy manbalari sifatida amal qila boshlagan. Rene Dekart falsafa tarixidan dualizmning yorqin vakili sifatida o'rin oldi. R.Dekartning radikal mexanitsizmi uni materiyaning butunlay ruhsizligi haqidagi yondashuvga olib keldi. R.Dekart nazarida, moddiy jismoniy substansiya o'z atributi sifatida uzunlik, kenglik va chuqurlik ko'lamigagina ega. U mutlaq bo'shliqni istisno etadi, harakatlanish, ya'ni jismoniy zarralarni bo'lish, joydan-joyga ko'chirish va o'zgartirish qobiliyatiga ega.

Ma'naviy hayot faylasuf nazarida moddiy hayotdan alohida, o'zining bilish va fikrlash faoliyati, intellektual intuitsiya va deduksiya kabi o'ziga xos ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. U ruhiy substansiyaning butunlay jimsizligini etirof etdi. Garchi R.Dekart yangi falsafa va fan asoschilaridan biri bo'lsa-da, uning g'oyalarida o'rta asr falsafasidan meros qolgan «substansiya» atamasining alohida narsani tushunish uchun qo'llanilishiga, shuningdek, u ikki muhim - universal va Cheksiz substansiya – fikrlash va ko'lamni alohida erkin maqomga ega, deb e'lon qilganiga duch kelish mumkin. R.Dekartning «cogio ergo sum» – «men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan iborasi falsafiy tafakkurni barcha narsalarning negizi sifatida tan olganligidan dalolat beradi. R.Dekart fikrlovchi substansiyaning uzviyligini va har bir «Men», yani aqlli jonotga bevosita, ko'lamli substansiya esa – bilvosita ochiqqligini isbotladi. Ajralmas substansiya (aql) metafizikaning o'rganish predmetini, ajraluvchi substansiya (ko'lam) esa fizika predmetini tashkil etadi.

Biroq, ikki substansiya – ma'naviy va moddiy substansiyalarni farqlash, bu mantiqiy nuqtai nazardan noto'g'ri va ratsional ma'noda juda ko'p qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Fikrlash va ko'lamga ikki substansiya tarzida, yani bir-biriga bog'liq bo'lmagan mustaqil asoslar sifatida yondashilganida, «ruh» va «tana» o'z harakatlarida qanday uyg'unlashishi, umuman, «tana» qanday qilib fikrlash qobiliyatini kasb etishi mumkinligini tushunish qiyin. Mohiyat-e'tiboriga ko'ra, substansiya butun mavjudot asosi, hamma narsani o'z ichiga oluvchi va o'zini namoyon qilish uchun hech narsaga muhtoj bo'lmagan yagona birinchi asos sifatida namoyon bo'lgan.

Fransuz faylasufi J.Lametri o'zining «Ruhning tabiiy tarixi» deb nomlangan asarida dualizmni inkor qiladi. U o'zida tajriba o'tkazgan – bezgak kasalligiga chalingach, uning kechishini kuzatgan, pirovardida, insonning ruhiy holati uning jismoniy vujudiga bog'liq, degan xulosaga kelgan. J.Lametri monistik-materializmni himoya qilib, Cheksiz takomillashuvchi yagona moddiy substansiya mavjud, degan g'oyani ilgari surgan. Substansiyaga xos sezish va fikrlash qobiliyati vujudli jismlarda mavjud bo'ladi. Sezish va fikrlash qobiliyatining o'zi tashqi jismlarning miyaga ta'siri bilan bog'liq. Shu sababli aynan tashqi dunyo insonning «miya ekrani»da aks etadi, tana ehtiyojlari esa, J.Lametrining fikriga ko'ra, «aql mezoni» sifatida amal qiladi.

Ikki asos, muhabbat va nafrat, yaxshilik va yomonlik, erkinlik va zaruriyatning teng huquqliligi g'oyasi ilgari surilgan har qanday falsafiy nazariya dualistik nazariya sifatida amal qilgan.

Plyuralizm(lot. – ko'plik, ko'p xillik, ko'p sonlik) *dunyoning negizida ikkita emas, balki undan ko'proq mohiyat borligini tan oluvchi ta'limot*. (Bu atamani falsafaga X.Volf 1712 yilda taklif qilgan).

Leybnitsning «monadologiyasi», ya'ni monadalar haqidagi ta'limoti plyuralizmning klassik ko'rinishi hisoblanadi. Ushbu ta'limotga ko'ra, dunyo son-sanoqsiz ruhiy substansiyalardan tashkil topadi. Ammo, plyuralistik yondashuvning bundan oldinroq ilgari surilgan ko'rinishlari ham mavjud. Masalan, Empedokl yaratgan dunyoning to'rt asosi haqidagi ta'limot plyuralistik ontologiyaning turlaridan biri sifatida amal qiladi. Ba'zan plyuralizmga mustaqil

ta'limot sifatida emas, balki dualizmning o'zgargan ko'rinishi sifatida qaraladi. Lekin plyuralistlar o'z nazariyasining asosiy vazifasini dualistik munozaralarda yechimini topmagan ruh va tabiat o'rtasidagi qarama-qarshilik masalasidan farq qiladi, deb biladilar.

Substansiyani barcha o'zgarishlarning sababchisi va (causa sui) o'z-o'zining sababchisi sifatida tushunish I.Kant tomonidan qabul qilinib, yuksak baholangan. U substansiyani «hodisalarning vaqtdagi barcha munosabatlarini aniqlashga yordam beruvchi o'zgarmas asos»¹, deb ta'riflagan. Uningcha, substansiya har qanday tajriba va har qanday idrok etishning asosiy shartidir. U barqaror holatda bo'ladi, har qanday mavjudlik va vaqtdagi o'zgarish uning modusi, yani o'zgarmas narsaning mavjudlik usuli sifatida qaralishi mumkin.

Hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasining ontologik mazmuni o'zaro ta'sir sifatida tushuniladi. Chunki aynan o'zaro ta'sir dunyo yaralishining haqiqiy va pirovard sababchisi – narsalarning causa finalisi hisoblanadi. Narsalarni substansiyalilik nuqtai nazaridan o'rganish ularning mavjudligini ichki sabablar va o'zaro ta'sirlar nuqtai nazaridan yoritish, demakdir. Shu manoda substansiyani ichki birlik nuqtai nazaridan, uning Cheksiz va rang-barang o'zgarishlaridan qat'iy nazar qaraladigan obektiv borlik sifatida, harakatning barcha shakllari, mazkur harakat jarayonida yuzaga keluvchi va yo'q bo'luvchi tafovut va qarama-qarshiliklar nuqtai nazaridan yondashiladigan materiya deb tariflash mumkin.

Shunday qilib, substansiyaning xususiyatlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o'z-o'zini belgilash (o'z-o'zining sababchisi hisoblanadi, uni yaratib va yo'q qilib bo'lmaydi);
- universallik (hech narsaga bog'liq bo'lmagan, barqaror, o'zgarmas va mutlaq birinchi negizni ifodalaydi);
- kauzallik (barcha hodisalarning umumiy sababiy bog'liqligini o'z ichiga oladi);
- yagonalik (birinchi negizning yagonaligini nazarda tutadi);
- yaxlitlik (mohiyat va mavjudlikning birligini ko'rsatadi).

Falsafada «Substansiya» kategoriyasiga «**substrat**» (lot. – to'shama, negiz) tushunchasi yaqin turadi, deb qaraladi. Substrat borliqning eng quyi va asosiy qatlami sifatida tushuniladi. Qadimgi atomistik ta'limotlarda atomlar ana shunday asos hisoblangan. Har qanday substrat muayyan vujudga kelish jarayonining o'ziga xos xususiyatini ifodalaydi. Hozirgi talqinda, ma'lum fizik jarayonlarning substrati sifatida elementar zarralar va fundamental (kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion) o'zaro ta'sirlar amal qiladi. Turli moddalarning hosil bo'lish va o'zgarish jarayonlarida o'zining barqaror holatini saqlab qoluvchi atomlar kimyoviy jarayonlarning substrati sifatida namoyon bo'ladi. Elementar «hayot birliklari» sifatida amal qiluvchi nuklein kislotalar (DNK va RNK) va oqsil moddalarning molekulalari biologik jarayonlar

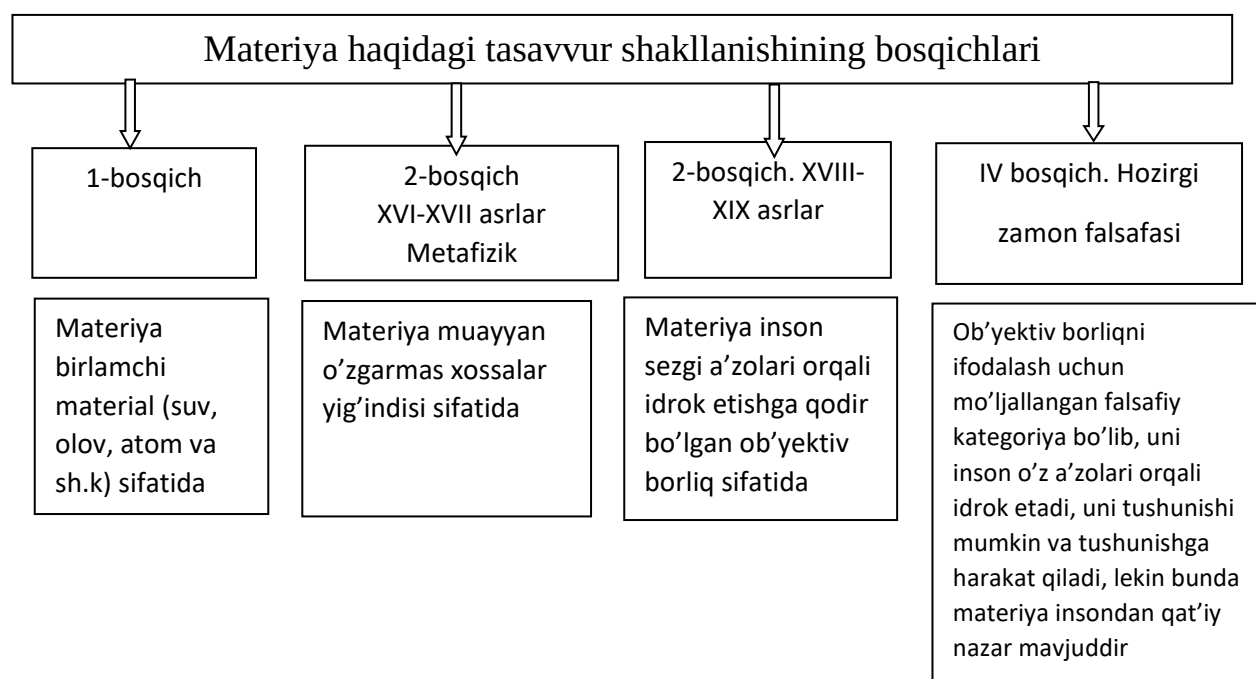
¹ Кант И. Критика чистого разума. –М.: 1996. –С.47

substrati bo‘lib xizmat qiladi. Barcha ijtimoiy o‘zgarishlar zahirida maqsadga muvofiq faoliyati mavjud bo‘lgan inson ijtimoiy hayot substrati hisoblanadi.

Materiya tushunchasining vujudga kelishi va uning funksiyalari. “Materiya” atamasi lotincha *materia* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, modda degan ma’noni anglatadi. Shunga qaramay, falsafa tarixida “materiya” tushunchasining mazmuni bir necha marta o‘zgargan, tabiatshunoslikning va falsafaning rivojlanishiga muvofiq rivojlangan.

Hamma narsalarning asosi bo‘lgan birinchi modda haqidagi tasavvur materiya bilan bog‘langan. Materiya yuzaga keluvchi hamma narsalarning substrati sifatida namoyon bo‘lgan.

Materiya haqidagi tasavvur shakllanishining quyidagi bosqichlari farqlanadi.



Birinchi bosqich antik falsafa davrini qamrab oladi. Falsafa tarixida *materiya haqidagi dastlabki tasavvurlar «stixiyali materializm» deb ataladi.* Ushbu materializm o‘z rivojlanishining birinchi bosqichida tabiat hodisalarining Cheksiz rang-barangligiga asoslangan birlikni tabiiy hol deb hisoblaydi va uning sabablarini muayyan moddiy, o‘ziga xos narsadan izlaydi. *Antik qarashlarga ko‘ra materiya – jismlar va narsalarning o‘zagini belgilovchi birlamchi materialdir.* Masalan, qadimgi yunon faylasufi Fales suv o‘simliklar, hayvonlar va odamlarga zarurligini qayd etib, suvni barcha narsalarning asosi deb e‘lon qilgan. Geraklit Quyosh, yulduzlar va boshqa jismlarni yaratuvchi olov hamma narsaning asosi deb hisoblagan.

Qadimgi yunon faylasuflari orasida Anaksimandr o'zining materiya haqidagi fikr-mulohazalari bilan alohida ajralib turadi. Uning uchun materiya yoki birinchi modda sezish mumkin bo'lgan konkret jism emas, balki ayrim nomuayyan o'zgaruvchi mohiyatga ega bo'lgan apeyrondir. Atomistlarda materiya tabaqalashgan substrakt ko'rinishini kasb etadi.

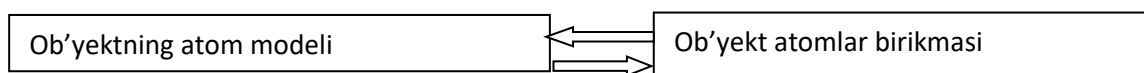
Materiyaning birinchi ilmiy konsepsiyasini miloddan avvalgi V asrda qadimgi atomistlar (Demokrit va boshqalar) taklif qilgan.

Materiya haqidagi ilk tasavvurlar:

- Fales – suv
- Anaksemen – havo
- Geraklit – olov
- Empidokl – suv, havo, olov, yer

Demokrit barcha narsalar oddiy ajralmas zarralar – atomlardan iborat, degan g'oyani ilgari surgan. Uning tasavvurida bu zarralar bir-biri bilan to'qnashib, bir-biriga yopishib va bir-biri bilan birikib, biz ko'radigan narsalarni hosil qilgan. Narsalarning xossalari pirovard natijada ularni tashkil etuvchi atomlar shakli, kattaligi, o'zaro joylashuvi va harakatiga bog'liq. Bu barcha narsalarni tavsiflash va tushuntirishga asos qilib yagona umumiy sxemani – bilish obektining har qanday ob'ektni atomlar birikmasi sifatida aks ettiruvchi modelini olish imkonini beradi. Shunday qilib, antik faylasuflar nuqtai nazaridan, materiya – bu barcha narsalar asosi. Odatda bular qadimgi donishmandlarning farazlari bo'lgan va ularning materializmi o'ta sodda xususiyat kasb etgan, chunki nazariy xulosalar borliqni kuzatish natijasi, tabiatni eksperimental o'rganish mavjud emasligi mahsuli bo'lgan.

Demokrit, Epikur, Lukretsiy Karning atomistik nazariyasida barcha narsalarning substrati sifatidagi materiya atomlar yig'indisi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ular shakli, katta-kichikligi, og'irligiga ko'ra har xil, lekin bo'linmas va yo'q bo'lmasdir. Ob'ektlarning rang-barangligi atomlar konfiguratsiyasining turliligi bilan izohlanadi.



Materiya falsafiy kategoriyasini ilk bor Platon ishlatgan. U *hyle* atamasini muomalaga kiritgan va u bilan kattaligi va shakl-shamoyili har xil jismlar paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladigan sifatlardan mahrum substrat (material)ni ifodalagan. Platon talqinida materiya shaklsiz va nomuayyan bo'lib, har qanday geometrik shakl ko'rinishini kasb etishi mumkin bo'lgan makon bilan tenglashtiriladi. Keyinchalik materiya haqidagi tasavvurlar asosan uning muayyan xossalari (massa, energiya, ko'lam) bilan bog'langan va muayyan turlari (modda, atomlar, korpuskulalar va sh.k.) bilan tenglashtirilgan.

Platonning «Timey» dialogi mazmunidan kelib chiquvchi materiya haqidagi ta'limot qadimgi yunon falsafasida alohida o'rin tutadi. Birinchidan, Platon «materiya» tushunchasini ifodalash uchun maxsus atama qo'llamagan, bu borada tushunish ancha mushkul bo'lgan «tur» ekani haqidagi ishoradan boshqa aniqroq tushuntirishlar ham bermagan. Ikkinchidan, u har qanday tug'ilishning «doya»si va «enaga»si bo'lish materiyaning doimiy vazifasidir, deb hisoblagan.

Qaysidir ma'noda bu asos, lekin shaklsiz asosdir. Hamma narsalarni o'z ichiga olishi lozim bo'lgan asos o'zi har qanday shakldan mahrum bo'lishi lozim bo'lganidek, uning vazifasi abadiy yashaydigan barcha mavjud narsalarning shakl-shamoyilini o'zida aniq va to'liq mujassamlashtirishdan iborat bo'lganligi uchun tabiatan har qanday shakldan mahrum bo'lmog'i kerak.

Platonning materiya –haqidagi mashhur ta'limoti o'zining borliqqa asoslangan mustahkam negizini yo'qotgan. Uningcha, materiya –tushunchasi aql (demiurg) – birlamchi, sof materiya (yetilish joyi va «doya») - ikkilamchi sof materiya (moddiy narsalar) uchligida oraliq o'rin egallaydi¹. Platon doimo mavjud bo'lgan va hech qachon shakllanmaydigan narsalarni va doimo shakllanuvchi va hech qachon mavjud bo'lmaydigan narsalarni farqlashga chaqiradi. Uning fikricha, narsalarning ular ichida tug'iluvchi va o'lganidan keyin unga qaytuvchi mohiyatini «u» yoki «bu» so'z bilan ifodalash, shu tariqa ularga barqarorlik hamda muayyanlik baxsh etish mumkin².

Platon fikriga ko'ra, borliqning moddiy narsalar dunyosi sifatida shakllanish mexanizmi shundan iboratki, g'oyaning juda aniq ta'riflangan birinchi andozasi moddiy borliqdan o'rin oladi va materiyaga g'oyalar yetiladigan joy, ularning «doya»si va vazifasi bo'lish majburiyatini yuklaydi. Dunyodagi barcha jarayonlarning maqsadga muvofiqligi haqidagi tasavvur g'oya va narsalarning o'zaro bog'lovchi aloqasi bilan asoslanadi. G'oya narsalarning cheksiz hissiy ko'rinishlarining asosiy manosini belgilovchi asos sifatida va har qanday yakka narsa uchun qonun sifatida tushuniladi.

Platonning muhim, lekin ayni paytda ikkinchi darajali rol o'ynovchi materiya haqidagi talimoti Aristotelning shu mavzudagi fikr-mulohazalariga bevosita turtki bo'lgan. Aristotelda «hyule» tushunchasi «morfe» yoki «eydos» («morphe» yoki «eydos») tushunchasi bilan uzviy bog'liq. Garchi Aristotelning ontologik konsepsiyasida materiya va shaklning dualizmi aniq-ravshan sezilib tursa-da, u hech qachon «hyule»ni mustaqil borliq sifatida tavsiflamagan. Uning fikricha, amalda materiya faqat shakl bilan birikkan ko'rinishda mavjud bo'ladi. Materiya «hyule» va «morfe» (shakl) bilan uyg'unlikda har qanday yuzaga kelish va o'zgarishning zarur universal negizi hisoblanadi.

Aristotelning materiya haqidagi tasavvuri o'rta asr falsafasiga ancha o'zgargan ko'rinishda o'tdi. O'rta asr teologlari Aristotelning ilmiy merosidan foydalanib, uning «morfe» (shakl) haqidagi g'oyasini o'zlashtirdilar. Ushbu g'oya boshqa qarashlardan ustun qo'yildi, u manaviy asos sifatida qarala boshlandi. Mazkur talqin materiyasiz sof shakllar, chunonchi: xudolar, ruhlar, farishtalar, odamlarning o'lmas ruhlari mavjudligini e'lon qilish imkonini berdi. Materiya doimiy, u dunyo yaralgunga qadar ham mavjud bo'lgan, degan g'oyani ilgari suruvchi «dahriylar» haqida ma'lumotlar «cherkov rahnamolari» o'rtasidagi munozaralar orqali bizgacha yetib kelgan bo'lsa-da, dunyoning moddiyligini o'rganish bilan bog'liq muammolar bu davrda ham to'la-to'kis barham topmadi. Materiyaning tabiati haqidagi masalada ular bir to'xtamga

¹ Платон // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001.-С. 204

² Платон // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001. – С. 204

kelmagan bo'lsalar-da, uni yechish fanning rivojlanishida muhim rol o'ynashiga, zero bilish qaysi yo'ldan rivojlanishi lozimligini belgilashiga ularning ishonchi komil bo'lgan. Ular avval barcha narsalarning asosi sanalgan materiyaning nimaligini aniqlash va shundan keyingina bunga asoslangan holda ayrim narsalarning kelib chiqishi va xossalarini tushuntirish lozim, deb hisoblaganlar. Jumladan, bu xususda Aristotel shunday deb yozgan: «Avvalo birinchi asos va sababni bilish kerak, zero ular orqali va ularga muvofiq qolgan barcha narsalar anglab yetiladi...»¹.

Uyg'onish davri faylasuflari izchil materialistlar bo'lmasalar-da, o'rta asrlarning quruq muhokamaga asoslangan, spekulativ tafakkurini yakdillik bilan inkor etdilar. Mustaqil faol asos sifatidagi shakl g'oyasi chetga surib qo'yildi, materiya nafaqat potensial, balki amalda ham mavjud bo'lgan narsa sifatida tushunila boshlandi. Shunisi ajablanarliki, alximiya sohasidagi eksperimentlar amaliyoti ta'sirida shakl-materiya mahsuli, degan yondashuv yuzaga keldi. Uyg'onish davrining Bernardino Telezio, Fransiska Patrissiya, Jordano Bruno kabi faylasuflari ijodida «materiya» tushunchasi yangicha mazmun kasb etdi. Materiyaning yaralishi g'oyasi inkor etildi, materiya boqiy deb e'lon qilindi, harakat tabiiy kuchlar ta'siri natijasi sifatida tushunila boshlandi.

5-mavzu: Rivojlanish falsafasi

Materiya haqidagi tasavvurlar rivojlanishining ikkinchi bosqichi Yangi davr (XVI-XVII asrlar) falsafasida *materiya tushunchasi fizikada qabul qilingan muayyan o'zgarmas xossalar yig'indisi sifatidagi «modda» tushunchasi bilan ayniylashtirilgan.* Masalan, ingliz materialistlari F.Bekon va T.Gobbs bunday xossalar qatoriga ko'lamlilik, shakl, og'irlik va hokazolarni kiritgan. Bazan materiya tushunchasi bitta muayyan «birlamchi» xossa, masalan ko'lamlilik yoki massa bilan ayniylashtirilgan (*R.Dekart, I.Nyuton*).

Yangi davrning mexanistik materializmida materiya tarifi zahirida «material» tushunchasi emas, balki barcha moddiy narsalar uchun umumiy bo'lgan asosiy va o'zgarmas xossalar tushunchasi yotadi. Bu davr faylasuflari antik davrda amal qilgan metodologik qoidani yangi bosqichga ko'tardilar. Ular materiya birinchi modda sifatida emas, balki birinchi belgi sifatida yondashdilar. Qadimgi faylasuflardan farqli o'laroq, ular suv, olov yoki havoni butun borliqning birinchi asosi va birinchi sababi deb e'lon qilganlari yo'q. Barcha fanlar tajriba asosida rivojlangan ushbu davrda hamma narsa zahirida ayrim mexanik xossalar: ko'lamga egalik, o'zidan hech narsani o'tkazmaslik, og'irlik, shakldorlik yotadi, degan qarash shakllandi.

Materiyani tavsiflashga nisbatan mazkur yondashuv XIX asr oxirigacha dunyoning ilmiy manzarasiga zid bo'lmagan. Buning negizida materializmning shakli metafizik yoki mexanistik degan nom olgan, chunki u fizikaning nazariy ma'lumotlariga asoslanibgina qolmasdan, balki ilmiy izlanishlarning dunyoqarashga doir metodologik asosi sifatida amal qilgan.

¹ Аристотель В 4-х т.Т.1. -М.: 1975. -С.68.

Xullas, materiyaning antik va mexanistik talqiniga xos bo'lgan bir qancha umumiy jihatlarni qayd etish mumkin. Birinchidan – materiya birinchi modda yoki birinchi belgini topish yo'li bilan aniqlanadi.

Ikkinchidan – materiyaning aniqlash zahirida obektivlik mezonini, ya'ni bizdan tashqarida va bizga bog'liq bo'lmagan holdagi mavjudlik qobiliyati yotadi.

Uchinchi – materiya o'zgarib, o'z navbatida, o'zgaruvchi sifatidagi ayrim narsalarga qarshilik ko'rsatadi. To'rtinchidan – «materiya» tushunchasini tariflashda yakka va xususiylik haqidagi metodologik qoidaga amal qilinadi.

Materiyaning uchinchi konsepsiyasi XVIII-XIX asrlarda vujudga kelgan bo'lib, bu davrda «materiya» tushunchasi tabiiy fanlarning rivojlanish jarayonida olimlar bilimning muayyan sohalarida aniqlagan belgilar bilan boyib bordi. Masalan, mexanikada makrojismlarning alohida xossasi – massa aniqlandi. U materiyaning eng muhim belgisiga aylandi, materiya massa bilan bir xil, deb hisoblana boshlandi. Kimyoda analiz metodi kimyoviy elementning aniqlanishiga olib keldi va materiyaga ana shu belgi – vaznlikka ega bo'lgan elementlar majmui sifatida qarala boshlandi. Mazkur yondashuvlarning kamchiligi shunda edi, barcha moddiy narsalar alohida modda deb tushunildi, moddaning o'zi sof mexanik ko'rinishda tasavvur qilinib, unga o'lcham, massa, og'irlikka ega, deb qaraldi. Shu bilan birga, materiyaning maxsus ilmiy va falsafiy talqinlari ayniydir, deb tushunila boshlandi. Materiyaning falsafiy talqiniga sof induktiv yo'l, oddiy umumlashtirish yo'li bilan ayrim fanlarning g'oya va qoidalari kiritildi.

Bu yondashuv noto'g'ri edi. Lekin, 1924 yilda B.Rassel, elektromagnit maydonlar va gravitatsiya maydonlari mavjudligini unutib, o'zidan boshqa narsalarni o'tkazmaslikni materiyaning asosiy xossasi sifatida tavsifladi. 1964 yilda amerikalik Tomist Layten «materiya» tushunchasining massa va energiyaga bog'langan talqinini taklif qildi.

Materiyaning uning xossalari bilan birga bog'lashni tariflashning ancha keng tarqalgan, lekin imkoniyatlari cheklangan usulidir. Ilmiy bilishda mazkur usul elementarizm vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Bunda hodisani tushunish uchun murakkabni oddiyga, butunni esa elementga bog'lash lozim.

Ammo yakka yoki xususiylik – muayyan modda yoki xossaga asoslanib materiya haqida yaxlit tasavvur hosil qilish mumkin emas. Ushbu asosda materiyaga tarif berib bo'lmazligi haqida Volter shunday deb yozgan edi: «Biz materiyaning o'lchaymiz, uni tarkibiy qismlarga ajratamiz, lekin bu qo'pol harakatlar doirasidan chetga bir qadam tashlashga urinsak ham o'zimizning o'qizligimiz va jarlikni sezamiz»¹. Materialist faylasuflar materiyaga hech narsaga bog'lamasdan ta'rif berishga harakat qildilar. Ayni vaqtda XVII-XVIII asrlardayoq materiya haqida ancha keng tasavvur shakllandi. Bu yo'nalishda F.Bekon, G.Golbax va D.Didro, ayniqsa, jiddiy muvaffaqiyat qozondi. «Bizning sezgi organlarimizga ta'sir ko'rsatuvchi hamma narsalar bizga nisbatan

¹ Волтер // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001 –С. 110

materiyadir», deb yozadi G.Golbax¹. Uning fikricha, materiyani biron-bir yagona birinchi asosga o'xshatib bo'lmaydi, dunyo bundan rang-barangroqdir, shu bois materiya ta'rifi ham mumkin qadar keng bo'lishi kerak.

XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan buyuk kashfiyotlar metafizik dunyoqarashga qaqshatqich zarba berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida Faradey va Maksvell tadqiqotlari natijasida materiyaning moddaga qaraganda yangiroq shakli – elektromagnit maydonining o'zgarish qonunlari aniqlandi. Tadqiqotlar elektromagnit maydon qonunlari klassik mexanika qonunlariga bog'lanmasligini ko'rsatdi.

Radioaktivlikning kashf qilinishi atomning noo'tkazuvchanligi haqidagi ta'limotni rad etdi, elektronning kashf etilishi, uning bo'linmasligi haqidagi tezisni kun tartibidan chiqardi, rentgen nurining kashf etilishi bilan modda maydonga aylanishi mumkin emasligi isbotlandi. Jismlar harakatining tezligiga qarab massaning o'zgaruvchanligi kashf etildi, jismlarning makon va vaqtga oid xossalari ularning harakat tezligiga bog'liqligi tushunib yetildi.

Bu ixtirolar tabiatshunoslikda yangi inqilobni boshlab berdi. Bularning barchasi fizik jismlarning xossalari haqidagi odatdagi tasavvurlarga shu darajada zid ediki, ayrim tabiatshunoslar sarosimaga tushib qoldilar. Shu bois, fizikada materiyaning mexanistik talqini, dunyoning mexanistik manzarasi inqirozga yuz tutdi. Materiya atomga tenglashtirilgan sharoitda va keyinchalik uning parchalanish qobiliyati aniqlanishi munosabati bilan ayrim fiziklar, shu jumladan, E.Max va A.Puankare («fizik idealistlar») «materiyaning yo'q bo'lishi (annigilyasiyasi)» to'g'risidagi xulosaga keldilar. Bu xulosaning metodologik jihatdan asossizligi shunda ediki, unda falsafiy kategoriya sifatidagi materiya uning fizik tuzilishi haqidagi ta'limot bilan tenglashtirildi.

Ular, atomlarning radioaktiv parchalanishini materiyaning «g'oyib bo'lishi», uning energiyaga aylanishi sifatida tushuntirishga harakat qildilar. Amalda materiya g'oyib bo'lmaydi, u haqdagi tasavvurlar eskira boshlagan edi. Yangi ilmiy kashfiyotlar qarshisida materiyaga uning ayrim turlariga xos bo'lgan sifatlarni yuklashga urinishlarning yangilishligi ayon bo'ldi.

Fanning rivojlanishida muhim rol o'ynagan materiyaning uchinchi konsepsiyasi efir g'oyasiga tayangan. Efir deganda butun dunyoni to'ldiruvchi uzluksiz muhit tushuniladi.

Atomlar va efir haqidagi ta'limotlarning birikuvi natijasida shakllangan atom-efir konsepsiyasida materiya atomlar ko'rinishida ham, efir ko'rinishida ham mavjud, yani ikkita har xil substansiyadan iborat, degan fikr ilgari suriladi. Bu tasavvurlardan kelib chiquvchi obektning modeli bilishning ikki yoqlama strategiyasini belgilaydi. Bu strategiyaga binoan ayrim (masalan, kimyo yoki molekulyar fizikadagi) hodisalarga izohni moddaning atom tuzilishidan, ayrim (masalan, optika yoki elektrodinamikadagi) hodisalarga izohni esa – efir muhitining holatidan qidirish lozim.

XIX asrdagi tabiatshunoslik bu strategiya yordamida erishgan yutuqlar materiya haqidagi atom-efir tasavvurlarning to'g'ri ekanligiga zamondoshlarni

¹ Гольбах // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001.-С.110

ishontirdi. Aynan ularning yordamida fan nihoyat mustahkam zamin kasb etgandek va tabiatning barcha sirlari tagiga yetish yo'lida ishonch bilan harakatlanayotgandek bo'lib tuyuldi. Ammo XIX-XX asrlar chegarasida tabiatshunoslikda chinakam inqilob yasagan kashfiyotlar qilindi. Bo'linmas va buzilmas deb hisoblangan atomlar parchalanishi mumkinligi, efir xossalari o'ta ziddiyatli bo'lib, uning mavjudligiga shubha bilan qarashga majbur etishi aniqlandi. Materiyaning atom-efir konsepsiyasi asossiz ekanligiga ishonch hosil qilgan olimlar materiya tushunchasining o'zi eskirgani haqida o'ylay boshladilar va materializmdan yuz o'girdilar.

Ammo bu davrda materiya tushunchasi emas, balki uning olimlar tafakkurida qadim zamonlardan boshlab to XX asrgacha hukm surgan substrat sifatidagina talqinagina puchga chiqqan edi. Tabiatshunoslikda yuz bergan o'zgarishlarning falsafiy mazmuni shundan iborat ediki, ular materiyani tushunishga nisbatan o'zgacha yondashuv zarurligini ko'rsatdi

Materiya haqidagi tasavvurlar rivojlanishining to'rtinchi konsepsiyasi XX asr falsafasiga xos. *Bu yerda materiyani tushunishda tabiiy ilmiy jihat emas, balki falsafiy jihat birinchi o'ringa qo'yildi.* Bu materiyaga narsalar va hodisalar butun rang-barangligining ichki yagonaligi zamirida yotuvchi mohiyat – substansiya sifatida yondashuvdir. Materiyaga obektiv borliq sifatida qarala boshlandi. XIX va XX asrlar chegarasida falsafa va tabiatshunoslikda yuzaga kelgan vaziyatni tahlil qilgan faylasuflar (ularni faqat sobiq marksizm vakillaridan iborat, deb tushunmaslik lozim), xususan, «materiya» tushunchasidan voz kechish yo'lidan emas, balki unga tabiatshunoslikdagi ixtirolarni umumlashtirish orqali chiqarilgan yangi va yangi xulosalarni kiritish yo'lidan borishni taklif qildilar. Materiyaning tuzilishi haqidagi har qanday fizik yondashuvlar xususiy jihatini hisobga oladi, bunda butun borliq emas, balki uning ayrim jihatlarinigina tahlil qilish nazarda tutiladi.

Materiyaning falsafiy talqini butun predmetli borliqni qamrab oladi va umumiylik belgisiga ega. U butun obektiv borliqni to'liq ifodalaydi. Umumiylik belgisiga suyanuvchi materiyaning falsafiy talqini amalda eskirishi mumkin emas, chunki u insonning tashqi dunyoni aks ettirishga qaratilgan qobiliyatini ifodalaydi. Materiyaning xossalari, tuzilishi va turlari haqidagi fizik yondashuvlar muqarrar ravishda eskiradi va o'zgaradi. Bundan materiya emas, balki materiya haqidagi bilimlarimizning kechagi chegarasi yo'q bo'ladi, degan xulosa kelib chiqadi.

Materiyaga oid turli konsepsiyalar shakllangan. *Materiyaning substansional konsepsiyasi uni yaratib ham, yo'q qilib ham bo'lmashligini, uning mavjudligi va o'zgarishining tashqi sabablari mavjud emasligini ko'rsatadi.* Ushbu ta'rif barcha narsalar materiyaning substansiyasi deb bilishga asoslanadi.

Materiyaning substrat konsepsiyasida ilk materializm namoyandalari materiyani substrat sifatida tushunishga asos solganlar: ular materiyani barcha mavjud narsalarni yaratishga asos bo'luvchi substrat (lot. substratum – asos, zamin), material, modda sifatida talqin qilganlar. Bu substrat boqiy, uni yaratib va vayron qilib bo'lmaydi, deb taxmin qilingan. Ammo ularning hissiy idrok

etiladigan ayrim moddalar (suv, yer va boshqalar)ga umumiy substrat sifatida qarashga urinishlari juda sodda va ishonarsiz bo'lgan.

Materiyaning genetik-kontrast konsepsiyasi, uni faqat ongga qarshi qo'yish yo'li bilan ta'riflashga asoslanadi. Ushbu ta'rif Russoning bu sohadagi mushohadalari yoki G.V.Plexanovning: «Ruh»ga zid o'laroq, sezgi organlarimizga ta'sir ko'rsatish orqali bizda muayyan his-tuyg'ular uyg'otuvchi narsa «materiya» deb ataladi», degan tezisi asosida *mavjud bo'lishi mumkin.*

Materiyaning atributiv konsepsiyasi uni biron-bir substrat bilan emas, balki atributlar majmui: makon, vaqt, harakat, sifat, miqdor bilan tenglashtiradi. Yuqorida materiyaning substrat konsepsiyalarida bilish obektining modeli muhim rol o'ynashi ko'rsatib o'tildi. Bu jihatdan materiyaning falsafiy konsepsiyalari ilmiy nazariyalar bilan o'xshash. Zero bu nazariyalarni ishlab chiqish doim ular o'rganuvchi narsalar va jarayonlarning nazariy modellarini yaratish bilan bog'liq. Ammo fanda model obektlarning muayyan turkumini bilish vositasi bo'lib xizmat qilsa, ontologiyada har qanday obektlarni bilish vositasi bo'lishga qodir bo'lgan «umuman bilish obekti»ning modeli tuziladi.

Materiyaning dialektik konsepsiyasi XIX-XX asrlar chegarasida shakllandi. *Materiyaning dialektik tushunish uni bilishga nisbatan falsafiy va ilmiy yondashuvlarning birikuvi natijasida vujudga keldi.* Zero, bir qator yirik olimlar (Gelmgols, Darwin, Mendeleev, Plank, Eynshteyn, Bor va boshqalar)ning asarlarida materiyaning dialektik talqinini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan g'oyalar ilgari surildi.

Materiyaga substrat sifatida yondashishga asoslangan konsepsiyalarning barchasi bir umumiy kamchilikka ega: u mazkur konsepsiyalarning tarixiy cheklanganligini belgilaydi va ilmiy bilishning rivojlanishi natijalari bilan ularning nomuvofiqligini muqarrar qilib qo'yadi.

Gap shundaki, ularda materiya uning bir (yoki bir nechta) turi – suv, atomlar va hokazolar bilan bog'lanadi, materiyaning bu turi dunyoda mavjud bo'lgan barcha narsalarning birlamchi, universal, mutlaq asosi deb elon qilinadi. Fan mazkur materiya turining mavjudligi bilan belgilangan hodisalarni o'rganish bilan mashg'ul ekan, ko'rsatilgan kamchilik sezilmaydi va uning rivojlanishiga jiddiy moneliklar tug'dirmaydi. Ammo materiyaning yangi turlari, shakllari va holatlarining kashf etilishi darhol bu turga narsalarning birdan-bir, umumiy va universal asosi sifatida qaraydigan substrat konsepsiyasining torligini namoyon etadi. Shunda uni yangi, kengroq konsepsiya bilan almashtirish zaruriyati tug'iladi. Materiyaning har qanday substrat konsepsiyasi o'z qo'llanish chegarasiga ega va fanning rivojlanish jarayonida u ertami-kechmi aniqlanadi.

Fan taraqqiyoti materiyaning substrat konsepsiyasi asossiz ekanligini namoyish etib, falsafaga dialektikadan saboq berdi. Bu saboq ilmiy bilishning rivojlanish mantig'iga mos keluvchi ontologik konsepsiyani yaratish uchun izchil dialektik fikrlash zarurligini yana bir karra tasdiqladi. Substrat konsepsiyalari dialektik xususiyatga ega emas. Ular narsalarda qanday o'zgarish yuz bermasin, ularning substrati o'zgarishsiz qolishini nazarda tutadi.

Materiyani dialektik tushunish uning bitmas-tuganmasligi, yani materiya turlari, shakllari, holatlarining Cheksiz rang-barangligi mavjud ekanligi haqidagi g'oyaga olib keladi.

XIX-XX asrlar chegarasida atomlarning parchalanishini o'rganish materiyaning ilgari malum bo'lmagan turi – elementar zarralar kashf etilishiga olib keldi. Shunday qilib, atomlar parchalanganda materiya yo'q bo'lmasligi, balki faqat bir shakldan boshqa shaklga o'tishi aniqlandi.

Hozirgi zamon fizikasida ham moddiy obektlarning yangi turlari aniqlanmoqda. Fiziklar mikrodunyoni o'rganish jarayonida fizik bo'shliq, virtual zarralar, kvarklar kabi g'ayrioddiy obektlarga duch kelmoqdalar. Megadunyo (ulkan kosmik miqyosdagi dunyo) sari harakatlanib, ular bu erda protoyulduzlar, kvazarlar, «qora» va «oq» tuynuklarni kashf etmoqdalar.

Fikrlashning dialektik metodi fanning rivojlanish tajribasiga tayanadi va shu bilan bir vaqtda bu tajriba uni yanada rivojlantirishga tatbiq etadi.

Shunday qilib, materiyaning dialektik talqini uni materiyaning biron-bir turi bilan bog'lashdan xoli. U materiya, uning shakllari va holatlarining Cheksiz darajada rang-barangligini nazarda tutadi va ularning barchasi o'zgaruvchan va o'tkinchi ekanligini qayd etadi.

Materiya kategoriyasining funksiyalari qo'yidagilar:

- onga, manaviy kuchlarga bog'liq bo'lmagan obektiv borliqning mavjudligi haqidagi fikrni ifodalaydi;
- barcha narsalarda mavjud bo'lgan umumiy xossalarni tavsiflaydi;
- barcha narsalarni bilishga eltuvchi yo'lni, ularni bilishda amal qilish lozim bo'lgan umumiy dastur yoki strategiyani umumiy ko'rinishda belgilaydi.

Bu funksiyalarni materiya kategoriyasi falsafaning keyingi rivojlanishi jarayonida saqlab qoldi.

Materiyaning tashkil topish darajalari. Materiyaning jonsiz, jonli va ijtimoiy kabi tarkibiy darajalari farqlanadi. Ular borliqning asosiy shakllari bilan mos keladi. Bunda turli darajalar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ayni vaqtda ularning tarkibida muayyan ierarxiya va soddaroq shakllardan (jonsiz materiyaning murakkabroq shakllari (jonli va ijtimoiy materiya) sari yuksalish kuzatiladi, bugungi kunda ularning mavjudligi faqat sayyoramizga nisbatan o'zining ilmiy tasdig'ini topgan. Jonsiz tabiatning tuzilishi va rang-barangligi haqidagi tasavvurlar esa, mikro-, makro- va megadunyolarni qamrab olib, tinimsiz kengayib va teranlashib bormoqda.

Jonsiz materiya tizimi quyidagi darajalar bilan tavsiflanadi:

a) *mikrodunyo* (mikroelementlar darajasi). Unga maydonlar va elementar zarralarning o'zaro tasiri xos. Bu juda kichkina obektlar dunyosi. Mazkur zarralarning mavjudlik vaqti sekundning milliardlab ulushlari bilan o'lchanadi, harakat tezligi esa Yorug'lik tezligiga yaqinlashadi;

b) *makrodunyo* katta obektlar dunyosi. Bu diapazon bilan atomlar, molekulalar, makrojismlar, sayyoralar va yulduzlar, sayyoralar tizimlari qamrab olinadi. Tabiatning mazkur sohasini o'rganishning asosiy obektlari – yulduzlararo bo'shliq, galaktika, metagalaktikalar.

v) *megadunyo* jonli materiya tizimi hozircha faqat Erda malum. Aksariyat materialist-tadqiqotchilar fikriga ko'ra, uning vujudga kelishi materiyaning tabiiy va qonuniy o'z-o'zidan rivojlanishi mahsulidir. Jonli materiya darajasiga o'z-o'zidan uyushish, rivojlanish, inikosning murakkab shakllarini kasb etish, o'zini o'zi boshqarish va ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan barcha tirik mavjudotlar kiradi. Jonli materiyada hujayrasiz daraja (DNK, RNK kislotalari va oqsillar)ni, hujayrali va ko'p hujayrali organizmlar – o'simliklar, hayvonlarni farqlash mumkin. Yuksak darajada uyushgan strukturalar, bir-biri bilan nasl orqali bog'langan populyasiyalar alohida darajalarni tashkil etadi. Biologik turlar, populyasiyalar va atrof muhitning o'zaro tasiri biogeotsenozni yaratadi, biogeotsenozlarning o'zaro tasiri natijasida esa hayotning global tizimi – biosfera vujudga keladi. Biosfera tizimida litosfera, gidrosfera va atmosfera o'zaro tasirga kirishadi, atmosfera orqali Yer bilan kosmos o'rtasida almashinuv sodir bo'ladi. Jonli materiya tizimining ko'rsatilgan barcha elementlari o'rtasida muvozanatni saqlash sayyoramizda hayotni saqlashning zaruriy shartidir.

Biosfera rivojlanishining muayyan bosqichida moddiy tizimning alohida turi – ijtimoiy uyushgan materiya yoki jamiyat vujudga keldi. Bu hayot rivojlanishining oliy shakli, fikrlovchi va borliqni ongli ravishda o'zgartiruvchi shaxslar va turli darajadagi birlashmalarning majmuidir. O'z navbatida jamiyat bir-biri bilan kesishuvchi turli tizimlar, chunonchi: inson, ijtimoiy tuzilmalar (oilalar, turli guruhlar, birlashmalar, partiyalar, millatlar, davlatlar)ni, inson tomonidan yaratilgan, mehnat quroli va texnikani o'z ichiga oluvchi moddiy madaniyatni qamrab oladi.

Materiya tarkibiy darajalarining aniq chegarasini aniqlash mushkul. Uni fan doimo qayd etavermaydi. Bizning bilimlarimiz tobora chuqurlashib, darajalarning yangi va yangi sifat chegaralarini aniqlaydi. *Materiyaning tarkibiy darajalari to'g'risida so'z yuritilganida, subelementar, mikroelementar, yadroviy, atom, molekulyar, makroskopik va kosmik darajalar ham tilga olinadi. Materiyaning mikroskopik darajasida fizika taxminan 10-15 sm uzunlikda taxminan 10-22 ga teng vaqt ichida yuz beruvchi jarayonlarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Megadunyoda esa, kosmologiya taxminan 10¹⁰ ga teng vaqt (Koinot yoshi) ichida yuz beruvchi jarayonlarni o'rganadi.* Materiyaning tarkibiy darajalari g'oyasi metodologiya mutaxassislari tomonidan sababiyat va dunyoni bilish mumkinligi g'oyasi bilan bir qatorda juda yuksak baholanadi.

Ayni vaqtda shuni qayd etish zarurki, materiyaning tarkibiy darajalari tasnifi zahirida chiziqli ierarxiya tamoyili yotadi. Bu erda «qism butundan kichkina» tamoyili amal qiladi. Lekin bu dunyolarning biri soddaroq, ikkinchisi murakkabroq, degan manoni anglatmaydi. Dunyolar qism va butun sifatida taqqoslanmaydi, ular universumning o'ziga xos teran o'zgarishlarini ifodalaydi. Shu bois bu tasnifni mutlaqlashtirish kerak emas.

Materiyaning tarkibiy darajalari ierarxiyasida inson markaziy o'rinni egallaydi. Qadimdayoq Protogor «Inson hamma narsalarning o'lchovidir», degan edi. Dunyoni o'zlashtirishda inson qadriyatlari shkalasini andoza sifatida qabul qiluvchi falsafiy talimot – «Antropologizm» zahirida ana shu tezis yotadi. Materiya tuzilishining inson tomonidan kuzatiluvchi darajalari odamlar

yashovchi muhitning tabiiy shart-sharoitlarini, yani bizning dunyoviy qonuniyatlarimizni hisobga olgan holda o'zlashtiriladi. Lekin bu bizdan ancha olisdagi darajalarda materiyaning mavjud shakllari va holatlaridan butunlay farq qiluvchi, mutlaqo boshqacha xossalar bilan tavsiflanuvchi «g'ayritabiiy» shakl hamda holatlari mavjud bo'lishi mumkin, degan taxminni istisno etmaydi. Shu munosabat bilan olimlar geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlarni farqlay boshladi.

Olamning chekliligi va Cheksizligi. Falsafada olamning chekliligi va Cheksiz ligi bilan bog'liq masalalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda har bir konkret narsaning chekli ekanligi, umumiy olamning Cheksiz va chegarasizligi etirof etiladi. Cheksiz likni ifodalash uchun ichki (intensiv) va tashqi (ekstensiv) shakllar mavjudligi ko'plab falsafiy adabiyotlarda qayd etilgan.

Intensiv Cheksizlik materiyaning ichdan nihoyasizligi haqidagi tasavvurdir. Intensiv Cheksizlikning mavjudligi tabiatda ichki tuzilishga ega bo'lmagan, mutlaqo elementar obektlar yo'qligini ko'rsatadi. Intensiv Cheksizlik mikrozararlarni o'rganish jarayonida materiyaning kichikroq qismlarga Cheksiz bo'linishi sifatida qaralishi mumkin emas. Zarralarning bir-biriga aylanuvchanligi ular ancha murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Ekstensiv Cheksizlik ichdan emas, balki sirtidan Cheksizlikdir. U mazkur obekt doirasidan tashqarida, «katta» dunyoda kuzatiladi va obektdan tashqaridagi Cheksizlikni ifodalaydi. Bu erda obekt xossalari va sifatlarining atrofdagi narsalar bilan o'zaro tasirlar tizimiga bog'liqligi muammosi muhimroqdir. Amalda Cheksizlik mavjud bo'lib, u bilish qaratilgan yo'nalishdan kelib chiqadi va intensiv yoki ekstensiv deb tushuniladi. *Ekstensiv va intensiv Cheksizlik – haqiqiy Cheksizlikning o'ziga xos proeksiyalaridir.* Ularni geometrik shaklning koordinatalar o'qidagi proeksiyalariga o'xshatish mumkin.

Dunyoning chekliligi yoki Cheksizligi g'oyasini isbotlash va inkor etishga Kant antinomiylaridayoq harakat qilingan edi. *Kant antinomiylariga, agar dunyo vaqtda o'z ibtidosiga ega bo'lsa, demak, dunyo yaralgunga qadar hech narsasiz sof vaqt mavjud bo'lgan, lekin bu «hech narsa»dan dunyo yaralishi mumkin emas.* Agar dunyo makon va vaqtda ibtidoaga ega emas, deb taxmin qilinsa, bundan hozirgi vaqtgacha Cheksizlik o'tgan, yani har qanday voqeadan oldin Cheksiz vaqt o'tgan, bugun esa u tugadi va olam nimagadir ayni shu vaqtda vujudga keldi, degan xulosa kelib chiqadiki, bu ham ehtimoldan uzoq bo'lgan holdir.

Olamning relyativistik konsepsiyasi bo'lishi ehtimol tutilgan butun moddiy dunyoni qamrab olgani sababli, uning «ibtidosi» g'oyasida Cheksiz lik g'oyasi butunlay inkor etilib, fanda to'ntarish yasalishiga olib keladigandek bo'lib tuyuldi. Relyativist kosmologlarning kengayib borayotgan olam – Metagalaktikaning yagonaligi va u hamma narsani qamrab olishi haqidagi talimoti o'tmishda ko'p karra takrorlangan olamda Erning yagonaligi, Quyosh sistemasi yoki Galaktikaning yagonaligi haqidagi g'oyalarni eslatadi. Amalda olamning kosmologik modellari, garchi butun dunyoni tushuntirish uchun tuzilgan bo'lsa-da, uning ayrim qisminigina tushuntiradi. Faqat, mazkur sohaga

taalluqli, butun dunyodagi makon va vaqtga nisbatan tatbiq etilmaydi, deb talqin qilingan makon va vaqtning chekliligi hamda Cheksiz ligi haqidagi kosmologik tasavvurlar Cheksizlik g'oyasini inkor etmaydi.

Kosmologiya rivojlanishining hozirgi bosqichi relyativistik kosmologiyaning ustuvorligi bilan tavsiflanadi. Relyativistik kosmologiya butun dunyoni mukammal tavsiflashga davo qilmaydi, lekin cheklilik va Cheksizlikni biz yashayotgan olamga tatbiqan, uning fizikaviy-makon tuzilishi tomonidan o'rganadi. Relyativistik kosmologiya asoschilari A.Eynshteyn va A.Fridman hisoblanadi.

A.Eynshteyn 1917 yilda olamning birinchi relyativistik modelini tuzdi. U bunda quyidagi taxminlardan kelib chiqdi.

1. Modda va nurlanish olamda bir tekis tarqalgan. Bundan olam maydoni bir xil va izotrop tuzilishga ega. Garchi og'ir obektlar yaqinida makon-vaqt geometriyasi o'zgarsa-da, bu o'zgarish olamning o'zgarmas egrilikka ega bo'lgan bir xil izotrop maydonidan chetga ahamiyatsiz og'ishdir, xolos.

2. Olam turg'un, vaqtda o'zgarmasdir. Shu bois maydon geometriyasi evolyusiyaga ega bo'lishi mumkin emas. A.Eynshteyn dunyosi, odatda, «silindrsimon dunyo» deb ataladi, chunki uni Cheksiz ko'lamli to'rt o'lchovli silindr ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Silindrning yasovchisi bo'ylab vaqt o'qi o'tadi, u o'tmishga ham, kelajakka ham Cheksiz qaratilgan. Silindr kesimi maydonni beradi. Mazkur modelda bu o'zgarmas musbat egrilikka ega uch o'lchovli doirasimon maydon bor. U chekli hajmga ega. Buning ortida hech narsa mavjud bo'lmagan dunyoning qandaydir chekkasi bor, deb tushunmaslik kerak. Ayni holda maydon «o'z-o'zida tutashadi» va bu unda hech qachon to'siqqa uchramasdan Cheksiz aylanish imkonini beradi.

Biroq A.Eynshteynning «silindrsimon dunyo»si o'tmishda qolgan. Uning olamning turg'un modelini yaratishga urinishlari hozir olamning abadiyatda o'zgarmas holda mavjudligi haqidagi ananaviy tasavvurlarga hurmat sifatida qaraladi. Olamning turg'un modelini A.Eynshteyn maxsus taxmin asosida yaratganini ham etiborga olish kerak.

Mazkur muammoning yangi echimini A.Fridman taklif qilgan va uni belgiyalik kosmolog M.Lemetr rivojlantirgan. A.Fridman dunyoning turg'unligi haqidagi taxmindan voz kechadi, lekin uning bir xilligi va izotropligi haqidagi postulatni saqlab qoldi. Bu muammoning uch xil echimini taklif qilish imkonini berdi:

1. Agar olamda modda va nurlanishning zichligi ayrim kritik kattalikka teng bo'lsa, maydon evklid maydoni bo'ladi, yani egriligi nolga teng bo'ladi va dunyo Cheksiz bo'ladi.

2. Agar zichlik kritik kattalikdan kichkina bo'lsa, olam maydoni Lobachevskiy geometriyasi bilan tavsiflanadi, u manfiy egrilik va Cheksiz hajmga ega, ochiq va bel ko'rinishida bo'ladi.

3. Agar olamda moddaning zichligi kritik darajadan katta bo'lsa, maydon musbat egrilikka ega, lekin hajmi cheklangan bo'ladi. Dunyo berk va chekli bo'lib, Riman geometriyasi bilan tavsiflanadi.

Potensial va aktual Cheksiz lik. Cheksiz lik tushunchasi potensial va aktual Cheksiz likni o'z ichiga oladi. *Potensial Cheksiz lik miqdor va sifat o'zgarishlarining nihoyasiz jarayonini qayd etadi. Potensial Cheksiz lik to'xtatish, bekor qilish yoki mavjud emas deb elon qilish mumkin bo'lmagan shakllanish, o'zgarish va rivojlanish jarayoniga ishora qiladi.*

Aktual Cheksiz lik muayyan sharoitda to'liq mavjud bo'lgan Cheksiz likning mavhumlashtirilgan ko'rinishidir. Bu o'xshash obektlarning Cheksiz to'plamidan, masalan, Yer yuzidagi odamlarning sochlaridan yoki sayyoramizda o'suvchi gullardan tashkil topgan o'ziga xos obekt sifatida oddiy tushunishga asoslanadi. Aktual Cheksiz lik intiholi narsalarning Cheksiz miqdoridan tashkil topgan obektlarning son-sanoqsiz to'plamlari aktual tarzda mavjudligi to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Aktual Cheksiz lik muayyan mavjud borliq sifatida olinadi, ammo u doim eng ko'p etiroz va qarshilikka sabab bo'ladi. Ko'plab faylasuflar bu masalani chetlab o'tishga harakat qilganlar. Bunda Aristotel qarashlari ancha muhim rol o'ynagan. U ikki ming yil davomida amal qilgan «aktual emas, balki potensial Cheksiz likkina mavjuddir», degan qoidani ilgari surdi. Sog'lom fikr nuqtai nazaridan Aristotelning bu g'oyasini asoslovchi dalillar bisyor. Potensial Cheksiz lik, obrazli qilib aytganda, har qanday songa birni qo'shish imkonini beradi va ancha sodda mavhumlik hisoblanadi. Uni qabul qilish va unga ko'nikish mumkin. Aktual Cheksiz lik esa mutlaqo paradoksali xususiyatga ega, chunki u Cheksiz likni «shu erda» va «hozir» yakunlangan, deb hisoblaydi, masalan: agar biron-bir ichkilikboz kishi hozirgacha ko'p ichkilik ichgani va yana ikki shisha shmpan vinosi icha olishini aytsa, bu potensial Cheksiz lik hisoblanadi. Agar u Cheksiz miqdorda shampan vinosi ichganini aytsa, uning bu fikriga absurd gap sifatida qarash kerak bo'ladi. Ayni vaqtda, bu aktual Cheksiz likni o'zining barcha elementlariga ega bo'lgan real obekt ko'rinishida mavjud Cheksiz lik sifatida ifodalashga urinish hisoblanadi. Muttasil rivojlanuvchi olam shakllangan aktual Cheksiz lik sifatida tavsiflanishi mumkin emas. Ammo aktual Cheksiz lik g'oyasining o'zi ijod manbai va evristik izlanishlar uchun zamin sifatida ancha samarali xulosa bo'ladi.

Kengayuvchi olam konsepsiyasi. Kosmologiya muammosining taklif qilingan echimlariga nisbatan munosabat bir xil emas. Ayrim olimlar Cheksiz kengayuvchi Olam gipotezasini qabul qilganlar va «Katta portlash» konsepsiyasiga ko'ra, taxminan 17-20 milliard yil oldin olam juda kichkina hajmda o'ta zich singulyar holatda bo'lgan, deb hisoblaydilar. Yuz bergan «katta portlash» olamning kengayish jarayonini boshlab bergan. Bu kengayish jarayonida moddaning zichligi o'zgargan, maydonning egriligi to'g'rilanib borgan. Ayrim olimlar fikriga ko'ra, kengayish o'rnini yana torayish egallaydi va butun jarayon takrorlanadi. Shu asosda harakatlanuvchi Olam gipotezasi ilgari surilgan bo'lib, unga ko'ra taxminan har 100 milliard yilda yangi sikl «katta portlash»dan boshlanadi. Aqlga sig'maydigan gipotezalarning birida «dastlabki portlash» natijasida gravitatsion maydonda singulyar holatdan faqat bizning metagalaktikamiz emas, balki ko'plab metagalaktikalar vujudga kelgani, ularning har biri barcha fizik ko'rsatkichlarning turli ifodalariga, chunonchi,

alohida topologiyali (o'ldovlar miqdori har xil bo'lgan mahalliy ochiq yoki mahalliy yopiq) makoni va o'z kosmologik vaqtiga ega bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi.

Hozirgi «ko'p sonli dunyolar» konsepsiyalarida olamning ajabtovur manzarasi chiziladi. Bu fundamental falsafani moddiy dunyoning makon va vaqtdagi Cheksiz ligini metrik Cheksiz lik manosida emas, balki materiyaning makon va vaqt strukturalarining benihoya rang-barangligi sifatida tushunish lozim, degan asosiy qoidasi bilan hamohangdir.

Olam kengayishda davom etadimi yoki torayish jarayoni boshlanadimi, degan savol javobsiz qolmoqda. Ammo «qizil siljish» hodisasi hozirgi vaqtda nurlanish manbai uzoqlashib borayotganini, yani galaktikalar taxminan o'zigacha bo'lgan masofaga proporsional tezlikda har yoqqa «tarqalayotgani»ni tasdiqlovchi umumiy etirof etilgan fakt hisoblanadi. 1912 yilda V.M.Slayfer galaktikadan tashqaridagi tumanliklar nurlanishlarining spektr chiziqlari spektrning qizil uchi tomonga siljiyotgani - «qizil siljish»ni aniqladi. 1929 yilda Edvin Xabbl tumanlik kuzatuvchidan qancha uzoqda bo'lsa, «qizil siljish» kattaligi ham, uning tumanlikdan uzoqlashish tezligi ham shuncha katta bo'ladi, degan qonunni va katta masofalarda galaktikalarning tezligi ulkan ifodalarga etishini aniqladi.

Shunga qaramay, olamning kengayishi bilan bir qatorda, uning torayishini yoki makonda cheklangan, lekin vaqtda Cheksiz olam navbatma-navbat dam kengayuvchi, dam torayuvchi harakatlanuvchi olam modelini ham taxmin qilish uchun nazariy imkoniyat mavjud.

Inikos nazariyasi. Inikos nima? *Tabiat obektlari va hodisalarining umumiy xossasi sifatidagi inikos – avvalo, o'zaro tasirdir. U bir jism boshqa jismga tasir ko'rsatishini, boshqa jism esa birinchi jism tasiriga javob berishi yoki undan tasirlanishini nazarda tutadi ($A \leftrightarrow V$; $V \leftrightarrow A$). Bunday o'zaro tasir tarzida namoyon bo'ladigan inikosda, bir jism o'ziga xos xususiyatlarining boshqa jismda aks ettirish jarayoni tushuniladi.* Binobarin, inikos tashqi tasirga mos o'zgarishlar majmuini ifodalaydi. Bunda o'zaro tasir natijasida aks etuvchi tizimlarning strukturalaridan go'yoki «nuxa» ko'chirib olinadi va aks ettiruvchi tizimlarning alohida strukturalarida o'zgartirilgan ko'rinishda, «izlar», «muhrlar» shaklida aks ettiriladi. Inikosni o'zaro tasirga kirishuvchi narsa va hodisalarining o'z tarkibi hamda xossalarida ayni shu o'zaro tasirning izlarini qoldirish qobiliyati sifatida tushunish mumkin.

Inikosning shakllari. Inikos jarayonining namoyon bo'lish xususiyati materiyaning tuzilish darajasiga bog'liq. SHu munosabat bilan inikosning turli, chunonchi:

- jonsiz tabiatdagi;
- jonli tabiatdagi;
- jamiyatdagi darajalari farqlanadi.

Materiyaning rivojlanish jarayonida uning tuzilishining murakkablashuvi yuz beradi. Shu bois materiyaning harakat shakllari qancha bo'lsa, inikos shakllari ham shuncha bo'ladi: mexanik, fizik, kimyoviy, biologik (psixik), ijtimoiy va hokazo. inikos shakllarining evolyusiyasi jonsiz tabiat narsalarining

xossasi sifatida amal qiluvchi inikos yuqoriroq darajadagi inikosning elementar negizini tashkil etishini nazarda tutadi. Bu darajada inikos muhit haroratining o'zgarishiga qarab oddiy mexanik deformatsiya, qisqarish yoki kengayish ko'rinishida, Yorug'lik inikosi, elektromagnit to'lqinlarning o'zgarishi inikosi, ovoz to'lqinlari inikosi (aks sado), kimyoviy o'zgarishlar (masalan, lakmus qog'oz rangining o'zgarishi) inikosi sifatida amal qilishi mumkin.

Jonsiz tabiatdagi inikosga tanlash xususiyati va kumulyativlik, yani oldingi tasirlarning izlarini saqlash xosdir. Inikosning tanlash xususiyati o'zaro tasirga kirishuvchi obektlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, kimyoviy element boshqa har qanday element bilan emas, balki tanlash va ajratish asosida kimyoviy reaksiyalarga kirishadi hamda birikadi. Tabiatdagi ayrim predmetlar ekranlashtirish xossalarga ega bo'ladi va elektromagnit to'lqinlarni aks ettiradi, ayrim predmetlar esa bunday xossalarga ega bo'lmaydi. Kumulyativlik – oldingi tasirlarning izlarini saqlash tizimning eskirishi haqida hukm chiqarish imkonini beradi. Aks ettiruvchi tizim oldingi tasirlarni «yodda saqlaydi» va o'zining keyingi faoliyatida ularni hisobga oladi.

Jonlining jonsizdan farqi haqida gapirganimizda, biz XIX asrning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan, ammo hozirgi zamon fani inkor etmagan, balki mufassallashtirgan hayotning universal tarifini eslaymiz: «Hayot – bu oqsilli jismlarning mavjudlik usulidir». Oqsillar, aminokislotalar, nuklein kislotalar tiriklikning eng muhim unsurlari hisoblanadi. Ko'payish, o'sish va moddalar almashinuvi tirik organizmlarning o'ziga xos xususiyatidir. O'z-o'zidan ko'payish qobiliyati kimyoviy reaksiyalarning jonsiz tabiatda uchramaydigan turi bilan taminlanadi va matrissali sintez deb ataladi. V.A.Engelgardt jonli sistemalarning yana bir muhim xossasi – «xaosdan tartib o'rnatish» qobiliyatini, yani hayot jarayonlarining entropiyaga zid xususiyatini qayd etadi. Tirik organizmlar molekulalarning xaotik issiqlik harakatini tartibga solishga qodir.

Jonli tabiatda inikos oddiy bir hujayralilar va o'simliklarning tasirlanuvchanligi, asab hujayralarining tasirchanligi ko'rinishida, shuningdek, hayvonlar darajasida ularning xulq-atvorini tartibga solishni taminlovchi psixik inikos ko'rinishida mavjud bo'ladi. Biologik inikos shunday bir xossaki, usiz hayvonlar o'z mavjudlik sharoitiga moslasha olmaydi. Malumki, ayrim o'simliklarning barglari doimo Yorug'lik manbai tomonga – nurlar ularga 90 gradusga intiluvchi burchak ostida tushadigan tarzda qarab o'sadi. Kungaboqar boshchasi quyosh tomonga o'girilib o'sadi. Shunga o'xshash hodisalarni ildiz sistemasining o'sishida ham kuzatish mumkin. Oziqlanish va suv taminoti shart-sharoitlari optimal bo'lgan joyda ildiz yaxshi o'sadi.

Mimikriya hodisasi jonli tabiatdagi inikosning o'ziga xos shakli hisoblanadi. Jonli sistemalar inikosining mazkur shakli mavjudlikning muayyan shart-sharoitlariga yaxshiroq moslashish imkonini beradi. Turli hayvonlar ularni ko'zga ko'rinmas qilib qo'yadigan yoki ularning dushmanlarini hurkitadigan shakl, tus yoki holatga kirganida mimikriya hodisasi yuz beradi.

Biologik inikosda ikki jarayon kuzatiladi. Birinchi – inikosda aks etayotgan narsani inikosning barcha (tubandroq) shakllariga xos bo'lishi mumkin bo'lgan tuzilishi o'z ifodasini topadi. Masalan, issiqlik tasirida har qanday jism, shu

jumladan, organizm qiziydi. *Ikkinchi - aks etayotgan narsaning o'ziga xos xususiyatlari inikosning jonli tizimlargagina xos bo'lgan alohida jarayonlari bilan bog'lanadi.* Keltirilgan jarayonga tatbiqan aytish mumkinki, organizmning nafaqat qizishi, balki uning suvsizlanishi ham yuz beradi. O'simlik suvni bug'lantiradi, inson terlaydi, uning butun ichki sistemalari normal faoliyati o'zgaradi. I.Pavlov fikriga ko'ra, har qanday inikos ikki asosiy komponentdan tashkil topadi: birinchi – tashqi komponent predmetlar o'rtasidagi reaksiyalar shaklida namoyon bo'ladi; ikkinchi – ichki komponent o'zaro tasirlar natijasida yuzaga keluvchi ichki holatlar, izlar shaklida mavjud bo'ladi¹.

Biologik inikos tasirlanuvchanlik va tasirchanlik bilan tavsiflanadi. Sezgi psixik inikosning asosiy shakli hisoblanadi. Organizm asab sistemasiga ega bo'lgan holdagina psixik inikos to'g'risida so'z yuritish mumkin. Sezgi organizmning xulq-atvoriga tasir ko'rsatuvchi subektiv, ichki holat sifatida amal qiladi, lekin organizm uchun muhim omillarni obektiv aks ettiradi.

Inikosning psixik shakliga sezgi bilan bir qatorda instinktlar, shartli reflekslar, idrok etish, emotsiyalar, fikrlash kiradi. Instinkt mazkur turning hamma ko'rinishlarida bir xil bo'lgan murakkab tug'ma xususiyat sifatida amal qiladi. Lekin instinkt juda tor doiradagina maqsadga muvofiqdir. Asalarilar shaklan va mustahkamlik jihatidan mukammal bo'lgan mumkatalar yasaydi. Lekin katak tubi qirqib olib tashlansa, asalari bunga etibor bermaydi va katakka asal quyishda davom etadi. Tirik organizm darajasidagi inikosning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, jonli sistemalarda aktual inikoslar tarzida yuz beruvchi o'zgarishlar individlar tajribasida va turlarning xossalariida saqlanib qoladi hamda yig'ilib boradi.

Subekt o'zini qancha faol tutsa, u shuncha ko'p predmetni aks ettiradi. Masalan, qoyatosh to'lqinlar tasirida emiriladi, korall – organizm o'sib boradi. U suvdan oziq moddalarni o'zlashtiradi. Bunda organizm tasirga shunchaki javob bermaydi, u atrof-muhitni o'zgartiradi.

Materiya tuzilishining ijtimoiy darajasida inikos quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) o'z faoliyatini tartibga soluvchi individni ongli aks ettirish; b) fan, sanat hamda ijtimoiy ongning jamiyat hayotini aks ettiruvchi boshqa shakllari; v) inikosning inson suniy sistemalar yaratuvchi texnika, bog'lanish va boshqaruvdagi shakli alohida o'rin egallaydi.

Materiyaning umumiy xossasi sifatida tariflaganda, inikosning quyidagi xususiyatlari namoyon buladi:

- inikosning moddiy-energetik o'zaro tasir jarayonlari bilan uzviyligi;
 - har qanday aks ettirish jarayoni zahirida sabab-oqibat bog'lanishi yotadi.
- Inikos sabab-oqibat munosabatlarining shunday shakli sifatida tushunilishi mumkinki, bunda sababning tarkibi, xususiyati, xossalari oqibatga o'tadi. Oqibat originalning nusxasi, o'xshashi sifatida amal qiladi;
- aks ettirish – yo'naltirilgan jarayon. U aks etuvchidan aks ettiruvchi sari harakatlanadi, demak, bu jarayon simmetrik emas, yani bunda sabab (aks

¹ Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей деятельности (поведения) животных.-М.: Наука, 1973. –С.607

ettiriluvchi)ning harakati – birlamchi, oqibat (aks ettiruvchi)ning harakati – ikkilamchi. hatto oddiy aks ettirish jarayoni va uning natijalari ham aks ettiriluvchi obektning mavjudligi va xususiyatiga nisbatan ikkilamchidir;

– avvalo, o‘zaro tasir sifatida tushuniluvchi inikos jarayonining obektivligi alohida diqqatga sazovordir;

– obraz va originalning o‘zaro mosligi darajasi har xil bo‘lishi mumkin. Inikos natijasi nafaqat tashqi tasirlar (aks ettiriluvchi), balki hodisaning ichki tabiati (aks ettiruvchi) bilan ham belgilanadi. **P.Anoxin nazariyasi.** *Borliqni oldinroq aks ettirish g‘oyasi P.Anoxin tomonidan ishlab chiqilgan. U materiyaning makon va vaqt doirasidagi harakatining asosiy shakllari noorganik tabiatda tirik organizmlar paydo bo‘lishidan ancha oldin mavjud bo‘lganiga etibor qaratdi.* «Jonli materiya» dunyoning tayyor makon-vaqt strukturasiga «singib ketgan» va muqarrar tarzda uning xossalarini o‘zida mujassamlashtirgan. Mavjud shart-sharoitga moslashish zarurati tug‘ilgan. Moslashish jarayonida tashqi vaqt ko‘rsatkichlari, aniqrog‘i, ketma-ketliklar katta rol o‘ynagan.

Bu ketma-ketliklarni P.Anoxin ikki guruhga ajratdi:

1. Ketma-ketliklarning takrorlanuvchi, tiklanuvchi, ritmlilik va sikllilik (kun – tun; bahor – yoz – kuz – qish) bilan tavsiflanuvchi muhim, doimiy va barqaror qatorlari.

2. Mazkur organizmning hayotida keyinchalik takrorlanmaydigan ahamiyatsiz va tasodifiy ketma-ketliklar qatori (masalan, dovul, zilzila va h.k.), ahamiyatsiz va tasodifiy ketma-ketliklarga mavjud bo‘lganida, hayot rivojlana olmas, tirik organizm barqaror va mustahkam strukturaga ega bo‘lmas edi. Chunki bunday struktura tashqi dunyoning organizmga ritmli va siklli tasirlari inikosining natijasi sifatidagina paydo bo‘lishi mumkin. Tabiiy ritmlarga bo‘ysunuvchi o‘zaro tasirlar organizmga minglab va millionlab yillar davomida tasir ko‘rsatadi. Ular organizmlarning tuzilishida qayd etiladi. Natijada organizm oldinroq aks ettirish qobiliyatiga ega bo‘ladi.

Masalan, kuz keldi, barglar to‘kiladi, fiziologik jarayonlar sekinlashadi, daraxtlar qishni qarshi olishga tayyorlanib suvsizlanadi, lekin hali sovuq tushgani yo‘q. Bu oldinroq aks ettirishga misol. Vaqtda organizmning (subektning) o‘zgarishi unga tashqi holatlar (obekt) tasir ko‘rsatishidan oldinroq yuz bergan. *Oldinroq aks ettirish – noorganik dunyo va atrof-muhitning takrorlanuvchi tasirlariga tirik organizmning reaksiyasi.* Bu ketma-ketlik va takroriylik muhim xossalar hisoblanuvchi noorganik dunyoning makon-vaqt strukturasiga jonli materiya moslashuvining asosiy shaklidir.

Oldinroq aks ettirish jonli sistemalar dunyoda chidamli, moslashuvchan, o‘zgarishlarga to‘la bo‘lishiga imkoniyat yaratadi. Insonda oldinroq aks ettirish qobiliyati ilmiy bashorat va prognostika shaklini kasb etadi.

Inikos yo protsessual tomondan, yo natija nuqtai nazaridan qaralishi mumkin. Tashqi real aks ettiriluvchi obekt yo‘q bo‘lganidan keyin inikosning o‘zi, aks ettirish jarayonining natijasi sifatida, yo‘q bo‘lmaydi, balki aks ettiruvchi obektda iz ko‘rinishida saqlanib qoladi. Shunday qilib, tashqi tasir aks ettiruvchining tarkibidan o‘rin oladi. S.L.Rubinshteyn materiya aks ettirish

qobiliyatining ayni shu xususiyatini nazarda tutib, har bir hodisa malum manoda «Olam ko'zgusi va aks sadosidir», degan. Axborotning atributiv konsepsiyasi shu asosda tuziladi.

Bioenergoinformatsion almashinuv axborotni qabul qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishning murakkab mexanizmini nazarda tutadi. Informatsiya yoki axborot tushunchasining o'zi ancha sermanodir. Informatsion jarayonlar aksariyat hollarda aks ettirish, inikos jarayonlari bilan bog'liq holda yoki ularga muvofiq tushuntiriladi. Inikos yo protsessual tomondan, yo natija nuqtai nazaridan qaralishi mumkin. Darhaqiqat, sirtqi (aks ettirilayotgan) real predmet g'oyib bo'lganidan so'ng inikosning o'zi aks ettirish jarayonining mahsuli sifatida yo'q bo'lmaydi, balki aks ettirayotgan predmetda iz sifatida mavjud bo'lishda davom etadi. SHunday qilib, sirtidan ko'rsatilgan tasir aks ettiruvchining tarkibidan o'rin oladi va unda saqlanib qoladi. SHunga muvofiq axborotning atributiv konsepsiyasi tuziladi.

«Axborotning predmet sohasi to'g'risidagi masalaga bag'ishlangan falsafiy munozaralarda kamida uch nuqtai nazar vujudga kelgan. *Birinchidan, axborot muloqot sohasi va umumiy ilmiy refleksiya vositasi sifatida talqin qilinadi. Ikkinchidan, u o'z-o'zidan tashkil topuvchi tizimlarning o'zaro tasirlarni tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan xossasi sifatida tushuniladi. Uchinchidan, axborot materiya va energiya taqsimlanishining turli jinslilik mezonlari, dunyoning azaliy turli jinslilikini qayd etuvchi barcha moddiy tizimlar xossasi sifatida namoyon bo'ladi. Axborotning yuqorida zikr etilgan uch xil talqini hozirgi zamon nazariyasidan axborot kommunikativ, funksional va atributiv konsepsiyalari degan nomlar bilan o'rin olgan.*

Atributiv konsepsiya axborotning jonli va jonsiz tabiatdagi har qanday obektlar va jarayonlarda rang-baranglikning inikosi sifatidagi keng talqiniga tayanadi. Unda axborot umuman olganda materiya va energiya dunyoda yuz beruvchi barcha jarayonlarga yo'ldosh bo'lgan makon va vaqtda taqsimlanishining turli jinslilik mezonlari sifatida tavsiflanadi..

Universal kosmik gologramma. XX asrning 70-80-yillarida amerikalik olimlar fizik David Bom va neyropsixolog Karl Pribram universal kosmik gologramma konsepsiyasini ishlab chiqdi. Ushbu konsepsiya kvant-mexanik o'zaro tasirlar natijasida Koinot energoinformatsion o'zaro tasirlarning vaqtda va makonda Cheksiz bo'lgan yagona, ko'p darajali sabab va oqibatlar tarmog'ini tashkil etishini, bu tarmoqda hamma narsalar turli xil darajadagi faollik bilan o'zaro tasirga kirishishini tan oladi.

Mazkur nazariyadan energoinformatsion maydonning har bir nuqtasi makon va vaqtning boshqa barcha nuqtalari haqida malumotlarni o'z ichiga oladi va, o'z navbatida, makon-vaqt kontinuumining qolgan barcha qismlarida informatsion «vakolatxona»ga ega bo'ladi, degan xulosa kelib chiqadi. Ushbu kontekstda Spinozaning: «Inson tanasi Cheksiz ko'lamlilikning ayrim ko'rinishidir», «inson aqli Cheksiz tafakkur shakllaridan biridir», degan fikrlari yangicha mazmun kasb etadi. Shu narsa diqqatga sazovorki, zamondoshimiz professor B.Iskakov jonni «mikroleptonli gologrammalar yig'indisi» deb nomlashni taklif qiladi.

Malumki, «golografiya» tushunchasi har doim obekt haqida Yorug'lik to'liqlari interferensiyasiga (lot. – ko'chirish) asoslangan to'liq hajmdor-obrazli axborot olish metodini anglatgan. *Ushbu metod yorug'likka tasirchan emulsiyaga eslab qolinayotgan obektdan qaytgan tarqalgan lazer nuri va bevosita lazerdan keluvchi tayanch nurning birvarakay tasirini qayd etishni nazarda tutadi. Ko'rsatilgan o'zaro tasir natijasida vujudga keladigan manzara eslab qolinayotgan obekt haqida to'liq obrazli axborotni o'z ichiga oladi.*

Torsion maydonlar. Ilgari surilgan gipotezalarga ko'ra, beshinchi fundamental fizik daraja manbasi **torsion maydonlar** (aylanish maydonlari) bo'lishi mumkin. Ular ekstrasensor o'zaro tasirlarda qayd etiladi va ularda hal qiluvchi rol o'ynaydi. *Torsion maydonlar o'ng va chap aylanishga ega bo'lib, bu «o'ng» va «so'l» dunyolar mavjudligini taxmin qilish imkonini beradi.* Tabiiy muhitlar orqali o'tishda torsion nurlanishlarning zaiflashuvi mavjud bo'lmaydi. Olimlar taxminiga ko'ra, torsion maydon kvantlari sifatida past energetik reliktni neytrinolar amal qiladi, torsion nurlanishlarning o'ta o'tuvchanligi esa tabiiy xususiyat sifatida qaraladi.

Torsion to'liqlarning gruppaviy tezligi kamida 109 s (Yorug'lik tezligi)ga teng deb baholanadi. Ammo bunday misli ko'rilmagan Yorug'lik tezliklari fizika uchun yangi va favqulodda bir hol emas. Torsion maydonlar o'z-o'zidan hosil bo'lishi mumkin deb hisoblanadi. Ular fizik vakuumning tasirlanishi natijasi sifatida vujudga kelishi mumkin. Har qanday shakl, hatto uning massasi juda oz bo'lsa ham, vakuumni tasirlantirishi va uni qurshagan muhitda torsion maydon sifatida namoyon bo'luvchi qutblashishni vujudga keltirishi mumkin. Bundan tashqari, vakuumning elektrostatik yoki elektromagnit maydoni mavjud bo'lgan qismida doim ushbu maydon yaratadigan torsion komponentlar mavjud bo'ladi. Birlamchi torsion maydonlar birdan-bir tavsifi axborotni tashiydigan va o'zaro tasirga kirishish chog'ida energiya almashmaydigan uyurmalar mavjudligi hisoblanuvchi materiya shakli sifatida qaraladi. Ikkilik signallarni torsion aloqa kanali orqali birinchi uzatish 1986 yilda amalga oshirilgan¹.

Tadqiqotchilar torsion maydonlarning effektlarini o'rganar ekanlar, shuni qayd etadilarki, «vakuum fluktuatsiyasi magnit maydonining muayyan analogiga olib keladi. Bunda ushbu maydon torsion tuzilmalar tarzida shakllanadi. Torsion maydonlarning o'zi vakuumning axborot tashuvchi birlamchi bioenergetik qo'zg'alishlari sifatida qaraladi. Ular vakkumdan materiyaning tug'ilishini, uning rivojlanishi va o'zaro tasirlarini boshqaradi»². G.Shilov torsion maydonlar informatsion maydondagi moddiy obektning o'zni va ahamiyatini aks ettiruvchi barqaror maydon tuzilmalari – fikr shakllaridan iborat, degan xulosaga keladi³. Barcha moddiy obektlar o'z atrofida torsion maydonlarni yaratsa, ong ular bilan o'zaro tasirga kirishish xususiyatini aniqlaydi. Torsion maydon tashqi torsion maydon tasiri yo'qolganidan keyin

¹ қаранг: Акимов А.Е., Шилов Г.И. Сознание, физика торсионных полей и торсионные технологии // Сознание и физическая реальность. – М., 1996. №1-2. – 70-6.

² Панов В.Ф., Тестов Б.В., Ключев А.В. Влияние торсионного поля на лабораторных мышей // Сознание и физическая реальность. – М., 1998. №4. – 48-49-6.

³ қаранг: Шилов Г.И. Теория физического вакуума. – М., 1993. – 192-6.

saqlanib qoladigan qutblashuvni induksiyalaydi. Bu holda ko'z tegishi, issitish va sovutish kabi parailmiy fenomenlarni, shuningdek «suv xotirasi» hodisasini tushuntirish uchun imkoniyat yaratiladi. V.Yarsev insonning o'z tanasi hujayralarini energiya va axborot bilan yagona bioenergetik organizmga birlashtirish xossasini kashf etdi. Bunda hujayralar birikuvining faollik darajasi va yo'nalishi inson ongi va uning elementlari (aql, sezgilar, iroda) bilan belgilanadi. Umuman olganda inson organizmi o'zining umumiy torsion maydonini yaratadi. Axborotni saqlash va uzatishda organizmdagi suv strukturasida ulkan ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, torsion maydonlar o'z-o'zidan hosil bo'lishi mumkin.

Torsion maydonlar nazariyasi – hozirgi zamon fanining eng so'nggi yutuqlaridan biri va shu bilan bir vaqtda ezoterikaning ko'pgina hodisalarini tushuntirish uchun sababiy asos. Torsion maydon tushunchasi sinergetika tamoyillarini, xususan attraktorlar harakatiga doir qoidalarni chuqurlashtiradi. Elektromagnit nurlanish ham doim torsion elementga ega bo'ladi. Katta tezlikda aylanayotgan jism gravitatsiya kuchini kamaytiradi. Fikr shakli torsion maydonlar yordamida uzatilganida telekinez fizikasini abstrakt holda tasavvur qilish mumkin.

Torsion maydon individual xotira substrati hisoblanadi, degan faraz ham mavjud. Professor A.Stepanov chiqargan xulosaga ko'ra, sirtdan keluvchi axborot miyaning turli zonalarida kodlanadi va ikki parallel oqimga ajraladi. Bir oqimdan kiruv parametrlarining ichki holat matritsalarini bilan ayniyligini solishtirish uchun foydalaniladi. U organizmning adaptatsion-kompensator faoliyati uchun javob beradi. Ikkinchi oqim yangi holatni qayd etadi va kelgan axborotning torsion maydonlarini induksiyalaydi¹. Bunday xulosalar Stanislav Grof ilgari surgan xolotrop konsepsiyasiga ham mos keladi. Ongni xolotrop (yunon. holes – yaxlit) tushunish ong maydoni miyaning individual faoliyati bilan bilvosita belgilanishini va Koinot evolyusiyasining rang-barang tajribasini o'z ichiga olishini qayd etadi.

Geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar. Geotsentrik dunyo haqidagi tasavvur Yer miqyosidagi obektlarga daxldor nazariyalarning umumlashtirilishi natijasida yuzaga kelgan. Unda, aynan Yer dunyosi andoza va negiz sifatida qabul qilinadi. *Geotsentrizm talimotiga ko'ra, moddiy tizimlarning atributlari barcha darajalarda biz Yer sharoitida duch keluvchi atributlar bilan bir xil bo'ladi. Geotsentrizm makon, vaqt, sifat, sababiyat va boshqa atributlar ontologik manoda yagonadir, degan tasavvurga asoslanadi.*

Atributlarning universal mazmuni, inson tanasi mavjudlik shart-sharoitlarida namoyon bo'luvchi atributlarning universal mazmuniga mos kelishi geotsentrik dunyodir . Bu Nyuton vaqti (zamoni), Evklid makoni dunyosidir.

Atributlarning universal mazmuni, inson tanasining mavjudlik shart-sharoitlarida namoyon bo'luvchi atributlarning universal mazmunidan farq

¹ қаранг: Степанов А.М. Гомеостатическая модель сознания. Вербальная оболочка // Сознание и физическая реальность. – М., 1998. №4. – 60-б.

qiluvchi moddiy obekt nogeotsentrik dunyo deb ataladi. «Nogeotsentrik dunyo» tushunchasi nonyuton vaqti (zamoni), noevklid makoni, umuman, borliqning nogeotsentrik turini nazarda tutadi. Mikrodunyo va megadunyoni nogeotsentrik dunyolar tomon mavjud bo'lgan «darcha»lar deb faraz qilish uchun asoslar mavjud. Ularning qonuniyatlari bizga o'zaro tasirlarning o'zga turini uzoq darajada bo'lsa ham tasavvur qilish imkonini beradi. Ayni vaqtda, makrodunyo aloqalari va o'zaro tasirlari borliqning geotsentrik turini aks ettiradi. Shunga qaramay, universal mazmunning «geotsentrik andoza»dan og'ish xususiyati to'g'risidagi masalani faqat amaliyotda echish mumkin. Bu erda falsafadan ko'ra aniq fanlarga asoslanish lozim.

Hozirgi zamon metodologlari pirovard maqsadga asoslanadigan va azaldan maqsadga muvofiq xususiyatga ega bo'lgan tizimlar bilan stixiyali xususiyatlarni namoyish etuvchi mutlaqo ochiq tizimlarni farqlashni taklif qiladi. Mazkur tasnif yangi narsa paydo bo'lishi mumkin bo'lgan maqsadni belgilash mexanizmiga yangicha nazar bilan qarash imkonini beradi.

Noorganik, organik va ijtimoiy tizimlar moddiy tizimlarning eng ko'p uchraydigan turlari hisoblanadi. Moddiy tizimning noorganik turini tasniflashda uning elementar zarralar va maydonlar, atom yadrolari, atomlar, molekulalar, makroskopik jismlar, geologik tuzilmalar kabi elementlari qayd etiladi. *Moddiy tizim organik turining tuzilishi bir necha darajadan iborat: hujayrasiz daraja - DNK, RNK, nuklein kislotalar, oqsillarni; hujayrali daraja – mustaqil mavjud bo'lgan bir hujayrali organizmlarni; ko'p hujayrali daraja – to'qimalar, organlar, funksional sistemalar (asab sistemasi, qon eltuvchi sistema), yani organizmlar (o'simliklar va hayvonlar)ni o'z ichiga oladi.* Organizmlardan yuqori tuzilmalar ham farqlanadi: bu umumiy genofond bilan bog'langan bir turga mansub jonzotlarning populyasiyalari – biologik birliklar (o'rmondagi bo'rilar to'dasi, ko'ldagi baliqlar galasi, chumoli uyasi yoki butazor va boshqalar)dir. Populyasiyaning yaxlitlik darajasi uning tarkibiga kiruvchi ayrim organizmlarning xususiyatlari va ko'payishini tartibga soladi. Masalan, chigirtkalar biomassasi muayyan chegaradan oshib ketsa, ularning ko'payishini sekinlashtiruvchi mexanizmlar ishga tushadi. Jonli materiya tuzilishining organizmlardan yuqori darajasiga populyasiyalardan tashqari biotsenozlar kiradi. Biotsenozlarning yaxlit tizimida populyasiyalar shunday bog'langanki, ulardan birining hayot faoliyati mahsulotlari boshqasining yashash shart-sharoitlariga aylanadi. Masalan, o'rmon muayyan biotsenoz hisoblanadi: unda yashovchi o'simliklar, shuningdek hayvonlar, zamburug'lar, lishayniklar va mikroorganizmlarning populyasiyalari o'zaro tasirga kirishib, yaxlit tizimni vujudga keltiradi.

Biosfera doirasida moddiy tizimning alohida turi - kishilik jamiyati rivojlangan. Bu ijtimoiy tizim ham alohida kichik tizimlar individ, oila, guruh, jamoa, davlat, millat va boshqalarni o'z ichiga oladi. Materiya tuzilishining alohida turi sifatidagi jamiyat odamlar faoliyati tufayligina mavjud bo'ladi. Shu sababli jamiyatga o'z ehtiyojlarini qondirish va rivojlanish imkonini beruvchi ijtimoiy ishlab chiqarish bilan bog'liq inson faoliyati substansional negiz hisoblanadi.

Dunyoning birligi va rang-barangligi. Dunyo Cheksiz yaxlitlik sifatida o'zgarmas va ayni vaqtda o'zining ayrim qismlari va ko'rinishlarida o'zgaruvchan bo'lib, o'zini muttasil shakllanish va o'zgarish jarayonlarida namoyon etadi. U nafaqat shakllanish va o'z tuzilmasini murakkablashtirish yo'lida, balki aksincha – buzilish va tanazzul yo'lida ham harakatlanadi va rivojlanadiki, bu uning sifat va miqdor ko'rsatkichlari muttasil o'zgarishida aks etadi.

SHunday qilib, dunyo, bir tomondan, o'z rang-barangligida bir jinsli emas, boshqa tomondan esa, o'zining barcha tarkibiy qismlarining uzviy birligini tashkil etib, muayyan universal yaxlitlik hisoblanadi.

Ruh (Xudo, o'lmas g'oyalar, ong va sh.k.) moddiy va ko'lamli tabiatdan tashqaridagi asos deb hisoblaydigan faylasuflar dunyoning birligi muammosiga boqiy, yaratilmagan va turli atributlarga ega bo'lgan materiyani butun borliqning asosi sifatida etirof etadigan faylasuflarga qaraganda butunlay boshqacha yondashdilar.

Birinchi holda *idealistlar* to'g'risida so'z yuritiladi. Ularning qarshisida butun dunyo ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi: birinchisi – *ideal* (chin) dunyo, ikkinchisi – *moddiy, ashyoviy* (o'tkinchi) dunyo. Bu erda dunyoning birligini tasdiqlovchi nuqtai nazarlar ham, mazkur birlikni rad etuvchi nuqtai nazarlar ham bo'lishi mumkin.

Bunday qarashlarga zid o'laroq, materiyani birdan-bir substansiya sifatida etirof etuvchi *materialistik monizm* tarafdorlari dunyoning birligini uning o'zidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qiladilar. Bunda ular dunyoga o'z borlig'ini saqlash uchun hech kim va hech narsaga muhtoj bo'lmagan, borliqning butun rang-barangligini o'zidan yaratuvchi deb qaraydilar. Ayni holda echishga to'g'ri keladigan eng og'ir vazifa bugungi kunda (balki umuman) o'rganilgan mikrodunyo va anglab etilgan Koinotning muttasil surilib borayotgan chegaralari ortiga nazar tashlash imkoniyatiga ega bo'lmagan holda dunyoning Cheksiz ligi (yoki chekliligi)ga shak-shubhasiz dalillar keltirishdan iboratdir.

Mazkur yondashuvning hech narsaga ishonmaydigan tarafdorlari bu va boshqa shunga o'xshash savollarga o'z javoblarida faqat oqilona asoslash va unga muvofiq bo'lgan tajribani dalil sifatida tan oladilar va bunda umuminsoniy amaliyotga va fanga tayanadilar.

Dunyoning moddiy jihatdan yagonaligini tabiatshunoslikning quyidagi muhim malumotlari tasdiqlaydi:

- a) energiyaning saqlanish va o'zgarish qonuni;
- b) Mendeleevning davriy qonuni;
- v) Darvinning evolyusiya haqidagi talimoti;
- g) hujayra haqidagi talimot;
- d) fizika (kvant mexanikasi, relyativistik fizika va sh.k.), biologiya (genetika qonunlari, fotosintez hodisalari, inson fiziologiyasi haqidagi malumotlar va sh.k.), kosmos haqidagi fan sohasida erishilgan hozirgi ilmiy yutuqlar.

Inson organizmini, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqalarini, ularning rivojlanishini o'rganishga nisbatan yaxlit yondashuv ham dunyoning moddiy jihatdan yagonaligini namoyon etadi.

Dunyo birligi haqidagi fan dalillari, xususan, sayyoralar dastlabki «tumanlik»dan tabiiy kelib chiqqanini tushuntiruvchi Kant – Laplas nazariyasi Quyosh sistemasi kosmik jismlarining birligi to'g'risida so'z yuritishga asos bo'ldi; energiyaning saqlanish va o'zgarish qonuni tabiatda amal qiluvchi barcha kuchlar universal harakat namoyon bo'lishining turli shakllari ekanligini namoyish etdi; jonli organizmlar hujayrali tuzilishga ega ekanligi haqidagi nazariya butun tiriklikni strukturaviy birlashtirish imkonini beradi; D.I.Mendeleevning davriy qonuni barcha kimyoviy elementlarni birlashtirdi, Ch.Darvinning hayvon va o'simlik turlarining kelib chiqishi haqidagi nazariyasi esa nafaqat butun tiriklikning birligini tushuntirib berdi, balki ideal ong tabiatini jonli modda bilan uzviy bog'liq deb tushunish uchun imkoniyat yaratdi. Mazkur nazariya ayrim narsalarni o'rganishdan jarayonlar va holatlarni o'rganishga, tabiatni qismlarga ajratishdan uni yagona tizimga birlashtirishga o'tish bilan tavsiflanadiki, bu keyinchalik inson va uning ongi genezisini yaxshiroq tushunish, ularning dunyodagi haqiqiy o'rnini belgilash, pirovard natijada inson va tabiatning birligini ko'rsatish imkonini berdi.

XX asrda nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasining yaratilishi dunyo yagona va hamma narsa bir-biri bilan o'zaro bog'liq ekanligi haqidagi tasavvurlarni sezilarli darajada kengaytirdi va mustahkamladi. XX asrning ikkinchi yarmida qudratli teleskoplar va tezlatgichlar paydo bo'lishi bilan hozirgi zamon fani makro- va mikrodunyolarni o'rganishda yanada ko'proq olg'a siljidi. U koinot kengliklariga kirib, dunyoning fundamental asoslari haqidagi tasavvurlarimizni boyitdi. Hozirgi zamon fani maydon va moddaning, korpuskulyar va to'liq moddiy obektlarning birligini isbotlab berdi, materiya, harakat, makon va vaqtning uzviy birligini asosladi.

Dunyoning birligi g'oyasi tabiiy-ilmiy dalillardan tashqari tarixiy asoslashni ham taqozo etadi. Bunday asoslashni falsafasiz amalga oshirish mumkin emas, chunki u butun dunyoga yaxlit tizim sifatida yondashib, rang-baranglikda birlikni va birlikda rang-baranglikni ko'radi. Dunyoning rang-barangligi va birligi muammosining qo'yilishi va uning ilmiy asoslangan echimi borliqni bilish va izchil o'zgartirish uchun juda muhimdir. Mazkur muammoni falsafiy anglab etish ham juda alohida ahamiyat kasb etadi. Zero hozirgi davr sharoitida dunyoviy o'zaro aloqalarning universalligini nafaqat nazariy darajada tushunib etish, balki tabiatning birligi umumiy tamoyilini amaliy faoliyatda ham hisobga olish talab etiladi.

Harakat borliqning yashash sharti. Bizni qurshagan dunyoning muhim xususiyati – Koinotda va uning barcha tarkibiy qismlarida yuz beradigan tinimsiz o'zgarishlardir. Hozirgi zamon falsafasida «harakat» tushunchasi «keng» manoda umuman har qanday o'zgarish haqidagi tasavvur sifatida talqin qilinadi. Kengayib borayotgan Metagalaktika ham, o'zaro tasirga kirishayotgan elementar zarralar ham, ko'payayotgan, moddalar almashinuvini amalga oshirayotgan tirik hujayralar ham, ijtimoiy jarayonlar va hokazolar, shu

jumladan fikrlash faoliyati jarayonlari ham harakatda bo'ladi. Agar biz biron-bir tabiiy obekt yoki hodisani ularning tabiiy holatida anglab etmoqchi bo'lsak, «harakat» tushunchasini chetlab o'tishimiz mumkin emas. Bir qarashda, oddiy ong nuqtai nazaridan bu noto'g'ri, zero, aytaylik, Alp tog'lari yoki Misr ehromlarini kuzatar ekanmiz, biz ular abadiy *harakatsizlik* holatida ekanligining guvohi bo'lamiz. Ammo *bu harakatsizlik nisbiydir*. Umuman olganda, butun Koinot ulkan aylanma harakat holatida bo'lib, bu erda bizning sayyoramiz Quyosh atrofida, u bilan birga – bizning galaktikamiz markazi atrofida, u bilan birga esa – galaktik sistema markazi atrofida aylanadigan kichik bir zarradir. Harakatsizlik holatidagi narsalar strukturasi ham tinimsiz o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi, chunki uzluksiz harakatda bo'lgan elementar zarralardan tashkil topadi. Temperatura o'zgarishlari, kimyoviy tarkib o'zgarishlari va shu kabilar bunday harakatning tashqi ko'rinishlari hisoblanadi. Shuningdek, atomlar va molekulalar ham Koinotda yuz bergan evolyusiya jarayonlari mahsulidir. Ular bizning Metagalaktikamiz mavjudligiga zamin hozirlagan Katta portlashdan keyingina vujudga kelgan. Buning ustiga hozirgi zamon geografiyasi qitalar bir-biriga nisbatan siljishini isbotladi. Ular ajralgan muz bo'laklari kabi Erning qaynoq magmasi bo'ylab yiliga bir necha santimetr tezlikda harakatlanadi.

Shunday qilib, *harakat abadiy va yo'q bo'lmas, materiyadan ajralmas va mutlaqdir. Harakatsizlik esa nisbiy bo'lib, o'tkinchi xususiyatga ega*. Harakat Shuning uchun ham mutlaqki, u umumiy ahamiyat kasb etadi va (harakatsizlikdan farqli o'laroq) biron-bir tashqi omilga bog'liq bo'lmaydi. Oqilona nuqtai nazardan u boqiydir, chunki dunyoda uning boshi ham, oxiri ham ko'rinmaydi va zamirida kamida ikki kuch – tortish va itarish yotuvchi har qanday borliqning o'z-o'zidan harakati sifatida amalga oshadi.

Harakat tiplari. Fanda obektiv borliq narsalari va hodisalari harakatining ikki asosiy tipi farqlanadi. *Orqaga qaytmaslik va muayyan yo'nalishga egalik ham xos bo'lgan mazkur harakat tipi rivojlanish deb ataladi*. Bunda narsa yoki hodisa strukturasi murakkablashuvi, ular tashkil topish darajasining yuksalishi yuz berishi mumkin bo'lib, bu odatda taraqqiyot (progress) sifatida tavsiflanadi. *Agar harakat teskari yo'nalishda – barkamolroq va rivojlanganroq shakllardan uncha rivojlanmagan shakllarga, murakkabdan oddiyga qarab yuz berayotgan bo'lsa, bu holda regress to'g'risida so'z yuritish odat tusini olgan*. Ammo progress va regressning ko'rsatilgan xususiyatlarini mutlaqlashtirish yaramasligini etiborga olish lozim. Xususan, boshqaruv apparati tuzilmasining murakkablashuvi va byurokratiyaning o'sishi doim ham progressni anglatavermaydi, nisbatan soddaroq va ayni vaqtda samaraliroq va ishonchliroq mashinalar, asboblari va mexanizmlar yaratilishining regressga hech qanday aloqasi bo'lmaydi va ko'proq buning aksidan dalolat beradi.

Jonsiz tabiatda *rivojlanishga* yulduzlarda sodir berayotgan evolyusiya jarayonlari; jonli tabiatda – turli organizmlarning o'sishi; jamiyatda – fan, texnika, sanoat ishlab chiqarishining o'sishi, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi va shu kabilar misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. «*Rivojlanish*» tushunchasi nafaqat moddiy, balki ideal dunyoga, xususan, inson tafakkuriga

nisbatan, masalan, umuman ongning yoki ayrim fikr, g'oya, nazariyaning rivojlanishi to'g'risida so'z yuritilgan holda, qo'llanilishi mumkin. Fikrning rivojlanishi uning «pishib etilishi»ni, yani murakkablashuvi, takomillashuvi, yanada aniqroq mano kasb etishi va shu kabilarni anglatadi. Biroq, shuni takidlash lozimki, narsalar va hodisalarning obektiv dunyosidan farqli o'laroq, subektiv konstruksiyalar (tafakkur, g'oyalar, nazariyalar) harakati va rivojlanishiga nisbatan ko'lam ko'rsatkichlari tatbiq etilishi mumkin emas. Ayni vaqtda ideal narsalar va hodisalar darajasida rivojlanish jarayonlari, xuddi moddiy narsalar dunyosidagi kabi, vaqtda kechadi.

O'z-o'zidan harakat yo butun tabiatga, yo uning yuksak darajada uyushgan tarkibiy qismi – tirik organizm va jamiyatga xos xususiyatdir. Qotib qolgan materiyaga mansub ayrim narsa yoki obektga nisbatan o'z-o'zidan harakat, o'z-o'zidan rivojlanish holati xos deb aytish o'rinli emas. Chunki, ushbu obektni muayyan element sifatida o'z ichiga olgan tabiat o'z-o'zidan rivojlanuvchi yaxlit tizim hisoblanadi.

Harakatlanish shu joyda bo'lishni va ayni vaqtda, unda bo'lmaslikni anglatadi; bu makon va vaqtning uzluksizligidir, aynan u harakatni yuzaga keltiradi. Harakatning uzluksizligi uning umumiyligini namoyon etadi, uzluksizlik uning alohida jihatini ko'rsatadi. Harakatdagi umumiylik uning mohiyatini aks ettiradi, binobarin, harakatni tushunish va tariflash, uning mohiyatini anglab etish uchun harakatning uzluksizligini tushunmoq darkor.

Vaqtinchalik barqarorlik va muvozanat holati sifatida tushuniluvchi nisbiy harakatsizlik materiyaning har qanday muayyan holatiga xos. U materiyaning sifatini namoyon etadi. Nisbiy tinchlik tufayli narsalarning chegaralari mavjud bo'ladi, dunyo sifat va miqdor o'zgarishlarining rang-barangligi sifatida namoyon bo'ladi. Materiya harakati Shuning uchun ham mutlaqki, u sirdan hech narsaga bog'liq emas. SHu manoda «Dunyoda abadiy harakatdagi materiyadan boshqa hech narsa yo'q» tarzidagi fikrlar o'rinli va asoslidir.

«Materiya harakatining shakli» tushunchasi tabiat rivojlanishining muayyan bosqichiga xos bo'lgan alohida qonuniyatlarni qayd etishga xizmat qiladi. *Harakat shakli sifat jihatidan o'xshash moddiy obektlar o'zgarishlarining o'ziga xos tiplarini va ularning o'zaro tasiri xususiyatlarini aks ettiradi.* Bazan materiya harakatining muayyan shakli o'zaro tasirga kirishayotgan elementlar o'rtasidagi bog'lanishlarning o'ziga xos tizimi sifatida yoki muayyan qonunlarga bo'ysunish belgisiga ko'ra birlashtirilgan o'zgarishlar guruhi sifatida tarflanadi.

Materiya harakatining shakllari bilan insoniyat o'z tarixi bo'sag'asidayoq tanishgan, xususan qadimda ishqalanish kuchi yordamida o't yoqish mexanik harakatni issiqlikka aylantirgan. Bug' mashinasining ixtiro qilinishi teskari jarayondan – issiqlik energiyasi mexanik harakatga aylanishidan dalolat bergan.

Uzoq vaqt hukm surgan dunyoni idrok etishning mexanistik konsepsiyasi doirasida materiya harakatining barcha shakllari bir-biridan miqdor jihatidangina farq etishi taxmin qilingan.

Materiyaning harakat shakllarini tasniflash tamoyillari:

- materiya harakatining har bir shakli muayyan moddiy tashuvchi bilan bog‘liq bo‘lishi lozim;

- materiyaning harakat shakllari sifat jihatidan turlicha va o‘zaro bog‘lanmaydi;

- tegishli shart-sharoitlarda ular bir-biriga aylanadi;

- materiyaning harakat shakllari murakkablik darajasiga ko‘ra farq qiladi, oliy shakl quyi shakllar sintezi sifatida tushuniladi. Bunda oliy shakllarning quyi shakllardan uzoqlashishiga ham, oliy shakllarning quyi shakllarga mexanik bog‘lanishiga ham yo‘l qo‘ymaslik muhimdir;

- moddiy tizimlarning har bir turida bosh, oliy va ikkinchi darajali, quyi shakllar farqlanishi lozim;

- materiya harakat shakllarining tasnifi fanlar tasnifining negizi hisoblanadi.

Harakat shakllarining tasnifi. Harakat shakllarini tasniflashda qaysi tamoyillarga rioya qilinishiga qarab bunday shakllarning har xil miqdori farqlanadi. XIX asrning saksoninchi yillarida materiya tashkil topishining turli darajalariga asoslanib, materiya harakatining besh asosiy shakli: *mexanik, fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy* harakatni qayd etgan.

- *mexanik harakat – turli jismlarning makonda bir joydan boshqa joyga ko‘chishi: mayda zarralar harakati, katta jismlar, shu jumladan kosmik obektlar harakati, materiya harakatining mexanik shakli boshqa har qanday shaklga kiruvchi eng sodda shakl sifatida namoyon bo‘ladi;*

- *fizik harakat – elektromagnetizm, gravitatsiya, issiqlik, yorug‘lik, ovoz, moddalar agregat holatining o‘zgarishini, fizika o‘rganuvchi issiqlik, yorug‘lik, elektr kuchini qamrab oladi;*

- *kimyoviy harakat – noorganik va organik tabiatdagi turli kimyoviy reaksiyalarni, kimyoviy sintez jarayonlarini o‘z ichiga oladi;*

- *biologik harakat – jonli organizmlarda yuz beruvchi rang-barang biologik jarayonlar; - organik hayotni qamrab oladi. Ular tabiat sohasidagi asosiy shakllar hisoblanadi. Ulardan yuqorida yanada oliyroq soha – ijtimoiy-tarixiy jarayon mavjud;*

- *ijtimoiy harakat – ijtimoiy o‘zgarishlarni, shuningdek fikrlash jarayonlarini qamrab oladi.*

Harakatning har bir shakli nisbatan mustaqil bo‘lsa-da, ularning barchasi bir-biri bilan bog‘liq. Harakatning murakkabroq shakli o‘zidan oldingi soddaroq shakllar negizida vujudga keladi, ularning sintezi hisoblanadi, lekin ularning oddiy yig‘indisidan iborat bo‘lmaydi. Masalan, harakatning biologik shakli harakatning soddaroq fizik-kimyoviy shakllari negizida vujudga keladi, ularni o‘zining sharti sifatida o‘z ichiga oladi va harakatning oldingi shakllari bilan taqqoslaganda uning butunlay yangi shakli hisoblanadi. Xuddi shuningdek harakatning ijtimoiy shakli – kishilik jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishi ham harakatning biologik va o‘zidan oldingi boshqa barcha shakllarini o‘zining sharti sifatida o‘z ichiga oladi, lekin ularning yig‘indisi emas, balki harakatning butunlay yangi shakli hisoblanadi.

Harakat shakllari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni to'g'ri tushunish murakkab obektlar va jarayonlarni ilmiy bilish uchun ulkan ahamiyat kasb etadi. Ko'rsatilgan munosabatlar materiya harakati turli shakllarining o'zaro tasiri bilan tavsiflanadi. Materiya harakati asosiy shakllarining keltirilgan tasnifi fan tabiat rivojlanishining teran aloqalarini endigina aniqlay boshlagan XIX asrning saksoninchi yillarida yaratilgan edi. O'sha davrda hali ko'p narsa nomalum, ko'p narsalarni aniqlash lozim edi.

Fan rivojlanishining hozirgi bosqichida harakat shakllarining yuqorida keltirilgan tasnifi to'ldirish va aniqlik kiritishni talab qiladi. Kimyo, fizika, biologiyani rivojlanishi, kompleks fanlarning paydo bo'lishi materiya harakati shakllari rang-barangligining yagona talqini to'g'risida so'z yuritish imkonini bermaydi. Shu sababli yangi tasniflar paydo bo'ladi. Masalan, informatsion-kibernetik harakat, astronomik harakat, galaktika doirasidagi harakat, galaktikalar o'rtasidagi harakat tilga olinadi. Materiya harakati muammolarini yoritishda falsafaning asosiy vazifalari shulardan iborat.

Harakatning shakllari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda har bir keyingi harakat o'zidan oldingi harakatdan kelib chiqadi, unga asoslanadi, biroq, shunga qaramay, quyi shakl bilan bog'lanmaydi. Harakatning murakkab shakllarini soddaroq shakllarga bunday bog'lashga urinishlar falsafa tarixida «mexanitsizm», «reduksionizm» (lot. *reductio* – ortga surish) degan nom olgan, harakat ijtimoiy shakllarini biologik shakllar darajasigacha soddalashtirish biologizatorlik konsepsiyalarida mavjud.

Dunyo, uning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi hozirgi tasavvurlar nuqtai nazaridan ko'rsatilgan shakllar harakatning mavjud va shakllarining o'zaro nisbatiga doir masalani yangidan qo'yimoqda. Bu erda mexanik shakl endi barcha fizik jarayonlar negizi sifatida qaralmaydi. Endilikda biologik harakat ham boshqacha tushunilmoqda: uning elementar zarralari, ilgari taxmin qilinganidek, oqsilli molekulalar emas, balki XX asrda kashf etilgan DNK va RNK hisoblanadi. Ayrim olimlar Yer po'sti hamda Yer ostida yuz berayotgan jarayonlar haqidagi hozirgi tasavvurlarga asoslanib harakatning geologik shaklini farqlamoqdalar.

Materiya harakatining geologik shakli mavjudligi haqidagi taxminni qabul qilsak, materiyani mazkur shakli mexanik, fizik va kimyoviy o'zaro tasirlarni o'z ichiga olgan dastlabki sintez sifatida amal qiladi. Bu qadimgi "xaos" kategoriyasida o'z aksini topadi. Mazkur kategoriya nafaqat tartibga solinmaganlik va tartibsizlik dalili sifatida, balki stixiyali shakllanish tamoyili sifatida ham talqin qilinadi. Bu holda organik dunyo vujudga kelishidan oldingi tabiat mexanik, fizik va kimyoviy jarayonlarning olg'a qarab rivojlanishidan emas, balki ularning umumiy, differensialanmagan o'zaro tasiridan tashkil topadi. Ayni paytda bunda geologik va geografik omillar Erda hayot vujudga kelishi uchun tarixiy shart-sharoit yaratgan, deb takidlash lozim.

Zilzilalar Erning qattiq qobig'ida katta siljish, sinish yoki o'pirilishlar yuzaga kelishi va tasir energiyasining tez tarqalishi natijasida ro'y berishi haqidagi tadqiqotlar materiya harakatining geologik shakli mavjudligining dalili hisoblanadi. SHved olimlarining fikricha, Yer qobig'i muttasil harakatdagi

plitalar bloklaridan tashkil topadi. Ular bir-birining ustiga chiqib, sunami va zilzilaga o'xshash tabiiy anomalialarni vujudga keltiradi. Masalan, Shveysariya ikki plita – Afrika va Evropa plitalari tutashgan erda joylashgan. Afrika plitasi yiliga 6-11 mm\tezlikda siljib, Shveysariyaning hududiy yo'qotishlari «sababchisi» bo'lmoqda. Qadimgi Ural ham har yili 3-5 sm\ tezlikda G'arbiy Evropaga yaqinlashmoqda.

Qadimgi olimlar Yer qobig'ining harakatini ustki suvlar va Yer ostidagi issiqlik faoliyati bilan tushuntirganlar. Dunyoviy moddaning harakati kosmik sabablar tasirida ham yuz bergan, jumladan, olis o'tmishda Yer vujudga kelganidan keyin uning yuzasi ulkan asteroidlar urilishidan larzaga kelgan, suvning 1,5 kmg'gacha balandlikka ko'tarilishi esa relefni buzgan, degan fikrlar ham bor.

Bazan «materiya harakatining geologik shakli» tushunchasi boshqa sayyoralarga nisbatan tatbiq etilgan. Bunday taxmin harakatning universalligini namoyish etgan, ammo bu aynan Yer sayyorasini ko'rsatuvchi va unda zarur komponentlar: suv, kislorod, mo'tadil harorat rejimi mavjudligini nazarda tutuvchi «geo» atamasiga zid bo'lgan. Ushbu komponentlar majmui boshqa sayyoralarda uchramasligi mazkur fikrning isboti sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Materiya harakatining asosiy, xususiy va kompleks shakllari ham mavjud. *Materiya harakatining xususiy shakllari asosiy shakllar tarkibiga kiradi.* Masalan, fizik materiya bo'shliq, maydonlar, elementar zarralar, yadrolar, atomlar, taxmin qilingan usullarining butun rang-barangligini aks ettirmaydi. Xususan, elementar zarralarning o'zgarish jarayonlari, XIX asrda nomalum bo'lgan mikro- va makrodunyo darajasidagi boshqa o'zgarishlar materiya harakati mexanik, fizik va kimyoviy molekulalar, makrojismlar, yulduzlar, galaktikalar, metagallaktikani o'z ichiga oladi.

Materiya harakatining kompleks shakllariga astronomik (metagalaktika – galaktika – yulduzlar – sayyoralar), geologik (planetar jism sharoitidagi materiya harakatining fizik va kimyoviy shakllaridan iborat), geografik (litosfera, gidrosfera va atmosfera doirasidagi materiya harakatining fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy shakllarini o'z ichiga oladi) shakllar kiradi.

Materiya harakati kompleks shakllarining muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ularda pirovard natijada materiyaning quyi shakli – fizik materiya etakchilik qiladi; geologik jarayonlar fizik kuchlar, chunonchi, gravitatsiya, bosim, issiqlik bilan tavsiflanadi. Geografik qonunlar fizik va kimyoviy shartlar hamda Yer yuqori qatlamlarining o'zaro nisbatlari bilan belgilanadi.

Hozirgi zamon metodologiyasi nuqtai nazaridan materiya harakat shakllarining oddiy chiziqli joylashuvi to'g'ri emas. U har bir bo'g'inda hech bo'lmasa ikkiga – rivojlanishning asosiy va ikkinchi darajali tarmoqlariga bo'linishi zarur. Birinchi – asosiy tarmoq rivojlanish jarayonini kelajakda mazkur sifat bosqichi doirasidan tashqariga olib chiquvchi shakllar vujudga kelishidan dalolat beradi. Ikkinchi tarmoq mavjud harakat shaklining rivojlanish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Masalan, kimyoviy birikmalar organik va noorganik

birikmalarga ajrala boshlaydi. Mazkur divergensiyada (ikkiga bo‘linishda) birinchi – organik shakl imkoniyatli shakl sifatida rivojlanish jarayonini materiya harakatining yangi shakli – biologik shaklga olib keladi, imkoniyatsiz tarmoq hisoblangan ikkinchi shakl biz yashayotgan zamin, uning qobig‘ va yuzasini tavsiflaydi. Materiya harakatining biologik shakli darajasida o‘simliklarning quyidan oliyga rivojlanishi imkoniyatsiz tarmoq sifatida qaralishi mumkin, chunki bu rivojlanish jarayoni o‘z tabiati chegaralaridan chetga chiqishigacha olib kelmaydi. Hayvonlarning rivojlanishi sifat jihatidan yangi obekt – inson paydo bo‘lgungacha davom etadi. Bu materiya harakatining sifat jihatidan boshqa shakli vujudga kelganidan dalolat beradi. Materiya harakatining har bir shaklida makro va mikrodarajalarni farqlash, shuningdek, umumiy hamda xususiy qonuniyatlarni bilib olish maqsadga muvofiqdir.

Makon va vaqt borliqning fundamental shakllari. Makon va vaqt o‘z rang-barangligida Cheksiz borliqning shakllari sifatida amal qiladi.

Makon va vaqt mohiyati haqida odamlar o‘z rivojlanishining dastlabki bosqichlaridayoq fikr yuritganlar va o‘tmishning aksariyat mutafakkirlari ularning tabiatini aniqlashga harakat qilganlar. Bu avvalo inson amaliyoti va bilishining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Zero ular kengayib va takomillashib, mazkur kategoriyalarni yanada aniqroq va teranroq tushunishni talab qilgan. Xususan, antik davridayoq falsafadan ko‘lamli shakllar va ularni o‘lchash usullari haqidagi fan sifatida ajralib chiqqan geometriya ilk aniq fanlardan biriga aylandi. Vaqtga astronomik kuzatishlar hamda koinotning boqiyliги va inson hayotining tezoqarligha haqidagi mulohazalar nuqtai nazaridan ham alohida etibor qaratilgan. Keyinchalik «makon» va «vaqt» kategoriyalariga qiziqish hech qachon susaymagan. Ular bilan bog‘liq ko‘p sonli masalalar yuzaga kelgan. Ularning eng muhimlaridan biri quyidagicha yangraydi: makon va vaqt mustaqil mohiyatlarmi yoki ular faqat nimagadir bog‘liq holda keladimi? Matematikadan farqli o‘laroq fizika amalda mavjud bo‘lgan makon-vaqt strukturalarini (matematika yaratgan vositalar yordamida) bilishga harakat qiladi. Unda bu strukturalarni tushunishga nisbatan qarama-qarshi falsafiy nuqtai nazarlardan kelib chiqqan ikki xil yondashuv rivojlanadi.

Substansional yo‘nalishda makon va vaqt materiya va ongga bog‘liq bo‘lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida qaralgan. Substansional konsepsiya asoschilari Demokrit (makon muammosi bo‘yicha) va Platon (vaqtga nisbatan yondashuvlarda) makon va vaqtni materiyaga ham, bir-biriga ham bog‘liq bo‘lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida talqin qilganlar. Demokrit atomlar harakatlanuvchi bo‘shliq amalda mavjudligi haqidagi yondashuvni ilgari surgan. Uning fikricha, bo‘shliqsiz atomlar harakatlanish imkoniyatidan mahrumdir. Demokrit va Epikur makonni atomlardan iborat joy deb tasavvur qilgan va uni bo‘shliq bilan tenglashtirgan. Makon mutlaq, bir jinsli va harakatsiz, vaqt esa bir tekis oqadi deb hisoblangan. Demokrit, Epikur va Lukretsiy Kar talimotiga ko‘ra, makon obektiv, bir xil va Cheksiz. U atomlar joylashadigan joy. Vaqt (zamon)ni abadiyat bilan tenglashtirish mumkin – u o‘tmishdan kelajak sari bir maromda kechuvchi sof davomlilikdan iborat. Vaqt - voqealar yuz beruvchi joy.

Qadimgi yunon faylasuflari materiya, harakat, makon va vaqtni mustaqil substansiyalarga ajratuvchi bu g'oyalar keyinchalik Nyuton klassik mexanikasida rivojlantirildi.

XVIII-XIX asrlarda substansional konsepsiya – mutlaq makon va vaqt konsepsiyasi falsafa va tabiatshunoslikda etakchilik qildi. Bu o'z mohiyatiga ko'ra metafizik konsepsiya edi, chunki u harakatlanuvchi materiya, makon va vaqtning aloqadorligini etiborga olmas edi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, materiyadan tashqarida sof makon yoki moddiy jarayonlar bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan vaqt mavjud bo'lishi mumkin edi. SHunga qaramay, makon va vaqt haqidagi bu tasavvurlar muayyan empirik asosdan xoli emas edi. Odatdagi tajriba va past tezliklar sohasida, makrodunyoda (makrodunyo esa inson yashaydigan asosiy muhitdir) makon, vaqt va harakatlanayotgan narsa o'rtasida bevosita bog'lanish kuzatilmaydi. Obekt muayyan joydan uzoqlashishi mumkin, lekin buning natijasida makon o'zgarmaydi va yo'qolmaydi. Vaqt ham shunday tushuniladi, u obektlarga bog'liq emas. Shuning uchun ham bunday yondashuvlar saqlanib qolgan, ayniqsa, tabiatshunoslik mikrodayoni o'rganishga hali yaqinlashmagan sharoitda keng tarqalgan.

Ammo F.Gegel bunday yondashuvlarni qat'iy inkor etgan. U makon mustaqil bo'lishi mumkin emasligini qayd etgan, vaqt haqida esa shunday degan: «...hamma narsa vaqtda yuzaga kelmaydi va yuz bermaydi, balki vaqtning o'zi shu shakllanish, yuzaga kelish va yuz berishdir»¹. Bu etirozlarida F.Gegel haq edi. Umuman, Gegel o'zining obektiv idealizmida makon va vaqtga etibor qaratmagan, chunki u vaqtdan tashqari, boqiy, «sof mantiqiy» xususiyatga ega bo'lgan bilimlarning mutlaq tizimini yaratishga harakat qilgan.

Relyasion (lot. relativus – nisbiy) yo'nalish makon va vaqtni mustaqil mohiyatlar sifatida emas, balki real dunyo obektlari va jarayonlari o'rtasidagi alohida munosabatlar sifatida tushunish bilan bog'lanadi. Makonning Demokrit taklif qilgan yondashuvga zid, relyasion konsepsiya Aristotel tomonidan tariflangan. Aristotel bo'shliqning mavjudligini inkor etadi. Uningcha, makon bir xil emas va cheklidir, u moddiy jismlar egallovchi tabiiy o'rinlar tizimidir. «Vaqt nima?», degan savolga javob berar ekan, Aristotel shunday mulohaza yuritadi: harakatda ham, vaqtda ham doim muayyan «oldin» va undan farq qiluvchi «keyin» mavjud. Aynan harakat tufayli biz har xil, o'zaro mos kelmaydigan «hozir»ni farqlaymiz. Vaqt shu «hozir»ning ketma-ketligi, ularning almashuvi, sanog'i, hisobi, «oldingi va keyingiga bog'langan harakatlar soni»dir. Aristotelda makon harakatsiz yulduzlar sohasi bilan cheklangan, ularning ortida – makon va vaqtdan tashqarida yotuvchi va hamma narsani harakatga keltiruvchi boqiy, harakatsiz, ilohiy osmon joylashgan. Aristotelning makon va vaqtga talqiniga nisbatan yondashuviga o'xshash tasavvurlar yangi davrda G.Leybnits va R.Dekart tomonidan rivojlantirildi. Uningcha, borliqning mustaqil asoslari sifatidagi bo'shliq ham, sof davomlilik ham mavjud emas.

Makon narsalarning ko'lamini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalasa, vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi. Obektlarning ko'lamliliigi va jarayonlarning davomiyligi birlamchi xossalar emas, ular tortilish va itarilish kuchlari, ichki va

tashqi o'zaro tasirlar, harakat va o'zgarish bilan belgilanadi. Mazkur nuqtai nazardan ko'rsatilgan munosabatlar doirasidan tashqarida makon va vaqt mavjud bo'lmaydi. Bu yo'nalishning atoqli namoyandasi G.Leybnitsdir (1646-1716).

O'rta asrlar falsafasida makon va vaqtga obektiv idealizm nuqtai nazaridan yondashuv bo'lib unga ko'ra faqat Xudo makon va vaqtdan tashqarida deb fikrlanadi. Mazkur nuqtai nazarning shakllanishiga Avliyo Avgustin (354-430) salmoqli hissa qo'shgan. Idealistik qarashlar makon va vaqtning obektivligini rad etish va ular ongning turli shakllariga qaramligini tan olish bilan bog'liq. Masalan, subektiv idealizm vakillari (Berkli, Yum, Max va boshqalar) makon va vaqtga individual ong shakllari sifatida yondashadi. Xususan, D.Yum uchun ular faqat idrokda mavjuddir. I.Kant ham makon va vaqtga subektiv deb qaraydi, ammo ularni aprior, yani insonga tajribaga qadar berilgan hissiy mushohada shakllari sifatida tushunadi. I.Kant makon va vaqtni inson hissiyoti shakli – kuzatish shakli sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, aynan dunyoni bilishga harakat qilayotgan subekt o'ziga berilgan dunyoning muayyan makon va vaqtdagi shakl-shamoyilini yaratadi...

Subektiv-idealistik yondoshuv uchun makon va vaqt – tasavvurlarning joylashuv usuli, binobarin, ular o'z kelib chiqishining psixologik manbaiga ega. Berklidan Maxga qadar makon va vaqt - sezgilarning tartibga solingan qatorlari shakllaridir, degan yondashuv amal qildi. Ingliz faylasufi Pirson fikriga ko'ra, makon va vaqt amalda mavjud emas, ular narsalarni idrok etishning subektiv usuli, xolos. Makon – narsalarni idrok etish tartibi yoki kategoriyasi bo'lsa, vaqt voqealarni idrok etish kategoriyasidir. A.A.Bogdanov makon va vaqtni tashkil etuvchi va uyg'unlashtiruvchi inson tafakkuri mahsuli deb hisoblaydi.

Makon va vaqt tabiati haqidagi metafizik yondashuvlarni rad etuvchi tabiiy ilmiy dalillar XIX asr oxirida fizikada elektromagnit nazariyasi yuzaga kelishi bilan shakllana boshladi. Uning rivojlanishi faylasuflarni bo'shliq haqidagi tasavvurlardan voz kechishga majbur qildi. Dastlab u "efir" to'g'risidagi g'oya bilan almashtirildi. Efir hamma joyda to'liq, lekin mutlaq va hech narsaga bog'liq bo'lmagan makonning shakli vazifasini bajargan. Keyinchalik bu tasavvurlardan ham voz kechildi.

Makon va vaqtni mutlaqo mustaqil atributlar sifatida qayd etuvchi metafizik substansional konsepsiya XIX-XX asrlarda fanning rivojlanish jarayonida o'z ahamiyatini butunlay yo'qotdi. Lobachevskiy makon va vaqtning evklid geometriyasi tavsiflamagan xossalari mavjud, degan taxminni ilgari surdi. Bu taxmin absolyut makon konsepsiyasini inkor etadi, chunki makon faqat geometrik tavsiflanishi lozim edi. Asosiy g'oyalari A.Eynshteyn tomonidan 1905 yilda tariflangan xususiy nisbiylik nazariyasida makon va vaqtning geometrik xossalari ularda gravitatsion massalarning taqsimlanishiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Uning fikricha og'ir obektlar yaqinida makon va vaqtning geometrik xossalari evklid geometriyasi tamoyillaridan uzoqlasha boshlaydi, vaqtning o'tish surati esa susayadi. A.Eynshteyn (1916 yilda) o'zining umumiy nisbiylik nazariyasi bilan nafaqat makon va vaqtning substansional konsepsiyasiga, balki

makon va vaqt mohiyatining subektivistik aprioristik talqinlariga ham qaqshatqich zarba berdi. U makon va vaqt xossalari moddiy tizimlar harakati va o'zaro tasiriga bog'liq ekanligini ko'rsatib berdi. A.Eynshteyn o'z nazariyasining mohiyatini tushuntirar ekan, shunday deb qayd etdi: «Ilgari qandaydir mo'jiza yuz berib, barcha moddiy narsalar birdan yo'q bo'lib qolsa, makon va vaqt qoladi, deb hisoblashgan. Nisbiylik nazariyasiga ko'ra esa, bu holda narsalar bilan birga makon va vaqt ham yo'q bo'lib ketgan bo'ladi»¹.

Hozirgi zamon tabiatshunosligi va falsafiy xulosalar nuqtai nazaridan obektiv borliq makon, vaqt, harakat hamda modda va maydon turlari o'zaro tasirining uzviy aloqasidan iborat. Hozirgi olimlar yagona va obektiv makon va vaqt kontinuumi to'g'risida so'z yuritishni maqul ko'radilar. Makon va vaqt moddiy jismlar mavjudligining o'zaro bog'langan shakllari sifatida tushuniladi. *Makon – materiya borlig'ining ko'lamlilik, tarkibiylik kabi xossalari va uning o'zaro tasirlarini ifodalovchi shakli. Vaqt – materiya borlig'ining barcha obektlar mavjudligining davomiyligini va keyingi holat o'zgarishlarini tavsiflovchi shakli.*

Makonning uch o'lchovliligi. Makon va vaqtning Cheksiz ligi hamda tuganmasligi, makonning uch o'lchovliligi, vaqtning bir yo'nalishliligi, orqaga qaytmasligi makon va vaqtning asosiy xossalari sifatida qaralishi lozim. Makon va vaqtning umumiyligi, ular universumning barcha strukturalarini qamrab olgan holda, mavjudligini anglatadi. Shu munosabat bilan makon va vaqtning nafaqat makro-, mikro- va megadunyoda, balki jonli va ijtimoiy materiyada ham namoyon bo'lish shakllarini qayd etib o'tish lozim. Biologik vaqt, psixologik vaqt, ijtimoiy makon va vaqt maxsus tahlil qilinadi. Makon va vaqtning obektivligi ular o'zini idrok etish mumkinligi yoki mumkin emasligidan qat'iy nazar, olamning barcha strukturalarini qamrab olgan holda mavjudligini anglatadi. L.Feyerbax makon va vaqtning borliqning asosiy shartlari - Wesenbedingung deb hisoblaganida ayni shuni nazarda tutgan edi. Ammo bu makon va vaqt moddiy jismlar vujudga kelishiga sabab bo'lganini anglatmaydi, balki materiya makon va vaqtdan tashqarida mavjud bo'lishi mumkin emasligini takidlaydi. Makonning uch o'lchovliligi hanuzgacha ilmiy-nazariy jihatdan aniq isbotlanmagan. *Makon va vaqtning Cheksiz ligi hamda tuganmasligi, makonning uch o'lchovliligi, vaqtning bir yo'nalishliligi, orqaga qaytmasligi makon va vaqtning asosiy xossalari sifatida qaralishi lozim.* Biz makroskopik tajribada ko'radigan obektlar uch o'lchovli ko'lamlilikka – uch o'lchovdagi o'lchamlilikka ega. Makonning har qanday nuqtasi uch soni yordamida beriladi. Ammo makonning uch o'lchovliligi faylasuflar uchun amalda jumboq bo'lib qolamoqda. Ular uchun bu asoslashga urinishlar natija bermayotgan empirik postulat sifatida qabul qilinadi. Makonning uch o'lchovliligini tariflab bergan Aristotel pifagorchilarning g'oyalari yordamida uni asoslashga harakat qilgan. U uch o'lchov eng mukammal va tugallangan bo'lib, aynan 3 soni shunday xususiyatga ega ekanligini qayd etgan.

Biz yashaydigan makon uch o'lchovlidir. Bu boshqa makon mavjud bo'lishi mumkin emas, degan manoni anglatmaydi, lekin boshqa makonda atomlar ham, molekulalar ham, Quyosh sistemasi ham bo'lmasligi mumkin.

Agar makon uch o'lovli bo'lmaganida, amaldagi barcha fizik qonuniyatlar buzilgan bo'lar edi; narsalar biron-bir sababsiz paydo bo'lishi va yo'q bo'lishi mumkin edi (ularning sabablari boshqa o'lovlarda bo'lar edi); atomlar mavjud bo'lishi mumkin emas edi, chunki elektronlar darhol yadrolar ustiga tushar edi. Butun dunyo boshqacha bo'lishi lozim bo'lar edi. Demak, bizning dunyomizda har qanday voqea to'rt son: makonning voqea yuz bergan joyni qayd etuvchi uch koordinati va uning vaqt ko'rsatkichi bilan belgilanadi. *Shunday qilib, moddiy dunyo obektlarining «3+1» ko'rinishidagi makon va vaqt tuzilishiga mansubligi ularning universal xossasi hisoblanadi.*

Makonning ko'p o'loviligi. Nisbiylik nazariyasini rivojlantiruvchi va kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion o'zaro tasirlarga nisbatan yaxlit yondashuvchi hozirgi tabiiy-ilmiy konsepsiyalar makonning uch o'loviligi va vaqtning bir o'loviligi (u o'tmishdan kelajakka qarab oqishi)ni moddiy jismlar borlig'ining ehtimol tutilgan hollaridan biri sifatida talqin qiladi va bizning Metagalaktikamiz bilan bir qatorda o'zga dunyolar ham mavjudligini faraz qilib, makon va vaqtning ko'p o'loviligi g'oyasini ilgari suradi. *Boshqa olamlarda makon va vaqt butunlay o'zgacha tuzilish, ko'lamlilik va shakllarga ega bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi.*

Makon va vaqt ko'rsatkichlari nafaqat mikro-, makro- va megadunyo darajasida, balki jonli tabiat, ijtimoiy borliq darajasida ham o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Yerda hayot paydo bo'lishi bilan go'yo jonsiz tabiat makon va vaqti doirasida joylashgan alohida, biologik makon va vaqt o'lovi yuzaga keladi. Shu munosabat bilan jonli va jonsiz tabiatdagi simmetriklik muammosi hayotni o'rganish bilan shug'ullanuvchi olimlar e'tiborini o'ziga tortdi. Jonli organizmlar simmetriyasi va asimmetriyasi hodisalarini L.Paster, I.Kant, V.I.Vernadskiy va boshqalar o'rgandi. Ular jonsiz tabiatga xos bo'lmagan asimmetriya molekulyar darajada atomlar guruhlarida «so'l» va «chap» qanotlar ko'rinishida namoyon bo'lishi, organizmlar darajasida esa ularning tuzilishi va dinamikasida aks etishini aniqladilar.

Makon va vaqtning metrik xossalari. *Metrik xossalarga makon va vaqtning ko'lamlilik hamda davomlilik kabi miqdor ko'rsatkichlari kiradi. Ko'lamlilik joy va o'rinning mavjudligini nazarda tutadi. Joy – makon chegarasi va u qamrab oluvchi muayyan hajmning birligi. O'rin – bir joyning boshqa joylarga nisbatan koordinatsiyasi. Joy va o'rin makon tuzilishini belgilaydi. Shunday qilib, biz makon tuzilishi haqida so'z yuritganda uning joy va o'rnini tavsiflashimiz shart. Davomlilik va lahza vaqtning asosiy metrik ko'rsatkichlari hisoblanadi. Lahza – davomlilikning boshqa parchalab bo'lmaydigan atomi, davomlilik kvanti. Davomlilikning o'zi bunda muayyan chegaraga solingan lahzalar majmui sifatida tushuniladi. Muayyan ob'ekt mavjudligining dastlabki va pirovard lahzalari ana shunday chegara sifatida amal qiladi. Davomlilik – ob'ekt mavjudligining davomiyligi va saqlanishidir. Davomlilik voqea-hodisalarning ayni bir vaqtda yuz berishi – sinxroniya yoki ketma-ketlik – diaxroniya munosabatlari bilan tavsiflanishi mumkin.*

Makon va vaqtning topologik xossalari. *Topologik xossalarga sifat ko'rsatkichlari, makon va vaqtning uzluksizligi, bog'liqligi, vaqt tartibi, yo'nalishi va o'lchamliligi kiradi. Makonning topologik xossalari – makonning bir xilligi, izotropligi (jarayonlar ayni bir sharoitda bir xil kechishi) hamdir. Vaqtning topologik xossalari - bir yo'nalishlilik, muayyan o'lchovlilik, orqaga qaytmaslik. Bu ko'rsatkichlarning hammasi hanuzgacha faylasuflar shug'ullanadigan qator muammolarni tashkil etadi va falsafiy jihatdan ilmiy-nazariy asoslashga muhtojdir.*

Vaqt tartibi va yo'nalishi. Vaqt shakllanishi yoki o'tishining obektiv xususiyati to'g'risidagi masala qadimdan hozirgi kungacha qizg'in bahsga sabab bo'layotgan muammodir. Odatda, vaqt tartibi va yo'nalishi to'g'risida so'z yuritilganida, uning o'tmishdan hozirgi vaqt orqali kelajakka o'tishi nazarda tutiladi. Vaqt bir yo'nalishli, nosimmetrik va orqaga qaytmaydigan jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Borliq hodisalarini vaqtda tartibga solish uchun «vaqt» tushunchasining ikki majmuidan foydalanilgan: *«O'tmish – hozirgi vaqt – kelajak» tushunchasining sifati va mazmunini ifodalashda vaqtning psixologik tavsifi ko'proq mos keladi. Vaqtning miqdoriy tahlil uchun : «oldin – ayni bir vaqtda – keyin» tushunchalari qo'llaniladi.*

Borliq hodisalarini vaqtda tartibga solish uchun «vaqt» tushunchasining ikki majmuidan foydalanilgan: A majmui – «o'tmish – hozirgi vaqt – kelajak» va V majmui – «oldin – ayni bir vaqtda – keyin». Vaqtning miqdor ko'rsatkichlari qayd etilgan hollarda vaqt tushunchalarining ikkinchi majmuidan foydalanilgan. Masalan: 4 minut oldin, 5 minut keyin va h.k. miqdor tahlilini ifodalaydi. Ammo tilimizning tuzilishiga ko'ra 4 soat «o'tmish», 5 minut «kelajak» qabilida gap tuzish imkoni yo'q. Vaqtni tushunishning bu ikki xil jihati 1908 yilda J.Mak-Taggart tomonidan aniq tavsiflangan. U «vaqt» tushunchasining ikki majmui haqidagi tasavvurni ilmiy muomalaga kiritdi.

Makon va vaqtning dinamik va statik konsepsiyalari. *Dinamik konsepsiya vaqt jarayonlarining, shu jumladan vaqt oqimining obektiv borlig'ini, yani o'tmish, hozir va kelajak voqealari o'rtasida real fizik farqlar mavjudligini tan oladi.*

Ayni vaqtda, mazkur konsepsiya nuqtai nazaridan, haqiqiy borliqqa hozirgi vaqt voqealarigina ega bo'ladi. O'tmish xotiralarda mavjud, kelajak voqealari amalda ro'y beradimi, yo'qmi - nomalum. Faqat hozirgi vaqtda ehtimol tutilgan voqealar o'tmishdagi sabablar asosida real borliqqa aylanishi mumkin. So'ngra ular ham o'z davrida muayyan iz qoldirib, o'tmishga aylanadi.

Vaqt tartibi va yo'nalishini tushunib etishning ikkinchi statik konsepsiyasi - obektiv vaqt jarayonlari mavjudligini inkor etmagan holda, vaqtning o'tmish, hozir va kelajakka bo'linishini rad etadi. Unda «oldin - keyin» vaqt nisbati obektiv deb etirof etiladi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari B.Rassel va T.Gold fikriga ko'ra, kuzatish etibordan soqit etilsa, dunyoda har qanday holat yuz berishi mumkin. G'arb falsafiy adabiyotlarida bu konsepsiya «Sovib qolgan olam konsepsiyasi» deb ataladi.

Ammo statik konsepsiyadagi vaqtning harakati va oqimi subekt – kuzatuvchiga bog‘liqligi haqidagi asosiy tezisiga qo‘shilish qiyin. Ko‘pgina jarayonlar kuzatuvchidan qat’iy nazar mavjud bo‘ladi va yuz beradi. Eng katta muammo – hozirgi vaqtni qanday tushunish mumkinligida. *Inson uchun eng qimmatli narsa vaqtdir*. Xohish va harakat bo‘lsa, hamma narsani topish yoki qo‘lga kiritish mumkin, lekin o‘tgan vaqtni orqaga qaytarib bo‘lmaydi.

Ijtimoiy vaqt. Hozir «Ijtimoiy vaqt mavjudmi» degan masala bahsli emas. Muammo uning mazmunida qanday ustuvorliklar va konstantalar mavjudligida. *Ijtimoiy vaqt individ vaqti va avlod vaqtiga bo‘linadi. U kishilik jamiyatining o‘zgaruvchan informatsion sig‘imiga bog‘liq*. Falsafiy adabiyotlarda vaqt jarayonlariga makon xossalari kirishi, yani *ijtimoiy vaqt uzunligi – hayot sikllari bosqichlarining ketma-ketligi sifatida, kengligi – faoliyat turlarining miqdoriy rang-barangligi sifatida, chuqurligi – individning o‘zi ishtirok etayotgan faoliyat turlaridagi faollik darajasi sifatida ko‘rsatilishi bilan bog‘liq fikrlarga ham duch kelish mumkin*. Makon va vaqt bog‘lanishi hamma joyda har xil bo‘lgan «mahalliy vaqt» tushunchasida yorqin namoyon bo‘ladi.

Bularning hammasi makon, vaqt va materiya jarayonlari o‘zaro bog‘liq ekanligini yana bir karra tasdiqlaydi. Nazariy jihatdan esa, makon va vaqt munosabatlarining relyasion va dinamik konsepsiyalari rivojlanishining ahamiyatini yanada oshiradi, bu borada tadqiqotlar olib borish zaruratini namoyon qiladi.

Ijtimoiy vaqt ham o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, u, biologik va planetar-kosmik vaqtdan farqli o‘laroq, notekis oqadi. *Ijtimoiy vaqtning yana bir jihati bu subektiv, ichki vaqtdir. Subektiv vaqt borliq vaqti emas, balki ong vaqti hisoblanadi. Ammo o‘z tabiati va mohiyatiga ko‘ra bu ijtimoiy fenomendir¹. Subektiv vaqtni psixologlar bilan bir qatorda sanatshunoslar va estetika mutaxassisleri ham keng o‘rgananlar².*

Ijtimoiy hayot tabiiy hayotning davomi hisoblanadi. Odamlar tug‘iladilar, yashaydilar, o‘ladilar, nasl qoldirish yo‘li bilan o‘z nasabini muttasil quvvatlaydilar. Ijtimoiy darajada «individ – avlod – nasab» uchligigina emas, balki bir strukturaviy darajadan boshqa strukturaviy darajaga o‘tish obektiv tamoyili ham saqlanib qoladi. Ammo muammoning mazmuni amalda boshqacha ko‘rinish kasb etadi. Inson vaqti uning hayot faoliyati vaqtidir. Hayvon o‘z mohiyatini tabiatdan oladi, u o‘zini o‘zi yaratmaydi va shu manoda u tarixiylikdan xolidir. Hayvon o‘z tarixini o‘zi yaratmaydi – tarix uni yaratadi.

¹ қаранг: Блонский П.П. Память и мышление. – М., 1994; Восприятие пространства и времени. – Л., 1999; Проблема восприятия пространства и времени. – СП(б), 1998; Фрейд П. Приспособление человека к времени // Вопросы психологии. 1996. №1.

² қаранг: Бахмутский В.Я. Категория времени во французской классической трагедии 17 века. – М., 1990; Бахтин М.М. Время и пространство в романе // Вопросы литературы. 1994. №3; Виплер Б.Р. Проблема времени в изобразительном искусстве. – М., 1999; Ленартович Ст. Организация времени и пространства в произведении киноискусства. – М., 1999; Лисса З. Проблема времени в музыкальном произведении. – М., 1995; Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. – М., 1999.

Inson esa o'z tarixini o'zi yaratadi. Insonning mohiyati uning o'z ijtimoiy munosabatlari majmui bilan belgilanadi.

Hozirgi paytda «individ – ijtimoiy avlod – jamiyat tarixi» uchligi ijtimoiy vaqtni o'rganish va uning mazmunini aniqlashning obektiv asosi sifatida qaraladi. *Ijtimoiy vaqtda muayyan odamlar, ijtimoiy jamoalar, ayrim hamjamiyatlar, millatlar, davlatlar va pirovard natijada butun insoniyat borlig'ining vaqt ko'rsatkichlarini farqlab, ijtimoiy vaqt strukturasi murakkabligi to'g'risida ham so'z yuritish mumkin.* Ulardan har birining yashash vaqti va surati har xil bo'lib, o'z xususiyatiga ega. Aslini olganda, turli mamlakatlar va xalqlar jamuljam holda butun insoniyatni ifoda etsa-da, amalda turli tarixiy davrlarda: kimdir o'tmishda, kimdir hozirgi davrda, kimdir esa kelajakda yashaydi. Bunga, xususan, amerikalik taniqli futurolog E.Toffler etiborni qaratadi. Uning fikricha, «Er aholisining 70% o'tmishda (turli o'tmishda), 25% - hozirgi davrda, 3% - kelajakda yashaydi, qolganlar esa marginallar bo'lib, ular har qanday vaqtdan tashqaridadir»¹.

Davr ruhi tushunchasi ijtimoiy vaqt umumiy kategoriyasi bilan bevosita va tabiiy bog'lanishi lozim. U ichdan, yani o'z mazmuni tomonidan va sirdan – davr ruhi zamondoshlar hayotida, ularning turmush tarzi va fikrlash uslubini shakllantirishda bajaruvchi funksiyalar nuqtai nazaridan o'rganilishi darkor.

Har bir davrning o'z ruhi bor, chunki davr – bu ayni holda inson avlodi vaqtidir. Bu yerda zamondoshlar ijtimoiy-tarixiy avlodining manaviy dunyosi haqida gapirish o'rinli bo'ladi. Avlodning manaviy dunyosi ko'p sonli, bazan o'z xususiyatiga ko'ra bir-biriga zid bo'lgan omillar majmui tasirida shakllanadi. Ammo bu omillar orasida moddiy hayot ziddiyatlari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Ushbu ziddiyatlar ijtimoiy vazifalarni ilgari surish, jamiyatda ijtimoiy manfaatlarining rivojlanishi, bazan ularning qutblashuvini belgilovchi obektiv asos sifatida amal qiladi. Moddiy hayot ziddiyatlari murakkab voqealar va jarayonlarda, xronologik zamondoshlar ularda o'ynaydigan o'ta rang-barang va hatto qarama-qarshi rollarda o'zini namoyon etadi.

Odamlar mazkur avlodining faoliyati qancha mazmunli va izchil bo'lsa, unda keng xalq ommasi ishtirok etsa, davr ruhi shuncha kuchli bo'ladi, u tarixda shuncha chuqur iz qoldiradi, shuncha ko'p qahramonlarni yaratadi, kelajak avlodlarga shuncha go'zal va jozibali bo'lib tuyuladi. Zamondoshlar faoliyatining mazmuni, mohiyati va maqsadlari, ular o'z maqsadlariga erishish uchun tanlovchi va foydalanuvchi shakllar, usullar va vositalar, yuz berayotgan ijtimoiy voqealar jarayoni va natijasiga ko'maklashuvchi va ularga bevosita yoki bilvosita tasir ko'rsatuvchi tarixiy sharoitlar majmui odamlar avlodi yashayotgan davrga alohida, betakror ruh va tus baxsh etadi. Bu faoliyat, bu voqealarni ularning ishtirokchilari o'z boshlaridan kechiradilar; ularni kelajak avlodlar anglab etadilar, baholaydilar va qayta baholaydilar. Bazan yuz bergan voqeaning asl mazmuni va mohiyati oradan ancha vaqt o'tganidan so'ng ayon bo'ladi.

Davr ruhi – avlodning amaliy aqli turli tarixiy zamonlarda ijtimoiy munosabatlarning umumiy rivojlanish darajasiga va jamiyatning etuklik

¹ Қаранг: Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Философия». 2006. №1(11). –С. 46.

darajasiga qarab turlicha mazmun kasb etadi, asosan ongning u yoki bu shakllarida mujassamlashadi. Malumki, o'rta asrlarda mafkuraviy hayot deyarli to'liq din bilan belgilangan, o'ta radikal g'oyalar ham, o'ta konservativ g'oyalar ham bu davrda dunyoviy va haqiqiy hayotga butunlay begona bo'lgan shakl-shamoyil kasb etgan. Boshqa zamonda esa bu rol o'zga turlar va janrlarga o'tgan: masalan, XX asrning 30–40-yillari O'zbekistonda badiiy adabiyot ijtimoiy g'oyalar jarchisiga, umummilliy minbarga aylangan. Ijtimoiy tafakkur tarixini o'rganish turli xalqlarda turli tarixiy bosqichlarda o'z davrining etakchi g'oyalari bunyodkori va tashuvchisi rolini odatda ongning o'zida nazariy mazmunni o'ta emotsional, yorqin shakl bilan birlashtirgan shakllari va darajalari o'ynaganini ko'rsatadi. Mafkura odamlar ongi va qalbini egallagan taqdirdagina chinakam moddiy kuchga aylanishi mumkin.

Ayni shu sababli davr ruhi ehtirolardan xoli, sovuqqon ong bo'lishi mumkin emas. Mazkur ong qadriyat sifatida maydonga chiqadi, insonga hayotda yo'l ko'rsatadi, shu tufayli ham u boshqaruvchi xususiyat kasb etadi. U hozirgi zamonni maqbul va kutilgan kelajak nuqtai nazaridan anglab etishdir. Bunga zamondoshlar avlodining o'z ajdodlariga, ananalarga bo'lgan munosabati, yani o'tmishga munosabat ham kiradi. Shunday qilib, avlod ruhi nafaqat yuzaki, balki ichki vaqt mezonlariga ham ega bo'ladi: u muayyan darajadagi ijtimoiy-tarixiy rivojlanish mahsuli bo'lish bilan bir vaqtda ijtimoiy voqelikning o'zi guvohi bo'layotgan jarayonlari va voqealariga o'z munosabatini bildiradi. Davr ruhining ichki mezonlari zamondoshlar avlodi faoliyatining subektiv yo'nalishi va mo'ljallariga, bu orqali esa – jamiyatda kutilayotgan o'zgarishlarning xususiyatiga, yuzaga kelgan tarixiy vaziyatda odamlar tanlashga harakat qilayotgan yo'lga ishora qiladi.

Individual ong zamirida ham, ijtimoiy ong zamirida ham ijtimoiy vaqtni anglab etish yotadi. Avlod ongi bu munosabatda alohida o'rin egallaydi. Gnoseologik subekt sifatida ijtimoiy-tarixiy avlod individ va jamiyat o'rtasidagi oraliq bo'g'indir. Ammo bu hol ong muammosini o'rganishda doim ham etiborga olinavermaydi. Zamondoshlar avlodi kishilik tarixining gorizontall kesimi, yani vaqtning muayyan, xronologik jihatdan ixcham qismida olingan jamiyatdir. Shu tufayli ham avlod tarixiy harakatni, o'z borlig'i vaqtini anglab etishi ijtimoiy ong mexanizmini harakatga keltiruvchi birlamchi, boshlang'ich omil hisoblanadi.

Avlod ongi, binobarin, umuman ong zamirida yotuvchi vaqtni anglash tashqi dunyoning obektiv jarayonlari haqidagi nazariy bilim sifatidagina emas, balki eng avvalo ommaning faol yondoshuvi va subektiv manfaatlari, uning xohish-irodasi ifodasi sifatida maydonga chiqadi. Uni vaqt muammosini nazariy, yani ilmiy va falsafiy, konseptual anglab etish bilan bog'lash mumkin emas, chunki mazkur muammo rivojlangan va etuk madaniyat kun tartibiga ancha kech qo'yilgan va hatto hozirgi zamon ijtimoiy ongining tarkibiy tuzilmasida ham uning eng yuksak darajalariga tegishlidir. Til lingvistikadan oldin, tafakkur esa mantiqdan ilgari paydo bo'lganidek, o'z davrini (ajdodlar va avlodlarga o'zining va o'z zamondoshlarining munosabatini, avlodlar almashuvi dalilining o'zini) anglab etishga intilish har qanday fandan oldinroq paydo bo'lgan, yani

ilk nazariy va nonazariy darajalarda vujudga kelgan. U yoki bu davrda, odamlarning u yoki bu avlodida vaqt haqidagi tasavvurning rivojlanish darajasi xususida faylasuflarning risolalarigina emas, balki o'sha davrga mansub bo'lgan madaniyat boyliklari ham darak beradi. Bu haqda eng avvalo odamlar faoliyatining xususiyati va ularning turmush tarzi dalolat beradi. Vaqtga muayyan munosabat zamondoshlarning dunyoqarashida, ularning manaviy dunyosida, xalq ijodi (eposi)ning mazmunida, oddiy, ommaviy ong sohasida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Har qanday nazariyalar va konsepsiyalardan farqli o'laroq, bu soha amaldagi tarixiy rivojlanish jarayoniga, yuz berayotgan voqealarga mazkur avlodning bevosita munosabatini aks ettiradi. O'z-o'zidan ravshanki, bu erda mazkur mavzuda umumiy fikr-mulohazalargina bildirilishi mumkin; ushbu nuqtai nazardan mazmunli va konkret tahlil esa kengroq va murakkabroq mustaqil ilmiy tadqiqot vazifasini tashkil etgan bo'lur edi.

Davr ruhi real ijtimoiy vaqt (avlod vaqti) mahsuli va ayni paytda zamondoshlarning unga bo'lgan subektiv munosabati sifatida avlodning o'z o'zligini anglash jarayonini belgilaydi. Bu davr ruhining ijtimoiy va gnoseologik funksiyasi hisoblanadi. Ijtimoiy borliq sohasida ziddiyatlar qancha keskin va kuchli, ijtimoiy ong strukturasi qancha murakkab bo'lsa, davr ruhi shuncha kuchli va etuk darajada bo'ladi. Hamonki ijtimoiy ong ijtimoiy borliqning inikosi hisoblanar, ijtimoiy inikos esa o'z tabiati va mohiyatiga ko'ra voqelikni ildamroq aks ettirar ekan, ijtimoiy munosabatlar rivojlanishi bilan inson ongining ildam xususiyati kuchayib boradi, ayni shu zaminda inson miyasida barcha g'oyalar va tasavvurlar tug'iladi, degan umumiy xulosaga kelish mumkin. Odamlarning muayyan, konkret avlodi tarixiy harakatning real, bevosita tashuvchisi bo'lgani bois, mavjud ijtimoiy borliq haqida zamondoshlarning tasavvuri obektiv ijtimoiy vaqtga bo'lgan munosabat shakli (yani ijtimoiy mo'ljal) sifatida inson o'zligi faol ishlashini taminlovchi ichki manbani, ijtimoiy ongning barcha shakllari va darajalari mahkamlanadigan o'ziga xos «sinch»ni tashkil etadi.

Mazkur vaqtga zamondoshlarning munosabati qancha chuqur bo'lsa, jamiyatning intellektual va manaviy hayoti shuncha faol va boy bo'ladi. Vaqtni his qilmaslik avlodning manaviy o'limi, uning tarixiy jarayondan tushib qolishi bilan barobardir. Ammo vaqtni his qilish yoki his qilmaslik indvidlarning antropologik xossasi, ularning peshonasiga yozilgan yoki yozilmagan qobiliyat emas. Agar bu xossa bo'lsa, uni ijtimoiy xossa deb nomlash o'rinli bo'ladi, yani uning o'zi ijtimoiy vaqt, yuz berayotgan tarixiy jarayon darajasi va xususiyatining ko'rsatkichidir. Avlod ijtimoiy vaqtining ichki mezonlari uning tashqi mezonlari bilan belgilanadi: obektiv, moddiy, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish omillari va qizg'inlik darajasiga qarab tarixiy jarayonga bo'lgan subektiv munosabatning mazmuni va xususiyati dam kuchayadi va chuqurlashadi, dam susayadi yoki o'z shakl-shamoyilini o'zgartiradi. O'z-o'zidan ravshanki, turg'unlik davrlarida va jamiyat hayotida tub burilish yasagan yirik voqealarga boy davrlarda zamondoshlarning ijtimoiy vaqtga bo'lgan subektiv munosabati bir xil bo'lmaydi. Ayni shu sababli bo'ronlar va

bo'hronlarni boshdan kechirgan avlod davrining ruhi va yarim mudroq holatda yashayotgan avlod davrining ruhi ham har xil bo'ladi.

Shunday qilib, vaqtni his qilish unga daxldor bo'lish demakdir. Ammo bu avlodning o'z o'zligini anglashi hamdir, zero zamondoshlar yagona maqsadga erishishga qaratilgan umumiy ishlarda ongli ravishda ishtirok etgan taqdirdagina o'zlarini yakdil va birdam his qilishlari mumkin. Shundagina «o'z-o'zidagi» avlod «o'zi uchun» avlodga aylanadi.

Tarix vaqti – bu inson vaqti, yani ijtimoiy vaqtning eng oliy darajasidir, chunki tarix o'z-o'zini yaratuvchi, o'z-o'zidan rivojlanuvchi jarayondir. Indivud o'linga mahkum, avlodlar keladi va ketadi, lekin birorta ham hayot izziz yo'q bo'lib ketmaydi, yani tarixdan chetda qolmaydi. Tarixiy vaqt o'linga mahkum bo'lgan odamlarning real hayot faoliyati bilan uzviydir. Ayni paytda u har bir indivudga nisbatan uning substansiyasi sifatida amal qiladi. Bu indivud va avlod o'z asri bilan uzviy ekanligini, insonning mohiyati ijtimoiy munosabatlar majmui bilan belgilanishini anglatadi.

«Tarixni odamlar yaratadi» degan tezis va «tarix odamlarni yaratadi» degan antitezis sintez yo'li bilan echiladi: odamlar o'z tarixi vositasida o'zlarini o'zlari yaratadilar. Barcha odamlar, barcha avlodlar faoliyatining umumiy mahsuli bo'lgan «tarix daryosi» o'ziga olg'a yo'l ochish bilangina kifoyalanmaydi. O'z yo'lida u kengayib, suvga to'lib boradi. Uning oqimi ham jadallashadi, qirg'oqlari kengayadi, tubi yanada chuqurlashadi. Tarixni vaqt nuqtai nazaridan o'rganish uning «uzunlik», «kenglik» va «chuqurlik» mezonlariga muvofiq o'rganish demakdir. Tarixiy vaqtning «uzunligi» deganda asosan uning topologik xossalari: o'lchamlari, asosiy bosqichlarining ketma-ketligi, bu ketma-ketlikning muqarrarligi tushuniladi.

Tarixning «kengligi» - bu tarix chegarasining kengayishi demakdir. Bunda kengayish tushunchasini ikki xil manoda: tarixiy jarayon yangi va yangi hududlarni qamrab olishi sifatida (kengayishning yuzaki, ekologo-geografik jihati) va «tarix doirasi»ning, yani kishilar umumiy tarixiy faoliyati maydonining kengayishi sifatida tushunish o'rinli bo'ladi (kishilar umumiy tarixiy faoliyati faol tarix ijodkorligiga uning yangi va yangi ishtirokchilarini keng jalb qilishni ham nazarda tutadi).

Insoniyat tarixi vaqti – bu uning obektiv vaqtigina emas. U ong fenomeni hamdir. Jamiyat, tarix nafaqat obekt, balki subekt sifatida ham maydonga chiqadi. Bunda u gnoseologik subektning eng oliy tipi va darajasi hisoblanadi. Ijtimoiy ongning yaxlit strukturasida vaqtni anglab etish o'zini uning alohida, ichki darajasi sifatida, jamiyatni tarixiy anglash sifatida namoyon etadi.

Darhaqiqat, tarixiy jarayon insoniyat vaqtda boshdan kechiruvchi o'zgarishlarning umumiy xususiyati va manosi demakdir. Ushbu o'zgarishlarning mazmuni tarixiy vaqtning ichki ziddiyatlari va jumboqlarini belgilaydi. Bu erda shunday jumboqlardan ikkitasini ko'rsatib o'tamiz.

1. Insoniyat yildan-yilga ulg'ayib va ayni paytda yosharib boradi. Uning ulg'ayishi yoshiga yosh qo'shilishi bilan, yosharishi esa – ijtimoiy hayot uzluksiz yangilanishi bilan izohlanadi. Insoniyat bolaligi – biz uchun qadim

zamon, yangi davr esa, aksincha, o'zimiz yashayotgan zamondir. Ko'rib turganimizdek, bu jumboq tarixiy davrlar tasnifida o'z ifodasini topadi.

2. O'tmishni o'zgartirish mumkin emas, deb hisoblanadi. Bu fikr tabiat uchun mutlaqo o'rinlidir. Ammo jamiyatda, tarixda o'tmish o'zgarishi mumkin. Har bir yirik tarixiy voqea nafaqat istiqbolli kuchga, balki retrospektiv kuchga ham ega bo'ladi. Hozirda yashayotgan avlod o'z izdoshlarini tayyorlash, ularga talim va tarbiya berish bilan bir vaqtda o'z ishlari, g'oyalarining salafchilarini ham tanlaydi. Lo'nda qilib aytganda, u o'tmish ummonidan bugungi maqsad, bugungi manfaatlarga muvofiq o'ziga zarur va qadrli bo'lgan mo'ljallarni tanlab oladi. Masalan, O'zbekiston mustaqilligining o'tmishi – bu Muqanna qo'zg'oloni, Jaloliddin Manguberdi kurashi, Parij Kommunasining o'tmishi – bu Spartak qo'zg'oloni va Buyuk fransuz inqilobi, gitlerchilar natsizmining o'tmishi esa – bu «ko'ppak-ritsarlar» va Barbarossa. Shunday qilib, o'tmishning mazmuni o'zgaradi, yani u xotirada, kelajak avlodlar munosabatida o'zgaradi.

Tarix haqida biz uning oqibatlari, yani hozirgi zamonga qarab hukm chiqaramiz. Tarixning intihosi insoniyat halokati bilan barobardir. Ammo tarixning mazmuni uning obektiv qonuniyati tan olinishi bilangina belgilanmaydi. Amalda jamiyatgina emas, balki tabiat ham muayyan qonunlarga muvofiq rivojlanadi. Ammo o'simliklar dunyosining rivojlanish jarayoni ham, hayvonot dunyosining rivojlanish jarayoni ham «mazmun»ga ega emas, u faqat insoniyatning rivojlanish jarayonida, yani kishilik tarixidagina mavjud.

Inson hayoti mazmunga ega bo'lgani, yani qadriyat hisoblangani tufayli ham insoniyat tarixi mazmunga egadir. Shu manoda insoniyat tarixi mazmunining mezon va ayni paytda uning taraqqiyotini belgilovchi mezon sifatida insonparvarlik maydonga chiqadi¹. Tarixiy jarayon yo'li, uning yo'nalishi sirtidan belgilanmagan, lekin u insoniyat tomonidan ham maqsad sifatida qo'yilmagan va anglab etilmagan. Tarixning mazmuni individlarning muayyan maqsadga erishishga qaratilgan faoliyatidan kelib chiqadi, lekin uning o'zigagina bog'liq bo'lmaydi va u bilan to'la muvofiq kelmaydi. Tarixning mazmuni deganda inson avlodlarining hayoti va almashuvi jarayonlarining ob'ektiv mazmuni tushuniladi. Unda inson borlig'ining murakkabligi, ziddiyatlarga to'laligi va o'ziga xosligi bo'rtib namoyon bo'ladi. Har kim va hammaning erkin rivojlanishini qaror toptirish uchun kurash bilan bog'liq bo'lgan har qanday jarayon teran tarixiy mazmun kasb etadi. O'z shaxsiyatini namoyon etish uchun kurashni inson ham tabiiy, ham o'z faoliyati natijasida vujudga kelgan stixiyali kuchlarga qarshi olib boradi.

Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy rivojlanishi zamirida orqaga qaytarib bo'lmaydigan jarayon – ijtimoiy ishlab chiqarish yotadi. Bu mexanizmning ishi tarix motorigina emas, balki uning soati hamdir. Tarixiy va astronomik soatlar ayni bir vaqtni ko'rsatmaydi. Tarixiy vaqtga nisbatan xronologik shkala tashqi chegara hisoblanadi. U voqealarning davomlilik va ketma-ketligini yagona obektiv miqyosda ifodalash imkoniyatini beradi. Tarixiy jarayon suratining o'sishi yoki pasayishini faqat shu asosda aniqlash va kuzatish mumkin. Ammo

¹ Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари.-Т.: Маънавият, 2006. –Б 67.

xronologiya ijtimoiy rivojlanish yo'lining mazmuni va xususiyatiga tegishli emas. O'tmish voqealari, hodisalari va obidalarining eng aniq sanasi ham ularning umumiy tarixiy jarayondagi sabablari, asoslari va mazmuni haqidagi savollarga javob bermaydi, chunki buning uchun jarayon chegarasinigina emas, balki uning manzarasini, yani harakatning o'ziga mos mantiqini ham bilish talab etiladi.

Tarixiy jarayon va uning mazmuni tabiat va tabiiy vaqtga nisbatan malum darajada mustaqildir. Bu mustaqillik nisbiydir, chunki jamiyatning o'zini ham bir paytlar tabiat yaratgan. Ammo ijtimoiy hayot rivojlanishi va murakkablashib borishi bilan ijtimoiy ishlab chiqarish qonunlari biologik tanlanish qonunlariga nisbatan ustunlik qila boshlagan. Ijtimoiy sikllar, yani ijtimoiy hayotning moddiy va manaviy ishlab chiqarish qonunlarini ifodalovchi ijtimoiy vaqt sikllari kunlarning birida harakatga keltirilgach, keyinchalik bu harakatni immanent sabablar tasirida, o'z zaminida amalga oshiradi. Bu jamiyat tabiatdan xalos bo'lishini anglatmaydi, aksincha, insonning muhim kuchlari rivojlanishi bilan odamlar tabiatni o'zlariga bo'ysundirib, shu tariqa u bilan yanada chuqurroq aloqaga kirishadilar, ammo bu aloqa biologik organizm va muhit o'rtasida mavjud bo'lgan birlamchi, tabiiy rishtalardan butunlay farq qiladi, zero bu erda gap ijtimoiy organizmning o'zini qurshagan tabiiy muhitga moslashuvi haqida emas, balki uning yanada kengroq va teranroq strukturalarini o'zgartirishi haqida boradi.

Tabiat inson ishlariga befarq. Tarixiy xronologiya astronomik vaqt maromidan o'z mezoni sifatidagina foydalanadi. Ammo tarixda vaqtning xronologiyani o'zigagina bog'lash o'rinli bo'lmaydi. Ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishida yuz bergan sifat o'zgarishlarini ifodalash ham uning muhim tomonlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlarning yangi tipi, yangi ijtimoiy strukturalarning vujudga kelishi, ularning shakllanishi kabi hodisalar asta-sekin yuz berishi va asrlarni (qadimgi jamiyatda esa – ming yilliklarni) qamrab olishi tufayli, ularning sanasini aniq belgilash mumkin emas va biron-bir tarixchi o'z oldiga bunday vazifani qo'ymaydi¹. Insoniyat tarixi boshlangan vaqtning aniqlashning o'zi fan uchun uning imkoniyatlari doirasidan tashqaridagi vazifa hisoblanadi.

Tarixning boshlanishi bir lahzali voqea emas, balki o'ta murakkab, ziddiyatlarga to'la va ancha davomli jarayondir. Ibtidoiy odamlar o'rtasidagi biologik aloqalar o'rnini ijtimoiy aloqalar darhol va o'z-o'zidan egallagani yo'q, balki ular bilan uzoq vaqt mobaynida yonma-yon mavjud bo'lib, asta-sekin, bosqichma-bosqich ulardan ustunroq mavqeni egallagan va ularni siqib chiqarib, dastlabki tobe va tasodifiy munosabatlardan hukmron va zaruriy munosabatlarga aylangan. Insoniyat hayotini avlodlar bilan o'lchash tarixiy vaqtning oldinma-ketin keluvchi avlodlar zanjiri sifatida tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Bunda har bir avlod mazkur zanjirning bir bo'g'ini hisoblanadi.

¹ Абдуллажонова Д. Тарихий хотиранинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш хусусиятлари.. Фалс.фанлари номз диссер Автореф.. –Т.: ЎзМУ, 2006 – Б. 23.

Insoniyat yoshi boshqacha mezonlarga ega. Bosib o'tilgan yo'lni odamlar o'z ishlari, yutuqlari va mag'lubiyatlari bilan o'lchaydilar. Hayvonlar va o'simliklardan farqli o'laroq, inson o'z hayot yo'lini, o'tmishdan kelajakka eltuvchi yo'lni o'zi tanlaydi, o'z tarixini, yani o'z vaqtini o'z qo'li bilan yaratadi. O'tmishda qolgan avlodlar – bugungi kunga olib kelgan yo'ldagi bosqichlarga emas, balki uning hammualliflari hamdir. Homo sapiens inson filogenezi tarixida oxirgi va yakuniy tur hisoblanadi, shu tufayli ham ijtimoiy tarix tabiiy intihoga ega bo'lmaydi, u hamisha kelajak sari ochiqdir. Insoniyat vaqtda yangi tur sari emas, balki o'zining yangi yutuqlari sari harakatlanadi. Bu yutuqlar qancha ulkan bo'lsa, tarix shuncha yangi, tarixiy vaqt shuncha yosh bo'ladi. Ayrim mamlakatga nisbatan ham, ayrim xalqqa nisbatan ham u o'zining har bir tub burilishi, o'z yo'lining har bir yangi bosqichi bilan birga go'yoki yosharib boradi: tarixiy rivojlanish jarayonining butunlay o'zgacha imkoniyatlar va istiqbollar ochuvchi yangi bosqichi boshlanadi.

Biologik turdan farqli o'laroq, odamzot, yani insoniyat tarixi vaqt o'tishi bilan o'zining har tomonlama, keng rivojlanish qobiliyatini yo'qotmaydi, balki uni kasb etadi va ko'p karra kuchaytiradi. Tarixiy rivojlanish jarayonida jamiyatning imkoniyatlari doirasi qisqarmaydi, balki kengayib boradi. Bu insoniyat ulg'aygani sari qarimasligini yana bir karra tasdiqlaydi. Ijtimoiy munosabatlar rivojlangani sari yanada etukroq, mukammalroq tus oladi, chunki tarixiy jarayonga yangi va yangi omillar qo'shiladi, tabiatning ko'r-ko'rona determinizmiga nisbatan insonning mustaqilligi oshadi.

Ijtimoiy makon. Makon va vaqt munosabatlarining yanada murakkabroq manzarasi ijtimoiy tuzilmalarda kuzatiladi. Ijtimoiy makon bu insonning dunyoga munosabati bilan belgilangan, inson faoliyati va amaliyotining o'ziga xos xususiyatlariga tarixiy bog'liqligidir. U alohida insoniy mano kasb etadi va biosfera, sayyora va koinot darajasidan bir vaqtda o'rin oladi, shu bilan birga inson yaratgan infratuzilma, o'zlashtirilgan hududlar, foydalanilayotgan suv va fazo okeanlari, jamuljam holda inson yashaydigan makonga aylangan koinot kengliklari ko'rinishida ulardan ajralib turadi. Bunda ko'lamli strukturalar o'z holicha, xaotik tarzda vujudga kelmaydi, balki jamiyat evolyusiyasi obektiv jarayonlarining mahsuli hisoblanadi va muayyan xalqlarning turmushi va madaniyatini, ularning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini, malum vaqt ruhini o'zida aks ettiradi. Bularning barchasi pirovardida «ikkilamchi tabiat»ni tashkil etadigan tegishli arxitektura, o'zgartirilgan landshaft va shu kabilarda o'z aksini topadi.

Xulosalar. Borliq haqidagi falsafiy qarashlarni umumlashtirib va bu kategoriyalarni bilish insonning umumiy dunyoqarashining rivojiga ijobiy tasir ko'rsatadi degan xulosaga kelish mumkin.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Borliq tushunchasi va uning asosiy turlari nimalardan iborat?
2. Substantsiya tushunchasining ma'nosi qanday?
3. Materiya tushunchasi va uning ilmiy-falsafiy ahamiyati nimalardan iborat?
4. Harakat fazo va vaqt tushunchalarining mohiyatini izohlab bering.

5.Sharq mutafakkirlari falsafiy ta'limotlarida olam-falakning doimo harakatda ekanligi haqida so'zlab bering.

6.Tabiat tushunchasi ma'nosini aytib bering. Inson tabiatning oliy mahsuli ekanligini qanday tushunasiz?

7.Inson va tabiatning o'zaro aloqadorligi nimalardan iborat?

6-mavzu: Bilish falsafasi (gnoseologiya)

Insonning o'zini qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biri - bilishdir. Inson o'z hayoti davomida faqat tashqi dunyoni, yani tabiat va jamiyatnigina bilib qolmasdan, balki o'zini, o'zining ruhiy-manaviy dunyosini ham bilib boradi.

Insonning dunyoni bilishini falsafa ham, boshqa hamma aniq fanlar ham o'rganadi. Bunda aniq fanlar dunyoning turli tomonlarini, ularning qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rgansa, falsafa esa inson bilishining eng umumiy tomonlarini, qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi va ochib beradi. Aristotel ko'rsatishicha, alohida fanlar borliqning ayrim tomonlarini o'rgansa, falsafiy bilish borliqning eng umumiy tomonlarini o'z ichiga oladi. Falsafa keng ko'lamdagi kategoriyalar, tushunchalar vositasi bilan butun g'oyalarni sintezlashtiradi.

Bilish nazariyasi, borliq va bilish rivojlanishining umumiy qonunlari haqidagi talimot. Bilishning falsafiy nazariyasiga ko'ra, bilish moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi muayyan maqsadga qaratilgan faol aks etishidir. Inson bilishining manbai esa ayni shu moddiy va manaviy borliq, ularni tashkil qilgan predmetlar, hodisalar va jarayonlardir. Bu predmetlar, hodisalar va jarayonlar insonga tasir qilib, uning miyasida aks etadi. Ular moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi subektiv obrazlari, ramzlari va belgilaridir. Bu jihatdan inson bilishi, avvalo, moddiy va manaviy borliqning xususiyatlariga va shu bilan birga, ularni faol inikos ettiruvchi inson miya mexanizmining rivojlangan darajasiga bog'liqdir.

Bilish insonning tabiat, jamiyat va o'zi to'g'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, manaviy faoliyat turidir. Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatning biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. SHuningdek, bilish insongagina xos bo'lgan manaviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatdir.

Gnoseologiya (epistemologiya)ning mazmuni va mohiyati. Bilish nazariyasini falsafada Gnoseologiya sohasi o'rganadi. «Gnoseologiya» grekcha so'z bo'lib «gnosis» – bilish, «logos» – nazariya, yani bilish nazariyasi, bilish to'g'risidagi talimot manolarini anglatadi. «Gnoseologiya» atamasi falsafaga nisbatan yaqinda (1854 yilda) shotland faylasufi Dj.Ferer tomonidan kiritilgan bo'lsa-da, biroq u Qadimgi Yunon faylasuflari Suqrot, Aflotun, Demokrit, Arastu, epikurchilar, stoiklar shuningdek Markaziy Osiyo mutafakkirlari o'z davrlarida bilishning mohiyatini tahlil qilganlar.

«Olam va odam» tizimida dunyoni anglash, sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabatlar dialektikasi gnoseologiya shug'ullanadigan masalalar ko'lamini belgilaydi. Bu masalalar insonning bilish faoliyatidan iborat bo'lib, eng umumiy

mazmunini tashkil qiladi. Gnoseologiya «ong», «tafakkur», «bilish», «haqiqat», «subekt» va «obekt», «moddiylik va manaviylik», «inson» va «kompyuter», «hissiylik» va «ratsionallik», «nazariya» va «amaliyot» kabi tushuncha va kategoriyalarning mazmun - mohiyati bilan bog'liq ko'plab masalalarni o'z ichiga oladi. Bu tushunchalarning har biri moddiy, ruhiy-manaviy hodisalarni aks ettirishga asoslanadigan o'ziga xos dunyoqarash muammolari bilan ham bog'liq bo'lib, ularning barchasi «haqiqat» tushunchasiga u yoki bu tarzda aloqadordir. Gnoseologiya kundalik yoki maxsus, ilmiy yoki badiiy faoliyatligidan qat'iy nazar, insonning bilish faoliyatidagi umumiylikni o'rganadi.

Bazi bir falsafiy adabiyotlarda gnoseologiya bilan epistemologiyani aynanlashtirish holatlari uchramoqda. Biroq shuni etirof etish lozimki, gnoseologiyaga tatbiqan bilish nazariyasi va epistemologiya nomlarining qo'llanilishini o'rinli deb bo'lmaydi. Zotan, «episteme» so'zi «pistis» - e'tiqod so'zi bilan uzviy bog'liq. Ammo, biz biladigan (gnosio) va biz ishonadigan (pistio), mavjudligiga etiroz bildirmaydigan narsalar – falsafiy va ilmiy bilimlarning hozirgi darajasida mazmunan har xil tushunchalardir. Gnoseologiya umuman bilish haqidagi ilm bo'lsa, epistemologiya esa asosan ilmiy bilish to'g'risidagi fandir. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e'tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o'rganadi.

Umuman olganda, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining falsafiy mohiyati umumiy muammolarga etiborni qaratsa, epistemologiya esa ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e'tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bunda esa bilish (ong)ning mohiyati to'g'risida bahs yurituvchi falsafiy talimot manosidagi «gnoseologiya» atamasidan foydalaniladi. Gnoseologiyada esa nafaqat ilmiy bilish, balki umuman insonga xos bilish bilan bog'liq barcha masalalar tahlil qilinadi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar sifatida insonning dunyoni bilish imkoniyatini, o'zlikni anglash jarayonini, bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishini, bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o'zaro nisbati masalalari o'rganiladi. Demak, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy jarayonda inson ongning o'z-o'ziga, boshqalarga va umuman jamiyatga tasiri natijalarini fiziologik jihatdan his qiladi va uning mavjudligini sezadi, Biroq bunda ongning o'zi ko'rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o'laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go'yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi.

Ko'rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o'zaro aloqalarini aniqlash, uni o'z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirish masalasi gnoseologiyaning asosiy vazifasini tashkil etadi.

Bilish jarayoni rivojlanish qonuniyatlarining shakllari, haqiqatning tagiga etish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Natijada, falsafada inson

bilishining tabiati va mohiyati haqida turli xil talimotlar, turli xil qarashlar kelib chiqqan.

Bir guruh faylasuflar insondan, uning ongidan tashqari dunyo mavjud emas, dunyo faqat bizning ongimizda, bizning sezgi va idroklarimiz yig'indisidan iborat xolos, binobarin biz o'z sezgi va idroklarimiznigina bilaolamiz, degan fikrlarni bildirishganlari malum.

Boshqa bir guruh faylasuflar esa insonning dunyoni va o'zini bilishga shubha bilan qaraydilar, inson dunyoni to'liq bilolmaydi, deyishib, inson bilishini cheklaydilar yoki dunyoni bilishni butunlay inkor qiladilar. Skeptitsizm (skeptitsizm — yunoncha: spektoman — shubhalanaman) - talimoti vakillari inson bilishining nisbiyligi, uning turli sharoitlar va vaziyatlar bilan bog'liq ekanligini aytishib, hamma etirof qiluvchi, isbot talab qilinmaydigan inson bilimlarining bo'lishi mumkinligiga shubhalanadilar. Masalan, Skeptitsizmning asoschilaridan biri Pirron (eramizdan oldingi taxminan 365-275 yillar) xissiy idrokni ishonchli deb hisoblagan (masalan, agar biron narsa subektga achchiq yoki shirin tuyulsa, shu haqidagi fikr haqiqat bo'ladi), yanglishuv esa, uningcha subekt bevosita hodisadan mohiyatni, obekt asosini bilishga o'tmoqchi bo'lganda paydo bo'ladi. Uning fikricha, obekt haqidagi har qanday davoga uning mazmuniga zid bo'lgan davoni qarama-qarshi qo'yish mumkin. Demak skeptik uzil-kesil hukmlardan tiyilib turmog'i lozim.

Dunyoni bilishni qisman yoki butunlay inkor qiluvchi falsafiy talimot bo'lgan agnostitsizm vakillari inson dunyoni bilishga qodir emas, degan g'oyani ilgari surishadi. Masalan, ingliz faylasufi D.Yum talimotiga ko'ra, bilish obekti, bilimlarimizning manbai obektiv borliq emas, balki subektiv sezgi va idroklarimizdir, biz o'z sezgi va idroklarimiz chegarasidan tashqarida nima borligini bila olmaymiz.

Ilm va fan yutuqlariga asoslangan faylasuflar insonning dunyoni va o'zini bilishni doimo etirof etib kelganlar. G'arb falsafiy tafakkuri va unga xos bilish tamoyillari rivojida antik davr muhim o'rin tutadi. Bunda Milet, Ioniya, Eley maktablari vakillari, ayniqsa, Geraklit, Zenon, Protagor, Demokrit, Epikur kabi allomalarning fikr mulohazalari ahamiyatga molikdir. Geraklitning hamma narsa o'tmishdan kelajak tomon oqib, abadiy o'zgarib turadi, bilish ana shu tamoyilni o'zlashtirib olish lozim, degan xulosasi hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Suqrot insonni, uning bilish xususiyatlari, ahloqi va aqlini falsafiy izlanishlar markaziga qo'ygan, eng avvalo o'zining xayoti, turmush tarzi va fikrlashini o'z g'oyalariga monand qilishga uringan edi. Chunki, Kadimgi Yunonliklarga manaviy komillik bilan jismoniy barkamollik, dunyoqarash bilan amaliy turmush, so'z bilan ish uyg'unligi aynanligiga intilish xislati xos edi. Uning fikricha, birinchidan, dunyo bilan inson o'rtasidagi aloqadorlik ikki tomonlamadir. Ulardan birini ustun qo'ygan zaxoti yo mutloq pragmatizm yoki mutloq relyativizm vujudga keladi. U aql-idrokni ulug'langanligi bilan insonni borliqdan ajratmaydi, iloxiy kuch uni o'z tasir doirasida ushlab turadi. Ikkinchidan, inson passiv obektiv emas, unga izlanish, yon atrofni o'zgartirish xos. Biroq, bu say-harakat «o'zgartirish uchun» bo'lmasligi kerak, chunki

barcha o'zgarish negizida inson manaviyatining takomillashuvi yotadi. Uchinchidan, tashqi dunyoni o'zgarishi kishiga tom manoda baxt keltirmaydi, chunki o'zgargan tashqi dunyoni qabul qila olishga, u bilan uyg'un yashashga loyiq ichki dunyo, ruhiy manaviy olamni o'zgartirish zarur keyin xayotni, tashqi dunyoni o'zgartirish maqsadga muvofiqdir.

Suqrot nazarida inson qiziquvchanlik orqali ko'p narsani bilishi mumkin. Uning «Agar qiziquvchan bo'lsang, ko'p narsani biladigan bo'lasan», deya ta'kidlashi bejiz emas. Bilish insonga ilohiy ruh tomonidan berilgan. Inson ilohiy ruxga intilib, ko'p narsani biladi yoki bilishi mumkin, agar unga intilmasa nopok, yomon yo'llarga kirib ketadi. Demak, inson ilohiy kuchning, ruhning borligini yodda tutgan holda bilimga intilishi zarur, zero bilim ezgu amallar asosidir.

Platonning bilish nazariyasi uning g'oyalari ta'limoti va ruh, jon xaqidagi qarashlaridan kelib chiqadi. Faylasuf fikriga ko'ra, hamma ham xaqiqatni to'la to'kis bilish qobiliyatiga ega emas. Ayniqsa falsafani bilish ayrim kishilargagina xosdir. Uni xaqiqiy bilimga ega bo'lmagan ham to'la idrok eta olmaydi. Xaqiqiy bilimga ega xudo uchun bilimning xojati yuq, bilimi yuq g'ofil uchun esa falsafa kerak emas, chunki u o'zining g'ofilligi bois bilimning nima uchun kerakligi bilmaydi. Faylasuf esa oqil (xudo) bilan g'ofil (banda) o'rtasida turadi.

Platon inson bilimga ega bo'lganligi uchun barcha narsalar meyoridadir, degan tezis ilgari suriladi. Platon inson bilimini, bilish faoliyatini mavjudlik va taraqqiyot belgilaridan, mezonlaridan biri sifatida talqin etadi.

Aristotel Platonning bilish nazariyasidan farqli tarzda, Demokrit singari olamni, tabiatni bilish sezgilar orqali amalga oshadi, bilishning predmeti va manbai kishi ongidan tashqaridagi mavjud olam, degan fikrni ilgari surgan. Uning takidlashicha, olamni bilish sezgidan boshlanadi. Sezgi tirik organizmga taalluqli bo'lib, u tashqi olamning tasiri tufayli yuzaga keladi. Sezgilar ko'rish, eshitish, tam bilish va xid sezgilariga bo'linadi. Sezgi azolari orqali yakka-yakka jism va xodisalarning sifat hamda xususiyatlari to'g'ri aks ettiriladi. Bundan ko'rinadiki, Aristotel olamni bilishda empirik, sensualistik fikrda bo'lgan ayni paytda ratsionalizmga ham katta ahamiyat bergan. Aristotel bilish jarayonida empirik va ratsional bilimlarning birligini takidlaydi-yu, ammo bu masalada izchil bo'la olmagan. U tafakkurni sezgilardan obektiv reallikdan ajratib qo'yib, uning manbaini mutloq aql, mutloq shakl tashkil etgan degan xulosaga kelgan.

Ajdodlarimizning qadimgi kitobi «Avesto» diniy-falsafiy merosimizning eng yorqin namunasidir. Malumotlarga ko'ra, kitob bir necha avlodlar tomonidan yaratilgan bo'lib, shu asnoda unda gnoseologik tushuncha va tamoyillar tizimi takomillashib borgan. «Avesto» zardo'shtiylikning asosiy kitobi bo'lganidan bu dinga xos bilimlar tizimini o'zida ifodalagan. Shu bilan birga, kitobda inson qobiliyatlariga, ularning manaviyat va amaliy faoliyat uchun ahamiyatiga katta o'rin berilgan. Kitobda aytilishicha, insonning olamni anglash jarayonidagi bilimi haqiqatning g'alabasi uchun kurashda befarq turmasligida, yashash tarzi, manaviy qiyofasi, ijtimoiy faoliyati, «ezgu fikr», «ezgu so'z» va «ezgu amal»ida o'z ifodasini topadi. Ana shunday fazilatlariga ega bo'lgan kishigina zulmat va jaholat ustidan g'alaba qilishi, yaxshilik

urug'ini sochishi, yaxshi nom qoldirishi, boshqalarning taqsini va minnatdorchiligiga sazovor bo'ladigan bilimlarga erishishi mumkin.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Navoiylar ham insonning dunyoni va o'zini bilish masalasi haqida to'xtalib, inson tabiat va jamiyatni hamda o'zini bilishga qodir, inson bilishi sezgi va idroklardan boshlanib, tafakkurga tomon rivojlanib boradi, inson aqli — faol, u bilishning asosiy qurolidir, deyishadi. Ular inson bilishi malum narsalardan nomalum narsalar tomon rivojlanib boradi, deb ko'rsatishgan.

«Sharq Arastusi» yuksak unvoniga sazovor bo'lgan o'z davrining buyuk mutafakkirlaridan biri, Forobiy fikricha, inson bilimlarni tashqi dunyodagi hodisalarni bilish jarayonida o'zlashtiradi. Bu jarayon sezish, idrok etish, xotira, tasavvur qilish va eng muhimi — mantiqiy mulohaza yuritish, tafakkur kabi usullarni qamrab oladi. Bu vositalar yordamida inson fanni o'rganadi. Forobiy «Fan va sanatning o'ziga xos xususiyatlari» asarida tabiatni bilishning uzluksizligini, bilish — bu bilishdan bilimga, sababni bilishdan oqibatni bilishga, hodisani bilishdan mohiyatni bilishga eltuvchi yo'l ekanligini qayd etadi.

Abu Rayhon Beruniy, tabiat va uning obektiv qonunlari mavjudligiga shubha qilmagan. U tabiat muttasil o'zgarish va rivojlanishda bo'ladi, materiya narsalar shaklini o'zi yaratadi va o'zgartiradi, jon (tafakkur, manaviy hodisalar) tananing muhim xossasidir, deb takidlagan. Malumki, tajriba, eksperiment borliqni bilish usullaridan biri hisoblanadi. Beruniy shunday deb yozadi: «Mendagi ishtibohni faqat tajriba va takroriy sinov bartaraf etishi mumkin, ...so'zlovchilarning yakdilligiga qaramay, buning haqiqiyliigi tajribada o'z tasdig'ini topmagan». Tajribada olingan bilimni mutafakkir ayrim meyorlarga muvofiq ishonchli bilim deb talqin qiladi. Ularning orasida obektlarning kuzatuvchanligi, tajribalarning qayta o'tkaziluvchanligi va kuzatishlarning tekshiriluvchanligini qayd etish mumkin.

Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Ma'sud qonunlari», «Hindiston» kabi asarlarida ijtimoiy bilimlarning mazmun-mohiyatiga katta e'tibor bergan. Olim fikricha, odamlar o'rtasidagi munosabatlar, kishilarning yashash tarzi, moddiy extiyoj, qiziqish, manfaat, talab va maqsadlari ijtimoiy bilimlarni vujudga keltirgan va takomillashtirgan. Masalan, kishilar o'rtasidagi hamfikrlilik odamlarning birlashish ehtiyojlari mavjudligi, himoya qilish qurollari kamligi va dushmanlardan o'zini ximoya qilish zaruratini xis qilishi tufayli vujudga kelgan. Beruniyning tabiiy-ilmiy qarashlari «Geodeziya», «Mineralogiya» asarlarida o'z ifodasini topib, unda dunyoning o'ziga xos tabiiy-ilmiy manzarasi va tabiat hodisalarini bilish masalalariga katta e'tibor qaratilgan.

Bilish masalalari Ibn Sinoning «Qushlar tili», «Donishnoma», «Tib qonunlari» kabi (100 ga yaqin) asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Uning nazarida, o'z ibtidosini Allohdan olgan borliq va tabiat insonni o'rab turuvchi abadiy makondir. Shu jixatdan uni bilishdagi ahamiyati, qadri beqiyos, inson esa hamma ilmlarni tabiatdan oladi, undan o'ziga davo izlaydi va topadi.

Ibn Sino moddiy dunyo predmetlarini sezgilar manbai deb hisoblab, ularning obektiv tabiatini tashqi moddiy dunyo inikosi sifatida yoritadi. Bundan

tashqari, u sezgini materiyaning xossalaridan biri deb etirof etadi. Alloma sezgini materiyaning oliy shakllari bilan bog'laydi. Ibn Sino mavjud narsalarni tasniflar ekan, sezgi hayvonlar deb ataluvchi jismlarga xosligini qayd etadi.

Ibn Sino bilishda xissiy bilish, sezgilar va sezgi azolarining ahamiyatini takidlagan. Uningcha, tashqi va ichki sezgilar mavjud, tashqi sezgilar odamni olam bilan bog'laydi va besh xilga bo'linadi: ko'rish, eshitish, ta'm-maza bilish, xid va teri sezgisi. Ichki sezgilar qabul etish, xotirada saqlash va tasavvur etish uchun xizmat qilib, tashqi sezgilar asosida shakllanadi. Ibn Sino sezgi va xissiy qabullashdan tashqari, aql, tafakkur va tajribaning bilishdagi ahamiyatiga o'z diqqatini qaratgan. Mantiqiy bilish, uning mohiyati va xususiyatlari to'g'risida qimmatli fikrlarni bayon qilgan.

Tasavvuf falsafasi vakillari esa o'z qarashlarida insonning hissiy bilishi tashqi bilishni, akliy bilish esa ichki bilishni tashkil qilishini aytishib, ularning o'zaro bog'likligini ham uqtirganlar. Shu bilan birga, ular inson dunyoni va o'zini bilishi uchun manaviy kamolotga erishmog'i lozim, lekin bu kamolotga erishish quruq intilish bilan emas, balki o'qish, o'rganish, bilimlarni va hunarlarni egallash, jamiyatda boshqa kishilar bilan o'zaro muloqotda va munosabatda bo'lish orqali yuzaga keladi, deyishadi.

Tasavvuf ilmining eng ulug' namoyandalaridan biri Ahmad Yassaviy tafakkurning o'sha zamonga mos keladigan tushunchalarini namoyon bo'lishi va amal qilish shartlarini tariflab bergan So'fiylik asoslarini targ'ib qiladigan «Devoni xikmat» majmuasida manaviy tafakkurning asosiy shakllari poklik, xayyo, bardosh va sabr-qanoat, xushxulqlik, beozorlik, xokisorlik kabi xislatlar ekanligini ko'rsatgan.

Tasavvufning boshqa oqimlari kabi Naqshbandiylikda ham olamni bilish, avvalo, Allohni bilish, uning kuch-qudratini anglashdir. Bu borada insonga ong, tafakkur ato etilgan. Har bir kishi ular vositasida dunyoni anglaydi, uning sirlaridan voqif bo'ladi, olamdagi botiniy va zoxiriy narsalar mazmun-moxiyatini bilib oladi. Naqshbandiya tariqatida Alloh visoliga etish uchun dunyodan voz kechish yoki tarki dunyo qilish emas, balki "Dil ba yoru, dast ba - kor" («Qo'ling ishda, ko'ngil allohda») bo'lmog'i, poklik, hayo, kamtarinlik komil insonning asosiy fazilatlarini bo'lishi lozimligi uqtiriladi.

Umuman olganda, Naqshbandiya talimotidagi kamtarinlik, saxiylik, bag'rikenglik, mehr-shavkat, xayri-exson, o'zaro yordam, do'stlik va birodarlik, tenglik va totuvlik, sofdillik, mehnatsevarlik, poklik, odillik va bilimdonlik kabi olg'a surilgan g'oyalar o'z mazmuni va mohiyati bilan umuminsoniy xarakterga ega bo'lib, o'zining nazariy va amaliy ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Yangi davrda Evropa faylasuflari ham insonning dunyoni va o'zini bilishi haqida qimmatli fikrlarni bildirishadi. Masalan, ingliz faylasufi F.Bekon, inson bilishi sezgilardan boshlanadi, bilishning manbai tajribadir, sezgilar orqali olingan dalillarni inson tafakkur yordamida qayta ishlab chiqadi, deydi. U inson bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq ekanligini, ularga xizmat qilishi lozimligini aytadi. Bilishning birdan-bir to'g'ri yo'li Bekonning fikricha, tajriba va tahlildir. Yani xususiy dalillardan umumiy nazariyalar tomon yo'nalish,

mavjud barcha narsa va xodisalarga ilmiy uslubda yondashish g'oyasini ilgari suradi.

Fransuz olimi Rene Dekartning bilish falsafasida bilimning xaqiqiyligiga shubxa uyg'otmaydigan, xaqiqatga erishishning aniq usullari masalasi ustivor edi. Bunday yondashish Dekartning barcha asarlarida, jumladan, «Uslub xaqida fikrlar» deb nomlangan falsafiy asarida o'z ifodasini topgan. Hamma narsaga shubha bilan qarash, shubha qilish Dekartning bilishdagi asosiy tamoyili edi.

Falsafa tarixida Dekart ratsionalizmning asoschisi xisoblanadi. Ratsionalizm (bilish nazariyasi yo'nalishi) matematik bilimning mantiqiy xarakterini bir yoqlama tushunish natijasida vujudga keladi. Matematik bilimning umumiy va zaruriy xarakteri Dekartga aqlning o'z tabiatidan kelib chiqqandek tuyulishi sababli, u bilish jarayonida deduksiyaning favqulotda rol o'ynashini ko'rsatadi. Bu deduksiya intuitiv tarzda payqaladigan, to'la ishonchli aksiomalarga tayanadi.

Nemis faylasufi I.Kant esa insondan va uning ongidan tashqarida obektiv borliqning mavjudligini etirof qilgan holda, undagi predmet va hodisalarni «narsalar biz uchun» va «narsalar o'zida»ga bo'ladi. Uning fikricha, «narsalar biz uchun» — bu insonni qurshab turgan predmetlar va hodisalar, shu jumladan, tabiat ham. «Narsalar o'zida» esa: erkinlik, o'lmaslik, xudo va shu kabilardir. Ularni inson hech qachon to'liq bila olmaydi. Kant o'z bilish nazariyasida e'tiqodga o'rin qoldirish, uni mustahkamlash uchun aqlni tanqid qiladi va cheklaydi. U inson aqlini nazariy va amaliy aqllarga bo'ladi, amaliy aql uningcha, cheklangan. Uning qarashicha, inson tajriba va amaliyot bilan har qanday bilishga ham ega bo'lavermaydi. Inson bilishida insonning tajribasigacha unda aprior (lot. arriori - so'zidan olingan bo'lib, tajribadan oldin degani) bilimlar bo'ladi. Bu aprior bilimlar tug'ma bilimlardir. Inson aqli bu bilimlarga tajribagacha ega bo'lgan bo'ladi. Kantning fikricha, falsafiy bilimlar ayni shunday aprior bilimlardan iboratdir.

Nemis mumtoz falsafasining so'nggi vakili L.Feyerbax inson dunyoni bilishga qodir, inson dunyoni bilish uchun qancha sezgi azosi kerak bo'lsa, shuncha sezgi azosi insonda mavjud deb uqtiradi. Uningcha, sezgilar bilish jarayonining boshlang'ich bosqichi bo'lib, sezgi azolari insonni tashqi dunyo bilan bog'laydi. Feyerbax fikricha, sezgi azolari insonni tabiat bilan tanishtiradi, lekin tabiatni tushuntirmaydi. Inson bilishining yuqori bosqichi tafakkurdir. Tafakkurning asosiy vazifasi esa sezgi azolari orqali yig'ilgan malumotlarni to'plash, solishtirish, tahlil qilish, izoxlash, umumlashtirish, shular asosida ularning ichki mazmunini ochish va ulardan xulosalar chiqarishdir. Tafakkur tashqi dunyoni bevosita, chuqurroq aks ettiradi.

Fransuz marifatchilari Didro, Golbax, Gelvetsiy, Volter va Lammetriylar esa insonning dunyoni bilishi masalasida fikr yuritishib, sezgilar tafakkurning asosi ekanligini, ular inson bilishining quyi boshlang'ich bosqichi, tafakkur esa eng yuqori, murakkab bosqichi ekanligini tan olaganlar.

Malumki, turli ijtimoiy-iqtisodiy davrlardagi kishilarning bilish darajasi fan taraqqiyoti, texnika rivojining darajasi va ko'lam, jamiyat ishlab chiqarish usuli qo'ygan vazifalari bilan belgilanadi. Inson dunyoni va o'zini bilishi bilan

cheklanmaydi, balki bu bilish natijasida hosil qilgan bilimlari orqali u tabiat va jamiyatni, dastavval, o'zini - o'z ongini, o'z manaviy dunyosini o'zlashtiradi va o'zgartiradi.

Bilishda obekt va subektning o'zaro aloqasi. Bilish jarayoni juda murakkab bo'lib, u subektiv va obektiv tomonlarning birligidan, subektning obektga tomon borishidan iborat.

Bilishning falsafiy nazariyasiga ko'ra, bilish moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi muayyan maqsadga qaratilgan faol aks etishidir. Inson bilishining manbai moddiy va manaviy borliq, ularni tashkil qilgan narsa va hodisalardir. Bilish moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi subektiv obrazlari, ramzlari va belgilaridir. Inson o'z miyasida faqat tabiiy va ijtimoiy borliqni, ularning qonuniyatlarini aks ettirib qolmasdan, balki o'zining manaviy-ruhiy va insoniy borlig'ini ham inikos ettiradi. Buning manosi shuki, inson borliqni oynada aks ettirgandek inikos ettirmaydi. Insonning dunyoqarashi, bilim darajasi, hayotiy tajribasi va hokazolar bilish jarayonida o'z tasirini ko'rsatadi. Bilish obektiv dunyoning subektiv obrazidir, degan fikrda katta mano bor.

Inson bilishi o'z moxiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'lib, u inson ijtimoiy faoliyatining bir shakli sifatida tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining qonunlarini inson tomonidan o'zlashtirishning real jarayoni tarzida subekt va obektning o'zaro munosabatida vujudga keladi.

Inson bilishining obekti va subekti deganda nimani tushunamiz?

Bilishning subekti umuman olganda insondir. Ammo abstrakt inson yo'q, bo'lmaydi. Shu sababli bilishning subektini borliqdagi predmet va hodisalar bilan bevosita yoki bivosita muayyan tabiiy va ijtimoiy munosabatlarda bo'luvchi, kishi yoki kishilar guruhi tashkil qiladi.

Bilishning obekti subektning bilish doirasiga kirgan, uning bilishi qaratilgan borlikdagi aniq narsa va hodisalardir.

Inson bilishining tabiatini obekt-subekt o'rtasidagi munosabatini to'g'ri tushunish asosida bilib olish mumkin. Bunda inson faolligi muhim rol o'ynaydi.

Inson borliqni faqat bilib olish uchungina o'rganmaydi, balki u borliq va uning qonunlarini bilib olishi bilan tabiatga, jamiyatga va o'ziga faol tasir ko'rsatib, tabiatni, jamiyatni va o'zini o'zgartirib boradi. Bu erda inson bilishining amaliyot bilan chambarchas bog'liqligini namoyon bo'ladi.

Inson bilishini unda borliq qanday aks etishiga qarab oddiy-kundalik va ilmiy bilishlariga ajratish mumkin. Insoniyat tarixining dastlabki davrlaridayoq tabiat va olam haqidagi eng oddiy malumotlar beruvchi kundalik amaliy bilimlarning manbai, asosi kundalik turmush tajribalari bo'lib, unga oddiy malumotlar yig'indisi sifatidagi tarqoqlik va notizimlilik xosdir. Oddiy kundalik bilish kundalik oddiy kuzatish, hayotiy tajriba asosida borliqdagi narsa va xodisalarni insonning o'z sezgi va tafakkurlari orqali bilishidir. Masalan, hammaga ayonki kechadan so'ng kunduz va yana kecha kelishini va u Cheksiz davom etishini hamma biladi, yoki yil fasllarini almashinib turishi, biridan keyin ikkinchisi kelishini ham hamma biladi. Ammo hamma ham nega shunday bo'ladi? Sababi nimada ekanligi bilan qiziqmaydi?

Kundalik bilim haqiqatni qayd etsada, uni nomuntazam va isbotsiz amalga oshiradi. Bunday bilimning xususiyati shundaki, odatda, u inson tomonidan ongsiz, kundalik tajribaga asoslangan holda qo'llaniladi.

Kundalik noilmiy bilim tarqoq, notizimli bilim bo'lib, u qonunlar bilan izohlanmaydi va formallashtirilmaydi. Voqea va hodisalarni ilmiylik mezonlari nuqtai nazaridan asosli tushuntirmaydi. Kundalik noilmiy bilimning qat'iy tizimi va klassifikatsiyasi bo'lmaydi.

Bugungi kunda, noilmiy bilimning quyidagi shakllari ham etirof etiladi: Parailmiy bilim (mavjud standartlarga mos kelmaslik), yolg'on ilm (turli aqidalardan ongli ravishda foydalanish), kvaziilmiy bilim (zo'ravonlik va majbur qilish metodlariga asoslanib o'ziga hamkor izlaydi), antiilmiy bilim (haqiqat haqidagi tasavvurlarni ongli buzish va utopizm), psevdoilmiy bilim (ananaviy nazariyalarni targ'ib qiluvchi intellektual faollikda namoyon bo'ladi) va boshqalar.

Demakki, noilmiy bilim tarqoq, notizimli bilim sifatida tushunilib, u qonunlar bilan izohlanmaydi va formallashtirilmaydi, mavjud dunyoning ilmiy manzarasiga qarama-qarshi turadi. Noilmiy bilim kimningdir uydirmasi yoki yolg'on emasligini anglash zarur. Chunki u (ratsionallikdan farq qiluvchi) o'zining normalari, etalonlari, bilish vositalari va manbalariga ega bo'lgan aniq intellektual asoslarda shakllanadi.

Eng umumiy manoda ilmiy bilish obektiv olamdagi narsa va hodisalar haqida obektiv haqiqiy bilimni egallash jarayonidir. Ilmiy bilish narsa va hodisalarni izohlash, tushuntirish va bashorat qilish kabi vazifalarni bajaradi.

Ilmiy bilish esa ana shu hodisalarining mohiyati, sababi, qonun va qonuniyatlarini ochib berishga yo'naltirganligi bilan ajralib turadi. Demakki, ilmiy bilish borliqdagi predmet va hodisalarning qonuniyatlarini, ularning mohiyatini bilishdir. Ilmiy bilish, odatda ilmiy tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar olib borish asosida amalga oshadi.

Inson bilishi bilmaslikdan bilishga, aniq bo'lmagan bilishlardan, to'liq bo'lmagan, qisman bilishlardan to'liqroq bilishlarga, oddiy bilishdan murakkab ilmiy bilishlarga tomon borishidan iboratdir.

Hissiy, mantiqiy, empirik, nazariy, intuitiv bilish darajalari, ularning o'ziga xosligi va aloqadorligi. Inson bilishida bilishning qanday paydo bo'lishi jihatidan hissiy, mantiqiy, empirik, nazariy, intuitiv, g'oyibona bilish kabi ko'rinishlari ham mavjud.

Hissiy bilish - insonning his qilishi, sezgi azolari orqali predmet va hodisalarni, ularning tashqi tomonlarini bevosita idrok qilish tushuniladi.

Hissiy bilish inson bilishining dastlabki bosqichi bo'lib, uning natijasida inson miyasida predmet va hodisalarning belgilari, signallari, hissiy obrazlari hosil bo'ladi.

Hissiy bilish bosqichi: his qilish, sezgi, idrok va tasavvur kabi shakllarda sodir bo'ladi.

His qilish - inson bilishining shunday shakli, unda kishi o'z-o'ziga, atrofdagi narsa-hodisalarga, kishi yoki kishilarga bo'lgan munosabatida o'zining muayyan holatga kirishi, muayyan holda bo'lishidir.

Sezgi - hissiy bilishning dastlabki shakllaridan bo'lib, u insonning borliqni, undagi narsa va hodisani bilishning o'ziga xos ko'rinishidir.

Sezgi va sezgilar insonning sezgi azolariga borliqdagi predmet va hodisalarning bevosita yoki bilvosita tasiri natijasida yuzaga keladigan hissiy obrazlardir. Sezgilarni hosil qiluvchi bunday sezgi azolari insonda tashqi va ichki holatlarda joylashgan bo'lib, ular: ko'rish, tam bilish, teri sezgisi va eshitish sezgi azolaridir, qolganlari ichki sezgi azolari hisoblanadi. Bu sezgi azolari insonning borliqni bilishida o'ziga xos bir vosita bo'lib, ular orqali predmet va hodisalar haqidagi dastlabki malumotlar inson miyasiga qabul qilinadi. Inson bu sezgi azolari orqali borliqdagi predmet va hodisalarning tashqi belgi va xususiyatlarini bilib oladi.

Biroq his qilish va sezgilar insonning borliqni bilishi uchun hali etarli emas. Buning uchun inson o'zining hissiy bilishida his qilish va sezgilar shakllarida hosil qilgan malumotlarini to'plab, umumlashtirib, ularni bir butun holda inikos ettirishi ham lozim bo'ladi. Hissiy bilishning bunday yangi shakli idrokdir.

Idrok - borliqdagi predmet va hodisalarni yaxlit hissiy obrazidir. U o'zida his qilish va sezgilar shakllaridagi obrazlarni jamlab ifodalovchi xususiyatga ega. Biroq insonning hissiy bilishi idroklar shakllarida yuzaga kelgan hissiy malumotlar inson miyasida qayta ishlanib, hissiy bilishning yangi, yuksak shaklini hosil qiladi. Bu tasavvurdir.

Tasavvur - ilgari idrok etilgan, ammo ayni vaqtda bevosita idrok etilmayotgan predmet va hodisalarning inson miyasidagi qayta ishlanib, tiklangan hissiy obrazidir.

Hissiy bilishning tasavvur shaklida predmet va hodisalarning ikkinchi darajali, muhim bo'lmagan xususiyatlari tashlab yuborilib, faqat ayrim muhim xususiyatlarigina inikos etgan bo'ladi. Shu tufayli tasavvur predmet va hodisalarni umumlashtirgan, mavhumlashtirgan darajada aniq hissiy shaklida inikos ettiradi.

Aqliy yoki mantiqiy bilish hissiy bilish bergan malumotlarga suyanagan holda insonning predmet va hodisalarni ularning eng muhim tomonlari, mohiyatlarini tafakkur orqali umumlashtirib, mavhumlashtirib va konkretlashtirib, ularni fikrda ifodalanishidir. Faqatgina aqliy bilishgina bizga narsa va hodisalarning mohiyatini bilib olish imkoniyatini beradi.

Aqliy bilishda inson tafakkuri borliqdagi predmet va hodisalarning izchil bog'lanishlari va aloqadorliklarini, ularning harakat, o'zgarish va rivojlanish qonunlarini malum fikr shakllari —tushuncha, hukm va xulosa chiqarish kabilarda ifodalaydi.

Tushuncha - predmet va hodisalar, ularning muhim va zaruriy belgi va xususiyatlarining umumlashtirilgan, mavhumlashtirilgan va ayni choqda aniqlashtirilgan fikri obrazidir. U bilish jarayonida malum guruhdagi narsalarni bazan malum, umumiy, muhim belgilariga ko'ra umumlashgan xolda ajratib aks ettiradi. Umuman olganda, tushuncha abstrakt tafakkur shakli sifatida bazi narsalarni umumlashtirish va shu narsalar uchun umumiy bo'lgan belgilar yig'indisini fikran ajratish natijasidir. Tushuncha muhim jihatlar va xossalarni

aniqlaydi va ularni o'zida mujassamlashtiradi: tushuncha mohiyatning fikrda ifodalangan obrazidir. Shuning uchun ham oz sonli tushunchalar son-sanoqsiz narsalar – xossalar va munosabatlarni qamrab oladi.

Hukm — mantiqiy bilishning shunday fikriy shakliki, unda borliqdagi muayyan predmet va hodisalar, ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorliklar haqida tasdiq yoki inkor fikr ifodalanadi. Hukm – fikrning shunday shakliki, uning yordamida tushunchalarning haqiqatga mosligi tasdiqlanadi yoki inkor etiladi.

Xulosa chiqarish - mantiqiy bilishning shunday shakliki, unda bir yoki bir necha hukmlar asosida yangi hukm — yangi fikr hosil bo'ladi. Xulosalash inson mantiqiy bilish bosqichining yuqori shaklidir.

Shunday qilib, insonning bilish jarayoni hissiy bilish shakllari: his etish, sezgi, idrok va tasavvurlardan boshlanib, aqliy bilish shakllari: tushuncha, hukm va xulosa chiqarish shakllarida tafakkurda qayta ishlanib, bilishning «quyi» bosqichidan, «yuqori» bosqichi tomon ko'tarilib boradi.

Xissiy va aqliy bilish, bilish jarayonining bir-biridan ajralmas ikki boskichi bo'lib, ularning birini rolini oshirib yuborish va absolyutlashtirish mumkin emas. Xissiy bilish bergan dalillarsiz aqliy bilishning bo'lishi mumkin bo'lmaganidek, aqliy bilishsiz narsa va xodisalarning mohiyatini bilib bulmaydi.

Shuningdek bilish empirik va nazariy ilmiy bilish darajalariga ham bo'linadi. Ilmiy bilishning empirik darajasi kuzatish, eksperiment, o'lchash, guruhlariga ajratish, sinflarga bo'lish, ilmiy tasnifga doir amallarni o'z ichiga oladi.

Ilmiy bilishning nazariy darajasida gipotezalarni ilgari surish, ilmiy nazariyani yaratish, qonunlarni tariflash, bir gipoteza va nazariyani boshqalari bilan taqqoslash, shuningdek, umumlashtirish, tushuntirish va avvaldan aytish amallari bajariladi.

Malumki, empirik bilish biluvchi inson – subektning hissiy qobiliyatlari bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Biroq tajribaning vosita va shakllari xissiy qabullashga nisbatan muayyan avtonomlikda bo'ladi. Masalan, bosimni aniqlovchi asbobning ko'rsatishi qayd qilinsa, bu bilish amali hali ilmiy dalil bo'la olmaydi. Ilmiy dalil kuzatishlar natijalarini biror fikr ko'rinishida – yani «strelka shkala bo'limlarining 760 mm simob ustunini ko'rsatayapti», - degandan boshlanadi. Agar nazariy bilish to'g'risida gapiradigan bo'lsak, bu bilishda bizning hissiy qobiliyatlarimiz qatnashadi. Buning uchun elementar geometriyadagi teoremlarni isbotlashni ko'rsatishimiz mumkin, bu erdagi fikrlar geometrik shakllarni uchburchaklar, kvadratlar, aylanalar va shunga o'xshash qabullashimizga asoslanadi.

Avvalo, bu bilish darajalari o'zlarining predmetlari bo'yicha farqlanadi. Izlanuvchi ilmiy bilishning bu ikki darajasida ham ayni bir obekt bilan ish ko'radi, biroq obekt har bir darajada turlicha namoyon bo'ladi. Empirik bosqichda subekt hodisalarni kuzatish bilan band bo'ladi, hodisalarning munosabatlari – bog'lanishlarini qayd qiladi. Nazariy darajada esa kuzatilayotgan hodisalarni yuzaga keltirgan sabablari to'g'risidagi gipotezalar aytiladi. Odatda sabablarni aniqlash o'rganilayotgan obektning mohiyatini

ochish bilan bog'liqdir. Nazariyaning vazifasi, jumladan sababni aniqlagan holda hodisaning tabiatini tushuntirishdir.

Empirik va nazariy ilmiy bilish darajalari bilish vositalari bo'yicha farq qiladi. Empirik darajada subekt o'zi o'rganayotgan obekt bilan bevosita o'zaro tasirda bo'ladi, uni kuzatadi yoki parametrlarini o'lchaydi. Bunda bilish vositasi sifatida obekt to'g'risida malumot olib beradigan tegishli asboblardan foydalanilgan holda ko'rish yoki eshitish qobiliyatidan foydalanish mumkin. Nazariy darajada subekt bilish obekti to'g'risida bilvosita fikrlashi mumkin, yani bunda u tajribada olingan natijalar asosida ish ko'radi.

Ilmiy bilish darajalari shuningdek, tushuncha vositalari va tili bilan ham farq qiladi. Empirik atamalar belgilarini sistemalashtirish (tavsiflash) asosida shakllanadi. Hosil qilingan tushunchalar (atamalar) empirik tavsiflash sistemasini tashkil qiluvchi fikr – davolar tarzida tartiblanadi. Bunday empirik fikrlarni bevosita tekshirish imkoni bo'ladi. Masalan, «dinamometrning strelkasi 100 bo'linish shkalasini ko'rsatib turipti», - degan fikr haqiqiy bo'ladi, agar o'sha asbob rostdan ham shkalaning shu bo'limini ko'rsatayotgan bo'lsa. Nazariy fikrlarga kelsak, ularning mavqei empirik fikrlardan anchagina farq qiladi. Nazariyaning tushunchalari – atamalar nazariy bilish darajalariga xos vositalari bilan o'rganiladigan obektlarning yuksak abstraksiyalar, ideallashtirishlardir. «Moddiy nuqta», «absolyut qattiq jism», «ideal gaz» singari ideallashtirilgan tushunchalar yaxshi tanish. Bunday ideallashtirishlarni o'z ichiga olgan nazariy fikrlarning ham haqiqiylik sinab ko'riladi. Biroq bunday sinov – tekshirishlarda tajribaga bevosita «chiqish» bo'lmaydi, bunday ularni nazariya ichida ham, empirik fikrlarni amallarni talab qiladi.

Odatda empirik fikrlar ham nazariy yuklamaga ega bo'lib, nazariyasiz inson aslida nimani kuzatayotganini va nima uchun eksperiment o'tkazayotganini, yani u nimani izlayotganini, nimani o'rganayotganini bilmagan bo'lardi. Masalan, kuzatishlar asosida «jism to'g'ri chiziqli tekis harakat qilayapti» deb aytilgan fikr bunday harakatni tasnif qilish mumkin bo'lgan ideal sxemaga tayanishni talab qiladi, bu o'z navbatida, klassik mexanikadagi to'g'ri chiziqli tekis harakat nazariyasini foydalanishni taqozo qiladi. Tajriba dalillarining nazariyaga bog'liqligi bazan go'yo kuzatishlar va eksperimentlarning natijalari turli nazariyalar uchun birday bo'lmaydi. Biroq bunday davo bilan kelishib bo'lmaydi, chunki kuzatishlar va o'lchash amallarida ayni bir vosita, asbob, sonli shkalalar va shunga o'xshashlardan foydalaniladi. Bundan tashqari, fan tarixi shuni ko'rsatadiki, empirik bilish natijalari uzoq vaqtgacha o'zining avtonomligini saqlashi va malum vaqt o'tgandan keyingina nazariy bilishga o'z tasirini o'tkazishi mumkin. Masalan, fransuz fizigi A.Bekkerelning (1896 yilda) kashf etgan uran tuzining tabiiy nur aktivligi fizikaning taraqqiyoti uchun ulkan ahamiyatga ega bo'ldi. Faqat yillar o'tgandan so'nggina «radioaktivlik», yani nur aktivligi nomini oldi. Bu avval M.Kyuri nazariyasi so'ngra E.Rezerford nazariyasida tushuntirib berildi. Biologiyadagi buyuk voqealar, angliyalik olim Robert Guk tomonidan (1668 yilda) hujayraning mavjudligi aniqlangandan boshlandi. Yillar o'tgach, M.Shleyden va

T.Shvan (1838 – 1839 yillar) tomonidan hujayra nazariyasi deb atalgan konsepsiya ilgari surilib, shakllantirildi.

Intuitiv bilish o'z tabiatiga ko'ra, hech qanday hissiy idroksiz va mantiqiy muhokamasiz biror bir yangi fikrning birdaniga, kutilmaganda tug'ilishidir. Ammo intuitiv bilish kishining oldingi tajriba, ko'nikma, malaka va erishgan bilimlariga asoslangan holda yuzaga kelishini, busiz intuitiv bilishning bo'lishi mumkin emasligini ham esdan chiqarish kerak emas.

Inson bilishini turlarga bo'lishda intuitiv bilishdan farkli ravishda qadimdan g'oyibona bilish haqida ham turli fikrlar mavjud. G'oyibona bilish inson bilishining shunday turiki, bunda kishi uzoq masofadan turib sodir bo'lgan yoki sodir bo'ladigan hodisa va voqeani bilishi, his qilishi bu hodisa va voqeaning qanday sodir bo'lishi unga ayon bo'ladi.

Lekin shuni aytish kerakki, g'oyibona bilishning hozircha mexanizmi fanga malum emas. Shu sababli ko'pincha g'oyibona bilishni kishilar ilohiylashtirib, bunday bilish faqat aziz-avliyolarga, alohida g'ayri tabiiy xususiyatlarga ega kishilarga xos, deb qarab kelishmoqda.

Inson bilishini yana uning ijtimoiy hodisalari bilan bog'liqligiga ko'ra, uni mifologik bilish, diniy bilish, falsafiy bilish, badiiy-estetik bilishlarga ajratish ham mumkin. Ulardan falsafiy bilish fanning falsafiy masalalarining muhim bir bo'limini tashkil qiladi. U bilishning umumiy tabiati va mohiyatini, bilishning subektiv va obektiv munosabatini, bilishda amaliyotning roli kabi masalalarini, bilish jarayonining dialektik xarakteri, bilishda haqiqat muammosi kabi masalalarini o'z ichiga oladi.

Ong – tafakkur va borliqning birligi. Inson ongi murakkab va serqirra hodisadir. U to'g'ridagi tasavvurlar juda xilma-xil bo'lib, ular kishilar bilimi va hayotiy tajribalarining turli-tumanligi bilan bog'liq. Ong, uning mohiyati, mazmuni, namoyon bo'lish jihatlarini tushunishni aksariyat hollarda kishilarning moddiy ananalariga, ularning diniy qarashlari ham belgilaydi. Ongning tabiati ko'plab manolarni o'z ichiga oladi, chunki u eng umumiylikka, bilvositalikka va predmetli o'ziga xoslikka egadir.

Hozirgi vaqtda fanda ongni tatqiq qilish fanlararo xarakterga ega. Ongning falsafiy tushunchasi psixologiya, lingvistika, semiotika, mantiq, antropologiya, biologiya, kulturologiya va ularga tutash bo'lgan fanlarda olingan yangi natijalarni umumlashtiradi. Ong haqidagi bugungi mulohazalar falsafiy va ilmiy argumentlarning shunday bog'lanishlari bilan xarakterlanadiki, bular chegarasida bu jihatlarni amalda ajratib bo'lmaydi.

Ong tushunchasining shakllanish tarixi bizga uning asosiy sifatleri haqida mulohaza yuritishimizga imkon beradi. Birinchidan, bu ongning instrumental (kognitiv va kommunikativ) jihozlanganiga tegishli bo'lib, ongning turli – tuman til (nutq), tushuncha (mantiqiy) va obrazli – sezgi vositalari odamlarning kundalik hayotlarini, ularning bilish va kommunikativ faoliyatlarini taminlaydi. Ongning instrumental vositalari insonning nafaqat bilim olishi va muomala qilish, balki ularni saqlash, qayta tiklash va baholashga, tanlashni amalga oshirib, qaror qabul qilishga imkon beradi. Ongning instrumental vositalari odamlarning ijodiy faoliyatida, uning barcha ko'rinishlarida namoyon bo'lgani

holda nihoyatda sezilarli rol o'ynaydi. Inson ongli hulqining instrumental xarakteri, inson yashash tarzining qolgan barcha tirik mavjudotlarning yashash tarzidan farq qilishini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, ongning sistemaviy sifatlari: bu sifatlarga ongning bir butun tarzida bog'langanligi va uning alohida strukturalari o'zaro tasirining muvofiqlanganligidir. Bog'langanlik va muvofiqlanganlik sifatlari tufayli ong turli turdagi jarayonlardan iborat eng murakkab sistema sifatida ishlaydi: ular fikrlash, xissiy (sezgi, qabullash, tasavvur) va shuningdek, taasurolar va intuitsiyadir. Onglash jarayonining kechishi, unga tegishli bo'lgan strukturalarning resurslari bilan taminlanadi. Ongning har bir strukturasi boshqa strukturalar bilan o'zaro ta'sirlashib, yetakchi rol o'ynashi mumkin. Masalan, emotsional ong yoki hotirlash deb gapiriladigan bo'lsa, bu degani ongning boshqa strukturalari uning ishida qatnashmayapti degani emas.

Uchinchidan, ongning intensional qobiliyati, bu ongning nimagadir, kimgadir yo'naltirilganligida, yoki nimadir yoki kimdir to'g'risida bo'lganligida ifodalanadi. Ongning yo'nalganlik xossasa insonning dunyo bilan munosabatlarida, insonning tarixiy, ijtimoiy, kulturologik individual – shaxsiy turli – tuman aspektlarining munosabatlarida namoyon bo'ladi. Ongning yo'nalganlik konkret hossalardan odamlarning ongning faoliyatlarining predmeti kim (nima) ekanligi to'g'risida fikrlash mumkin. Ong yo'nalganligining «ichiga» yo'nalganlik va «tashqari»ga yo'nalganlikni farqlash lozim. Ong inson borlig'ining tashqi dunyosiga, shuningdek, uning ichki dunyosiga yo'nalgan bo'lishi mumkin.

Insonning ichki dunyosiga yo'nalganda uning yo'nalganligi o'z – o'zini anglashi, nazorat qilishi, o'z – o'zini tahlil qilish, baxolash va o'z – o'zini tartibga keltirish va shunga o'xshashlarda namoyon bo'ladi.

To'rtinchidan, ongning epistetik sifati inson ichki dunyosining holatini ifodalaydi. Ongning epistemik sifatida odatda shubhalanish, ishonch holati, erk, ishontirish singari holatlar nazarda tutiladi. Ongning bu holatlarining tabiati turli belgilarning mujassamlanishidan iborat bo'ladi. Masalan, ongning har bir holati o'zida bilim va boshqa informatsiyalari elementlari emotsiyalarning baholi – qadriyatli sifatlari, erk xossasi, ongsizlik psixika elementlarini mujassamlashtirishi, shuningdek, boshqa psixik va jism – tana omillarining tasirida bo'lishi mumkin. Masalan, biz biror narsada aybdorligimizni onglasak, qo'rquv xissini sezamiz, hayajonlanamiz, o'zimizning ishonchimizni ifodalaymiz yoki qoniqish lazzatlanish xissini sezamiz, bunday holatlarning umumiy belgilari ularning onglanganligining, ishonchlilikning, qanoatlanganlikning, yoqimlilikning, qadriyatlilikning va shunga o'xshash onglanganlik darajasi bilan belgilanadi.

Ong tushunchasini xarakterlashda ko'pincha uning «aql» va «idrok» degani sinonimlaridan foydalaniladi.

«Aql» so'zi qadimgi yunon so'zi «logos»dan kelib chiqadi. Bu so'zda «yig'moq», «tahlamoq», «tartibga solmoq» so'zlarining va «gapirmoq», «nomlamoq» so'zlarining manolari chambarchas bog'langan.

«Obektiv aql» - bu tushuncha olamning aqlli tuzilgani prinsipini ifodalaydi. Aql obektiv prinsip sifatida olamni bir butunga birlashtiradi, uni inson bilish uchun kira oladigan qiladi. «Subektiv aql» tushunchasi esa insonning aqliy afzalliklarini bildirib, uning bilishga, onglashga va harakatga qobiliyatligini bildiradi. Obektiv aql tushunchasi bugungi kunda bir muncha eskirdi, chunki olam o'zining ratsional tuzilishining soddaligi, ravshanligi va o'zlashtiriluchanligi bilan insonni quvontirayotgani yo'q. Aksincha, dunyo to'g'risidagi bugungi tasavvur uni murakkab va boshqarib bo'lmaydigan tashkillanish tarzida namoyon qilmoqda. Dunyo odamga hotirjamlikdan ko'ra ko'proq qayg'urish, notinchlik olib kelmoqda. Odamlar ilgariidek olamning qandaydir biror atom katastrofasi yoki tabiiy kataklizm tufayli umuman yo'q bo'lib ketishini kutgandek qiynalib yashamoqdalar.

Ong haqidagi tasavvurlarning shakllanishida aql (razum) tushunchasi qatorida idrok (rassudok) tushunchasi muhim rol o'ynaydi. Inson idrok qobiliyatlarining xarakterini tushuntirishda, Jonn Lokk idrokni xissiy tajriba malumotlarini kombinatsiyalovchi qobiliyat sifatida tariflagan edi. Sensualizm tarafdorlari aql insonning alohida qobiliyati sifatidagi rolini inkor qilar edilar. Ratsionalizmga qarama – qarshi o'laroq, idrok tushunchasining sezgilarga bog'liq bo'lgan qobiliyat deyish bilan chegaralanar edilar. Biroq, I.Kant aql va idrokning farqini yana qaytadan asoslashga harakat qildi. Unga ko'ra, idrok mantiqning shakllari va qoidalariga muvofiq fikrlaydi. Aql mulohazalar uchun asoslar beradi va idrokka munosabatida tanqidiy vazifani bajaradi. Kantga ko'ra, idrok va aql insonning turli qobiliyatlaridir: idrok – predmetlar haqidagi mulohaza qilish qobiliyati, aql esa – mulohaza xukmlarini tahlil qilish qobiliyatidir. Aqlning vazifalarini ko'rsatar ekan, I.Kant uni nazariy va amaliy aqlarga bo'ldi.

Umuman olganda, ong faqat insongagina xos bo'lgan, miyaning til va nutq yordamida voqelik aksini umumlashtiradigan, maqsadga muvofiq, konstruktiv va ijodiy namoyon bo'ladigan oliy funksiyadir.

Bugungi kunda, avvaldagidan ham ko'ra, shu narsa oydin bo'lib qolimoqdaki, jamiyatning hayotiy faoliyati, yashashga qobilligi ko'p jihatdan uning fuqarolarining sog'ligi va energiyasiga bog'liqdir. Birinchi tomondan, jamiyat o'z fuqarolarining ehtiyojlari har tomonlama rivojlanishi va ularning qondirilishidan manfaatdor. Ikkinchi tomondan, u ehtiyojlarni iqtisod, texnika va siyosat imkoniyatlari bilan bog'lab olib borishga intiladi. Tananing o'sishi, shakllanishi, keksayishi va o'lishi vegetativ sistema sifatida, aql xukmiga bog'liq bo'lmagan holda ro'y berishi ravshan. Biroq, qadim – qadim zamonlardan oq tanani pavarish qilish insonning biror bir ijtimoiy vazifani bajarish maqsadida amalga oshirib kelinadi. Qul va hukmdorning, ritsar va kohinning, olim va ishchining tanasi bir – biridan ancha farq qiladi, bu farq unchalik tashqi emas, balki ichkidir, yani psixik reaksiyalar, kechinmalar, o'z – o'zini nazorat qilish va o'z – o'zini boshqarish jihatidan bo'lgan farqdir. Jismoniy o'yinlar va raqslar, bo'yalish va tatuirovka, manera va imolarga o'rganish, affektlar ustidan nazorat – bularning barchasi tanani, uning ehtiyojlari va intilishlarini boshqarish usullaridir. Inson sivilizatsiyalari hammavaqt tana

sifatlarining shakllanishi uchun ko'p kuch sarflaganliklarini yoddan chiqarmaslik kerak. Shuning uchun hozirgi zamon madaniyati va bugungi kunda inson tanasiga etibor uning ruhiga bo'ladigan etibordan kam bo'lmashligi ravshan.

Hususan, ruhning ongsizlik chuqurliklariga qiziqish Z.Freyd va K.Yungning ishlaridan boshlab shakllandi, so'ng, falsafa, kulturologiya va boshqa sohalarida rivojlantirildi.

Freydning asosiy g'oyasi ongsizlikning energetik tabiatiga yoki energetik potensialiga qaratiladi, buni ratsional foydalanish tahlil va nazoratni talab qiladi. Ongsizlikning xossalarini ifodalab beradigan tushunchalar sistemasini yaratish zarur. Ongsizlik insonning eng qudratli psixik energetikasi va informatikasi manbalariga kiradi, ularni biz xulq, muloqot, bilish, baholash, qaror qabul qilish va shunga o'xshash motivatsiyalari deb nomlaymiz. Odamning ekstremal hayotiy vaziyatlardagi hulqi kuzatilsa, uning motivatsiya kompleksida erkin energiya miqdorining ortishida informatsiya etishmasligi (noaniqligi ro'y bersa) ehtirosi kuchayib, qanotsizlanish tuyg'usi kuchayib ketishini ko'rish mumkin. Vaziyat informatsiya nuqtai – nazaridan ravshanlasha borgan sari energiyaning manfiy qiymatlari pasayadi, taranglanish, zo'riqish kamayib boradi va batamom yo'qoladi. Ongsizlik energetikasida erkin va bog'lanish energiyasini farq qilish kerak. Erkin energiya ongsizlik holatining faqat «lazzatli - nolazzatli» prinsipiga bo'ysungan eng harakatchan dinamikasini ifodalaydi, bu holatlarda biror narsaga ishonch yoki shubha bo'lmaydi. Agar ongsizlikning erkin energiyasi bevosita razryadkaga intilsa, u holda bog'lanish energiyasining razryadkaga harakati tormazlangan va sekinlashgan bo'ladi. Ongsizlik bog'lanish energiyasining holati inson psixikasining ancha katta tashkillanganligi yoki tartiblashganligicha bog'liq (shartlangan) bo'ladi.

Freyd ta'limotiga ko'ra, boshlang'ich energiya, ruh va tananing resurslarini taminlanishi – bu hammadan avval energetik jarayon, rohatlanish – istemol qilish va qoniqishga o'xshashdir. Ongsizlik tasavvuridagi syujetlar, fantaziyalarda motivini topgan intilishlar va xohishlar tarzida assotsiyanadi. Psixoanalitiklar (tahlilchilar) psixik reallik tarzidagi fantaziyaning turli darajalarini ko'rsatib o'tadilar. Bular quyidagilar bo'lishi mumkin: ratsional (aqliy) aktlar («o'ngdagi tushlar») – insonning uyg'oq vaqtidagi hikoyalar, bayonlar, dialoglar, illyuziyalar); onglanmaydigan tuyg'ular, avvaldan sezishlar, orzular; tushlardagi sublimatsiyalangan obrazlar; gallyusinatsiyalar, dovdirash, vahimaga tushish va shunga o'xshash anomal simptomlar elementlari bo'lgan ehtiros aktlari.

Tasavvurda (taasurotda) istak (xohish) predmeti bo'lgan narsa ongning ratsional (aqliy), ehtiros yoki erk sferasidan siqib chiqarilishi va ongsizlik tublarida shakllanib, yo oddiy tushlarda yoki «o'ngidagi tush»da namoyon bo'lishi mumkin. Freyd tushlarni tahlil qilishni ongsizlik tabiatini bilib etishning «shohona yo'li» deb atagan edi. Tush ko'rishlardagi «siljish», «quyuqlashish» va «simvallashtirish» mexanizmlari psixika ongsizlanish tashkillanishining har qanday ko'rinish shakllari uchun xarakterlidir.

Siljish va quyuqlashish mexanizmlarining ishlashi fazodagi va vaqtdagi tutashlik va o'xshashlikka ega bo'lgan psixik assotsiatsiyalarning asosida yuzaga keladi. Siljish o'zi tufayli biror narsaga bo'lgan nuqtai – nazarni keskin o'zgartirib yuborishi, diqqatni (aksentni) asosiy aksentlardan ikkinchi darajali aksentlarga o'tkazish, qadriyatlarga qayta baho berishga olib kelishi mumkin. Tushdagi kognitiv obrazlar ularning tushuncha – o'xshash shakllarining sezgi (ko'rish, eshitish va sh.o'.) shakllariga siljishi hisobiga va aksincha siljishi hisobiga quriladi. Siljish quyuqlashishga yordam beradi, quyuqlashish mexanizmlarining tasiri bir necha assotsiativ – obraz zanjirlarining kesishlarida namoyon bo'ladi. Tushdagi obrazlarning quyuqlashishi ongsizlikning energetik va iformatsion oqimlarining yig'ilishini aks ettiradi. Unda, masalan, real hayot yo'lining biror uzun va murakkab bo'lagi to'g'risida bayon qilib berishning «quyqasi» yig'ilgan bo'ladi. Siljish va quyuqlashish mexanizmlari faqat tushdagina ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Freyd, masalan, quyuqlashish – bu o'tkir aqllilikning asosiy usullaridan biridir, uning tasiri so'zlarni talaffuz etish, yozishdagi xatolarda, so'zlarni eslay olmaslikda va shunga o'xshashlarda namoyon bo'ladi.

Simvallashtirish deb - ongsizlik intilishlar, hoxishlarni reprezentatsiya qilishning obrazli ifodalanishiga aytiladi. Tush ko'rish obrazi, yoki simptomining maqsadi harakat va mulohazalarning ochiq manosi yoki mazmunini yashiruvchi Shuning uchun mumkin bo'ladiki, simvol uni faqat ifodalabgina qolmaydi, balki o'rnini ham oladi. Psixoanalizning nazariyotchisi va amaliyotchisi fransuz olimi Jak Lakan (1901-1981)ning uqtirib o'tishcha, simvallashtirish ongsizlikning faqat shunday hodisalarini ifodalaydiki, ularni til va nutq vositalarida tartiblashtirish mumkin bo'lsin. Shuning uchun ongsizlikning amallari bo'lmish siljish va quyuqlashish simvallashtirishning xususiy hollari – bo'lishi mumkin: siljish metonimiya amaliga, yani predmetni uning qandaydir xossasi bilan almashtirish, quyuqlashish esa metaforaga, yani bir predmetni boshqasiga o'xshatish amaliga to'g'ri keladi. Ongsizlik tabiatini bilib olish uchun Lakan «ko'zgu modeli» dan foydalanadi. Hususan, hayotning dastlabki paytlarida bolaning o'zini bilib olish akti tana – xissiy, ongsizlik aktidir. «Ko'zgu» unga o'zini boshqa odamga qaragandek qarashga imkonini beradi, u o'zining «ko'zgu»dagi aksini so'zlar bilan identifikatsiya qilish elementlarini amalga oshira boshlagan paytda bilish akti ro'y beradi. Ana shu vaqtdan boshlab o'zining ongsizligiga o'tish boshlanadi. Bolaning ongsizligi «ko'zgu»da aks etadi, uning yordamida u o'zini biladi (kashf etadi), va shu bilan o'z – o'zini onglaydi.

Ongsizlik tushunchasi insonlararo munosabatlar dunyosini qarashda ham qo'llaniladi. Ongsizlikda sezilishlik, jism – tanalilik, aklliylilikning, taacsurot, intuitsiya, ixtiros, erk hotiraning yashirin, «berkitilgan» sifatlari mujassamlashgan bo'ladi. Ongsizlik manolarining mumkin bo'lgan sharxlanishi (interpretatsiyasi) va echilishlari insonga ana shu inson til yordamida uni o'zining boshqalar bilan muloqot munosabatlari sohasiga kiritishning uddasidan chiqqan paytda ro'y beradi. Odamlarning bunday muloqot modeli bir kishining ikkinchi kishiga munosabatini ongsizlik funksiyasida aniqlashni ko'zda tutadi.

Muloqot jarayonlarida suhbatdoshning nutqi ongsizlikning ko'zgu qiymatlari sohasida xarakterlanishi mumkin, uni bilib olish uchun unga quloq solish kerak. Bunday muloqotda har bir tomon boshqa tomonning ko'zgusi bo'lib xizmat qiladi, unga har ikki tomon o'z ongsizligiga qaragandek qaraydi va uni onglashga harakat qiladi. Bizning ongimiz uchun ongsizlik sferasidir. Bizning ongimiz o'zganing ongiga «qarab oladi» va u bizga xuddi bizning ongsizligimiz tarzida ochiladi. Psixozanaliz nuqtai – nazaridan «ongsizlik - onglilik» ko'zga munosabatlar metaforik modeli turli avlodlarga, turli tarixiy davrlarga, turli madaniyatlarga tegishli turli tillarda gapirayotgan odamlar muloqotini tahlil qilishda ayniqsa mahsulldordir.

Tafakkur uslubining asosiy jihatlari. Malumki, odamlar qadimdan «uslub» tushunchasini sanat, adabiyot, arxitektura asarlari xususiyatini izohlash uchun ishlatganlar. XX asrda bu tushuncha yangicha manoda qo'llanilmoqda. Ko'p hollarda, avval malum bo'lmagan, «tafakkur uslubi» yoki «ilmiy tafakkur uslubi» kabi lingvistik atamalarda duch kelinmoqda. Bu tushunchalar nimani ifoda etadi va ularning paydo bo'lishiga sabab nima?

Tafakkur uslubi bilish taraqqiyotining muayyan tarixiy bosqichidagi ilmiy tafakkurning asosiy, belgilovchi tavsifini o'zida ifoda etadi. Ko'p xollarda «tafakkur uslubi», «o'rganish uslubi», «yondoshish metodi» tushunchalari sinonimlar sifatida qo'llaniladi. Shu sababli metafizik, eklektik, sofistlik, dialektik va boshqa tafakkur uslublari haqida gapirish mumkin.

«Tafakkur uslubi» tushunchasini ilmiy nuqtai nazardan aniqlash muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Biroq, bu vazifani hal qilish bir qator qiyinchiliklar bilan bog'liq, negaki «tafakkur uslubi» juda keng manodagi tushunchadir. Shuning uchun dastavval, umumiy shaklda, uning asosiy ko'rinishlarini belgilash mumkin.

Avvalo shuni takidlash kerakki, tafakkur uslubi hissiy va aqliy bilimga asoslangan, voqelikni vositali inikos etishdir. Malumki, inson tafakkurida uni o'rab turgan voqelikdagi narsa va hodisalarni aks ettirish ularning mantiqiy obrazini o'zida ifodalagan tushunchalar yordamida amalga oshiriladi. Tushunchalar umumiiy xarakterga egaligi bilan tavsiflanadiki, ular tufayli narsa va hodisalarning muhim tomonlarini aniqlab olish mumkin bo'ladi.

Muayyan tushunchalar sistemasi yordamida erishilgan bilimlarni mantiqan anglab olish ham tafakkur uslubining xarakterli belgilaridandir. Bunday anglab olishga qayta-qayta mulohaza qilish yo'li bilan erishiladi. Natijada inson ongida turli narsalar, hodisalar hamda ularning tomonlari va xossalari o'rtasidagi o'zaro bog'lanish aks etadi.

Inson uchun uni o'rab turgan olam va uning rivojlanish qonuniyatlari to'g'risidagi yangi bilimlarni aks ettirish, anglab olish, turli hayotiy vaziyatlarda muvofiq keladigan xulq va amaliy yo'nalishni tarkib toptirish uchun zarurdir. Ular tushunchalar sistemasi yordami bilan mulohaza qilish natijasidagi aqliy yakunlar, xulosalar tufayli vujudga keladi.

Tafakkur uslubining turli xillariga xos xususiyatlarni aniqlash uchun, oddiy (kundalik), ilmiy (professional) va falsafiy tafakkur uslublarini bir-biridan farqlash maqsadga muvofiqdir.

Oddiy tafakkur uslubi deganda, inson o'z ongida narsalar olamini, so'z, jumlar orqali aks ettirib, ularni anglab olishda mavjud empirik faktlarga asoslanib, xatti-harakat yo'nalishini belgilashi tushuniladi. Ya'ni, oddiy tafakkur uslubiga har qanday bilish jarayoniga xos bo'lgan xususiyatlar muvofiq keladi. Biroq, bunga asoslangan holda tafakkur uslubini mantiqiy tafakkur shakllari bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Masalaning mohiyati shundaki, agar tushuncha, mulohaza va xulosalar subekt aqliy faoliyatning mantiqiy shakllarini tashkil etsa, tafakkur uslubi esa mazkur mantiqiy shakllar yordamida namoyon bo'lib, uning ichki mazmunini ifodalaydi.

Bu belgilar – ilmiy (professional) tafakkur uslubining ajralmas elementlari bo'lsada, uni xarakterlash uchun etarli emas. Chunki, ilmiy (professional) tafakkur darajasida olam va uning rivojlanish qonuniyatlarini aks ettirish, anglash hamda maqsadga muvofiq yo'nalishini belgilab olish muayyan ilmiy prinsiplar, g'oya, nazariya va u bilan bog'liq bo'lgan tayyor holdagi mavjud tushunchalar apparati bilan amalga oshiriladi. Bunday sharoitda tafakkur funksiyasi yangi erishilgan bilimlar bilan oldindan mavjud bo'lganlarini taqqoslashga qaratilgan bo'ladi. Bu taxlit taqqoslash jarayonida, bir tomondan, oldindan mavjud bo'lgan bilimlar chuqurlashadi, kengayadi va aniqlashadi, ikkinchi tomondan, yangi bilimlar to'planadi va takomillashadi.

Yangi erishilgan bilimlarni anglab olishda mavjud nazariyalar sistemasi hamda tamoyillar bilan bir qatorda, turli faoliyat sohasida oldindan to'plangan bilish tajribasi ham muhim ahamiyatga ega. Kasbiy tajriba, mavjud nazariya sistemasi bilan birgalikda yangi erishilgan bilimlarning amaliy qimmatini baholashning muhim etaloni sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, texnik tafakkur ilgari to'plangan texnik tajribalarni hisobga olib ishlab chiqilgan, olimlarning faoliyati natijasida moddiylashgan mashinalar, mexanizmlar sistemasini aks ettiradi va anglab oladi. Ana shu ilmiy asos va texnik (professional) tajriba zaminida turli mexanizmlarni amaliy jihatdan qo'llanishda yaroqli yoki yaroqsizligi bilib olinadi.

Mavjud ilmiy prinsiplar, nazariyalar hamda o'tmishda to'plangan professional tajriba yordamida yangi erishilgan bilimlarni aks ettirish va anglab olish – barcha ilmiy tafakkur uslubiga xos asosiy belgidir. Chunonchi, tibbiy tafakkurda bemor kasalligining belgilarini aks ettirish va anglab olish, davolanishning optimal yo'llarini belgilash, mavjud meditsina bilimlari sistemasi va vrachlik tajribasi yordamida zamonaviy meditsina texnikasini qo'llash orqali amalga oshiriladi.

Fanning har bir sohasida muqarrar tarzda nazariyalar, prinsiplar sistemasi mavjud, ular orqali odamlarni o'rab turgan voqelikdagi narsa va hodisalar hamda ularning rivojlanish qonuniyatlari to'g'risida erishilgan yangi bilimlar aks ettiriladi. O'zining turli-tumanligi, xususiyatlarining boyligi bilan xarakterlanadigan professional tafakkur ana shunga asoslanadi.

Umuman olganda, ilmiy (professional) tafakkur, oddiy tafakkur kabi amaliy xarakterga muvofiq keladigan pozitsiyani ishlab chiqishda o'rganiladigan obektlar haqidagi bilimlarni vositali aks ettirish va anglab olishni ifoda etadi. Lekin, oddiydan farqli ravishda, ilmiy (professional) tafakkur tayyor

bilimlarning muayyan yig'indisini taqozo qiladi. Uning asosida inson bilish faoliyati va amaliy harakati uchun muvofiq keladigan pozitsiyani ishlab chiqish jarayoni hamda uning natijalarini baholash sodir bo'ladi. Tabiat va jamiyat haqidagi aniq fanlar mazmunini u yoki bu tarixiy bosqichga mos keladigan fundamental ilmiy prinsiplar, g'oya, nazariyalar, tayyor bilimlar tashkil etadi.

Ilmiy bilish va ilmiy tafakkur falsafiy uslubning ajralmas elementini tashkil qiladi. Falsafiy tafakkur uslubi ilmiy (professional) uslubdan shu bilan farq qiladiki, moddiy olam va uning rivojlanish qonuniyatlarini aks ettirish hamda anglab olish, muayyan dunyoqarash va metodologik prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Binobarin, ilmiy tafakkur asosida yotgan xususiy-ilmiy g'oya, nazariyalar qat'iy belgilangan soha va chegaraga ega bo'lsa, falsafiy qoidalar bunday chegaraga ega emas. Moddiy olam taraqqiyotining eng umumiy qonuniyatlarini aks ettiradigan falsafiy prinsiplar, qonun va kategoriyalar umumiylik xarakteriga ega. Shuning uchun ham ular olamni bilish va qayta o'zgartirishning umumiy metodi sifatida namoyon bo'ladi.

Falsafiy tafakkur uslubi, ilmiy tafakkur uslubi kabi, turli xil shakllarda namoyon bo'lish bilan xarakterlanadi. Bundan falsafiy tafakkur shakllarining ko'p qirraligi nimaga bog'liq degan savol, muqarrar, kelib chiqadi. Bu savolga javob berishda shu narsani hisobga olish kerakki, u yoki bu tafakkur uslubining mazmuni falsafaning asosiy masalasini, tafakkurning borliqqa, ruhning tabiatga bo'lgan munosabatini hal qilish bilan belgilanadigan dunyoqarashlik va metodologik xususiyati bilan belgilanadi. Agar dunyoqarashlik va metodologik jihatlar mazmunni belgilasa, ularning konkret namoyon bo'lishi esa falsafiy tafakkur uslubining shaklini tashkil etadi.

Falsafiy tafakkur uslubi biluvchi subektning dunyoqarashlik va metodologik prinsiplar xakteri bilan uzviy bog'langandir. Shuning uchun dunyoqarash va metodning o'zgarishi, tafakkur uslubining o'zgarishiga olib keladi. Binobarin, tafakkur uslubi shakllanish jarayonida metod va dunyoqarashga aks tasir etadi, ilmiy bilish sohasida u yoki bu vazifani hal qilish bilan bizning oldimizga yangi vazifalarni qo'yib, yangicha hal qilishga undaydi. Muayyan masala hal qilinishi bilan u yangi tafakkur jarayoniga tasir etadi. Shu o'rinda tafakkur uslubining ijodiylik, faollik xususiyati namoyon bo'ladi.

Tafakkur uslubi voqelikdagi narsa va hodisalarni, ularning rivojlanish qonuniyatlarini muayyan kishilarning o'ziga xos xususiyatlari, ehtiyojlari, manfaatlari ijtimoiy munosabatlariga muvofiq keladigan empirik bilimlar, ilmiy g'oyalar, nazariyalar, dunyoqarash va metodologik prinsiplarga muvofiq tarzda inikos etilishi va anglab olinish usulidir. Bu tarifda umuman barcha tafakkur uslubi shakllariga xos bo'lgan eng umumiy belgilar o'z aksini topgan.

Tafakkur uslubining turli-tuman ko'rinishlari: birinchidan, atrofni o'rab turgan narsa va hodisalar hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarining inson ongida to'la va chuqur inikos etilish darajasiga bog'liq. Bu esa, o'z navbatida tarixiy rivojlanishning turli bosqichlarida tafakkur anglab olishi lozim bo'lgan tushunchalar, tamoyillar, qonunlar sistemasiga bog'liq. Ikkinchidan, u jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, milliy anana va urf-odatlar, shaxsning individual

ijodi, shuningdek, manaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlarning majmui bilan taqozo etiladi.

Tafakkur uslubi insoniyatning ish uslubiga bevosita tasir qiladi. Muayyan ilmiy nazariya, metodologiya va dunyoqarash prinsiplariga suyangan tafakkurning aniq va ravshanligi amaliy faoliyatda bo'layotgan voqealarni muayyan nuqtai nazardan tahlil qilishga, ularning kelajakdagi rivojlanish tendensiyalari haqida xolisona xulosa chiqarishga, amaliyotda to'g'ri foydalanishga imkon tug'diradi.

Bunday tafakkur uslubi hozirgi istiqlool davrida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotning ilmiy asoslangan strategiya va taktikasini ishlab chiqishda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Bilishda haqiqat va amaliyot uyg'unligi. Insonning borliqni bilishidan asosiy maqsadlaridan biri - bu haqiqatni bilishdir. Bu asosan inson bilimlari bilan obektiv borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabat masalasini o'z ichiga oladi.

Haqiqat - bu borliqdagi narsa va hodisalarning o'zi emas, balki ular haqidagi inson bilimlarining o'sha narsa va hodisalarga mos kelishidir.

Haqiqat, bu – bizning dunyo to'g'risidagi bilimlarimiz va tasavvurlarimizning dunyoning o'ziga, obektiv reallikka muvofiq kelishidir. Haqiqatni nohaqiqatdan, yanglishuvdan, yolg'ondan farqlashtirish, ajratish uchun bizning bilimimiz obektiv voqelikka, uning yashash va rivojlanish qonunlariga qanchalik mos kelishini aniqlab olmoq kerak.

Haqiqat konkret yoki mavhum, mushohadaviy va fikriy xulosalar, tushuncha va tasavvurlarning obektga mosligidir.

Hozirgi zamon falsafiy va ilmiy adabiyotida obektiv haqiqat tushunchasi tez-tez uchrab turadi. Obektiv haqiqat – bu bilimlarimizning shunday mazmuniki, u bir kishiga ham, butun insoniyatga ham bog'liq emas. Haqiqatning obektivligini u mavjud olamning inikosi bo'lishi belgilaydi.

Haqiqatning obektivligi vaqt va zamondagi o'tish manosida ketma-ketlik, izchillik va vorislikning asosi hisoblanadi.

Haqiqat bu jarayondir. Obektiv haqiqatning jarayon bo'lish xususiyati ikki xil tarzda namoyon bo'ladi: birinchidan, bu obektni to'liqroq inikos ettirishga tomon qaratilgan o'zgarishlar jarayonidir, ikkinchidan esa, konsepsiyalar, talimotlar strukturasi xatolik va yanglishishlarga barham berish jarayoni hamdir.

Bu jihatdan qaraganda haqiqat o'zi ifodalangan bilimlarning mazmuniga ko'ra subektga bog'liq bo'lmasada (bu manoda u obektiv haqiqat deb ataladi), lekin u o'z ifodalanish shakli jihatdan subektga bog'liq bo'ladi. Ko'p hollarda haqiqat mazmuniga ko'ra obektiv, shakliga ko'ra nisbiydir.

Bilish nazariyasida nisbiy va absolyut haqiqat shakllari muhim o'rin tutadi. Absolyut va nisbiy haqiqatlar masalasi insoniyat rivojining malum bosqichida kishilarning bilish jihatidan murakkab tashkil topgan obektlar bilan aloqador bo'lgan, har qanday nazariyalar ushbu obektlarni tugal anglash davosini qilishga qodir bo'lmagan davrlardagi dunyoqarash muammosi sifatida yuzaga chiqqan.

Absolyut (mutlaq) haqiqat deganda o'z obektiga aynan mos bo'lgan va bilishning keyingi taraqqiyoti davomida inkor etilmaydigan bilim, xulosa va hukmlar tushuniladi.

Absolyut haqiqat -o'rganilayotgan obektlarning umumiy va alohida tomonlarini aniq-ravshan hamda voqelikning muayyan jihat va xususiyatlarini tugal bilishi, nisbiy haqiqatning keyingi bilish jarayonida ham saqlanib qoladigan mazmunini tashkil etishi, olam, undagi eng murakkab sistemalar to'g'risida hech qachon inkor qilinmaydigan to'liq bilimdir. Masalan, 1913 yilda XX asrning eng yirik fizigi Nils Bor o'zining mashhur to'ldiruvchanlik prinsipini tarflab berdi. Bu prinsipga ko'ra, haqiqatligi muayyan hodisalar guruhi uchun aniqlangan va tasdiqlangan bilim va nazariyalar yanada kengroq predmet sohasini qamrab olgan yangi, yanada chuqurroq bilim va nazariyalar paydo bo'lishi bilan mutlaqo noto'g'ri deb ulotirib tashlanmaydi, balki nisbiy haqiqat sifatida bu yangi nazariyalarning chegaraviy shakli yoki xususiy holati sifatida saqlanib qoladi. Klassik mexanika bilan nisbiylik nazariyasi, moddalar ximik tuzilishining klassik va hozirgi zamon nazariyasi va ko'p boshqa nazariyalar o'zaro ana shunday munosabatda bo'ladi. Nisbiy haqiqat - borliqdagi predmet va hodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan, bilish jarayonimizda tuzatilib, to'ldirilib borishi lozim bo'lgan bilimlarimizdir.

Har qanday mutlaq haqiqat nisbiy haqiqatlarning Cheksiz jamlanib borishidan vujudga keladi, har bir nisbiy haqiqatda esa mutlaq haqiqatning zarrasi, donasi mavjud bo'ladi. Ilm - fan taraqqiyotida har bir yangi bosqich nisbiy haqiqatlar sifatida mutlaq haqiqatning mazmuniga yangi - yangi zarralar qo'shib boradi. Borliq bepoyon va Cheksiz bo'lgani kabi, insonning uni bilishi ham Cheksiz davom etadi.

Haqiqat mavxum emas, balki aniq (konkret) bilimlardir. Har bir bilimning haqiqatligi malum joyga, vaqt va vaziyatga, kishi bilishining imkoniyatiga va darajasiga bog'liq. Hamma zamonlar, makonlar, hamma davr va har qanday sharoitda ham to'g'ri bo'ladigan, o'zgarmaydigan haqiqatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

Haqiqatni xatodan farq qiladigan mezon bormi? Bu savolga turli falsafiy oqimlar turlicha javob berib kelganlar.

Masalan, XX asrda neopozitivizm oqimi vakillaridan bazilari, haqiqatning mezoni, deb kogerensiya prinsipini (yani bilimning o'z-o'ziga mos kelishi) oladilar. Neopozitivizmning boshqa bir guruhi vakillari esa bilimlarning haqiqatlik mezoni sifatida verifikatsiya prinsipini yani, bilimlarni hissiy tajriba, kuzatish, eksperiment yo'llari bilan tekshirishni oladilar. Biroq bizga malumki, fanlarda paydo bo'lgan bazi g'oyalar va qarashlarning haqiqatligini bunday hissiy tajribalar asosida tekshirib bo'lmaydi.

Empiriokratitsizm (maxizm) tarafdorlari, xususan Bagdanov haqiqat mezoni sifatida bilimlarni, ko'pchilik tomondan olinganligini tushunadilar, ular ko'pchilik ham barovar adashishi va xato qilishi mumkinligini esdan chiqarib qo'yadilar.

Pragmatizm oqimi vakillari esa, har qanday bilimning haqiqatlik mezoni uning insonga keltiradigan foydasi bo'lishi kerak, deyishadi. Haqiqatda esa,

foydali bo'lish, foyda keltirish hali inson bilimlarining haqiqatligi mezoni bo'lmaydi.

Ekzistensializm falsafasi vakillarining bazilari bo'lsa, inson bilimlarining haqiqatligi mezoni har bir kishining o'z ehtiyoji, maqsad va manfaatlariga bog'likdir, deyishadi. Lekin, hech qachon turli kishilarning ehtiyoji, intilishlari bir-biriga to'la mos kelmasligini ular nazarda chetda qoldirishadi.

Bilimlarning haqiqatligi mezoni amaliy faoliyatdir. Amaliyot insonning dunyoga o'ziga xos munosabati usuli bo'lib, u tashqi olamdagi obektiv mavjud narsa va hodisalarga faol tasir etish, ularni o'zlashtirish, o'zgartirish va qayta qurish yo'li bilan insonning uni o'rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhitga kirib borish jarayonidir. Amaliyot bilish jarayonida hosil bo'lgan har bir bilimning haqiqatligini tasdiqlash bilan birga, bu bilimning cheklanganligini, xatoligini ham aniqlab beradi. Lekin amaliyotni ham haqiqat mezoni sifatida mutlaqlashtirish mumkin emas. Chunki inson bilimlarining haqiqatligi yoki xatoligi amaliyotda tasdiqlanishi to'liq bo'lmaydi, amaliyotda sinab ko'rish imkoniyati bo'lmagan bilimlar ham mavjud. Uning ustiga amaliyotning o'zi ham o'zgarib rivojlanib boradi. Shunga qaramasdan, amaliyot haqiqat mezoni sifatida insonning to'g'ri bilimlarini xato bilimlaridan farq qilishda katta ahamiyatga ega. Bu mezon, birinchidan, inson bilimlari borliqning to'g'ri yoki noto'g'ri inikosi ekanligini tasdiqlasa, ikkinchidan, u borliqni noto'g'ri aks ettiruvchi qarashlarning xatoligini ham ochib beradi.

Falsafa amaliyotga kategoriyalar, yani amaliyotning barcha shakllariga xos bo'lgan umumiy jihatlari nuqtai nazaridan yondoshadi.

Inson amaliyot orqali obektiv mavjud bo'lgan narsa va hodisalarga faol tasir etib, ularni o'zlashtirish, o'zgartirish yo'li bilan o'zini o'rab turgan tabiiy – ijtimoiy muhitga kirib boradi. Inson amaliy faoliyati borliqni o'zgartirishga qaratilgan jarayon bo'lib, u obektiv va subektiv tomonlar yig'indisidan iborat. Albatta, amaliy faoliyatning subektivligi insonning qobiliyati, maqsadga muvofiq hatti harakati, obektiv tomoni essa boshlang'ich material, faoliyat vositalari va olingan mahsulotni anglatadi.

Umuman olganda amaliyot insonning dunyoga, o'ziga xos munosabat usulidir.

Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari. Metod (yunoncha - usul) keng manoda yo'l ijodiy faoliyatning har qanday shakli kabi manolarni anglatadi. Metodologiya esa metod to'g'risidagi talimot bo'lib, u nazariy bilimlar va amaliy faoliyat tamoyillarini, usullarini o'rgatadi. U malum tizim to'g'risidagi talimotdir.

Har bir fan turli sohalar dunyoning u yoki bu tomonini o'rganar ekan, uning o'ziga xos tekshirish obekti mavjud. Mana shunga muvofiq har bir soha o'zining obektini o'rganish uchun turli metodlar ishlab chiqadi va uning yordamida o'sha o'rganishni yaxshilaydi va takomillashtiradi. Jumladan, tilshunoslikni o'rganish metodi bilan, biologiya metodi yoki matematikani o'rganish metodi bir- biridan farqlanadi.

Metod u yoki bu shaklda malum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig'indisi hamdir. U tamoyillar va talablar tizimi bo'lib, subektni

aniq vazifani bajarishga, faoliyatning shu sohada malum natijalarga erishish sari yo'naltiradi. U haqiqatni izlashda vaqt, kuchni tejaydi, maqsadga eng yaqin va oson yo'l bilan etishishga yordam beradi

Har qanday metod malum nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Nazariya reallikni aks ettirar ekan, undan kelib chiquvchi tamoyillar, qoidalar va x.k. orqali metodga aylana boradi va natijada yana nazariyaga qaytadi, subekt bilish jarayonida undan foydalanadi. Ilmiy bilishda nafaqat ilmiy natija, uning predmetining mohiyatini anglash balki unga eltuvchi yo'l, yani metod ham haqiqiy bo'lmog'i darkor. Predmet va metodni ayri holda tushunish mumkin emas. Metod har qanday tadqiqot boshlanishida to'la holda namoyon bo'lmasada, malum darajada predmetning sifat o'zgarishi bilan har safar yangidan shakllanadi. Predmetning xususiyatlari o'zgarishi bilan metod ham o'zgarib boradi. Demak, metodning haqiqiyligi tadqiqot (obekt) predmetining mazmuni bilan bog'liq.

Metod metodikada konkretlashadi. Metodika daliliy materiallarni yig'ish va saralash vositasi, aniq faoliyat turidir.

Ilmiy tadqiqot jarayoni tarixan ishlab chiqilgan metodlar asosida amalga oshiriladi. Hech kim hech qachon haqiqatni yo'qdan bor qila olgan emas. Albatta, olim izlanishlar, xatolar qurshovida harakat qiladi. Bazi hollarda bir narsani izlash jarayonida boshqa narsa yaratiladi.

Fanda, ko'p hollarda tanlangan metod tadqiqotning taqdirini hal qiladi. Aynan bir daliliy materialni turli metodlar asosida o'rganish ziddiyatli xulosalarga olib kelishi mumkin. Ilmiy bilishdagi metodni to'g'ri xarakterlar ekan, Bekon uni yo'lovchining yo'lini yorituvchi chiroq bilan qiyoslaydi. Ilmiy bilish jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Umumiy darajasiga ko'ra, ular keng va tor ko'lamda qo'llaniladi. Har qanday fan o'z predmetini o'rganishda u yoki bu obektning mohiyatidan kelib chiquvchi turli xususiy metodlardan foydalanadi. M: ijtimoiy jarayonlarni o'rganish metodi olamning ijtimoiy shakli, uning qonuniyatlari, mohiyatining xususiyatlari bilan belgilanadi. (O'qituvchi misol tariqasida tushuntirishi kerak.)

Metod o'z-o'zidan tadqiqotning muvaffaqiyatli bo'lishini taminlay olmaydi, chunki nafaqat yaxshi metod, balki uni qo'llash mahorati ham muhimdir. Ilmiy bilish jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Umumiy darajasiga ko'ra, ular keng yoki tor ko'lamda qo'llaniladi. Har qanday fan o'z predmetini o'rganishda y yoki bu obektning mohiyatidan kelib chiquvchi turli xususiy metodlardan foydalanadi. Masalan, ijtimoiy jarayonlarni o'rganish metodi olamning ijtimoiy shakli, uning qonuniyatlari, mohiyatining xususiyatlari bilan belgilanadi.

Metodlar umumiylik darajasi va amal qilish doirasiga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi. Ular: falsafa, fan: umumilmiy, xususiy ilmiy, fanlararo tadqiqot, ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlaridir.

Turli konkret vazifalarni hal qilishning zaruriy shartlaridan biri universal xususiyatiga ega bo'lgan umumiy falsafiy metodlarga murojaat qilishdir. Bu metodlar haqiqatni anglashda umumiy yo'lni ko'rsatadi. Mazkur metodlarga

falsafaning qonun va kategoriyalari, kuzatish va tajriba, taqqoslash, analiz, sintez, induksiya va deduksiya va xokazo taalluqli.

Agar maxsus metodlar obektning qonuniyatlarini o'rganishning xususiy usullari sifatida namoyon bo'lsa, falsafiy metodlar shu obektlarda namoyon bo'ladigan, alohida xususiyatlardagi harakat, taraqqiyotning eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi.

Eng qadimgi va keng tarqalgan falsafiy metodlardan biri dialektika bo'lsa, ikkinchisi metafizikadir. Bulardan tashqari sofistika, eklektika, analitik, intuiativ, fenomenologik, sinergetik, germeneytik kabi metodlar ham mavjud. (O'qituvchi yuqoridagi metodlar to'g'risida tushuncha berishi kerak.)

Fan metodlari – malum fan tarmog'iga kiruvchi yoki fanlar tutashgan joyda vujudga kelgan muayyan fan sohasida qo'llaniladigan usullar tizimidir. Har bir fundamental fan, mohiyat-etibori bilan, o'z predmetiga va o'ziga xos tadqiqot usullariga ega bo'lgan sohalar majmuidir. Umumilmiy tadqiqot metodlari - falsafa bilan maxsus fanlarning fundamental nazariy-metodologik qoidalari o'rtasida o'ziga xos «oraliq metodologiya» bo'lib xizmat qiladi.

Xususiy ilmiy metodlar – materiya harakatining asosiy shakliga mos bo'lgan muayyan fanda qo'llaniladigan bilish usullari, tamoyillari, tadqiqot usullari va tartib-tamoillari majmuidir. Mexanika, fizika, kimyo, biologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlarning metodlari shular jumlasidandir.

Fanlararo tadqiqot metodlari – asosan fan sohaları tutashgan joyda amal qiladigan (metodologiyaning turli darajasi elementlarini birlashtirish natijasida yuzaga kelgan) bir qancha sintetik va integrativ usullar majmui. Mazkur metodlar kompleks ilmiy dasturlarni amalga oshirishda keng qo'llaniladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlariga – etnometodologik, ideografik, dialog, tushunish va oqilona tushuntirish, hujjatlarni tahlil qilish, so'rovlar o'tkazish, proektiv, testlash, biografik va avtobiografik, sotsiometriya, o'yin metodlari kiradi. (Bu metodlar mazkur fanlarning predmeti bilan bog'liq maxsus vositalar, metod va amallardan foydalaniladi.)

Hozirgi zamon metodologiyasi. Metodologiyaning hozirgi rivojlanish bosqichining o'ziga xos xususiyati ilmiy muomalaga mutlaqo yangi tushunchalarni kiritish bilan bog'liq ekanligini ko'rish mumkin. Mazkur tushunchalarning aksariyati muayyan (xususiy) fanlar sohasi bilan bog'liqdir. Bunday tushunchalar qatoriga hozirda ancha mashhur bo'lgan bifurkatsiya, fluktuatsiya, dissipatsiya, attraktor, kumatoid (yunoncha–to'lqin), «case studies», «abduksiya», evrestika kabi innovatsion tushunchalarni kiritish mumkin.

Kumatoid - suzayotgan ob'ektni anglatadi va ob'ektlarning tizimli xususiyatini aks ettiradi. U vujudga kelishi, hosil bo'lishi, shuningdek yo'qolishi, parchalanishi mumkin.

«Case studies» atamasi pretsedentning, yani kuzatish ostida bo'lgan va tushuntirishning mavjud qonunlari doirasiga sig'maydigan individuallashtirilgan obektning mavjudligini aks ettiradi.

Abduksiya fikr yuritish orqali empirik faktlardan ularni tushuntiruvchi gipotezaga yuksalishni nazarda tutadi.

Shunday qilib, Metodologiya alohida metodlarning oddiy yig'indisi, ularning «mexanik birligi» ham emas. Metodologiya – turli darajadagi usul va tamoyillarning faoliyat sohalari, yo‘nalishlari, evristik imkoniyatlar, mazmunlar, tuzilmalar va hokozolarning murakkab, yaxlit hamda muvofiqlashtirilgan tizimi.

Ilmiy bilishda turli darajalarda, faoliyat sohalarida va yo‘nalishlarda turli-tuman metodlarning murakkab, dinamik va muvofiqlashtirilgan tizimi faoliyat ko‘rsatadi. Mazkur metodlar har doim tadqiqotning muayyan shartlari va predmetidan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Xulosa. Insonning bilish qobiliyati, bilish imkoniyatlari, umuman olganda, cheklanmagan. Uning bilish imkoniyatlari fanlarning va amaliyotning rivojlanishi bilan yanada ortib boradi. Insonning bilishi faqat konkret avlod hayoti uchungina cheklangan, xolos. Lekin bu bilish butun insoniyat hayoti uchun Cheksiz dir, inson Cheksiz dunyoni Cheksiz bila boradi. Dunyoda inson bilib olgan va hali bilib ulgurmagan narsalar va hodisalarning tomonlari, xususiyatlari bor, xolos. Lekin bu — inson ularni bilishi mumkin emas, degan manoni bildirmaydi, balki malum davr, malum vaqtda inson — hozir bilmagan bu tomonlar va xususiyatlarni bilib olishi mumkin.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Usul nima? Uning shakllari haqida so‘zlab bering.
2. Shaklan noaniq tafakkurlash usulining mohiyatini ochib bering.
3. Dialektika usulining mazmun-mohiyati haqida Forobiyning fikrlarini so‘zlab bering.
4. Dialektika usulining muqobillari sofistika, metafizika, eklektika haqidagi fikr-mulohazalaringizni bayon eting.
5. Bilish nima? Bilimning asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
6. Hissiy va aqliy bilishning xususiyatlari, shakllari haqida so‘zlab bering.
7. Haqiqat nima? Nisbiy hamda mutlaq haqiqatlarning o‘zaro munosabatlari qanday?
8. Haqiqatning mezonlari haqida nimalar deya olasiz?
9. Amaliyotning bilish jarayonidagi ahamiyati nimalardan iborat?
10. Ilmiy bilishning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
11. Ilmiy bilishning empirik darajasini tavsiflab bering.
12. Bilishning empirik darajasida qaysi usullardan foydalaniladi?
13. Ilmiy bilish nazariy darajasining xususiyatlari haqida so‘zlang.
14. Nazariy bilishning shakllariga nimalar kiradi?
15. Olam haqida ilmiy manzara yaratishda falsafiy g‘oyalarning ahamiyati nimalardan iborat?

7-mavzu: Mantiq

Kelib chiqishiga ko‘ra arabcha bo‘lgan “mantiq” (grekcha logos) atamasi “fikr”, “so‘z”, “aql”, “qonuniyat” kabi ma‘nolarga ega. Uning ko‘pma‘noliligi turli xil narsalarni ifoda qilishida o‘z aksini topadi. Xususan, mantiq so‘zi, birinchidan, obyektiv olam qonuniyatlarini (“obyektiv mantiq”, “narsalar mantig‘i” kabi iboralarda), ikkinchidan, tafakkurning mavjud bo‘lish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar o‘rtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan

qonun-qoidalar yig'indisini ("subyektiv mantiq" iborasida) va uchinchidan, tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi.

"Mantiq" so'zining paydo bo'lishi haqida gapiradigan bo'lsak, ilk bor Demokritning "Mantiq haqida yoki Kanon"¹ asarida ishlatgan. Lekin bu terminning doimiy qo'llanishiga ellinistlar, platonchilar, peripatetiklar va, ayniqsa, stoiklar sabab bo'lganlar. Shu bilan birga, stoiklar grammatikani (sintaksisni) va falsafiy mushohada tilini mantiqning tarkibiga kiritdilar hamda ritorika va dialektikani mantiq bilan uzviy bog'liq ilm turlari sifatida ajratdilar. Xususan, "Ritorika deb, – yaxshi muhokama qilishni, dialektika deb esa, savol-javoblar orqali vujudga keladigan tortishuvlar qoidalari haqidagi fanni tushundilar"².

Mantiq ilmining o'rganish obyektni aqliy mushohada, tafakkur tashkil etadi. "Tafakkur" arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilidagi "fikrlash", "aqliy mushohada" so'zlarining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Tafakkur bilishning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tutgan o'rni, bilishning boshqa shakllari bilan bo'lgan munosabatini aniqlab olish zarur.

Bilish voqelikning, shu jumladan, ong hodisalarining inson miyasida subyektiv, ideal obrazlar shaklida aks etishidan iborat. Bilishning maqsadga muvofiqligini, yaxlitligini, tizimlilikini aql, ya'ni tafakkur belgilaydi. Tafakkurning mantiq obyekti sifatidagi o'ziga xosligi va bilishda tutgan o'rni to'g'risida aniq tasavvur hosil qilish uchun bilishning manbalari, turlari, darajalari, metodlarini ifoda etuvchi ba'zi fundamental tushunchalarning ma'no-mazmuni va o'zaro munosabatini qisqacha ko'rib chiqamiz.

Aql (aqliy mushohada, tafakkur) insonga xos buyuk hislat, ne'matdir. Aql (lot. Rationalis; yun. nus, fronesis; arab. al-aql – asoslangan, maqsadga muvofiq) – insonga o'ylash, fikrlash, anglash va xotirlash, xulosa chiqarish imkonini beradigan qobiliyati, noyob ma'naviy hodisa. Bizning maqsadimiz kontekstida "aql", "aqliy mushohada", "tafakkur" tushunchalarini bir xil ma'noga ega deb olish mumkin. Inson hayoti, faoliyati aqliy mushohada asosida qurilgan bo'ladi; amalga oshiradigan har bir ishida maqsad mavjud bo'lib, unda, odatda, "mantiqiy ish" izlarini topish mumkin. Hosil qilingan xulosa, unga taya'ni b sodir qilinadigan amaliy harakat, uning to'g'ri yoki xato bo'lishidan qat'i nazar, fikrlash, tafakkur natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

Aql, tafakkur bilish manbalaridan biridir. U bilishning boshqa vositalari, xususan, hissiy mushohada (sezgi, idrok, tasavvur), irratsionallik (masalan, intuitsiya) bilan birgalikda mavjud. Ularning o'ziga xos xususiyatlari hamda munosabatlari to'g'risida turli xil qarashlar mavjud. Masalan, Aristotel aqlning bilishdagi rolini yuksak baholagan, uning bir qancha shakllarini, xususan, nazariy va amaliy aqlning nus va fronesis, sust va faol shakllarini farqlagan. Islomda, xususan, Kalomda aqlning cheksiz imkoniyatlarga egaligi ta'kidlanadi.

¹ Sext, Emp. Adv. Math. VII. 16.

² Луканин Р.К. Органон Аристотеля. –М.: Наука, 1984. –С.5.

Unga ko'ra, Allohning o'zi – oliy aql, donishmandlik sohibi. Unda inson aqli tufayli o'z his-tuyg'ularini boshqaradi, tartibga soladi, olgan bilimlarining chin yoki xato ekanligini aniqlaydi va eng muhimi, Xoliq tomonidan yaratilganini bilishga muvaffaq bo'ladi, degan fikr mavjud. Lekin ba'zi islom ilohiyotchilari aqlning inson faoliyatida tutgan o'rnini yuqori baholamaydi. Xususan, G'azzoliy, o'z tadqiqotlari asosida, "Aql o'zining ojiz va notavonligini tushunib yetish uchungina kerak", degan xulosaga keladi. Tasavvufni e'tirof etgan Alisher Navoiy asarlarida esa, aql bilan bog'liq bo'lgan, uning turli sifatlarini ifoda etadigan iboralarni uchratamiz. Ular "aql ko'yi", "aql xirmoni", "aql kuchi", "aql-hush", "o'tkir zehn", "fahm-farosat", "aql quvvati", "aql-farosat", "aqldan ozgan", "xudbin" kabilardir¹.

Aql so'ziga ma'nosi bo'yicha "intellekt" so'zi yaqin turadi. Intellekt (lot. Intellektus – aql, idrok, zehn) – keng ma'noda kishilarning voqea-hodisa mohiyatini to'laligicha bilishga asoslangan va u orqali namoyon bo'ladigan faoliyatini ifodalaydi. Intellekt kishilarning aql, idrok, zakovat, ma'naviy jihatdan yetuklik darajasini ham bildiradi.

Aql, tafakkur ratsional bilish bo'lgani uchun uni ba'zan ratsionallik termini bilan ham ifodalashadi. Aqlni bilishning yagona samarali vositasi deb hisoblaydiganlar ratsionalizm (lot. Rationalis, ratio – aql) oqimini tashkil etadilar. Ratsionalizm – sensualizm (lot. his, sezgi)ga qarama-qarshi bo'lgan ta'limot. Agar ratsionalizm aql, tafakkur chin bilim hosil qilish haqiqatni o'rnatishning asosi va mezoni deb hisoblansa hamda uning bilishdagi ahamiyati bo'rttirib tavsiflansa, sensualizm hissiy mushohadaning bilishdagi roli mutlaqlashtiriladi.

Ratsionalizmga qarama-qarshi bo'lgan boshqa falsafiy oqim – irratsionalizm inson mohiyatini belgilab beruvchi asos sifatida aql emas, insonning mavjudligi, irodasi, ruhiyati, ongsizligi kabi fenomenlari asoslanadi. Boshqacha aytganda, irratsionalizm inson ruhiyatining ratsionallik doirasidan tashqariga chiqadigan turli jihatlarini, masalan, irodani, intuitsiya'ni , ongsizlikni bilishning muhim vositalari sifatida tavsiflaydi. Irratsionalizm bilishning noaqliy (aqldan quyi yoki yuqori) bosqichlari mavjudligini tan oladi hamda ularning haqiqatni anglashdagi o'rnini ochib berishga e'tibor qaratadi.

Aqliy mushohadaning yaratadigan mo'jizasi, ayniqsa, to'g'ri fikrlashda, aql kuchini to'g'ri yo'naltirishda namoyon bo'ladi. O'rnatilgan har bir ilmiy qonun, ilgari surilib, chinligi asoslangan har qanday g'oya, yaratilgan barcha san'at asarlari aynan ana shu *to'g'ri tafakkur*, ya'ni *fikrni mantiqan to'g'ri qurish* natijasidir. Ba'zi hollarda hissiy tajriba, ya'ni sezish, idrok etish, yaqqol tasavvur qilish natijalariga taya'ni b xulosa chiqarish bilan cheklanadilar. Vaholanki, hissiyot yakka predmetlarni, ularning mavjud holatini, harakati, o'zaro ta'sirini qayd etish bilan cheklanadi. Aql esa ularga xos o'xshashlik, umumiylilikni, muayyan sharoit mavjud bo'lgan barcha hollarda uning takrorlanib turishini ilg'aydi va shu asosda ularni ayrim sinflarga birlashtirib,

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009, Б.56.

ular bilan turli mantiqiy amallarni bajaradi, nazariy qurilmalarni yaratadi, masalan, o‘simliklar, hayvonlar sinflarini, makro-mikro-megadunyolarni bilish obyektlariga aylantiradi. “Kvant mexanikasi”, “elementar zarrachalar nazariyasi”, “zamonaviy atomizm” tushunchalari virtual (ko‘zga ko‘rinmaydigan) obyektlarni ifoda etadi, ularni faqat aql ko‘zi yordamida ko‘rish, tafakkur vositasida tushuntirish mumkin.

Shuningdek, aql, tafakkur faqat bugungi kunda tajribamizda, ko‘z oldimizda bo‘lgan narsalar haqidagina emas, balki o‘tmish va kelajak to‘g‘risida mulohazalar yuritish, ayrim hodisalarning mavjudligini oldindan aytish, asosli bashoratlar qilishning imkoniyatini ham beradi.

Aqlning tabiati, bilishdagi imkoniyatlari haqida gapirar ekanmiz, albatta, uning bilish manbalaridan faqat biri ekanligi, uning boshqa bilish o‘choqlari, vositalari, tajriba bilan uzviy bog‘liq ekanligini yoddan chiqarmasligimiz lozim. Xususan, tafakkur, aql kundalik hayotiy tajribamizga tayanadi, undan oziqlangani holda hayotiy tushunchalarni yaratadi va bu bilan mazkur tushunchalarni ilmiy asosda talqin etish, aniqlashtirish uchun zamin tayyorlaydi. Masalan, har kuni Quyoshning Sharqdan chiqib, G‘arbga botishini kuzatamiz, u huddi Yer atrofida aylanayotgandek bo‘lib tuyuladi. Ana shu kundalik tajriba natijasiga taya‘ni b, Ptolomey geotsentrik nazariya‘ni (Yer markazi bo‘lgan Quyosh sistemasi haqidagi ta‘limotni) yaratdi. Bilish, tafakkur rivoji, xususan, astronomiya sohasidagi keyingi tadqiqotlar Yerning dumaloq planeta ekanligini, uning o‘z o‘qi va Quyosh atrofida aylanishini ko‘rsatdi. Bu Kopernikning geliotsentrik nazariyasining (Quyosh markaz bo‘lgan sistemaning) yaratilishida o‘z ifodasi va isbotini topdi. Boshqa bir misol keltiramiz. Momaqaldiroq va chaqmoq chaqilishi kundalik tajribada ikki xil hodisa bo‘lib tuyuladi. Ilmiy izlanishlar ularning o‘zaro aloqador ekanligini – bitta hodisaning ikki xususiyati ifodasi sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Ularning oldinma-kekin sodir bo‘lishi yorug‘lik va tovush tezliklari orasidagi farq bilan belgilanishi ma‘lum bo‘ldi.

Bu misollar shundan dalolat beradiki, kundalik tajribada predmet va hodisalar hissiy mushohada, idrok vositasida qabul qilinadi va ularga bevosita asoslangan holda mulohazalar hosil qilinadi. Ular bilish obyektining tashqi tomonidan namoyon bo‘lishini tushuntiradi, xolos. Predmetning asl tabiati, mohiyatini tushuntirish uchun aqlning faol ishtiroki, yuqori darajada abstraktlashgan tafakkurning kuchi talab etiladi. Bu nazariy bilish bosqichiga o‘tish, bilish predmetining tabiatini, mohiyatini belgilovchi muhim xususiyatlari, ular asosida yaratiladigan ideallashtirilgan obrazlari, modellari to‘g‘risida mulohazalar hosil qilish, ularni isbotlash orqali sodir bo‘ladi. Nazariy tafakkurda predmetlar turli mantiqiy sinflarga birlashtiriladi, ular turli xil holatlarida olib o‘rganiladi, natijalari izchil va asosli tarzda bayon qilinadi.

Demak, predmet mohiyatini, uning asl tabiatini, unga xos qonuniyatlarni o‘rnatish, ularni muayyan nazariy sistemalarda bayon qilish asosida tushuntirish mumkin. Bunga erishish uchun esa to‘g‘ri fikrlash qoidalarini, mantiq qonunlarini o‘rganish, ulardan nazariy bilim va amaliy muhokama yuritishda samarali foydalanish lozim. Bu mantiqning maqsadi, vazifasini tashkil etadi.

Aqliy mushohada, tafakkurning boshqa bilish manbalari bilan bo'lgan munosabatini aniqroq tasavvur qilish uchun ularning o'ziga xosliklari, bilishdagi vazifalari, imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish zarur.

Bilish, yuqorida aytib o'tilganidek, murakkab, ziddiyatli, turli xil darajalarda va shakllarda amalga oshadigan jarayondir. Uning dastlabki bosqichini **hissiy bilish** – insonning sezgi organlari yordamida bilishi tashkil etadi. Bu bosqichda predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari va munosabatlari, ya'ni ularning tashqi tomonida bevosita namoyon bo'ladigan va shuning uchun ham inson bevosita seza oladigan belgilari haqida ma'lumotlar olinadi.

Hissiy bilish uch shaklda: sezgi, idrok va tasavvur shaklida amalga oshadi. **Sezgi** predmetning birorta tashqi xususiyatini (masalan, rangini, shaklini, ta'mini) aks ettiruvchi yaqqol obrazdir. **Idrok** predmetning yaxlit yaqqol obrazi bo'lib, u mazkur predmet haqidagi turli xil sezgilarni sintez qilish natijasida hosil bo'ladi. Alohida olingan sezgilardan farqli o'laroq, idrok berilgan predmetni boshqa predmetlardan (masalan, olmani behidan, nokdan va shu kabilardan) farq qilish imkonini beradi. **Tasavvur** esa avval idrok etilgan predmetning obrazini ma'lum bir signallar (berilgan predmet bilan ma'lum bir umumiylikka ega bo'lgan boshqa predmet, hodisalar) ta'sirida miyada qayta hosil qilishdan yoki shu va boshqa obrazlar negizida yangi obraz yaratishdan iborat hissiy bilish shaklidir. Masalan, tanishingizga o'xshagan kishini uchratganda tanishingizni eslaysiz yoki qurmoqchi bo'lgan imoratingizni mavjud imoratlar obrazi yordamida yaqqol his qilasis.

Hissiy bilishning barcha shakllariga xos bo'lgan xususiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, hissiy bilish obyektning (predmetning yoki uning birorta xususiyatining) subyektga (individda, to'g'rirog'i, uning sezgi organlariga) bevosita ta'sir etishini taqozo etadi. Tasavvur ham bundan istisno emas. Unda obrazi qayta hosil etilayotgan (yoki yaratilayotgan) predmet emas, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa predmet – signal ta'sir etadi.

Ikkinchidan, hissiy bilish shakllari predmetning tashqi xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiradi.

Uchinchidan, hissiy obraz predmetning yaqqol obrazidan iborat.

To'rtinchidan, hissiy bilish konkret individlar tomonidan amalga oshirilganligi uchun ham har bir alohida holda konkret insonning sezish qobiliyati bilan bog'liq tarzda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

Beshinchidan, hissiy bilish bilishning dastlabki va zaruriy bosqichi hisoblanadi. U predmetning realligini, ya'ni mavjudligini ko'rsatadi va shu tariqa fikrlash predmetini shakllantiradi. Uningsiz bilish mavjud bo'la olmaydi. Chunki inson olam bilan, dastlab, o'zining sezgi organlari orqali bog'lanadi. Bilishning keyingi bosqichi, boshqa barcha shakllari oxir-oqibatda sezgilarimiz bergan ma'lumotlarga tayanadi.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, hissiy bilish tafakkur bilan uzviy bog'liq. Xususan, nazariy bilimlarning chinligi, pirovard natijada, empirik talqin qilish yo'li bilan, ya'ni tajribada bunday bilimlarning obyektini qayd etish orqali

asoslanadi. O'z navbatida, hissiy bilish, umuman olganda, aql tomonidan boshqarilib turadi, bilish oldida turgan vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi, ijodiy fantaziya elementlari bilan boyitiladi. Masalan, guvohlarning bergan ko'rsatmalari asosida jinoyatchining portreti (masalan, kompyuter yordamida fotoroboti) yaratiladi, yaqqol his qilinadi va qidiriladi.

Lekin, shunga qaramasdan, hissiy bilish o'z imkoniyatlari, chegarasiga ega. U bizga alohida olingan predmetlar (yoki predmetlar to'plami), ularning tashqi belgilari haqida ma'lumot beradi. Unda mavjud predmetlar o'rtasidagi aloqadorlik (masalan, muz bilan havoning harorati o'rtasidagi bog'lanish) o'rganilmaydi, predmetlarning umumiy va individual, muhim va nomuhim, zaruriy va tasodifiy xususiyatlari farq qilinmaydi.

Bundan tashqari, ba'zi hollarda hissiyotimiz bizni aldab qo'yadi. Uning asosiy sabablari inson sezgi a'zolari imkoniyatlarining chegaralanganligi va shuningdek, predmetning mohiyatini belgilaydigan muhim xususiyatlarning hamma vaqt ham tashqaridan aniq, ravshan ifodalanmasligidan iborat. Masalan, uzoqdan sizga qarab yurib kelayotgan kishini tanishingizga o'xshatasiz, lekin yaqinroq kelganda uning boshqa kishi ekanligi ma'lum bo'ladi. Boshqa bir misol. Endi tanishgan kishingiz haqidagi dastlabki taassurot (bu, odatda, uning tashqi tomonidan ko'rinishiga qarab hosil qilinadi) ba'zan u bilan muloqotda bo'lgandan keyin o'zgaradi. Mana shu o'rinda "Kiyimiga qarab kutib olishadi, aqliga qarab kuzatishadi" degan maqolning hissiy bilish bilan aql o'rtasidagi o'zaro munosabatni, farqni yaxshi ifoda qilishini ta'kidlash lozim. Yuqorida qayd etib o'tilgan holatlar tafakkurga bo'lgan ehtiyojni, uning bilishdagi tutgan o'rnini chuqur anglashga yordam beradi.

Predmet va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. **Tafakkur** bilishning yuqori bosqichi bo'lib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular o'rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya'ni qonuniy bog'lanishlar aks ettiriladi. Tafakkur quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

1. Tafakkurda voqelik abstraktlashgan va umumlashgan holda in'ikos qilinadi. Hissiy bilishdan farqli o'laroq, tafakkur bizga predmetning nomuhim, ikkinchi darajali (bu, odatda, bilish oldida turgan vazifa bilan belgilanadi) belgilaridan abstraktlashgan (fikran chetlashgan, mavhumlashgan) holda, e'tiborimizni uning umumiy, muhim, takrorlanib turuvchi xususiyatlariga va munosabatlariga qaratishimizga imkon beradi. Xususan, turli kishilarga xos individual belgilarni (xulq-atvor, temperament, qiziqish va shu kabilar) e'tibordan chetda qoldirgan holda ular uchun umumiy, muhim belgilarni, masalan, ongga ega bo'lish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish, maqsadga muvofiq holda faoliyat yuritish kabi hislatlarni ajratib olib, "inson" tushunchasini hosil qilish mumkin. Umumiy belgilarni aniqlash predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni, bog'lanish usullarini o'rnatishni taqozo etadi. Turli xil predmetlar fikrlash jarayonida o'xshash va muhim belgilariga ko'ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa ularning mohiyatini tushunish, ularni xarakterlaydigan qonuniyatlarni bilish imkoniyati vujudga keladi. Masalan, yuqorida keltirilgan «inson» tushunchasida barcha kishilar bitta mantiqiy sinfga

birlashtirilib, ular o'rtasidagi muhim bog'lanishlar (masalan, ijtimoiy munosabatlar) bilib olinadi.

2. Tafakkur borliqni nafaqat bevosita, balki bilvosita aks ettira oladi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar bevosita murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda hosil qilinishi mumkin. Fikrlash bunda predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, bolaning xulq-atvoriga qarab uning qanday muhitda tarbiya olganligi haqida fikr yuritish mumkin. Tafakkurning mazkur xususiyati, ayniqsa, xulosaviy fikr hosil qilishda aniq namoyon bo'ladi.

3. Tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiga ega bo'lmagan narsalar – yuqori darajada ideallashtirilgan obyektlar (masalan, absolyut qattiq jism, ideal gaz kabi tushunchalar)ni yaratish, turli xil formal sistemalarni qurish bilan kechadi. Ular yordamida predmet va hodisalarning eng murakkab xususiyatlarini o'rganish, hodisalarni oldindan ko'rish, bashoratlar qilish imkoniyati vujudga keladi.

4. Tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr ideal hodisadir. U faqat tilda – moddiy hodisada (tovush to'lqinlarida, grafik chiziqlarda) reallashadi, boshqa kishilar bevosita qabul qila oladigan, his etadigan shaklga kiradi va shu tariqa odamlarning o'zaro fikr almashish vositasiga aylanadi. Boshqacha aytganda, til fikrning bevosita voqe bo'lish shaklidir.

“TAFAKKUR SHAKLI” VA “TAFAKKUR QONUNI” TUSHUNCHALARI

Tafakkur uch xil shaklda: tushuncha, mulohaza (mulohaza) va xulosa chiqarish shaklida mavjud. **Tafakkur shakli** fikrning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog'lanish usuli, uning strukturasi (tuzilishi)dir. Fikrlash elementlari deganda, predmetning fikrda ifoda qilingan belgilari haqidagi axborotlar tushuniladi. Tafakkur shaklining tabiatini konkret misollar yordamida ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, ayrim predmetlar, ularning sinfi (to'plami) kishilar tafakkurida turli xil mazmunga ega bo'lgan tushunchalarda aks ettiriladi. Masalan, “davlat” tushunchasida o'zining maydoniga, aholisiga, boshqaruv vositalariga ega bo'lgan siyosiy tashkilot aks etadi. «Ilmiy nazariya» tushunchasida esa predmetlarning birorta sohasiga oid bo'lgan va ular haqida yaxlit tasavvur beradigan, ma'lum bir metod yordamida qurilgan tushunchalar sistemasi ifoda etilgan. Mazmun jihatdan turli xil bo'lgan bu tushunchalar mantiqiy shakliga ko'ra bir xildir: har ikkalasida predmet uning muhim belgilari orqali fikr qilingan «o'z maydoniga egaligi», «aholisining mavjudligi», «boshqaruv vositalariga egaligi», «siyosiy tashkilotdan iboratligi» davlatning muhim xususiyatlari hisoblanadi. Xuddi shuningdek, «predmetlarning birorta sohasiga aloqadorligi», «predmet haqida yaxlit tasavvur hosil qilishga imkoniyat berishi», «ma'lum bir metod yordamida qurilishi», «tushunchalar sistemasi shaklida bo'lishi» ilmiy nazariya'ning muhim belgilari hisoblanadi. Agar tushuncha aks ettirayotgan predmetni A bilan, unda fikr qilinayotgan muhim belgilarni, ya'ni fikrlash elementlarini a, v, s,..., n bilan belgilasak, tushunchaning mantiqiy strukturasi A (a, v, s,..., n) shaklida simvolik tarzda ifodalash mumkin.

Mulohazalarda(mulohazalarda) predmet bilan uning xossasi, predmetlar o'rtasidagi munosabatlar, predmetning mavjud bo'lish yoki bo'lmaslik fakti haqidagi fikrlar tasdiq yoki inkor shaklda ifoda etiladi. Masalan, «O'zbekiston - suveren demokratik respublika» degan mulohazada predmet (O'zbekiston) bilan uning xossasi (suveren demokratik respublika ekanligi) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. «Axloq huquq bilan uzviy aloqada» degan mulohazada ikkita predmet (axloq va huquq) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. Mazmun jihatdan turli xil bo'lgan bu mulohazalar tuzilishiga ko'ra bir xildir: ularda predmet haqidagi tushuncha (S) bilan predmet belgisi haqidagi tushuncha (P) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan, ya'ni R ning S ga xosligi tasdiqlangan. Umumiy holda mulohazaning mantiqiy strukturasi (mantiqiy shaklini) S–R formulasi yordamida ifoda etish mumkin.

Xulosa chiqarishda ham yuqoridagiga o'xshash holatni kuzatish mumkin. Masalan,

“Harbiy xizmatchi – Vatan himoyachisi”.

“Saidov – harbiy xizmatchi”.

Demak, “Saidov – Vatan himoyachisi”.

yoki

“Davlat chegaralari daxlsizdir”.

“O'zbekiston Respublikasi – davlat”.

Demak, “O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralari daxlsizdir” kabilar.

Bu xulosa chiqarish hollari mazmuni bo'yicha turlicha bo'lishiga qaramasdan, bir xil mantiqiy strukturaga ega. Har ikkalasida xulosani tashkil etuvchi tushunchalar xulosa chiqarish uchun asos bo'lib xizmat qilayotgan mulohazalarda uchinchi bir tushuncha (birinchi misolda – “harbiy xizmatchi”, ikkinchi misolda – “davlat” tushunchasi) orqali bog'langan.

Yuqoridagi keltirilgan misollardan tafakkur shaklining fikrning konkret mazmunidan nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lishi va, demak, o'ziga xos qonuniyatlarga egaligi ma'lum bo'ladi. Shuning uchun ham mantiqda uni alohida o'rganish predmeti sifatida olib qarash mumkin.

Tushuncha, mulohaza (mulohaza) va xulosa chiqarish tafakkurning universal mantiqiy shakllari, uning asosiy strukturaviy elementlari hisoblanadi. Muhokama yuritish ana shular va ularning o'zaro aloqaga kirishishi natijasida vujudga keladigan boshqa mantiqiy strukturalar (masalan, muammo, gipoteza, nazariya, g'oya va shu kabilar)da amalga oshadi.

Muhokama yuritishda ishonchli natijalarga erishishning zaruriy shartlari qatoriga fikrning chin bo'lishi va formal jihatdan to'g'ri qurilishi kiradi. Chin fikr o'zi ifoda qilayotgan predmetga muvofiq keluvchi fikr hisoblanadi (masalan, “Fermer – tadbirkor”). Xato fikr predmetga mos kelmaydigan fikrdir (masalan, “Fermer – tadbirkor emas”). Fikrning chin yoki xato bo'lishi uning mazmuniga tegishli xususiyatlaridir.

Fikrning chin bo'lishi bilishning bosh maqsadi bo'lib, u zaruriy ravishda muhokama yuritish jarayonida fikrning formal jihatdan to'g'ri qurilishini taqozo qiladi. Bu fikrning shakliga taalluqli bo'lib, tafakkurda hosil bo'ladigan turli xil

mantiqiy strukturalarda sodir bo'ladigan har xil mantiqiy amallarda o'z aksini topadi.

Fikrni mantiqan to'g'ri qurishga tafakkur qonunlari talablariga rioya qilgandagina erishish mumkin. **Tafakkur qonuni** muhokama yuritish jarayonida fikrlar (fikrlash elementlari) o'rtasidagi mavjud zaruriy aloqalardan iborat. Tafakkur qonunlari mazmunidan kelib chiqadigan, muhokamani to'g'ri qurish uchun zarur bo'lgan talablar fikrning aniq, izchil, yetarli darajada asoslanishidan iborat. Muhokamani to'g'ri qurish bilan bog'liq talablar haqida gapirganda, birinchi navbatda, ularning muayyan prinsiplar, qoidalar tarzida, ya'ni to'g'ri tafakkur prinsiplari sifatida o'rnatilishi va amal qilishiga e'tibor berish zarur. Mazkur qoidalarning buzilishi muhokamaning noto'g'ri qurilishiga sabab bo'ladi. Bunda, xususan, chin fikrlardan xato xulosa chiqishi (masalan, "Qonun – rioya qilish zarur bo'lgan huquqiy hujjat", "Buyruq qonun emas", demak, "Buyruq rioya qilish zarur bo'lgan huquqiy hujjat emas") yoki xato qurilgan muhokamadan chin xulosa chiqishi (masalan, "Barcha moddiy jismlar – kimyoviy elementlar" (bu xato), "Temir – moddiy jism", demak, "Temir – kimyoviy element") mumkin.

Tafakkur ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni turli xil tomondan, xususan, mazmuni va shakli (strukturasi) bo'yicha, tayyor holda yoki kelib chiqishi va taraqqiyotida olib o'rganish mumkin. Bularning barchasi mantiq ilmining vazifasini tashkil etadi, uning turlicha metodlardan foydalanishiga, har xil yo'nalishlarga ajralishiga sabab bo'ladi.

FORMAL MANTIQNING PREDMETI

Keng ma'noda **mantiqni tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fan**, deb atash mumkin. Hozirgi paytda uning formal mantiq, dialektik mantiq va matematik mantiq kabi yo'nalishlari farq qilinadi. **Formal mantiq** tafakkurning strukturasi fikrning konkret mazmuni va taraqqiyotidan chetlashgan holda, nisbatan mustaqil ravishda olib o'rganadi. Uning diqqat markazida muhokamani to'g'ri qurish bilan bog'liq qoidalar va mantiqiy amallarni muhokama etish yotadi.

Formal mantiqqa to'g'ri tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi falsafiy fan, deb ta'rif berish mumkin.

Dialektik mantiq, formal mantiqdan farqli o'laroq, tafakkurni uning mazmuni va shakli birligida hamda taraqqiyotida olib o'rganadi. Matematik mantiq esa tafakkurni matematik metodlar yordamida tadqiq etadi. U hozirgi zamon matematikasining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, tafakkurni mantiqiy hisoblash deb ataladigan yuqori darajada abstraktlashgan va formallashtirilgan sistemada tahlil qiladi.

Biz o'rganadigan fan formal mantiqdur. U Aristotel davridan beri dunyoning barcha mamlakatlari oliy o'quv yurtlarida, ba'zilarida litsey va kollejlarda va hatto, o'rta maktablarda o'qitib kelinadi. Lekin shu kungacha mantiq bo'yicha yaratilayotgan adabiyotlar Aristotel "Organon"ida tadqiq etilgan masalalar-terminlar(tushunchalar), mulohazalar, sillogizmlar hamda ular bilan bog'liq xulosa chiqarishning boshqa turlari, xususan, ilmiy metod, ehtimollik va mantiqiy xatolarga bag'ishlangan bo'lsa-da, bilish tarixi davomida uning

predmetiga doir mutaxassislar qarashlarida ixtiloflar mavjud. Xususan, “Turli mantiq maktablari, masalan, an’anaviy, lingvistik, psixologik, epistemik-mantiqiy va matematik mantiq maktablari turli tillardan foydalanishadi, ularning har biri boshqalarining yondashuvini mantiqqa aloqasi yo‘q deb hisoblab, ularni tanqid qiladi”¹. Masalan, Morris Koen va Yernest Nagellarning fikricha, “Mantiqni turli xil asoslarning adekvatligi va isbotlash kuchi masalasini tadqiq etadi deb aytish mumkin. Lekin an’anaga ko‘ra, u isbotlash nimadan tashkil topishini(ya’ni, strukturasini-M.Sh.) o‘rganadi, ya’ni yetarli va rad etib bo‘lmaydigan asoslar bilan ish ko‘radi”². Mazkur qarashning, Aristotel tomonidan yaratilgan mantiq o‘zagini sillogistik nazariya va u bilan bog‘liq isbotlash to‘g‘risidagi ta’limot tashkil etadi, degan fikr bilan hamohangligini payqab olish qiyin emas. To‘g‘ri, xulosa chiqarish va isbotlash formal mantiqning asosiy muammosi hisoblanadi, chunki u o‘z ichiga tushuncha, mulohazalarni oladi. Ayni paytda, ular maxsus tadqiq qilinmasa, mohiyati ochilmaydi, ko‘p tomonlari noma’lumligicha qoladi. Busiz zamonaviy mantiq, xususan, predikatlar hisobini tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Shuni ham alohida ta’kidlash joizki, formal mantiq hozirgi paytda o‘zining maxsus formallashgan tiliga, to‘g‘ri muhokama yuritish uchun zarur bo‘lgan samarali mantiqiy metodlari va usullariga, konseptual vositalariga ega.

Mantiq fanining yo‘nalishlari

Formal mantiq fikrlashning tuzilishi va uning qonunlari haqidagi fandır. Formal mantiq bilimning konkrent mazmuni, tafakkurning rivojlanishi jarayonini o‘rganishni o‘zidan soqit qiladi. U fikrlashning mantiqiy strukturasini, shaklini o‘rganadi, uni xarakterlaydigan qonunlarni o‘rnatadi. Bu, ayniqsa, zamonaviy (simvolik) mantiqning turli yo‘nalishlarida o‘zining yaqqol ifodasini topadi. Mantiqiy shakllarni simvollar yordamida ifoda etish ularning aniqligi va adekvatligi, qo‘llanish sohasini kengaytiradi. Buni quyidagi misollar bilan tushuntirish mumkin. Masalan, “Hamma ziyolilar aqliy mehnat bilan shug‘ullanadilar”, “Hamma kapalaklar hasharotdir” degan fikrlarning mazmuni turlicha bo‘lsa-da, ularning tuzilishi, shakli bir xildir. Shuning uchun ularni “Hamma S – R dir” yoki “Hamma p – q dir”, deb ifodalash mumkin. Mazkur formuladan foydalanib, yana boshqa ko‘plab mulohazalarni hosil qilish mumkin. Bu mulohazalar klassik mantiqda, ya’ni an’anaviy formal mantiqda, odatda, ikki qiymatlidir, ya’ni ular chin yoki xato bo‘ladi.

Zamonaviy formal (simvolik) mantiqning turli yo‘nalishlarida (ular birgalikda noklassik mantiq deb nomlanadi) mulohazalarning chinligi turli darajadagi ehtimollikdan iborat bo‘lishi, ya’ni ko‘p qiymatli (ko‘p ma’noli) bo‘lishi mumkin. Shunga muvofiq ravishda ko‘p ma’noli noklassik mantiq turlari shakllangan.

Ko‘p ma’noli mantiq hozirgi zamon noklassik mantig‘ining bir tarmog‘i bo‘lib, fikrlashni “chin”, “xato”, “qisman chin”, “qisman xato” kabi

¹ Morris R.Cohen, Ernest Hagel. An Introduction to Logic and the Scientific Method. New York. 2007.p.9.

²Ўша асаp-Б.32.

tushunchalar orqali ifodalaydi. Agar umumiy formal mantiqda mulohazalar ikki qiymatli (chin yoki xato) bo'lsa, ko'p ma'noli mantiqda mulohazalar uchta va undan ortiq qiymatlidir. Shuning uchun bu mantiq "ko'p ma'noli mantiq" deb yuritiladi. Bu mantiqda eng oddiy sistema uch ma'nolidir. Masalan, Siz "BMTning Nizomini bilasizmi?" degan savolga "ha", "yo'q", "qisman bilaman" kabi javoblarni olish mumkin.

Ko'p ma'noli mantiqning bir qanchasi matematika va mantiq kesishgan joyda vujudga kelgan bo'lib, ularning ba'zilar asosida Kantor to'plam nazariyasi duch kelgan paradokslar sababini topishga urinish yotadi. Ma'lumki, nemis olimi Kantor ishlab chiqqan to'plam nazariyasi bir necha hal qilib bo'lmaydigan paradokslar bilan to'qnashib, ularning sababi aniqlanmagandan so'ng, undan qutilishga urinish yo'lida logitsizm, konstruktivizm, intuitsionizm kabi oqimlar paydo bo'ladi. Ularda paradoks bilan bog'liq ziddiyatlarni zamonaviy formal mantiq asosida hal qilishga urinish kuzatiladi.

Induktiv mantiq – noklassik mantiq yo'nalishlaridan biri bo'lib, unda induksiya, shu jumladan, matematik induksiya, faktlar etishmovchiligi sharoitida, chinlik ehtimoli qanday bo'lishidan qat'i nazar, muammoni hal etish yo'lida muayyan mulohazalar hosil qilishga imkon beradi, degan xulosaga kelinadi.ga muayyan matematik induksiya. Induktiv mantiq prinsiplari XX asr olimlari L.E.Brauer va A.Geytinglar tomonidan ishlab chiqilgan.

Klassik mantiqqa asoslangan matematikada $\forall x A(x)$ ifoda quyidagicha o'qiladi: "Hamma x A xossasiga ega". Klassik mantiqqa ko'ra, agar bu ifodalar arifmetika aksiomalariga mos kelsa, to'g'ri (chin) deb qabul qilinadi. Matematika uchta musbat sonlarning bir butuni h dan tuzilgan, uni $A(h)$ ning tashkil topish usuli qiziqitirmaydi. Intuitiv mantiqda bu sonning tuzilish usuli ma'lum bo'lgandagina $A(x)$ (X) ifodasi chin (to'g'ri) hisoblanadi. A ning to'g'riligidan (chinligidan) V ning to'g'riligini bevosita keltirib chiqarish metodi ishlab chiqilgandagina, implikasiya ($a \rightarrow v$) chin (to'g'ri) hisoblanadi.

Konstruktiv mantiq – matematik mantiqning asosiy oqimlaridan biri. U konstruktiv matematikaga asoslanish hamda intuitiv mantiq qoidalarini tanqidiy o'rganish negizida paydo bo'lgan. Mantiqdagi bu oqim ham Kantor to'plam nazariyasidagi paradoksni hal qilishga urinish asosida paydo bo'ldi. Konstruktiv mantiq real dunyoda mavjud bo'lmagan, lekin fikrda qurish mumkin bo'lgan obyektlarni, ularning o'zaro mantiqiy bog'lanishlarini tadqiq etadi.

Logitsizm – bu oqim ham Kantor to'plam nazariyasidagi paradokslarni hal qilishga intilish asosida vujudga kelgan. Logitsizm noklassik mantiqning o'ziga xos tarmog'i bo'lib, unda mantiq ilmi va matematikaning o'zaro yaqinligiga alohida e'tibor beriladi. Xususan, ba'zi o'rinlarda mantiqni matematikadan ustun qo'yishga intilish, boshqa o'rinlarda ularni tenglashtirish, bitta fan deb hisoblash hollari mavjud. Uning tarafdorlari matematikani mantiq doirasiga to'laligicha kiritish mumkin, buning uchun hech qanday qo'shimcha tushunchalar talab qilinmaydi, deb ta'kidlaydilar. Bu fikr matematik haqiqatni aniqlashda juda katta ahamiyatga ega edi. Matematika rivoji uchun boshqa fanlarga nisbatan mantiq juda katta ahamiyat kasb etadi. Undagi teoremlar, aksiomalar kuchli mantiqiy asosga ega. Va, umuman, matematika qadimdan

mantiqan izchil fan deb hisoblangan. Biroq, hozirda matematikani mantiq ilmi bilangina bog'lash orqali fan sifatidagi maqomini o'rnatish va tushuntirish mumkin emasligini ko'pchilik matematik va mantiqshunoslar yaxshi bilishadi.

Intuitsionistik mantiq ham matematikaning rivoji bilan uzviy bog'liq ravishda shakllangan. Asoschisi gollandiyalik matematik va mantiqshunos L.Brauer bo'lib, u va uning tarafdorlari fikriga ko'ra intuitsiya matematika va mantiqning asosida yotadi. Ularning ta'kidlashicha, to'plam nazariyasi bilan bog'liq paradokslarning vujudga kelishi nafaqat cheksizlik abstraksiyasini qabul qilish bilan, balki klassik mantiqning qonunlari hamda muhokama yuritish usullarining yangi bilish vazifalarini hal etishdagi zaifligi bilan ham bog'liq.

Mantiq fani va ilmiy bilish metodologiyasi

Mantiq bilish, to'g'ri fikrlash metodlarini o'rganuvchi fandir. Ilmiy bilish jarayonida metod muammosi qadimgi davr falsafasida qo'yilgan. Xususan, Sokrat mayevtika usulini, Demokrit "Kanon"larda (kanon-mezon, qoida) tayyor bilimlarning chin yoki xatoligini aniqlaydigan usullarni ishlab chiqqan. Aristotel esa, "Organon"ida (organon-bilish quroli) fikrni mantiqan to'g'ri qurish va chin bilim hosil qilish vositalarini tadqiq etgan. Keyinchalik, Mantiq kanonmi yoki organonmi? degan savol mantiqda keng muhokama qilingan.

Yangi davrda F.Bekon birinchilardan bo'lib metod muammosini mantiq fani doirasida tahlil qilgan. R.Dekart va I.Kantlar ham bu masalaga alohida e'tibor qaratganlar. Gegel metodologiya rivojiga muhim hissa qo'shdi. Albatta, ilmiy bilish jarayonida har bir fan konkret tadqiqot obyektiga ega ekan, o'zining maxsus tadqiqot usullarini ishlab chiqishi zarur. Masalan, fizikaga N.Bor qo'shimcha qilish prinsipini kiritgan.

Ba'zi bir fanlar tadqiqot obyektlari bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgani uchun, ularning tushunchalari, qonunlari va metodlari ham bir-biriga yaqindir. Xususan, bilishda xususiylik va umumiylik vazifasini bajaruvchi usullar mavjuddir. Ko'pchilik fanlarda qo'llaniladigan usullar umumiy usul deyiladi. Umumiy usul, qo'llanilishi doirasiga ko'ra, umumiy bo'lgani bilan, o'z maxsus vazifasiga ega. Bunga misol qilib mantiq fanidagi tushuncha hosil bo'lishining analiz va sintez, umumlashtirish va mavhumlashtirish kabi usullarini, shuningdek, induksiya va deduksiya, qiyoslash va modellashtirishni ko'rsatish mumkin. Bular bilishning umummantiqiy metodlari hisoblanadi Dialektika barcha fanlar uchun eng umumiy metod vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, bilish jarayonida ilmiy tadqiqotning xususiy, umumiy va eng umumiy usullari mavjud bo'lib, ular o'zaro bir-biriga bog'liq.

Ilmiy bilish metodlarining nazariy asosi rivojlanib borayotgan fanning ehtiyojlari taqozosi bilan yuzaga kelgan bo'lib, u tabiat, jamiyat va inson ongining murakkab hodisalarini to'g'ri obyektiv talqin etishga, fanning tabiiy aloqalarini ochishga imkon beradi. Hozirgi davrda ilmiy bilish faoliyatining takomillashgan shakllari va usullari, tartib-qoidalari, mantiq'i va tuzilmalari fanda yangidan yangi yutuqlarni qo'lga kiritish imkonini yaratmoqda.

Formal mantiqning boshqa fanlar bilan aloqasi

Formal mantiq tafakkurni o'rganuvchi boshqa fanlar, xususan, falsafa, psixologiya, fiziologiya bilan hamkorlik qiladi hamda ilmiy bilimlar sistemasida

o'zining munosib o'rniga ega. An'anaga ko'ra, mantiq tafakkur shakllari va qonunlari to'g'risidagi fan deb ta'riflanadi. Bu ta'rif hali mantiq va psixologiya falsafa tarkibidan bilimning maxsus yo'nalishlari sifatida ajralib chiqmagan paytga taalluqli. Bunda individual va ijtimoiy ong o'rtasidagi tafovutga ko'p e'tibor qaratishmagan. Hozirgi paytda psixologiya rivojlangan fan sohasi bo'lib, tafakkurni o'rganishda uning hissasi kattadir. Garchi hozirda o'zining alohida predmetiga ega bo'lsa-da, u mantiq rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi, chunki "psixologiyaga oid bilimlarsiz mantiqiy nazariyalarni xato va anglanmaydigan mulohazalardan soqit qilib bo'lmaydi"¹.

Mantiqning falsafa umumnazariy masalalari bilan aloqadorligi shunda ko'rinadiki, "mantiqiy munosabatlar o'z holicha borliqda mavjud predmet va hodisalar determinatsiyasini (o'zaro taqozolanganligini – M.Sh.) aniqlash uchun yetarli emas, lekin u predmetlarning mumkin bo'lgan turli birikmalari determinatsiyalarining har birida qatnashadi"².

Mantiqning bosh maqsadi – asosli xulosa chiqarish turlarini asossiz xulosa chiqarishlardan farqlashdan iborat. Biroq mantiqning vazifasi bu bilangina cheklanmaydi. Lokk davridan buyon mutafakkirlar bilimning umumiy tabiati va inson ongi haqiqatni anglashi mumkin bo'lgan usullar haqida spekulativ diskussiyalar olib borishadi. Biz bunday bahs- munozaralarni muhim emas deb hisoblaymiz. Metafizika, ratsional psixologiya yoki epistemologiya va psixologiya tadqiq etadigan masalalar muayyan darajada mavhumdir va noaniqdir. Shuning uchun ham shubha ostida qoladi. Lekin metafizika, ya'ni falsafa muhokama yuritishning umumiy asoslarini, qonuniyatlarini tadqiq etishi bilan mantiqqa yaqin turadi, uning qoidalarining zaruriy metodologik asosini tashkil etadi.

Boshqa har qanday fan singari mantiq haqiqatga erishishga qarab yo'naltirilgan. To'g'ri xulosalash malakasi johil kishida ham bo'lishi mumkin. To'g'ri xulosalash haqiqatga erishishning zaruriy qismi hisoblanadi. Bu jarayonda mantiqning ishtiroki tabiiyki fan doirasini muayyan darajada kengaytiradi. Matematik amallar amaliyotga qo'llanilganda foyda keltirgani singari mantiq qonun-qoidalari ham muhokama yuritishda asqotadi.

Xulosa chiqarish, ayniqsa, deduktiv xulosa chiqarishdan foydalanishning ahamiyati haqida gapirar ekanmiz, shuni unutmashimiz lozimki, mantiqni o'rganmasdan turib ham muhokamani to'g'ri qurish mumkin. Lekin mantiq qonun-qoidalaridan ongli ravishda o'z o'rnida unumli foydalanish bilish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi hamda haqiqatga erishishimizni osonlashtiradi.

Lekin mantiq qurilgan muhokamaning foydaliligiga e'tiborni qaratmaydi va uni kafolatlamaydi ham. Foydalilik qadriyatlar to'g'risidagi metafizik muhokamalarda o'rganilishi mumkin. Shunday qilib, mantiq metodi muhokama yuritishning intellektual instrumentlarini takomillashtiradi, lekin shuni ham

¹ o'sha asar. –B.52.

² o'sha asar. –B.53.

unutmaslik zarurki, mazkur instrumentlar ratsional va ijodiy tafakkur yuritishning zaruriy shart-sharoitini tashkil etadi, xolos¹.

Formal mantiqning matematika bilan bog'liqligi yaxshi ma'lum. Buni matematik mantiq noklassik mantiqning turli yo'nalishlari mavjudligi tasdiqlaydi. Shuningdek, uni formal mantiqning Qadimgi davrda grammatika, matematika bilan uzviy bog'liq holda shakllangani, ularning ko'p umumiy xususiyatlarga egaligi ham ko'rsatadi. Matematika predmetlarni "hisoblash" va "chizish", grammatika ularni o'z "nomi" bilan atash va gaplarni to'g'ri qurish, mantiq gap (til ifodasi) orqali bildirilgan mulohazalarni aniqlashtiradi va to'g'ri xulosa chiqarishga o'rgatadi. Predmet haqida fikr bildirish uchun inson uning qaysi sinfga mansubligi, bu sinfni qanday va qancha predmetlar hosil qilishi (arifmetikaning vazifasi), ularga qanday nom berilishi (grammatika vazifasi) va ular to'g'risidagi mulohazalar, xulosalar qanday qurilishi (mantiq vazifasi) to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak.

Bu fanlarga xos umumiy xususiyat shundaki, ularning qonun-qoidalari alohida olingan predmet va hodisalar tabiatini tushuntirish bilan bevosita bog'liq emas. Masalan, 4 soni 4 kg go'shtni ham, 4 dona olmani ham, 4 so'mni ham ifoda qilish uchun qo'llaniladi. Xuddi shuningdek, grammatika qoidalarini unga mos har qanday gap orqali, mantiq qonun-qoidalarini ular amal qiladigan har qanday fikr shakli yordamida ifoda etish mumkin.

Matematika, grammatika, mantiq ziyrak aql, kuchli tafakkurni shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, matematik tafakkuri kuchli bo'lgan kishining aqli ham o'tkir, fikrini tilda aniq, izchil ifoda qilgan kishining mantiqiy tafakkuri ham mustahkamdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, matematika, grammatika, mantiq taxminan bir vaqtda – eramizgacha bo'lgan IV asrda qadimgi Gretsiyada, vujudga kelgan. U davrda Gretsiyada ettita mustaqil ilm sohalari ta'limning ikkita siklini (guruhini) tashkil etgan: "uchlik"ka grammatika, ritorika va dialektika, "to'rtlik"ka – arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa kiritilgan.

Grammatika til haqidagi fan bo'lib, so'zlar va gaplar qurilishini o'rganadi. U ikkita qismdan: morfologiya (shakl) – so'zlarni hosil qiluvchi til birliklarini qo'shish to'g'risidagi ta'limot va sintaksis (tartib, qurish) – gapda so'zlarning qo'shilishi to'g'risidagi ta'limotlardan tashkil topgan.

Matematika, dastlab, ikki qismdan: arifmetika (son) – butun va kasr sonlar xususiyati va ular ustidagi amallarni o'rganuvchi fan va geometriya (yer o'lchash) – fazodagi munosabatlar va shakllarni o'rganuvchi ilm turidan tashkil topgan.

Qadimgi grek muallimlari grammatikani so'zlashga, dialektikani haqiqatni aniqlashga, ritorikani nutqni bezashga, musiqani kuylashga, arifmetikani hisoblashga, geometriya'ni o'lchashga, astronomiya'ni yoritgichlarni tadqiq etishga o'rgatadi deb hisoblashgan.

Mantiqning grammatika bilan aloqasi til va tafakkur(aql)ning uzviy bog'liqligi bilan belgilanadi. Bu ikki hodisa biri ikkinchisiz mavjud bo'la

¹ Morri s R. Cohen Ernest Nagelan introductionto logic andscientific method. New York, 2007. P.54.

olmaydi: til belgisi (uni grammatika o'rganadi) ma'no-mazmunga ega bo'lsagina (uni mantiq o'rganadi), ahamiyatlidir va mavjuddir; o'z navbatida, fikr, uning ma'nosi faqat til ifodalari (so'z, gap) orqali yuzaga chiqqandagina, reallashgandagina muloqot obyektiga aylanadi.

Mantiq va grammatikaning o'zaro bog'lanishi to'g'risida M.Koen va E.Nagellar mulohazalariga murojaat qilamiz. Ularga ko'ra, fikrda ifoda qilinayotgan obyekt hamma vaqt ham unda chin fikr ko'rinishida aks etmasligi mumkin. Uning sababi shundaki, fikrning chinligi muayyan darajada uni aks ettirayotgan til ifodasiga bog'liq. Bu holat mantiqning lingvistika bilan aloqador ekanligini ko'rsatadi. Mantiq mulohazalar implikatsiyasi bilan ish ko'rar ekan, u bevosita fizikaviy yoki tarixiy hodisalar bilan bog'liq emas. U faqat so'zlar bilan ish ko'radi. Va ana shuning uchun ham asosiy e'tiborini so'zning ma'no-mazmuniga qaratadi. Bunday bo'lishi tabiiy holdir. "Mantiq" so'zining etimologiyasi ham mazkur mulohazani tasdiqlaydi. Buyuk ingliz faylasufi Gobbsning ta'kidlashicha, mantiq "umumiy nomlarni va so'zlarni hisoblash (ya'ni qo'shish va ayirish) to'g'risidagi fandir)". Bunda biz so'zlar va muayyan turdagi simvollarni mantiq uchun zarur deb hisoblashimiz bilan bir qatorda, ularni almashtirib yuborishimiz mumkin emas. Biz predmet nomlarini o'zgartirishimiz mumkin, bu ko'p hollarda bir tildan ikkinchi tilga o'tayotganimizda sodir bo'ladi, lekin u mazkur so'zlarning, nomlarning mantiqiy aloqasiga ta'sir etmaydi. Biz yuritayotgan muhokamaning to'g'riligi, asosli bo'lishi tildan qanday foydalanayotganimizga bog'liq. Bu esa so'zlarning qanday tartibda bog'lanishiga bog'liq. Mantiq fizika yoki boshqa fanlar singari umum qabul qilingan ijtimoiy faktdan kelib chiqadi. Shuning uchun ham har bir so'z muayyan obyektning xususiyatlarini o'z ma'no-mazmunida aks ettiradi. Leksikografiyasida qayd etadi. Masalan, Yermi va Lindeman isbotining asoslanganligi ratsional sonlar bilan tugal shaklda aniq ifodalana olmaydi.

Mantiqni so'zlar va hatto ularning ma'nosini o'rganuvchi fan deb bo'lmaydi. Uning diqqat markazida mulohazalar implikatsiyasi turadi. Lekin shunga qaramasdan, mantiq baribir grammatika bilan uzviy bog'liq. Aristotel, Duns Skot va Ch.S.Pirslar hamma vaqt ham grammatika va mantiqning chegarasini aniq ko'rsatgan emas. Yuqorida aytganimizdek, mantiq so'zlarni ularning muayyan ma'noga ega bo'lishi faktidan kelib chiqib tadqiq etadi. So'zlarning ma'nosini aniq tasavvur qilish mulohazalarimizning chin bo'lishi uchun zarur omil hisoblanadi.

Mantiq so'zlarni mulohaza qurishning zaruriy elementlari va vositalari deb biladi. Va, bu xulosa chiqarishda xatoga yo'l qo'ymaslikka imkon beradi¹.

Mazkur mualliflar mantiq va psixologiya munosabatiga e'tibor qaratishib, bu fanlarning predmetiga murojaat qilishadi va ta'kidlashadiki, an'anaga ko'ra, mantiq tafakkur qonunlari haqidagi fan deb ta'riflanadi. Bu ta'rif o'zining tarixiy ildizlari bilan mantiq va psixologiya hali alohida ilm sohalari sifatida ajratilmagan davrga borib taqaladi. Lekin hozirda tafakkur qonunlari yoki

¹ Qarang: Morris R. Cohen, Ernest Nagellan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.50-51.

usullarini tadqiq etish muayyan darajada psixologik omillarni hisobga olishni taqozo etishini hech kim shubha ostiga olmaydi.

Mulohaza yuritish individlar tomonidan amalga oshirilgani uchun uning natijasi shaxsning psixologik holatiga ham bog'liq bo'ladi. Shu sababli mantiqda, ayniqsa. xulosa chiqarish va isbotlash amallarida psixologik omillarning hisobga olinishi zarur.

Mantiqiy asoslash qoidalari, umuman olganda, empirik fan hisoblangan psixologiya doirasida o'rganilmaydi. Lekin psixologiya'ni o'rganish logikada kompetentlik qobiliyatini kuchaytirishga imkon beradi, chunki hech bir bilim psixologiya singari mantiqiy nazariya'ni xato va anglashilmagan psixologik asoslardan soqit qila olmaydi¹.

Mantiqning matematika bilan bo'lgan munosabati uning hozirgi ko'rinishi – simvolik mantiqda hamda matematikaning muhim sohalaridan biri hisoblangan matematik mantiqda (uni ba'zan mantiqning alohida bir yo'nalishi deb ham hisoblashadi) yaqqol ifodasini topgan. Simvolika, ya'ni harfiy ifodalar, ramziy belgilarning fikrlarni ifodalashda keng qo'llanilishi, ular bilan amallar olib borib borishida matematik usullardan foydalanishi hozirgi mantiqning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Simvolika fikrning strukturasi, qurilish shakli, formasini tadqiq etishning muhim vositasi hisoblanadi. Ana shuning uchun ham to'g'ri tafakkur shakllari (formalari) va qonunlarini o'rganuvchi ilmni, ta'limotni hozirda formal (forma, ya'ni shakl) mantiq deb hisoblashadi. Bu Aristotel asos solgan fanning hozirgi nomlaridan biridir (boshqa hollarda simvolik mantiq, umumiy mantiq klassik mantiq nomlarini qo'llashadi). Qayd etilgan holat mantiq ilmining rivojida uning predmetini aniqlashtirish, asosiy tushuncha, qonun, usullarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

M.Koen va E.Nagellarning mantiqning fizika bilan bo'lgan bog'lanishlari to'g'risidagi mulohazalari ham diqqatga sazovordir. Ular fikricha, mantiq xuddi lingvistika va psixologiya bilan almashtirilmagani singari fizika bilan ham tenglashtirilishi mumkin emas. Mantiq o'rganadigan mulohazalar borliqning nafaqat ayrim sohalariga, balki barcha sohalariga, shu jumladan, ong sohasiga ham taalluqli bo'ladi. Shuning uchun ham uni fizika bilan qiyoslash shartli ravishdagina bo'lishi mumkin. Fizika qurilayotgan mulohazalarning obyektni aniq tasavvur qilishga imkon beradi. Mana shu jihatidan fizika moddiy hodisalar to'g'risida mantiqan fikr yuritish uchun qulay shart-sharoit yaratadi, deb aytishimiz mumkin.

MANTIQNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Bir qarashda aqliy mushohada oddiy mantiqiy ishga o'xshab ko'rinadi. Xususan, mantiqni maxsus o'rganmagan kishilar ba'zan qiziqarli fikrlarni bildirishadi, ba'zi olimlarga qaraganda hayotga tezroq moslashadi. Ana shuning uchun ham ba'zan mantiqiy muhokama yuritish hislati insonga tabiatan xos, uni mantiqni o'qitish yo'li bilan tarbiyalash shart emas, degan fikrlar uchrab qoladi. Bunday fikrning xatoligini mutaxassislar o'tkazgan maxsus ilmiy tadqiqotlar natijasi ko'rsatadi. Xususan, bu borada M.Koen va E.Morrislar bildirgan

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.51.

mulohazalar e'tiborga loyiqdir: "Kundalik ishlarimizning ko'pini amalga oshirayotganda odatga ko'ra chin deb hisoblaydigan fikrning haqiqatligi masalasi to'g'risida o'ylab o'tirmaymiz. Biroq o'z fikrimizning chin ekanligiga hamma vaqt ham to'la ishonch hosil qila olmaymiz, chunki atrof-muhitda kutilmaganda o'zgarish sodir bo'lishi yoki o'zimizning o'y-xayolimiz, yo bo'lmasa boshqa kishi fikri ta'sirida ishongan narsamiz chinligi haqida savol qo'yishga majbur bo'lamiz.

Boshqacha aytganda, haqiqatligi o'z-o'zidan ravshan bo'lmagan fikr-mulohazalar mavjud. Agar o'quvchiga ergashib kelgan Sokrat soyasi sug'urta kompaniyasi binosiga kirayotganida undan nima qilmoqchiligini so'rasa, u shunday javob bergan bo'lardi: "Men sug'urta polisi olmoqchiman". Agar soya uning sababi bilan qiziqib, so'rasa, demak, shunday javob bo'lishi mumkin: "Bir kun men o'laman, shu sababli yaqinlarimni ta'minlashni xohlayman". Agar Sokrat "bir kun men o'laman" degan mulohaza chin bo'lsa, unda "o'zing ko'rmayapsanmi, axir", deb ayta olmaydi. Gap shundaki, biz qachon o'lishimizni oldindan bilmaymiz. Lekin biroz o'ylangandan keyin, quyidagicha javob berish mumkin: "Sokrat, barcha tirik mavjudotlar bir kuni o'ladilar, men esa tirik mavjudotman, demak men ham bir kuni o'laman".

Yuqorida keltirilgan savol-javob mantiqning eng oddiy holatlarda ham kerakligini tasdiqlaydi"¹.

Mantiq turli xil asoslarning adekvatligi va asoslovchi kuchi haqidagi masalani tadqiq etuvchi ilm sohasidir. Lekin, an'anaga ko'ra u ko'proq isbotning qanday qismlardan tashkil topishini o'rganadi. Ya'ni to'la va rad etib bo'lmaydigan asoslarni keltirishni talab qiladi. Ba'zan biz bunday asoslarning qisman bo'lishini ham kuzatamiz. Bunday hollarda xulosa muayyan darajada ehtimoliy xarakterga ega bo'ladi².

Demak, barcha kishilar fikrlaydilar, lekin tafakkurning qanday amalga oshishini hamma vaqt ham tushunib yetmaydilar. Xalq orasidan chiqqan, yuksak mantiqiy fikrlash madaniyatiga ega, bilishning mantiqiy usullaridan ongli ravishda foydalanadigan buyuk olimlar, mutafakkirlar, konstruktorlar ijodi natijalari, oddiy kishilarning kundalik tajriba asosida bildiradigan mulohazalari, hosil qiladigan xulosalaridan (ular chin bo'lgan taqdirda ham) farqli o'laroq, ilmiy asosga ega tushunchalar, mulohazalar, farazlar, g'oyalar, ularning nazariy tizimi ko'rinishida yuzaga chiqadi, turli masalalar yyechimini gavdalantiruvchi loyihalarda o'z aksini topadi va butun insoniyat mulkiga aylanadi. Al-Xorazmiy yaratgan hisoblash usullari, ilk bor Beruniy ilgari surgan va keyinchalik Kopernik asoslagan geliotsentrik g'oya, Gippokrat, ar-Roziy, Ibn Sinolar ishlab chiqqan tashhis qo'yish va davolash usullari, al-Farg'oniy, Mirzo Ulug'beklarning astronomiyaga oid kashfiyotlari va boshqalar buning yaqqol ifodasidir.

Tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganish, ulardan ongli ravishda foydalanish fikrlash madaniyatini o'stiradi, xususan, fikrni to'g'ri qurish

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.24-25.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.25-30.

malakasini rivojlantiradi; bahs yuritishda o'zining va boshqalarning fikriga tanqidiy munosabatda bo'lishiga, suhbatdoshining mulohazalaridagi xatolarni ochib tashlashga yordam beradi.

Muhokamani to'g'ri qurishga, formal ziddiyatlar, xatolarga yo'l qo'ymaslikka erishish, aytish mumkinki, o'ziga xos san'at – mantiq san'ati hisoblanadi. Bu san'atning nazariy asoslarini chuqur egallagan kishigina uning imkoniyatlarini amaliy muhokama yuritishda namoyish qila oladilar. Bu o'rinda buyuk mutafakkir Forobiyning mantiq ilmining ahamiyati haqida bildirgan quyidagi fikrlarining alohida e'tiborga loyiq ekanligini ta'kidlash zarur. U shunday yozadi: "Bizning maqsadimiz aqlni, xatoga yo'l qo'yish mumkin bo'lgan barcha hollarda, to'g'ri tafakkurga yetaklaydigan, uning yordamida har safar xulosa chiqarayotganda adashishga qarshi ehtiyot choralarini ko'rsatadigan san'atni – mantiq san'atini o'rganishdir. Uning asosiy qonun-qoidalarining aqlga bo'lgan munosabati grammatika san'ati qoidalarining tilga bo'lgan munosabatiga o'xshash; xuddi grammatika kishilarning tilini to'g'rilash ehtiyoji sababli yaratilgani, unga xizmat qilishi zarur bo'lgani singari, mantiq ham tafakkur jarayonini yaxshi amalga oshirish maqsadida xatoga yo'l qo'yish mumkin bo'lgan barcha hollarda aqlni to'g'irlab turadi"¹.

To'g'ri fikrlashning mantiqiy shakllari va qonunlari insonning bilish va amaliy faoliyatining barcha sohalarida qo'llaniladigan universal metodologik vositalardir. Fan sifatida formal mantiq muhokamani to'g'ri qurishga xos umummantiqiy qonuniyatlarni o'rnatish, ilmiy tadqiqot medodlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi, murakkab mantiqiy muammolarni qo'yish va yyechish vositalarini beradi. Bunday vositalar, odatda, fan uchun ilmiy nazariya'ning strukturasini shakllantirishda, unda ishlatiladigan formalizmning mohiyatini tushuntirib berishda, formal ziddiyatlar bo'lsa, ularni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Mantiqni o'rganish mantiqiy tafakkur madaniyatini shakllantirish va o'stirishning samarali vositasidir. Mantiq to'g'ri muhokama yuritish usullarini nafaqat ishlab chiqadi, balki ularni sistemaga ham soladi, muhokamada yo'l qo'yiladigan tipik xatolarni aniqlaydi va tartibga soladi. U fikrlarni aniq ifodalash vositalarini taqdim etadi. Busiz ta'limdan tortib, ilmiy tadqiqot ishlarigacha bo'lgan fikrlash faoliyati kam samara beradi.

Uning ta'lim sohasidagi vazifalari ham jiddiydir. O'quv jarayonining samaradorligi ma'lum bir darajada ishlatiladigan tushunchalarning, terminlarning aniq bo'lishiga, muammolarning mantiqan to'g'ri qo'yilishi va hal qilinishiga, mavjud gipotezalar strukturasini to'g'ri tahlil qila olishga, argumentlash qoidalaridan to'g'ri foydalanishga bog'liq.

Fan uchun formal mantiq murakkab muammolarni yyechish vositasini beradi. Bunday vositalar, odatda, ilmiy nazariya'ning strukturasini o'rganishda, unda ishlatiladigan formalizmning mohiyatini tushuntirib berishda, formal ziddiyatlar bo'lsa, ularni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

¹ Аль-Фараби. Вводный трактат в логику / Естественно-научные трактаты. –Алма-Ата, 1987. –С.435.

Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida geosiyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy axborot-kommunikatsiya sohalarida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'layotgan, g'oyaviy kurash keskin tus olayotgan, globallashuv jarayonining mafkuraviy ta'sir o'tkazish quroliga aylanayotgan, axborot xavfsizligi masalasining dolzarbligi ortayotgan sharoitda sog'lom tafakkur, to'g'ri fikrlash muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, yoshlarda ularning ongiga singdirilmoqchi bo'lgan turli ko'rinishdagi buzg'unchi g'oyalarning mazmun-mohiyati, maqsadini o'z vaqtida anglash qobiliyatini mustahkamlash, mafkuraviy immunitetini kuchaytirish, fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya bilan kurashish, jaholatni ma'rifat bilan yengish malakalarini rivojlantirishda mantiqiy fikrlash shakllari, qonun-qoidalarini bilish, ulardan oqilona foydalanish yaxshi samara beradi. Buning ahamiyatini birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov qiyoslash asosida sodda va lo'nda qilib quyidagicha tushuntirgan edi: davlat chegaralarining daxlsizligini saqlash uchun harbiy kuch-qudrat, qurolli kuchlar qanchalik zarur bo'lsa, yosh avlod ma'naviy dunyosining daxlsizligini saqlash uchun yuksak aql-idrok va mantiqiy tafakkur kuchidan qurol sifatida foydalaniladigan ma'naviy tarbiya shunchalik zarur¹.

Mantiq qonun-qoidalarini bilish davlat xavfsizligi organlari xodimlari uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, harbiy xizmatdagi komandirlar uchun harbiy bo'linmalarda intizomni saqlashda, xizmatdagi yoshlarning jangovorlik ruhini kuchaytirishda, vatanparvarlik tuyg'usini o'stirishda hamda harbiy mashqlar va harbiy harakatlar davomida vaziyatni to'g'ri baholash, ishonchli xulosa chiqarish, qat'iy qarorga kelishda chuqur o'ylash, mantiqiy fikrlash muhim rol o'ynaydi.

Mantiqiy tafakkur shakllari, usullarini yaxshi o'zlashtirish huquqiy ta'lim va huquq amaliyotining ajralmas qismidir. Bu huquq-tartibot xodimining kasbiy faoliyati xususiyatlari: huquqbuzarlik holatlarini o'rganishda ta'riflash va tasniflash, argumentlash va rad etish kabi mantiqiy usullardan doimiy ravishda foydalanishi bilan belgilanadi.

Mantiqni bilish sud versiyalarini qurishda, jinoyatlarni har tomonlama tekshiruv rejalarini tuzishda, operativ harakatlar tizimini ishlab chiqishda, rasmiy hujjatlarni: jinoyat sodir bo'lgan joyni ko'rib chiqish va so'rovlar, ayblovchi xulosalar, mulohazalar va qarorlar, bildirishnomalar va shu kabi protokollarini shakllantirishda yordam beradi.

Malakali huquqshunoslar har doim mantiqni bilishlarini amalda namoyish qilib kelganlar. Masalan, iqtidorli advokat ayblovchining muhokama yuritishidagi xatoni payqab, uning qanday xatoga yo'l qo'yganini, bunday xatoning mantiqda ko'rib chiqilishi va qanday nomlanishini aytib berib, keltirgan asoslari bilan sud majlisi ishtirokchilarini, shu jumladan, mantiqni o'qimaganlarni ham qoyil qoldirgan.

Keyingi paytda vujudga kelgan normalar mantiq'i huquqning ko'p masalalarini soddalashtirishga, masalan, kodekslar va normativ aktlardagi ziddiyatlarni oson topishga, berilgan norma boshqa normalardan mantiqan kelib

¹ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б.115-116.

chiqadimi va uning normativ aktga kiritilishiga ehtiyoj bormi, yangidan qabul qilingan normativ akt avval qabul qilingan normativ aktlarni ortiqcha qilib qo'ymaydimi yoki uni to'ldiradimi va boshqa shu kabi savollar qo'yib, javob izlashga, ularni aniqlashtirishga imkon beradi.

Yuqori darajadagi mantiqiy madaniyat rahbar lavozimini egallab turgan kishilar uchun juda zarur. Xizmatga doir yig'ilishlarda rahbar diskussiya'ni tashkil etuvchi, bahs-munozara hakami rolini bajaradi. Argumentlash va tanqid qilish qoidalarini, bahsda qo'llash mumkin va mumkin bo'lmagan usullarni bilish unga diskussiya'ni haqiqatga erishishga qarab yo'naltirishga yordam beradi.

Rahbarning xizmat vazifalaridan biri boshqaruv bo'yicha qarorlar ishlab chiqish va qabul qilishdir. Mantiqdan xabardorlik rahbarga qarorning ishlab chiqilishi uchun asos bo'lgan omillarni, qarorda xulosa tarzida ifodalangan fikrning qanday hosil qilinganini tushuntirishga, boshqacha aytganda, "qaror qabul qilish mantig'ini" tushuntirishga va shu tariqa, xodimlarning unga bo'lgan ishonchining paydo bo'lishi, amaliyotga joriy qilishning zarurligini tushunib yetishiga olib keladi.

Formal mantiq metodlari tafakkur jarayonini modellashtirish, fikrlovchi qurilmalar-robotlarni yaratish, kompyuterlar uchun dasturlar tayyorlash, turli obyektlarning matematik modellarini yaratish, axborot texnologiyalari, kommunikatsiya vositalarini mukammallashtirish kabi ishlarda keng qo'llaniladi. Bu holat ularning zamonaviy funksiyalarining ham yetarlicha ekanligini ko'rsatadi.

Mantiq fanining ilmiy ishonch-e'tiqodning shakllanishida tutgan o'rni

Faktlar va boshqa dalillarga taya'ni b yuritiladigan fikr yuksak ishontirish kuchiga ega bo'ladi, kishilarda ishonch-e'tiqodni mustahkamlaydi. Bilishning maqsadi ilmiy asosga ega bo'lgan e'tiqodni yaratishdan iborat. Ana shuning uchun ham yoshlarda ilmiy asosga ega ishonch-e'tiqodni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Argumentlash ishonch-e'tiqodni shakllantirish vositasidir. Ishonch-e'tiqod esa, insonning komillik mezonlaridan biri hisoblanadi.

Ishonch-e'tiqod – bu kishillarning xulq-atvori va xatti-harakatini belgilab beradigan qarashlari va tasavvurlaridir.

Vatanimizning gullab-yashnashi, barqaror rivojlanishi ma'lum bir darajada yoshlarning chuqur bilimga, mustahkam ishonch-e'tiqodga va, umuman, komil inson bo'lishlariga bog'liq. Bu haqda birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov shunday deb ta'kidlagan: "Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'la oladigan, bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamlarni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo'lmaydi. U har bir narsani aql, mantiq tarozisiga solib ko'radi. O'z fikr-o'yi, xulosasini mantiq asosida qurgan kishi yetuk odam bo'ladi"¹.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Асарлар тўплами. 7-жилд. –Т.: "Ўзбекистон", 1999. 134-бет.

Chuqur tahlilga, mantiqqa asoslanmagan bir yoqlama fikr odamlarni chalg'itadi. Faqat bahs-munozara, tahlilga asoslangan to'g'ri xulosalargina haqiqatni bilishga yo'l ochadi.

Bahs, munozara yuritishning, chin fikrlarni isbotlay bilishning, xato fikrlarni rad etishning o'ziga xos qonun-qoidalari mavjud. Bu qoidalarni bilish har bir insonga, shu jumladan, talabalarga chin fikrni xato fikrdan ajrata bilish, to'g'ri tafakkurlash madaniyatini shakllantirish imkonini beradi

Takrorlash uchun savollar

1. Tafakkurning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Tafakkur shakli nima?
3. Tafakkur qonuni nima?
4. Formal mantiq nimani o'rganadi?
5. Formal mantiq tafakkurni o'rganuvchi boshqa fanlar bilan qanday munosabatda?
6. Formal mantiqni o'rganish qanday ahamiyatga ega?

2-bob. Formal mantiqning asosiy qonunlari (prinsiplari)

To'g'ri fikrlashning shartlari tafakkur qonunlarida o'z ifodasini topgan. Qonun predmet va hodisalar o'rtasidagi obyektiv, muhim, zaruriy, muayyan sharoit mavjud bo'lganda takrorlanib turuvchi, nisbatan o'zgarmas bog'lanishlardir. Hamma tabiiy, ijtimoiy va boshqa hodisalar ma'lum qonunlar asosida mavjud bo'ladi va o'zgaradi. Qonunlar barcha hollarda predmetning ichki, zaruriy aloqalarini aks ettirishi va shu jihatidan umumiylikka ega bo'lishi bilan birga, amal qilish sohasi, shakllanish usuli bo'yicha o'zaro tafovutga egadirlar. Xususan, identlik holatida takrorlanib turuvchi tabiiy hodisalar aloqalarini aks ettiruvchi tabiatshunoslik qonunlaridan farqli o'laroq, mantiq qonunlari tafakkurning-aqliy faoliyatning muayyan usullarini, aniqrog'i, muhokama yuritish jarayonida fikrlar aloqalarini ifodalaydi va shuning uchun ham to'g'ri fikrlashni ta'minlashga yo'naltirilgan operatsion yo'riqnomalar ko'rinishida mavjud. Ular insonning ratsional faolligi natijasi tarzida yuzaga chiqadi va muayyan qoidalar, normalar, tavsiyalarda o'z ifodasini topib, eng umumiylik maqomiga ega. Tafakkur qonunlarining maqsadi – haqiqatga eltuvchi qoidalar, tavsiyalar asosini yaratishdan iborat. Ana shunisi bilan ular tabiiy hodisalar aloqalarini aks ettiruvchi qonunlardan farq qiladi.

Tafakkur qonunlari sotsial qonunlar: yuridik aktlar, davlat buyruqlari va shu kabilardan ham farq qiladi. Ular muayyan davrda ma'lum bir ijtimoiy vaziyatni boshqarish uchun yaratilib, tarixiy xarakterga ega. Tafakkur qonunlari esa, ulardan farqli o'laroq, tarixiy, hududiy chegaralarga ega emas. Mantiqiy tafakkur qonunlari tafakkur shakllari kabi umuminsoniydir.

Demak, tafakkurning qonunlari deganda fikrlar(fikr elementlari) o'rtasidagi muhim bog'lanishlarni tushunish kerak. Bu qonunlar fikrlashning to'g'ri amalga oshirishini ta'minlab turadi. Ular hamma kishilarning fikr yuritishida bir xil amal qiladi. Tafakkur qonunlari obyektiv voqealarning inson miyasida uzoq vaqt davomida aks etishi natijasida vujudga kelgan hamda inson ongida qolgan. Tafakkur qonunlariga amal qilish to'g'ri, tushunarli, aniq, izchil, ziddiyatsiz, asoslangan fikr yuritish demakdir. Ular tafakkur shakllari: tushunchalar, mulohazalar, xulosa chiqarishda amal qiladi. Xususan, xulosa chiqarishda asoslar o'rtasidagi hamda asoslar bilan xulosa orasidagi zaruriy bog'lanishlarni ifodalaydi. Mantiq fani tafakkurning quyidagi qonunlarini alohida ajratib o'rganadi.

Ayniyat qonuni. Ayniyat qonuni aqliy mushohada yuritish jarayonida fikrning aniqligini ifodalaydi. Ayniyat qonunini quyidagicha ifodalash mumkin: *ma'lum bir predmet haqida aytilgan aniq bir fikr ayni bir muhokama doirasida, ayni bir vaqtda o'z-o'ziga tengdir.* Uni "A-A dir" formulasi ifodalaydi.

Ayniyat qonuni simvolik mantiqda, ya'ni mulohazalar mantig'i va predikatlar mantig'ida o'ziga xos ko'rinishga ega.

Mulohazalar mantig'ida $a \rightarrow a$ va $a \leftrightarrow a$. (Bunda, a – har qanday fikrni ifodalovchi belgi, $\rightarrow$ implikasiya belgisi, $\leftrightarrow$ ekvivalentlik belgisi.) Predikatlar mantig'ida $(x(R(x) \rightarrow R(x)))$. Bu ifoda quyidagicha o'qiladi: har qanday X uchun, agar X R belgiga ega bo'lsa, X shu belgiga ega, degan fikr to'g'ri bo'ladi.

Mazkur qonun o'zining obyektiv asosiga ega. Borliqdagi predmet va hodisalar harakatda, rivojlanishda bo'lib, doimo o'zgarib turishiga qaramay, ularda nisbiy barqarorlik mavjud. Xususan, ular bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishiga qaramay, muayyan vaqt davomida sifatini saqlab qoladi, o'sha "predmetlik" yoki "hodisalik" holatidan chiqib qolmaydi, Masalan, ilgari bizga tanish bo'lgan odamni ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ko'rsak, anchagina o'zgarib qolishiga qaramay, uni tanib olishimiz mumkin. Nisbiy barqarorlik tufayli tabiat va jamiyatdagi predmetlar va hodisalar bir-biri bilan aralashib ketmaydi, shu sababli ularning inson ongidagi in'ikosi ham aniq bo'ladi va odamlar muhokama predmetini aniq ifodalash imkoniyatiga ega bo'lishadi hamda fikrlash jarayonida bir nechta ma'noli so'zlarni, iboralarni aynanlashtirmaslikka harakat qilishadi.

Ayniyat qonuni bilish subyekti oldiga bir qancha talablarni qo'yadi.

1-talab. Muayyan predmet to'g'risida muhokama yuritish jarayonida muhokama predmetining fikriy mazmuni saqlanishi lozim. Masalan, termin xulosa chiqarishning asosida qanday ma'noda ishlatilgan bo'lsa, chiqarilgan xulosada ham shu ma'noda bo'lishi kerak, ya'ni termin asos va xulosada aynan bir xil bo'lishi kerak. "Olim – ijodkor. Salimov – olim. Demak, Salimov – ijodkor" misolida "ijodkor" termini asos va xulosada aynan bir ma'noda bo'lib, ayniyat qonuni talabi saqlangan. "Maktab – o'quv dargohi. T.N.Dolimov – maktab yaratgan olim. Demak, T.N.Dolimov – o'quv dargohi yaratgan" misolida "maktab" termini aynan bir ma'noda emas, xususan, birinchi asosda o'quv dargohi ma'nosida, keyingi asosda ilmiy maktab ma'nosida qo'llanilgan; ana shuning uchun ham noto'g'ri xulosa chiqqan.

2-talab. Terminda (so'zda, ifodada) fikr aniqligiga erishish lozim. Bu talabga binoan, asoslarda ishlatilayotgan har bir termin ma'nosi aniq, to'g'ri ta'riflangan bo'lishi kerak. Ta'rifning to'g'ri bo'lishi noma'lumning (masalan, "A"ning) ma'nosini ma'lum bo'lgan narsa (masalan, "B") orqali tushuntirishni taqozo etadi, ya'ni "A"-"B"dir der ekanmiz, ularning aynanligini o'rnatishimiz kerak. Masalan, uchburchakni (A) geometrik shakl (B) sifatida ta'riflasak, xatoga yo'l qo'ygan bo'lamiz, chunki "B" ning ma'nosi kengroq (uchburchakdan boshqa geometrik shakllar ham, masalan, romb, kvadrat va shu kabilar bor), ya'ni ularning ma'nolarida aynanlik yo'q. Aynanlik bo'lishi uchun "B"ni tekislikda uchta o'zaro kesishadigan, burchaklari yig'indisi 180 gradusga teng geometrik shakl sifatida tushunishimiz kerak.

3-talab. Formal va mazmun jihatidan aynanlikni farqlash lozim. Yuqorida keltirilgan ikki misolning formal asoslari aynandir (bir xil mantiqiy strukturaga ega), lekin ularning mazmuniy asoslari aynanlikka ega emas, ya'ni ular turlicha ma'no-mazmunga ega.

4-talab. Kommunikatsiya jarayonida so'zlarning aynanligi va tafovuti o'rnatilishi lozim. Bunda gap omonimlar, sinonimlar va polisemiya to'g'risida bormoqda. Xususan, omonimlardan (bir tovush shakliga, ammo turli ma'nolarga ega so'zlardan) noto'g'ri foydalanish ularni haqsiz ravishda aynanlashtirishga olib kelishi mumkin. Masalan, "O't" so'zi olovni, o'simlik turini, organizm a'zosini, fe'lni (masalan, yuqoriga o't) ifodalaydi. Agar bu so'zning ma'nolari farqlanmasdan ishlatilsa, muhokamada xatoga yo'l qo'yiladi. Masalan, "O't–

o'simlik. Inson organizmi a'zolaridan biri – o't. Demak, inson a'zolaridan biri– o'simlik” desak, xato bo'ladi.

Xuddi shunday xatoga sinonimlarni noto'g'ri ishlatganda (sinonimlar-tovushlari, aytilishi har xil, lekin ma'nosi bo'yicha o'xshash so'zlar, masalan, aft, chehra, yuz) va polisemiya dan noto'g'ri foydalanganda (polisemiya-birorta so'zning ko'p ma'noligi) yo'l qo'yiladi.

Shunday qilib, mavjud termin, tushunchalardan foydalanar ekanmiz yoki yangilarini yaratar ekanmiz, ayniyat qonuniga muvofiq, muhokamamiz davomida qo'llayotgan terminlar, so'zlarning o'z-o'ziga aynanligini, mazmunidagi aniqlikni saqlab qolishimiz kerak. Aks holda, fikr yuritishda turli mantiqiy xatolar kelib chiqishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ayniyat qonuni predmet va hodisalar-ning nisbiy barqarorligini ifodalaydi, lekin bu qonunga rioya qilish terminlar, tushunchalarni butunlay o'zgartirmasdan qo'llash kerak degan ma'noni anglatmaydi. Bilish taraqqiyoti davomida predmetlar, hodisalar rivojiga mos ravishda ular haqidagi bilimlarimiz ham taraqqiy etib boradi. Shuning uchun ham terminlar, tushunchalarning mazmuni predmet va hodisalarni to'laroq bilib borishimiz bilan o'zgarib, boyib boradi. Ayniyat qonuni buni rad qilmaydi, aksincha, uni hisobga olgan holda har qanday muhokamani formal jihatdan to'g'ri qurishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Nozidlik qonuni. Kishilar o'z faoliyatida predmet va hodisalar bir vaqtda, bir sharoitda biror xususiyatga ham ega bo'lishi, ham ega bo'lmasligi mumkin emasligini bilganlar. Bu hodisa bilimimizda nozidlik qonuni sifatida mustahkamlanib qolgan. Nozidlik qonuni tafakkurning ziddiyatsiz hamda izchil bo'lishini ta'minlaydi. Nozidlik qonunini quyidagicha ifodalash mumkin: *Ayni bir predmet haqida aytilgan ikki o'zaro bir-birini istisno qiluvchi (qarama-qarshi yoki zid) fikr bir vaqtda va bir nisbatda birdaniga chin bo'lishi mumkin emas, hech bo'lmaganda ulardan biri xatodir.* Uni qisqa holda ham ifodalash mumkin: *muayyan mulohaza va uning inkori birga chin bo'lishi mumkin emas* Bu qonun “A ham B, ham B emas bo'la olmaydi” formulasi orqali beriladi.

Nozidlik qonuni o'zaro bir-birini istisno qiluvchi mulohazalar - zid va qarama-qarshi mulohazalarga nisbatan qo'llaniladi. Zid mulohazalardan birining xatoligidan ikkinchisining chinligi kelib chiqadi. Masalan, “ O'zR Milliy xavfsizlik xizmatining barcha xodimlari – ofitserlar” va “O'zR Milliy xavfsizlik xizmatining ba'zi xodimlari – ofitser emas” mulohazalari o'zaro zidlik munosabatida bo'lib, ulardan birinchisi xato va undan ikkinchisining chinligi kelib chiqadi. Qarama-qarshi mulohazalardan birining xatoligidan ikkinchisining chinligi kelib chiqmaydi. Masalan, “O'zR Milliy xavfsizlik xizmatining barcha xodimlari – ofitserlar” va “O'zR milliy xavfsizlik xizmatining hech bir xodimi – ofitser emas” mulohazalarining ikkalasi ham xato. Bu munosabatdagi mulohazalarning hech bo'lmaganda bittasi xato, ba'zan, yuqoridagi misoldagidek, ikkalasi ham xato bo'lishi mumkin.

Nozidlik qonuni bilishning barcha turlari va bosqichlarida amal qiladi. Bu qonun talabiga binoan fikr mantiqiy ziddiyatlardan xoli bo'lishi kerak. Mantiqiy ziddiyat uchta strukturaviy elementdan tashkil topadi: mulohaza, uning inkori va

ularning chin-xatoligi ko'rsatkichi. Bunday ziddiyatning formulasini quyidagi ko'rinishda berish mumkin: A va A emas, bunda A – mulohaza, A emas – A ning inkori, bog'lovchi "va" – tasdiqlovchi mulohaza va uning inkorining o'zaro munosabatidagi chin-xatoligi ko'rsatkichi.

Nozidlik qonuni ham bilish subyekti oldiga bir qancha talablarni qo'yadi:

1-talabga muvofiq bir muhokama, xulosa chiqarish, bir muloqot strukturasida bir-birini istisno qiluvchi mulohazalar bo'lmasligi kerak.

2-talab nozidlikni muhokamaning mantiqiyligi mezonini sifatida belgilaydi.

3-talab muhokamada foydalanilayotgan mulohazalarning chinlik tavsifini berishga undaydi.

4-talab muhokama strukturasida ko'rinib turgan va yashirin ziddiyatlarni aniqlash zarurligini bildiradi. Shu maqsadda ayniyat qonuni va uning talablariga taya'ni b o'zaro aynan bo'lgan mulohazalar aniqlanadi. Aynan bir xil mulohazalar o'zaro bir-birini istisno qilmaydi.

5-talab real va soxta ziddiyatlarni farqlashni ta'kidlaydi. Ziddiyatning universal modeli – bu A va A emas bir munosabatda olingan bir obyekt. Aks holda real mantiqiy ziddiyat emas, soxta ziddiyatga duch kelamiz. Masalan, "Kursant Ozodov – a'lochi" va "Kursant Ozodov – qarzdorlar qatorida" deb aytganimizda familiyadosh bo'lgan turli kursantlarni nazarda tutayotgan bo'lsak, ziddiyatga yo'l qo'ymaymiz. Real va soxta ziddiyatlarni farqlash uchun ayniyat qonunining $A=A$ sxemasi bo'yicha obyektlarni aynanlashtirishdan foydalaniladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ziddiyatlarning bir qancha turi mavjud. Yuqorida biz mantiqiy ziddiyatlarni ko'rib chiqdik. *Mantiqiy ziddiyatlar* bir kontekstda o'zaro bir-birini istisno qiluvchi ziddiyatlardir. Mantiqiy ziddiyatlarni predmetlar va hodisalarda, shu jumladan, bilish hodisalarida mavjud bo'lgan obyektiv xarakterga ega *dialektik ziddiyatlardan* farq qilish kerak. Birinchisi mantiq qonunlarini buzish natijasida kelib chiqadigan ziddiyatlar bo'lsa, ikkinchisi predmet va hodisalar, xususan, bilimlar taraqqiyotining ichki manbaini tashkil qiladigan ziddiyatlardir. Mavjud g'oya yoki nazariya bilan yangi o'rnatilgan fakt o'rtasidagi ziddiyat ana shunday ziddiyatlar sirasiga kiradi. Masalan, elektronning mavjudligi faktining o'rnatilishi qadimgi grek atomizmidagi atomning bo'linmas zarracha ekanligi to'g'risidagi g'oyaga zid edi, lekin bu ziddiyat atom haqidagi tasavvurlarimizni rivojlantirdi va hozirgi elementar zarrachalar nazariyasining shakllanishini boshlab berdi.

Mantiqda *paradoks-ziddiyat* ham ajratiladi. Bertran Rasselning satarosh to'g'risidagi paradoksini misol qilib keltirish mumkin. Unda harbiy qismdagi barcha erkaklar soqolini o'zi olmasligi, faqat sataroshga - u ham harbiy xizmatchi – oldirishi kerakligi to'g'risidagi buyruqdan, satarosh soqolini kimga oldirishi kerak, degan savol kelib chiqadi va unga javob yo'q. Paradoks masalasini argumentlashga bag'ishlangan bobda batafsil ko'ib chiqamiz.

Uchinchisi istisno qonuni. Uchinchisi istisno qonuni ziddiyat qonuni bilan uzviy bog'liq bo'lib, u ikki o'zaro zid fikrning munosabatini ifodalaydi. Bilish jarayonini biz, odatda, fikrimizda olamdagi predmet va hodisalar, ularning muayyan xususiyatlarining yo mavjud, yo mavjud emasligi faktini o'rnatishdan boshlaymiz va keyin uning tabiatini o'rganishga kirishamiz. Bu

tafakkurimizda Uchinchisi istisno qonuni sifatida o'z ifodasini topadi. Bu qonun quyidagicha ifodalanadi: *ayni bir predmet haqida bildirilgan ikki zid fikr ayni bir muhokama doirasida, ayni bir vaqtda, ayni bir nisbatda birdaniga xato bo'lishi mumkin emas: ularning biri albatta chin, ikkinchisi, albatta, xato bo'ladi, uchinchi holning bo'lishi istisno*. Uni qisqa holda quyidagicha ifodalasa ham bo'ladi: *ikki mulohaza bo'lib, ularning biri ikkinchisining inkori bo'lsa, ulardan bittasi (va faqat bittasi) chindir* Uchinchisi istisno qonuni "A V yoki V emasdir" formulasi orqali beriladi. Masalan "Ahmedov mantiqni o'rgangan", "Ahmedov mantiqni o'rganmagan" degan ikki zid fikr berilgan bo'lsa, ularning biri – chin, ikkinchisi – xato, uchinchi holning bo'lishi mumkin emas.

Uchinchisi mustasno qonuni bilish subyekti oldiga quyidagi talablarni qo'yadi:

1-talab. A va A emas muqobil bo'lishi va ulardan birini chinlik belgisi bo'yicha tanlash kerak.

2-talab. O'zaro bir-birini inkor etuvchi mulohazalardan boshqa muqobil (masalan, qarama-qarshilik munosabatidagi mulohazalar) bo'lishi kerak emas.

3-talab. Muqobillik chinning xatoga qarama-qarshi qo'yilishida namoyon bo'ladi va u mazkur sifatida bilishning universal mantiqiy usuli hisoblanadi.

Uchinchisi istisno qonunini bilish biror muhokamada to'g'ri xulosa chiqarish uchun muhimdir. Xususan, bu qonun o'zaro zid qarashlarni aralashtirib yuborishga yo'l qo'ymaydi.

Yetarli asos qonuni. Inson tafakkuriga xos bo'lgan bu qonunni ilk bor nemis faylasufi va matematigi G.Leybnis ta'riflab bergan. Uning ta'kidlashicha, barcha mavjud narsalar o'zining mavjudligi uchun yetarli asosiga ega. Ma'lumki, tabiat va jamiyatdagi predmet va hodisalar bir-biri bilan bog'liq holda mavjud va rivojlanadi. Xususan, predmet va hodisalardan birining mavjudligi boshqasining mavjud bo'lishi uchun zarur bo'ladi. Har bir predmet va hodisaning real asosi bo'lgani kabi, ularning in'ikosi bo'lgan fikrimiz ham asoslangan bo'lishi kerak. Inson fikri muayyan darajada boshqa fikrlar, bilimlar bilan taqozo qilinishi va demak, iloji boricha, yetarlicha asoslanishi lozim. Bunday bog'liqlik inson tafakkurida yetarli asos qonuni shaklida namoyon bo'ladi va uning mazmun-mohiyatini belgilaydi. Bu qonunni quyidagicha ifodalash mumkin: *predmet haqida aytilgan fikr ishonchli bo'lishi uchun asoslangan bo'lishi kerak*. Yetarli asos qonuni "Agar B mavjud bo'lsa, uning asosi sifatida A ham mavjud" formulasi orqali beriladi. Bu qonunning asosiy vazifasi – mantiqiy tafakkurning isbotli bo'lishini asoslash. Odatda, mulohaza chin yoki xato bo'ladi. Biroq qanday asosga ko'ra? Bunday savolning qo'yilishi tasodifiy emas. Muhokama yuritish jarayonida asos sifatida xato fikrlardan foydalanish mumkin. Mazkur qonun asos sifatida chin fikrlarni olishni, ularning chinligini esa oldindan o'rnatishni buyuradi. Asoslash bayon qilingan fikrning chinligi ilgaridan aniqlangan fikrdan mantiqan keltirib chiqarish orqali amalga oshiriladi.

Yetarli asos qonunida to'g'ri tafakkurning eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lgan fikrlarning izchillik bilan muayyan tartibda bog'lanib kelish xususiyati ifodalanadi. Bu qonun avvalgi ko'rib o'tilgan qonunlar bilan o'zaro

bog‘liq holda amal qiladi. Fikrlash jarayonida berilgan mulohazaning chinligini asoslash uchun keltirilgan chin mulohazalar mantiqiy asos deb, berilgan mulohazaning o‘zi esa mantiqiy natija deb yuritiladi. Mantiqiy natija muayyan hodisaning mavjudlik (yoki mavjud emaslik) faktini qayd etadi. Borliqda uning real asosi, ya’ni sababi bo‘lgan hodisa mavjud. Demak, borliqda sabab natijadan avval kelib, uni keltirib chiqaradi. Bilishda esa, mushohada natijadan asosga qarab yo‘naladi, ya’ni mantiqiy natija uchun asos qidiriladi. Masalan, “Bu kishi bemor”, degan mulohazani “U shifoxonada davolanyapti”, degan fikr bilan asoslash mumkin. Aslida, shifoxonada davolanish dastlabki mulohazaning sababi emas, balki oqibatidir.

Fikr-mulohazalarni asoslash murakkab mantiqiy jarayon bo‘lib, unda bir yoki undan ortiq o‘zaro bog‘langan muhokamalar tizimidan foydalaniladi. Keng ma’noda biror mulohazani asoslash deganda, shu mulohazaning chinligini tasdiqlovchi ishonchli va yetarli dalillarning mavjudligini aniqlash tushuniladi. Bunda dalillarning yetarli bo‘lishi muhimdir (bu qonunning nomida ham aks etgan). Dalillarning yetarli bo‘lmasligi asoslashning to‘liqsiz bo‘lganini, xulosaning yetarli darajada ishonchli emasligini ko‘rsatadi. Bunday hollar, masalan, qo‘yilgan reyting ballidan talabning noroziligi, sud chiqargan mulohazadan ayblanuvchi va uning advokatining rozi bo‘lmaganida uchraydi. Uning sabablaridan biri keltirilgan dalillarning, odatda, yetarli bo‘lmasligidir. Ishonchli va yetarli dalillarni shartli ravishda ikki guruhga: empirik va nazariy asoslarga bo‘lish mumkin. Bulardan birinchisi, asosan, hissiy tajribaga asoslansa, ikkinchisi aqliy bilish, tafakkurga tayanadi. Empirik va nazariy bilimlarning chegarasi nisbiy bo‘lgani kabi, empirik va nazariy asoslar o‘rtasidagi farq ham nisbiydir.

Asos sifatida fanlarning qonun-qoidalaridan, tushunchalarning ta’riflaridan, shuningdek, aksiomalardan foydalaniladi. Bularning barchasi nazariy asoslashning ratsional yoki demonstrativ usullari bo‘lib, ular umumilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan isbotlash metodlarining asosini tashkil etadi.

Shuningdek, asoslashning subyektiv xarakterda bo‘lgan va bevosita tajriba natijalariga yoki nazariy fikr yuritishga taalluqli bo‘lmagan usullari mavjud. Intuitsiyaga, e’tiqodga, avtoritetlarga va urf-odatlarga asoslanish shunday usullar jumlasiga kiradi. Bu usullardan ko‘proq kundalik ong darajasida foydalaniladi.

Yetarli asos qonuni bilish subyekti oldiga quyidagi talablarni qo‘yadi:

1-talab. Muhokamaning barcha asoslari (xulosa chiqarishning, isbotlashning) barcha asoslari dalillangan bo‘lishi kerak.

2-talab. Agar qandaydir mulohaza asoslangan bo‘lsa, undan asosini tekshirib o‘tirmasdan, isbotlashda foydalanishga yo‘l qo‘yiladi.

3-talab. Mulohazaning chinligini (mulohazaning xatoligini, mulohazaning ehtimoligini) tavsiflash asoslash hisoblanadi.

4-talab. Mulohazalarni asoslashda mantiqiy asoslash (mantiqiy natijani keltirib chiqarish) bilan faktik asoslashni farqlash lozim.

Yetarli asos qonuni fikr yuritishda, ayniqsa, isbotlashda muhim ahamiyatga ega. U to'g'ri xulosa chiqarishda, fikrlash jarayonida uchraydigan ayrim xatolarni anglashda yordam beradi.

Mantiq qonunlarini M.Koen va E.Nagellarning talqin qilishlari ham e'tiborga loyiqdir. Ular fikriga ko'ra, mantiqni ko'p hollarda "tafakkur qonunlari"ni o'rganuvchi fan deb ta'riflashgan. Xususan, uchta prinsip – ayniyat prinsipi, nozidlik prinsipi va uchinchisi mustasno prinsipi — asosli muhokama yuritishning zaruriy, ba'zan esa yetarli sharti deb hisoblab kelingan¹. Ana shu prinsiplarning mohiyatini aniqlashga harakat qilib, ular haqiqatan ham tafakkur qonunlarimi, degan savol qo'yishadi va unga javob berishga urinishadi hamda mazkur mantiqiy prinsiplar tabiatini ochishga intilishadi.

Qayd etilgan uchta prinsip bir qancha usullar yordamida tavsiflangan (keltirilgan tartib bo'yicha): 1)agar biror narsa A bo'lsa, u A bo'ladi; 2) hech bir narsa bir vaqtning o'zida ham A, ham A-emas bo'la olmaydi; 3)barcha narsa yo A, yo A-emas bo'ladi. Bundan avval boshqacharoq ta'riflashlarni qarab chiqqanimiz ma'qul. Aynanlik prinsipida ta'kidlanadi: agar mulohaza chin bo'lsa, u chindir. Nozidlik prinsipi:hech bir mulohaza, ayni paytda, ham chin, ham xato bo'la olmaydi. Uchinchisi mustasno prinsipi:har qanday mulohaza yo chin, yo xato bo'ladi.

Yuqorida ta'riflari berilgan prinsiplarda mulohazalarning muhim mantiqiy xususiyatlari ko'rsatilgan, lekin u ta'riflarni uzil-kesil shakllangan deb bo'lmaydi. Mantiqning boshqa barcha prinsiplari shu uchta prinsipdan kelib chiqadi deyish xato bo'ladi, ular qolgan prinsiplarni keltirib chiqarish uchun yetarli bazis bo'la olmaydi. Uzoq muzokaralardan keyin ko'plab mantiq qonunlari "formal mantiq qonunlari"dagi konkret uchta qonun atrofida birlashadi, bu mulohazalardagi mantiqiy xususiyatlar mantiq qonunlarini to'la bayon qiladi degan qat'iy xulosaning chinligi qo'shimcha asoslash, tushuntirishni taqozo etadi. Sillogizm qonuni, tautologiya qonuni, implikasiya, va boshqa qonunlar mantiqning negizi bo'lgan uchta an'anaviy qonunlarga ko'ra tenglikni talab etadi. Tafakkur taxminlari, ehtimollar nazariyasi, barcha mantiqiy qonunlar mantiqiy bosqichlarning uchinchi zanjiri atrofida jamlanadi. Biroq ularga to'g'ri kelmaydi. Formal mantiq qonunlariga ko'ra, qolgan barcha mantiqiy qonunlar uchun yetarli asos qonuni orqali xulosa chiqariladi. Uchinchi "qonun" xato deb taxmin qilinganda, deduktiv isbotlar farazida mantiqiylikdan boshqa faraz orqali xulosa chiqarish mumkin. U mavzu doirasida bo'ladi, undan uzoq bo'lgan tafsilot bo'la olmaydi. Shuningdek, bu ko'rsatma avval isbotlangan muzokaralarga qo'shimcha bo'ladi. Boshqalariga qaraganda, shubhasiz, an'anaviy uch qonundan boshqa mantiq qonunlarini to'g'ri hosil qila olish mumkin. Ikkisidan biri qonunining har qanday formulasiga ko'ra har bir kishining tafakkuri haqida o'quvchida, shubhasiz, fikr paydo bo'ladi. Ikkinchi formulada ifodalanishicha, biz allagan, ya'ni "formal mantiq qonunlari" deb ataladigan, biz o'rgangan mantiq ilmi biror narsa haqidagi mulohazani ifodalaydi. Ziddiyat(ya'ni, nozidlik) qonuniga ko'ra, o'ylangan mulohazamizni

1 Morris R. Cohen, Ernest Nagel An Introduction to Logic and Scientific Method. New York/ 2007 p.81

bir paytning o'zida ham chin, ham yolg'on deb ayta olmaymiz. Yolg'on mulohaza bo'lish ehtimoli ko'proq bo'lganda ham odamlar aniq isbotlangan mulohazaga ishonadilar. Ikki qarama-qarshi fikr tilganda mantiqiy ziddiyat bo'lmashligi mumkin. Mantiq qonunlarini ifodalaydigan bu qonun yordamida insonga xos bo'lmagan tafakkurning ko'rinishlari fan doirasida o'rgaganiladi. Formal mantiq qonunlari obyektiv voqelikning inson miyasida uzoq vaqt davomida aks etishi natijasida vujudga kelgan va shakllangan. Formal mantiq qonunlari aniqlikka asoslanadi, chin va yolg'on o'rtasidagi chegaralarni belgilaydi, ular o'rtasida joylashgan va ulardan biriga yaqin bo'lgan boshqa bir mulohazalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniq qilib belgilaydi. U mavzu doirasida bo'ladi, undan uzoq bo'lgan tafsilot bo'la olmaydi. Shuningdek, bu ko'rsatma avval isbotlangan qonunlarga qo'shimcha bo'ladi. Boshqalariga qaraganda, shubhasiz, an'anaviy uch qonundan boshqa mantiq qonunlarini to'g'ri hosil qila olishi mumkin¹.

Shunday qilib, tafakkur qonunlari tafakkur shakllari kabi uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot, olamni bilish tajribasi natijasidir va shuning uchun ham umuminsoniy xarakterga ega. Ular aqliy faoliyatning hamma ko'rinishida rioya qilinishi lozim bo'lgan formal qoidalar ko'rinishida amal qiluvchi qonunlardir. Mazkur qonunlar bilish jarayonida o'zaro bog'liq ravishda amal qiladilar. Xususan, ulardan birining talablariga rioya etish boshqalarining talablarini bajarish uchun sharoit yaratadi va aksincha, birining shartlarini buzish boshqalarining shartlarini ham buzishga olib keladi va shu tariqa xato fikrlar hosil qilishga, noto'g'ri xulosalar chiqarishga sabab bo'ladi. Xususan, isbotlashda Ayniyat qonuni talab qiladigan fikrning aniqligi, masalan, tezisning aniqligi qoidasi buzilsa, isbot predmeti noaniq bo'lib qoladi, uni qanday ma'noda olish, nimani isbot qilish kerakligi no'malum bo'ladi; u nazarda tutilgan ma'noda olinmasa, muhokamadagi izchillik yo'qoladi, mantiqiy ziddiyat paydo bo'ladi, ya'ni nozidlik va uchinchisi istisno qonunlari talablari buziladi va isbot maqsadiga erishilmaydi.

Tafakkur qonunlari va mantiq metodlari

Tafakkur qonunlari fikrlarning zaruriy, muhim aloqalarini aks ettiruvchi bilim sifatida nazariy shaklda mavjud. Ularni bilish, ayniqsa, ilmiy bilish, amaliy muloqotda bevosita bilish uslubi sifatida qo'llab bo'lmaydi. Buning uchun ular mazmunidan kelib chiqib, yuqoridagi tahlilda ko'rsatilganidek, bilish subyekti amal qilishi zarur usullar, qoidalar, prinsiplar ishlab chiqilishi va shu tariqa nazariy shakldagi tafakkur qonunlari yangi bilim olish metodlari, qurollariga aylantirilishi zarur. Demak, tafakkur qonunlari, har qanday ilmiy qonunlar singari, metodologik funksiyalarni bajaradi. Ba'zi olimlar mantiqning predmetini uning metodologik vazifalariga urg'u bergan holda belgilaydi. Masalan, taniqli matematik A.A.Markov ana shunday yo'l tutadi va yozadi: "Mantiqni muhokama yuritishning yaxshi usullari haqidagi fan deb

¹ Бу ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: Morri s R . Cohen Ernes t N a g e lan introductionto logic andscientific method.New York/ 2007 p.81-92

ta'riflashimiz mumkin. Bunda "yaxshi" muhokama yuritish usullari deganda, ishonchli boshlang'ich asoslardan chin natijalar olishni tushunish mumkin"¹.

Mantiqning metodologik funksiyalari muhimligini inobatga olib, mantiq metodlarini formal mantiq, dialektik mantiq va matematik mantiq vazifalari bilan bog'liq holda qarab chiqamiz. "Metod" termini borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari, prinsiplari yig'indisini, bilimlar sistemasini qurish vositalarini bildiradi. Metodning yaratilishi va qo'llanilishi bilish vazifasi bilan belgilanadi. Masalan, bilishning dastlabki bosqichlarida ko'proq analizdan, umumlashtiruvchi qismida esa ko'proq sintezdan foydalaniladi. Yoki ilmiy bilishning empirik bosqichida (grek.empeiria – tajriba) kuzatish, eksperiment qo'yish, o'lchash, tasvirlash metodlaridan foydalaniladi. Bilishning ko'p sonli metodlarini eng umumiy, umumilmiy, xususiy-ilmiy metodlarga ajratish mumkin. Eng umumiy metodlar (umummantiqiy metodlar) borliqdagi barcha predmet va hodisalar taraqqiyotining eng umumiy xususiyatlari, bog'lanishlarini o'rganish usullaridir. Shuning uchun ham ularni dialektikaga (aniqrog'i dialektik mantiqqa), ya'ni falsafiy metodologiyaga taalluqli deb hisoblashadi. Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksilash, ideallashtirish, umumlashtirish, modellashtirish, induksiya va deduksiya, analogiya, gipoteza metodlari ana shunga mansubdir. Ulardan bilishning barcha bosqichlari va shakllarida, shu jumladan, fikrni formal jihatdan to'g'ri qurishda ham foydalanishadi. Formal mantiq metodlari bilimning taraqqiyoti shakllarini emas, uning strukturasini o'rganishga yo'naltirilganligi uchun, ba'zan ularni tom ma'nodagi eng umumiy metodlar qatoriga kiritishmaydi². Lekin ularning umuminsoniy xarakterga egaligi shubhasizdir. Chunki umummantiqiy metodlarning yuqorida qayd etib o'tilganlarining barchasi va boshqalari formal mantiqda fikr strukturasini o'rganuvchi usullar sifatida tavsiflanadi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Tafakkur qonunlari nimalarni aks ettiradi?
2. Tafakkur qonunlarining obyektivligi va universalligi nimada?
3. Ayniyat qonunidan kelib chiqadigan asosiy talab nimadan iborat?
4. Nozidlik qonunining mohiyati nimada? Uning obyektiv ziddiyatlarga bo'lgan munosabati qanday?
5. Uchinchisi istisno qonuni fikr yurituvchi subyekt oldiga qanday talabni qo'yadi? Bu qonun qanday mulohazalarga nisbatan amal qiladi?
6. Yetarli asos qonuni o'zida to'g'ri muhokama yuritish uchun zarur bo'lgan qanday talabni ifoda etadi? U xulosa chiqarish, argumentlashda qanday ahamiyatga ega?

3-BOB. TILNING MANTIQUIY TAHLILI

Til – axborot belgilari tizimi

Til tafakkur bilan uzviy bog'langan, fikrimizning bevosita mavjud bo'lishini ta'minlaydigan va kishilar o'rtasida aloqa o'rnatishga xizmat

¹ Марков А.А. Элементы математической логики.-М.:Изд-во Моск. ун-та,1984 – С.5

² Қаранг: Ивлев Ю.В. Логика:учебник для вузов. Изд. второе,перераб. и доп. – М.: Логос,1998.-С.29

qiladigan axborot belgilari tizimidan iborat. Tilni o'rganish mantiq fanining muhim vazifalaridan biri. Ma'lumki, tafakkur olamni mavhuml-ashtirib va umumlashtirib aks ettiradigan ideal hodisadir. Mavhum narsalarni, umumiylikni faqat til yordamidagina qayd etish mumkin.

Til va tafakkurning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq og'zaki va yozma holda mavjud bo'lib, unda fikrimiz moddiy shaklga, ya'ni hissiy idrok etiladigan shaklga kiradi va shu tariqa u endi bir shaxsga emas, balki jamiyatga tegishli bo'lib qoladi.

Til kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati negizida vujudga kelgan va rivojlana borgan. Ana shuning uchun ham u chuqur ijtimoiy mazmunga ega hamda madaniyatimiz va tariximizning muhim bir qismini tashkil etadi.

Til yordamida bilimlar hosil qilinadi, to'planadi va bir avloddan boshqa avlodga yetkazib beriladi. Shu tariqa u ta'lim va tarbiya ishlarini amalga oshirishga, madaniyatimizni taraqqiy ettirishga yordam beradi.

Belgi bilish jarayonida boshqa bir predmetning vakili vazifasini bajaruvchi hamda u haqida ma'lum bir xabarlar berish, uni saqlash, qayta ishlash va uzatishga imkoniyat yaratuvchi moddiy predmetdir. Har qanday belgi ham til belgisi bo'la olmaydi. Tilga aloqasi bo'lmagan belgilar qatoriga nusxa-belgilar (masalan, fotografiya kartochkasi, barmoq izi va shu kabilar), indeks-belgilar yoki ko'rsatuvchi belgilar (masalan, badan haroratining ko'tarilishi – kasallik belgisi, tutun – olovning belgisi va shu kabilar) kiradi.

Til belgisi simvol-ramzlar shaklida mavjud bo'lib, o'zi ifoda qila-digan predmetlar bilan tuzilishiga ko'ra hech qanday o'xshashlikka ega emas. Mantiq o'z e'tiborini ana shunday til belgilarini o'rganishga qaratadi.

Til belgilari o'z ma'nosiga va mazmuniga ega. Til belgisining mazmunini u ifoda qilayotgan, ko'rsatayotgan obyekt tashkil etadi. Masalan, "auditoriya" so'zi real mavjud obyekt – auditoriya'ni aks ettiruvchi fikr mazmunini ifoda etadi. Til belgisining ma'nosini esa u ifoda qilayotgan obyektning xarakteristikasi (tavsifi) tashkil etadi. Masalan, "Auditoriya" so'zining ma'nosini "mashg'ulot o'tkazish uchun mo'ljallangan xona", "maxsus xona" va shu kabi ekanligi haqidagi axborotlar tashkil etadi.

Belgilarning bilishdagi vazifasini o'rganishga Arastu, Leybnis kabi mutafakkirlar katta e'tibor berganlar. Belgilar haqidagi ta'limotni taraqqiy ettirish XIX asrda aktual masalaga aylangan. Mana shu davrda amerikalik faylasuf **Charlz Pirs** (1839-1914 y.y.) belgilar haqidagi fan – semiotikaga asos solgan. Bu fan til belgisini uch xil yo'nalish bo'yicha tahlil qiladi. Birinchisini **semantika** tashkil qilib, belgi bilan u ifoda qilayotgan obyekt o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Ikkinchisi **pragmatika** bo'lib, u kishilarning belgilarga munosabatini hamda belgilar yordamida kishilar o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarni o'rganadi. Uchinchisi, **sintaksis** deyilib, u belgilar o'rtasidagi munosabatlarni (tilni qurish qoidalarini) o'rganadi. Mantiq fanini ko'proq til belgilarining semantikasi qiziqtiradi.

Tabiiy va sun'iy tillar

Tilning ikki turi mavjud. Ular tabiiy va sun'iy tillardir. **Tabiiy** yoki **milliy tillar** tarixan shakllangan tovushlar (nutq) va grafika (yozuv)ning axborot

belgilari tizimidan iborat. Tabiiy tilning alohida olingan har qanday belgisi o'z holicha hech narsani ifoda qilmaydi. Bu belgilar inson amaliy faoliyati va tafakkuri taraqqiyotining negizida vujudga kelgan til sistemasiga kirgandagina ma'lum bir ma'no va mazmun kasb etuvchi belgilarga aylanadi.

Tabiiy til obyektiv olamning va bilishning turli xil sohalariga tegishli bo'lgan predmetlar, hodisalar hamda ularning xossalari va munosabatlarini qamrab olish va ifoda qilishdek katta imkoniyatga ega. U semantik jihatdan yopiq tizim hisoblanadi. Boshqacha aytganda, tabiiy til boshqa tillarga murojaat qilmagan holda mustaqil ravishda o'zini qurishi va ifoda qilishi mumkin.

Shu bilan bir qatorda, tabiiy tildan foydalanish bilish jarayonida ayrim qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi. Ular quyidagilar bilan bog'liq: 1) tabiiy tildagi so'zlarning ma'nosi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi; 2) tabiiy tilda bir so'z bir qancha tushunchani ifoda qilishi (omonimlar) yoki bir tushuncha bir qancha so'zlarda ifoda qilinishi (sinonimlar) mumkin; 3) tabiiy tildagi ba'zi so'zlar yordamida ifoda qilingan fikr aniq ma'noga ega bo'lmay qoladi (masalan, «Karim chet tilini yaxshi bilmaydi» degan fikrda Karimning kimga nisbatan yoki qanday vazifani bajarishga nisbatan chet tilini yaxshi bilmasligi ko'rsatilmagan). Tabiiy tildagi mana shu kabi hodisalardan xoli bo'lish uchun ilmiy bilishda atamalardan (terminlardan) foydalaniladi. Atama o'zining qat'iy va aniq ma'nosiga ega so'z bo'lib, bu ma'no definitsiya (ta'rif) yordamida ko'rsatiladi. Shuningdek, tabiiy tilda aniqlikka sun'iy tildan foydalanish yo'li bilan ham erishiladi.

Sun'iy til tabiiy til negizida yaratilgan yordamchi axborot belgilari tizimidan iborat bo'lib, u mavjud xabarlarini aniq hamda tejamli bayon qilish va uzatish uchun xizmat qiladi. Sun'iy tilda sun'iy yo'l bilan yaratilgan maxsus belgilar, ya'ni simvollar – ramzlar ishlatiladi. Tabiiy tildagi konkret mazmunga ega bo'lgan fikrlar ilmiy bilishda ana shunday simvollar bilan almashtiriladi. Demak, sun'iy til fikrimizning konkret mazmunidan chetlashgan holda, faqat simvollar bilan ish olib borishni ta'minlaydi.

Sun'iy tillar hozirgi zamon fani va texnikasida keng qo'llaniladi. Ularning, ayniqsa, matematika, fizika, kimyo, kibernetika, hisoblash texnikasi va shu kabi sohalar rivojlanishida hissasi katta. Sun'iy tillarning ishlatilishiga misol qilib matematikadagi to'g'ri burchakli uchburchak tomonlarini ifoda qiluvchi $\cos^2\alpha + \sin^2\alpha = 1$ formulasini, kimyodagi suvni ifoda qiluvchi H_2O formulasini, mexanikadagi tezlikni ifoda qiluvchi

$V = \frac{s}{t}$ —formulasini va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. Elektron

hisoblash mashinalari uchun dasturlar tuzishda esa maxsus algoritmik tillar ishlatiladi. Ular «Algol – 60», «Algol – 65», «Fortran», «Kobol», «PL – 1», «Assembler», «Beysik» va boshqalardan iborat. Sun'iy tildan mantiq fani ham fikrimiz tuzilishini nazariy jihatdan tahlil qilishda foydalanadi.

Demak, ilmiy bilishda tabiiy tildan ham, sun'iy tildan ham foydalaniladi. **Ilmiy til** esa tabiiy til, sun'iy til va maxsus atamalardan tashkil topgan bo'ladi.

Simvollar: ularning funksiyasi va qadr-qimmati

Mantiqiy munosabatlarning murakkab turlarini maxsus simvollarni kiritmasdan turib o'rganib bo'lmaydi. Maxsus simvollarning bilishdagi ahamiyati shunchalik kattaki, mantiq fanining o'zini *simvolik yoki matematik mantiq deb ataydigan bo'lishdi*¹.

Ayni paytda, simvollarning zamonaviy mantiq rivojida tutgan o'rnini juda yuqori baholamaslik ham kerak. Pirsning fikricha, «Simvollar har qanday tafakkurning, har qanday tadqiqotning asosini tashkil etadi, simvollar — fikr va fan mavjudligining zaruriy sharti; ana shuning uchun ham fikr yaxshi bo'lishi uchun yaxshi til zarur deb bo'lmaydi, chunki til fikrning mohiyati emas. Shu sababli ham simvollarning funksiyalari va ahamiyatini tadqiq etish zarur.

1. *Tilning jins xususiyatlari. Tillar bir-biridan ikki munosabatda farq qilishadi*: bir tomondan, ularda turli fonetik va ideografik elementlardan foydalanishadi; ikkinchidan – ularda g'oyalarning turli guruhlari qayd etilgan fonetik va grafik elementlar bilan belgilanadi. Til ifoda etuvchi va uzatuvchi tajriba turlari cheksiz sonli xususiyatlarga ega bo'lgani holda, tilda faqat “so'z asosi” deb ataladigan fundamental lingvistik elementlarning chekli sonidan foydalanishadi. Bundan kelib chiqadigan fikr shuki, biz bilgan har qanday til tajribani keng qamrovda tasniflashga asoslanishi lozim.

Tajriba turlarining qanday guruhlarga taqsimlanishi tildan foydalanuvchilar qiziqishlari hamda ifodalanayotgan predmet sohasiga bog'liq. Demak, bir maqsadni qanoatlantiradigan tajriba turlari tasnifi boshqa maqsadga to'g'ri kelmasligi mumkin. Qanoatlantiradigan simvolik sistema tarzida mavjud bo'lgan til esa, bir holatda to'g'ri, boshqa holatda to'g'ri bo'lmasligi mumkin. Qanday holda bo'lmasin, til to'raligicha simvolik xarakterga ega. Har qanday kommunikatsiya yoki tadqiqot so'zlar, tovushlar, grafik chizmalar orqali sodir bo'ladi. So'z biror narsaga-hisgami, g'oyagami yoki uning mazmunigami *ishoradir*. Biz «Qo'shnilar nikida yong'in bo'layapti» desak, bu ko'rayotgan tovushlarimiz ifodalayotgan obyektning o'zi emas. Tovushlar, masalan, yonmaydi, bir qancha fut narida turmaydi. Ular kim uchundir nimanidir belgilaydi.

Grammatika mantiqiy tahlil o'rnini bosa olmaydi, garchi mantiq va grammatika o'rtasida o'xshashlik bo'lsa-da. Grammatik struktura predmet tilda ifodalanayotganda ega bo'ladigan muayyan abstrakt munosabatlarni o'zida gavdalantiradi.

Kundalik turmushda ishlatiladigan tilda ko'p narsalar farqlanmaydi. Agar aniq tahlilga hissiy va intellektual omillar olib kiradigan xatolardan xoli bo'lishni istasak, agar kundalik muloqotda ishlatiladigan simvollar yaratadigan noaniqliklarni maksimal darajada cheklashga intilsak, agar verbal simvollar ma'nolarining ozgina o'zgarishiga ham yo'l qo'yishni xohlamasak, unda maxsus simvollarni yaratishimiz zarur.

Lingvistik o'zgarishlar

Bir simvol obyektlarning *kengroq sinfini ifodalashga o'tishi* va bu bilan avvalgi maxsus narsani aniq ifoda etishini tugatishi mumkin. Masalan, “qog'oz”

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. p-117

avvallari papirusni bildirgan, keyinchalik yozuv materialini ifoda etadigan bo'lgan. Xuddi shunday «ministr», «tabib» va «musavvir» so'zlari ham hozirda yangi ma'nolar kasb etishgan².

Maxsus simvollarning ahamiyati:

Birinchidan, simvollar turli ma'nolarni farqlab, keyinchalik esa, almashtirib yubormaslikka imkon beradi

Ikkinchidan, qulay simvol berilgan kontekstda muhim hisoblangan narsaga diqqatni jamlashga xizmat qiladi.

Uchinchidan, mulohaza shaklini qisqa va aniq namoyon qiladi. Masalan, Maksvell tenglamasini tabiiy tilda so'zlar yordamida tasvirlash bir qancha betni egallagan bo'lar edi, bu esa turli elementlar o'rtasidagi muhim munosabatlarning mohiyatini yashiradi. Adekvat bo'lgan simvollarni kiritish, mulohazada qaysi qiymatning doimiy, qaysinisining o'zgaruvchan ekanligini aniqlashtirishga yordam beradi.

To'rtinchi va jiddiy ustunligi – bu simvollarning jismoniy va fikriy kuchlanishni qisqartirishidan iborat.

Mantiqning formallashtirilgan tili

Umumiy mantiq o'zining ilmiy, formallashtirilgan maxsus tiliga ega. U inson tafakkurining tuzilishini aniq va ravshan holda ifoda qilish maqsadida yaratilgan. Buning mohiyatini tushunish uchun formallashtirishning o'zi nima ekanligini aniqlab olish zarur.

Formallashtirish konkret mazmunga ega bo'lgan fikrlarni simvollar bilan almashtirish, ya'ni propozitsional funksiya hosil qilish, formulalar kiritish, mantiqiy qoidalarini yaratish orqali tafakkurning (fikrning) tuzilmasini ifoda qilish demakdir. Tafakkurning tuzilmasi bilan mantiqning tilda ifoda qilinishi tuzilmasi o'rtasida o'zaro muvofiqlik mavjud, ya'ni har bir konkret fikr tuzilmasiga ma'lum bir til tuzilmasi muvofiq keladi. Buni propozitsional funksiya hosil qilish misolida ko'rishimiz mumkin. «Toshkent – O'zbekistonning poytaxti» degan fikrdagi «Toshkent» tushunchasini – S, «O'zbekistonning poytaxti» tushunchasini – R bilan almashtir-sak, S–R ko'rinishiga ega bo'lgan propozitsional funksiya hosil bo'ladi. **Propozitsional funksiya** o'zgaruvchi qiymatga ega ifoda bo'lib, bu qiymat argument bilan almashtirilganda konkret mazmunli fikr hosil bo'ladi.

Formallashtirilgan til quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Asosiy belgilar aniq ifoda qilingan bo'lishi kerak. Bu belgilar asosiy tushunchalar, atamalarni ifodalaydi.

2. Ta'riflashning barcha qoidalari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu qoidalariga asoslangan holda mavjud belgilar yordamida yangi, qisqaroq belgilar hosil qilinadi.

3. Formulalarni tuzishning barcha qoidalari berilgan bo'lishi kerak. Bunga misol qilib tushunchalardan gap hosil qilish qoidalarini ko'rsatish mumkin.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. p-119

4. Xulosa chiqarish qoidalarining barchasi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu qo'llaniladigan belgilarning (so'z, gap, simvollar) grafik usul bilan ifodalanishiga tegishlidir.

5. Qo'llaniladigan belgilarning ma'nosini talqin qilish qoidalari ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Formallashtirilgan tilga ega bo'lgan mantiq chin fikrni ifoda qiluvchi bir formula yordamida xuddi shunday chin fikrni ifoda qiluvchi boshqa formulani keltirib chiqara oladi. Bunda berilgan fikrning konkret mazmuni e'tiborga olinmaydi.

Formallashtirilgan tilning ustunligi shundaki, unda mantiqiy xulosa chiqarishda ko'zda tutilmagan asoslarning qatnashib qolishi mumkin emas. Matematika va mantiqning ko'p masalalari faqat mana shu yo'l bilan yechilishi mumkin.

Nihoyat, formallashtirilgan tilning yana bir qimmatli tomoni shundaki, unda bir sohada yaratilgan formallashtirilgan tildan boshqa bir sohaga oid masalalarni yyechishda foydalanish mumkin. Masalan, mantiqda sinflar bilan bo'ladigan amallarda matematika tilidan (qo'shish, ko'paytirish, to'ldirish kabi atamalardan hamda ularni ifoda qiluvchi belgilardan) fikr tuzilishini ifoda qilish uchun foydalanish mumkin. Bunda, albatta, foydalanilayotgan belgilarga maxsus ma'no beriladi.

Formallashtirilgan tilning kamchiligi esa shundaki, u tabiiy tilga qaraganda obyektini yuzaki holda ifoda qiladi. Hozirgi davrda mavjud formallashtirilgan tillar borliqning va bilishning juda kam sohalarini qamrab olgan. Bilishning qaysi sohalarida formallashtirilgan tilni yaratish mumkinligini oldindan aytish qiyin.

Shuningdek, formallashtirilgan til empirik tadqiqotlarning o'rnini bosa olmaydi. Ana shuning uchun ham ilmiy til formallashtirilgan tildan foydalanish bilan chegaralanib qolishi mumkin emas.

Shunga qaramasdan, formallashtirilgan til hozirgi paytda ilmiy bilishda va amaliy hayotda muhim ahamiyatga ega. U, ayniqsa, fikrning tuzilishini o'rganishga, uning mantiqiy qiymatini, ya'ni chin yoki xatoligini aniqlashga to'liq qulay sharoit yaratadi. Shuning uchun mantiqning formallashtirilgan tilini yaratishga va uni chuqurroq o'rganishga qiziqish katta.

Tilning semantik kategoriyalari

Semantik kategoriya deb muayyan formal sistemaning turg'un ma'noli elementiga (shu jumladan, til ifodasidagi) aytilib, uning chegara-larida bir turdagi belgilar aloqasi ma'nosini yo'qotmaydi (Tabiiy til gram-matikasida harflar, so'zlar va tinish belgilari). Mantiqda esa, ma'no birligi bo'lib, predmet nomlari, mulohazalar va mantiqiy terminlar xizmat qiladi³.

Tafakkurning mantiqiy shaklini o'rganishda semantik kategoriyalar muhim ahamiyatga ega. **Semantik kategoriyalar** til ifodalarining sinflaridan iborat bo'lib, ular bir-birlaridan qanday obyektlarni aks ettirishi bilan farq qiladilar. Asosiy semantik kategoriyalar qatoriga gap va uning tarkibida nisbatan

³ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. p-128-129

mustaqil holda mavjud bo'lgan qismlari – deskriptiv va mantiqiy atamalar kiradi.

Gap mulohazani, savolni va normani ifoda qilishi mumkin. Mulohazani ifoda qiluvchi gap predmetga birorta belgining (xossa yoki munosabatning) xosligini tasdiqlaydi va inkor qiladi. U darak gapdan iborat.

Gapda predmetlarni, ularning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi ifodalar deskriptiv atamalar deyiladi. Deskriptiv atamalar predmetlar nomlari yoki termalar (predmetlarni, predmetlar to'plamini aks ettiruvchi ifodalar) va predikatorlar (predmetlarning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi ifodalar)ga bo'linadi.

Predmetlarning nomlari ayrim so'zlar va so'z birikmalari bo'lib, ular moddiy (planeta, elektr toki) va ideal (sezgi, tafakkur) predmetlarni ifodalaydi. Predmet nomi belgidan iborat bo'lganligi uchun o'z mazmuni va ma'nosiga ega. Nomning mazmuni predmetni ifoda qiladi va mantiqda **denotat** deb ataladi. Nomning ma'nosi esa predmetning muhim, umumiy belgilarini ifoda qiladi va **konsept** deb ataladi. Masalan, «Arastu», «Mantiq fanining asoschisi», «Topika asarining muallifi» kabi ifodalarning mazmuni bir xil, ya'ni bitta predmetni ifodalaydi, ma'nosi esa turli xil, ya'ni fikr qilayotgan obyektning har xil belgilarini qayd qiladi.

Shuningdek, nomlar yakka («Toshkent shahri») yoki umumiy («shahar») bo'lishi mumkin. Bunda yakka nom bitta predmetni, umumiy nom esa, predmetlar sinfini aks ettiradi.

Predikatorlar gapda kesim o'rnida kelib, o'zi taalluqli bo'lgan nomning miqdoriga bog'liq holda bir o'rinli yoki ko'p o'rinli bo'lishi mumkin. Bunda predmetning xossasini ifoda qiluvchi predikatorlar bir o'rinli, ular o'rtasidagi munosabatlarni ifoda qiluvchi predikatorlar ko'p o'rinli predikatorlar hisoblanadi. Masalan, «O'zbekiston mustaqil respublikadir» degan mulohazada predikator bir o'rinli, «O'zbekiston Turkiya bilan iqtisodiy shartnoma tuzdi» degan fikrda «iqtisodiy shartnoma tuzdi» predikatori ikki o'rinli, «O'zbekiston Sirdaryo va Amudaryo oralig'ida joylashgan», degan fikrda «oralig'ida joylashgan» predikatori uch o'rinlidir.

Mantiqiy atamalar (mantiqiy konstantalar) doimiy mantiqiy qiymatga ega bo'lib, gapda deskriptiv atamalarni bog'lashda ishlatiladi. Ular o'zbek tilida «va», «ham», «hamda», «yoki», «yoxud», «barcha», «hech bir», «ba'zi», «emas» kabi so'zlar orqali ifodalanadi va turli xil (oddiy va murakkab) mulohazalar, mulohazalarni hosil qiluvchi elementlar hisoblanadi. Masalan, «Hech bir tovar qiymatsiz emas», degan fikrda «hech bir», «emas» mantiqiy atamalar bo'lib, ularsiz deskriptiv atamalarni – «tovar», «qiymat» so'zlarini bog'lab bo'lmaydi.

Mantiqning formallashgan tilini yaratishda semantik kategoriyalar aniq ta'riflanishi va tavsiflanishi kerak. Bunga semantik kategoriyalarni konkret simvollarida aks ettirish orqali erishish mumkin.

Ana shu simvollar mantiqning formallashgan tilining alifbosini tashkil etadi. Mantiqda ikkita til – predikatlar mantig'i tili va mulohazalar mantig'i tili mavjud.

Mulohazalar mantig'i mulohazalarining ichki tuzilishini o'rganishdan chetlashib, ularning o'zaro mantiqiy aloqasini hisobga olgan holda muhokama etish jarayonini tahlil qiladigan formallashgan mantiqiy tizimdir. Mulohazalar mantig'i tili alifbosi ifodalar ta'riflarini va ularning talqin qilinishini o'z ichiga oladi. Xususan, bu til alifbosi quyidagilardan tashkil topgan:

1. r, q, r – propozitsional o'zgaruvchilar, ya'ni mulohazalar uchun simvollar.

2. $\wedge$ – kon'yunksiya belgisi; u o'zbek tilidagi «va», «ham», «hamda» kabi bog'lovchilarga to'g'ri keladi. Masalan, «Ma'ruza tugadi (r) va uning muhokamasi boshlandi (q)», degan mulohazani $p \wedge q$ shaklida ifoda qilish mumkin.

3. $\vee$ – dizyunksiya belgisi; u o'zbek tilida «yo», «yoki», «yoxud» kabi so'zlarga to'g'ri keladi. Masalan, «Elektr toki yo o'zgaruvchan (r), yo o'zgarmas bo'ladi (q)», degan mulohaza $p \vee q$ shaklida yoziladi.

4. $\rightarrow$ – implikasiya belgisi; unga o'zbek tilida «Agar... bo'lsa,... bo'ladi», degan ifoda to'g'ri keladi. Masalan, «Agar talaba mustaqil ishlasa (r), o'quv materiallarini yaxshi o'zlashtiradi (q)», degan mulohaza $p \rightarrow q$ shaklida yoziladi.

5. $\equiv$ – ekvivalentlik belgisi; unga o'zbek tilida «Faqat va faqat shundaki...», degan ibora to'g'ri keladi. Masalan, «Faqat juft sonlarga (r) ikki ga qoldiqsiz bo'linadi (q)», degan mulohaza $r \equiv q$ tarzida yoziladi.

6. $\neg$ – inkor qilish belgisi. Masalan, «Ahmedov Anvar talabadir» (r) degan mulohaza inkor qilinganda «Ahmedov Anvar talaba emas» r mulohazaiga aylanadi, ya'ni r o'zining inkori bo'lgan $\neg r$ ga o'zgaradi.

Predikatlar mantig'i – muhokama jarayonini mulohazalarning ichki tuzilishini hisobga olgan holda o'rganuvchi formallashgan mantiqiy tizimdir.

Predikatlar mantig'i alifbosi mulohazalar mantig'i alifbosiga yangi simvollar qo'shish orqali hosil qilinadi. Ular quyidagilar:

1. $a, v, s, \dots$, – predmet nomlarini ifodalovchi simvollar, ular konstantlar deb ataladi.

2. $x, u, z, \dots$, – predmetlarning umumiy nomlarini bildiruvchi simvollar.

3. $R_1, Q_1, R_1 \dots, P_n, Q_n, R_n$ – predikatorlar uchun simvollar; bunda 1–bir o'rinli predikatorni, n – n o'rinli predikatorni bildiradi.

4. Mulohazaning miqdorini bildiruvchi simvollar: $\forall$ – umumiylik kvantori; unga o'zbek tilida «barcha», «har bir», «hech bir» kabi so'zlar to'g'ri keladi. Masalan, «Hech bir ota-ona o'z farzandiga yomonlik tilamaydi», degan mulohaza $\forall (x)P(x)$ ko'rinishida yoziladi.

$\exists$ – mavjudlik kvantori; unga o'zbek tilida «ba'zi», «ayrim» kabi so'zlar to'g'ri keladi. Masalan, «Ba'zi kishilar yakka tartibda ishlaydi», degan mulohaza $\exists (x)R(x)$ ko'rinishida yoziladi.

Mulohazalar mantig'i va predikatlar mantig'i natural xulosa chiqarish tizimi (yoki aksiomatik) tizim sifatida qurilishi mumkin.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Til nima?

2. Til va tafakkur o'zaro qanday aloqada?

3. Sun'iy til nima uchun kerak va u qanday yaratiladi?
4. Fikrni formallashtirishning mohiyati nimada? Uning tafakkur shakllarini o'rganish uchun qanday ahamiyati bor?
5. Tilning semantik kategoriyalari nimalar?

Tafakkur shakllari: tushuncha, hukm va xulosa.

1. Tushuncha – predmet va hodisalarni ularning umumiy, muhim belgilari orqali aks ettiruvchi tafakkur shaklidir.

Belgilar deb, avval aytib o'tilganidek, predmetlarni bir-biridan farq qiluvchi hamda ularning bir-biriga o'xshashligini ifoda qiluvchi tomonlarga, xususiyatlarga aytiladi. Belgilar muhim yoki nomuhim bo'ladi. Predmet belgisining muhim yoki nomuhim bo'lishi, bizning predmetga amalda qanday munosabatda bo'lishimizga qarab ham belgilanadi. Xususan, bir munosabatda muhim bo'lmagan belgilar boshqa munosabatda muhim bo'lishi mumkin. Masalan, kishining layoqati uning qanday kasbni tanlashi uchun muhim bo'lsa, inson sifatida mavjud bo'lishi uchun muhim emas. Bunday muhim belgilar predmetning ma'lum bir munosabatdagi muhim belgilari deyilib, obyektiv muhim belgilardan (predmetning mavjud bo'lishi bilan zaruriy aloqada bo'lgan belgilardan) farq qiladi.

Predmet to'xtovsiz harakatda, taraqqiyotda bo'lganligi uchun vaqt o'tishi bilan uning muhim bo'lgan belgisi nomuhim bo'lgan belgiga yoki aksincha, nomuhim belgisi muhim belgiga aylanishi mumkin. Masalan, bevosita kuzatiladigan faktlar empirik bilish bosqichida muhim ahamiyatga ega bo'lsa, nazariy bilish bosqichida unga kamroq murojaat qilinadi.

Demak, tushunchada predmet o'zining muhim belgilari orqali fikr qilinib, bu belgilar predmetning umumiy va individual belgilari bo'lishi mumkin. Masalan, «G'afur G'ulom» deganimizda predmetning umumiy belgilari (inson, shoir) bilan bir qatorda, individual muhim belgilari (xususan, «Sen yetim emassan» she'rining muallifi) ham fikr qilinadi.

Tushunchaning hissiy bilish shakllaridan tubdan farq qilishiga alohida e'tibor berish zarur. Sezgi, idrok va tasavvur predmetning yaqqol obrazlaridir. Biz faqat birorta konkret predmetni, masalan, o'zimiz yozib o'tirgan qalamni idrok qilishimiz yoki u to'g'risida tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin. «Umuman, qalam»ni idrok qilib bo'lmaydi. Chunki tushuncha predmetning yaqqol obrazi emas, balki abstrakt obrazidir. «Qalam» tushunchasi o'zida konkret qamlarning barchasini qamrab olgani holda, ularning har biriga xos bo'lgan individual belgilarni tashlab yuborib, umumiy, muhim belgilarini ifoda qiladi. Ayni paytda, bu belgilar qalamni boshqa predmetlardan, masalan, kitobdan farq qildirib turadigan maxsus belgilar bo'lib ham xizmat qiladi.

Tushuncha predmetning nomuhim belgilaridan chetlashar ekan, demak, uni to'laligicha aks ettira olmaydi. Bu ma'noda u hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqdan uzoqroqda turadi. Lekin, tushuncha predmetning muhim belgilarini in'ikos qilishi, mohiyatini aks ettirishi bilan hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqni chuqurroq, to'laroq ifoda etadi.

Tushuncha, hissiy bilish shakllaridan farqli o'laroq, inson miyasida to'g'ridan to'g'ri aks etmaydi. U ma'lum bir mantiqiy usullardan foydalangan holda hosil qilinadi. Bu usullar taqqoslash, analiz, sintez, abstraksiyalash, umumlashtirishlardan iborat.

Taqqoslash yordamida predmetlar o'zaro solishtirilib, ularning o'xshash, umumiy tomonlari va bir-biridan farq qiluvchi individual belgilari aniqlanadi.

Taqqoslash tahlilni taqozo qiladi, chunki predmetlarni yaxlit holda solishtirib bo'lmaydi. Ular u yoki bu xossasiga ko'ra taqqoslanishi kerak.

Buning uchun u xossalar ajratilishi lozim. *Analiz* yordamida predmet fikran uni tashkil qiluvchi qismlar, tomonlarga ajratilib, har qaysisi alohida o'rganiladi.

Sintez tahlilga teskari usul bo'lib, u tahlil davomida ajratilgan qismlar, tomonlarni fikran birlashtirib, predmetni bir butun holga keltirishdan iborat. Sintez bo'lmasa, predmet haqida yaxlit fikr hosil qilib bo'lmaydi. Tahlil va sintez uzviy bog'liqdir.

Tushuncha hosil qilish uchun predmetning yuqoridagi usullar bilan aniqlangan umumiy va individual belgilarining muhimlari ajratilishi, nomuhimlari chetlashtirilishi lozim. Bu esa *abstraksiyalash* yordamida *umumlashtirish*da amalga oshiriladi.

Predmetlar ularning ayrim umumiy, muhim xususiyatlariga ko'ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa bitta tushunchada bir jinsli predmetlarning barchasini fikr qilish imkoniyati yaratiladi.

Tushunchaning shakllanishi so'z bilan uzviy bog'liq. Ular o'rtasidagi aloqadorlik tafakkur va til o'rtasidagi bog'lanishning konkret tarzda namoyon bo'lishidir.

Tushunchalar so'z va so'z birikmalari yordamida ifoda qilinadi. Masalan, "talaba", "falsafa yo'nalishi", "O'zbekiston milliy universiteti" va shu kabilar so'zlardan iborat. Lekin bundan tushuncha va so'z aynan bir xildir, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bitta tushuncha har xil tillarda, ba'zan bir tilda ham turli xil so'zlar bilan ifoda qilinadi. Tilimizdagi omonim va sinonim hodisalari so'z va tushunchaning nisbiy mustaqil holda mavjudligidan dalolat beradi.

Shuni ham aytish lozimki, so'zning ko'p ma'noga ega bo'lishi ba'zan fikr yuritish jarayonida tushunchalarni aralashtirib yuborishga olib keladi. Shuning uchun ham fan va texnikada ko'proq terminlardan foydalaniladi. **Termin** qat'iy bitta tushunchani ifoda etuvchi so'z bo'lib, muayyan ilmiy bilish sohasida bir xil ma'noda ishlatiladi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi

Tushuncha o'zining mazmuni va hajmiga ega. *Tushunchaning mazmunini* unda fikr qilinayotgan predmetning muhim belgilari to'g'risidagi axborot tashkil etadi. Masalan, "fan" tushunchasining mazmunini fanning muhim belgilari, ya'ni uning amaliyot bilan aloqada ekanligi, predmetlarning birorta sohasiga oid tushunchalar, qonunlar, prinsiplar shaklidagi obyektiv chin (haqiqiy) bilimlar tizimidan iborat bo'lishi, dunyoqarashning shakllanishida ishtirok qilishi va shu kabilar tashkil qiladi.

Tushunchaning hajmi esa, unda fikr qilinayotgan predmetlar yig'indisini aks ettiradi. Masalan, yuqorida misol qilib keltirilgan «fan» tushunchasining hajmi mavjud barcha fanlarni: matematika, fizika, mantiq va hokazolarni o'zida qamrab oladi.

Mantiqda ba'zan tushuncha alohida mantiqiy shakl deb emas, mulohazaning tarkibiy elementi sifatida olib qaraladi. Xususan, Koen va Nagellar ana shunday yo'l tutishadi. Mulohaza (mulohaza) tarkibidagi tushunchalar terminlar deb atalgani uchun ana shu so'zdan foydalanishadi. *Terminni ikki xil jihatidan olib qarash mumkin: yo (faqat bitta a'zosi bo'lgan) obyektlar sinfi, yo berilgan obyektlarga xos belgilar to'plami deb aytiladi. Birinchi jihatida u denotatsiya yoki hajm, ikkinchi jihatida konnotatsiya yoki mazmun deb ataladi. Masalan, "faylasuf" terminining hajmini Fales, Sokrat, Platon va boshqalar tashkil etsa, mazmunini "donishmandlikni sevuvchi", "aqlli" kabi belgilar hosil qiladi¹.*

Mazmun va hajm terminning turli jihatlari bo'lgani uchun uzviy aloqadordir. Barcha so'z va simvollar, sof ko'rsatkich olmoshlaridan tashqari (ya'ni, biror narsaga bevosita ishora qiladigan harakat yoki "bu" kabi ko'rsatkich olmoshi), cheklangan obyektlar to'plamiga nisbatan ishonchli tarzda qo'llash mumkin bo'lgan belgilarni bildiradi. Barcha umumiy terminlar muayyan bir obyektga nisbatan qo'llanilishi mumkin, bu hatto termin hajmiga kiritish uchun zarur bo'lgan belgiga ega obyekt muayyan vaqt davomida mavjud bo'lmasa ham amal qiladi. Termin mazmuni nima uchun uning berilgan obyektlar to'plamiga nisbatan qo'llanishini ko'rsatadi. Termin qo'llanilgan obyektlar to'plami esa, uning hajmini tashkil etadi².

"Mazmun" atamasining bir qancha ma'nosi bo'lib, ulani farqlash mantiqiy amallarni bajarishda qulayliklar yaratadi.

1. *"Termin mazmuni", deganda shu termindan foydalanayotgan kishi ongida aks etayotgan belgilar yig'indisi tushuniladi. Masalan, kimdir uchun "bosqinchi" termini zo'rlik va noqonuniy yo'l bilan begona mulkni o'zlashtirgan, jamiyat uchun xavfli bo'lgan shaxs, shu bilan bir qatorda, boshqa kishi uchun u qiymati o'n dollardan yuqori bo'lgan o'ziga tegishli emas mulkni o'zlashtirgan, niyati buzuvchi bo'lgani uchun jismonan xavfli individni bildiradi. Termin mazmunini bunday tushunish subyektiv mazmun deyiladi. Terminning subyektiv mazmuni uni ishlatayotgan kishiga bog'liq ravishda o'zgarib turishi mumkin va mantiqiy emas, psixologik ahamiyatga ega.*

2. *"Termin mazmuni" predmetning muhim belgilari yig'indisini ifoda etishi mumkin. Bunda "muhim" so'zi har qanday obyektning mazkur termin elementi deb hisoblash uchun zarur va yetarli asosni bildiradi. Bunday shart, odatda,¹ barchaning roziligi yopdamida tanlanadi va shuning uchun ham konvensional mazmun yoki yakonnotatsiya deyiladi. Konvensional mazmun termin ta'rifini qayd etadi.*

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.31.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.31.

3. *“Termin mazmuni” termin denotatsiyasiga kiruvchi obyektlarning, biz uni bilish-bilmasligimizdan qat’i nazar, barchasi uchun umumiy bo’lgan belgilar yig’indisini ifodalashi mumkin..U obyektiv yoki to’liq mazmun deb ataladi. Masalan, “Evklid uchburchagi” – bu Uchta to’g’ri chiziq bilan chegaralangan tekis figuradir, obyektiv mazmunning bir qismi “uch burchakka ega, burchaklari yig’indisi ikkita to’g’ri burchak yig’indisiga teng tekis figura” va hokazolardan iborat.*

Terminning konvensional mazmuni mantiqan muhimroq. Termin denotatsiyasining konnotatsiyaga bog’liqligi o’z-o’zidan ravshan³.

Terminlar mazmuni va hajmi, o’zaro aloqalarini Aristotelning sillogizm nazariyasini uning subyekt va predikatining o’zaro aloqasiga bog’liq mulohaza turlarini tahlil qilmasdan tushunib bo’lmaydi. Bunday tahlil mantiqda predikabiliya nazariyasi deb nom olgan bo’lib, u o’z navbatida, fundamental metafizik ta’limotlar, ayniqsa, o’zgarmas tabiiy turlar yoki tiplar to’g’risidagi ta’limot bilan uzviy bog’liq.

Predikabiliyalar universalislarning bir-biri bilan bog’lanishi mumkin usullarga ishora qiladi. Konkret individ o’zicha, Aristotelga ko’ra, fanning o’rganish predmeti bo’la olmaydi. Individlar to’g’risidagi fan o’zida tiplar yoki shakllarni mujassamlashtirgandagina mumkin bo’ladi. Ana shuning uchun ham predikabiliyalarni tadqiq etganda Aristotel diqqat-e’tiborini terminlarning mazmun jihatiga qaratgan. Lekin predikabiliyalarni an’anadagidek termin hajmiga nisbatan ham talqin etish mumkin⁴.

Tushunchaning mazmuni va hajmi uzviy bog’liq bo’lib, u tushunchaning mazmuni va hajmi o’rtasidagi teskari nisbat qonuni yordamida ifodalanadi. Bu qonunga muvofiq tushunchaning hajmi kengaytirilsa, mazmuni torayadi va aksincha, hajmi toraytirilsa, mazmuni kengayadi. Masalan, “fan” tushunchasining mazmuniga “mantiq”qa oid bo’lish belgisini qo’shish bilan hajm jihatidan undan torroq bo’lgan “mantiq fani” tushunchasiga o’tiladi.

“Fan” tushunchasining hajmini kengaytirish bilan mazmun jihatidan unga nisbatan torroq bo’lgan “ijtimoiy ong shakli” tushunchasi hosil qilinadi. Bunda faqat fanga xos bo’lib, boshqa ijtimoiy ong shakllarida, masalan, huquqiy ongda bo’lmagan spetsifik belgilar tushuncha mazmunidan chiqarib tashlanadi.

Bu qonun tushunchalar bilan olib boriladigan qator mantiqiy amallar asosida yotadi.

Terminga qanoatlanarli mazmun berish (yoki ta’riflash) – murakkab vazifa, u inson zakovatining keyingi yutug’i hisoblanadi¹⁷.

Tushunchaning turlari

Mantiqda tushunchalar mazmuni va hajmi bo’yicha bir qancha turlarga bo’linadi. Xususan, hajmiga ko’ra, yakka va umumiy tushunchalar farq qilinadi.

Yakka tushunchaning hajmida bitta predmet fikr qilinadi. Masalan, “Mars planetasi”, “O’zMU asosiy kutubxonasi” va shu kabilar yakka tushunchalardir. Umumiy tushunchalar predmetlar guruhini aks ettiradi. “Planeta”, “Kutubxona”

³ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.31-32.

⁴ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. P.234

tushunchalari umumiy tushunchalar hisoblanadi. Umumiy tushunchalar aks ettiruvchi predmetlarning miqdori chegaralangan va chegaralanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, "kimyoviy element" tushunchasida fikr qilinayotgan predmetlar soni chegaralangan. "Yulduz" tushunchasi hajmini tashkil qiluvchi predmetlar soni esa cheksiz.

Fikr yuritish jarayonida ayiruvchi va to'plovchi tushunchalarni farq qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ayiruvchi tushuncha shunday umumiy tushunchaki, u aks ettiruvchi belgilar berilgan sinfning har bir predmetiga xosdir. To'plovchi tushuncha ham umumiy tushuncha bo'lib, u aks ettirgan belgilar shu umumiylikni tashkil etuvchi har bir predmetga taalluqli bo'lmaydi. Masalan, "konferensiya" – to'plovchi, "konferensiya ishtirokchisi" – ayiruvchi.

Mazmuni bo'yicha tushunchalar, avvalambor, abstrakt va konkret tushunchalarga bo'linadi. Konkret tushunchalarda predmet o'zining belgilari bilan birgalikda fikr qilinadi. Abstrakt tushunchalarda esa predmetning belgilari undan fikran ajratib olinib, alohida aks ettiriladi. Masalan, "Inson", "Tabiat" tushunchalari – konkret tushunchalar, "Qahramonlik" (insonga xos xususiyatni aks ettiradi), "Go'zallik" (borliqdagi predmetlarga xos xususiyatni ifoda qiladi) tushunchalari abstrakt tushunchalardir.

Mazmuni bo'yicha yana nisbatsiz va nisbatdosh tushunchalarni ham ajratish mumkin. Nisbatsiz tushunchalar nisbatan mustaqil, alohida mavjud bo'lgan predmetlarni aks ettiradi. "Davlat", "Badiiy asar" ana shunday tushunchalardir.

Nisbatdosh tushunchalar esa zaruriy ravishda bir-birining mavjud bo'lishini taqozo qiladigan predmetlarni aks ettiradi. Masalan, "O'qituvchi" va "O'quvchi", "Ijobiy qahramon" va "Salbiy qahramon", "Sabab" va "Oqibat" tushunchalari nisbatdosh tushunchalar qatoriga kiradi.

Ba'zi hollarda ijobiy va salbiy tushunchalar ham farq qilinadi. Ijobiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos belgilar orqali fikr qilinsa, salbiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos bo'lmagan belgilar orqali fikr qilinadi. Masalan, "savodli kishi", "vijdonli kishi" – ijobiy tushunchalar, "savodsiz kishi", "vijdonsiz kishi" esa salbiy tushunchalardir.

Biz yuqorida tushunchalarning bir qancha turlari bilan tanishib chiqdik. U yoki bu tushunchaning ana shu turlardan qaysi biriga mansub ekanligini aniqlash unga mantiqiy tavsif berish demakdir. Masalan, "talaba" – umumiy, ayiruvchi, chegaralangan, aniq, nisbatsiz, ijobiy tushuncha; "A.Navoiy nomli O'zbekiston davlat kutubxonasi" – yakka, to'plovchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushunchadir.

Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar

Obyektiv dunyodagi barcha predmet va hodisalar o'zaro aloqada bo'lganligi uchun ularni aks ettiruvchi tushunchalar ham o'zaro ma'lum bir aloqalarda, munosabatlarda mavjud. Bu munosabatlar turli xil bo'lib, ularni aniqlash uchun, avvalambor, taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan tushunchalarni farq qilish lozim.

Taqqoslanadigan tushunchalar umumiy belgilarga ega bo'lgan, mazmuni va hajmi jihatidan bir-biriga yaqin turgan tushunchalardir. Masalan, "paxtakor"

va “dehqon” tushunchalari ana shunday taqqoslanadigan tushunchalar hisoblanadi.

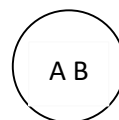
Taqqoslanmaydigan tushunchalar esa bir-biri bilan uzoq aloqada bo‘lgan, ko‘p hollarda moddiy yoki ideal bo‘lishdan boshqa umumiy belgiga ega bo‘lmagan predmetlarni aks ettiruvchi tushunchalardir. “Ijtimoiy progress” va “Zuhro yulduzi”, “ideal gaz” va “go‘zallik” tushunchalari taqqoslanmaydigan tushunchalar hisoblanadi. Mantiqda faqat taqqoslanadigan tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlar o‘rganiladi. Taqqoslanadigan tushunchalar esa hajm jihatidan sig‘ishadigan va sig‘ishmaydigan bo‘ladi.

Sig‘ishadigan tushunchalarning hajmi bir-biriga butunlay, to‘laligicha yoki qisman mos keladi. Ular o‘rtasida uch xil munosabat mavjud: moslik, qisman moslik va bo‘ysunish. Moslik munosabatidagi tushunchalar bitta predmetni (predmetlar sinfini) aks ettiruvchi tushunchalar bo‘lib, ular bir-biridan faqat mazmuni bilangina farq qiladi. Masalan,

“Inson”, “Ongli mavjudot” tushunchalari xuddi shu munosabatda mavjuddir. Buni quyidagi tuzilma yordamida ko‘rsatish mumkin:

A – Inson,

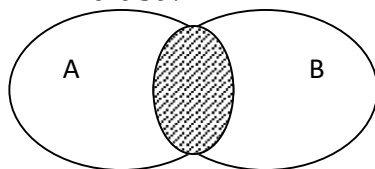
B – Ongli mavjudot.



Qisman moslik munosabatidagi tushunchalarning hajmi qisman umumiylikka ega. Masalan:

A – Sportchi,

B – Talaba.



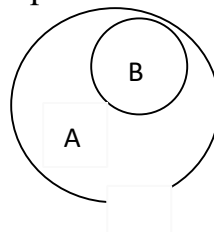
Doiralarning shtrixlangan qismi bir vaqtning o‘zida ham sportchi, ham talaba bo‘lganlarni bildiradi.

Bo‘ysunish munosabatida tushunchalardan birining hajmi ikkinchisining hajmiga to‘liq kirib, uni tashkil qiluvchi qism hisoblanadi.

Masalan:

A – Fan,

B – Mantiq.



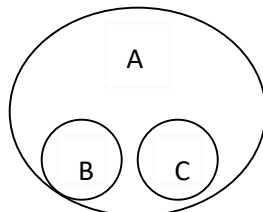
Bu munosabatdagi tushunchalardan biri bo‘ysundiruvchi (A), ikkinchisi (B) bo‘ysunuvchi bo‘lib, ular jins-tur munosabatida bo‘ladi. “Jins” tushuncha predmetlarning birorta sinfini, “tur” tushuncha esa shu sinfga mansub predmetlarning bir guruhini yoki bittasini aks ettiradi. Mantiqda u yoki bu tushunchaning jins yoki tur ekanligi nisbiy xarakterga ega. Har bir tushuncha o‘zidan umumiyroq tushunchaga nisbatan tur, kamroq umumlashgan tushunchaga nisbatan jinsdir. Masalan, “milliy g‘oya”, “g‘oya”, “fikir”

tushunchalari o'rtasida quyidagi nisbat mavjud: “g‘oya” tushunchasi “fikir” tushunchasiga nisbatan tur, “milliy g‘oya” tushunchasiga nisbatan jins bo‘ladi.

Sig‘ishmaydigan tushunchalar hajmi jihatidan umumiylikka ega bo‘lmagan tushunchalar hisoblanib, bir sinfga kiruvchi har xil predmetlarni yoki predmetlar guruhini aks ettiradi. Ularning umumiyligi faqat ana shunda. Bu tushunchalar o'rtasida ham uch xil munosabat bor: birga bo‘ysunish, qarama-qarshilik, zidlik.

Birga bo‘ysunish munosabati quyidagi tushunchalar o'rtasida mavjud:

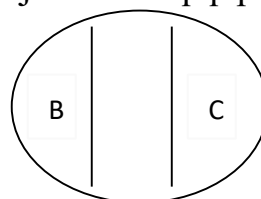
A – Fan,
B – Mantiq,
C – Fizika.



Bunda “mantiq” va “fizika” tushunchalari hajmi jihatidan birgalikda “fan” tushunchasining hajmiga bo‘ysunadi.

Qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalarning hajmi bir-birini istisno qiladi. Ular predmetning (predmetlar guruhining) qarama-qarshi belgilarini aks ettiradi, ya’ni biri predmetning ma’lum bir belgisini ifoda qilsa, ikkinchisi uni inkor qiluvchi boshqa belgini aks ettiradi. Qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalar o‘zlari bo‘ysunadigan tushunchaning hajmini to‘liq egallay olmaydi. Masalan, “baland bo‘yli odam” va “past bo‘yli odam” tushunchalari “odam” tushunchasining hajmini to‘liq qoplay olmaydi.

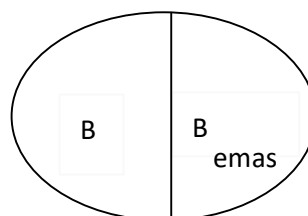
A – Odam,
B – Baland bo‘yli odam,
C – Past bo‘yli odam.



Zidlik munosabatidagi tushunchalardan biri predmetning birorta xususiyatini ifoda qilsa, ikkinchisi uni inkor qiladi va mazmun jihatidan noaniq bo‘lib qoladi. Zidlik munosabatidagi tushunchalar qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalardan farqli o‘laroq, bo‘ysundiruvchi tushunchaning hajmini to‘liq qoplaydi.

Masalan:

A – Odam,
B – E’tiqodli odam,
C – E’tiqodsiz odam.



Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni o‘rnatish ularning mazmuni va hajmini aniqlashtirishga, ularni bog‘lab, bir fikr shaklidan boshqa fikr shakliga o‘tishga yordam beradi. Masalan, “talaba” va “a’lochi” tushunchalari o‘rtasidagi munosabatni aniqlash asosida “Ba’zi talabalar a’lochilardir”, degan mulohaza shaklidagi fikrni hosil qilish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. Tushuncha nima?

2. Tushuncha qanday mantiqiy usullar yordamida hosil qilinadi?
3. Tushuncha va soʻz oʻrtasida qanday aloqa mavjud?
4. Tushunchaning mazmuni va hajmi deganda, nimani tushunasiz, ular oʻrtasida qanday munosabat mavjud?
5. Tushunchaning qanday turlari mavjud?
6. Tushunchalar oʻrtasida qanday munosabatlar bor?

6-BOB. TOʻPLAM NAZARIYASI

“Toʻplam” yoki “Sinf” individual predmetlar guruhidan iborat boʻlib, ularning har biri muayyan xususiyatlarga ega va shu tufayli ular mazkur sinfnings elementi hisoblanadi. Masalan, “inson” termini bilan ifodalanadigan sinf yakka kishilar toʻplamidan, “juft son” termini bilan bildiriladigan sinf juft butun sonlar toʻplamidan iborat¹. Toʻplam mantiq va matematika doirasida kategoriya, yaʼni eng umumiy jins tushuncha hisoblanadi; unga nisbatan umumiyroq tushuncha yoʻq. U tabiiy tilda “yigʻindi”, “jamlanma”, “ansambl”, “kolleksiya”, “soha”, “oila” kabi soʻzlar yordamida tushuntiriladi.

Toʻplam murakkab strukturaga ega obyekt boʻlib, unga tegishli bilimlar mantiq va matematikada muayyan ilmiy konsepsiyaʼni hosil qiladi va toʻplam nazariyasi deb ataladi. Unda toʻplamning strukturasi qanday, toʻplamlar bir-biridan nimalar bilan farq qiladi, ular bilan qanday matematik va mantiqiy amallar olib boriladi? degan savollarga javob topamiz.

Avvalambor, shuni aytish kerakki, toʻplam nazariyasida sinflar ularning hajmi jihatidan olib qaraladi. Sinf sohasi muhokama yuritish universumi (predmet sohasi) yoki soddaroq qilib *universum* deyiladi. Sinf baʼzan hech qanday predmetni oʻz ichiga olmasligi mumkin. Masalan, boʻyi yigirma fut boʻlgan kishilar sinfi aʼzolariga ega emas, garchi unda insonga xos sifatlar fikr qilinsa-da. Bunday sinf nol-sinf deb hisoblanadi. U muayyan texnik qulayliklarga ega².

“Toʻplam” va “element” (toʻplam aʼzosi) tushunchalari ilmiy aylanmaga nemis matematigi G.Kantor (1845-1918) tomonidan kiritilgan. Uning taʼrifiga koʻra, toʻplam – bu aqlimiz yoki intuitsiyamizning aniq va oʻzaro farqlanadigan obyektlari boʻlgani holda yaxlit ravishda fikr qilinadigan butun boʻlib, unga mansub obyektlar elementlardir. Kantor “toʻplam quvvati” tushunchasiga ham ilk bor taʼrif bergan. Uning taʼkidlashicha, agar ikkita toʻplam elementlari taqqoslanganda ularda mos elementlar borligi maʼlum boʻlsa, ular juftlik hosil qilsa, bunday toʻplamlar teng quvvatlidir. Oʻzining toʻplam nazariyasida aktual, yaʼni tugallangan cheksizlik abstraksiyasiga tayangan. XIX asr oxirida toʻplamning umumiy xususiyatlarini unga mansub elementlar tabiatini hisobga olmagan holda tadqiq etadigan kantor toʻplam nazariyasi oʻzining rivojida yuqori pogʻonasiga erishdi.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.122.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.122.

Biroq XX asr boshida Kantor hayotligi paytidayoq uning nazariyasida hal etib bo'lmaydigan ziddiyatlar, aniqrog'i, paradokslar, antinomiylar mavjudligi ma'lum bo'ldi. Mazkur nazariya'ni qayta qurishga taniqli matematik va mantiqshunoslar B.Rassel, A.Uaytxed, A.Geyting, G.Veyl, L.Brauer, E.Sermelo va boshqalar kirishdilar. Gollandiyalik olim L.Brauer Kantor to'plam nazariyasining kamchiligini chekli to'plamga xos qoidalarni cheksiz to'plamga tatbiq etishda deb biladi. "To'plam nazariyasi" tushunchasini aniqlashtirish borasidagi keyingi tadqiqotlar ana shu nazariyaga tegishli ziddiyatlarni bartaraf etish yo'lidan bordi deyish mumkin. Taniqli ingliz matematigi P.Kon obyektlarning ixtiyoriy jamlanmasini "sinf" termini bilan atashni, to'plam deb esa, boshqa sinfga a'zo bo'lgan sinfni tushunishni taklif qildi. Boshqacha aytganda, u to'plamni sinf deb talqin qilishni yoqladi. Shunday qilib, obyektlarning muayyan yig'ilmasi (masalan, A) faqat va faqat shunda to'plam bo'ladiki, qachon u boshqa sinfga (masalan, B) tegishli bo'lsa.

To'plamning aksiomatik nazariyasining asosiy xususiyatlarini tahlil qilar ekan, amerikalik matematik va mantiqshunos X.Karri, shunday sinf borki, uning elementlari to'plam bo'ladi, bunda mazkur sinf boshqa sinf elementi bo'lishi mumkin, qachonki u faqat va faqat to'plam bo'lsagina, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, to'plamning boshqa bir xususiyati haddan tashqari keng ko'lamli sinflar, masalan, barcha to'plamlar sinfi, to'plam sifatida mavjud bo'la olmasligi to'g'risida kelishib olishdir.

Yuqoridagi qayt etib o'tilgan holatlardan ma'lum bo'ladiki, "to'plam" tushunchasi "sinf" tushunchasi bilan bog'liq holda tavsiflanadi. Ba'zan esa, u sinf tushunchasi bilan aynanlashtiriladi. Lekin matematik mantiq sohasidagi mutaxassislar bunday qilishdan qochadilar. Masalan, A. Chyorchning fikricha, agar to'plam sinf bilan aynanlashtirilsa, u buni ma'qullamaydi, Sermeloning aksiomatik to'plam nazariyasi bilan bog'liq holda to'plam tushunchasiga alohida mazmun berishga to'g'ri kelpdi.

Sinflar ustida amallar

Yuqorida aytib o'tilganidek, tushunchaning hajmida ma'lum bir umumiy beligiga ega bo'lgan predmetlar to'plami – sinf aks etadi. Sinflar ustida bir qancha mantiqiy amallarni o'tkazish, xususan, ularni qo'shish (birlashtirish), ko'paytirish (kesishtirish) hamda berilgan sinfga to'ldiruvchi hosil qilish (sinfni inkor etish) mumkin. Bu amallarni bajarish yangi sinflar va, demak, yangi tushunchalar hosil qilishga olib keladi. Ularni simvolik tarzda ifoda qilish uchun quyidagi belgilardan foydalanamiz:

A, B, C, D,... – lar ixtiyoriy sinflar;

I – universal sinf;

0 – bo'sh sinf;

$\cup$ – sinflarni qo'shish belgisi;

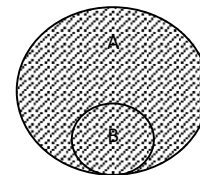
$\cap$ – sinflarni ko'paytirish belgisi;

A^1 (A emas) – A sinfini to'ldiruvchi (inkor etuvchi).

Shuningdek, amallarni sxematik tarzda ifodalashda universal sinfni to'g'ri to'rtbo'rchak, boshqa sinflarni - doiralar bilan belgilaymiz.

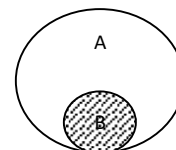
Sinflarni qo'shish deganda, qo'shiluvchi sinflarning barcha elementlaridan tashkil topgan yangi sinf hosil qilish tushuniladi. Masalan, "Ommaviy axborot vositalari" (A) va "Televideniye" (B) sinflarini qo'shganda hosil bo'ladigan yangi sinf "Ommaviy axborot vositalari"dan iborat. Uning sxemasi quyidagicha:

Simvolik ifodasi esa: $A \cup B = A$



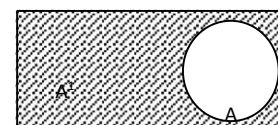
Sinflarni ko'paytirish ko'paytuvchilar uchun umumiy bo'lgan elementlardan tashkil topadigan yangi sinfni hosil qilishdan iborat. Masalan, yuqoridagi "Ommaviy axborot vositalari" (A) va "Televideniye" (B) sinflarini ko'paytirib, yangi sinf-"Televideniye"ni hosil qilamiz. Uning sxemasi quyidagicha:

Simvolik ifodasi: $A \cap B = B$



Sinfga to'ldiruvchi hosil qilishning mohiyatini berilgan sinf (to'ldiriluvchi sinf) bilan qo'shilganda universal sinfni hosil qiladigan sinfni topish tashkil etadi. To'ldiruvchi sinf berilgan sinfni (to'ldiriluvchi sinfni) inkor etish yo'li bilan hosil qilinadi. Masalan, "Televideniye" (A) ni to'ldiriluvchi sinf deb olsak, universal sinf "Ommaviy axborot vositalari" (I) bo'lgani holda, to'ldiruvchi sinf "Televideniye emas, ommaviy axborot vositalari"dan (A^1) iborat bo'ladi. Uning sxemasi quyidagicha:

Simvolik ifodasi esa: $A \cup A^1 = I$



Tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish

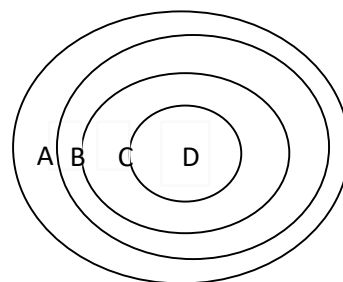
Tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish tushunchalar ustida olib boriladigan amallar hisoblanadi. Ular tushunchaning mazmuni va hajmi o'rtasidagi teskari nisbat qonuniga muvofiq holda amalga oshiriladi.

Tushunchani chegaralash hajmi keng tushunchadan hajmi tor tushunchaga (jins tushunchasidan tur tushunchasiga) fikran o'tishdan iborat. Masalan, "mexanik harakat" tushunchasidan "aylanma harakat" tushunchasiga o'tsak, uning hajmini chegaralagan bo'lamiz. Chegaralashda berilgan tushuncha – "mexanik harakat" jins tushuncha, deb qabul qilinib, uning mazmuniga tur tushuncha hosil qiluvchi belgilar qo'shiladi. Natijada, unga nisbatan tur hisoblangan yangi tushuncha – "aylanma harakat" tushunchasi hosil bo'ladi.

Chegaralash amalini davom ettirib, "Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi" tushunchasiga o'tish mumkin. Demak, chegaralash davomida hosil bo'lgan har bir yangi tushuncha avvalgisiga nisbatan tur tushuncha bo'ladi. Chegaralash amali yakka tushuncha hosil bo'lguncha davom ettirilishi mumkin. Chunki yakka tushunchaga nisbatan tur bo'lgan tushuncha yo'q.

Tushunchani chegaralash amalining tuzilmasi quyidagicha:

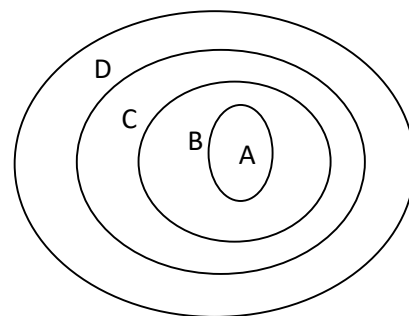
- A – Harakat,
- B – Mexanik harakat,
- C – Aylanma harakat,
- D – Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi.



Tushunchani umumlashtirish hajmi tor tushunchadan hajmi keng tushunchaga ("tur" tushunchadan "jins" tushunchaga) fikran o'tishdan iborat. Bunda berilgan tushuncha tur tushuncha deb qabul qilinib, uning mazmunidan tur hosil qiluvchi belgilar chiqarib tashlanadi. Natijada, mazmun jihatidan unga nisbatan torroq, lekin hajmiga ko'ra kengroq bo'lgan "jins" tushunchasi hosil bo'ladi. Masalan, "aylanma harakat" tushunchasi mazmunidan faqat ungagina xos bo'lgan tur belgilarini chiqarib tashlasak, "mexanik harakat" tushunchasini hosil qilamiz. Umumlashtirish amalining chegarasi eng umumiy tushuncha, ya'ni kategoriyadir. Chunki kategoriyalar uchun jins bo'lgan tushuncha yo'q.

Tushunchani umumlashtirish amalining tuzilmasi quyidagicha:

- A – Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi,
- B – Aylanma harakat,
- C – Mexanik harakat,
- D – Harakat.



Tushunchani chegaralash va umumlashtirish amallari kundalik hayotimiz va ilmiy

bilishda keng qo'llaniladi. Xususan, barcha kategoriyalar, ular yordamida ifodalanadigan nazariy qonunlar, g'oyalar, nazariyalar mavjud empirik tushunchalarni, empirik qonunlarni umumlashtirish natijasida hosil bo'ladi.

Umumlashtirish muhokama yuritish jarayonida induktiv xulosa chiqarish usulida yaqqol ifodalangan bo'ladi. Tushunchalarni umumlash-tirishsiz fanning fundamental tushunchalarini yaratib bo'lmaydi; mavjud bilimlarni tizimga solish qiyin va umuman, fan taraqqiy eta olmaydi.

Tushunchalarni chegaralash amali esa, yaratilgan umumiy bilimlarni (nazariy tushuncha, g'oya, nazariya va shu kabilarni) talqin etishda ishlatiladi. Masalan, Nyuton mexanikasidagi "Inersiya" tushunchasi Galiley nazariyasidagi "Yerkin tushish" tushunchasi yordamida tushuntirilishi mumkin.

Sinflar ustida olib boriladigan amallar ma'lum bir qoidalarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardan iborat:

idempotentlik qonuni

$$A \cup A = A$$

$$A \cap A = A$$

kommutativlik qonuni

$$A \cup B = B \cup A$$

$$A \cap B = B \cap A$$

assotsiativlik qonuni

$$A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap C$$

$$A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup C$$

yutish qonuni

$$A \cup (A \cap B) = A$$

distributivlik qonuni

$$A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup (A \cap C)$$

$$A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$$

Sinflar ustida amallar bilan sinflar orasidagi munosabatlarning farqi shundaki, birinchisi yangi sinf hosil qilishga olib kelsa, ikkinchisi *mulohaza* yaratadi. Sinfga kiritish asosiy munosabat hisoblanadi. Bir sinf ikkinchisiga kiritildi deb shunda aytiladiki, qachon birinchi sinfning har bir a'zosi boshqa sinfning ham a'zosi bo'lsa. Agar a va b lar sinflar bo'lsa, unda "a b ga kiradi" degani mulohaza bo'lib, uni " $a < b$ " ($<$ – mansublik belgisi)³.

Sinflar hisobi prinsiplari

Sinflar ustida amallar bilan sinflar orasidagi munosabatlar tabiatini aniqlash uchun qator o'zak prinsiplarni aniqlash zarur. Ular quyidagilardan iborat⁴:

³ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.123.

⁴ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.124.

1. Har qanday $a < a$ sinf uchun *aynanlik prinsipi*. Bu prinsipga muvofiq har bir sinf o'zining ichiga kiradi. Shuningdek, mazkur prinsipdan hamda tenglik xususiyatidan $a = a$ kelib chiqadi.

2. *Ziddiyat prinsipi*: $aa = 0$. Hech bir a'zo bir vaqtda ham a sinfga, ham a – emas sinfga mansub bo'la olmaydi.

3. *Uchinchisi mustasno prinsipi*: $a + a$ Universumning har bir individi yo a ning, yo a – emasning a'zosidir.

4. *O'rnini almashtirish prinsipi*: $ab = ba$

$a+b = b+a$

Assotsiatsiya prinsipi: $(ab)c = a(bc)$

$(a+b)+c = a+(b+c)$

5. *Distributsiya prinsipi*: $(a+b)c = ac+bc$

6. *Tavtologiya prinsipi*: $aa = a$ $a+a=a$

7. *Yutish prinsipi*: $a + ab = a$

$a(a+b) = a$

8. *Soddalashtirish prinsipi*: $ab < a$

$a < a+b$

Takrorlash uchun savollar

1. “To‘plam”, “sinf”, “element” tushunchalarining o‘zaro nisbati qanday?

2. To‘plam nazariyasini kim yaratgan?

3. Sinflarni qo‘shish, ko‘paytirish va to‘ldirish amallari qanday bajariladi?

4. Tushunchalarni umumlashtirish amali qanday bajariladi?

5. Tushunchalarni chegaralash amali qanday bajariladi?

6. Sinflar hisobining qanday prinsiplari mavjud?

7-bob. TUSHUNCHALARNI TA'RIFLASH VA BO'LISH

Ta'riflashning maqsadi va tuzilishi

Kundalik muloqat tili ba'zi jihatlariga ko'ra noaniq. Texnika adabiyotlari tili ham shu ma'noda muloqat tilidan hammavaqt ham yaxshi emas. Ba'zi mikroorganizmlarning hayvon yoki o'simlik ekani, ba'zi kitoblarning e'tiborga loyiq yoki loyiq emasligi, ba'zi jamiyatning demokratiyaga mosligi, muayyan huquqlarga biz egamizmi yoki yo'qmi ekanligini aniqlashning murakkabligi barchamizga ma'lum. Bunday so'zlar shuning uchun ham noaniqki, ularning hajmi sezilmagan holda boshqa so'zlar hajmiga o'tib ketadi. Biz ishlatadigan so'zlarning askariyati noaniqligi va shuning uchun boshqa kishining fikrlarini tekshirish vazifasini yo'qqa chiqarishi ko'p hollarda tafakkurimizdagi xatolarning mavjudligini taqozolaydi.

So'zlarning noaniqligiga qo'shimcha yana ko'p ma'noligi ham qat'iy tarzda to'g'ri fikrlash yo'lida xavf tug'diradi.

Tanqidiy tafakkurdagi jiddiy xatolar muayyan kontekstda bir so'zning ma'nosini boshqa, unga yaqin, lekin aynan bir xil emas so'zning ma'nosi bilan almashtirish sababli vujudga keladi¹.

So'zlarning noaniqligini kamaytirish mumkin, lekin hech qachon uni to'la istisno qilish mumkin emas. Noaniq so'zning konkret ma'nosi uni ishlatish kontekstida aniqlanishi mumkin. Masalan, Iisus (Iso) gapida:

"Yig'layotganlar huzur-halovatdadir, zero ular taskin topadilar", degan fikrda "Yig'layotganlar" so'zi "haqiqatga tashna va chanqoqlar" ma'nosida qo'llanilgan².

Ta'riflash (yoki definitsiya) tushunchaning mazmunini ochib beradigan mantiqiy amaldir. Ta'rif aniqlanuvchi va aniqlovchi qismlardan tashkil topadi. Aniqlanuvchi qismning mazmuni ochib berilishi lozim bo'lgan tushuncha, aniqlovchi qismni esa, aniqlanuvchi tushunchaning mazmunini ochib beruvchi tushunchalar tashkil etadi. Masalan, "mantiq to'g'ri tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi falsafiy fandir", degan ta'rifda "Mantiq" aniqlanuvchi qismni, qolganlari esa aniqlovchi qismni hosil qiladi. Ta'riflash bilishda quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishda yordam beradi: 1) tushunchada aks etuvchi predmetning muhim belgilarini ko'rsatadi; 2) tushunchani ifoda qiluvchi so'zning (terminning) ma'nosini ochib beradi; 3) termin hosil qilishga imkon beradi. Yuqoridagi vazifalardan qaysi biri hal qilinishiga qarab, nominal va real ta'riflar farq qilinadi.

Nominal ta'rif til simvollarini qo'llashga doir kelishuv yoki qarordan iborat. Nominal ta'riflar mavjud bilimlarimizni kengaytirmasa ham ilmiy tadqiqotlarda quyidagi sabablarga ko'ra foydalidir:

1. Eski simvollarining butun bir guruhi o'rnida yangi va sodda simvoldan foydalansak, o'rinni, vaqtni, e'tiborni yoki aqliy energiya'ni tejaymiz.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.224-225.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.225.

2. Tanish terminlarni notanishlariga o'tkazish, g'oyalarimizning aniqlashtirilishiga olib keladi, chunki bizning qo'llayotgan simvollarimizni tasodifiy va norelevant assotsiatsiyalardan (birlashmalardan) qutqaradi³.

Nominal ta'riflar yordamida predmetni tasvirlovchi murakkab ifodalar yangi termin bilan almashtiriladi hamda uning ma'nosi aniqlanadi. Masalan, "Mantiq grekcha "logos" so'zidan olingan bo'lib, tushuncha, fikr, so'z, qonuniyat kabi ma'nolarga ega", desak, "mantiq" tushunchasiga nominal ta'rif bergan bo'lamiz. "Til belgilarini o'rganuvchi fan semiotikadir", degan ta'rif ham nominal ta'rifga misoldir.

Real ta'rifda predmetning muhim belgisi aniqlanadi. Masalan, "Atom – moddaning yadro va elektronlardan tashkil topgan zarrachasi", degan ta'rif real ta'rifdir.

Real ta'rif aniq va noaniq ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Aniq real ta'rif predmetlarning muhim belgilarini to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatib beradi. Noaniq real ta'rifda esa tushunchaning mazmuni yordamchi vositalar orqali ochib beriladi. Masalan, o'qigan parchamizda notanish terminlar uchrab qolganda, uning ma'nosini lug'atdan foydalanmasdan, boshqa so'zlarning ma'nosiga qarab aniqlashimiz mumkin.

Aniq real ta'rifning ikkita asosiy turi mavjud: 1) yaqin jinsi va tur belgisini ko'rsatish orqali ta'riflash; 2) genetik ta'rif.

Yaqin jinsi va tur belgisini ko'rsatish orqali ta'riflash real ta'rifning eng ko'p ishlatiladigan turi bo'lib, u ikkita bosqichdan tashkil topadi. Birinchi bosqichda aniqlanuvchi tushunchaning yaqin jinsi topiladi. Shu tariqa uning mazmuni qisman ochib beriladi. Ikkinchi bosqichda aniqlanuvchi tushunchaning shu jinsga kiruvchi boshqa tur tushunchalardan farqi aniqlanadi, ya'ni uning tur belgisi ko'rsatiladi. Shu tariqa mazkur tushuncha mazmunining qolgan qismi ochib beriladi. Masalan, bizning oldimizda "metafora" tushunchasining mazmunini aniqlash vazifasi turibdi, deylik. Bunda, avval aniqlanuvchi tushunchaning yaqin jinsi topiladi: u "so'z" tushunchasidir. "Metafora so'zdir" deyish bilan "so'z" tushunchasi mazmunida fikr qilinadigan muhim belgilarning metaforaga ham tegishli ekanligini ko'rsatamiz, ya'ni "metafora" tushunchasi mazmunini tashkil etuvchi umumiy belgilarni aniqlaymiz. Ko'chirma ma'noda ishlatilishi esa, metafora sifatida ishlatilayotgan so'zning tur belgisi, ya'ni individual belgisi hisoblanadi. Bu tur belgini yaqin jinsga qo'shib, "Metafora – ko'chirma ma'noda ishlatiladigan so'zdir", degan to'la ta'rif hosil qilamiz. Shu tariqa eng qisqa yo'l bilan, ya'ni yaqin jinsi va tur belgisini ko'rsatish bilan tushunchaning mazmunini aniqlaymiz.

Real ta'rif chin yoki xato bo'lishi mumkin asl mulohazadan iborat⁴.

Genetik ta'rifda aniqlanuvchi tushunchaning mazmuni u ifodalagan predmetning kelib chiqishini ko'rsatish orqali ochib beriladi. Masalan, "Oksid metallarning kislorod bilan reaksiyaga kirishishi natijasida hosil bo'lgan kimyoviy birikmadir", degan ta'rif genetik ta'rifga misoldir. Bu ta'rifning

³ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.229.

⁴ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.230.

mantiqiy tarkibi yaqin jinsi va tur belgisini ko'rsatish orqali ta'riflash bilan bir xildir.

Ta'riflash ma'lum qoidalarga rioya qilishni talab etadi. Ular quyidagilardan iborat:

a) ta'rif teng hajmli bo'lishi kerak, ya'ni aniqlanuvchi tushuncha hajmi bilan aniqlovchi tushunchalar hajmi yig'indisi teng bo'lishi kerak. Bu qoida buzilsa, ta'rif yo haddan tashqari keng, yo haddan tashqari tor bo'lib qoladi. Masalan, "Mantiq tafakkurni o'rganuvchi fandir" – haddan tashqari keng, "Mantiq isbotlash tarkibini o'rganuvchi fandir" – haddan tashqari tor ta'rifdir;

b) ta'rif aniq bo'lishi kerak. Buning uchun obrazli iboralar, mazmuni noaniq so'zlar ishlatilmasligi lozim. Masalan, "Xayol – uchqur ot", "Davlat dunyoviy ruhning siyosiy jihatdan namoyon bo'lishidir" (Gegel) degan ta'riflarda bu qoida talablari buzilgan. Ularda chuqur ma'no bo'lsa-da, tushunchaning mazmuni aniq ochib berilgan emas;

c) ta'rif aylana shaklida bo'lib qolmasligi kerak. Ta'rif berishda aniqlovchi tushunchaning mazmunini aniqlash uchun aniqlanuvchi tushunchaning o'ziga murojaat etilsa, ta'rifda aylana hosil bo'ladi. Masalan, "Mantiq to'g'ri fikrlash haqidagi fandir", deyilganda ta'rifda aylana vujudga keladi. Chunki "To'g'ri fikrlash nima?" degan savolga, "U mantiq qonun-qoidalariga rioya qilingan holda fikrlashdir", deb javob berishga to'g'ri keladi, ya'ni "mantiq" tushunchasiga murojaat qilinadi.

Ta'riflash qoidalari turlicha nomlanishi, har xil iboralar bilan nomlanishi mumkin, lekin mohiyatan bir xildir. Fikrimiz tasdig'i sifatida Koen va Nagelning ta'rifni hosil qiluvchi qoidalar deb nomlangan qoidalariga murojaat qilsak bo'ladi.

Ta'rifni hosil qiluvchi qoidalar:

1. Ta'rif aniqlanuvchining mohiyatini ifoda etishi kerak. Aniqlovchi ifoda aniqlanuvchiga ekvivalent bo'lishi zarur, ya'ni u aniqlanuvchi ifoda etadigan barcha narsaga nisbatan qo'llaniladigan bo'lishi kerak

2. Ta'rifda aylana bo'lmasligi kerak; u ko'rinarli yoki ko'rinmas ravishda aniqlanuvchi predmetni o'zida nazarda tutmasligi kerak.

3. Tasdiqlovchi terminlarda berish mumkin bo'lgan holda, inkor shaklda berilmasligi kerak.

4. Ta'rif noaniq shaklda yoki metafora orqali ifodalanmasligi kerak⁵.

Tavtologiya ham shu qoidaning buzilishi natijasida sodir bo'ladi. Bunda aniqlanuvchi tushunchadan uning mazmunini ochish uchun foydalanilgan bo'ladi.

Masalan, "Tamagir tamagirlik qiluvchi kishidir", desak, tavtologiyaga yo'l qo'ygan bo'lamiz.

d) Ta'rif iloji boricha inkor shaklida bo'lmasligi kerak. Aks holda, predmetga xos bo'lgan belgi o'rniga unda yo'q bo'lgan belgi ko'rsatiladi. Masalan, "Ong moddiy emas", degan ta'rif "ong" tushunchasining mazmunini yaxshi ochib bera olmaydi.

⁵ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.238.

Ta'riflashga o'xshash mantiqiy usullar

Bilish jarayonida **ta'riflashga o'xshash usullar** ham ishlatiladi. Ulardan tushunchani ta'riflashning yuqorida biz ko'rib chiqqan turlarini qo'llash mumkin bo'lmay qolganda yoki unga zaruriyat bo'lmaganda foydalaniladi:

a) ta'riflashga o'xshash usullardan biri tushunchani unga qarama-qarshi bo'lgan tushuncha orqali ta'riflashdir. Bu usul bilan, odatda, kategoriyalar mazmuni ochib beriladi. Masalan, "Ong materiya'ning miyamizdagi in'ikosidir";

b) tasvirlashda tushunchaning mazmuni u aks ettiruvchi predmetning ba'zi tashqi belgilarini ko'rsatish orqali aniqlanadi. Badiiy asarlarda tabiat manzaralarini, personajlarning portretlarini chizish, sodir bo'lgan birorta voqeaning bayon etilishi tasvirlashga misol bo'ladi;

c) tavsiflash yordamida predmetning ba'zi bir munosabatdagi muhim tur belgilari ko'rsatiladi. Bunga misol qilib birorta shaxsga berilgan tavsifnomani ko'rsatish mumkin.

Tafovutlash, ostensiv ta'riflash kabi usullar ham mavjuddir.

Ta'riflash bilishda katta ahamiyatga egadir. U qisqa holda predmet haqida yaxlit fikr, tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Lekin predmet haqida fikr yuritganda u bilan cheklanib qolish mumkin emas. U, albatta, bilish jarayonida boshqa bilimlar yordamida konkretlashtirilishi, chuqurlashtirilishi zarur. Ana shundagina tushuncha ifoda etuvchi predmet haqidagi tasavvur aniq, to'laroq bo'ladi.

Tushunchalarni bo'lish. Bo'lish va klassifikatsiya (tasnif)

An'anaviy yondashuvga ko'ra, ta'rif berilgan turni jins va tur belgisiga ajratishdan tashkil topadi. Lekin jinsning o'zi ham har xil turlarga ajratilishi mumkin. Masalan, tekis figura jins sifatida nafaqat uchburchak turlariga, balki to'rtburchak, konussimon kesim va shu kabilar turlariga ham ajratilishi mumkin. Jinsning turlarini ko'rsatish mantiqiy bo'lish yoki qisqacha bo'lish deb ataladi¹.

Tushunchaning hajmini unda aks etgan predmetlarni ayrim guruhlariga (ayrim predmetlarga) ajratish yo'li bilan aniqlashga **tushunchani bo'lish** deyiladi. Bo'lish amalini bo'linuvchi tushuncha (hajmi aniqlanishi lozim bo'lgan tushuncha), bo'lish asosi (predmetning tushunchada fikr qilinadigan birorta umumiy belgisi) va bo'lish a'zolari (bo'lish natijasida hosil qilinadigan tur tushunchalar) tashkil etadi. Masalan, "inson"larni (bo'linuvchi tushuncha) jinsiga ko'ra, (bo'lish asosi) erkak va ayollar (bo'lish a'zolari)ga ajratish yo'li bilan uning hajmi aniqlanadi. Bo'linuvchi tushuncha – jins tushuncha, bo'lish a'zolari – tur tushunchalar bo'lib, ular o'zaro birga bo'ysunish munosabatidadirlar.

Tushunchalarni bo'lish amalini predmetlarni qismlarga ajratishdan farq qilish lozim. Masalan, avtomobilni kuzov, shassi, dvigatel va shu kabilarga ajratsak, uni qismlarga bo'lgan bo'lamiz. Predmetning qismi predmetning umumiy belgilariga ega bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun ham "Kuzov

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.241.

avtomashinadir”, degan mulohaza hosil qilsak, u xato bo’ladi. Agar “Avtomobil” tushunchasini “Yengil avtomobil”, “Yuk tashuvchi avtomobil” tushunchalariga ajratsak, uni bo’lgan bo’lamiz.

Bo’lishning ikkita turi mavjud: asos bo’lgan belgining o’zgarishiga qarab bo’lish va dixotomik bo’lish. Birinchi turida predmetning birorta umumiy belgisi bo’lish uchun asos qilib olinib, uning o’zgarishiga muvofiq holda predmetlarning ayrim guruhlarini aniqlanadi. Masalan, burchakning o’zgarishiga qarab, “uchburchak” tushunchasi uchta tur tushunchaga: “to’g’ri burchakli uchburchak”, “o’tmas burchakli uchburchak”, “o’tkir burchakli uchburchak”larga ajratiladi. Bo’lish asosi qilib bo’linuvchi tushunchaning mazmunida fikr qilinadigan har qanday umumiy belgini olish mumkin. Masalan, “uchburchak” tushunchasini tomonlariga qarab “teng tomonli uchburchak”, “teng yonli uchburchak”, “turli tomonli uchburchak” tushunchalariga ajratish mumkin.

Tushunchaning qaysi belgisini bo’lish asosi qilib olish bo’lishda hal qilinishi lozim bo’lgan vazifaga bog’liq. Lekin qanday vazifani hal qilishdan qat’i nazar, bo’lish o’zining obyektiv asosiga ega bo’lishi lozim, ya’ni bo’lish asosi bo’lgan belgi predmetning umumiy belgisi bo’lishi shart.

Dixotomik bo’lish bo’linuvchi tushunchani o’zaro zid bo’lgan ikkita tur tushunchaga ajratishdan iborat. Masalan, barcha kishilarni “dindorlar” va “dindor emaslar”ga ajratsak, dixotomik tarzda bo’lgan bo’lamiz. Dixotomik bo’lish bir qator qulayliklarga ega. Xususan, bunda biz bo’linuvchi tushunchaning barcha turlarini ko’rsatib o’tirmasdan, o’zimizga kerakligini ajratamiz, qolganlarini unga zid bo’lgan tushunchaga birlashtiramiz. Shu bilan birga, dixotomik bo’lish ma’lum bir kamchiliklarga ham ega. Masalan, inkor tushunchaning hajmi noaniq bo’ladi. Undan tashqari, dixotomik bo’lishdan faqat bir marta foydalangandagina kutilgan maqsadga erishish mumkin. Agar, bo’lish a’zolaridan biri, ayniqsa, inkor tushunchani, o’z navbatida, bo’linuvchi tushuncha deb qabul qilib, bo’lish amalini davom ettirsak, xato natijalar kelib chiqishi mumkin.

Bo’lish amali to’g’ri borishi uchun ma’lum bir qoidalarga rioya qilish kerak. Ular **bo’lish qoidalari** deb ataladi.

A. Bo’lish teng hajmli bo’lishi, ya’ni bo’lish a’zolari hajmlarining yig’indisi bo’linuvchi tushuncha hajmiga teng bo’lishi kerak. Bu qoida buzilsa, bo’lish to’liqsiz yoki ortiqcha bo’lib qoladi. Birinchi xil xatoda ba’zi bo’lish a’zolari ko’rsatilmay qoladi. Masalan, “fe’l zamonlari” tushunchasini “o’tgan zamon fe’li” va “hozirgi zamon fe’li” tushunchalariga ajratsak, ana shunday xato ro’y beradi. Chunki “kelasi zamon fe’li” tushunchasi qolib ketgan. Ikkinchi xil xatoda esa ortiqcha bo’lish a’zosi ko’rsatilgan bo’ladi. Masalan, “bilish” tushunchasini “hissiy bilish”, “tafakkur”, “nazariy bilish”ga ajratib bo’lmaydi. Chunki “nazariy bilish” bu yerda ortiqchadir.

B. Bo’lish bir asos bo’yicha amalga oshirilishi lozim. Boshqacha aytganda, asos qilib olingan belgi bo’lish davomida boshqa belgi bilan almashtirilmasligi zarur. Masalan, “Qonun” tushunchasini “Tabiat qonuni”, “Jamiyat qonuni”, “Bilish qonuni”, “Statistik qonun”, “Dinamik qonun”

tushunchalariga bo'lsak, xato qilgan bo'lamiz. Chunki bu yerda bo'lish asosi bir emas, ikkita. Birinchi uchta bo'lish a'zosi qonunning amal qilish sohasi bo'yicha, qolgan ikkitasi qonun ifoda qiluvchi hodisalar xarakteri bo'yicha ajratilgan. Bu bilan bo'lishdagi izchillik yo'qolgan.

C. Bo'lish a'zolari hajmi bo'yicha bir-birini istisno qilishi kerak. Buning uchun ular birga bo'ysunish munosabatidagi tushunchalar bo'lishi kerak. Agar "Bino" tushunchasini "Bir qavatli bino", "Ko'p qavatli bino", "Osmono'par bino" tushunchalariga bo'lsak, xatoga yo'l qo'ygan bo'lamiz. Chunki "Ko'p qavatli bino" tushunchasi bilan "Osmono'par bino" tushunchasi bir-birini hajmi bo'yicha istisno qilmaydi.

D. Bo'lish uzluksiz holda amalga oshirilishi, unda "sakrash" bo'lmasligi kerak. Buning uchun jins tushunchaga eng yaqin bo'lgan bir tartibdagi tur tushunchalar olinmog'i lozim. Masalan, "Gap" tushunchasini "Sodda gap", "Yergashgan qo'shma gap", "Bog'langan qo'shma gap" tushunchalariga ajratsak, bo'lishdagi izchillik yo'qoladi. Bunda oxirgi ikkita bo'lish a'zosi "qo'shma gap" tushunchasining turlaridir. Demak, "sakrash" hodisasi ro'y bergan.

Tasniflash

Har bir tasnifda biz berilgan sinfnings barcha a'zolariga xos muayyan belgini tanlaymiz va shu ma'noda har qanday tasnif tabiiy bo'ladi. Xuddi shuningdek, har qanday tasnifni sun'iy deb hisoblaymiz shu ma'nodakim, asos qilib olayotgan belgini o'zimiz tanlaymiz. Shu sababga ko'ra, turli fanlarni tasniflash borasida bahslar tugamaydi. Fanlarni turlicha tasniflash mumkin va har-bir holda, u ma'lum bir maqsaddan kelib chiqib amalga oshirilgan bo'ladi. Biroq tasniflar o'zining mantiqiy va ilmiy foydaliligi bo'yicha bir-biridan shu ma'noda ham farq qiladiki, asos qilib olinayotgan turli belglar bilimlarni tashkil etuvchi prinsilar sifatida samaradorligi bo'yicha o'zaro tafovut qiladi. Masalan, barcha tirik mavjudotlarni yerda, suvda va havoda yashaydiganlarga bo'lsak, bu mavjudotlar to'g'risidagi bilimlarni sistemaga solish uchun fundamental ahamiyat kasb etmaydi. Boshqa holatni olsak, masalan, delfinlar va kitlarning sut bezlariga ega bo'lishi va avlodlarini sut bilan oziqlantirishi, baliqlarning chiqarib, urchishi belgilarini asos qilib olgan holda amalga oshirilgan tasnif shu mavjudotlar hayotiy faoliyatini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, fanning vazifasi avval faktlarni to'plash, keyin ularni tasniflashdan iborat deb aytish real vaziyatning adekvat manzarasini ifoda etmaydi. Ma'lum bir ma'noda tasnif qanday faktlarni ajratish masalasini yyechish uchun zarur, lekin bu hali hammasi emas. Eng asosiy vazifa obyektlarning tabiatini o'rganish uchun muhim bo'lgan belgisini topishdan iborat¹.

Tasniflash (turkumlash, klassifikatsiya) tushunchalarni bo'lishning alohida turidir. Tasniflash predmetlarni ma'lum bir turlarga (kichik sinflarga yoki ayrim predmetlarga) ajratishdan iborat bo'lib, bunda har bir tur boshqalariga nisbatan o'zining aniq va qat'iy o'rniga ega. Tasniflash natijalari

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.223-224.

har xil jadvallar, tuzilmalar, grafiklar, kodekslar va shu kabilarda o'z aksini topadi.

Mantiqda sun'iy va tabiiy tasniflar farq qiladi. Sun'iy tasnif predmetlarning birorta umumiy belgisiga ko'ra amalga oshiriladi. Unga misol qilib kutubxonadagi kitoblar katalogini ko'rsatish mumkin. Tabiiy tasnifni amalga oshirish uchun bo'lish asosi qilib predmetlarning birorta muhim belgisini olish kerak. Ana shuning uchun ham u predmetlarning ayrim muhim xossalari haqida fikr yuritish, qonuniy bog'lanishlarini aniqlash imkonini beradi. Bunga Mendeleyevning kimyoviy elementlar davriy jadvali, Darvinning jonli tabiat predmetlari tasnifi misol bo'la oladi.

Tasniflashda tushunchani bo'lish qoidalariga amal qilish zarur.

Tasniflar nisbiy turg'un xarakterga ega. Ular bilishda va kundalik turmushda uzoq yillar davomida ishlatiladi.

Albatta, bilimlarimizning taraqqiy etishi, yangi bilimlarning vujudga kelishi ko'p hollarda tasniflarga tuzatishlar kiritishni, ba'zan esa butunlay yangisi bilan almashtirilishini taqozo etadi. Shunga qaramasdan, tasniflash mavjud bilimlarimizni tizimga solish vositasi sifatida bilishda o'zining muhim ahamiyatiga ega bo'lib qoladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Tushunchalarni ta'riflash qanday mantiqiy amal?
2. Ta'riflashning qanday turlari mavjud?
3. Ta'rif to'g'ri bo'lishi uchun qanday qoidalarga amal qilinishi kerak?
4. Tushunchalarni bo'lish qanday mantiqiy amal?
5. Tushunchalarni bo'lishning qanday turlari mavjud?
6. Tushuncha to'g'ri bo'linishi uchun qanday qoidalarga amal qilinishi kerak?
7. Tasniflash nima va u qanday amalga oshiriladi?

Mantiq turli asoslarning aynan o'xshashligi va isbotlovchi kuchi haqidagi masalani tadqiq qiladi. Muhokama yuritish jarayonida asoslar ham, xulosa ham mulohaza ko'rinishida bo'ladi. Birinchi ma'ruzada aytilganidek, mantiq mulohazalar guruhi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Unga ko'ra, bir birlikdagi mulohazalarning chin yoki yolg'onligi boshqa bir birlikdagi mulohazalarning chin yoki yolg'on bo'lish imkoniyatiga ma'lum bir cheklovlarni qo'yadi. Масалан, тушунчаларни таърифлаш қоидалари ўзаро бирликда бўлган мулоҳазалар груҳини ташкил этади. Шу қоидалар терминларнинг таърифи (бошқа бир birlikdagi мулоҳазалар)ни таҳлил қилиб, унинг чин ёки ёлғонлигини аниқлашга имкон беради.

Mulohaza – predmetga ma'lum bir belgining (xossaning, munosabatning) xos yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir.

Mulohazaning asosiy vazifasi predmet bilan uning xususiyati, predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatishdir. Ana shuning uchun ham u doimo tasdiq yoki inkor shakldagi fikrdan iborat bo'ladi. Fikr yuritish jarayonida biz

predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari bilan birga ularning ichki, zaruriy bog‘lanishlarini hamda munosabatlarini bilib boramiz. Bilimlarimiz turlicha bo‘lgani uchun ularni ifodalaydigan mulohazalar ham har xil bo‘ladi. Ba’zi mulohazalarda aniq, tekshirilgan bilimlar ifodalansa, boshqalarida belgining predmetga xosligi taxmin qilinadi, ya’ni noaniq bilimlar ifodalanadi.

Mulohazalar voqelikka mos kelish darajasiga ko‘ra chin, xato va noaniq (ehtimol, taxminiy) bo‘ladi.

Chinligi isbotlangan fikrni chin deb tasdiqlovchi mulohaza chin bo‘ladi. Yolg‘onligi isbotlangan fikrni yolg‘on deb tasdiqlovchi mulohaza chin bo‘ladi.

Chinligi isbotlangan fikrni yolg‘on deb tasdiqlovchi mulohaza yolg‘on bo‘ladi. Yolg‘onligi isbotlangan fikrni chin deb tasdiqlovchi mulohaza yolg‘on bo‘ladi.

Ayni vaqtda, chinligini ham, xatoligini ham aniqlab bo‘lmaydigan mulohazalar – noaniq bo‘ladi.

Mulohazalar tilda gaplar orqali ifodalanadi. Mulohaza mantiqiy kategoriya bo‘lsa, gap grammatik kategoriyadir. Mulohazalar, asosan, darak gap orqali ifodalanadi. Faqat darak gaplardagina fikr tasdiq yoki inkor shaklda bo‘ladi va ular chin yoki yolg‘on qiymatlari bo‘yicha aniqlanadi.

Masalan, «Vaqt orqaga qaytmaydi», «Hayot – bu harakat» kabi gaplar mulohazani ifoda qiladi. Lekin, mulohaza va gap ayni bir narsa emas. Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, aytish mumkinki:

1. Mulohaza bu uni ifodalayotgan gap emas. Gap so‘zlar guruhidan iborat, so‘zlar bo‘lsa boshqa simvollar kabi o‘z holicha fizik obyekt hisoblanadi va o‘zi ko‘rsatayotgan yoki belgilayotgan narsadan farq qiladi. Yozma xolda gap ma’lum bir yuzani egallaydi, gapirilganda esa bir organizmdan boshqasiga o‘tuvchi tovush to‘lqinlari bo‘ladi. Lekin gap mulohazaning verbal ifodasi hisoblanadi, mulohaza esa ko‘zga ko‘rinuvchi belgilardan yoki aniq ifodaning tovush to‘lqinlaridan farq qiladi. Shunday qilib, gap fizik mavjudlikka ega. U chin yoki yolg‘on bo‘lolmaydi. Chinlik yoki yolg‘onlik gap orqali ifodalangan mulohazaga nisbatan tasdiqlanadi.¹

2. Mulohazani uni ifodalagan simvollardan, albatta, farqlash zarurligi bilan bir qatorda, hech bir mulohaza simvollarsiz ifodalanmasligi va uzatilmasligini qayd qilish kerak. Demak, mulohazaning strukturasi unga mos simvollar strukturasi orqali ifodalanishi va uzatilishi zarur.²

3. Savol yoki buyruq (undov) gaplar o‘z holicha chin yoki yolg‘on bo‘lolmaydi. Shu bilan birga, ta’kidlash joizki, tilak, savol yoki buyruqlar ma’lum bir holatning mavjudligini taqozo etadi. Masalan: “Tez yetib kel!” undov gapi “Men seni kutayapman” degan mulohazani taqozo qiladi.³

4. Mulohaza va mulohaza so‘zlarini qo‘llaganda. o‘zbek tilida quyidagi holatga e’tibor berish zarur: mulohaza fikr yuritishni bildirsa, mulohaza qat’iy aytilgan fikrni va huquqiy amaliyotda sud jarayonidagi mulohazani bildiradi.

¹ Look:Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. p.27.

² Look:Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.27-28.

³ Look:Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.28.

Birinchisi ingliz tilidagi *proposition*, ikkinchisi judgment soʻzlariga mos keladi. Biz birinchisini qoʻllaymiz.

5. Mulohazani biror-bir konkret obyekt, buyum yoki hodisa bilan aynanlashtirish mumkin emas. Agar “Oy Quyoshga nisbatan Yerga yaqinroq joylashgan”, desak bu jismlarning hech biri, shuningdek, ular oʻrtasidagi masofa ham mulohaza boʻlolmaydi. Mulohaza – bu jismlar oʻrtasida mavjudligi tasdiqlanayotgan munosabatdir. Shuning uchun hissiy qabul qilinayotganlarni refleksiv tahlil qilmasdan turib, hissiy tajriba bilimga aylanolmaydi. Mulohazalarni bilish – bilimdir, yaʼni bilimni muayyan holatning abstrakt xususiyatlari oʻrtasidagi munosabatlarni farqlash orqaligina egallash mumkin. Biz mulohazani chin yoki yolgʻonlik qiymatiga ega deb, taʼrifladik. Lekin bu uning chinlik qiymatini bilishimiz shart degani emas. “Rak davolanadi” mulohaza boʻlib, biz uning chin yoki chin emasligini bila olmaymiz. Bu holat maʼlum bir qiyinchilik tugʻdiradi. Biz biron-bir gap qandaydir mulohazani ifoda qilishi yoki qilmasligini aniqlay olmaymiz. Masalan, “yard uch futdan iborat” gapi qandaydir mulohazani ifodalaydi. biz uning mazmunini tahlil qilib, u kelishilgan fikr (rezolyutsiya, qaror)ni ifodalashini aniqlaymiz. Bu kabi gaplarning chin yoki yolgʻonligini aniqlab boʻlmaydi. Ular taʼrif koʻrinishida boʻlgani uchun, mulohazaga oʻxshaydi. Lekin ularni mulohazalardan farqlash zarur.⁴

7. Mulohazalar bilan bogʻliq yana bir murakkablik shundaki, bir mulohazaning oʻzi baʼzan chin, baʼzan yolgʻon boʻlishi mumkin. Koʻpincha “gaplarning rost, lekin hamma vaqt emas”, degan eʼtirozga duch kelamiz. Shunday holat “Egilgan boshni qilich kesmaydi”, “Din yaqinlarini yaxshi koʻrishga oʻrgatadi” kabi fikrlarga ham taalluqli. Biz bu qiyinchilikni yengish uchun, agar mulohazada qandaydir umumiy qoida tasdiqlanayotgan boʻlsa, uni istisno (rad) etuvchi holatning mavjudligi bu mulohazaning yolgʻonligini isbotlashini eʼtirof etishimiz kerak. Shuningdek, mulohazalarda maʼlum bir vaqtning koʻrsatilishi ham ularning chin yoki yolgʻonligini aniqlashga imkon beradi.

Umuman olganda, kundalik nutqdagi mulohazalarning chin yoki yolgʻonligini aniqlash uchun barcha zaruriy shartlar kamdan-kam mavjud boʻladi. Bu shartlarning baʼzilarini anglasak, boshqalarini esa, taxminlay-miz. Toʻliq boʻlmagan ifoda chin ham, yolgʻon ham boʻlmaydi. Biz mulohazalarning baʼzilar goh chin, baʼzilar goh yolgʻon boʻladi deganimizda, aytilayotgan gaplarning qanday yakunlanishiga koʻra baʼzan chin, baʼzan yolgʻon mulohaza boʻlishini nazarda tutamiz.⁵

2. Oddiy mulohazalarning mantiqiy strukturasi (tarkibi, turlari)

Mulohaza tarkibida mantiqiy ega va mantiqiy kesimni ajratib koʻrsatish mumkin. Mantiqiy ega – subyekt (S) fikr qilinayotgan predmet va hodisani bildiradi. Mantiqiy kesim – predikat (P) predmet xususiyatini, munosabatini

⁴ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.29.

⁵ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.29-30.

bildiradi. Mulohazaning uchinchi zaruriy elementi mantiqiy bog‘lamadir. U subyekt va predikatni bir-biri bilan bog‘laydi. Predikatda ifodalangan bilimlar hisobiga subyekt haqidagi tasavvur boyitiladi. Mulohazaning subyekt va predikati uning terminlari deb ataladi. **Termin** (lot. *terminus* – chegara, nimaningdir yakuni) – 1) keng ma’noda, tabiiy tilda real yoki abstrakt predmetni ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasi; 2) fanda termin – u yoki bu fan doirasida predmetlarni belgilash uchun faqat bir ma’noda qo‘llaniladigan so‘z yoki so‘z birikmasi; 3) mantiqda termin – so‘z, universum predmetlari uchun nom, mulohazaning subyekt va predikatini, sillogizmning asoslaridagi elementlarni belgilash uchun qo‘llanadi. Mantiqda termin obyektlar sinfini (faqat bir elementdan tashkil topgan bo‘lsa ham) yoki berilgan obyektlarga xos bo‘lgan belgi yoki tavsiflar to‘plamini bildiradi. Birinchi yondashuv denotatsiya yoki terminning hajmi deb, ikkinchi yondashuv konnotatsiya yoki mazmun deb ataladi. Mazmun va shakl terminning har xil jihatlari bo‘lib, o‘zaro bog‘langandir.⁶

Har qanday mulohaza subyekt-obyekt shaklida ko‘rib chiqiladi. Mulohazaning formulasi quyidagicha yoziladi: S-P.

Mulohazalar tuzilishiga ko‘ra, oddiy va murakkab bo‘ladi. **Oddiy mulohaza** tarkibidan yana bir mulohazani ajratib bo‘lmaydigan mulohazadir. Tarkibidan ikki yoki undan ortiq mulohazani ajratish mumkin bo‘lgan mulohaza murakkab mulohaza deyiladi. Masalan, “Mantiq ilmini o‘rganish to‘g‘ri fikrlash madaniyatini shakllantiradi”, degan fikr oddiy mulohazani ifodalaydi. “Platon va Aristotel antik davr faylasuflaridir” – bu murakkab mulohaza.

Oddiy mulohazalar sifati va miqdoriga ko‘ra turlarga bo‘linadi. Sifatiga ko‘ra, tasdiq va inkor mulohazalar farqlanadi. Mulohazaning sifatini mantiqiy bog‘lama belgilaydi. Tasdiq mulohazalarda belgining predmetga xosligi, inkor mulohazalarda, aksincha, xos emasligi ko‘rsatiladi. Masalan, «Mantiq falsafiy fandır» – tasdiq mulohaza, «Matematika ijtimoiy fan emas» – inkor mulohaza. Miqdoriga ko‘ra oddiy mulohazalar yakka, umumiy va juz’iy mulohazalarga bo‘linadi. Bunda subyektda ifodalangan predmetlarning sonidan, ya’ni uning hajmidan kelib chiqiladi.

Yakka mulohazalarda birorta belgining bir predmetga xosligi yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi. Masalan: “O‘zbekiston Respublikasi mustaqil davlatdir”, “Ahmedov tarixchi emas”.

Umumiy mulohazalarda birorta belgining yakka predmetlar sinfining hammasiga yoki undagi har bir predmetga taalluqli yoki taalluqli emasligi haqida fikr bayon qilinadi. Masalan, «Har bir inson baxtli bo‘lishni xohlaydi» va «Hech bir aqlli odam vaqtini behuda sarflamaydi».

Juz’iy mulohazalarda birorta belgining predmetlar to‘plamining bir qismiga xos yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi. Masalan, «Ba’zi yoshlar tadbirkor», «Ayrim talabalar dangasa emas». Juz’iy mulohazalarda «ba’zi» so‘zi «hech bo‘lmasa bittasi, balki hammasi», degan ma’noda qo‘llaniladi. Shunga

⁶ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.29-31.

ko'ra, «Ba'zi toshlar tirik mavjudot emas», degan mulohaza chin bo'ladi, chunki hech bir tosh tirik mavjudot emas.

Xulosa qiladigan bo'lsak, umumiy mulohazalar biron-bir konkret holatning mavjudligini shartlamaydi, juz'iy mulohazalar esa shartlaydi.⁷

Ma'lum ma'noda yakka mulohazalarni umumiy mulohazalar bilan tenglashtirish mumkin. Chunki har ikki mulohazada ham to'plamdagi predmetlarning har biriga nimadir taalluqli yoki taalluqli emas, deb ko'rsatiladi. Yakka mulohazalarda esa bu to'plam birgina predmetdan iborat bo'ladi.

Mulohazalarning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlashda va ularni mantiqiy tahlil qilishda oddiy mulohazalarning miqdor va sifati bo'yicha birlashgan klassifikatsiyasi (asosiy turlari)dan foydalaniladi. Ular quyidagilardan iborat:

Umumiy tasdiq mulohazalar. Ular bir vaqtning o'zida ham umumiy, ham tasdiq bo'lgan fikrni ifodalaydi. Masalan, «Hamma talabalar mantiq ilmini o'rganadilar». Bu mulohaza lotin alifbosidagi A harfi bilan belgilanadi va «Hamma S–Pdir» formulasi orqali ifodalanadi.

“Hamma” so'zi qo'llanganda ikki xil ma'no kelib chiqadi. ba'zan u cheklangan va sanalgan to'plamning barcha a'zolarini ifodalaydi, xuddi “tokchadagi hamma kitoblar falsafaga oiddir” mulohazasidagi kabi. Boshqa holatda esa, masalan, “hamma odamlar o'ladi” mulohazasida “hamma” so'zi cheklangan miqdordagi odamlarni, aytaylik, hozir mavjud bo'lgan yoki qachonlardir mavjud bo'lganlarni bildiradi. Bu holatni e'tiborga olmaslik turli yanglishishlarga sabab bo'ladi.¹

Umumiy inkor mulohazalar bir vaqtning o'zida ham umumiy, ham inkor bo'lgan fikrni ifodalaydi. Masalan, «Hech bir ishbilarmon rejasiz ish yuritmaydi». Bu mulohaza «Hech bir S–P emas» formulasi orqali ifodalanadi va lotincha E harfi bilan belgilanadi.

Juz'iy tasdiq mulohazalar bir vaqtning o'zida ham juz'iy, ham tasdiq fikrni ifodalaydi. Masalan, «Ba'zi talabalar mas'uliyatli». U lotincha I harfi bilan belgilanadi va «Ba'zi S–P dir» formulasi orqali ifodalanadi.

Juz'iy inkor mulohaza bir vaqtning o'zida ham juz'iy, ham inkor bo'lgan fikrni ifodalaydi. Masalan, «Ba'zi talabalar sport bilan shug'ullanmaydilar». Uning formulasi «Ba'zi S–P emas» bo'lib, lotincha O harfi bilan belgilanadi.

Ajratib ko'rsatuvchi va istisno qiluvchi mulohazalar. “Guruhimiz talabalaridan faqat 4 kishi musobaqada qatnashadi”. Bu ajratib ko'rsatuvchi mulohazadir. “Mantiq tarixi” kursidan boshqa hamma o'qitiladigan fanlardan darsliklar yetarli”. Bu istisno qiluvchi mulohazadir.

Predikatning mazmuniga ko'ra oddiy mulohaza turlari. Ular quyidagilardan iborat: atributiv mulohazalar, mavjudlik mulohazalari va munosabat mulohazalari. **Atributiv (sifat va xususiyat) mulohazalarda** biror xususiyatning predmetga xosligi yoki xos emasligi aniq, qat'iy ko'rsatiladi. Shuning uchun atributiv mulohazalarni birorta predmetning sinfga kirishi

⁷ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.34.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.35-36.

(mansubligi) yoki kirmasligi (mansub emasligi) haqidagi mulohaza deb ta'riflana bo'ladi. Masalan, "Hamma daraxtlar o'simliklardir" va "Hech bir o'simlik hayvon emas".

Ikkita, uchta va hokazo predmetlar o'rtasida muayyan munosabat-larning bo'lishi yoki bo'lmasligini ifodalagan mulohazalarga **munosabat mulohazalari** deyiladi. Masalan: "Butun bo'lakdan kata". "Ikki-uchdan kichik son". Birinchi mulohazada "kattalik" munosabati butun va bo'lak o'rtasida bo'lishi tasdiqlansa, ikkinchi mulohazada uch soni bilan ikki sonining munosabati haqidagi fikr tasdiqlangan.

Munosabat mulohazalari sifatiga ko'ra, tasdiq yoki inkor mulohaza turlariga bo'linadi. Munosabat mulohazalari miqdoriga ko'ra ham turlarga bo'linadi. Xususan, ikki o'rinli munosabat mulohazalari miqdoriga ko'ra yakka-yakka, umumiy-umumiy, juz'iy-juz'iy, yakka-umumiy, yakka-juz'iy, umumiy-juz'iy, juz'iy-umumiy turlarga bo'linadi.

Atributiv va munosabat mulohazalari bilan bir qatorda, yana **mavjudlik mulohazalari** (Kutubxonada mantiq darsligi bor), ayniyat mulohazalari («A–B» ko'rinishda bo'lgan) va modal mulohazalar (ehtimol yomg'ir yog'adi)ni ko'rsatish mumkin.

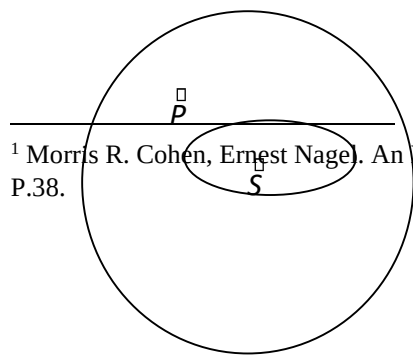
3. Oddiy mulohazalarda terminlar hajmi

Oddiy mulohazalardagi terminlar (S va P) tushunchalar orqali ifodalanganligi tufayli ularning hajmiga ko'ra, o'zaro munosabatlarini aniqlash mumkin.

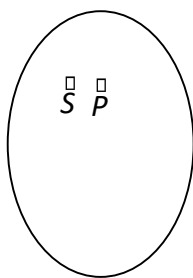
Mulohazalarda terminlar (S va P) taqsimlangan (to'liq hajmda olingan) yoki taqsimlanmagan (to'liqsiz hajmda olingan) bo'ladi. Mulohazaning tarkibidagi termin o'zi ifodalayotgan hamma individlarni ko'rsatsa, uni taqsimlangan deb ataymiz. Termin o'zi ifodalagan individlarning faqat noaniq qismini ko'rsatsa, uni taqsimlanmagan deb ataymiz.¹

Termin to'liq hajmda olinganda uning hajmi boshqa terminning hajmiga to'liq mos bo'ladi yoki mutlaqo mos bo'lmaydi (ularning hajmi bir-birini istisno qiladi). Termin to'liqsiz hajmda olingan bo'lsa, unda uning hajmi boshqasining hajmiga qisman mos keladi yoki undan qisman istisno qilinadi. Oddiy mulohazalarda terminlar hajmi quyidagicha bo'ladi: **A** – umumiy tasdiq mulohazalarning subyekti hamma vaqt to'liq hajmda olingan bo'ladi. Predikati esa ba'zan to'liq, ba'zan to'liqsiz hajmda bo'ladi. Masalan, «Hamma insonlar tirik mavjudotdir».

Bu mulohazaning subyekti – «inson», predikati – «tirik mavjudot» tushunchasidir, «hamma» – umumiylik kvantori. Bu mulohazaning subyekti to'liq hajmda olingan, chunki unda hamma insonlar to'g'risida fikr bildirilgan va bu tushuncha «tirik mavjudot» tushunchasining hajmiga to'liq kirishadi. Uning predikati to'liq hajmda olinmagan, chunki unda tirik mavjudotlarning bir qismi – insonlar haqida fikr yuritiladi. Buning doiraviy shakli quyidagicha: (1-chizma).



¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.38.

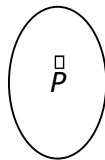
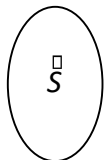


1-chizma

2-chizma

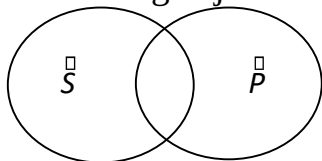
Umumiy tasdiq mulohazalarning ba'zilarida S ham, R ham to'la hajmda bo'lishi mumkin. Masalan, «Hamma musulmonlar Islom diniga e'tiqod qiladilar» (2-chizma).

1. **E** – Umumiy inkor mulohazalarning subyekti ham, predikati ham to'liq hajmda olingan bo'ladi. Masalan, «Hech bir dindor e'tiqodsiz emas». Bu mulohazada S – dindorlarni, P – e'tiqodsizlarni ifodalaydi, hech bir – umumiylik kvantoridir. Bunda har ikki terminning hajmi bir-birini istisno qiladi (3-chizma).



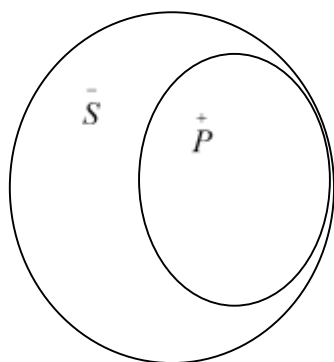
3-chizma

2. **I** – Juz'iy tasdiq mulohazalarning subyekti hamma vaqt to'liqsiz hajmda olinadi, predikati esa ba'zan to'liq, ba'zan to'liqsiz hajmda bo'ladi. Masalan, «Ba'zi talabalar ingliz tilini biladi» degan mulohazaning terminlari quyidagicha: S – talabalar, R – ingliz tilini biladiganlar, ba'zi – mavjudlik kvantori. Bu mulohazada S ham, R ham to'liqsiz hajmda olingan bo'lib, har ikki terminning hajmi bir-biriga qisman mos keladi (4-chizma).



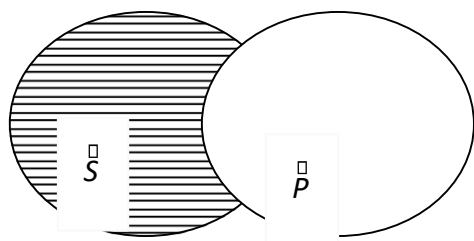
4-chizma

Yana bir misolni ko'ramiz: «Ba'zi shifokorlar xirurgdir». Bu mulohazada S – shifokorlar, R – xirurglar, ba'zi – mavjudlik kvantoridir. Mulohazada subyekt to'liq hajmda olinmagan, chunki unda ba'zi shifokorlar haqida fikr bildirilgan, predikat esa to'liq hajmda olingan, chunki xirurglarning hammasi shifokordir. Predikatning hajmi subyektning hajmiga kirgani uchun u to'liq hajmda olingan bo'ladi (5-chizma).



5-chizma

3. **O** – juz’iy inkor mulohazalarning subyekti hamma vaqt to‘liqsiz hajmda, predikati esa to‘liq hajmda olinadi. Masalan, «Ba’zi yoshlar hunarmand emas». Bu mulohazaning terminlari: *S* – yoshlar, *R* – hunarmand emaslar; ba’zi – mavjudlik kvantori. Mulohazaning subyekti to‘liq hajmda olinmagan, unda yoshlarning bir qismi haqida fikr yuritiladi, xolos. Mulohazaning predikati esa to‘liq hajmda olingan. Unda hunarmandlarning hammasi haqida fikr bildirilgan (6-chizma).



6-chizma

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, umumiy mulohazalarning subyekti hamma vaqt taqsimlangan bo‘ladi, juz’iy mulohazalarda esa, taqsimlanmagan bo‘ladi. Predikatga kelganda, u faqat inkor mulohazalarda taqsimlangan bo‘ladi, tasdiq mulohazalarda taqsimlanmagan bo‘ladi⁴⁰.

Mulohazalarda terminlar hajmini aniqlash qat’iy sillogizmni to‘g‘ri tuzish va bevosita xulosa chiqarishda muhim ahamiyatga ega. Oddiy mulohazalarda terminlar hajmini quyidagi shakl orqali ifodalash uchun “+”, “–” belgilaridan foydalaniladi. Bunda “+” taqsimlangan, “–” taqsimlanmagan terminni bildiradi.

MULOHAZA	MULOHAZA TERMINLARI	
	S	P
A	+	-(+)
E	+	+
I	-	-(+)
O	-	+

Oddiy mulohazalar o‘rtasidagi munosabatlar Mantiqiy kvadrat

Mulohazalar ham tushunchalar kabi taqqoslanuvchi (umumiy subyekt yoki predikatga ega bo'lgan) va taqqoslanmaydigan turlarga bo'linadi. Taqqoslanadigan mulohazalar sig'ishadigan yoki sig'ishmaydigan bo'ladi. Mantiqda ikki mulohaza (r va q) dan birining chinligidan ikkinchisining xatoligi zaruriy kelib chiqadigan bo'lsa, ular o'zaro **sig'ishmaydigan mulohazalar** deyiladi. Sig'ishmaydigan mulohazalar bir vaqtda chin bo'la olmaydi. **Sig'ishadigan mulohazalar** aynan bir fikrni to'liq yoki qisman ifodalaydi. Sig'ishadigan mulohazalar o'zaro ekvivalentlik, mantiqiy bo'ysunish va qisman mos kelish (subkontrar) munosabatida bo'ladi.

Sig'ishmaydigan mulohazalar qarama-qarshilik (kontrar) va zidlik (kontradiktorlik) munosabatida bo'ladi. Mulohazalar o'rtasidagi munosabatlarning shakliy ifodasi "**mantiqiy kvadrat**" deb ataladi. Mantiqiy kvadrat orqali mulohazalar o'rtasidagi chinlik munosabatlari aniqlanadi.

Masalan, Har bir jamiyat o'z axloqiy normalariga ega.

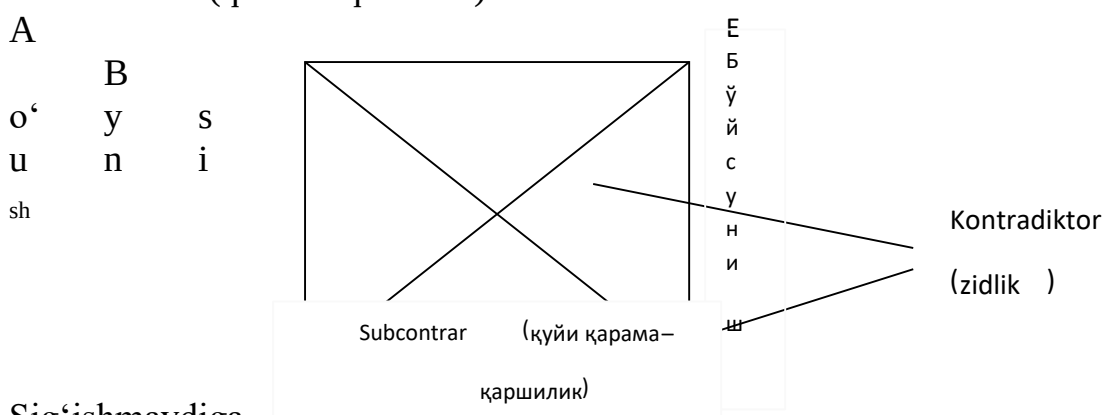
Bu A – umumiy tasdiq mulohaza E, I, O ko'rinishlarda quyidagicha ifodalanadi: E. Hech bir jamiyat o'z axloqiy normalariga ega emas.

I. Ba'zi jamiyatlar o'z axloqiy normalariga ega.

O. Ba'zi jamiyatlar o'z axloqiy normalariga ega emas.

Bu mulohazalar taqqoslanadigan mulohazalar bo'lib, ular o'rtasida chinligiga ko'ra o'ziga xos munosabatlar mavjud.

KONTRAR (qarama-qarshilik)



Sig'ishmaydiga

n mulohazalar o'rtasida qarama-qarshilik (kontrar) va zidlik (kontradiktorlik) munosabatlari mavjud bo'ladi. **Qarama-qarshilik munosabati** mazmuniga ko'ra turlicha bo'lgan umumiy mulohazalar o'rtasida mavjud bo'lib, bu munosabatga ko'ra, ularning har ikkisi bir vaqtda chin bo'la olmaydi. Bu mulohazalar bir vaqtda xato bo'lishi mumkin; agar ulardan birining chinligi aniq bo'lsa, unda boshqasi, albatta, xato bo'ladi. Yuqoridagi misollardan A– mulohaza chin, E– mulohaza xato ekanligi ma'lum bo'ladi.

Zidlik munosabati mazmuni va hajmiga ko'ra turlicha bo'lgan mulohazalar o'rtasida mavjud bo'ladi. Bu mulohazalarning har ikkisi bir vaqtda

chin ham, xato ham bo'lmaydi. Ulardan biri hammavaqt chin, boshqasi esa xato bo'ladi.

Yuqoridagi misollardan A – mulohaza chin bo'lib, O – mulohaza xatodir. Shuningdek, I – mulohaza chin, E – mulohaza xatodir.

Sig'ishadigan mulohazalardan mazmuni bir xil, hajmi turli xil bo'lgan mulohazalar o'zaro **bo'ysunish munosabatida** bo'ladi. Bunda umumiy mulohazalar bo'ysundiruvchi, juz'iy mulohazalar bo'ysunuvchi bo'ladi. Bo'ysunish munosabatida umumiy mulohazalar chin bo'lsa, ularga bo'ysunuvchi juz'iy mulohazalar ham chin bo'ladi. Lekin juz'iy mulohazalar chin bo'lganda, umumiy mulohazalar noaniq (chin yoki xato) bo'ladi. Yuqoridagi misoldan A mulohaza chin bo'lgani uchun unga bo'ysunuvchi I mulohaza ham chin bo'ladi. Agar umumiy mulohazalar xato bo'lsa, ularga bo'ysunuvchi juz'iy mulohazalar noaniq (chin yoki xato) bo'ladi. Misolimizda E mulohaza xato bo'lgani uchun O mulohaza ham xato bo'ladi. Ba'zi holatlarda umumiy mulohazalar xato bo'lsa, juz'iy mulohazalar chin bo'ladi.

Qisman moslik (subkontrar) munosabati mazmuni har xil bo'lgan juz'iy mulohazalar o'rtasida mavjud bo'ladi. Bu mulohazalar bir vaqtda chin bo'lishi mumkin, lekin har ikkisi bir vaqtda xato bo'lmaydi. Agar ulardan birining xatoligi aniq bo'lsa, unda boshqasi, albatta, chin bo'ladi. Yuqoridagi misolimizda O – mulohazaning xatoligi aniq bo'lgani uchun I – mulohaza chindir.

Ekvivalentlik munosabatidagi mulohazalar hammavaqt chin bo'ladi, chunki ularda aynan bir fikr turli shaklda ifodalanadi. Masalan, “A. Oripov – O'zbekiston Respublikasi Madhiyasining muallifi” va “A. Oripov – O'zbekiston Qahramoni” mulohazalari o'zaro ekvivalentdir, ya'ni ular bir xil subyektga, lekin har xil predikatga ega bo'lgan mulohazalardir.

Mulohazalar o'rtasidagi munosabatni M.Koen va Nagel uch turga: zidlik, bog'lik emaslik (mustaqil) va bo'ysindiruvchi mulohazaning bo'ysinuvchiga munosabatiga bo'ladi. Bu munosabatlarni mulohazalar (p va q) ning chinlik qiymatiga ko'ra tahlil qilib, ularning to'qqiz xil munosabatda bo'lishi mumkinligini ko'rsatib beradi¹:

1. Agar p chin bo'lsa, unda q chin.

Agar p yolg'on bo'lsa, unda q chin.

Bunday holatda q ning chinlik qiymati p ning chinlik qiymati bilan cheklanmagan. Bunday bog'langan mulohazalar mustaqil mulohazalar deyiladi.

2. Agar p chin bo'lsa, unda q chin.

Agar p yolg'on bo'lsa, unda q yolg'on

Bunday bog'langan mulohazalar ekvivalent deyiladi.

3. Agar p chin bo'lsa, unda q chin.

Agar p yolg'on bo'lsa, unda q noaniq.

Bunday bog'langan mulohazalar bo'ysindiruvchi mulohazaning bo'ysinuvchiga munosabatini ifodalaydi. Bu “superimplikasiya” munosabati deb nomlanadi.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.55-56.

4. Agar p chin bo'lsa, unda q yolg'on. Agar p yolg'on bo'lsa, unda q chin.
Bu qarama-qarshilik munosabati.
5. Agar p chin bo'lsa, unda q yolg'on.
Agar p yolg'on bo'lsa, unda q yolg'on
Bu holatda q yolg'on bo'lishi p ning chin yoki yolg'onligiga bog'liq emas. Shu mulohazaga
6. Agar p chin bo'lsa, unda q yolg'on.
Agar p yolg'on bo'lsa, unda q noaniq.
Bu holatda p va q o'zaro zidlik munosabatida bo'lgan uchun bir vaqtda chin bo'lolmaydi, lekin bir vaqtda yolg'on bo'lishi mumkin.
7. Agar p chin bo'lsa, unda q noaniq.
Agar p yolg'on bo'lsa, unda q chin.
Bu mulohazalarning har ikkisi bir vaqtda yolg'on bo'lolmaydi, lekin chin bo'lishi mumkin. Bunday mulohazalar subkontrar (qisman mos keluvchi) deyiladi.
8. Agar p chin bo'lsa, unda q noaniq.
Agar p yolg'on bo'lsa, unda q yolg'on.
Bunda p ning q ga munosabati subimplikasiya yoki bo'ysundiruvchi q mulohazaga bo'ysunish bo'ladi.
9. Agar p chin bo'lsa, unda q noaniq.
Agar p yolg'on bo'lsa, unda q noaniq.
Bunda har ikki mulohaza mustaqildir, chunki p ning chinlik qiymati q ning chinlik qiymatini determinatsiya qilmaydi (asoslamaydi).
Shunday qilib, bir mulohaza yoki mulohazalar guruhi bilan va boshqa mulohaza yoki uning guruhi o'rtasida yetti xil mantiqiy aloqadorlik mavjud.
Mulohazalar: 1) ekvivalent bo'lishi, 2) bo'ysundiruvchining bo'ysinuvchiga munosabatda bo'lishi, 3) bo'ysinuvchining bo'ysundiruvchiga munosabatida bo'lishi, 4) mustaqil bo'lishi, 5) subkontrar, 6) qarama-qarshi yoki 7) zidlik munosabatida bo'ladi. bu yetti xil aloqadorlik mulohazalar o'rtasidagi asosiy mantiqiy aloqadorliklar bo'lib, har qanday muhokama yuritish bu munosabatlardan birining illyustratsiyasi sifatida qaralishi mumkin.
Mulohazalarning chinligiga ko'ra munosabatini ifodalovchi yuqorida ko'rsatilgan aloqadorliklar bilishda katta ahamiyatga ega.

2. Sentensial aloqalar

Murakkab mulohazalar va ularning turlari

Formal mantiqiy sistemalar o'z tiliga ega. Unda "chin" va "yolg'on" qiymatlari mantiqiy o'zgarmas, ya'ni doimiydir. Chinlik qiymati "chin", "True", "T", 1 bilan belgilanadi. Yolg'onlik qiymati "yolg'on", "False", "F", 0 bilan beogilanadi. Formal sistemada qo'llaniladigan belgilardan yana biri **o'zgaruvchilar**, ya'ni biror to'plamda har xil qiymatni qabul qilishi mumkin bo'lgan simvollardir. O'zgaruvchilar (lotin tilidagi simvollar) bilan mulohazalarni, ya'ni oddiy darak gaplarni belgilaymiz. Masalan, "Toshkent – O'zbekistonning poytaxti" – p , "Kecha yomg'ir yog'di" – q , "Hamma maktab o'quvchilari yozda ta'tilda bo'ladi" – A .

Simvollar qatoriga sentensial bog'lovchilar ham kiradi. Sentensial bog'lovchilar bir yoki bir necha mulohazalardan yangi qo'shma mulohazalarni tashkil qiladi. Fikr yuritganimizda doimo "emas", "va", "yoki", "agar...unda", "faqat va faqat shundagina" kabi so'zlar yoki so'z ifodalarini qo'llaymiz. Bu beshta so'z sentensial bog'lovchilar deb ataladi. Sentensial bog'lovchilar tilda oddiy gaplar o'rtasida aloqalarni o'rnatish uchun qo'llanadi. Sentensial bog'lovchilarni formallashtirish uchun oltita mantiqiy operatsiya kiritilgan. Bu operatsiyalarni ifodalash uchun quyidagi belgilar qo'llaniladi:

1. " $\wedge$ " – kon'yunksiya belgisi; u o'zbek tilidagi "va", "ham", "hamda" kabi bog'lovchilarga to'g'ri keladi. Masalan, "Qo'ng'iroq chalindi (r) va dars boshlandi (q)", degan mulohazani $p \wedge q$ shaklida ifodalash mumkin.

2. " $\vee$ " – dizyunksiya belgisi; u o'zbek tilida "yo", "yoki" kabi bog'lovchilarga to'g'ri keladi. Masalan, "Nomlar oddiy (r) yoki murakkab (q) bo'ladi" degan mulohaza $p \vee q$ shaklida yoziladi.

3. " $\rightarrow$ " – implikasiya belgisi; unga o'zbek tilida "Agar... bo'lsa,... bo'ladi", degan ifoda to'g'ri keladi. Masalan, "agar matematikani yaxshi bilsa (r), berilgan masalaning javobini to'g'ri topadi (q)" degan mulohaza $p \rightarrow q$ shaklida yoziladi.

4. " $\equiv ; \leftrightarrow$ " – ekvivalentlik belgisi; unga o'zbek tilida "Faqat va faqat shundaki..." degan ibora to'g'ri keladi. Masalan, "faqat juft sonlargina (r) ikkiga qoldiqsiz bo'linadi (q)", degan mulohaza $r \leftrightarrow q$ tarzida yoziladi.

5. " $\neg$ " – inkor qilish belgisi. Masalan, "Internet orqali elektron pochta xizmatidan foydalaniladi" (r) degan mulohaza inkor qilinganda "Internet orqali elektron pochta xizmatidan foydalanilmaydi" ($\neg r$) mulohazasiga aylanadi, ya'ni r o'zining inkori bo'lgan $\neg r$ ga o'zgaradi.

Sentensial bog'lovchilardan foydalanib, ikki va undan ortiq oddiy mulohazalardan yangi, murakkab mulohazalarni tuzish mumkin. Sentensial bog'lovchining mazmuniga ko'ra murakkab mulohazalarning quyidagi asosiy turlari mavjud: birlashtiruvchi, ayiruvchi, shartli, ekvivalent.

Birlashtiruvchi (kon'yunktiv) mulohazalar ikki va undan ortiq oddiy mulohazalarning "va", "ham", "hamda" kabi mantiqiy bog'lovchilar vositasida birikishidan hosil bo'ladi. Masalan, 1. Qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi. 2. A. Navoiy shoir va davlat arbobi bo'lgan. 3. Muhammad Xorazmiy va Ahmad Farg'oniylar matematika fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar.

O'zbek tilida birlashtiruvchi mulohazalar "ammo", "lekin", "biroq" kabi bog'lovchilar va bog'lovchilarsiz ohang vositasida ham tuziladi. Mantiqiy bog'lamalar kon'yunksiya belgisi " $\wedge$ " orqali ifodalanadi. Formulasi: $r \wedge q$.

Kon'yunktiv (birlashtiruvchi) mulohaza tarkibidagi oddiy mulohazalarni "r" va "q" shartli belgilari bilan belgilasak, unda bu mulohaza $r \wedge q$ formulasi orqali ifodalanadi. Kon'yunktiv mulohaza tarkibidagi oddiy mulohazalar chin yoki xato bo'lishi mumkin. Tarkibidagi hamma oddiy mulohazalar chin bo'lsa, birlashtiruvchi mulohaza ham chin bo'ladi. Boshqa hamma holatlarda esa xato bo'ladi. Masalan, "Yolg'on gapirish va o'g'irlik qilish jinoyatdir"

mulohazaidagi birinchi oddiy gap “Yolg‘on gapirish jinoyatdir” chin bo‘lmaganligi uchun bu mulohaza chin bo‘lmaydi.

Ayiruvchi (diz’yunktiv) mulohaza deb “yo”, “yoki”, “yoxud” mantiqiy bog‘lovchilar vositasida bog‘langan oddiy mulohazalarga aytiladi. Bu bog‘lovchilar ikki oddiy mulohaza, bir qancha predikatlar, yoki bir qancha subyektlarni bir-biridan ayirib turadi. Masalan, “Qodirov falsafa yoki sotsiologiya yoki psixologiya bo‘limida o‘qiydi”. Konsertda birinchi yoki ikkinchi kurs talabalari qatnashadilar. Ayiruvchi bog‘lamalar “ $\vee$ ” – dizyunksiya belgisi orqali ifodalanadi. Ayiruvchi (dizyunktiv) mulohazalar oddiy yoki qat’iy turlarga bo‘linadi. Oddiy dizyunktiv mulohaza tarkibidagi oddiy mulohazalardan biri yoki hammasi chin bo‘lishi mumkin, qat’iy dizyunktiv mulohazada esa tarkibidagi oddiy mulohazalardan faqat bittasi chin bo‘ladi. Masalan: A.Avloniy shoir yoki dramaturgdir. Bu – oddiy dizyunktiv mulohaza. Abdullayev musobaqada yo yutadi, yo yutmaydi. Bu - qat’iy dizyunktiv mulohaza. Oddiy dizyunktiv mulohaza $p \vee q$ formulasi bilan, qat’iy dizyunktiv mulohaza $p \underline{\vee} q$ formulasi bilan belgilanadi.

Shartli (implikativ) mulohaza ikki oddiy mulohazaning “agar... unda” mantiqiy bog‘lovchi orqali birikishidan tashkil topadi. Shartli mulohazaning mohiyatini aniqlash uchun “zaruriy va yetarli shart” tushunchalarini farqlash zarur. Hodisaning zaruriy sharti deb, uning mavjudligini ta’minlaydigan holatga aytiladi. Agar hodisaning sharti zaruriy bo‘lmasa, hodisa ham bo‘lmaydi. Masalan, Agar o‘simlik suvsiz qolsa, u quriydi.

Hodisa uchun yetarli bo‘lgan shart deb, har safar shu shart bo‘lganda, o‘sha hodisa kuzatiladigan holatga aytiladi. Masalan, Agar yomg‘ir yog‘sa, unda uylarning tomi ho‘l bo‘ladi. Shartlar “yetarli, lekin zaruriy bo‘lmagan”, “zaruriy, lekin yetarli bo‘lmagan”, “zaruriy va yetarli” bo‘lishi mumkin.

Shartli mulohaza tarkibida asos va natija qismlari farqlanadi. Shartli mulohazaning “agar” va “unda” so‘zlari oralig‘idagi qismi – **asos**, “unda” so‘zidan keyingi qismi – **natija** deb ataladi. Agar yomg‘ir yog‘sa, unda uylarning tomi ho‘l bo‘ladi mulohazasida “yomg‘ir yog‘sa” mulohazasi asos, “uylarning tomi ho‘l bo‘ladi” mulohazai natija hisoblanadi.

Demak, asosda ko‘rsatilgan hodisa, natijada, qayd etilgan hodisaning kelib chiqishi uchun yetarli shartni ifodalagan mulohaza shartli mulohaza deyiladi.

Shartli (implikativ) mulohazalardagi “agar... unda” mantiqiy bog‘lamasi ($\rightarrow$) belgi bilan ifodalanadi. Hozirgi zamon mantiq ilmida esa ba‘zan ($\supset$) simboli bilan belgilanadi. Bu simvollar moddiy implikatsiya belgisi deb ataladi. Shartli mulohaza esa implikativ mulohaza deb yuritiladi. Implikativ mulohazaning asosi – **antetsedent**, natijasi – konsekvant deyiladi. Implikativ mulohaza antetsedent – chin, konsekvant – xato bo‘lgan holatdan boshqa hamma ko‘rinishlarda chin bo‘ladi.

Ekvivalentlik mulohazalari “agar va faqat agar... unda” mantiqiy bog‘lovchisi yordamida ikki oddiy mulohazaning o‘zaro bog‘lanishidan hosil bo‘ladi. Tabiiy tilda ekvivalentlik mulohazasi shartli mulohaza ko‘rinishida ifodalanadi. Bunday holatlarda shartli mulohazaning ekvivalent mulohaza

ekanligini aniqlash zarur bo‘ladi. Agar shartli mulohazaning asosi natijada qayd etilgan fikr uchun zaruriy va yetarli shart hisoblansa, unda bu mulohaza ekvivalent mulohaza bo‘ladi. Masalan, Agar berilgan butun son juft son bo‘lsa, unda u ikkiga qoldiqsiz bo‘linadi.

Ekvivalent mulohazaning mantiqiy bog‘lovchisi ($\leftrightarrow$) simvoli, ya’ni (moddiy) ekvivalentlik belgisi bilan ifodalanadi. Ekvivalent mulohazaning asosi va natijasi chin bo‘lganda yoki ham, natijasi xato bo‘lganda, u chin hisoblanadi. Shartli va ekvivalent mulohazani bir-biridan farqlash uchun asos va natijaning o‘rni almashtirib ko‘riladi. Agar natija bo‘lgan mulohaza asos mulohaza uchun sabab bo‘lmasa, u holatda ekvivalent mulohaza bo‘lolmaydi. Yuqoridagi shartli mulohazaning asos va natija qismlarini o‘zgartiramiz: Agar insonning fikr doirasi keng bo‘lsa, unda u ko‘p mutolaa qilgan bo‘ladi. Inson fikr doirasining keng bo‘lishi faqat ko‘p mutolaa qilishiga emas, balki hayot tajribasiga, tafakkurlash qobiliyatiga ham bog‘liq. Demak, berilgan mulohaza ekvivalent mulohaza emas.

3. Chinlik jadvallari va tautologiyalar

Murakkab mulohazalarning chin bo‘lish shartlari:

1. Birlashtiruvchi mulohaza tarkibidagi sodda mulohazalarning hammasi chin bo‘lsa, faqat shundagina u chin bo‘ladi.
2. Oddiy ayiruvchi mulohaza tarkibidagi sodda mulohazalardan hech bo‘lmaganda biri chin bo‘lsa (hammasi chin bo‘lsa ham), u chin bo‘ladi.
3. Qat’iy ayiruvchi mulohaza tarkibidagi sodda mulohazalardan faqat bittasi chin bo‘lsa, u chin bo‘ladi.
4. Shartli mulohazaning asosi chin, natijasi xato bo‘lgan holatdan boshqa hammasida u chin bo‘ladi.
5. Ekvivalent mulohazaning asosi va natijasi chin yoki xato bo‘lsa, shunda u chin bo‘ladi.

p	q	$p \wedge q$	$p \vee q$	$p \underline{\vee} q$	$p \rightarrow q$	$p \leftrightarrow q$
t	t	t	t	f	t	t
t	f	f	t	t	f	f
f	t	f	t	t	t	f
f	f	f	f	f	t	t

Bu jadvaldan foydalanib, ikki qiymatli mantiqda formulalarning chinlik qiymatini aniqlash mumkin. Masalan, $(p \rightarrow q) \wedge p$ formulasining chinlik qiymatini aniqlash uchun jadval tuzamiz. Ikki o‘zgaruvchi (p, q) va ikki sentensial bog‘lovchi bo‘lgani uchun, jadvalda qatorlar soni 5ta, ustunlar soni 4ta bo‘ladi.

p	q	$p \rightarrow q$	$(p \rightarrow q) \wedge p$
t	t	t	t
t	f	f	f
f	t	t	f
f	f	t	f

Mulohazalarning inkor qilinishi. Ikki mulohaza bir-biriga zid bo'lib, ulardan biri albatta chin, boshqasi yolg'on bo'lsa, bu mulohazalar bir-birini inkor qiluvchi mulohazalar bo'ladi. Inkor qilinayotgan mulohaza chin bo'lsa, inkor qilayotgan mulohaza yolg'on bo'ladi. Inkor qilinayotgan mulohaza yolg'on bo'lsa, inkor qilayotgan mulohaza chin bo'ladi.

p	$\neg p$
chin	yolg'on
yolg'on	chin

Quyidagi mulohazalar bir-birini inkor qiladi:

1. A–O. Hamma o'zbek ayollari oliy ma'lumotli (yolg'on).

Ba'zi o'zbek ayollari oliy ma'lumotli (chin).

2. E–I. Hech bir inson tosh emas (chin).

Ba'zi insonlar toshdir (yolg'on).

Mulohazalarni predikatning subyektga taalluqli emasligini ko'rsatish va mulohazani yolg'on deb ko'rsatish orqali inkor qilish mumkin. Birinchisi ichki inkor, ikkinchisi tashqi inkor deyiladi.

Masalan:

Ba'zi talabalar a'lochi emas (ichki inkor).

Quyoshning Yer atrofida aylanishi – noto'g'ri fikrdir (tashqi inkor).

Murakkab mulohazalarni inkor qilish. Kon'yunktiv va diz'yunktiv mulohazalar inkor qilinganda ularning mantiqiy bog'lamalari almashadi va tarkibidagi oddiy mulohazalar inkor qilinadi.

1) **Ayiruvchi mulohazani inkor qilish.**

Men darsdan so'ng yo kutubxonaga, yo do'stimnikiga boraman.

Men darsdan so'ng kutubxonaga ham, do'stimnikiga ham bormadim. $\neg$

$$(p \vee q) \equiv \neg p \wedge \neg q$$

2) **Ayiruvchi inkor mulohazani inkor qilish.**

Hunar o'rganmagan yoki ilm olmagan insonlar hayotda o'z o'rnini topmaydi.

Hunar o'rgangan, ilm olgan insonlar hayotda o'z o'rnini topadi.

$$\neg (\neg p \vee \neg q) \equiv p \wedge q$$

3) **Birlashtiruvchi mulohazani inkor qilish.**

Halol va vijdonli odamlar axloqli bo'ladilar. Halol bo'lmagan yoki vijdonli bo'lmagan odamlar axloqsiz bo'ladilar.

$$p \wedge q \equiv \neg p \vee \neg q$$

4) Birlashtiruvchi inkor mulohazani inkor qilish.

A'lochi va jamoatchi bo'lmagan talabalar tanlovda ishtirok etmaydilar. A'lochi yoki jamoatchi bo'lgan talabalar tanlovda ishtirok etadilar.

$$\neg(\neg p \wedge \neg q) \equiv p \vee q$$

Agar murakkab mulohaza tarkibida shartli mulohaza bo'lsa, formula unga aynan teng bo'lgan, implikasiyasi bo'lmagan boshqa formulaga almashtiriladi. Masalan, Agar bo'sh vaqtim bo'lsa, unda televizor ko'raman. Bo'sh vaqtim bo'ldi, lekin televizor ko'rmadim.

2. Analitik va sintetik mulohazalar

Analitik va sintetik mulohaza – predikatning subyekt mazmunida qay darajada aks etishiga ko'ra farq qiluvchi mulohazalar bo'lib, ularni birinchi marotaba nemis faylasufi I.Kant (1724-1804y.) aniq ajratib bergan.

Analitik mulohaza deb, chinligi tarkibiy qismlarini mantiqiy-semantik tahlil qilish yo'li bilan voqelikka murojaat qilinmagan holda aniqlanuvchi mulohazaga aytiladi. Masalan, “Har bir bo'ydoq uylanmagandir” mulohazasi analitik bo'lib, “uylanmaganlik” belgisi “bo'ydoq” tushunchasining mazmunida fikrlanadi. Analitik mulohazaning predikati subyektning mazmuniga kirgan bo'ladi. Sintetik mulohaza deb, chinligi unda aks etgan voqelik bilan solishtirish orqali aniqlanuvchi mulohazaga aytiladi. Masalan, “Tilladan zargarlik buyumlari yasaladi” mulohazasi sintetik bo'lib, unda predikat subyektning mazmuniga yangi belgilarni qo'shadi. Analitik va sintetik mulohazalar o'rtasidagi tafovut qat'iy va aniq emas, chunki bilish jarayonining taraqqiy etishi tushunchalar mazmunining o'zgarishiga, ularga yangi belgilarning qo'shilishiga olib keladi, natijada, ba'zi sintetik mulohazalar analitik mulohazalarga aylanadi.

3. Modallik turlari va modal mulohazalar

Atributiv va munosabat mulohazalari, shuningdek, ulardan tashkil topgan murakkab mulohazalari assertorik (lot. assero – tasdiqlayman) yoki voqelik mulohazalar deyiladi. Ularda predikatda ko'rsatilgan belgining subyektida bor yoki yo'qligi haqida fikr bildiriladi. Modal mulohazalarda esa predikatning subyektga tegishli yoki tegishli emasligi haqidagi fikr qat'iy, kuchli (zaruriy) yoki qat'iy bo'lmagan, kuchsiz (ehtimol) tasdiq yoki inkor shaklida bayon qilinadi. Boshqacha aytganda, modal mulohazalarda subyekt va predikatning o'zaro munosabati haqida muayyan nuqtai nazardan fikr bildiriladi. Masalan, Inson abadiy yashamaydi assertorik mulohazai Inson abadiy yashashi mumkin emas, deb bayon qilinganda modal mulohaza ko'rinishida ifodalanadi. Bu mulohaza avvalgisiga nisbatan kuchli. “Ukam ingliz tilini o'rganadi” mulohazasiga nisbatan Ukam ingliz tilini o'rganishi mumkin mulohazasi kuchsiz tasdiq mulohaza hisoblanadi. Bu mulohazalardan birinchisi assertorik, ikkinchisi modal mulohazadir.

Assertorik (voqelik) mulohazalarga shart, zarur, mumkin kabi modal so'zlar (operatorlar)ni kiritish orqali modal mulohazalar hosil qilinadi. Modal operator M harfi bilan belgilanadi.

Modal mulohazalarni ifodalash uchun turli modal operatorlardan foydalaniladi. Masalan, aletik modal mulohazalarda quyidagi modal operatorlardan foydalaniladi:

«□ A» – A зарурийдир.

«Δ A» – A тасодикийдир.

«◇ A» – A бўлиши мумкин.

«┐ A» – A бўлиши мумкин эмас.

Ba'zan “Lp” – “p zaruriydir”, “Mp” – “p bo‘lishi mumkin” belgilaridan ham foydalaniladi.

Zaruriy modal mulohazalar turli fanlarga oid qonunlar, shu jumladan, mantiq qonunlari va ulardan kelib chiqadigan holatlarni ifodalaydi. Masalan, Butun bo‘lakdan katta, Har bir fuqaro qonunlarga bo‘ysunishi shart.

Qonunlarga zid bo‘lgan, ularni va ulardan kelib chiqadigan turli holatlarni inkor etuvchi mulohazalar ehtimoliy mulohazalar deyiladi. Masalan, Simob daryosining bo‘lishi mumkin emas.

Qonunlar va ulardan kelib chiqadigan holatlarga zid bo‘lmagan, qonunlarni ham, ularning oqibatlarini ham ifodalamaydigan mulohazalar tasodifiy mulohazalar deyiladi. Masalan, ba’zi hududlarda dengiz ko‘pigining toshqini bo‘lishi tasodifiydir.

Ehtimollik mulohazalari deb, qonunlar va ularning oqibatlariga zid bo‘lmagan fikrlarga aytiladi. Masalan, Marsda hayot bo‘lishi mumkin.

Modal mulohazalardan hamma sohalarida foydalanish mumkin.

Modal mulohazalar modal mantiqda o‘rganiladi. Unda aletik (zaruriy), epistemik (eng ishonchli bilim), deontik (majburiy), aksiologik (baholash) va vaqt modalligini ifodalovchi mulohazalar tahlil qilingan.

Aletik modal so‘zlar subyekt va predikat o‘rtasidagi ikki turli aloqadorlikni o‘z ichiga oladi: zaruriy va problematik (ehtimoliy).

Epistemik modal mulohazalar tarkibida “ishonadi” (“hisoblaydi”), “shubhalanadi”, “rad etadi”, “biladi”, “isbotlanadigan”, “rad etiladigan”, “hal qilib bo‘lmaydigan” kabi modal operatorlar bo‘ladigan mulohazalardir.

Epistemik modal mulohazalar epistemik mantiqda o‘rganiladi.

Ma’lumki, bilim ishonch-e’tiqoddan farq qiladi. Bilim hamma vaqt chin bo‘ladi. Ishonch-e’tiqod esa chin yoki soxta (yolg‘on) bo‘lishi mumkin. Shu asosda epistemik mantiq ikki turga ajratiladi: bilim mantig‘i va e’tiqod mantig‘i. Bular bir-biridan dastlabki tushunchalari va qonunlari bilan farq qiladi. Bilim mantig‘i birinchi marotaba avstriyalik matematik va mantiqshunos olim K.Gyodel (1906-1978y.) tomonidan ishlab chiqilgan. Bilim mantig‘ida “isbotlanadigan” – boshlang‘ich tushuncha bo‘lib, uning qonunlari quyidagicha:

– agar fikr isbotlanadigan bo‘lsa, u chindir (faqat haqiqatni isbotlash mumkin, yolg‘onni chin deb isbotlab bo‘lmaydi);

– isbotlanadigan holatning mantiqiy natijasi (oqibati) ham isbotlanadigan bo‘ladi;

– agar nimadir isbotlanadigan bo‘lsa, uning isbotlanadigan ekanligi ham isbotlanarlidir;

– mantiqiy ziddiyatni isbotlab bo‘lmaydi va h.k.

Bilim mantig‘iga haqiqat mantig‘i misol bo‘la oladi. Uning qonunlari quyidagicha:

– agar fikr chin bo‘lsa, uning inkorining ham chinligi noto‘g‘ridir; – konyuksiya tarkibidagi har ikki mulohaza chin bo‘lganda, u chin bo‘ladi.

E’tiqod mantig‘ining boshlang‘ich tushunchasi “ishonadi” (“hisoblaydi”) bo‘lib, ushbu tushuncha orqali “shubhalanadi” va “rad etadi” tushunchalari aniqlanadi:

– subyekt nimadandir shubhalanar ekan, unda u shu narsaga ham, uning ziddiga ham ishonmaydi;

– subyekt nimanidir rad etar ekan, unda shu narsaning ziddiga ishonadi. Quyidagi holatlar ishonch mantig‘ining qonunlaridir:

– subyekt birinchi va ikkinchisiga ishonadi, agar faqat birinchisiga va ikkinchisiga ishonsa;

– bir vaqtning o‘zida ham ishonish, ham shubhalanish; ishonch hosil qilish va rad etish; shubhalanish va rad etish mumkin emas;

– subyekt nimaningdir shunday ekanligiga yo ishonadi, yo shubhalanadi, yoki uni rad etadi;

– bir vaqtning o‘zida nimagadir va uning ziddi bo‘lgan narsaga ishonish mumkin emas.

“Biladi”, “chin”, “isbotlanadi” tushunchalariga nisbatan, ma’lum bo‘lgan narsaning mantiqiy natijasi ham ma’lumdir, chinniki – chindir, isbotlanadiganniki – isbotlanadigandir. Xuddi shu prinsipni “ishonadi” tushunchasiga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi, chunki bu holat “hamma narsadan xabardorlik” deb nomlangan mantiqiy paradoksni keltirib chiqaradi. Mas., agar kimdir Evklid geometriyasining beshta postulatiga ishonsa, unda uning geometriyasiga ham to‘liq ishongan bo‘ladi. Lekin, bunday emas. Postulatlarga ishongani bilan, u odam Pifagor teoremasini bilmasligi va uning to‘g‘riligiga shubha qilishi mumkin.

Aksiologik modal mulohazalarda obyekt muayyan qadriyatlar tizimi nuqtai nazaridan tavsiflanadi. Alohida obyektning aksiologik mavqei, baholovchi mulohazalarda, odatda, “yaxshi”, “yomon”, “baribir (farqi yo‘q)” kabi mutlaq (absolyut) baholovchi tushunchalar yoki “yaxshiroq”, “yomonroq”, “bir xil” kabi qiyosiy baholovchi tushunchalar orqali ifodalanadi. Mas. “Uning shaxmat o‘ynashni bilgani yaxshi bo‘ldi”, “Nozima ingliz tilini rus tiliga nisbatan yaxshiroq biladi.” Ba’zan “yaxshi”, “yomon” so‘zlari o‘rniga “ijobiy”, “salbiy” yoki “ezgulikdir”, “yovuzlikdir” so‘zlari, “yaxshiroq” so‘zi o‘rniga esa “afzalroq, ma’qulroq” so‘zlari ishlatiladi. Baholovchi mulohazalarning zaruriy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu tushunchalar baholash mantig‘ida o‘rganiladi.

Vaqt modalligini ifodalovchi mulohazalarda “kecha”, “bugun”, “ertaga”, “avval”, “keyin” kabi vaqtni ifodalovchi modal operatorlar ishtirok etadi. Bunday mulohazalar vaqt mantig‘ida o‘rganiladi. **Vaqt mantig‘i** – zamonaviy *modal mantiqning* bo‘limlaridan biri bo‘lib, mulohazalardagi vaqt

parametrining mantiqiy bog'liqligini o'rganadi. Vaqt mantig'ini o'rganish XX asrning 50-yillarida ingliz mantiqshunos olimi A.N.Prayorning ishlaridan boshlandi. Vaqt mantig'ining vazifasi vaqtda mavjud bo'lgan predmet va hodisalar haqidagi mulohazalarning yanada aniq, to'liq va to'g'ri bo'lishini ta'minlovchi formallashtirilgan tilni yaratishdan iborat. Vaqt mantig'i ko'plab mantiqiy sistemalarni o'z ichiga oladi. Ular A-vaqt modalligi va V-vaqt modalligiga bo'linadi.

A – vaqt modalligida “bo'ladi”, “bo'lgan”, “har doim bo'ladi”, “har doim bo'lgan” va b. mulohazalar ko'rib chiqiladi. “Bo'ladi” (“bo'lgan”) va “har doim bo'ladi” (“har doim bo'lgan”) tushunchalar o'zaro aniqlanadi. “A bo'ladi” (A bo'lgan) tushunchasi “har doim A bo'lmasligi noto'g'ri” (har doim A emas bo'lganligi noto'g'ri). Masalan, “Sovuq bo'ladi” mulohazasi “har doim issiq bo'lishi noto'g'ri” ekanligini bildiradi. Quyidagi mulohazalar A-vaqt modalligi qonunlarini ifodalaydi:

- har doim bo'ladigan narsa bo'ladi; har doim bo'lgan narsa bo'lgandir (“To'rt fasl doimo almashib turgan va shunday bo'ladi”);

- ziddiyatli hodisaning bo'lishi yoki bo'lganligi noto'g'ridir (“Ham yorug', ham yorug' emas bo'lganligi noto'g'ri”);

- agar nimadir bo'ladigan bo'lsa, u bo'ladi. (“Agar yaxshilikka yaxshilik qaytadigan bo'lsa, unda yaxshilik bo'ladi”);

- agar har doim bo'lganligi noto'g'ri bo'lsa, nimadir har doim bo'lmaydigan bo'lsa, unda u hozir bo'lmoqda (“Har kuni momaqaldiroq bo'lishi yoki bo'lmasligi noto'g'ri, u hozir bo'lmoqda”);

- nimadir bo'lgan bo'lsa, bo'ladi (agar va faqat agar u hozir bor bo'lsa, yoki endi bo'lsa yoki bo'lgan bo'lsa) (“Avval zilzila bo'lgani uchun, zilzila bo'lishi mumkin”);

- doimo nimadir bo'ladigan bo'lsa, har doim bo'lgan, faqat agar u bor bo'lsa, doim bo'lgan va bo'ladigan bo'lsa. (“Inson doimo orzu qilgan va har doim orzu qiladi”);

Fin faylasufi va mantiqshunosi G.X.fon Vrigt (1916-2003y.) A-vaqt mantig'ini “...va undan so'ng”, “...va keyingi holatda” ifodalarini qo'llash orqali shakllantiradi. “A va undan so'ng V” ifodasini “Hozir A, so'ngra V bo'ladi” deb, shuningdek, “A o'zgarib V ga o'tadi” deb tushunish mumkin. Vaqt modalligining terminlarida “zaruriylik” va “imkoniylik” modal tushunchalarini aniqlash mumkin:

- doimo bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan narsa zaruriydir;

- nimadir bo'lgan bo'lsa, yoki bo'layotgan bo'lsa yoki endi bo'lsa, uning bo'lishi imkoniydir.

V-vaqt mantig'ida “avval”, “keyin”, “bir vaqtda” iboralari qo'llaniladi.

“Avval” va “keyin” iboralari bir-birini aniqlaydi: “A V dan avval” degani “V A dan keyin” ekanligini bildiradi. Bir vaqtda bo'ladigan hodisalarning hech biri boshqasidan avval kelmaydi. V-vaqt mantig'ida quyidagi holatlar qonun hisoblanadi:

- hech bir narsa o'z-o'zidan avval emas;

– agar birinchisi ikkinchisidan avval bo‘lsa, ikkinchisining birinchisidan avvalligi noto‘g‘ri;

– agar birinchisi ikkinchisidan avval bo‘lsa, ikkinchisi uchinchisi bilan bir vaqtda bo‘lsa, unda birinchisi uchinchisidan avvaldir.

“Avval” tushunchasini “bo‘lgan”, “bo‘layapti”, “bo‘ladi” tushunchalari orqali aniqlab bo‘lmaydi, chunki biri-ikkinchisidan avval bo‘lgan yoki bo‘ladigan hodisalar ikkita bo‘lishi mumkin. O‘z navbatida, “hozir”ni ifodalovchi vaqt tushunchalari “avval”ni bildirmaydi. Shunday qilib, A-vaqt modalligi va V vaqt modalligi bir-biridan mustaqil bo‘lgan, birini ikkinchisiga keltirib bo‘lmaydigan alohida tarmoqlardir. Vaqtni ifodalovchi “o‘tmish-hozir-kelajak” va “avval – bir vaqtda - keyin” tushunchalarini bir-biriga keltirib bo‘lmaydi. Ular bir xil buyum va hodisalarni tasvirlashning bir-birini to‘ldiruvchi ikki usuli, olamga bo‘lgan ikki xil nuqtai nazardir.

Me’yoriy mulohazalar, ya’ni normativ mulohazalar buyruq, qonun, qoidani ifoda etadi. Norma, ya’ni me’yoriy qonun huquqshunoslik, etika kabi fanlarning ham o‘rganish obyektidir. Me’yoriy qonun amaliy faoliyatning normalar sistemasi nuqtai nazaridan xarakteristikasi bo‘lib, inson faoliyatining normativ mavqei “majbur”, “mumkin”, “befarq”, “taqiqlangan” kabi modal tushunchalarni o‘z ichiga olgan mulohazalarda ifodalanadi. Mas., “Keksalarga g‘amho‘rlik qilish shart”. “Jamoat joylarida chekish taqiqlanadi”. Me’yoriy qonun modal mantiqning yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan normalar mantig‘i yoki deontik mantiqda o‘rganiladi.

Deontik mantiq normativ tilning mantiqiy tuzilishini o‘rganuvchi modal mantiqning yo‘nalishi; normativ tushunchalar haqidagi ta’limotdir. Deontik mantiq mantiqdagi “majbur”, “mumkin”, “befarq”, “taqiqlangan” kabi modal tushunchalarning funksiyalarini o‘rganadi. Deontik mantiq buyruq formasidagi ifodalarni, normalarni o‘rganadi. Normalarni mantiqiy nazariya vositalari orqali modellashtirishda normalar va uning elementlari o‘rtasida o‘rnatiladigan munosabatlar muhim ahamiyatga ega. Normalarning strukturaviy elementlari quyidagilardan iborat:

1. Normalarning xarakteri – majbur qiladi, ruxsat beradi yoki taqiqlaydi.
2. Normalarning mazmuni – bajarilishi majburiy bo‘lgan, mumkin bo‘lgan, man qilingan.
3. Normalarning qo‘llanish shartlari.
4. Normalarning agenti yoki subyekti.

Deontik mantiqning simvolik apparatida normalarning hamma strukturaviy elementlari ham o‘z ifodasini topmaydi. Normaning mazmuni va xarakteri hisobga olingan sistemalar absolyut (mutlaq) yoki monadik deontik sistemalar deb ataladi. Ularda norma quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi: “A shart (ruxsat berilgan, taqiqlangan)”. A-ko‘rsatilgan harakatni amalga oshirish haqidagi mulohaza. Mas. “Talabalar darsga kechikmasliklari shart”. “Talabalarning darsda uyali aloqa vositalaridan foydalanishlari taqiqlanadi”.

Normalarning qo‘llanish shartlari hisobga olingan sistemalar nisbiy yoki diadik deontik sistemalar deb ataladi. Ularda norma quyidagi ko‘rinishga ega: “V sharoitda A shart (ruxsat berilgan, taqiqlangan)”. Masalan, “Oshqozon-ichak

yarasi bilan og‘rigan bemorlarga nordon va sho‘r taom eyish mumkin emas”. Demak, deontik mantiq mutlaq (monadik) va nisbiy (diadik) sistemalarga bo‘linadi. Har ikki sistemada ham normalarning agenti (subyekti) e‘tiborga olinmaydi, bu normalarni kim bajarishi ko‘rsatilmaydi. Bu esa deontik mantiq paradokslarining kelib chiqishiga sabab bo‘ldi.

Deontik mantiqda “majbur”, “ruxsat berilgan”, “taqiqlangan” tushunchalari o‘zaro aniqlanadi.

Deontik mantiqda quyidagilar asosiy qonun hisoblanadi:

– Deontik ziddiyatsizlik qonuni (bir vaqtning o‘zida harakatni bajarish va undan voz kyechish zaruriy bo‘lolmaydi);

– Deontik to‘liqlik qonuni (har qanday harakat yo majburiy, yo mumkin, yo taqiqlangan bo‘ladi);

– zaruriyning mantiqiy natijasi ham zaruriydir;

– agar harakat taqiqlangan natijaga olib kelsa, unda harakatning o‘zi taqiqlangandir.

Deontik mantiq qonunlari umumiy xarakterga ega. Grammatika va o‘yin qoidalari, davlat qonunlari va buyruqlar, texnik reglamentlar, urf-odatlar, axloq prinsiplari va b.larning normalari mohiyatiga ko‘ra bir xil mantiqiy tuzilishga ega bo‘lgani uchun, ularga deontik mantiq qonunlarini tatbiq etish mumkin.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Mulohazaning ta‘rifini aytib, unga xos muhim belgilarni ajrata olasizmi?

2. Mulohaza chin bo‘lishi uchun qanday talablarga javob berishi kerak?

3. Oddiy mulohazalar qanday turlarga bo‘linadi?

4. Mulohazalarda terminlar hajmini aniqlash nima uchun zarur?

5. Murakkab mulohazalar qanday tuzilishga ega?

6. Murakkab mulohazalarning turlarini qanday farqlaysiz?

7. Mulohazalar qanday inkor qilinadi?

8. Qanday mulohazalar taqqoslanadigan mulohazalardir?

9. Qanday modal so‘zlarni bilasiz?

10. Norma (me‘yoriy qoida) modal mantiqning qaysi yo‘nalishida o‘rganiladi?

Xulosa chiqarishning mohiyati va turlari

Voqelikni bilish jarayonida inson yangi bilimlarga ega bo‘ladi. Bu bilimlar abstrakt tafakkur yordamida, mavjud bilimlarga asoslangan holda vujudga keladi. Bunday bilimlarni hosil qilish mantiq ilmida xulosa chiqarish, deb ataladi.

Xulosa chiqarish – bir va undan ortiq chin mulohazalardan ma‘lum qoidalar yordamida yangi bilimlarni keltirib chiqaruvchi shakldir.

Xulosa chiqarish asoslar, xulosa va asoslardan xulosaga o‘tish jarayonidan tashkil topadi. To‘g‘ri xulosa chiqarish uchun, avvalambor, asoslar chin mulohazalardan iborat bo‘lishi, o‘zaro mantiqan bog‘lanishi kerak.

Mantiqiy ergashish tushunchasi – xulosa asoslari bilan ulardan keltirib chiqarilgan xulosa o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Bu mantiqning fundamental, dastlabki tushunchalaridan biri bo‘lsa ham, uning aniq, universal

ta'rifi yo'q. Mantiqiy ergashishning o'ziga xos tomoni shundaki, u chin mulohazalardan faqat chin xulosalarga olib keladi. Agar chindan yolg'onga qarab xulosa qilinadigan bo'lsa, unda mulohazalar o'rtasidagi mantiqiy ergashish munosabati o'z ma'nosini yo'qotadi. Shuningdek, mulohazalar chin bo'lsa, lekin o'zaro mantiqan bog'lanmagan bo'lsa, unda ham mantiqiy ergashish munosabati ma'noga ega bo'lmaydi.

Masalan, Arastu – mantiq fanining asoschisi va Platon yunon faylasufidir degan ikki chin mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Chunki bu mulohazalar o'rtasida mantiqiy aloqadorlik yo'q.

Xulosa asoslari va xulosa ham o'zaro mantiqan bog'langan bo'lishi shart. Bunday aloqadorlikning zarurligi xulosa chiqarish qoidalarida qayd qilingan bo'ladi. Bu qoidalar buzilsa, to'g'ri xulosa kelib chiqmaydi. Masalan, "Talaba A – a'lochi" degan mulohazadan "Talaba A – odobli", deb xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Xulosa chiqarish xulosaning chinlik darajasiga ko'ra, aniqrog'i, xulosa chiqarish qoidalarining qat'iyligiga ko'ra hamda xulosa asoslarining soni va fikrning harakat yo'nalishiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi.

Mazkur tasnifda xulosa chiqarishni fikrning harakat yo'nalishi bo'yicha turlarga ajratish nisbatan mukammalroq bo'lib, u xulosa chiqarishning boshqa turlari haqida ham ma'lumot berish imkonini yaratadi. Xususan, deduktiv xulosa chiqarish zaruriy xulosa chiqarish, induktiv xulosa chiqarish (to'liq induksiya'ni hisobga olmaganda) va analogiya ehtimoliy xulosa chiqarish deb olib qaralishi, bevosita xulosa chiqarish esa deduktiv xulosa chiqarishning bir turi sifatida o'rganilishi mumkin.

2. Deduktiv xulosa chiqarishning umumiy tavsifi

Deduktiv xulosa chiqarishning muhim xususiyati – unda umumiy bilimdan juz'iy bilimga o'tishning mantiqan zaruriy xususiyatga egaligidir. Tabiiy tilda deduktiv xulosa chiqarish turlaridan biri bevosita xulosa chiqarishdir.

Faqat birgina mulohazaga asoslangan holda yangi bilimlarning hosil qilinishi bevosita xulosa chiqarish, deb ataladi. Bevosita xulosa chiqarish simvolik mantiqda quyidagicha ifodalanadi: X_{SP}, Y_{SP} , bunda X va Y oddiy qat'iy mulohazalarni (A, E, I, O), S va P lar esa mulohazalarning subyekti va predikatini ifodalaydi. X_{SP} – xulosa asosi yoki antesedent, Y_{SP} – xulosa yoki konsekvant, deb ataladi. Bevosita xulosa chiqarish jarayonida mulohazalarning shaklini o'zgartirish orqali yangi bilim hosil qilinadi. Bunda asos mulohazaning tarkibi, ya'ni subyekt va predikat munosabatlarining miqdor va sifat tavsiflari muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bevosita xulosa chiqarishning quyidagi mantiqiy usullari mavjud:

I. Aylantirish (lot. – obversio) shunday mantiqiy usulki, unda berilgan mulohazaning miqdorini saqlagan holda, sifatini o'zgartirish bilan yangi mulohaza hosil qilinadi. Bu usul bilan xulosa chiqarilganda qo'sh inkor sodir bo'ladi, ya'ni avval asosning predikati, keyin bog'lovchisi inkor etiladi. Buni quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

S-P xulosa asosi S - Pdir

$\neg(S - \neg P)$

xulosa

S – P mas (siz) emas

Inkor qilish jarayonida -ma; -siz; -mas kabi qo'shimchalar yoki inkor qilinayotgan tushunchaga zid bo'lgan tushunchalardan foydalaniladi. Oddiy qat'iy mulohazalarning hammasidan aylantirish usuli bilan xulosa chiqariladi. Xulosa asosi bo'lgan mulohaza xulosada quyidagicha ifodalanadi:

		Xulosa asosi		Xulosa
1	A	Hamma S-P	E	Hech bir S-Psiz emas
2	E	Hech bir S-P emas	A	Hamma S emas P dir
3	I	Ba'zi S-P	O	Ba'zi S-P siz emas
4	O	Ba'zi S-P emas	I	Ba'zi S emas P dir

Aylantirish usuli bilan xulosa chiqarilganda “biror nimaning qo'sh inkori uning tasdig'i bilan tengdir” degan qoida amal qiladi.

Masalan:

1. A. Hamma ilmiy qonunlar obyektiv xarakterga ega.

	Almashtirish turi	Хулоса асоси	Хулоса

E
Hech
bir
ilmiy
qonun
subye
ktiv
xarakt
erga
ega
emas.

I
I. Alm
ashtir
ish

(lot. – conversio) shunday mantiqiy xulosa chiqarish usuliki, unda xulosa berilgan mulohazadagi subyekt va predikatning o'rnini almashtirish orqali keltirib chiqariladi:

Almashtirishda berilgan mulohazadagi terminlar hajmi e'tiborga olinishi shart.

Juz'iy inkor mulohazadan (O) almashtirish usuli bilan xulosa chiqarib bo'lmaydi.

1	sof almashtirish	A Hamma S-P	A Hamma P-S	A almashtirish usuli bilan xulosa chiqarish ning turlari
2	sof almashtirish	E Hech bir S-P эmac	E Hech bir P- S эmac	
3	sof almashtirish	I Ba'zi S-P	I Ba'zi P – S	
4	toraytirilgan almashtirish	A Hamma S-P	I Ba'zi P – S	
5	kengaytirilgan almashtirish	I Ba'zi S-P	A Hamma P– S	

Almashtirishga misol:

A. Hamma shifokorlar oliy ma'lumotlidir.

I. Ba'zi oliy ma'lumotlilar shifokorlardir.

Demak, almashtirish usuli qo'llanganda mulohazadagi subyekt va predikat hajmi aniqlanadi va shu asosda mulohazadagi terminlar o'zni almashtirilib, xulosa chiqariladi. Bu usul, ayniqsa, tushunchaga berilgan ta'riflarning to'g'riligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

III. Predikatga qarama-qarshi qo'yish (lot. – contrapositio) bevosita xulosa chiqarishning mantiqiy usullaridan biri bo'lib, bu usul qo'llanganda berilgan mulohaza avval aylantiriladi, so'ngra almashtiriladi. Natijada, hosil bo'lgan mulohazaning (xulosaning) subyektiga asos mulohaza predikatiga zid, predikati esa uning subyektiga mos bo'ladi:

$S - P$	xulosa asosi	<u>S - Pdir</u>
$\neg(P-S)$	xulosa	P emas – S bo'lmaydi

Bunda, xulosadagi S ning inkor shaklida bo'lishi xulosa bog'lovchisining inkor etilishi natijasidir. Predikatga qarama-qarshi qo'yishda A-E ga, E-I ga, O-I ga o'zgaradi.

Turli mulohazalardan bunday usul vositasida xulosa chiqarish quyidagi shaklda ko'rsatilgan:

	Xulosa asosi	Xulosa
1	A. Hamma S-P	E. Hech bir P emas S emas
2	E. Hech bir S – P emas	O. Ba'zi P emas S dir
3	O. Ba'zi S – P emas	O. Ba'zi P emas S dir

Masalan:

1. A. Hamma musulmonlar Islom diniga e'tiqod qiladilar. Islom diniga e'tiqod qilmaydiganlar musulmon emas.

Juz'iy tasdiq (I) mulohazadan predikatga qarama-qarshi qo'yish usuli bilan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Chunki, "Ba'zi S-P mulohazani aylantirsak "Ba'zi S - P mas emas", ya'ni juz'iy inkor mulohaza kelib chiqadi. Undan almashtirish orqali xulosa chiqarib bo'lmaydi.

IV. Mantiqiy kvadrat orqali xulosa chiqarish

Bunda oddiy qat'iy mulohazalarning o'zaro munosabatlarini (qarang: mantiqiy kvadrat) e'tiborga olgan holda mulohazalardan birining chin yoki xatoligi haqida xulosa chiqariladi. Bu xulosalar mulohazalar o'rtasidagi ziddlik, qarama-qarshilik, qisman moslik va bo'ysunish munosabatlariga asoslanadi. Bu munosabatlarning tahliliga ko'ra, xulosa chin bo'lgan quyidagi holatlarni ko'rsatish mumkin.

1. Asos mulohaza va xulosa chin bo'lgan : $A \rightarrow I$, $E \rightarrow O$.

2. Asos mulohaza xato va xulosa chin bo'lgan: $I \rightarrow O$, $O \rightarrow I$. Masalan: A. Hamma talabalar sport bilan shuqullanadilar. I. Ba'zi talabalar sport bilan shuqullanadilar .

Takrorlash uchun savollar:

1. Tafakkurning boshqa shakllari bilan xulosa chiqarish qanday bog'langan?

2. Xulosa chiqarishning qanday turlari bor?

3. Bevosita xulosa chiqarish qanday amalga oshiriladi?

4. Deduktiv xulosa chiqarishning o'ziga xos xususiyati nimada?

Oddiy qat'iy sillogizm

Deduktiv xulosa chiqarish, aslida, sillogizm shaklida bo'ladi. "Sillogizm" so'zi qo'shib hisoblash, degan ma'noni anglatadi. Bu termin mantiq fanida deduktiv xulosa chiqarishning ko'proq ishlatiladigan turi hisoblangan oddiy qat'iy sillogizmni ifodalashda qo'llaniladi.

Sillogizm o'zaro mantiqiy bog'langan ikki qat'iy mulohazadan uchinchi – yangi qat'iy mulohaza zaruriy tarzda kelib chiqadi. Bunda dastlabki mulohazalardan biri, albatta, yo umumiy tasdiq yoki umumiy inkor mulohaza bo'ladi. Hosil qilingan yangi mulohaza dastlabki mulohazalardan umumiyroq

bo'lmaydi. Shunga ko'ra, sillogizmni umumiylikka asoslangan xulosa chiqarish, deb atasa bo'ladi. Masalan, quyidagi mulohazalar berilgan bo'lsin:

Hech bir xasis saxiy emas.

Ba'zi boylar xasisdir.

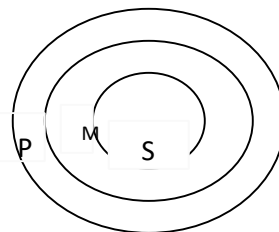
Bu mulohazalardan zaruriy ravishda – Ba'zi boylar saxiy emas, degan uchinchi mulohaza kelib chiqadi. Sillogizmning tarkibi oddiy qat'iy mulohazalardan tashkil topgani uchun u oddiy qat'iy sillogizm deyiladi.

Sillogizmning tarkibi xulosa asoslari (*praemissae*) va xulosa (*conclusio*)dan tashkil topgan. Xulosa asoslari va xulosadagi tushunchalar **terminlar** deb ataladi. Xulosaning mantiqiy egasi – *S* – **kichik termin** (*terminus minor*), mantiqiy kesimi – *P* – **katta termin** (*terminus major*), deb ataladi. Xulosa asoslari uchun umumiy bo'lgan, lekin xulosada uchramaydigan tushuncha – *M* – (*terminus medius*) **o'rta termin** deb ataladi. Asoslarda katta terminni o'z ichiga olgan mulohaza katta asos, kichik terminni o'z ichiga olgan mulohaza kichik asos deb ataladi. Asoslarning qanday ketma-ketlikda kelishi, ularni kichik yoki katta asos deb ajratishga bog'liq emas.⁴²

S – kichik termin;

M – o'rta termin;

P – katta termin.



O'rta termin katta va kichik terminni bog'lovchi mantiqiy element hisoblanadi.

Sillogizm aksiomasi

Aksiomalar isbot talab qilmaydigan isbotsiz chin deb qabul qilingan nazariy mulohazalar bo'lib, ular vositasida boshqa fikr va mulohazalar asoslab beriladi. Sillogizmning aksiomasi xulosalashning mantiqiy asoslanganligini ifodalaydi. Sillogizm aksiomasini terminlarning hajmi yoki mazmuniga ko'ra, ya'ni atributiv ta'riflash mumkin.

Sillogizm xulosasining asoslardan zaruriy keltirib chiqarilishi quyidagi qoidaga asoslanadi: **“Agar bir buyum ikkinchi buyumda joylashgan bo'lsa, ikkinchi buyum esa uchinchi bir buyumning ichida bo'lsa, unda birinchi buyum ham uchinchi buyumning ichida joylashgan bo'ladi”** yoki **“Bir buyum ikkinchi buyumda joylashgan bo'lsa, ikkinchi buyum esa uchinchi bir buyumdan tashqarida bo'lsa, unda birinchi buyum ham uchinchi buyumdan tashqarida joylashgan bo'ladi”**.

Bu qoida sillogizm aksiomasi mohiyatini terminlarning hajmi munosabatlari asosida tushuntirib beradi. Demak, sillogizm aksiomasining mohiyati quyidagicha: **buyum va hodisalarning sinfi to'g'risida bildirilgan tasdiq yoki inkor fikr shu sinf tarkibidagi barcha buyum va hodisalarning har biri yoki ayrimlar ham taalluqli fikr hisoblanadi.**

Masalan:

Tafakkur shakllari obyektiv xususiyatga ega.

Tushuncha tafakkur shaklidir.

Tushuncha obyektiv xususiyatga ega.

Sillogizm aksiomasi atributiv ifodalaganda predmet bilan uning belgisi o'rtasidagi munosabatga asoslaniladi: **biror buyum, hodisa belgisining belgisi, shu buyum, hodisaning belgisidir; buyum, hodisa belgisiga zid bo'lgan narsalar buyum, hodisaning o'ziga ham ziddir.**

Sillogizmning umumiy qoidalari

*Xulosa asoslarining chin bo'lishi xulosaning chin bo'lishi uchun yetarli emas. Xulosa chin bo'lishi uchun muayyan qoidalarga amal qilish ham zarur. Ular sillogizmning umumiy qoidalari bo'lib, sillogizm terminlari va asoslariga taalluqli bo'lgan quyidagi qoidalardir: 1. Sillogizm uchta termin: katta, kichik va o'rta terminlar bo'lishi kerak. Ma'lumki, sillogizmning xulosasi katta va kichik terminlarning o'zaro munosabatiga va ulardan har birining o'rta terminga bo'lgan munosabatiga asoslanadi;*¹ shu sababdan ham terminlar soni uchtdan kam yoki ortiq bo'lmasligi talab qilinadi. Agar terminlar soni uchtdan kam bo'lsa, xulosa yangi bilim bermaydi.

Masalan: Hamma notiqalar so'z san'atini chuqur egallagandir.

So'z san'atini chuqur egallaganlar orasida notiqalar ham bor.

Bu ikki mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi, chunki terminlar soni ikkita.

Terminlar sonining uchtdan ortib ketishi ayniyat qonuni talablarining buzilishi bilan bog'liq bo'lib, terminlar to'rtlanishi (quaternio terminorum) deb ataluvchi xatoga olib keladi:

Davlat – iqtisodiy munosabatlarning siyosiy ifodasidir.

Har bir inson uchun sihat-salomatlik eng katta davlatdir.

Bu mulohazalarda “davlat” so'zining ikki xil ma'noda qo'llanishi chetki terminlarning o'zaro mantiqiy bog'lanishiga imkon bermaydi. Terminlarning uchtdan ortiq bo'lishi asoslar o'rtasidagi mantiqiy aloqadorlikning uzilishiga ham sabab bo'ladi:

a) Hamma notiqalar – shuhratparast.

Sitseron davlat arbobi bo'lgan.

Bu ikki mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi, chunki bu mulohazalar o'zaro mantiqiy bog'lanmagan.

2. O'rta termin hech bo'lmaganda asoslardan birida to'la hajmda olinishi kerak.

Agar o'rta termin hech bir asosda to'liq hajmda olinmasa, chetki terminlarning bog'lanishi noaniq bo'ladi va xulosaning chin yoki xatoligini aniqlab bo'lmaydi.

Ba'zi faylasuflar notiqdir.

Kafedramizning hamma a'zolari faylasufdir.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. p.87.

Bu sillogizmدا o‘rta termin katta asosda juz‘iy mulohazaning subyekti, kichik asosda umumiy tasdiq mulohazaning predikati bo‘lganligi uchun har ikkala asosda to‘liq hajmda olinmagan. Shuning uchun chetki terminlar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanmagan. Bu asoslardan sun‘iy ravishda chiqarilgan “Kafedramizning hamma a‘zolari notiqdir” degan xulosa noaniq bo‘ladi.

3. Katta va kichik terminlar asoslarda qanday hajmda olingan bo‘lsa, xulosada ham shunday hajmda bo‘lishi kerak.

Bu qoidaning buzilishi kichik yoki katta termin hajmining noo‘rin kengayib ketishiga olib keladi. Masalan:

Hamma talabalar imtihon topshiradilar.

Hech bir abituriyent talaba emas.

Hech bir abituriyent imtihon topshirmaydi.

Bu misolda kichik termin hajmining noo‘rin kengayib ketishi xulosaning xato chiqishiga sabab bo‘ldi.

4. Ikki inkor mulohazadan (asosdan) xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Masalan:

Ishsizlar tadbirkor emas.

Talabalar ishsiz emas.

5. Ikki juz‘iy mulohazadan xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Masalan:

Ba‘zi ayollar tadbirkordir.

Ba‘zi davlat arboblari ayollardir.

6. Asoslardan biri inkor mulohaza bo‘lsa, xulosa ham inkor mazmunda bo‘ladi. Masalan:

Hech bir jinoyat jazosiz qolmaydi.

Vatanga xiyonat qilish jinoyatdir.

Vatanga xiyonat qilish jazosiz qolmaydi.

7. Asoslardan biri juz‘iy mulohaza bo‘lsa, xulosa ham juz‘iy mulohaza bo‘ladi. Masalan:

Yaxshi farzand ota-onasini hurmat qiladi.

Ba‘zi yoshlar yaxshi farzanddir.

Ba‘zi yoshlar ota-onasini hurmat qiladi.

Sillogizm figuralari va moduslari

Oddiy qat‘iy sillogizmning strukturasi o‘rta terminning joylashishiga qarab sillogizmning to‘rtta figurasi farq qilinadi.

I figurada o‘rta termin katta asosning subyekti, kichik asosning predikati bo‘lib keladi.

II figurada o‘rta termin katta va kichik asoslarning predikati bo‘lib keladi.

III figurada o‘rta termin har ikki asosning subyekti bo‘lib keladi.

IV figurada o‘rta termin katta asosning predikati, kichik asosning subyekti bo‘lib keladi.

Sillogizm asoslari oddiy qat‘iy mulohazalar (A, E, I, O) dan iborat. Bu mulohazalarning ikki asos va xulosada o‘ziga xos tartibda (to‘plamda) kelishi modus deb ataladi. “Modus” – shakl degan ma‘noni anglatadi. Sillogizm

figuralarining o'ziga xos moduslari mavjud. Har bir figuraning to'g'ri moduslarini aniqlab, to'g'ri xulosa chiqarishda sillogizmning umumiy qoidalariga bilan birga, har bir figuraning maxsus qoidalariga ham amal qilinadi. Figuralarning maxsus qoidalariga sillogizm terminlarining o'ziga xos bog'lanishi asosida aniqlanadi.

Oddiy qat'iy sillogizmning birinchi figurasi quyidagi maxsus qoidalariga ega:

1. Katta asos umumiy mulohaza bo'lishi kerak.

2. Kichik asos tasdiq mulohaza bo'lishi kerak.

I figuraning to'rtta to'g'ri modusi mavjud:

AAA-Barbara, EAE-Celarent, AII-Darii, EIO-Ferio.

Moduslarning birinchi harfi katta asosning, ikkinchi harfi –kichik asosning, uchinchi harfi xulosaning sifat va miqdorini ko'rsatadi. Figuralarning moduslarini bir-biridan farqlash maqsadida ularning har biri alohida nom bilan ataladi.

Masalan:

A. Hamma ilmiy qonunlar obyektiv xususiyatga ega.

A. Tafakkur qonunlari – ilmiy qonunlardir.

A. Tafakkur qonunlari obyektiv xususiyatga ega.

Sillogizmning I figurasida oddiy qat'iy mulohazalarning barcha turlari bo'yicha xulosalar beriladi.

Oddiy qat'iy sillogizmning II figurasi quyidagi maxsus qoidalariga ega:

1. Katta asos umumiy mulohaza bo'lishi kerak.

2. Asoslarning biri inkor mulohaza bo'lishi kerak.

II figuraning to'rtta to'g'ri modusi mavjud:

AEE-Camestres, EAE-Cesare, AOO-Baroko, EIO-Festino.

Masalan:

A. Hamma mulohazalar darak gap orqali ifodalanadi.

E. Savol darak gap orqali ifodalanmaydi.

E. Savol mulohaza emas.

Sillogizm II figurasidan faqat inkor mulohaza ko'rinishida xulosa chiqariladi.

a) Oddiy qat'iy sillogizm III figurasining bitta maxsus qoidasi bor:

kichik asos tasdiq mulohaza bo'lishi kerak.

III figuraning to'g'ri moduslari oltita:

AAI-Darapti, AII-Datasi, IAI-Disamis, EAO-Felapton, EIO-Ferision, OAO-Bokardo.

Masalan,

A. Hamma mantiqshunoslar faylasufdir.

A. Hamma mantiqshunoslar – ilmiy kishilardir.

I. Ba'zi ilmiy kishilar faylasufdir.

III figuraning xulosalari faqat juz'iy mulohazadan iborat bo'ladi

Oddiy qat'iy sillogizmning IV figurasi quyidagi maxsus qoidalariga ega:

1. Asoslarning biri inkor mulohaza bo'lsa, katta asos umumiy mulohaza bo'ladi.

2. Katta asos tasdiq mulohaza bo'lsa, kichik asos umumiy mulohaza bo'ladi.

IV figuraning beshta to'g'ri modusi mavjud:

AAI-Bramalip, AEE-Camenis, IAI-Dimaris, EAO-Fesapo, EIO-Fresison.

Masalan,

A. Halol odamlarning hammasi vijdonlidir.

A. Hamma vijdonlilar adolatli kishilardir.

I. Ba'zi adolatli kishilar halol odamlardir.

Sillogizmning IV figurasi umumiy tasdiq mulohaza ko'rinishidagi xulosani bermaydi.

Aristoteldan boshlab, barcha mantiqshunoslar sillogizmning I figurasi va uning moduslariga katta e'tibor berganlar. Ular I figurani mukammal deb bilganlar, uning xulosalarini aniq va yaqqol, deb hisoblaganlar. Sillogizmning boshqa figuralarini nomukammal deb, ularning xulosalarini chin ekanligini aniqlash uchun I figuraga keltirish zarur, deb hisoblaganlar. Bu mantiqiy amal bajarilganda moduslarning nomiga e'tibor beriladi:

1. Modusning nomida «s» harfi bo'lsa, undan avval keluvchi unli harf orqali ifodalanadigan mulohaza to'liq almashtirilishi shart (conversio simplex).

2. Modusning nomida «p» harfi bo'lsa, undan avval keluvchi unli harf orqali ifodalanadigan mulohaza qisman almashtiriladi (per accidens).

3. Modusning nomida «m» harfi bo'lsa, unda sillogizm asoslarining o'rnini almashtirish (metathesis yoki mutatio pramissarum) zarur.

4. Moduslarning bosh harflari (B, C, D, G') ularni I figuraning qaysi modusiga keltirilishini ifodalaydi. II va IV figuralarning Cesare, Camestres va Camenes moduslari I figuraning Celarent modusiga keltiriladi. II figuraning Darapti, Disamis moduslarini I figuraning Darii modusiga, Fresission modusini I figuraning Ferio modusiga keltiriladi.

5. Modusning nomidagi «k» harfi shu modusning I figura moduslaridan birortasi orqali alohida usul vositasida isbotlanishini bildiradi. Bu usul Reductio ad absurdum deb ataladi.

Endi bu qoidalarga asoslangan holda bir necha misollarni ko'rib chiqamiz:

II figuraning Cesare modusi I figuraning Celarent modusiga keltiriladi (4-qoida). 1-qoidaga ko'ra II figuraning katta asosi to'liq almashtiriladi.

	II figura Cesare.	I figura Celarent
Xulosa asoslari	E. Hech bir P-M emas. A. Hamma S-M	E. Hech bir M-P emas. A. Hamma S-M.
Xulosa	E. Hech bir S-P emas	E. Hech bir S-P emas.

Masalan:

	II figura Cesare.	I figura Celarent

Xulosa asoslari	E. Hech bir hayvon ongli mavjudot emas. A. Inson ongli mavjudot.	E. Hech bir ongli mavjudot hayvon emas. A. Inson ongli mavjudot.
Xulosa	E. Hech bir inson hayvon emas.	E. Hech bir inson hayvon emas.

Shakllarni taqqoslash katta asosni to‘liq almashtirish orqali II figuraning I figuraga keltirilganligini ko‘rsatadi.

Yana bir misol. III figuraning Darapti modusini I figuraning Darii modusiga keltiramiz. Daraptidagi kichik asos qisman almashtiriladi (2-qoida).

	III figura Darapti.	I figura Darii.
Xulosa asoslari	A. Hamma M-P A. Hamma M-S	A. Hamma M-P I. Ba’zi S-M
Xulosa	I. Ba’zi S-P	I. Ba’zi S-P

Masalan:

	III figura Darapti.	I figura Darii.
Xulosa asoslari	A. Hamma mantiqshunoslar faylasufdir A. Hamma mantiqshunoslar ilimli kishilardir	A. Hamma mantiqshunoslar faylasufdir. I. Ba’zi ilimli kishilar mantiqshunosdir
Xulosa	I. Ba’zi ilimli kishilar faylasufdir	I. Ba’zi ilimli kishilar faylasufdir.

IV figuraning Bramanlip modusi I figuraning Barbara modusiga asoslarning o‘rnini almashtirish orqali keltiriladi (3-qoida).

	IV figura Bramanlip	I figura Barbara
Xulosa asoslari	A. Hamma P-M A. <u>Hamma M-S</u>	A. Hamma M-S. A. Hamma P-M.
Xulosa	I. Ba’zi S-P	A. Hamma S-P

Masalan:

	IV figura Bramanlip	I figura Barbara
Xulosa asoslari	A. Halol odamlarning hammasi vijdonlidir. A. Hamma vijdonlilar adolatli kishilardir	A. Hamma vijdonlilar adolatli kishilardir. A. Halol odamlarning hammasi vijdonlidir

Xulosa	I. Ba'zi adolatli kishilar halol odamlardir	A. Halol odamlarning hammasi adolatli kishilardir

IV figuradagi juz'iy xulosaning I figuradagi umumiy xulosa ko'rinishini olishi 2-qoida bilan izohlanadi.

Endi II figuraning Camestres modusini I figuraning Celarent modusiga keltiramiz. Buning uchun uchinchi va birinchi qoidalardan foydalanamiz, ya'ni II figura asoslarining o'rnini o'zgartirib, kichik asosni to'liq almashtiramiz.

	II figura Camestres	I figura Celarent
Xulosa asoslari	A. Hamma P-M E Hech bir S-M emas	E. Hech bir M-S emas A. Hamma P-M
Xulosa	E. Hech bir S-P emas	E. Hech bir P-S emas

Masalan:

	II figura Camestres	I figura Celarent
Xulosa asoslari	A. Hamma insonlar tirik mavjudotdir E. Hech bir tosh tirik mavjudot emas	E. Hech bir tirik mavjudot tosh emas. A. Hamma insonlar tirik mavjudotdir.
Xulosa	E. Hech bir tosh inson emas.	E. Hech bir inson tosh emas.

Reductio ad absurdum usuli 5-qoida bilan bog'liq, ya'ni modusning nomida «k» harfi bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Bunday moduslarga II figuraning Baroko va III figuraning Bokardo moduslari misol bo'ladi. Bu moduslar I figuraning Barbara modusiga keltiriladi. Bunda reductio ad absurdum, ya'ni «bema'nilikka olib kelish» usulidan foydalaniladi. Bu usulning mohiyati quyidagicha: biz ikki asosdan ma'lum bir xulosaga kelamiz. Kimdir xulosaning to'g'ri ekanligini inkor qiladi. Biz bu inkorning bema'ni ekanligini isbotlashimiz kerak. Buning uchun biz xulosa asoslarini tan olgan holda, xulosani inkor qilish mumkin emasligini asoslab beramiz. Masalan: **II figura Barokko.**

A. Hamma P-M.

O. Ba'zi S-M emas.

O. Demak, ba'zi S-P emas.

Xulosa, ya'ni «ba'zi S-P emas» ekanligi inkor qilinadi. Unda shu xulosaga zid bo'lgan mulohaza chin deb qabul qilinishi kerak: «Hamma S-P» – chin mulohaza. Xulosaga zid bo'lgan mulohaza kichik asos qilib olinadi. Natijada o'rta termini «P» bilan ifodalangan Barbara modusli sillogizm hosil qilinadi:

A. Hamma P-M.

A. Hamma S-P.

A. Hamma S-M.

Shunday qilib, dastlabki xulosani inkor qilgan holda «Hamma S-M», degan xulosaga kelinadi. Lekin bu xulosa dastlabki sillogizmning kichik asosiga

zid bo'ladi. Natijada, dastlabki sillogizmning asoslarini tan olib, xulosasini inkor qilganlar ziddiyatga duch keladilar. Shunday qilib, biz ularning e'tirozlari «bema'nilikka olib kelganligini», ya'ni ad absurdum ekanligini asosladik.

III figuraning Bokardo modusi ham xuddi shu usul orqali I figuraga keltiriladi.

Bokardo:

O. Ba'zi M-P emas.

A. Hamma M-S.

O. Ba'zi S-P emas.

«Ba'zi S-P emas», degan xulosaning chinligini inkor qilgan holda unga zid bo'lgan «Hamma S-P», degan mulohaza chin deb olinadi. Bu mulohaza «Hamma M-S» asosi bilan birgalikda o'rta termini «S» bo'lgan sillogizmni hosil qiladi:

A. Hamma S-P.

A. Hamma M-S.

A. Hamma M-P.

Shunday qilib, hosil qilingan xulosa «Ba'zi M-P emas», degan asosga zid bo'ladi. Dastlabki sillogizmning asoslari chin, deb e'tirof etilgani uchun keyingi sillogizmning xulosasi xato bo'ladi.

Bunga quyidagi misolni olishimiz mumkin:

III figura Bokardo.

O. Ba'zi faylasuflar tabiatshunos emas.

A. Hamma faylasuflar – insondir.

O. Ba'zi insonlar tabiatshunos emas.

Bu sillogizm xulosasining chinligi inkor etilsa, unda unga zid bo'lgan «Hamma insonlar tabiatshunosdir», degan mulohaza chin bo'lishi kerak. Bu mulohazani katta asosning o'rniga qo'yib, kichik asos bilan birlashtirsak, Barbara sillogizmini hosil qilamiz:

A. Hamma insonlar – tabiatshunosdir.

A. Hamma faylasuflar – insondir.

A. Hamma faylasuflar – tabiatshunosdir.

Bu sillogizmning xulosasi dastlabki sillogizmning katta asosiga zid, bu esa bema'nilik, chunki dastlabki sillogizmning asoslari chin, deb e'tirof etilgan. Demak, dastlabki sillogizm xulosasining noto'g'ri, bema'ni ekanligi asoslab berildi.

Shunday qilib, II, III va IV figura moduslarini I figuraga keltirish orqali bu sillogizm xulosalarining chinligini asoslash mumkin.

Sillogistik xulosa chiqarishda keng tarqalgan xatolar

I figura bo'yicha kichik asos inkor mulohaza bo'lganda, hosil qilingan xulosa noaniq (ko'pincha xato) bo'ladi.

Masalan:

Hamma o'qituvchilar pedagogdir.

Bu ayol o'qituvchi emas.

Bu ayol pedagog emas.

II figurada xulosa asoslarining har ikkalasi tasdiq mulohaza bo'lganda hosil qilingan xulosa noaniq (ko'pincha xato) bo'ladi.

Masalan:

Hamma o'qituvchilar pedagogdir.

Bu ayol – pedagog.

Bu ayol – o'qituvchi.

Faqat o'qituvchilargina pedagog bo'lmaydi, shuning uchun har ikkala xulosa noaniqdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Sillogizmning aksiomasini yoddan aytib bera olasizmi?
2. Sillogizm qanday tuzilishga ega?
3. Sillogizmning figuralari va moduslari qanday tashkil topgan?
4. Nima uchun sillogizm moduslari 19 ta?
5. Sillogizm qanday tuzilgan?
6. Sillogizmning umumiy qoidalari qanday?
7. Sillogizmning qaysi figurasi mukammal hisoblanadi?

Qisqartirilgan va murakkab qisqartirilgan sillogizmlar

Entimema (qisqartirilgan qat'iy sillogizm)

Entimema deb, asoslaridan biri yoki xulosasi tushirib qoldirilgan sillogizmga aytiladi. Entimema so'zi – aqlda, fikrda degan ma'noni anglatadi. Entimemada sillogizmning tushirib qoldirilgan qismi yodda saqlanadi. Zarur bo'lganda uni topib, o'rniga qo'ygan holda entimemadan to'la sillogizmini tiklash mumkin.

Entimemalar uch turli bo'ladi:

1. Katta asosi tushirib qoldirilgan.
2. Kichik asosi tushirib qoldirilgan.
3. Xulosasi tushirib qoldirilgan.

Bizga quyidagi sillogizm berilgan bo'lsin:

Falsafa fakultetining hamma talabalari mantiq fanini o'rganadi.

Sobirov falsafa fakultetining talabasi.

Sobirov mantiq fanini o'rganadi.

Endi, bu sillogizمنى entimema ko'rinishiga keltiramiz:

1. Sobirov falsafa fakultetining talabasi bo'lganligi uchun mantiq fanini o'rganadi (katta asos tushirib qoldirildi).
2. Falsafa fakultetining hamma talabalari mantiq fanini o'rganadilar, shu jumladan Sobirov ham (kichik asos tushirib qoldirildi).
3. Falsafa fakultetining hamma talabalari mantiq fanini o'rganadilar, Sobirov esa shu fakultetning talabasidir (xulosa tushirib qoldirildi).

Entimemalar bahs-munozara yuritish jarayoni va notiqlik san'atida keng qo'llaniladi.

Epixeyrema

Epixeyrema – murakkab qisqartirilgan sillogizm bo'lib, uning har ikki asosi qisqartirilgan oddiy sillogizm (entimema)lardan iborat bo'ladi. Epixeyremaning shakli quyidagicha:

M-Pdir, chunki M-N dir.

S-Mdir, chunki S-O dir.

S-P dir.

Masalan:

Ilmiy qonunlar isbotlangan fikrlardir, chunki ular haqiqatdir.

Fizika qonunlari ilmiy qonunlardir, chunki ular tabiat qonunlaridir.

Fizika qonunlari isbotlangan fikrlardir.

Epixeyremaning to'liq ko'rinishi quyidagicha:

Haqiqat – isbotlangan fikrdir. N-P dir.

Ilmiy qonunlar haqiqatdir. M-N dir.

Ilmiy qonunlar isbotlangan fikrlardir. M-P dir.

Tabiat qonunlari – ilmiy qonunlardir. O-M dir.

Fizika qonunlari – tabiat qonunlaridir. S-O dir.

Fizika qonunlari ilmiy qonunlardir. S-M dir.

Ilmiy qonunlar – isbotlangan fikrlardir. M-P dir.

Fizika qonunlari – ilmiy qonunlardir. S-M dir.

Fizika qonunlari isbotlangan fikrlardir. S-P dir.

Epixeyreman bahs va munozaralar, notiqlik san'atida foydalaniladi. Epixeyrema murakkab sillogizmning bir turi bo'lishiga qaramay, uning tarkibidagi katta va kichik asos, xulosani ajratib olish, farqlash oson bo'lgani uchun ham fikr yuritish jarayonida keng qo'llaniladi.

Polisillogizm, uning turlari. Soritlar

Bir-biri bilan o'zaro bog'langan, ikki yoki undan ortiq oddiy qat'iy sillogizmlardan tuzilgan xulosa chiqarish – polisillogizm, ya'ni murakkab sillogizm deb ataladi. Polisillogizm dastlabki sillogizmning xulosasi keyingisining katta yoki kichik asosi bo'ladi. Shunga ko'ra, polisillogizmning progressiv va regressiv turlari farqlanadi.

Progressiv polisillogizm dastlabki sillogizmning xulosasi keyingisining katta asosi o'rnida keladi. Masalan:

Insonni kamolotga yetishtiruvchi narsalar foydalidir.

Ilmni egallash – insonni kamolotga yetishtiradi.

Ilmni egallash foydalidir.

Hunar o'rganish – ilmni egallash demakdir.

Demak, hunar o'rganish foydalidir.

Regressiv polisillogizm dastlabki sillogizmning xulosasi keyingisining kichik asosi bo'lib keladi. Masalan:

O'simliklar tirik mavjudotlardir.

Daraxtlar o'simliklardir.

Tirik mavjudotlar hujayradan tashkil topgan.

Daraxtlar tirik mavjudotlardir.

Demak, daraxtlar hujayradan tashkil topgan.

Polisillogizm tarkibidagi birinchi, dastlabki sillogizm **prosilloqizm**, qolganlari **episilloqizm** deyiladi.

Polisillogizmning qisqartirilgan ko‘rinishi – **sorit** deb ataladi.

Soritning tuzilishi quyidagicha:

Hamma A-B.

Hamma B-C.

Hamma C-D.

Hamma D-E.

Hamma A-E.

Soritlar ham progressiv yoki regressiv bo‘ladi. **Progressiv soritda** prosilloqizmning xulosasi – episilloqizmlarning katta asosi tushirib qoldiriladi.

Regressiv soritda prosilloqizmning xulosasi – episilloqizmlarning kichik asosi tushirib qoldiriladi.

Sillogizmning kichik asosi tushirib qoldirilgan sorit – Arastu soriti, sillogizmning katta asosi tushirib qoldirilgan sorit – Goklen soriti, deb ataladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Entimemaning qanday ko‘rinishlarini bilasiz?
2. Epixeyrema qanday tuzilgan?
3. Polisillogizmning qanday turlari mavjud?
4. Sorit qanday tuzilishga ega?
5. Goklen soriti va Aristotel soriti bir-biridan qanday farq qiladi?

Shartli, ayiruvchi va shartli-ayiruvchi xulosa chiqarish.

Murakkab mulohazalarga asoslangan deduktiv xulosa chiqarishda xulosa asoslariga mantiqiy bog‘lovchilar orqali bog‘langan oddiy mulohaza lar deb qaraladi. Xulosa asoslari yo shartli, yoki ayiruvchi, yoki ham shartli, ham ayiruvchi mulohaza ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Asoslardagi mulohazalarning turiga ko‘ra, bunday xulosa chiqarishning quyidagi shakllari mavjud:

I. Shartli xulosa chiqarish.

II. Ayiruvchi xulosa chiqarish.

III. Shartli-ayiruvchi xulosa chiqarish.

I.Shartli xulosa chiqarish deb har ikki asosi yoki asoslaridan biri shartli mulohaza bo‘lgan sillogizmga aytiladi. Ular sof shartli va shartli-qat’iy turlarga bo‘linadi.

Sof shartli xulosa chiqarish deb, har ikki asosi va xulosasi shartli mulohaza bo‘lgan sillogizmga aytiladi. Uning formulasi quyidagicha:

1) $p \rightarrow q$ $q \rightarrow r$ $p \rightarrow r$ ёки $[(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow r)] \rightarrow (p \rightarrow r)$	2) $p \rightarrow q$ $\neg p \rightarrow q$ q ёки $[(p \rightarrow q) \wedge (\neg p \rightarrow q)] \rightarrow q$

Masalan:

Agar fikr isbotlangan bo'lsa, unda u chin bo'ladi.

Agar fikr chin bo'lsa, unda uni rad etib bo'lmaydi.

Agar fikr isbotlangan bo'lsa, unda uni rad etib bo'lmaydi.

Agar havo yaxshi bo'lsa, konsertga boramiz.

Agar havo yaxshi bo'lmasa ham konsertga boramiz. Konsertga boramiz.

Shartli-qat'iy xulosa chiqarish deb, katta asosi shartli mulohaza, kichik asosi oddiy qat'iy mulohaza bo'lgan sillogizmga aytiladi. Bunday xulosa chiqarishning ikkita to'g'ri (aniq xulosa beradigan) modusi mavjud:

Тасдиқловчи модус – <i>modus ponens</i>	Инкор этувчи модус – <i>modus tollens</i>
$p \rightarrow q$ p q	$p \rightarrow q$ $\neg q$ $\neg p$

Masalan:

1. Agar fuqarolar jamiyat qonunlariga amal qilsalar, unda ular erkin bo'ladi.

Fuqarolar jamiyat qonunlariga amal qiladilar.

Demak, ular erkin bo'ladilar.

2. Agar me'yor buzilsa, unda miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlariga olib keladi.

Miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlariga olib kelmadi. Demak, me'yor buzilmagan.

Shartli – qat'iy sillogizmning xulosasi aniq, chin bo'lishi uchun quyidagi holatlarga e'tibor berish zarur:

1. Shartli mulohazadagi asosning chinligidan natijaning chinligi, natijaning xatoligidan asosning xatoligi mantiqan kelib chiqadi. 2. Shartli mulohazadagi natijaning chinligi asosning chinligini, asosning xatoligi esa natijaning ham xatoligini isbotlamaydi.

Bu qoidalar buzilganda shartli-qat'iy sillogizmning formulasi quyidagicha bo'ladi:

$p \rightarrow q$ q эҳтимол, p	$p \rightarrow q$ $\neg p$ эҳтимол $\neg q$

$[(p \rightarrow q) \wedge q] \rightarrow p$	$[(p \rightarrow q) \wedge \neg p] \rightarrow \neg q$

Shartli-qat'iy sillogizm xulosalarining noaniq (ehtimol) bo'lishiga sabab shuki, shartli mulohaza ($p \rightarrow q$) p – chin, q – xato bo'lgan holatdan boshqa hamma holatlarda chin hisoblanadi.

Masalan:

Agar bemorning qon bosimi ko'tarilsa, uning boshi og'riydi.

Bemorning boshi og'riyapti.

Ehtimol, uning qon bosimi ko'tarilgandir.

Bunda natijaning chinligidan asosning chinligini mantiqan keltirib chiqarish mumkin emas. Chunki boshqa asos ham shunday natijani keltirib chiqarishi mumkin. Yuqoridagi misolda shartli mulohazaning asosi xato, noaniq, natijasi chin bo'lganligi uchun sillogizmning xulosasi noaniq bo'lgan.

Endi yuqoridagi misolni biroz o'zgartirib, ko'rib chiqamiz:

Agar bemorning qon bosimi ko'tarilsa, unda uning boshi og'riydi.

Bemorning qon bosimi ko'tarilmagan.

Ehtimol, uning boshi og'rimayotgandir.

Bilamizki, bosh og'rig'iga faqat qon bosimining ko'tarilishi sabab bo'lmaydi, undan boshqa sabablar ham bo'lishi mumkin. Bu esa, xulosaning noaniq bo'lishiga olib keladi.

I. Ayiruvchi xulosa chiqarish deb, har ikki asosi yoki asoslaridan biri ayiruvchi mulohaza bo'lgan sillogizmga aytiladi.

Sof ayiruvchi xulosa chiqarish deb, har ikki asosi va xulosasi ayiruvchi mulohaza bo'lgan sillogizmga aytiladi.

Masalan:

Tushunchalar hajmiga ko'ra umumiy yoki yakka, yoki bo'sh hajmli bo'ladi.

Har bir umumiy tushuncha yo ayiruvchi, yoki to'plovchi bo'ladi.

Demak, tushunchalar hajmiga ko'ra yo ayiruvchi, yoki to'plovchi, yoki yakka, yoki bo'sh hajmli bo'ladi.

Ayiruvchi-qat'iy xulosa chiqarishda xulosa asoslaridan biri ayiruvchi mulohaza bo'lsa, boshqasi oddiy qat'iy mulohaza bo'ladi. Bunday xulosa chiqarishning ikki modusi bor: tasdiqlab-inkor etuvchi: modus ponendo tollens va inkor etib tasdiqlovchi: modus tollendo ponens

Masalan:

1. Tushunchalar mazmuniga ko'ra, konkret yoki abstrakt bo'ladi.

Bu – konkret tushuncha.

Demak, bu – abstrakt tushuncha emas.

2. Mulohazalar tuzilishiga ko'ra oddiy yoki murakkab bo'ladi.

Berilgan mulohaza oddiy mulohaza emas.

Demak, berilgan mulohaza murakkab mulohazadir.

Ularning formulasi quyidagi jadvalda keltirilgan:

Xulosa chiqarish shakli	Formulasi
sof ayiruvchi xulosa chiqarish	$S - a \vee b \vee c$ $\underline{a - d \vee f}$ $S - d \vee f \vee b \vee c$
tasdiqlab-inkor etuvchi ayiruvchi-qat'iy xulosa chiqarish <i>modus ponendo tollens</i>	$p \vee q$ p $\neg q$
inkor etib tasdiqlovchi ayiruvchi-qat'iy xulosa chiqarish <i>modus tollendo ponens</i>	$p \vee q$ $\neg p$ q

Ayiruvchi sillogizmida to'g'ri xulosa chiqarish uchun quyidagi qoidalarga amal qilish zarur:

1. Ayiruvchi mulohaza tarkibidagi oddiy mulohazalar bir-birini inkor qilishi, hajmiga ko'ra, kesishmasligi shart, aks holda xulosa xato bo'ladi.

Masalan: Kitoblar qiziqarli yoki fantastik bo'ladi.

Bu kitob qiziqarli.

Bu kitob fantastik emas.

Kitob ham qiziqarli, ham fantastik bo'lishi mumkin. Bunda ayiruvchi mulohaza tarkibidagi oddiy mulohazalar bir-birini inkor etmaydi va hajmiga ko'ra, kesishadi. Shuning uchun xulosa xato.

2. Ayiruvchi mulohazada bir-birini inkor etuvchi muqobillar to'liq ko'rsatilgan bo'lishi shart.

Burchaklar o'tkir yoki o'tmas burchakli bo'ladi.

Bu burchak o'tkir burchakli emas.

Bu burchak o'tmas burchaklidir.

Xulosaning xato bo'lishiga sabab, ayiruvchi mulohazadagi muqobillar to'liq ko'rsatilmagan, ya'ni to'g'ri burchakning mavjudligi e'tibordan chetda qolgan.

Ayiruvchi sillogizmlardan ko'proq bir necha yyechimga ega bo'lgan masalalarni yyechishda, ya'ni muqobil holatlardan birini to'g'ri tanlab olishda foydalaniladi.

III. Shartli – ayiruvchi – lemmatik (taxminlab) xulosa chiqarish deb, asoslardan biri ikki yoki undan ortiq shartli mulohazalardan, ikkinchisi esa ayiruvchi mulohazadan iborat bo'lgan sillogizmga aytiladi. Ayiruvchi asosdagi a'zolarining soniga ko'ra, bunday xulosalar dilemma (ayiruvchi asos ikki a'zodan iborat bo'lgan), trilemma (ayiruvchi asos uch a'zodan iborat bo'lgan) va

polilemma (ayiruvchi asos to'rt va undan ortiq a'zodan iborat bo'lgan) deb ataladi.

Dilemma oddiy yoki murakkab bo'ladi. Oddiy dilemmaning shartli asosidagi mulohazalar yo shartiga, yo natijasiga ko'ra o'xshash bo'ladi. Murakkab dilemmaning shartli asosidagi mulohazalar ham shartiga, ham natijasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Dilemmalar **konstruktiv** (tuzuvchi) yoki **destruktiv** (buzuvchi) turlarga bo'linadi. Demak, dilemmalar to'rt xil bo'ladi: 1. Oddiy konstruktiv dilemma. 2. Oddiy destruktiv dilemma. 3. Murakkab konstruktiv dilemma. 4. Murakkab destruktiv dilemma.

Ularning formulasi quyidagi jadvalda keltirilgan:

Oddiy dilemma	
Dilemmaning turi	Formulasi
Oddiy konstruktiv dilemma	$\frac{a \rightarrow c, b \rightarrow c}{a \vee b} c$
Oddiy destruktiv dilemma	$\frac{a \rightarrow b, a \rightarrow c}{\neg b \vee \neg c} \neg a$
Murakkab dilemma	
Murakkab konstruktiv dilemma	$\frac{a \rightarrow b, c \rightarrow d}{a \vee c} b \vee d$
Murakkab destruktiv dilemma	$\frac{a \rightarrow b, c \rightarrow d}{\neg b \vee \neg d} \neg a \vee \neg c$

Misollar:

Oddiy konstruktiv dilemma

Agar yoshlar ilm o'rgansalar, hayotda o'z o'rinlarini topadilar.

Agar yoshlar hunar o'rgansalar, hayotda o'z o'rinlarini topadilar.

Yoshlar yo ilm, yo hunar o'rganadilar.

Demak, ular hayotda o'z o'rinlarini topadilar.

Oddiy destruktiv dilemma

Agar talaba chet tilini yaxshi bilsa, konkursda ishtirok etadi.

Agar talaba chet tilini yaxshi bilsa, chet elga o'qishga boradi.

Talaba konkursda ishtirok etmadi yoki chet elga o'qishga bormadi.

Demak, talaba chet tilini yaxshi bilmaydi.

Murakkab konstruktiv dilemma

Agar inson yaxshi amallarni bajarsa, uni yaxshi nom bilan eslashadi.

Agar inson yomon amallarni bajarsa, uni yomon nom bilan eslashadi.

Inson yo yaxshi, yo yomon amallarni bajarishi mumkin.
Demak, uni yo yaxshi, yo yomon nom bilan eslashadi.

Murakkab destruktiv dilemma

Agar talaba ingliz tilini yaxshi bilsa, chet elga o‘qishga boradi.

Agar talaba arab tilini yaxshi bilsa, tarjimonlik qiladi.

Talaba yo chet elga o‘qishga bormadi yo tarjimonlik qilmadi.

Demak, u ingliz tilini ham, arab tilini ham bilmadi.

Dilemmalarni to‘g‘ri tuzish va hal qilish uchun ko‘rilayotgan masalaning barcha yechimlarini aniqlash zarur. Dilemmani ba‘zan unga qarama-qarshi mazmundagi boshqa bir dilemma orqali rad etish mumkin. Bunga mantiq ilmi tarixidan quyidagi misolni keltiramiz: «Afinalik ayol o‘g‘liga shunday maslahat beradi: jamoat ishlariga aralashmagin, chunki agar haqiqatni gapirsang, seni odamlar yomon ko‘radi, agar yolg‘on gapirsang, unda seni xudolar yomon ko‘radi. Bunga Arastu quyidagicha rad javobni o‘ylab topadi: Men jamoat ishlarida ishtirok etaman, chunki agar haqiqatni gapirsam, meni xudolar yaxshi ko‘radi, agar yolg‘on gapirsam, meni odamlar yaxshi ko‘radi».

Trilemmada berilgan masalaning uch xil yechimi haqida taxminiy fikr yuritiladi. Trilemma ham to‘rt turga bo‘linadi:

Oddiy trilemma	
Trilemmaning turi	Formulasi
Oddiy konstruktiv trilemma	$a \rightarrow d, b \rightarrow d, c \rightarrow d$ $\frac{a \vee b \vee c}{d}$
Oddiy destruktiv trilemma	$a \rightarrow b, a \rightarrow c, a \rightarrow d$ $\frac{\neg b \vee \neg c \vee \neg d}{\neg a}$
Murakkab trilemma	
Murakkab konstruktiv trilemma	$a \rightarrow b, c \rightarrow d, m \rightarrow n$ $\frac{a \vee c \vee m}{b \vee d \vee n}$
Murakkab destruktiv trilemma	$a \rightarrow b, c \rightarrow d, m \rightarrow n$ $\frac{\neg b \vee \neg d \vee \neg n}{\neg a \vee \neg c \vee \neg m}$

Misollar:

Agar tergov qilinayotgan shaxs jinoyatga bevosita aloqador bo'lsa, u qattiq jazolanadi.

Agar tergov qilinayotgan shaxs jinoyatga bevosita aloqador bo'lsa, u yengil jazolanadi.

Agar tergov qilinayotgan shaxs jinoyatga aloqador bo'lmasa, u ozod qilinadi.

Tergov qilinayotgan shaxs jinoyatga yo bevosita, yo bevosita aloqador yoki mutlaqo aloqasizdir.

Demak, tergov qilinayotgan shaxs yo qattiq jazolanadi, yoki yengil jazolanadi, yoki ozod qilinadi.

Bu murakkab konstruktiv trilemma ko'rinishidagi xulosa chiqarishdir.

Shartli-ayiruvchi xulosalash masalani hal qilishning bir necha usullari mavjudligi va ularning har biri turli oqibatlarni keltirib chiqarishini aniqlab beradi. Sohibqiron Amir Temur ta'biri bilan aytganda, bu oqibatlardan qaysi biri davlat va ulus manfaatlariga mos bo'lsa, ya'ni «savobliroq yoki kam xatarli bo'lsa», shunisi tanlab olinadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Murakkab mulohazalarga asoslangan xulosa chiqarishning qanday turlari mavjud?
2. Shartli-qat'iy xulosa chiqarishning qanday moduslari bor?
3. Ayiruvchi-qat'iy xulosa chiqarishning qanday moduslari bor?
4. Dilemma nima, uning qanday turlari bor?
5. Kundalik hayotda deduktiv xulosa chiqarishning qaysi turidan ko'proq foydalanasiz?
6. Deduktiv xulosa chiqarish turlarini, qoidalarini bilmasdan ham to'g'ri (chin) fikr yuritish mumkinmi?
7. Mantiqshunos olimlarning ba'zilar mantiq ilmining predmetini xulosa chiqarish deb ta'riflashgan. Siz bu haqda qanday fikrdasiz?

8-mavzu: Jamiyat falsafasi

1. Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida

Jamiyat – bu insonlar o'rtasidagi munosabatlarning yaxlit o'z-o'zini tashkil etuvchi tizimi. Jamiyatning asosini insonning muayyan maqsadga muvofiq ravishda atrof muhitni qayta qurishga yo'naltirilgan faoliyati tashkil etadi. Jamiyat doimo rivojlanuvchi tizim bo'lib, ijtimoiy hayotini harakatga solib turuvchi bosh omil insonning ehtiyojlaridir. Muayyan sharoitda inson ehtiyojlarini qondirishning optimal usullari va vositalari "manfaatlar" deyiladi va ular tarixiy taraqqiyot davomida doimo o'zgarib boradi. Manfaat – individ va ijtimoiy guruhlar faoliyatining asosiy sababidir. Shaxs manfaatlarini asosida uning maqsadi shakllanadi. Maqsad inson faoliyati natijasining ideal shakli, faoliyat predmetining subektiv timsolidir. Inson ehtiyojlari va manfaatlarini o'sib borib borgan sari jamiyat ham rivojlanib boradi (Ilova 7.1). Faoliyat – insonning o'zini o'rab turgan olamga faol munosabati shakli bo'lib, uning mazmunini maqsadga yo'naltirilgan o'zgartirish va qayta qurish bilan bog'liq xatti-

harakatlar tashkil etadi. Inson faoliyati xilma-xil bo'lib, ularni takror ishlab chiqarishga asoslangan, yani reproduktiv va ijodiy faoliyat, yani produktiv faoliyatga ajratish mumkin. SHu bilan birga, faoliyat subektning iroda va istaklaridan mustaqil obektiv-real jarayonlar hamda subektning iroda va istaklariga bog'liq subektiv maqsadlar, vazifa, baho va boshqa shakllarda namoyon bo'lishi mumkin (Ilova 7.2). Bundan tashqari, faoliyat muayyan ijtimoiy obektlar doirasida insonlar o'rtasida amalga oshadigan munosabatlar tizimi sifatida ham mavjud bo'ladi. Bunda inson faoliyati jamiyatdagi turli sohalar doirasiga qarab ajratiladi (Ilova 7.3).

Ijtimoiy falsafa – jamiyatni rivojlanuvchi yaxlit tizim sifatida o'rganuvchi falsafaning alohida sohasi, bo'lib, jamiyat, inson, ijtimoiy taraqqiyot va ijtimoiy bilishning eng umumiy qonunlari to'g'risida bahs yuritadigan fandir. Ijtimoiy falsafa va sotsiologiya fanlari bir-biridan farqlanadi. Xususan, ijtimoiy falsafa jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini, tamoyillarini o'rgansa, sotsiologiyaniing diqqat markazida asosan muayyan jamiyat, undagi ijtimoiy munosabatlarga oid muammolar turadi. Ijtimoiy falsafa sotsiologiya uchun umumnazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun jamiyatning mohiyatini, taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini bilmay turib, muayyan jamiyat va undagi ijtimoiy munosabatlarni to'g'ri tushunish mumkin emas.

Sharq va G'arb falsafasi tarixida jamiyatning vujudga kelishi, rivojlanish omillari va qonunlari, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqadorligiga oid ko'plab qarashlar mavjud. Markaziy Osiyodan etishib chiqqan buyuk alloma olimlar Abu Nasr Forobiy(873-950), Abu Ali Ibn Sino(980-1037), Abu Rayhon Beruniy (973-1048) asarlarida jamiyat muammosi chuqur falsafiy tahlil qilingan. Abu Nasr Forobiy Platon va Aristotel asarlariga tayanib, jamiyatning kelib chiqishi asosida tabiiy ehtiyojlarni qondirish yotadi degan g'oyani ilgari surgan. Tabiiy ehtiyoj kishilarni birlashishga, jamoaga uyushuviga olib kelgan. Kishilar o'rtasidagi o'zaro yordam jamiyatni keltirib chiqargan. Insoniyat jamiyati turli xalqlardan tashkil topgan bo'lib, ular o'zaro bir-birlaridan tillari, urf-odatlar, malakalari, xususiyatlari bilan farqlanadilar.

Qadimgi yunon faylasufi Aflotun ilk bor ideal davlat nazariyasini yaratgan. Forobiy Aflotun talimotini rivojlantirib, davlatlarni fozil va johillarga ajratgan. Fozil shahar (davlat) yuksak axloqli va marifatli kishi tomonidan boshqariladi, bunday davlat shahar aholisining o'zaro hamkorlikka, bir-biriga yordam berishga asoslanadi.

Abu Ali Ibn Sino «Ishorat va tanbihot» asarida inson o'z shaxsiy ehtiyojlari jihatidan boshqalardan ajralgan holda yashay olmaydi, chunki u insoniyatning boshqa vakillari bilan o'zaro hamkor bo'libgina, ularni (yani ehtiyoj larini) qondirishi mumkin deb hisoblagan. U insonlarning jamiyatda tutgan o'rniga ko'ra 3 guruhga ajratadi. Bular: 1) davlat idoralarida xizmat qiluvchi va jamiyatni boshqarish ishi bilan shug'ullanuvchilar; 2) xom-ashyo va zaruriy mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar; 3) davlatni qo'riqlash, uni turli tashqi hujumlardan saqlashni taminlaydigan harbiylar.

Shunday qilib, Ibn Sino ham jamiyatning shakllanishiga kishilarning birdamlikda yashashga bo'lgan tabiiy ehtiyojini asos qilib olgan. Abu Rayhon

Beruniy esa jamiyatni idora qilish va boshqarishning mohiyatini – aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, birovlarining tinchligi yo‘lida o‘z tinchligini yo‘qotishidan iborat, deb bilgan¹.

Tabiiy huquq va ijtimoiy shartnoma konsepsiyasining asoslari ingliz faylasufi Tomas Gobbs (1588-1679) tomonidan ishlab chiqilgan. «Leviafan» asarida T.Gobbsning davlat to‘g‘risidagi qarashlari bayon qilingan. Uning fikricha, kishilik jamiyatining ikki xil holati mavjud: tabiiy va fuqarolik. Tabiiylik – bu insoniyatning dastlabki holati. Bunda kishilar shaxsiy manfaat, o‘z-o‘zini saqlash yo‘lida tabiatda bo‘lgani kabi bir-birini yo‘q qilishga harakat qiladi: kuchli inson engadi, kuchsiz – engiladi, boshqacha aytganda, kishi kishiga bo‘ri bo‘lib, barcha-barchaga qarshi urushadi, yashash uchun kurashadi. Bunday vahshiylikning oldini olish uchun insonlar o‘z ixtiyorlari bilan tinchlik va havfsizlikni taminlash maqsadida davlat tuzadilar. Davlat shaxsiy manfaatlarni umumiy manfaatga bo‘ysundiradi va tartibsizlikka yo‘l qo‘ymaydi. Demak, davlat jamiyat azolarini bir maqsadga yo‘naltiruvchi, ular o‘rtasida tinchlikni saqlab turuvchi, umumiy manfaatni taminlovchi vosita hisoblanadi.

Fransuz marifatparvar faylasufi Jan-Jak Russo (1712-1778) bir vaqtlar insonlar tenglikda yashagan ideal jamiyat bo‘lganini, unda hamma narsa barchaniki bo‘lganini, bunday jamiyat ortda qolganini afsuslanib yozadi. Kishilar o‘rtasidagi tengsizlik sababini xususiy mulkda deb biladi. Ibtidoiy odam alohida bir joyni o‘rab olib, uni «bu meniki» degan tushunchasining shakllanishi, Russo fikricha, xususiy mulkning vujudga kelishiga asosiy sabab bo‘lgan. «Ijtimoiy shartnoma» asarida J.J.Russo erkinlik va yuridik huquqlar tengligi, xalq va davlat o‘z vazifalari va burchlarini ko‘rsatgan holda bitim tuzishi to‘g‘risida fikr yuritgan². Faylasuflar tomonidan tabiat va jamiyatning o‘zaro aloqadorligi, tabiiy muhit va uning jamiyat rivojlanishiga tasirini isbotlab berilgan. Jamiyat hayotida tabiatning roli haqida Lao-szi, Konfusiy, Demokrit, Gippokrat, Platon, Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Xaldun, Jan Boden, Sharl Monteskyo (1689-1755) kabi faylasuflar alohida etibor qaratganlar. Masalan, qadimgi yunon faylasufi Lao-szi olamda tabiiy *dao* qonuning hukmronlik qilishini, insonning uni o‘zgartirishga qaratilgan har qanday harakati tabiat, jamiyat va inson uchun halokatli ekanligini takidlagan.

Abu Rayhon Beruniy birinchilardan bo‘lib sivilizasiyalarning paydo bo‘lishida tabiiy-geografik muhitning tutgan o‘rni masalasini ko‘targan. Geografik determinizm nazariy asoslarining vujudga kelishiga fransuz faylasufi Sharl Monteskyo fikricha, iqlim, Yer relefi va tuproqning holati xalq ruhiyati va jamiyat rivojlanishining xususiyatlariga bevosita tasir ko‘rsatadi.

Bugungi kunda falsafada tabiat va jamiyatga avvalgi yondoshuvlardan farqli tizimli yondoshuv shakllangan. Unga ko‘ra, tabiiy muhit jamiyat rivojlanishini zaruriy sharti, belgilovchi omillardan biridir. «Tabiat» tushunchasini *keng* va *tor* manolarda talqin etish mumkin. Birinchi holda bu

¹ Pulatova D.A., Ro‘zmatova G.M. G‘arb falsafasi tarixi. –T.:TDSH,2013. –B.169-170

² O‘sha joyda. –B.216.

tushuncha bizni o‘rab turgan jamiki borliqni, butun dunyoni uning barcha voqea va hodisalari bilan: eng mayda elementar zarrachalardan tortib kosmik tizim va hayvonot olami hamda ijtimoiy hayotni o‘ziga qamrab oladi. Bunday qarashda inson ham, jamiyat ham tabiatning bir bo‘lagi hisoblanadi.

«Tabiat» tushunchasini tor manoda talqin etilganda, u inson va jamiyatni o‘rab turgan tabiiy sharoit, geografik muhitni anglatadi. Ularga: 1) iqlim; 2) joyning reliefi; 3) suv resurslari, 4) yerning hosildorlik darajasi; 4) o‘simlik va hayvonlar dunyosi; 5) foydali qazilmalar va boshqa xom ashyo manbalarining mavjudligi va boshqalar kiradi. (Ilova 7.4.)

Darhaqiqat jamiyatning o‘ziga xosligi, unda qaror topgan ijtimoiy munosabatlar xususiyatlari, avvalo, u mavjud bo‘lgan tabiiy muhitga bog‘liq, lekin faqat u bilangina belgilanmaydi. Shu bilan birga, bugungi kunga kelib, tabiat-jamiyat-inson o‘zaro aloqador bo‘lgan yaxlit tizim sifatida qaralib, jamiyatning keyingi rivojiga sof tabiiy muhit emas, balki aynan shu tizimning holati kuchli tasir qilishiga etibor qaratilmoqda.

Ma’lumki, biosfera Yerning hayot mavjud qatlami, degan manoni anglatib, insoniyat evolyusiyasi malum bir vaqtgacha biosfera doirasida amalga oshgan. Lekin, inson tafakkuri rivojlanib borishi va insonning tabiatga tasiri natijasida uni bevosita o‘rab turgan olam sifat jihatdan o‘zgarib borgan. Bunday holat mutaxassislar tomonidan noosfera, deb ataladi. «Noosfera» tushunchasi yunon tilidan olingan - *noos* «aql» degan manoni anglatadi. Shunday qilib, etimologik jihatdan *noosfera* – aql doirasiga oid tushunchadir. Bu tushuncha fransuz faylasufi eduard Lerua (1870-1954) va Per Teyyar de Sharden (1881-1955)lar tomonidan XX asrning 20 - yillarida ilmiy muloqotga kiritilgan. Rus faylasufi V.I.Vernadskiy (1863-1945) tadqiqotlarida u yanada rivojlantirildi. Noosfera konsepsiyasi taraqqiyotining muhim ilmiy-falsafiy natijasi sifatida tabiat va jamiyatning *koevolyusiya*, yani o‘zaro bog‘liqlikda rivojlanish nazariyasi shakllangan. Texnik taraqqiyot natijasida ekologik inqirozning vujudga kelganligi tabiat va jamiyatning o‘zaro uzviy aloqadorligining yorqin timsolidir. Bunday inqiroz jamiyat hayoti va insoniyat kelajagi uchun jiddiy tahdid hisoblanib, uni bartaraf etish global, umumbashariy muammolar qatoriga kiradi.

2. Jamiyatning asosiy sohalari va ularning o‘zaro aloqadorligi

Ijtimoiy hayotining belgilovchi sohalariga: *iqtisodiy, sotsial, siyosiy va manaviy* sohalari kiradi. Real hayotda ular o‘zaro aloqadorlikda mavjud bo‘ladi (Ilova 7.3.)

Iqtisodiy soha jamiyat rivojlanishining tabiiy va zaruriy sharti bo‘lgan moddiy nematlar – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va istemolini taminlovchi tizimidan tashkil topadi. Vaholanki moddiy ehtiyojlarni qondirish va manfaatdorlik jamiyat iqtisodiy hayotining bosh maqsadi hisoblanadi. (Ilova 7.5.).

Kishilarning mehnat faolligi – jamiyat barqaror rivojlanishining muhim omilidir. Mulkchilik shakllarining rivojlanib borishi bilan insonning mehnatga munosabati ham o‘zgarib boradi. Inson ekspluatatsiyasiga asoslangan jamiyatda inson o‘z mehnati natijasidan begonalashadi, yani undan manaviy va iqtisodiy jihatdan manfaatdor bo‘lmaydi. erkin va mustaqil jamiyatda iqtisodiyot va

manaviyatning uzviy bog'liqligi to'la ro'yobga chiqadi. Faqat ozod va erkin jamiyatdagina inson mehnati moddiy, ham manaviy jihatdan qadrlanadi. Xususan, O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, ijtimoiy yo'naltirilgan, sog'lom raqobat muhitiga asoslangan bozor munosabatlariga o'tila boshlandi, davlat – iqtisodiy islohotlarning tashabbuskoriga aylandi. Inson o'z mehnati natijalaridan manfaatdor bo'lishi, uni o'z kasbiga ijodiy munosabatni shakllanishiga, halol mehnatning qadriyatga aylanishiga sharoit yaratildi. Bu esa mehnat faoliyati samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Jamiyat – odamlar o'rtasida amal qiladigan ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy etibor qaratilib, u turli ijtimoiy guruhlar, turli darajada uyushgan elatlar (ijtimoiy qatlam, stratalar, etnoslar, ijtimoiy demografik guruhlar, alohida jamoalar va boshqalar)

Inson sotsiumga turli guruh va birlashmalar orqali azo bo'ladi, aynan shu doiralarda uning ijtimoiylashuvi amalga oshadi. *Ijtimoiylashuv* deganda, shaxs tomonidan muayyan jamoda o'rnatilgan meyorlar, qadriyatlarni qabul qilishi, namunali xulq ko'rsatmalarini bajarishi tushuniladi. Agar butun jamiyatni shartli ravishda mikrosotsium (oilalar, mahalla, sotsial guruhlar: masalan o'quv guruhlari, mehnat yoki ijodiy jamoalari, jamoat yoki siyosiy tashkilotlar va h.k.) va makrosotsium (butun jamiyat)ga ajratilsa, shaxsning jamiyatda ijtimoiylashuvi mikrosotsial darajada amalga oshadi. Ya'ni har bir shaxs jamiyatda sodir bo'layotgan jarayonlarda o'z mikrosotsiumining azosi sifatida ishtirok etadi.

Jamiyat strukturasi demografik, etnik, ijtimoiy-sinfy, joylashishiga ko'ra hududiy, kasbiy-marifiy, konfessional tuzilishi kabi turlariga qarab tasniflanishi mumkin. Masalan, har bir shaxs yoshi, shahar yoki qishloqda yashashi, kasbi, yani mehnat faoliyatining xarakteri, qaysi etnos, konfessiya vakili ekanligiga qarab jamiyat ijtimoiy strukturasi muayyan guruhiga kiradi. Jamiyatning *demografik strukturasi* aholining tarkibini jinsi, yoshi, mehnatga yaroqliligi, aholining zichligi va umumiy soni, o'sish darajasi, migratsiyaning xarakteri, sog'lig'ining holati aks etadi.

Jamiyatning *ijtimoiy-sinfy strukturasi* sinflar, qatlamlar, tabaqalar, stratalardan iboratdir. Sinflar deganda odamlarning katta guruhlari tushuniladi. Ular xususiy mulkka egalik munosabatlari, ijtimoiy ishlab chiqarish tizimidagi tutgan o'rni, ishlab chiqarish vositalariga munosabati, mehnat taqsimoti tizimidagi roli, foyda olish usuli bilan farqlanadi. Shu bilan birga, jamiyatning sotsial strukturasi sinflarga xos xusu-siyatlarga ega bo'lmagan guruhlar, masalan ziyolilar, xizmatchilar va boshqalar ham kiradi.

Jamiyatning sotsial strukturasi stratifikatsiyaviy yondashuv asosida tushunishga asos solgan faylasuf Pitiriim Sorokin¹ ijtimoiy-iqtisodiy holati, madaniy va ta'lim darajasining umumiyligi xos bo'lgan insonlar guruhini stratalar, ijtimoiy strukturaning ichida bir stratadan boshqasiga o'tishni esa ijtimoiy mobillik deb ataydi.

Ijtimoiy munosabatlar subektiga shaxs, oilalar, ijtimoiy guruhlar, etnos, millat kiradi (Ilova 7.6).

¹ Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. М.:Астрель, 2006.

Oilaning asosini jamiyat tomonidan qonunlashtirilgan nikoh, qon-qarindosh-lik aloqalari, turmushning umumiyligi, o‘zaro axloqiy burch va masuliyat tashkil etadi. Oila reproduktiv, tarbiyaviy, xo‘jalik-turmushni tashkil etish, rekreativ, psixologik himoya funksiyalarini bajaradi (Ilova 7.7).

Shunday qilib, jamiyatning ijtimoiy hayoti undagi mavjud kishilar, turli ijtimoiy birliklar, va ular orasidagi turli-tuman aloqa va munosabatlarni qamrab oladi. Ijtimoiy birliklar kishilar ijtimoiy hayotining mavjudlik shakli hisoblanadi. Ularning shakllanishiga xilma-xil iqtisodiy va manaviy omillar tasir ko‘rsatadi. Ijtimoiy birliklar kishilarning obektiv tarzda yuz beradigan ijtimoiy-alloqa va munosabatlar asosida shakllanadi va u tarixiy xarakterga ega.

Urug‘ – etnik tarkibning dastlabki ko‘rinishi hisoblanadi. Urug‘ – insoniyat tarixining qadimiy davrlariga xos bo‘lib, kishilarning birgalikda yashash, mehnat qilish ehtiyojidan kelib chiqqan. Qabilaning kelib chiqishi ham ijtimoiy ehtiyojlar tufayli sodir bo‘ladi. Qabila umumiy asosga ega bo‘lgan; keyinchalik o‘zaro bir-biridan farqlanadigan urug‘lardan iborat kishilarning tarixiy-etnik birligi hisoblanadi. Urug‘, qabila tipidagi ijtimoiy birliklar jamiyat taraqqiyotining quyi bosqichlarida yuzaga kelgan. Ularning uyushishi natijasida elatlar shakllanadi. elatlarning ixtiyoriy yoki zo‘rlik yo‘li bilan birlashuvi natijasida xalqlar uyushmalari hosil bo‘lgan. Elat hudud, til madaniy jihatdan umumiylikka ega bo‘lgan, iqtisodiy aloqalari shakllana boshlagan tarixiy–etnik birlik hisoblanadi.

Millat – elatlar birlashuvi natijasida hosil bo‘lgan tarixiy-etnik birlik. Millat – tarixan tarkib topgan (genetik aloqador), milliy birlikni anglash ruhiyati, urf-odatlar, ananalar va qadriyatlar, til, madaniyat, mentalitetining yagonaligi asosida muayyan hududda yashovchi, iqtisodiy aloqalar bilan bog‘langan kishilarning ijtimoiy barqaror birligidir. (Ilova 7.8).

Ta’kidlash zarurki, jamiyat azolari intellektual salohiyatining oshishi bilan birga yuksak manaviyatining ham shakllanishi jamiyatda ijtimoiy barqarorlik, totuvlik va farovonlik qaror topishining muhim omili hisoblanadi.

Jamiyatning **siyosiy sohasiga** hokimiyat masalasi atrofida mujassam bo‘lgan tashkilot va muassasalar, xususan, davlat, ijtimoiy tashkilotlar va partiyalar; munosabatlar, siyosiy ong va siyosiy madaniyat kiradi. (Ilova 7.10). Uning asosini jamiyatning siyosiy tizimi tashkil etadi. Siyosiy tizim iqtisodiy, mafkuraviy, huquqiy, manaviy va boshqa tizimlar bilan o‘zaro aloqadorlikda rivojlanadi. Siyosiy tizim siyosiy institutlar, ijtimoiy tuzilmalar, meyorlar va qadriyatlarning majmuasidan iborat bo‘lib, siyosiy hukumat orqali amalga oshiriladi. Siyosiy tizim sotsiumning maqsadga erishish resurslarini safarbar ettiruvchi va qarorlarni ishlab chiquvchi mexanizmdir.

Jamiyat siyosiy tizimining asosi, yadrosi *davlatdir*. Davlat – mamlakat miqyosida jamiyatni uyushtirish masalalarini hal qilish, uning tashqi munosabatlarini belgilash vakolatlari bo‘lgan hukmron tuzilma hisoblanadi¹. Davlatning asosiy vazifasi siyosiy hokimiyat va siyosiy boshqarishni

¹ Qarang: Falsafa. Ensiklopedik lug‘at. –T.:O‘zbekiston milliy endiklopediyasi.Davlat ilmiy nashriyoti. 2010. – B.88.

taminlashdir. Davlatning asosiy belgilariga: oshkora hokimiyat, aholining hududga qarab bo‘linishi va hukmronlik vakolatlari amal qiladigan hududning o‘zi (mamlakat), huquqiy hujjatlarni chop etish va ularning bajarilishini talab qilishga bo‘lgan mutlaq huquq; soliqlar va yig‘imlar undirish, suverenitet – malum hududlarda to‘liq mustaqillik kiradi. (Ilova 7.10).

Davlatning funksiyalari ikkiga bo‘linadi: ichki va tashqi. Ichki funksiyalariga xo‘jalik va manaviy hayotning barqaror rivojlanishi uchun sharoit yaratish, ichki tahdidlarni bartaraf etish va boshq. kiradi. Tashqi funksiyalariga tashqi tahdidlardan o‘z mustaqilligini himoya qilish; davlatlar bilan hamkorlik qilish, iqtisodiy, madaniy va h.k. aloqalarini o‘rnatish kiradi (Ilova 7.10).

Ayni vaqtda aynan bir davlat turli tarixiy davrlarda turlicha siyosiy tizimga ega bo‘lishi mumkin. Insoniyat tarixida asosan 2 tipdagi siyosiy tizim va davlatlar shakllangan. Bular: demokratik siyosiy tizim va demokratik davlat hamda totalitar (yoki avtoritar) siyosiy tizim va totalitar davlat.

Demokratiya yunoncha so‘z bo‘lib, “xalq hokimiyati” manosini ifodalaydi. Demokratik davlat deganda, barcha fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklariga kafolat beradigan, hokimiyat tizimining bo‘linishi asosiga qurilgan, barchaning qonun oldidagi tengligini taminlaydigan, jamiyatdagi barcha kuchlarni birlashtirib, mamlakat taraqqiyotiga safarbar qiladigan davlat nazarda tutiladi. Demokratiya insoniyat sivilizasiyasi mahsuli, davlatchilik taraqqiyoti, ijtimoiy muammolarni hal etishning eng oqilona yo‘li, oqilona siyosiy tizim sifatida etirof etilgan. Demokratik davlatda xalq irodasi jamiyatni boshqarishning bosh omili hisoblanadi; aholining huquq, erkinliklari hamda manfaatlar, himoyasi, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida qonun ustivorligi taminlanadi.

Totalitar siyosiy tizimda davlat ijtimoiy hayotning barcha sohalarini yakkahokimlik asosida boshqaradi va nazorat qiladi; aholi, kishilarning har qanday erkinligini, xususiy tashabbusni bo‘g‘adi, tazyiq ostiga oladi. Bunday davlat yakkapartiyaviylik tizimiga asoslanadi va unda mafkura yakkahokimligi hukm suradi; kishilarning kundalik hayotiga o‘z yakkahokimlik g‘oyasini singdirishning xilma-xil (masalan, zo‘ravonlik-terror) usullaridan keng foydalaniladi; fuqarolardan davlat siyosatiga so‘zsiz va to‘la (total) itoat qilishni talab etiladi.

Boshqaruv shakllari, tuzilishi va undagi siyosiy rejimga ko‘ra davlatlar turlicha bo‘ladi. Davlatning boshqaruv shakllariga ko‘ra monarxiya va respublika ko‘rinishlari mavjud:

– Monarxiya hokimiyatning bir kishi (podsho, imperator, monarx) tomonidan boshqarilishiga asoslanadi. Respublika hokimiyat saylash orqali shakllantiriladi.

– Tuzilishiga ko‘ra davlatlarning unitar, federativ va konfederativ turlari mavjud.

Mustaqil O‘zbekiston demokratik huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyatini barpo etishni o‘z taraqqiyot yo‘lining maqsadi qilib qo‘ygan. Jamiyatimiz siyosiy hayotini takomillashtirish xususiyatlari Respublikamiz ijtimoiy taraqqiyotning “o‘zbek modeli”da o‘z ifodasini topgan bo‘lib, u iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi; davlatning – bosh islohotchi ekanligi;

qonunning ustivorligi; ijtimoiy himoyani kuchaytirish va bozor munosabatariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyillariga asoslanadi .

Hozirgi vaqtda ko'p zamonaviy davlatlar, shuningdek O'zbekiston ham *hokimiyatni bo'lish* prinsipi asosiga qurilgan. Hokimiyatning uch tarmog'i – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati bir-birlaridan mustaqil ravishda o'z vazifalarini bajaradilar. Siyosiy partiya, jamoat tashkilotlari va ijtimoiy harakatlar demokratik jamiyat siyosiy hayotining tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Demokratik taraqqiyot sharoitida *fuqarolik jamiyati*, yani sotsiumning davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri va bevosita boshqarilmaydigan qismi: kasaba va ijodiy uyushmalar, nosiyosiy jamoat tashkilotlari (yoshlar, ayollar, faxriylar tashkilotlari, ekologik va xayriya tashkilotlari va boshqalar), turli qiziqishlar bo'yicha tuzilgan jamiyatlar va klublar, xalq harakati va hokazolar, shu bilan birga, o'z-o'zini boshqarishning milliy modeli – mahalla jamiyat hayotida muhim rol o'ynaydi. Demokratiya sharoitida huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati rivojlanib borgan sari "Kuchli davlatdan – kuchli jamiyatga o'tish tamoyili" amal qilib boradi.

Jamiyatning ***manaviy sohasi*** – bu manaviy ishlab chiqarish jarayoni va natijalarining birligidir. Jamiyatning manaviy hayoti uzviy bir-biriga bog'liq jarayonlar tizimidan iborat. Bu tizimning asosiy elementlarini manaviy ehtiyoj, manaviy faoliyat, manaviy o'zlashtirish va manaviy munosabatlardan tashkil topadi. Jamiyatning manaviy hayoti manaviy ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan. Manaviy ehtiyoj deganda, manaviy qadriyatlarni yaratish va o'zlashtirish ehtiyoji nazarda tutiladi. Manaviyat insonning shaxsiy manfaatlari va sodda ehtiyojlari doirasidan chiqa olishlik, individual maqsad va hayotiy intilishlarini milliy, umuminsoniy qadriyatlar bilan o'zaro uyg'unlikda anglash qobiliyatidir. Ma'naviyatning har qanday ko'rinishlarida asosiy o'rinni axloq egallaydi.

Ma'naviyatga individual va ijtimoiy ong (jamiyat azolarining ongi) kiradi. Ijtimoiy ong muayyan ijtimoiy ong shakllari va ijtimoiy ong darajalaridan tashkil topadi. Ijtimoiy ong iqtisodiy, axloqiy, diniy, estetik, siyosiy, huquqiy, falsafiy, tarixiy, ekologik shakllarga bo'linadi. Shu bilan birga, ular kundalik, yani ijtimoiy psixologiya va nazariy, yani ideologiya darajasida namoyon bo'ladi. Ommaviy ong jamiyat azolarining kundalik hayotida ro'y berayotgan voqea va hodisalar tasirida ijtimoiy psixologiyasidagi o'zgarishlarni va ularning xususiyatlarini aks ettiradi. (Ilova 7.12). O'z manosi va hajmiga ko'ra manaviyat rasionallik tushunchasiga nisbatan kengroqdir. Chunki, manaviyat bilim olish bilan cheklanmasdan, bilim olishning manosi va maqsadlarini, uning qadriyaviy ahamiyatini anglab etishni ham aks ettiradi. Shu bilan birga, manaviyat dunyoviy va diniy bo'lishi mumkin. Haqiqiy manaviylikda dunyoviylik, ilmiylik va diniylik bir-birlariga qarama-qarshi qo'yilmaydi, aksincha jamiyat manaviy hayotining uch xil tomoni sifatida qaraladi. Bashariyat tarixidan malumki, ularning uyg'un holda rivojlanishi sivilizatsiyaning gullab-yashnagan davrlariga to'g'ri keladi. Fan va texnika rivojlanib borishi bilan ma'naviyatga, xususan, ilmiy-texnik taraqqiyot natijalarining manaviyatga (aniqrog'i manaviyatsizlik)

tasiri, ommaviy madaniyatning kuchayishining salbiy jihatlariga etibor kuchayib boradi.

Zamonaviy jamiyatning to'laqonli rivojlanishi nafaqat yuqori texnika va texnologiyalar asosiga qurilgan iqtisodiyotga, balki yuksak darajada qaror topgan manaviyatga ham bog'liq. Manaviyatning o'zagini esa haqiqiy, mo'tadil, siyosiylashmagan din, halol mehnat va ezgu amallarni etirof etuvchi iymon-e'tiqod tashkil etadi. Xususan, IX-XI asrlarda Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqda diniy va dunyoviy ilmlarning nisbatan uyg'un holda rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-marifiy hayotning taraqqiyotiga olib kelgan. Shuningdek, Sohibqiron Amir Temur hukmronlik davriga kelib, tasavvufning Markaziy Osiyoda keng tarqalgan naqshbandiya tariqatini: "Diling Allohda, qo'ling mehnatda bo'lsin!" degan bosh g'oyasi, ilm-fan, madaniyat va barcha bunyodkorlik ishlarining tag zaminini tashkil etgan. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar" to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi, Toshkent Islom universitetini, keyinroq Islom Akademiyasining tashkil etilishi, Toshkentda "Islom sivilizatsiyasi markazi"ning ochilishi, mamlakatimizda islom dini, manaviyati va marifati rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan olimu ulamolar o'tgan qadamjolarini qayta tiklanishi va tamirlanishi kabi davlatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan nihoyatda muhim sayi harakatlar jamiyatimiz manaviy hayotiga qaratilayotgan jiddiy etiborning timsolidir.

Shunday qilib, faqat fan-texnikani rivojlantirishga urg'u berilishi texnokratizmga, quruq foyda va moddiy boyliklarning ketidan quvish xudbinlik va molparstlikka, manaviy qashshoqlikka olib kelgani kabi dinni biryoqlama tushunish mutaassiblikning rivojlanishiga sabab bo'ladi. Dinsiz odam esa o'zini qonundan tashqarida his etadi. Insoniyat tarixidan turli davrlarda jamiyatning bunday biryoqlama rivojlanishining salbiy oqibatlarini aks ettiruvchi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ma'naviylikning eng asosiy tomonlaridan yana biri milliy o'zini-o'zi anglashdir. Milliy o'zini-o'zi anglash ijtimoiy ongning alohida ko'rinishi bo'lib, unda milliy hayot o'z aksini topadi. Millatlarning hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar ularning nafaqat hozirgi va kelajakdagi, balki o'tmishdagi manaviyatlarining ham qanday bo'lganligi to'g'risida o'ylashga majbur qiladi.

Milliy o'zini-o'zi anglash hodisasi ongning yuqori darajasi bo'lib, u insonning faqat o'zini-o'zi tushunib, anglab etishi bo'lmasdan, uning o'z o'ziga, imkoniyatlariga, holatlariga bo'lgan munosabatini ham bildiradi. Bular to'liq manoda milliy o'zini-o'zi anglashga ham tegishlidir. Demak, milliy o'zini-o'zi anglash – bu o'zini-o'zi baholashi hamdir.

Hozirgi davrdagi milliy jarayonlarning rivojlanishini hisobga olib, ko'p tadqiqotchilar milliy o'zini-o'zi anglash bu millatning zaruriy, muhim belgilari deb hisoblamoqdalar.

Shunday qilib, jamiyat taraqqiyotida nafaqat tabiiy-geografik muhit, balki aholi, uning intellektual salohiyati, moddiy va manaviy qadriyatlarni ishlab chiqarish ham muhim ahamiyatga ega.

9-mavzu: Tarix falsafasi, sivilizatsiya va madaniyat

Madaniyat va sivilizatsiya. Sivilizatsiya rivojining asosiy bosqichlari va dinamikasi

Madaniyat insonni boshqa barcha tabiiy-biologik dunyodan ajratib turuvchi murakkab va serqirra hodisa bo'lib, ijtimoiy hayotning barcha sohalariga daxldordir. *Madaniyat* atamasi (arab tilida – shaharga xos, qayta ishlov berilgan)ning hozirgi zamon fanida 600 dan ko'proq tariflari mavjud. Eng umumiy ko'rinishda madaniyat – inson faoliyati jarayoni, uning natijasida yaratilgan moddiy va manaviy qadriyatlar, ularni yaratish usullari va texnologiyalari, shu faoliyat tasirida inson tafakkurida, manaviy dunyosida yuz beradigan rivojlanishni aks ettiradi.

Madaniyat – murakkab tizim sifatida ijtimoiy hayotda quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

Yaratuvchilik vazifasi. Bu madaniyatning bosh vazifasi bo'lib, inson faoliyati davomida moddiy va manaviy qadriyatlar yaratiladi.

Marifaiy (gnoseologik) vazifa. Uning mohiyati shundan iboratki, madaniy qadriyatlar dunyoni bilish orqali yaratiladi. Madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan fan, aynan shu vazifani bajaradi. Bunda bilishning obekti tabiat, jamiyat va insonning o'zi hamdir.

Informasion (axborot etkazuvchi) vazifa. Uning vazifasi doirasiga ijtimoiy tajribani to'plash (jamg'arish), uni bir avloddan avlodga etkazish, yani tarixiy vorislikni taminlash kiradi. Axborot etkazish gorizontol (makoniy) xususiyatga ega bo'lishi mumkin, yani bunda axborot bir vaqtning o'zida bir xalq yoki jamoadan boshqasiga etkaziladi. Shuningdek u vertikal (davriy) xususiyatga ega bo'lishi mumkin, yani bunda axborot bir avloddan boshqasiga manaviy meros shaklida etkaziladi va vorisiylikda namoyon bo'ladi.

Kommunikativ (aloqa o'rnatish) vazifasi. Bunda axborot nutq (til), ramziy shakl va belgilar (sanat), ilmiy bilimlar (fan) vositasida amalga oshiriladi. Jamiyatning taraqqiyot darajasi qancha yuqori bo'lsa, bevosita aloqa shunchalik ko'p darajada bilvosita, yani texnik vositalar yordamida (telefon, telegraf, internet va hokazolar bilan) amalga oshiriladi.

Me'yoriy (boshqaruvchilik) vazifasi. U o'z ifodasini ijtimoiy boshqaruvchilik (avvalo, huquqiy va axloqiy meyorlar) tizimini shakllantirishda topadi. Bunda norasmiy boshqaruv vositalari bo'lgan urf-odatlar, marosimlar, ananalar ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Sotsializatsiya (ijtimoiylashuv) va adaptatsiya vazifasi. Bu insonning maksimal darajada jamiyatning manaviy qadriyatlarini qabul qilishi va muayyan ijtimoiy muhitga moslashishida o'z ifodasini topadi.

Qadriyatlilik (baholash) vazifasi. Zamonaviy falsafiy adabiyotlarda madaniyat moddiy va manaviy qadriyatlarni, yani shaxs va jamiyat uchun foydali ahamiyatga ega bo'lgan narsa va hodisalar, aloqalarni yaratish (generatsiya), mustahkamlash (assimilyatsiya), uzatish (translyatsiya), ko'paytirish (multiplikatsiya)ning ko'pbosqichli mexanizmi sifatida qarash ham

mavjud¹. Bunda madaniyat yangilikni yaratish bilan bog‘liq jarayon sifatida inson ijodiy (kreativ) faoliyatining mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi.

Inson o‘z faoliyati davomida qadriyatlarni tanlaydi, ularga baho beradi. Baholash –subektning o‘z hayoti va faoliyati uchun hodisalarning ijtimoiy ahamiyatini aniqlashidir. U sezgi, idrok, tasavvur va tafakkur darajasida, emotsiyalar va tuyg‘ular, mulohazalar, mayllar, istaklar, intilishlar va, albatta, faoliyat ko‘rinishida ro‘yobga chiqadi. Baholash insonga hodisalar dunyosida mo‘ljol olish imkonini beradi, uning faoliyatini yo‘lga soladi.

Inson narsa va hodisalarga ularning foydali ahamiyati nuqtai nazaridan ajratib oladi. Bunday holatda nimalardir barham topadi, qandaydir narsalar paydo bo‘ladi, qayta shakllanadi. Bu ob‘ektiv jarayon bo‘lib, shaxs va jamiyatning ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

Har bir avlod madaniy rivojlanishni bo‘sh joydan emas, balki o‘zidan oldingi avlodlar yaratgan qadriyatlarni o‘zlashtirishdan boshlaydi. Bu o‘zlashtirish madaniyat rivojini yuqoriroq bosqichga ko‘tarish yo‘lidagi tayanch vazifasini o‘taydi. Mana shu ikki jarayon - eskilik bilan yangilik o‘rtasidagi obektiv zaruriy bog‘lanish vorislikning mohiyatini tashkil etadi. Lekin o‘tmish madaniy merosini millat manaviy dunyosining tarkibiy qismiga aylantirish uchun uni ijodiy o‘zlashtirish, unga yangi mazmun va mano berish zarur. Shu o‘rinda chinakam o‘zbek falsafasining metodologik asoslarini yaratishga salmoqli hissa qo‘shgan faylasuf, akademik Xaydar Po‘latov aytganidek, ilm-fan, madaniyatni rivojlantirish uchun, avvalo «inkorni emas, ko‘proq idrok qilishni» o‘rganishimiz kerak². Busiz madaniyat rivojlanishini taminlab bo‘lmaydi. Shu manoda oqilona yangilanish – madaniyat rivojlanishining zaruriy sharti hisoblanadi.

Shunday qilib, madaniyat ijtimoiy fenomen sifatida muayyan qonuniyatlar asosida rivojlanadi. Vorisiylik va doimiy yangilanish – madaniyat rivojlanishining eng muhim qonuniyatlari.

Madaniyatni nisbiy ravishda manaviy va moddiy madaniyatga bo‘lish mumkin. Moddiylik va manaviylik bir-biriga muqobil bo‘lmasdan, ular bir-biriga o‘zaro tasir qiluvchi va o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi ijtimoiy rivojlanish omillaridir. Moddiy madaniyat tushunchasi sivilizasiya tushunchasi bilan uzviy bog‘liq. «Sivilizatsiya» (lot. civilis – fuqarolarga, davlatga xos), tamaddaun – 1)keng manoda – ongli mavjudotlar mavjudligining har qanday shakli; 2) madaniyat so‘zining sinonimi; 3)madaniyatning zamon va makondan chegaralangan tarixiy tipi (Misr sivilizatsiyasi va boshq.); 4)yovvoyilik va vahshiylikdan keyingi ijtimoiy taraqqiyot bosqichi³ sifatida shuningdek, geografik jihatdan farqlanuvchi birliklar (Sharq va G‘arb sivilizatsiyasi) ni; diniy mansubligiga ko‘ra (islom sivilizatsiyasi va boshqalarga) bo‘linishi

¹ Философия. Учебник. Под ред.С.А.Лебедева. – М.:ЭКМО. 2011. – С.411-412.

² Qarang: Pulatov X. Inkorni emas, ko‘proq idrokni o‘rgansak-chi...//Sizni yaxshi ko‘rar edim,odamlar. – T.:Fan.1994. –B.68.

³ Qarang: Falsafa. Ensiklopedik lug‘at. –T.:O‘zbekiston milliy endiklopediyasi.Davlat ilmiy nashriyoti. 2010. – B.298.

sifatida tushunilishi mumkin. Sivilizatsiya tushunchasi XVIII asrda shakllangan bo'lib, ko'p yillar davomida aksariyat hollarda madaniyat bilan bir xil ma'noli tushunchalar sifatida talqin etib kelingan. Ilk bor ularning o'rtasida yaqinlik va tafovut mavjudligiga buyuk nemis faylasufi I.Kant e'tibor qaratgan. XX asr boshlariga kelib, nemis faylasufi Osvald Shpengler «Yevropa Quyoshining so'nishi» asarida madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarini bir-biriga qarama-qarshi qo'ydi. U sivilizatsiya deganda texnik-mexanik jarayonlar majmuini nazarda tutdi. O.Shpengler fikricha, sivilizatsiya madaniyatning eng yuqori bosqichi bo'lib, undan keyin esa madaniyat asta-sekin inqirozga yuz o'giradi. Shu davrdan boshlab, madaniyat va sivilizatsiya faylasuflarning diqqat markazida turgan asosiy masalalar qatoriga qo'shildi. Zamonaviy falsafada madaniyat va sivilizatsiyaning o'zaro aloqadorlikda rivojlanishi zarurligiga alohida etibor qaratilmoqda. Bunda sivilizatsiya jamiyat hayotining moddiy tanasi deb qaralsa, madaniyat – uning joni, ruhi sifatida talqin etilmoqda¹. Ya'ni bunda – sivilizatsiya moddiy madaniyatni, madaniyat tushunchasi esa – manaviy qadriyatlarni anglatmoqda. Ushbu manoda sivilizatsiya tushunchasi inson tomonidan yaratilgan moddiy boyliklar, xususan ishlab chiqarish, transport vositalari, texnika va texnologiyalar, insonlarning turmush tarzi va hokazolarni qamrab oladi. Fan taraqqiyoti, uning amaliyotga tatbiq etilishi, talim-tarbiya tizimi va uni amalga oshirish usullaridagi innovasion o'zgarishlar ham sivilizatsiya yutuqlari hisoblanadi. Hozirgi davrda sivilizatsiyalashganlik ko'proq qulaylik tushunchasi bilan ayniylashtirilmoqda. Uning mohiyatini sanoat istemol vositalarini yaratish tashkil etmoqda, ayni vaqda u jamiyat rivojlanishining mezoni hisoblanmoqda. Xalqlar, davlatlar, mintaqalar rivojlanishidagi o'ziga xos farqlar sivilizatsiyalararo tafovutlarni tashkil etadi. Shu bilan birga, *sivilizatsiya* ko'proq turli mamalakatlarining moddiy taraqqiyotdagi umumiylikni, *madaniyat* esa manaviy taraqqiyot sohasidagi o'ziga xoslikni aks ettiradi.

Madaniyatning rivojlanishida fan, texnika va texnologiyadagi sifatiy o'zgarishlar muhim ahamiyatga ega. Insoniyat tarixida *yozuvning paydo bo'lishi, kitob nashr etishning* ixtiro qilinishi eng buyuk texnologik kashfiyotlardan bo'lib, madaniy qadriyatlarni saqlash, ularni ayriboshlash, bir avloddan boshqasiga etkazib berish imkoniyatini yaratgan bo'lsa, *hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlari* (radio, kino, televidenie, axborot kompyuter texnologiyalari, internet va hokazolar) tufayli ulardan foydalanish jarayoni rivojlanib, ommaviy tus oldi. Lekin ilmiy-texnika taraqqiyoti imkoniyatiga mos keladigan umumiy madaniy saviyaning keskin o'sishi hali yuz bermadi. Chunki madaniy saviya shaxsning manaviy madaniyatini shakllanishi bilan bog'liq murakkab jarayon bo'lib, u marifat, talim, tarbiyaga borib taqaladi. Madaniyatning keyingi rivojlanishi esa sivilizatsiya yutuqlaridan gumanistik, yani shaxs va jamiyatning ravnaqi yo'lida, avvalo tinchlik va barqarorlikni taminlash maqsadlarida foydalanishga bog'liq. Jamiyat rivoji – tabiiy-tarixiy jarayondir. Tarix falsafasida jamiyatning chiziqli va chiziqsiz, formasion va

¹ Философия. Учебник. Под ред.С.А.Лебедева.– С.433.

sivilizasion rivojlanish konsepsiyalari mavjud. Masalan, chiziqli rivojlanish g'oyasiga ko'ra, jamiyat malum vaqtga qadar quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga ilgarilanma, progressiv rivojlanib boradi. *Progress* (lot. progressus – ilgarilanma harakat) – obektning tashkillik darajasining oshib borishi bilan bog'liq orqaga qaytmaydigan sifatiy o'zgarishdir. Bunda muayyan sivilizatsiyaning paydo bo'lishi, rivojlanib takomil bosqichiga etishi va malum vaqtdan keyin esa so'nib, intihosiga etishi – regress tarzida tushuniladi. *Regress* (lot. regressus – orqaga yo'naltirilgan harakat) – obektning tashkillik darajasining pasayib borishi bilan bog'liq orqaga qaytmaydigan sifatiy o'zgarishidir. Jamiyatning formasion konsepsiyasi inqilobiy rivojlanish g'oyasiga asoslangan. Lekin tarixda jamiyatning inqilobiy rivojlanish usuli ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'zini oqlamagan. Mashhur tarixchi va faylasuf olimlar Arnold Toynbi, Nikolay Berdyaev, Vladimir Solovevlar ijtimoiy inqilobni jamiyat rivojining tormozi, tadrijiy rivojlanishga nisbatan ancha past, hech qanday ijobiy samara bermaydigan, ko'plab yo'qotishlarga olib keluvchi, sivilizatsiyani tanazzulga yuz tutayotganligining ko'rsatkichi sifatida tavsiflaganlar.

Bugungi kunda falsafada jamiyat rivojini sinergetik metodologiya asosida, o'zini-o'zi tashkil etuvchi, tadrijiy rivojlanuvchi murakkab tizim sifatida tahlil etish ustivorlik qilmoqda. Bunday yondashuvga ko'ra, tashqi muhit yoki boshqa tasirlar natijasida tizimning alohida elementlarida yuz beradigan "nosozliklar"ning oldini olish uchun uni doimo yangilash, modernizatsiyalash yuqori samara beradi. *Modernizasiya* (fran. moderisatio, moderne – yangi, zamonaviy) – jamiyatni zamonaviy talablarga muvofiq takomillashtirish maqsadida xilma-xil o'zgartirishlarni amalga oshirishdan iborat ijtimoiy-tarixiy jarayonni ifodolovchi tushunchadir.

XX asr o'rtalariga kelib, G'arbda insoniyat tarixi rivojlanishini sivilizasion yondashuv asosida tushuntirish shakllandi. Unga ko'ra, har bir jamiyat o'z tarixiy rivoji dovomida uchta: agrar, industrial va postindustrial bosqichlarni bosib o'tadi. So'nggi postindustrial bosqich ayrim mutaxassis olimlar tomonidan axborotlashgan sivilizatsiya deb ham yuritiladi. Jamiyatning eng takomil bosqichini bunday atalishi bejiz emas. Chunki, XXI asrga kelib, ilm-fan, texnika va texnologiyalar tezkor rivojlanib, buning natijasida ilmiy axborot har besh yilda ikki baravar ko'payib, yangilana boshladi. Inson mazkur axborotlarni o'zlashtirmasdan turib o'z hayot faoliyatini samarali tashkil eta olmasligi tufayli jamiyatda sifatli talim va tarbiyaga ehtiyoj oshib, manaviy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan yuqori malakali mutaxassislar sivilizatsiya ravnaqining belgilovchi omiliga aylandi.

Shunday qilib, uchinchi ming yillikka kelib, insoniyat yangi, shu bilan birga, turfa manoli reallik bilan yuzma-yuz kela boshladi. Bu avvalo, fan, texnika, yangi texnologiyalarning jadal rivoji va jamiyatning bir qator sohalari taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lsa, boshqa jihati – hal etilishi murakkab umumbashariy muammolarga oiddir. Bu muammolarning zaminini madaniyatning o'z axloqiy asoslaridan ajralib qolishi, moddiy boyliklarga ortiqcha ruju qo'yilishi, hayotning manosini tor utilitar-pragmatik tarzda

tushunish kabi shaxs manaviyatiga tegishli sabablar tashkil etadi. Shuning uchun ham yangi strategiyalarni tanlash muammosi bilan to'qnash kelgan insoniyat ularning echimini topish maqsadida Sharq falsafasiga murojaat eta boshladi. Negaki, manaviy qadriyatlarning ustuvorligi, shaxs kamolotiga oid masalalar aynan Sharq falsafasi, xususan, Markaziy Osiyolik mutafakkirlar tomonidan mukammal bayon etilgan.

Shunday qilib, jamiyat va tarix falsafasini o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Jamiyat – bu insonlar o'rtasidagi munosabatlarning yaxlit o'z-o'zini tashkil etuvchi tizimi. Jamiyatning asosini insonning muayyan maqsadga muvofiq ravishda atrof muhitni qayta qurishga yo'naltirilgan faoliyati tashkil etadi.

2. Jamiyat doimo rivojlanuvchi tizim bo'lib, ijtimoiy hayotini harakatga solib turuvchi bosh omil insonning ehtiyojlaridir.

3. Jamiyatning barcha: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va manaviy sohalari o'zaro uzviy aloqadorlikda mavjud. Bu aloqadorlik madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarning o'zaro bog'liqligida o'z ifodasini topadi.

4. Jamiyat rivojini o'zini-o'zi tashkil etuvchi, tadrijiy rivojlanuvchi murakkab tizim sifatida tahlil etib, tashqi muhit yoki boshqa tasirlar natijasida uning alohida elementlarida yuz beradigan "nosozliklar"ning oldini olish maqsadida uni doimo yangilash, modernizatsiyalash zarur.

5. Bashariyat tarixi betakror madaniyat va sivilizatsiyalar tarixidir. Lekin, ular uchun umumiy bo'lgan jihat – sivilizatsiya tanazzulning har doim manaviy tanazzuldan boshlanishidir. Demak, manaviyat doimo jamiyatning diqqat markazida turuvchi asosiy masalalardan bo'lishi kerak.

6. XXI asrga kelib, ilm-fan, texnika va texnologiyalar tezkor rivojlanishi, inson mazkur axborotlarni o'zlashtirmasdan turib o'z hayot faoliyatini samarali tashkil eta olmasligi tufayli jamiyatda sifatli talim va tarbiyaga ehtiyoj oshib boradi, manaviy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan yuqori malakali mutaxassislar sivilizatsiya ravnaqining belgilovchi omiliga aylanadi.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Jamiyatning paydo bo'lishi haqida qanday konsepsiyalarni bilasiz?
2. Jamiyatning falsafiy tarifini bering.
3. Jamiyatning iqtisodiy sohasi qanday elementlardan tashkil topgan?
4. Jamiyatning siyosiy tizimini qanday tushunasiz?
5. Davlat qanday funksiyalarni bajaradi?
6. Bizning davlatimiz va hokimiyat strukturalarining asosiy vazifalariga nimalar kiradi?
7. Ijtimoiy hayotning qanday sohalari mavjud?
8. Ijtimoiy struktura nima?
9. Etnik umumimiyat nima?
10. Ijtimoiy stratifikatsiya va mobillik konsepsiyasining mohiyatini qanday tushunasiz?
11. Oilaning ijtimoiy funksiyalari nimalarda namoyon bo'ladi?
12. Madaniyat va sivilizatsiya o'zaro aloqador tushunchalarmi?

13. Millat nima, uning mohiyatini qanday tushunasiz?

14. Biz insonparvarlik, ijtimoiy adolat g'oyalari yoki buzg'unchilik, terrorizm, millatlararo adovat g'oyalariga befarq bo'lishi mumkinmi?

15. Siz, G'arb – doimo kashf etgan, Sharq esa – qabul qilgan, degan g'oyaga qanday qaraysiz? O'z nuqtai nazarinigizni asoslab bering.

10-mavzu: Inson falsafasi (Falsafiy antropologiya)

Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyati. Inson borlig'i tabiiy rivojlanishning butunlay yangi, yuqoriroq bosqichi ham tegishli va uning tabiiy-jismoniy, biologik asosi hisoblanadi. Falsafa tarixida inson individualligining ichki, yashirin holatini aks ettiruvchi «jon» va «ong» tushunchalarining tahliliga alohida etibor qaratilgan.

Jumladan atoqli sofistlardan biri Protagor (mil. av. 490-420 yillar) mil. av. V asrdayoq «inson barcha narsalar mezonidir: u mavjud narsalarning mavjudligini, yo'q narsalarning esa yo'qligini belgilaydi», deb qayd etgan edi. Suqrot (mil. av. 469-399 yillar) ham haqiqat izlab insonga murojaat etadi. Inson o'z joni faoliyatini boshqara oladi, shu bois dunyoni tushunish yo'li o'z-o'zini bilish orqali o'tadi, deb hisoblaydi. Suqrotning mashhur shogirdi Platon birinchi bo'lib jon haqidagi yaxlit talimotni yaratdi. U odamlar jonining qandayligiga qarab ularni har xil tiplarga ajratdi.

Keyingi davrlarda Seneka, R.Dekart, A.Navoiy, A.Jomiy, I.Kant, I.G.Fixte, J.P.Sartr, M.Xaydegger va boshqa mutafakkirlar insonning manaviy negizini birinchi o'ringa qo'yib, uning ongi, manaviy dunyosi va bilish qobiliyatlarini o'rganish ishiga salmoqli hissa qo'shdilar. Biroq XXI asrda deyarli ikki yarim yillik tarixiy taraqqiyot jarayonida ham inson muammosi o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Inson borlig'ida ongning tabiati. Ong inson borlig'ining eng muhim xossasi. Ong muammosini echishga nisbatan yangicha yondashuvlar hozirgi zamon falsafasining irratsionalistik oqimlariga (lot. Irra ongning tabiati.) mansub. Ong muammosi o'ta murakkab muammolardan biri bo'lib, falsafada doim qizg'in bahs va munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Bu bahs va munozaralar hozir ham tugagani yo'q.

Ongning tabiati shunday: u hissiy idrok etiladigan obektiv borliqni tushunish va aks ettirish uchun biz yuqorida foydalangan aksariyat ko'rsatkichlar va tavsiflarga mos kelmaydi. Ongni o'lchash, biron-bir tarzda miqdoriy ifodalash, sezish yoki kuzatish mumkin emas, zero uning massasi ham, energiyasi ham yo'q, shuningdek u moddiy obektlar kabi muayyan shakl-shamoyilga ham ega emas.

Ong shak-shubhasiz mavjud, ammo u mavhum bo'lib, balki bilvosita – odamlar tili va muayyan faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Binobarin, inson borlig'ining bu elementlarini tahlil qilmasdan ongning mohiyatini aniqlash mumkin emas. Mazkur tahlil ongning biologik jihatini ham o'z ichiga oladi, zero uning mavjudligi inson bosh miyasi faoliyati bilan uzviy bog'liq. SHu sababli ongning tabiati nafaqat falsafada, balki fiziologiya, psixologiya, sotsiologiya, kibernetika, informatika va boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlarda ham o'rganiladi.

Ayni vaqtda mazkur muammo o'ta murakkabligi tufayli uning falsafiy talqini ayrim fanlar uchun muhim metodologik rol o'ynaydi. Ularning natijalari esa, o'z navbatida, ongning tabiati xususidagi falsafiy mulohazalar uchun asos bo'ladi. Ongning tabiati masalasining qo'yilishi va unga berilgan tegishli javob, odatda, barcha keyingi falsafiy, chunonchi: ontologik, gnoseologik, ijtimoiy va boshqa mavzulardagi mulohazalarning yo'nalishini belgilaydi.

Atrof muhitda, o'z ichki dunyosida yuz berayotgan o'zgarishlarga odamlar qadim zamonlardayoq etibor berganlar. Bu jon va ruh haqidagi mulohazalar paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu tariqa bashariyat tarixida animizm - odamlar, hayvonlar hayoti, narsalar va hodisalarga jon va ruhlar tasir ko'rsatishiga bo'lgan e'tiqod paydo bo'ldi, shu asnoda shakllangan dunyo haqidagi tasavvurlar keyinchalik u yoki bu tarzda turli dinlar negizini tashkil etdi. Jon haqidagi ilk falsafiy tasavvurlar odatda muayyan birinchi asoslar (havo, olov, atomlar harakati va sh.k.) bilan bog'langan va shaxssiz bo'lgan, yani inson tabiatining betakrorligi, uning individualligi bilan tenglashtirilmagan. Suqrot dan oldingi falsafa to'laligicha shunday xususiyatga ega bo'lib, bu erda ideallik tushunchasini deyarli uchratmaymiz. Masalan, olovni oqil va olijanob, suvni – tuban asos deb hisoblagan Geraklit jon (psixeya) olov yoki suvdan iborat bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradi. Olov ko'proq bo'lgan «quruq» jonni - eng oqil va maqbul deb hisoblaydi. Jon namlangach, o'z kuchini yo'qotadi, ho'llangach esa – halok bo'ladi. Shu sababli jon olovi kuchliroq yonishi uchun faol manaviy va aqliy hayot kechirishga harakat qilish lozim. O'z navbatida ayrim kishilarning jonlari butun dunyoning birinchi sababi hisoblanadigan va uni boshqaradigan dunyoviy aql olovi – «logos» bilan bog'liq.

Suqrot va Platon moddiy va ideal hodisalarni farqlagan. Shuningdek, Platon Evropa falsafiy ananasida ideal asosni qayd etibgina qolmasdan, balki undan moddiy asosni ham keltirib chiqargan birinchi faylasuf hisoblanadi. Ayrim inson ongi esa, Platon fikriga ko'ra, uning joni bilan bevosita bog'lanadi. Bu o'lmas jon u yoki bu tanaga, tana tug'ilgunga qadar o'z «zindoni»ga tushgandek kirib joylashadi va u o'lganidan keyin esa boqiy g'oyalar dunyosida mushohada yuritadi va shu tariqa ularni o'rganib yashaydi. Platon ruhiy hodisalarni tuyg'ular dunyosi (sezish va idrok etish) va intellektga ajratadi. Intellektda u aql va idrokni farqlaydi. Bunda sof g'oyalar bilan ish ko'ruvchi aql fikrlashning formal usullari bilan bog'liq (masalan, matematikada) idrokka qaraganda yuksakroq hodisadir. Shuni alohida takidlash lozimki, keyinchalik falsafada ideal narsalar va hodisalarni tushunishga nisbatan ko'p sonli har xil yondashuvlar paydo bo'ldi, ammo ularning barchasi ideallikni moddiylik va ko'lamlilikka qarshi qo'yadi.

Aristotelning «Jon haqida» risolasini qadimgi yunon faylasuflarining ong haqidagi falsafiy mulohazalarining muayyan yakuni deb hisoblash mumkin. Bu erda jon tananing mohiyati, uning uyushtiruvchi tamoyili sanalsa-da, lekin aql ichki faolligining inikosiga emas, balki kosmos hayotining umumiy qonunlariga bo'ysunadi.

O'rta asrlar Evropa falsafasi «din cho'risi»ga aylanib, ong haqidagi masalaga butunlay o'zgacha nuqtai nazar bilan yondashdi – uni abadiy mavjud

bo'lgan dunyoni, shu jumladan inson va uning jonini yo'qlikdan yaratgan Xudoning yagona dunyoviy asos sifatidagi talqini bilan bog'ladi. Bu talimotga binoan inson aqli ilohiy aqlning bir zarrasi sifatida muayyan darajada o'zini o'zi bilish, o'zini o'zi tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, ongning bu faoliyati Tangrini bilish va u bilan muloqot qilishga qaratilgandir. Ongning mazkur obektiv-idealistik talqini bilan bir qatorda o'rta asrlarda ongni «fikrlovchi materiya»dan keltirib chiqargan materialistik ananada ham uzilish yuz bergani yo'q. Bunday qarashlarga Sharq falsafasi (Ibn Sino, Ibn Rushd) o'z tasirini ko'rsatgan evropalik ayrim faylasuflar Duns Skot, brabanlik Sigerning asarlarida duch kelish mumkin.

Seneka qalb, ruh etukligini, hurligini birinchi o'ringa qo'yadi. "SHunday narsani izoxlash kerakki, - deb yozadi u shogirdi Lutsiliyga, - hech nima unga hukmronlik qilolmasin, hech nima unga g'ov bo'laolmasin. Bu nima deysanmi? U mag'rur, oliyjanob, yuksak ruhdir. Uni kishi vujudidan joy topgan xudodan boshqa narsa deyish mumkinmi?.. Vujud biqlikligidan kechib ko'kka intil va shoir aytganidek, o'z ruhingni Xudoga monandligini namoyon et. Ruhning hurligi uchun tilla ham kerak emas, kumush ham, chunki haqiqiy xudo timsolini yasab bo'lmaydi. Esla xudolar bizga xayrixoh bo'lganlarida ular loydan edilar... Komil ruhni qarzga ham, sotib ham olib bo'lmaydi"¹.

Seneka nazarida ezgulik, poklik, adolat va etuklik izlagan kishi eng avvalo o'z ruhini ilohiy talablarga monand qilishi darkor. Ilohiylik – bir timsol, simvol, unga etish kishi ixtiyoridadir. Kishi qaerda yashamasin, nimalarni izlamasin, kimlarga hamroh bo'lmasin o'zining ruhini poklamaguncha, uni yuksaklikka yo'naltirmaguncha hayotdan zavq, orom, buyuklik topolmaydi. "Yashash joyingni emas, ruhingni o'zgartir, - deb yozadi Seneka, - qancha ko'p kezsang, shuncha ruhing iztirobga botadi. Kema uchun bab-baravar orilgan yuk emas, balki notekis orilgan yuk halokat keltiradi"². Ruh bezovta, xasta ekan kishini hech qanday olamgardlik, tomosha, hazz-huzur qutqara olmaydi. Qayerda va kim bilan emas, qanday qalb, ruh bilan yashash muhim. "ruhim hur bo'lsin desang, biror makonga butun dildan bog'lanma. Men biror burchak uchun tug'ilmaganman, butun mening vatanim, degan e'tiqod bilan yasha"². Bir qarashda faylasuf kosmopolitizm tarafdori bo'lib ko'rinadi, biroq barcha rimliklar kabi u ham o'z vatanining fidoiysi edi. Bu o'rinda Seneka vatansiz yashashni emas, balki ruhiy osudalikni targ'ib etadi.

Faylasuf kishidagi barcha illatlar uning qalbi, ruhidagi nopok tuyg'ular tufaylidir deb biladi. Ba'zi kishilar boshqalarni pok, sofdil, ezgu amalli, xushaxloq ko'rishni istaydi, hatto ulardan ilohiy sifatlarni talab etadi, O'zida yo'q xislatlarni boshqalardan talab etish zo'ravonlik bo'lmasa-da, axloqsizlikdir. O'zi dardmand kishi o'zganing dardiga darmon bo'lolmaydi; qalbi nopok kishining o'zgalardan poklik talab etishi nokaslikdan boshqa narsa emas. Boshqani to'g'rilashdan oldin o'zingni to'g'irla. "O'z aybingni bilish, ruhni

¹ Ўша ерда. –Б. 66.

² Ўша ерда. –Б. 83.

sogʻlom tutish tomon tashlangan birinchi qadamdir”¹. Kim oʻz qalbini sogʻlom koʻrishni istamasa, oʻzidagi illatlardan xolos boʻlmoqchi emas; kim nuqsonlarini eshitishdan qochsa, oʻz nuqsonlarini ezgulik deb biladi; kim poklanishni ixtiyor etmasa, unga hech kim dars berolmaydi. Ruhning poklanishi, sogʻlom boʻlishi uchun nima qilish kerak? Seneka, eng avvalo “yetuk donishmandlik ilmi” falsafa bilan shugʻullanish lozim, deb javob beradi.

“Qadimdan bizgacha yetib kelgan bir odat bor, - deb yozadi Seneka, - maktublar “Agar sen sogʻ-salomat boʻlsang, men ham sogʻ-salomatdirman” deb boshlangan. Biz ham, “Agar sen falsafa bilan shugʻullansang juda ham yaxshi”, deyishimiz zarur. Chunki haqiqiy sogʻ-salomatlik falsafada, usiz ruh hamda tana, ularda qancha kuch va quvvat boʻlmasin, xastadir. Shuning uchun: eng avvalo haqiqiy sogʻ-salomatlik haqida qaygʻur, keyin esa qolganlar haqida”². Kishi bilaklarini toblash uchun qoʻllarini, elkalarini mashq qilib turadi. Ammo tana mashqlari chegaralangan, bel va bilak qanchalik baquvvat boʻlmasin, ular hoʻkizni yiqolmaydi; umuman odamning hayvonga monand kuch yigʻishi oriflik emas.

Odamni ongli mavjudotga aylantirgan uning aqlidir. Aql donishmandlikka intilib odam ruhini buyuk qiladi. Donishmandlik orqaligina kishi baxtiyor sezadi oʻzini; oʻzini baxtiyor sezmagan baxtiyor ham, ozod ham emas. “Mubarro yashashni istasang falsafaning quli boʻl”³.

Oʻz illatlarini bilgan va ularni enggan oʻlimdan qoʻrqmaydi; oʻlim ruhimizni qiynaydigan azoblardan biri emas, u oxirgi azobdir. Faylasuf stoiklar ananasini davom ettirib yozadi: “Bazmu ziyofatlardan oshqozon buziladi, ichkilikbozliklardan tomirlar qotadi va titraydi, shahvatdan qoʻl, oyoq, boʻgʻimlar zaiflashadi. Men qashshoqlashsam, demak, koʻpchilikka qoʻshilaman, badargʻa qilinsam, borgan joyimni makon bilaman, zanjirband qilsalar — tashvish nega? Axir men hozir ham zanjirband emasmanmi? Tabiat meni oʻz tanamga bandi etib qoʻymaganmi? Men oʻlamanmi? Demak, men endi xasta boʻlmayman, zanjirband qilinmayman, oʻlim xavfidan xoliman”⁴. Shunday qilib xulosa qilamiz. Umuman oʻlimni tabiiy holdek kutib olishga davat stoiklar falsafasidagi bosh gʻoyalardan biri hisoblanadi. Unga koʻra, kishi tugʻilganidan oʻlim tomon boradi, goʻdaklik, oʻsmirlik, yoshlik, qarilik yagona haqiqat — oʻlimga eltadi. Umrini xushbaxt oʻtkazmoqchi boʻlgan kishi esa hayot quvonchlariga ham, oʻlim qoʻrquvlariga ham befarq yashaydi, oʻlim mubarro ruhni bezovta qilolmaydi. Donishmand oʻz qismatidan qochmaydi, hayotini oxiri kelganida tark etadi. Hayotdan qochish boshqa, uni tark etish boshqa; birinchisi — ruhning zaifligi, ikkinchi buyuk borliq hukmidir. “Yashash emas, munosib yashash muhim; erta oʻlasanmi yoki keyin — ahamiyati yoʻq, yaxshilik bilan yashadingmi yoki yomonlik bilan mana — nima zarur”⁵. Ikki ming yil oldin bitilgan ushbu nasoyihlar — nasihatlar moziy qaridan emas, manaviy-

¹Эпикур. Этика. –М., 1977. –С. 47.

²Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию. – Кемеровское книж. изд-во., 1986. –С. 87.

³ Ўша ерда. –Б. 39.

⁴ Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию. – Кемеровское книж. изд-во., 1986. –С. 98.

⁵ Ўша ерда. –Б. 100.

axloqiy yetuklik izlayotan zamondoshimiz qalbidan chiqayotgan davatlardek eshitilmaydimi?..

Gilozoizm ta'limoti. Qadimda jon - pnevma, psyu-xe, fantom, mana, kvintessensiya deb nomlangan. Jon (lot. anima) hayvon, inson va hatto o'simlik tanasida yashaydigan va uni uyqu paytida yoki o'limdan so'ng tark etadigan alohida kuch sifatida namoyon bo'lgan. Bundan uning etimologik talqini, yani jonni nafas, nafas olish va nafas chiqarish sifatida tushunish kelib chiqqan. Jon uch tarkibiy qismdan iborat mohiyatga aylangan: hayotbaxsh nafas o'simlik joni deb, psyuxe – ruhiy jon, nus esa – aqlli jon deb atala boshlagan. Jonni tushuntirish o'ta og'ir muammoga aylangan (ayniqsa materialistik fikrlovchi faylasuflar uchun). Bu alohida turdagi teran materiyaga, ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan ichki mohiyatga shubha tug'ilmasligi uchun ular butun tabiatni jonli deb elon qilganlar. Demak *gilozoizm butun tabiatning jonli ekanilgi tan olishdir.*

Platonning «Davlat» asarida jon tarkibiy qismlarining boshqacha ierarxiyasi keltiriladi: oqilona jon, emotsional-qahrli jon, buzuq jon. Ular tegishli ravishda bosh, ko'krak va qorin bo'shlig'ida joylashgan. Aristotelning «Jon haqida» deb nomlangan risolasida jon va tana bir-biridan ajralmas mohiyatlar sifatida tavsiflanadi, jon haqidagi talimot esa hayot va uning shakllari haqidagi umumiy talim sifatida tushuniladi. O'simliklar joni, hayvonlar joni va aqlli mavjudot – inson jonini farqlar ekan, Aristotel rivojlanish g'oyasini ruhiyatga tatbiqan bilvosita tariflaydi. Uning fikricha, jonning yuqorida zikr etilgan uch tarkibiy qismi insonda yaxlit bir butunga birlashadi va turli funksiyalar: ovqatlanish, his qilish va mulohaza yuritishda namoyon bo'ladi. Jon unsurlarining barchasi tana unsurlari bilan uzviy bog'lanadi, ammo ular eng avvalo kosmik harakatlarga bog'liq bo'ladi. Antik davrda jon alohida hayotbaxsh kuch, ichki manaviy asos sifatida tushunilgan bo'lsa-da, uning faqat o'z faolligi sifatida tushuntirilgan.

O'rta asrlar falsafasida jon – dunyoviy va ilohiy faoliyat o'rtasida bog'lovchi bo'g'in, degan umumiy tasavvur shakllanadi. Foma Akvinskiy (1226–1274) jon insonni «aktuallashtiradi», uning asl mohiyatini belgilaydi, degan fikrni ilgari suradi. *Jon imkoniyatlarini Foma potensiyalar deb ataydi.* Ular besh xil bo'ladi: o'sish, hissiy idrok etish, o'z xohish-irodasini ifodalash, makonda harakatlanish, aql yordamida dunyoni tushunish. Ayrim potensiyalar tana bilan bog'liq bo'lsa, bazilari, masalan, o'z xohish-irodasini ifodalash va aql yordamida dunyoni tushunish ko'proq oliy asosga bo'ysunadi. Ammo tana zarur, chunki u jonning barcha potensiyalarini birlashtirishni taminlaydi.

Cherkov otalari uchun jon faqat e'tiqodlar tizimiga mos keladigan yoki mos kelmaydigan bir mohiyatni o'zida ifodalaydi. Jonning normal faoliyatini taminlash ruhoniyning vazifasi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan jon shaxsiy hayot omili sifatida emas, balki yo'lga solish lozim bo'lgan jamoa-umumiy mohiyat sifatida talqin qilinadi. Jonning moddiyligi g'oyasi cherkov mulozimlari tomonidan taqiqlanadi. Aql va jon Xudo atributlari sifatida sharhlanadi. Faqat jonning panoh topishi haqida qayg'urish lozimligi takidlanadi, zero jon o'lmas, inson tanasi esa o'tkinchidir.

Yangi davr Yevropa falsafasida jon tushunchasi shaxsning teran, ichki dunyosi bilan ayniylashtirilgan. Xususiylash tashabbus va tadbirkorlikning rivojlanishi insonning manaviy intilishlari qadriyat sifatida anglab etilishiga turtki bergan. Shunga qaramay jonning jismoniy kelib chiqishi haqidagi konsepsiya unutilmaydi. Fransuz faylasufi Jyulen Lametri (1709–1751) hatto jon qaysi organdan o‘rin olishini ham ko‘rsatadi. «Biz tubanlashuvimiz uchun barcha kishilarning joni yashaydigan miyamizda zarracha o‘zgarish yuz berishining o‘zi kifoyadir». «...Bizning jonimiz ehtiyojlarimizga bevosita bog‘liq bo‘ladi, ularni misli ko‘rilmagan tezlikda qondiradi va bu ehtiyojlarga hech narsa qarshi bora olmasligi haqida ogohlantiradi»¹.

Jonda butun dunyo o‘zining to‘liq tajassumini topadi. U serqirradir. Fransuz faylasufi va matematiki Blez Paskal (1623–1662) jon ruhiy parvozlarining Cheksiz darajada rang-barangligi, uning nozikligi, betakrorligi va beqarorligidan taajjublanib, inson jonining mohiyatini formula bilan ifodalash mumkin emas, u haqda faqat hayotni o‘rganish va inson xulq-atvorini kuzatish orqali hukm chiqarish mumkin, degan xulosaga keladi. Jonning mazkur xususiyatlari teran manaviy asoslarni ichki darajadan sirtga chiqaradi. Jon individuallikning asosi sifatida amal qiladi.

Shunday qilib, falsafa tarixida mavjud jon haqidagi tasavvurlar o‘z-o‘zicha to‘g‘ri, biroq to‘liq emas. Mazkur noyob fenomenni tushuntirish uchun energetik, dinamik va temporal mezonlar zarur. Adabiyot va shariyatda, kundalik muomalada jonning bezovtaligi, uning mayllari va harakatlari haqida ko‘p gapiriladi. Jon azaldan muayyan faol kuch, harakat manbai, energiya toki va harakatlantiruvchi asos sifatida tushuniladi. Tana dam jonni ifodalash maydoni sifatida, dam jon «go‘ri» sifatida qaraladi. Psixanalitik K.Yung jon ham, uning ishi ham ko‘pchilik uchun ko‘rinmas ekanligiga etiborni qaratar ekan, jon uchun muhim omillar ondan tashqarida bo‘lsa kerak, deb taxmin qiladi. «Faqat tunda ochiladigan gullar» haqida gapirar ekan, Yung, “jon, barcha manaviy asoslar yaratiladigan va shakllanadigan vaqt oralig‘ini belgilaydi”² deb takidlaydi.

Falsafiy oqimlar, maktablar va yo‘nalishlarning deyarli barchasi jonni anglab etish, oqilona tahlil qilish mumkin bo‘lmagan, teran hodisa sifatida tavsiflaydi. Ayni paytda jonga ishora qiluvchi, jonning bokiraligi, uning ichki kuchlari haqida bahs etuvchi mavzular doirasi behad keng.

Ekzistensializm asoschisi daniyalik faylasuf S.Kerkegor (1813–1855) o‘z izlanishlari natijasida jonni tanlash mumkin va bu har kimning o‘z xohish-istagiga bog‘liq, degan muhim xulosaga keladi. Individual ruhiy olam, intim ichki dunyoning mavjudligi inson hayotini mushkullashtiradi va ong fenomenini anglab etish muammosini yanada og‘irlashtiradi. Ammo o‘z o‘zligini saqlab qolish huquqi Erda yashaydigan har bir insonning uzviy huquqi hisoblanadi.

Ong haqidagi tasavvurlarning rivojlanishi. Yangi davrda ong haqidagi tasavvurlar ancha kengaydi. R.Dekart (1596-1650) ongni tafakkur bilan

¹ Каранг: Ламетри. Сочинения. – М., 1983. – 237–238-б.

² Каранг: Юнг К. Архетип и символ. – М., 1991. – 210-б.

tenglashtirib, uni umumiyroq tusdagi «ruhiyat» tushunchasidan ajratdi va ongni mustaqil, erkin fikrlovchi substansiya deb hisoblab, yonma-yon joylashgan boshqa – ko‘lamli, fikrlamaydigan, moddiy substansiyaga qarshi qo‘ydi. Dualizm deb nomlangan mazkur falsafiy yondashuv keyinchalik ongning tabiatini tushunishga nisbatan ikki qarama-qarshi yondashuv yuzaga kelishiga zamin hozirladi. Shulardan biri ruhiyni jismoniyga (Gobs); manaviyni – moddiyga bog‘lash bilan tavsiflanadi. Ikkinchi yondashuv subektiv (Berkli, Yum, Fixte, Max va boshqalar) va obektiv (Platon, Foma Akvinskiy, Gegel) idealizm bilan bog‘liq bo‘lib, moddiy va jismoniy narsalar va hodisalarni ikkilamchi, ideal, manaviy, ruhiy narsalar va hodisalar mahsuli deb tushunishi bilan ajralib turadi.

Ikkala yondashuv ham nemis klassik falsafasida faol rivojlantirildi. Masalan, Gegel individual ongga butun rivojlanish negizi sanalgan mutlaq g‘oyaning pirovard shakllaridan biri sifatida yondashdi. Bu erda ong tarixan belgilangan faol asos sifatida tushuniladi. Mazkur asosda uning tuzilishi darajalari, xususan, hissiy, mantiqiy, individual va ijtimoiy darajalar farqlanadi.

Byuxner, Foxt, Moleshott kabi faylasuflar ongga «vulgar materializm» nuqtai nazaridan yondashadi. Bu yondashuvga ko‘ra ong sof moddiy jarayon sifatida talqin qilinadi, uning mazmuni esa inson eydigan oziq-ovqat mahsulotlarining kimyoviy tarkibi bilan bog‘lanar edi. Ular jigardan safro ajralganidek, aqldan fikr ajraladi, deb hisoblagan.

Tabiatshunoslikning rivojlanishi, ayniqsa neyrofiziologiya, biologiya, eksperimental psixologiya sohasida qo‘lga kiritilgan yutuqlar so‘nggi yillarda bizning ong tabiati haqidagi tasavvurlarimizni sezilarli darajada kengaytirdi. SHunga qaramay, suniy intellekt yaratish borasidagi ishlar, «fikrlovchi mashinalar»ning paydo bo‘lishi va «axborot portlashi» va kompyuter inqilobining boshqa natijalari, xususan shaxmat o‘yinida hatto jahon chemionlarini ham yutishga qodir superkompyuterlarning yaratilishi inson ongining mohiyati va imkoniyatlari haqidagi masala yangidan qo‘yilishiga sabab bo‘ldi. Shunday qilib, avvalgi savollarga javob olish barobarida yangi muammolar ham paydo bo‘ldi. Biroq ular ong muammosini echishga nisbatan har xil, bazan bir-birini istisno etuvchi nuqtai nazarlar va falsafiy yondashuvlar sonini aslo kamaytirgani yo‘q.

Ongsizlik. Ong insonning ichki dunyosi sifatida o‘z strukturasi ega. Uni o‘rganishdan oldin quyidagi holatga etiborni qaratish lozim. Bazan «ong» tushunchasi «inson ruhiyati» tushunchasi bilan ayniylashtiriladi. Bu noto‘g‘ri.

Ruhiyat – ongga qaraganda murakkabroq tuzilma bo‘lib, u aks ettirishning ikki sohasi – ong va ongsizlikni o‘z ichiga oladi.

Olimlar insonda onglilik va ongsizlikning o‘zaro nisbati to‘g‘risida so‘z yuritir ekanlar, bazan ularni okeandagi muztoqqa o‘xshatadilar. Bu muztog‘ning suv ustidagi ko‘zga ko‘rinadigan qismi ongga qiyoslanadi, suv ostidagi ko‘rinmaydigan qismi esa ongsizlikka o‘xshatiladiki, uning miqyosi, shakli, tuzilishi va mazmuni haqida biz bilvosita belgilarga ko‘ra faqat taxmin qilishimiz mumkin. *Ongsizlik sohasi – bu aqldan tashqaridagi ruhiy hodisalar, holatlar va harakatlar majmui,* deb hisoblash odat tusini olgan. Bu sohaga, eng

avvalo, *instinktlar* – inson xulq-atvorining uzoq tadrijiy rivojlanish jarayonida hosil bo‘ladigan va har bir mavjudotning hayot funksiyalarini, umuman uning mavjudligini taminlashga qaratilgan tug‘ma harakatlari majmui kiritiladi. Ongsizlikni (ong osti) tushunish yanada ko‘proq qiyinchilik tug‘diradi. Uning mavjudligi avstriyalik mashhur psixiatr Z.Freyd (1856-1939) tomonidan XX asr boshida aniqlagan.

Har xil tushlar, gallyusinatsiyalar, xayoldan ketmaydigan g‘oyalar, intuitsiya va shu kabilar ongsizlikning namoyon bo‘lish shakllariga misol bo‘lishi mumkin. Ular odamlar ruhiyati va xulq-atvoriga kuchli tasir ko‘rsatadi, lekin ayni vaqtda bu jarayonlarni boshqarish nuqtai nazaridan ularga bo‘ysunmaydi. Shu sababli *ongsizlik ongning muayyan lahzada ong bilan boshqarishga qodir bo‘lmagan parchasi, deyish mumkin*¹.

Ongsizlik strukturasiga ong sohasida vujudga kelishi va vaqt o‘tishi bilan ongsizlik sohasiga kirishi mumkin bo‘lgan intuitsiya va avtomatizmlarni ham kiradi. *Intuitsiya* – bu olish yo‘llari va shartlarini anglamasdan, bevosita hissiy kuzatish yoki mushohada yuritish yo‘li bilan olinadigan bilim. *Avtomatizmlar* – bu avval ong nazorati ostida paydo bo‘lib, uzoq mashq qilish va ko‘p karra takrorlash natijasida ongsiz harakatlar xususiyatini kasb etuvchi insonning murakkab harakatlari. Tush, gipnoz holati, somnambulizm hodisalari, hushsizlik holatlari ham ongsiz harakatlar hisoblanadi.

Ruhiy faoliyatga ongsiz harakatlarning qo‘shilishi natijasida onga tushuvchi yuk kamayadi, bu esa, o‘z navbatida, insonning ijodiy imkoniyatlari maydonini kengaytiradi. Hozirgi zamon fani *ong osti sohasi* tushunchasi bilan ham ish ko‘radi. Bu ongsizlik sohasining alohida qatlami yoki darajasidir. Unga faoliyat amallarining ong darajasidan avtomatizm darajasiga o‘tishi bilan bog‘liq ruhiy hodisalar kiritiladi.

Ongsizlik va ong inson yagona ruhiy borlig‘ining nisbatan mustaqil bo‘lgan ikki tomoni hisoblanadi; ularning o‘rtasida tez-tez ziddiyatlar, bazan konfliktlar yuzaga keladi, lekin ular bir-biri bilan bog‘langan, bir-biri bilan o‘zaro aloqa qiladi va uyg‘un birlikka erishishga qodir. Ongsizlik sohasida inson hayot faoliyatini, ayniqsa subektning ijodiy faoliyatini oqilonalashtirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Bu hol irratsionalistik falsafiy talimotlarning shakllanishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularda ongsizlikning turli shakllari: instinktlar, intuitsiya va shu kabilar inson xulq-atvorining salmoqli yoki hatto hal qiluvchi kuchi hisoblanadi.

Irratsionalizmning taniqli namoyandalari orasida *Artur SHopengauer* (Germaniya), *Syoren Kerkegor* (Daniya), *Fridrix Nitsshe* (Germaniya), *Eduard Gartman* (Germaniya), *Anri Bergson* (Fransiya), *Zigmund Freyd* (Avstriya), *Martin Xaydegger* (Germaniya) kabilar ongs izlik muammosini tahlil qilganlar. Xususan, Zigmund Freyd yaratgan inson xulq-atvori modelining zamirida inson ruhiyatida jinsiy mayllarning hukmronligi haqidagi tasavvur yotadi. Mazkur mayllar ong bilan to‘qnashadi va natijada uni o‘ziga bo‘ysundiradi. Ammo

¹ Каранг: Шрейдер Ю.А. Загадочная притягательность философии (субъективные заметки) // Вопросы философии. 1996. №7. –С.168.

falsafiy maktablarning aksariyati o'zgacha nuqtai nazarni ilgari suradi. Ular inson ruhiyatida etakchi asos ong bo'lib, u ongsizlik sohasini «oziqlantirish» va uni ko'p jihatdan shakllantirish orqali umuman olganda uni boshqarishga, shuningdek inson xulq-atvorining umumiy strategiyasini belgilashga qodir, deb hisoblaydi.

Inson miyasining obektiv borliqni ideal obrazlarda aks ettirish va bu obrazlardan fikrlash jarayonida foydalanish qobiliyati. Uni bevosita kuzatish mumkin emas. Ong faqat inson miyasi ishining natijasi, uning xossasi sifatida, shuningdek ong namoyon bo'lishining fikrlar, g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar va shu kabilar tarzida ifodalangan turli shakllari orqali tadqiq etilishi mumkin.

Individual ong borlig'ini odatdagi makon va vaqt koordinatalarida tavsiflash mumkin emas. U nafaqat doim «shu erda va hozir» mavjud bo'ladi, balki go'yoki makondan tashqarida yotadi, chunki biron-bir hajm yoki miqdoriy o'lchanadigan chiziqli ko'rsatkichlar bilan ifodalanishi mumkin emas. Vaqtda u (dalil sifatida, hodisa sifatida), har qanday narsaning borlig'i kabi, faqat hozirgi zamonda mavjud bo'ladi, zero u o'tmishda yo'q bo'lgan, kelajakda esa hali mavjud emas. Biroq, moddiy narsalar borlig'idan farqli o'laroq, ong bir qancha o'ziga xos xususiyatlar, chunonchi: vaqt shkalasi bo'ylab o'tmishga ham, kelajakka ham bir lahzada ko'chish, ilgari mavjud bo'lgan narsalar, yuz bergan voqealarni xayolda aks ettirish, paydo bo'lishi, yuz berishi mumkin bo'lgan narsalar va voqealarni tasavvurda gavdalanitirish qobiliyatiga egadir. Ammo o'tmish yoki kelajakning ideal obrazlari hisoblangan ongni uning haqiqiy borlig'ida o'z ekranida tasvirlarni almashtiruvchi aylanuvchan kaleydoskop bilangina taqqoslash mumkin.

Shaxs – insonning uni qurshagan boshqa odamlar tomonidan qanday idrok etilishi, tavsiflanishi va baholanishini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa. Shaxs faqat jamiyatda, o'ziga o'xshash odamlar bilan muloqot qilish, o'tgan avlodlar to'plagan tajriba va bilimlarni, o'ziga qadar yaratilgan qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish orqali shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham shaxs bo'lish – ijtimoiy «qiyofa»ga ega bo'lish demakdir. Bularning barchasi ijtimoiy borliqning turli holatlari va jarayonlarini tavsiflaydi. Ularni to'la yoritish ijtimoiy falsafa muammolarining butun majmuini tahlil qilishni taqozo etadi.

Ijtimoiy ong borlig'i borliqning boshqa barcha shakllaridan butunlay farq qiladi. Yaxlit holda olingan ijtimoiy «organizm» hayvonlar podasidan butunlay farq qiladi. Jamiyatning bu o'ziga xos, betakror xususiyati falsafada «ijtimoiy ong», «jamo'a aqli», «obektivlashgan manaviyat» va hokazolar deb ataladi. U har xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bu fikrni isbotlash uchun muloqot, kommunikatsiya, odamlarni tarbiyalash va ularning ijtimoiylashuvi vositasi sanalgan tilni ko'rib chiqamiz. Tilning ayrim kishilar ongi, g'oyalari, fikrlari bilan uzviy bog'liqligi aniq, ammo hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan til ijtimoiy tabiatga ega ekanligi ham shubhasiz. Xuddi shuningdek til - inson nutqi odamlar jamiyatida paydo bo'lgani va faqat shu erda mavjud bo'lishi mumkin. Uning tashqi og'zaki, ovoz ko'rinishi, mazmuni, teranligi, kengligi, boyligi ko'plab avlodlarning ko'p asrlik o'zaro aloqasi va o'zaro kamol topishi

mahsulidir. Bunda ayrim inson u yoki bu tilni faqat muloqot jarayonida o'zlashtiradi. Ayni holda umuman til haqida so'z yuritilmoqdaki, u tabiiy ham, suniy ham bo'lishi mumkin.

Individual manaviy borliqdan farqli o'laroq, ijtimoiy manaviy borliq haqida uning fan, sanat, din, axloq va umuman madaniyat tarzidagi ko'rinishlariga qarab hukm chiqarishimiz mumkin. Xususan, u yoki bu ilmiy g'oyalarning paydo bo'lishi doim muayyan olimlar bilan bog'liq, ammo fan ijtimoiy hodisa sifatida muayyan shaxslar bilan bog'lanmaydi, zero u ayrim olimlar ilgari surgan nazariy qoidalar majmuidan yuqoriroq darajada turadi. Bosma, audiovizual va boshqa axborot manbalari, tegishli asbob-uskunalar va shu kabilarsiz fanni tasavvur qilish mumkin emas. U yaxlit hodisa sifatida mustaqil borliqqa ega. Bugungi kunda, kompyuter texnologiyalari inqilobi davrida fan jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylandi.

Sa'nat sohasi haqida ham shunday deyish mumkin. Qo'shiqlar, raqslar va musiqa o'z muayyan ijrochilariga ega bo'lgani holda, o'zining odatlar, rasm-rusumlar va ideallar ko'rinishidagi nisbatan mustaqil hayoti bilan yashaydi va shu tariqa ijtimoiy makon va vaqtda harakatlanib saqlanishi, takomillashishi va ko'payishi mumkin.

Ijtimoiy ongning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u, individual ongdan farqli o'laroq, o'z «tanasi»ni «tark eta» olmaydi, xuddi shuningdek u o'z «tanasi»dan, yani jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lishi ham mumkin emas. SHu sababli ijtimoiy ong asrlar mobaynida abadiy mavjud bo'lgan, yo'q qilib bo'lmaydigan narsa sifatida qaralgan, uning borlig'i esa butun insoniyat borlig'i yo'q bo'lishi bilan barham topishi mumkin, deb hisoblangan.

Ammo XX asrning o'rtalarida odamlar o'z-o'zini qirg'in qilish vositasi – yadro qurolini yaratdilar va shu paytdan etiboran insoniyat o'zining «umrboqiyli»ni yo'qotdi va endilikda u, yashab qolishga harakat qiluvchi ayrim jonli organizm kabi, ijtimoiy hayotni o'z-o'zini qirg'in qilishdan asrab, o'z ijtimoiy borlig'ini saqlash haqida qayg'urishi lozim..

Ong falsafiy muammo sifatida. Ratsionalizmdan farqli o'laroq irratsionalizm (irrationalis – nooqilona, ongsiz) borliqni oqilona anglash imkoniyatini cheklaydi, bazan esa butunlay inkor etadi. Xususan, neofreydizmdan atoqli namoyandalaridan biri K.G.Yung (1875-1961) ongni ilmiy vositalar bilan bilish mumkin emas, deb hisoblagan va unga tarif berishga urinishlardan butunlay voz kechib, uni rasmlar va metaforalar yordamida tavsiflash bilangina kifoyalanishni taklif qilgan. Ongni tushunish irratsionalizm ekzistensializm va neopozitivizm kabi falsafiy oqimlarga ham xosdir.

Irratsionalizmga zid o'laroq, ongni tushunishga nisbatan falsafiy yondashuv ongning paydo bo'lishini materiyaning o'zi bilan tushuntirishga intilish, ayni vaqtda uning tabiat va vaqtdan tashqarida hamda nomoddiy kelib chiqishini inkor etish bilan tavsiflanadi. Bunday qarashlarni asoslash uchun ilmiy va amaliy yutuqlardan doim keng foydalanilgan. Mazkur yo'nalish turli davrlarda sezuvchi, fikrlovchi materiyaning farqi va o'ziga xos xususiyatlari nimada?, degan mushkul savollarga javob izlagan.

Mazkur muammoni to'la va uzil-kesil tushunganlikni davo qilmasdan, shuni qayd etish mumkinki, hozirgi zamon fani *o'zini bevosita yoki bilvosita namoyon etuvchi ong inson miyasining ish jarayoni hisoblanadi, uning funksiyasi sifatida amal qiladi va undan ayri holda namoyon bo'lmaydi*, deb etirof etadi.

Hozirgi zamon fani inson miyasida yuz milliarddan ortiq asab hujayralari uzluksiz ishlashini, ularning har biri o'z navbatida boshqa o'n ming hujayra bilan axborot va signallar almashishini aniqlagan. Inson miyasi, garchi uning massasi tana massasining atigi ikki-uch foizini tashkil etsa-da, organizm ovqatdan oladigan butun energiyaning yigirma foiziga yaqinrog'ini istemol qiladi.

Mazkur o'ta murakkab biologik «kompyuter» ishini tadqiq etish mumkin bo'lib, bu bilan maxsus fanlar shug'ullanadi, ammo falsafa bunday tadqiqotlarni etiborga olib, o'z oldiga birinchi navbatda ongning tabiati qanday, degan savolga uning vujudga kelishi va genezisini o'rganish yo'li bilan javob berish vazifasini qo'yadi. Bunda falsafa inson miyasining funksiyasi sanalgan ongni o'rganish bilangina cheklanmaydi, balki masalani kengroq qo'yadi: ongning boshqa shakllari, xususan o'zga moddiy tuzilmalardan paydo bo'lgan ong shakllari mavjud bo'lishi mumkinmi?, degan savolga javob izlaydi. Shuningdek, falsafa ongning materiyadan oldin paydo bo'lgan yoki u bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan mohiyat hisoblanishini nazarda tutadigan talimotlarni ham istisno etmaydi.

Shunga qaramay bugungi kun nuqtai nazaridan inson aqli tushunishga qodir bo'lgan borliqqa tayanadigan falsafiy g'oyalar ishonchliroq xususiyat kasb etadi. Shu manoda ong haqida hozircha faqat inson miyasi faoliyati munosabati bilan aniq so'z yuritish mumkin.

Yangi tabiiy-ilmiy malumotlar olinishi ongning tabiatini tushunishga nisbatan materialistik yondashuvlar mavqeini kuchaytirmoqda. Ammo, kezi kelganda shuni takidlab o'tish lozimki, bu o'ta murakkab masala xususida falsafaning materialistik yo'nalishi vakillari o'rtasida ham yagona fikr mavjud emas. Masalan, XX asrning 50-yillari oxirida AQSH va Avstraliyada ilmiy materializm vujudga keldi. U «vulgar materializm» ananasini davom ettirib, mohiyat etibori bilan manaviy hodisalarni miyaning fizik holatlari bilan tenglashtirdi (R.Rorti, G.Feygl, D.Armstron va boshqalar). 70-yillarda AQSH va Kanadada yana bir falsafiy yo'nalish – «emerjentistik materializm» shakllandi (ingl. emerge – yuzaga chiqish, paydo bo'lish, yuzaga kelish). Uning vakillari – M.Bunge, J.Margolis va boshqalar individul ruhiyat va ongning evolyusion kelib chiqishi g'oyasini himoya qilib, ruhiy hodisalarni jismoniy hodisalarga bog'lashga qarshi chiqdilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ongning ilmiy konsepsiyasi hozircha eng mukammal va hozirgi zamon tabiatshunosligi talablariga ko'proq darajada javob beradigan falsafiy konsepsiya bo'lib qolmoqda. Ayni shu sababli unga quyida mufassalroq to'xtalamiz.

Ongning paydo bo'lishini faqat notirik materiyadan tabiiy yo'l bilan vujudga kelgan tirik materiyaning tadrijiy rivojlanishi mahsuli sifatida

tushuntirishga harakat qilinishi va ong tabiatining talqiniga «inikos» tushunchasini kiritilishi ongning falsafiy konsepsiyasidir. Ong materiyaning umumiy xossasi, inikosning oliy tipi deb tavsiflanadi va ongning genezisiga tabiiy-tarixiy nuqtai nazardan yondashilib, uning paydo bo'lishi mehnat va til bilan bog'lanadi.

Til va ong. *Ong nafaqat insonning mehnat faoliyati, balki odamlar o'zaro aloqasi va muloqotining universal vositasi – til bilan ham uzviy bog'liqdir.* Aniq, tushunarli nutqning paydo bo'lishi, nafaqat ijtimoiy munosabatlar, balki insonning o'zi, uning ongi rivojlanishining butunlay yangi va qudratli vositasiga aylandi, chunki biologik omil (irsiyat)dan tashqari odamlarda til yordamida yanada qudratliroq omil – tajriba va muhim axborot berishning ijtimoiy usuli paydo bo'ldi. Bu turli avlodlar va tarixiy davrlarning bilimlari, ananalari, madaniyatlarining vorisiyligini taminladi, so'nggi zikr etilgan hol esa, o'z navbatida, tilning yanada rivojlanishi va takomillashuviga turtki berdi va zamin hozirladi.

Shunday qilib, mehnat, ong va til bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'landiki, ulardan har birining kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini bir-biridan alohida tasavvur qilish mumkin emas. Bunda til insonning fikrlash faoliyati amalga oshuvchi muhim shakl hisoblanadi, mehnat esa, o'z navbatida, tilni rivojlantiradi va boyitadi.

Xullas, individning ongi ijtimoiy belgilangandir, yani u faqat jamiyatda shakllanadi va undan tashqarida paydo bo'lishi mumkin emas. U nafaqat kelib chiqishiga ko'ra, balki borliq usuli jihatidan ham ijtimoiy hodisa hisoblanadi, chunki odamlarning xulq-atvori, harakatlarida namoyon bo'ladi, ularning faoliyat yo'nalishini belgilaydi.

Ongning strukturasi va funksiyalari. Ong strukturasi birinchi elementi – *bilim*. Bu ongning bosh tarkibiy elementi, uning o'zagi, mavjudlik vositasi. Bilim – bu insonning voqelik haqidagi tushunchasi. Inson ongida bilim anglab etilgan hissiy va mavxum mantiqiy obrazlar sifatida aks etadi. Bilimlar yordamida inson o'zini qurshagan dunyoni va bilishning predmetini to'laligicha qamrab olishi va anglab etishi mumkin.

Ong strukturasi ikkinchi muhim elementi *emotsiyalardir*. Inson o'zini qurshagan dunyoni sovuqqonlik va befarqlik bilan emas, balki qoniqish, nafrat yoki hamdardlik hissi bilan anglab etadi. U o'z ongida aks etgan hamma narsani his qiladi. Emotsiyalar borliqning real hodisalarini individ anglab etishini yo rag'batlantiradi, yo bunga to'sqinlik qiladi. Ko'zni quvontiradigan narsalar xotiraga osonroq o'rtnashadi. Ammo bazan dunyoning «ko'zni quvontiradigan» manzarasi o'ziga mahliyo qilishi, illyuziyalar tug'ilishiga sabab bo'lishi ham mumkin. Ongning uchinchi tarkibiy elementi *iroda* hisoblanadi. Iroda inson o'z faoliyatini ongli ravishda, izchillik bilan boshqarishini o'zida ifodalaydi. Bu insonning o'z faoliyatida yuzaga keladigan, subektiv va obektiv qiyinchiliklar va to'siqlardan ongli ravishda oshib o'tishni talab etadigan vazifalarni hal qilishga o'z ruhiy va jismoniy kuchlarini safarbar etish va yo'naltirish qobiliyatidir. Inson mehnat qurollarini yaratishi – bu irodani shakllantirishning birinchi va eng muhim maktabidir. Iroda va maqsad bir-birini to'ldiradi. Irodasiz maqsadga

erishish mumkin emas; maqsadga muvofiq faoliyatsiz iroda ham bo'lmaydi. Iroda – bu ongli intilish va harakatga mayl uyg'otishdir. Ammo insonga ongsiz mayllar ham xos. Bazan inson qaergadir intiladi, lekin qaerga va nima uchun intilayotganini uning o'zi ham bilmaydi. Bunday ong osti harakati insonga hayvonlardan o'tgan.

Ong strukturasining yana bir elementi – bu *tafakkur*dir. Tafakkur – individ bilish faoliyatining voqelikni umumiy va bilvosita aks ettirish bilan tavsiflanuvchi jarayoni. Ong strukturasiga *etibor* va *xotira* ham kiradi. *Etibor* – bu inson ruhiy faoliyatining muayyan obektlarga qarab mo'ljall olishda namoyon bo'luvchi shakli.

Xotira – bu individ miyasida uning o'tmishdagi tajribasini mustahkamlash, saqlash va gavdalandirishdan iborat bo'lgan ruhiy jarayon. Xotiraning asosiy elementlari eslab qolish, saqlash, gavdalandirish va unutish hisoblanadi. Eslab qolishning fiziologik asosini bosh miya po'stlog'ida vaqtinchalik nerv aloqalarining hosil bo'lishi va qayd etilishi tashkil qiladi. Nerv aloqalarining keyinchalik jonlanishi eslab qolingani materialni gavdalandirish imkoniyatini beradi, bu aloqalarning susayishi esa xotiradagi materialning unutilishiga olib keladi.

Insonning subektiv borlig'ida muhim kichik struktura – *o'zlikni anglash* ham bor. Bu insonning o'zini shaxs sifatida anglab etish, o'zining mustaqil qarorlar qabul qilish va shu asosda odamlar va tabiat bilan ongli munosabatlarga kirishish, qabul qilingan qarorlar va harakatlar uchun javobgar bo'lish qobiliyatini tushunish jarayonidir. Boshqacha qilib aytganda, o'zlikni anglash – bu o'z-o'ziga, o'zining manaviy qiyofasiga, o'z bilimlari, fikrlari, qiziqishlari, ideallari, xulq-atvor mo'ljallari, harakatlari va shu kabilarga yaxlit baho berishdir. O'zlikni anglash yordamida inson o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini ro'yobga chiqaradi, o'z-o'ziga his qilishga qodir bo'lgan fikrlovchi mavjudot sifatida baho berishni amalga oshiradi. Bu holda subekt o'z-o'zini va o'zining ongini bilish obektiga aylantiradi. SHu tariqa inson o'z-o'ziga baho beradigan, shusiz hayotda o'z o'rnini belgilash va topishga qodir bo'lmagan mavjudot sifatida namoyon bo'ladi.

O'zlikni anglash – insonning o'zini o'zi tinimsiz kamol toptirishining muhim shartidir. O'zlikni anglash strukturasida *o'z-o'zini his qilish*, *o'z-o'zini bilish*, *o'z-o'ziga baho berish*, *o'z-o'zini boshqarish* kabi elementlarni ham ajratish mumkin. Umuman olganda o'zlikni anglash refleksiya bilan uzviy bog'liq. Falsafiy adabiyotlarda refleksiya tafakkurning unga o'z faoliyat shakllarini (tafakkur kategoriyalarini) tahlil qilish va anglab etishga ko'maklashuvchi tamoyil sifatida tavsiflanadi. Ayni shu sababli refleksiyaga inson manaviy dunyosining ichki tuzilishi va xususiyatlarini namoyon etuvchi o'zlikni anglash faoliyati sifatida yondashish, bizningcha, o'rinli bo'ladi.

Ong tarkibiy elementlari bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadi va ongga inson hayoti uchun o'ta muhim bo'lgan bir qancha funksiyalarni taminlaydi.

Ongning birinchi funksiyasi bilish yoki aks ettirish, yani insonni qurshagan voqelik haqida va uning o'zi haqida bilimlar olishdir. Bilish faoliyati sifatida anglash jarayoni hissiy, obrazli bilishdan boshlanadi va mavxum fikrlash sari

yuksaladi. Hissiy (empirik) bilish bosqichida rang-barang ashyoviy material to'planadi va keyinchalik u mavxum fikrlash yo'li bilan umumlashtiriladi. *Ongning bilish funksiyasi jamg'arish funksiyasini* belgilaydi. Bu funktsiyaning mohiyati shu bilan belgilanadiki, bevosita, shaxsiy tajribadan olingan bilimlarga emas, balki zamondoshlar yoki o'tmishdoshlardan olingan bilimlar ham inson xotirasida jamlanadi. Bu bilimlar zaruriyatga qarab aktuallashtiriladi, tiklanadi va ongning boshqa funktsiyalarini amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Inson xotirasi qancha boy bo'lsa, u optimal qaror qabul qilishi shuncha oson bo'ladi.

Ongning aksiologik funksiyasi (baholash funksiyasi)da inson tashqi dunyo haqida malumotlar olish bilan bir vaqtda ularni o'z ehtiyojlari va manfaatlari nuqtai nazaridan baholaydi. Ong, bir tomondan, obektiv aks ettirish shakli, inson mayllari va manfaatlariga bog'liq bo'lmagan voqelikni bilish shakli hisoblanadi. Bilimlar olish, obektiv haqiqatning tagiga etish, bilish faoliyati sifatidagi anglash jarayonining natijasi va maqsadiga aylanadi. Boshqa tomondan, ong voqelikka subektiv munosabat ko'rinishlarini, uni baholash, o'z bilimini va o'zini anglab etishni ham o'z ichiga oladi. *Ongning baholash funksiyasi bevosita maqsadni shakllantirish funksiyasiga* o'tadi. Maqsadga intiluvchanlik – bu ongning muhim xususiyati hisoblanuvchi sof insoniy qobiliyat. Maqsad – bu insonning o'z predmetini topgan ideallashtirilgan ehtiyoji; bu faoliyat predmetining shunday bir subektiv obraziki, uning ideal shaklida inson faoliyatining mo'ljallangan natijasi namoyon bo'ladi. Maqsadlar insoniyatning jami tajribasi negizida shakllantiriladi va ijtimoiy, axloqiy, estetik va boshqa xil ideallar ko'rinishidagi oliy shakllar sari yuksaladi. Aniq bir maqsadga qaratilgan faoliyat inson dunyodan qanoatlanmayotgani hamda uning bu dunyoni o'zgartirish, uni insonga, jamiyatga zarur bo'lgan shaklga solish ehtiyoji bilan izohlanadi. *Ongning ijod funksiyasida insonning oliy imkoniyatlari namoyon bo'ladi.* Maqsadga intiluvchanlik, yani inson o'z harakatlarini «nima uchun» va «nimaga erishish yo'lida» amalga oshirishini anglab etish har qanday ongli qilmishning zaruriy shartidir. Maqsadni ro'yobga chiqarish muayyan vositalarni, yani maqsadga erishish uchun yaratiladigan va shunga xizmat qiladigan vositalarni ishga solishni nazarda tutadi. Inson tabiatda mavjud bo'lmagan narsalarni bunyod etadi. U *Ongning kommunikativ funktsiya (aloqa funksiyasi)da odamlar umumiy mehnatda ishtirok etadilar va bir-birlari bilan o'zaro aloqalarga kirishishga doimi muhtoj bo'ladilar.* Fikrlarning bu aloqasi nutq orqali (ovozlik aloqa) va texnika vositalari yordamida (matnlar, kodlangan axborot) amalga oshiriladi. Shuni etiborga olish lozimki, yozma matnlarda (kitoblar, jurnallar, gazetalar va sh.k.)da bilim emas, balki axborotgina saqlanadi. Axborot bilimga aylanishi uchun u subektivlashtirilishi lozim. Ayni shu sababli bosma so'zni tarqatish bayon etilgan axborot bilimga aylanishining kafolati emas, balki sharti hisoblanadi. Axborot bilimga, yani subektiv boylikka aylanishi uchun qo'shimcha kuch-g'ayrat sarflash talab etiladi.

Shaxs ongining mantiqiy siklini tartibga solish (boshqaruv) funktsiyasi yakunlaydi. Ong omillarga baho berish asosida va qo'yilgan maqsadga muvofiq inson harakatlarini, keyinchalik esa – jamoalarning harakatlarini ham

boshqaradi, tartibga soladi. Ongning tartibga solish funksiyasi insonning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro aloqasiga bog'liq bo'ladi va ikki shaklda: davat etuvchi tartibga solish va ijroni tartibga solish shakllarida amal qiladi. Ongning bosh funksiyalari ana shulardan iborat. Ularning uyg'un rivojlanishigina oxir-oqibatda intellektual va manaviy jihatdan komil insonni tarbiyalash imkoniyatini beradi.

XXI asr boshiga kelib olimlar intellektning ayrim funksiyalarini informatsion mashinalar zimmasiga yuklash uchun ancha ko'p zahmat chekdilar. Bugungi kunda kompyuterlar murakkab ishlarni bajarmoqdalar: bir tildan boshqa tilga tarjima qilmoqdalar, samolyotlarni, poezdlarni boshqarmoqdalar, shaxmat o'ynamoqdalar, hatto inson miyasiga xos bo'lgan bazi bir mantiqiy amallarni bajarmoqdalar. Tabiiy bir savol tug'iladi: inson aqlining o'rnini bosishga qodir bo'lgan mashinani yaratish mumkin emasmi?

Texnika imkoniyatlari nuqtai nazaridan, informatsion mashinalarni takomillashtirish chegarasini belgilash o'rinli bo'lmaydi. Shunga qaramay, mashinalar bajaruvchi amallar bilan inson miyasida bajariladigan amallarning o'xshashligi mashinalarni fikrlash qobiliyatiga ega deb hisoblash uchun asos bermaydi. Mohiyat etibori bilan mashina inson tafakkurining faqat bir jihatini – formal-mantiqiy fikrlashnigina amalga oshiradi, vaholanki, insonning fikrlash jarayoni amalda iroda, emotsiyalar, intuitsiya, orzu, fantaziya va hokazolardir. Inson ichki dunyosining boyligi uning ijtimoiy aloqalari boyligi va serqirraligining mahsuli hisoblanadi. Ayni shu sababli, inson ongi, uning strukturasi va barcha funksiyalarini to'liq modellashtirish uchun miya strukturasi o'zinigina gavdalanitirish kifoya qilmaydi. Buning uchun inson rivojlanishining butun tarixiy yo'lini gavdalanitirish, uni barcha ehtiyojlar bilan, shu jumladan siyosiy, axloqiy va estetik ehtiyojlar bilan taminlash talab etiladi. Bularning barchasi bilishning murakkab vazifalarini echishda zamonaviy kibernetik qurilmalarning imkoniyatlari cheklanganligidan dalolat beradi. Ular aslida intellektual faoliyatning axborotni qayta ishlash qoidalari bilan bog'liq bo'lgan tomonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatizatsiyalashtirish vositalaridan boshqa narsa emas.

Antrop tamoyil. *Antrop tamoyilda inson amalda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday dunyoda emas, balki uning xususiyatlarini belgilovchi fizik konstantalarning o'ta aniq majmui bilan tavsiflanuvchi dunyodagina paydo bo'lishi mumkin bo'lgan, degan mano kelib chiqadi.* Bu bizning Koinot aynan unda insonning mavjudligi uchun zarur bo'lgan tarzda tuzilganini anglatadi. Agar u o'zgacha bo'lganida, unda biz mavjud bo'lmas edik. Boshqa Koinotlar (agar ular mavjud bo'lsa) bizga mos kelmaydi: ularda bizga o'xshagan aqlli jonotlar mavjud bo'lishi mumkin emas. Shunday qilib, ontologik jihatdan o'zgacha dunyolar insonning «uyi», uning yashash joyi bo'lishi mumkin emas.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida astronomiyaning rivojlanishi Erdan tashqarida sivilizatsiyalar mavjudligiga bo'lgan shubhani yanada kuchaytirdi.

Birinchidan, astronomik ma'lumotlarga aniqlik kiritilishi aqlli hayot mavjud bo'lishi mumkin deb taxmin qilish mumkin bo'lgan kosmik obektlar soni surunkali qisqarishiga olib keladi.

Ikkinchidan, yuqorida ko'rib chiqilgan, rivojlangan sivilizatsiyalargina amalga oshirishga qodir bo'lgan kosmosni o'zlashtirish imkoniyatlari bilan Erdan tashqaridagi sivilizatsiyalar faoliyatining amalda kuzatiluvchi biron-bir ko'rinishlari umuman mavjud emasligi o'rtasida ziddiyat vujudga keladi¹. Bu ziddiyat «*astrosotsiologik jumboq*» deb ataladi. Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar (SETI)ning radiosignallarini va ularning kosmosdagi faoliyati natijasida qolgan biron-bir izlarni qidirish hozircha hech qanday samara bergani yo'q. «Kosmos sukuti» ayniqsa g'alati, zero texnika taraqqiyotining hozirgi darajasi o'zga sivilizatsiyaning radiosignalini payqash uchun etarlidir.

Yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalardan bizning davrimizda insonning Koinotdagi alohida o'rni haqidagi qadimgi tasavvurlarga o'ziga xos qaytish yuz bermoqda, degan xulosaga kelish mumkin.

O'z-o'zidan ravshanki, bu yerda gap dunyo va insonga doir qadimgi sodda qarashlarga qaytish haqida ketayotgani yo'q. Bu qadimgi g'oyalarni tiklash ularni tubdan qayta ishlash va bilimlarning butunlay yangi darajasida talqin qilish bilan bog'liq. Eski muammo butunlay yangicha tarzda qo'yiladi va uni yechishga nisbatan hozirgi yondashuv qadimgi davr bilan taqqoslaganda o'ta chuqur asoslarga tayanadi.

Inson falsafiy muammo sifatida. Falsafa tarixida insonga murojaat etmagan, inson moddiy va manaviy borlig'ining turli tomonlarini bevosita yoki bilvosita tahlil qilmagan faylasuf yoki falsafiy yo'nalishni topish deyarli mumkin emas. Aksariyat falsafiy va diniy tizimlar katta olam yoki makrokosmga zid o'laroq, insonga mikrokosm yoki kichik Koinot sifatida qarab, uni butun olamni tushunish kaliti deb hisoblaganlar. Faylasuflar inson sirining tagiga etish borliq jumbog'ining tagiga etish bilan barobar ekanligini qayta-qayta anglab etganlar. Zero Forobiy aytganidek -"Odamlar o'zlarining xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fellarini dastavval bora-bora odatlarga aylanadigan tabiiy qobiliyatlar belgilaydi"². O'z-o'zingni angla va shu orqali dunyoni anglaysan. Dunyoni insonning teran qatlamlariga kirmasdan sirtidan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan.

Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi malum bo'lgan. Unga turli ko'rinishlarda Sharqda ham, yunon-rim falsafiy ananasida ham duch kelish mumkin. Xususan, antik davrda Delfidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko'rgan «O'z-o'zingni angla», degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Uchinchi ming yillikda ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig'ining mohiyatini, inson va ijtimoiy

¹ Гиндилес Л.М. Астросоциологический парадокс в проблеме SETI// Астрономия и современная картина мира.-М.:1996. –С.76.

² Ал-Фаробий Философия политики. – М.: 1989. – С.529.

munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkinki, ayni holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan echishga harakat qiladigan o'ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to'g'risida so'z yuritiladi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi Lao Szi fikriga ko'ra, «boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir». Protagorning: «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur.

«Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o'rgatgan Iso Masih. Buddaviylarning: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. Islomda «Kimki o'zini bilsa, u Allohni ham bilgaydir», deyiladi.

Demak, inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab etadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir. Insonda mutlaq borliq, insondan tashqarida esa – nisbiy borliq namoyon bo'ladi.

Inson barcha yaxshi fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan o'ziga xos, betakror va barkamol mavjudot – Cheksiz mikrokosm sifatida ham, inson tabiatining norasoligi va buzuqligi tufayli halokatga mahkum bo'lgan tabiat xatosi sifatida ham, Xudo yaratgan banda sifatida ham, boshqa odamlar faoliyatining mahsuli sifatida ham talqin qilinadi. Xususan, Sharq mutafakkiri A.Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan o'rganadi. U “odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va erning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli hoxishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan bu iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan”¹, deb hisoblaydi. Demak, Beruniy fikricha, insonning fel-atvori va manaviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit tasirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi bo'la oladi. “Inson o'z tabiatiga ko'ra murakkab tanaga egadir. Insonning tanasi bir-biriga qarama-qarshi qismlardan iborat bo'lib, bu qismlar tobelik kuchi asosida birlashgan”². Beruniy fikricha, hamma odamlarda o'zaro bir-biriga o'xshash va ayni paytda farq qilib turadigan jihatlar mavjud. Ibn Sino, “Inson boshqa barcha hayvonot olamidan so'zi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi. Inson aqli turli fanlarni o'rganish yordamida boyiydi”³, deb hisoblaydi. Forobiy fikricha, inson o'z tabiatiga ko'ra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashtirish uchun boshqa insonlarga muhtoj bo'ladi. Yakka holda hech kim buning uddasidan chiqa olmaydi. “Inson shunday maxluqotki, u faqat

¹ Беруний А. Танланган асарлар. 1 жилд. –Т.: Фан, 1968.-Б.16-17.

²Қаранг: Ирисов А. Абу Райхон Беруний ҳикматлари. -Т.: Ёш гвардия, 1973. –Б.40-43.

³ Ибн Сина. Данишнамэ. -Душанбе.: 1957.-С..59

jamiyatda o'z ehtiyojlarini qondirishi va oliy manaviy darajaga ko'tarilishi mumkin"¹. Inson o'z hayotining memori, ijodkori bo'lmog'i, o'zida fozila xislatlar, istedodlarni tarbiyalashi lozim. Bunga esa u jamiyatda yashab faoliyat ko'rsatgandagina erishadi. Inson ijtimoiy mavjudot. Yolg'izlik uzlat uni qashshoqlashtiradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan istedodini yo'qotadi. Ibn Xaldun insonga ijtimoiy voqelik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. Inson jonzot sifatida ezgulik va yovuzlik olamidir. Shunga ko'ra, u umrining har daqiqasida yovuzlikdan ko'ra ezgulikka, yomonlikdan ko'ra yaxshilikka, nafratdan ko'ra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho nematdir.

Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan fikr insonga mexanistik nuqtai nazardan yondashgan Marifat davri mutafakkirlari, xususan «Inson-mashina» deb nomlangan asar muallifi fransuz J.Lametri (1709-1751) ilgari surgan g'oyalar bilan to'qnashadi.

Boshqa bir mashhur fransuz faylasufi – R.Dekart (1596-1650) asarlarida inson mohiyati masalasiga nisbatan butunlay o'zgacha yondashuvga duch kelamiz. U «inson fikrlovchi narsadir», deb hisoblaydi.

«Inson, u uzoq vaqt o'ylaganidek, dunyoning statik markazi emas, balki evolyusiyaning o'ziga va cho'qqisi bo'lib, bu ancha go'zalroqdir»², deb qayd etadi atoqli fransuz faylasufi va teologi P.T. de Sharden (1881-1955). Unga zid o'laroq, A.Shopengauer (1788-1860) inson nuqsonli mavjudot ekanligini takidlaydi, uni «tabiat xalturasi» deb ataydi.

Fransuz yozuvchisi va faylasufi **J.P.Sartr (1905-1980)** bu fikrni butunlay rad etadi. Uning fikricha, inson kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o'zini o'zi yaratadi. U «Inson – odamzot kelajagidir», deb takidlaydi.

Fikrlarning bunday rang-barangligi sababini, avvalo, insonning o'z tabiatidan izlash lozim. Inson tabiatining siri, hech shubhasiz, «boqiy muammolar»dan biri bo'lib, falsafa o'z predmetining mohiyati va xususiyatiga ko'ra unga qayta-qayta murojaat etgan va shunday bo'lib qoladi. Bu erda mazkur sohadagi barcha fikr-mulohazalarga mo'ljall beruvchi insonning kelib chiqishi haqidagi masala ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Inson qaerdan va qanday paydo bo'lgani haqidagi ko'p sonli g'oyalar orasidan eng muhimlarini ajratib olsak, ularning barchasini malum darajada shartlilik bilan ikki asosiy konsepsiya – *insonning tabiiy va g'ayritabiiy kelib chiqishi haqidagi konsepsiyalar* doirasida birlashtirish mumkin.

Insonning kelib chiqishi haqidagi birinchi yondashuv insonning paydo bo'lishiga olib kelgan tabiatning qonuniy rivojlanishi g'oyasidan kelib chiqadi. Bunda inson jonsiz, keyinchalik esa – jonli moddaning tabiiy evolyusiyasi mahsuli sifatida qaraladi. Mazkur konsepsiya 1859 yilda inson kelib chiqishining tabiiy-ilmiy talqiniga asos bo'lgan Ch.Darvinning «Hayvon va o'simlik turlarining kelib chiqishi haqida» deb nomlangan mashhur asarini elon qilgan evolyusion nazariyasiga tayanadi va hozirgi vaqtda molekulyar biologiya

¹ Форобий. Фозил одамлар шаҳри. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.69

² Тейяр де Шарден П. Феномен человека. -М.: 1987.-С.40

va gen injeneriyasi sohasida erishilgan eng so'nggi yutuqlar tasirida o'z shakl-shamoyilini sezilarli darajada o'zgartirib, aksariyat olimlar uchun ularning ilmiy faoliyatida o'ziga xos dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Yana shuni ham takidlab o'tish lozimki, insonda nafaqat o'ta rivojlangan tirik jonzorlar, balki o'ta sodda mavjudotlar bilan ham kuchli genetik o'xshashlik mavjud. Xususan, shimpanze bilan bunday o'xshashlik 98% ni, kalamush bilan – 80% ni va hatto banan bilan – 50% ni tashkil etadi. Biroq, shuni takidlash lozimki, «tabiiy» yondashuv tarafdorlari inson kelib chiqishining dunyoviy konsepsiyasiga ham (masalan, darvinchilar bilan bog'liq holda bo'lganidek), kosmik konsepsiyasiga ham tayanishlari mumkin.

Ikkinchi yondashuv insonga, Xudo yoki kosmik Aql mehnatining mahsuli sifatida qarab, uni g'ayritabiiy asosdan keltirib chiqaradi. Garchi bu konsepsiya isbotlanganlik jihatidan birinchi talimotga hozirgi zamon tabiatshunosligi nuqtai nazaridan yon bersa-da, lekin falsafiy nuqtai nazardan u insonning tabiiy-ilmiy kelib chiqishi konsepsiyasi kabi mavjudlik huquqiga egadir, zero birinchi yondashuv ham, ikkinchi yondashuv ham oqilona asoslangan va uzil-kesil dalil-isbotlar keltirmaydi.

Insonga fan nuqtai nazaridan yondashuv. Tabiat haqida bilimlar to'planishi va ularning rivojlanishiga qarab, odamzotning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ham kuchayib bordi, inson borlig'ining bu sohadagi tadqiqotlar uchun yanada kengroq imkoniyatlar yaratuvchi yangi va yangi o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Odatda, jamiyat hayotida tarixan qisqa vaqt ichida jiddiy va teran o'zgarishlar yuz bergan, insoniy munosabatlar negizini tashkil etuvchi eskicha tasavvurlar va qarashlar tasirida butunlay o'zgargan davrlarda insonga bo'lgan falsafiy qiziqish ayniqsa kuchaygan. Bunday davrlarda falsafada insonning mohiyati, uning burchi, vazifasi va yuz berayotgan voqealar uchun javobgarligi haqidagi azaliy masalalarga bo'lgan qiziqish yana kuchaygan. SHunday qilib, falsafaning ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika kabi bo'limlari bilan bir qatorda, inson haqidagi bilimlar sohasi asta-sekin shakllanib bordi. Bu erda inson nafaqat turli tomonlardan tahlil qilindi, balki uning ijtimoiy, tabiiy va kosmik jarayonlar bilan o'zaro aloqalari ham o'rganildi.

Insonni bilish borasidagi ko'p asrlik say-harakatlarni bir erga jamlab, ularning orasidan uzil-kesil echilgan deb hisoblash mumkin bo'lganlarini ajratib olsak, shakl-shubhasiz yutuqlar soni uncha ko'p bo'lmaydi. Ular orasida avvalo shu dalilni qayd etish lozimki, insonning paydo bo'lishi Erda hayotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u o'z ibtidosi va muayyan tarixiga egadir. Xususan, 1982 yil Vatikandagi Rim Papasi fanlar akademiyasi tashkil etgan kongress ishtirokchilari – dunyoga mashhur antropologlar, bioximiklar va genetiklar hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanib, inson va hayvonot dunyosi o'rtasida yaqin aloqa mavjud, degan umumiy xulosaga keldilar.

Inson va uni qurshagan dunyo tadrijiy rivojlanishini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bu nafaqat arxeologiya va Yer geologik tarixi bilan tasdiqlanadi, balki Yerdagi hayotga doir hozirgi tasavvurlardan va umumiy etirof etilgan «kengayib boruvchi olam» nazariyasi tushuntiradigan dunyodagi evolyusion jarayonlardan ham kelib chiqadi.

Biroq fan, ayniqsa genetika bazan bizning avvalgi tasavvurlarimizni butunlay o'zgartiradigan yangi kashfiyotlar qilishda davom etmoqda. Xususan, jonli mavjudotlarning biologik nusxalarini yaratish imkoniyatini beruvchi klonlash ketidan genetiklar, shov-shuvga sabab bo'lgan eng so'nggi xabarlariga ko'ra, qadimgi faylasuflarning ilgari faqat odatdagi tajribaga tayangan o'lmaydigan odam yo'qligi haqidagi taxminiy (induktiv) xulosani jiddiy shubha ostida qoldirishga qodir natijaga yaqinlashdilar. Jumladan, italyan olimlari sut emizuvchilarning qarish jarayonini P66SHC(SHC1 oqsilining izoformlaridan biri reaktiv kislorod turlarining (ROS) hujayra darajasini, apoptozning induksiyasini va umrini tartibga solishda ishtirok etadi) sifatida ma'lum bo'lgan alohida gen boshqarishini aniqladilar. Ular mazkur genni «nazorat osti»ga olish va shu tariqa sinalayotgan hayvonlar umrini populyasiya bo'yicha umrning o'rtacha uzunlik ko'rsatkichiga nisbatan 35% ga uzaytirishga muvaffaq bo'ldilar.

Shunga qaramay, bugungi kunda jismoniy umrboqiylik ilmiy nuqtai nazardan biologiyaning fundamental qonunlariga zid hisoblanadi. Bu qonunlarga muvofiq hujayralarning bo'linish yo'li bilan ko'payish qobiliyatining susayib borishi inson hayotini cheklaydi. Xususan, insonning etuk organizmi taxminan 50 000 milliard hujayradan iborat ekanligi aniqlangan. «Odamda uning umri mobaynida bir hujayra avlodida ketma-ket bo'linishlar soni elliktagacha bo'ladi. Bo'linish jarayonlari maromini hisobga olganda, shuni taxmin qilish mumkinki, inson umrining uzunligi (ba'zi bir istisno hollardan tashqari) 110 yoshdan oshishi mumkin emas»¹.

Biroq fan bir joyda to'xtab turgani yo'q va shu bois matbuotda vaqti-vaqti bilan paydo bo'layotgan genetik olimlarning hujayra qarishini to'xtatadigan moddani topish, shuningdek organizmda mazkur moddaning ajralishini boshqaradigan genni aniqlash borasidagi urinishlari haqidagi xabarlar o'ziga jiddiy etibor berishni talab qiladi.

Falsafa «boqiy» masalalarni o'rganar va butun borliqning dastlabki asoslari va muhim qadriyatlarini aniqlashga harakat qilar ekan, u uzil-kesil yechimlar va shak-shubhasiz javoblar olishga davogarlik qilmaydi. Sinovdan o'tkazilgan dalillar va isbotlangan asoslarning yo'qligi uni xijolatga solmaydi, zero falsafa intuitsiya, g'oyibona tasir, ilhom, mantiqiy kuchga asoslangan farazlar, taxminlar, to'ldirishlar bilan kifoyalanadiki, bu unga mavjud bilimlar va shakllangan tasavvurlar doirasidan chetga chiqib, aniq isbotlangan ilmiy echimga ega bo'lmagan narsa yoki hodisani o'zgacha tarzda, erkin tushuntirish imkonini beradi. Shu tariqa falsafa insonni bilish chegaralarini kengaytirib, uni nafaqat yuqoriroq darajaga ko'taradi, balki yangi muammolarni qo'yish imkonini beruvchi yangicha yondashuvlar, o'zgacha nuqtai nazarlar va eng muhimi – eski muammolarning yangicha talqinlari bilan boyitadi.

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. – М.: 1996. Т. 2. – С.10.

Shu manoda S.Sheroziyning «Inson nimadan boshlanadi?», degan savolga hech ikkilanmasdan: «Inson marhumga motam tutishdan boshlanadi», deb javob beradi¹ va

“Dunyoga keldimu, bozorga bordim,
kafanni oldimu, mozorga bordim”²
deb takidlaydi.

Shunday qilib, haqiqiy falsafada muayyan masalalar, ayniqsa inson bilan bog‘liq murakkab masalalar xususida bir xil fikrlash hollari kuzatilmaydi. Bundan farqli o‘laroq, fanda bir fikrlilik u yoki bu muammoning uzil-kesil echimi topilganidan dalolat beradi. Masalan, «abadiy dvigatel»ni yaratish masalasi xususida olimlar orasida to‘la bir fikrlilik hukm suradi: hozirgi zamon tabiatshunosligi qonunlariga muvofiq bunday dvigatelni yaratish mumkin emas. Ammo fandan farqli o‘laroq, falsafaning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, u har qanday hodisani o‘rganish va tushunishda tayaniladigan qadriyatlar va mo‘ljallar tizimidan tashkil topadi. Ayni shu sababli bu erda u yoki bu faylasufning dunyoni qanday tushunishi, uning hayotga munosabati, ayniqsa, muhim rol o‘ynaydi. U qaysi aksiomalarni ilgari surishi, qaysi ustuvorliklarni qayd etishi, nimani muhim deb hisoblashi, nimaga ishonishi yoki ishonmasligidan faylasufning boshqa narsalarga bo‘lgan tegishli munosabati, uning umumiy va xususiy masalalarga doir falsafiy pozitsiyasi kelib chiqadi.

Insonning ko‘p o‘lchovliligi. Insonni o‘rganishga nisbatan *«introvertiv»* va *«ekstrovertiv»* yondashuvlar ayniqsa ajralib turadi. *Introvertiv yondashuv insonning ong, jon, ruhiyat, instinktlar, nuqsonlar, fazilatlar kabi muhim xususiyatlarini tahlil etib, uni «ichdan» tushunish, anglab etishni nazarda tutadi.* Bunda insonning jismoniy va manaviy mohiyati haqidagi falsafiy mulohazalar aksariyat hollarda tabiiy fanlarning empirik malumotlariga, avvalambor biologiya va psixologiya yutuqlariga tayanadi, lekin bazan mistika, ezoterika, okkultizm bilan belgilanadi. Bunday yondashuvlar ayniqsa nemis antropologlari M.Sheler (1874-1928) va A.Gelen (1904-1976), avstriyalik faylasuf K.Lorens (1903-1989) ijodiga xosdir.

Ekstravertiv yondashuv insonga nazar tashlash, uning mohiyatini tahlil qilish go‘yoki «sirtidan» amalga oshiriladiki, buning natijasida diqqat markazidan uning ijtimoiy va tabiiy mohiyati o‘rin oladi; tegishli mo‘ljallarga muvofiq insonning Xudo, kosmos, universum va shu kabilar bilan aloqasi tahlil qilinadi. Bu erda falsafa ko‘pincha tarix, sotsiologiya, ekologiya, teologiya bilan ittifoq tuzadiki, bu hol diniy falsafa vakillari N.A.Berdyaev, S.N.Bulgakov, S.L.Frank, N.O.Loskiy kabi vakillariga ko‘proq xosdir.

Shunday qilib, insonni falsafiy tushunish uchun yagona asos mavjud emas, xuddi shuningdek bunday asos yaqin kelajakda paydo bo‘lishiga umid qilish uchun ham asoslar yo‘q. Hozircha faqat shuni qayd etish mumkinki, diqqat markazidan yuqorida sanab o‘tilganlardan qaysi biri, chunonchi: kosmos, tabiat, Xudo, jamiyat yoki bevosita inson o‘rin olganiga qarab, falsafa tarixida insonni

¹ Каранг: Саъдий Шерозий. Рубоийлар. –Т.: Шарқ, 1995. –Б.26

² Саъдий Шерозий. Рубоийлар.–Т.: Шарқ, 1995. –Б. 26

tushunish bilan bog'liq masalalarni hal qilishda asos bo'ladigan turli falsafiy nuqtai nazarlar farqlanadi. Ularning orasida kosmotsentrizm, teotsentrizm, sotsiotsentrizm va antropotsentrizm ayniqsa keng tarqalgan bo'lib, turli davrlarda ularning har biri har xil ko'rinishda namoyon bo'lgan, lekin inson muammolarini o'rganuvchi falsafiy konsepsiyalarda doim u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan.

Sharq va g'arb falsafasida inson muammosi. *Qadimgi Sharq, xususan Xitoy falsafiy tizimlari asosan sotsiotsentrik konsepsiyalardan iborat bo'lib, ularda inson, odatda, jamiyat, sotsium bilan uzviy bog'liq deb qaraladi.* «Ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oila, jamiyat, davlatda rioya qilish inson hayotining muhim manosi hisoblanadi; bunga jamiyatda qabul qilingan meyorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratadi. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirishi lozim. SHu manoda mashhur qadimgi xitoy faylasufi Konfutsiy (mil. av. 551-479 yillar)ning fikrlari diqqatga sazovor bo'lib, u shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga etadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirsa va kamol topsa, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi»¹.

Qadimgi hind falsafasiga dunyoning ichki dunyosini birinchi o'ringa qo'yish, yani antropotsentrizm xosdir. Masalan, buddizmda nirvanaga erishish inson barcha niyatlarining pirovard maqsadi deb elon qilinadi. Nirvana jonning shunday bir holatiki, bunda har qanday mayllar yo'qoladi va ichki uyg'unlik yuzaga keladi, mutlaqo erkinlik va tashqi dunyoga qaram emaslik tuyg'usi paydo bo'ladi.

Qadimgi hindlarning boshqa bir diniy-falsafiy talimoti – jaynizm nuqtai nazaridan inson o'zining manaviy mohiyati bilan moddiy mohiyatni nazorat qilish va boshqarishga erishish uchun uzoq va og'ir yo'l – jonning erkinlashuvi yo'lini bosib o'tishi lozim.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari qarashlarida insonni nazariy aql boshqaradi. Jumladan al-Forobiy fikricha "Inson shaxsini shakllantiradigan, uni boshqa maxluqotlardan ajratib turadigan va unda insoniy xislatlarni rivojlantiradigan narsa uning faol aqlidir Bu kuch avval- boshda faqat qobiliyatdir bu quvvat o'ylash, mulohaza yuritishga qobil, ammo hayotga tadbiq etish, yani joriy qilishga qobil emas². Aqlni hayotga tadbiq etish uchun, unga tashqi kuch tasir etishi kerak, bu esa faol aqlidir. Faol aql - mustaqil quvvat bo'lib, o'z mohiyati, Birinchi va ikkinchi va boshqa sabablar mohiyati haqida

¹ Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – М.: 1995. – С.139.

² Ал-Форобий. Фозил шаҳар аҳолиси. -Т.: Шарқ, 1999.- Б. 69

fikrlay oladi. Aynan shu faol aql odam imkoniyatlarining tashqi voqealarga tasir etishi va uni rivojlantirishga turtki beradi. Forobiy tabiri bilan “moddiy aqldan amaliy aqlning yuqoriroq pillapoyasiga ko‘tariladi va uning faol aqlga munosabati quyosh bilan ko‘zni solishtirlandek bo‘ladi”¹. Agar quyosh bo‘lmasa, inson narsalarni ko‘ra olmaydi. Faol aql quyoshi inson ruhi da paydo bo‘lganidan keyin, aqliy quvvat faol aqlga qaraydi. Inson tabiat gultoji, yani aqlli mavjudod. Yusuf Xos Xojib fikricha inson dunyoda abadiy emas, bu dunyoga kelgan har qanday odam vaqti etgach ketadi. Inson umrining qimmatini necha yil yashagani bilan emas, qanday ezgu ishlarni amalga oshirganligi, hayotda qoldirgan izi bilan belgilanadi. U kishi olamdan o‘tgandan so‘ng, bu dunyoda undan ikki xil, biri yomon, ikkinchisi yaxshi degan nom qoladi Inson iloji boricha o‘zidan yaxshi nom qoldirishi, yaxshi olqish olishi lozim deb takidlagan

Umuman olganda, barcha zamonlarda insonda umumiy asosni izlash bilan band bo‘lgan Sharq tafakkuriga hozir ham insonni va uning tashqi dunyo bilan aloqasini tushunishga nisbatan G‘arb falsafasidagidan o‘zgacha yondashuv xosdir. XX asr boshida hind mutafakkiri S.Vivekananda shunday deb yozgan edi: «Inson tabiatni o‘ziga bo‘ysundirish uchun tug‘iladi va bu o‘rinlidir, ammo G‘arb «tabiat» deganda faqat moddiy, tashqi dunyoni tushunadi. Bu tashqi tabiat o‘zining barcha tog‘lari, okeanlari, daryolari, o‘zining Cheksiz kuchlari, Cheksiz rang-barangligi bilan juda ulug‘vor, lekin undan ham ulug‘vorroq dunyo borki, bu insonning ichki dunyosidir. U quyosh, yulduzlar, Yer va butun moddiy Koinotdan yuksakroq, bizning shaxsiy jajji hayotlarimizning tor chegarasiga sig‘maydigan dunyodir. G‘arb odami tashqi dunyoda «o‘ziniki» bo‘lganidek, bu ichki dunyoda Sharq odami ham xuddi shunday «o‘ziniki»dir. Shu bois... G‘arb manaviy dunyo nima ekanligini, xudo nima ekanligini, inson joni nima ekanligini bilmoqchi, dunyoning siri va mazmuni nimada ekanligini anglab etmoqchi bo‘lsa, u Sharq oyoqlari ostiga cho‘kib quloq solishi kerak. Hamonki dunyo hozir ma’lum manaviy uyg‘onishga muhtoj ekan, bunda u kuchni Sharqdan oladi»²...

Ibn Xaldun fikricha, inson tabiatida ezgulik va yovuzlik mavjud. Agar odamlar o‘z holiga qo‘yilsa va insoniylik ruhida tarbiyalanmasa, unda Xudo nematini qo‘lga kiritish kamdan –kam kishiga muyassar bo‘ladi. Xayr va shayorr oralig‘ida qolib, har ikkisidan birini tanlash lozim bo‘lganida, unda sharrni tanlaydi, zero inson tabiatida sharrga moyillik ko‘proq. Adolatsizlik va boshqalarga hujum qilish insonlarga xos xislat. Shuning uchun jamiyatda kishilarning bir-birlariga jabr qilmasliklari uchun maxrifatga erishmoq zarur. Keltirilgan so‘zlar nafaqat teran manoga ega, balki hozirgi dunyoning globallashuvi va yagona insoniyatning shakllanishi nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi.

G‘arb falsafasida inson. Kosmotsentrizm nuqtai nazaridan inson avvalo kosmosning bir qismi sifatida, «kichkina dunyo» sifatida (Demokrit), bazan jonli

¹ Ал-Форобий Фозил шаҳар аҳолиси.-Т.: Шарқ, 1999 –Б.73.

² Вивекананда Свами. Философия йога. – Магнитогорск, 1992. – С.488-489.

organizm sifatida tasavvur qilinadigan makrokosm bilan uzviy bog'liq bo'lgan mikrokosm sifatida idrok etiladi. Antik faylasuflar Koinotni va unda mavjud tartibni tushunish orqali insonning o'zini ham anglab etish mumkin deb hisoblaganlar (Platon, Aristotel). Bunda tafakkur, bilim, aql-zakovat va donishmandlik muhim rol o'ynagani bois, ular doim kosmotsentristlar tomonidan yuksak baholangan, inson va uning qobiliyatlariga baho berishda birinchi o'ringa qo'yilgan.

Bunday qarashlar Evropa falsafiy ananasida V asrgacha, ularning o'rnini teotsentrizm konsepsiyasi egallagunga qadar kuzatiladi. Bu konsepsiyaga muvofiq hamma narsani Xudo belgilaydi.

Teotsentrizm nuqtai nazaridan insonning mohiyatini anglab etish, masalan, qadimgi yunon faylasuflari yoki keyingi falsafiy konsepsiyalardagi kabi oqilona fikrlash yo'li bilan emas, balki Muqaddas Kitobda tariflangan vahiyilar yordamida amalga oshiriladi. Bu vahiyilarni faqat Injil aqidalariga e'tiqod qilish orqali tushunib etish mumkin. Teotsentrizm nuqtai nazaridan e'tiqod nuridan charog'on bo'lgan aql dunyodagi ilohiy tartibning tarkibiy qismi sanalgan va «Xudoning timsoli» sifatida amal qiladigan insonning o'zini emas, balki uning bazi bir jihatlarinigina aniqlashga yordam beradi. Ayni shu sababli xristianlik, Xudoni oliy mohiyat deb etirof etadigan va insonga U yaratgan banda sifatida qaraydigan boshqa teotsentrik falsafiy tizimlar kabi, insonni Xudoning o'zi singari tagiga etish mumkin bo'lmagan sir, jumboq deb e'lon qiladi.

Uyg'onish davrida inson o'zlikni anglash tuyg'usi va ijtimoiy nuqtai nazari o'sishi natijasida o'z manfaatlarini ifoda eta boshladi. Inson shaxs sifatida kamol topdi, o'zini o'z shaxsiy hayoti va taqdirining bunyodkori sifatida tobora kuchliroq anglay boshladi. Inson mustaqillikka va tabiatni o'ziga bo'ysundirishga harakat qildi, o'z ijodiy imkoniyatlari Cheksiz ekanligiga ishona boshladi. Mazkur qarashlar italyan faylasufi Piko della Mirandolaning «Inson qadr-qimmatini haqida so'z» deb nomlangan mashhur asarida o'z aksini topdi. Tasviriy sanat, memorchilik, axloq, estetika, adabiyot va pedagogikani yaxshi tushunadigan har tomonlama komil inson o'sha davrning idealiga aylandi. Uyg'onish davri bu idealga to'la mos keladigan Leonardo da Vinchi, Alberti Bottichelli, Rafael kabi atoqli shaxslarni dunyoga berdi.

O'sha davr falsafasida insonga bo'lgan qiziqishning kuchayishi bilan bir qatorda tabiatga bo'lgan qiziqish ham tiklandi. N.Kuzanskiy, J.Brunoning panteistik konsepsiyalari xristianlar Xudosini siqib chiqara boshladi. Yunonlarning kosmotsentrizmi tabiiysentrizm sifatida qayta anglab etildi. Bunda antik faylasuflarning markazida Yer joylashgan pirovard kosmos haqidagi tasavvurlari Cheksiz va markazsiz kosmosga o'rin bo'shatdi.

Bunday kosmos umumiyroq va kengroq tushuncha – «tabiat» bilan tenglashtiriladi. Shundan beri u turli falsafiy tizimlarda faol o'rganiladi. Xususan, Ma'rifat davri falsafasida fundamental tushunchaga aylanadi, Shelling ijodida markaziy o'rin egallaydi, shuningdek ekologiyaga qarab mo'ljalluvchi ayrim hozirgi falsafiy konsepsiyalarda dunyo va insonni tushunishda tayanch nuqtasi hisoblanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra inson tabiatning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Bunday qarashlarning izchil tarafdorlari, masalan, XX asrning

ikkinchi yarmida rivojlangan ijtimoiy ekologiya namoyandalari etiborni haddan tashqari keng qaratadigan tabiatdan uning muayyan qismiga – inson o‘z hayot faoliyatini amalga oshiradigan biosferaga qaratish lozimligini qayd etadilar va bunda antropotsentristik qarashlardan voz kechib, ularni biosferotsentrizm bilan almashtirishni talab qiladilar. *Biosferotsentrizm*da falsafiy tadqiqotlar markaziga inson o‘rniga tabiatni qo‘yish taklif qilinadi va shu tariqa tabiat inson ehtiyojlari nuqtai nazaridan qaralmaydi, inson mohiyati va uning ehtiyojlari esa tabiiy qonunlarni va biosferaning tadrijiy rivojlanish tendensiyalarini bilish nuqtai nazaridan tadqiq etiladi.

Yangi davrda insonga qiziqish asosan, ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki bilan bog‘lanadi. Yangi davrda insonga biluvchi subekt sifatida yondashildi. Masalan, Dekart insonning mohiyati, o‘ziga xos xususiyatini uning tafakkuri, fikrlash qobiliyatida ko‘rdi. XVIII asr fransuz materialist faylasuflari (Didro, Golbax, Gelvetsiy, Lametri) tabiatshunoslik va mexanika sohasida erishilgan hayratomuz yutuqlar tasirida insonning jonini ong bilan, tanasini esa – avtomat, mashina bilan tenglashtirib, uni mexanistik talqin qildilar.

Buyuk nemis faylasufi I.Kant (1724-1804) insonni tushunish yo‘lida muhim qadam tashladi. U inson betakror mavjudot va u haqda alohida falsafiy mulohaza yuritish mumkin, deb hisoblar edi. Ayni vaqtda, u «inson uchun maktab bo‘lib xizmat qiladigan madaniyat sohasidagi barcha muvaffaqiyatlarning maqsadi o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarni amalga tatbiq etishdan iboratdir. Ammo bu bilimlar tatbiq etilishi mumkin bo‘lgan dunyodagi eng muhim predmet insondir, zero u o‘zi uchun pirovard maqsaddir»¹, deb qayd etadi.

Dunyoning butun rang-barangligi orasida I.Kant tabiatning turli, lekin bir-biri bilan uzviy bog‘langan uch darajasi: notirik tabiat, tirik tabiat va inson tabiatini farqladi. Uning fikricha, bu darajalarning har birida tabiat o‘z qonunlariga, chunonchi: notirik tabiat – mexanika qonunlariga, tirik tabiat – maqsadga muvofiqlikka bo‘ysunadi, inson tabiati esa erkinligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda u inson tabiatini qolgan ikki tabiatga bog‘lash va ular orqali bilish mumkin emasligini takidlaydi. Inson tabiatini faqat uning erkinlikdan kelib chiqadigan o‘z qonunlariga muvofiq anglab etish mumkin. Shunday qilib, I.Kant inson tabiatning undagi boshqa jonli va jonsiz obektlar kabi o‘ziga to‘q obekti hisoblanishi haqidagi fikrni ilgari surish orqali insonni o‘rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi va shu tariqa falsafiy bilimning mustaqil bo‘limi sifatida falsafiy antropologiyaning yaratilishiga yo‘l ochdi.

I.Kantdan keyin nemis klassik falsafasida inson asosan madaniyat dunyosini yaratuvchi manaviy faoliyat subekti sifatida, umumiy ideal asos – ruh, aql manbai sifatida tushunildi. L.Feyerbax (1804-1872) bu yondashuvga qarshi chiqdi. O‘sha davrda obektiv idealizm falsafasida hukm surgan tushunchalar («g‘oya», «ruh»)ga zid o‘laroq, u «inson» kategoriyasini ilgari surdi. Feyerbax insonga tarixiy manaviy rivojlanish mahsuli sifatida emas, balki avvalo biologik, hissiy-jismoniy mavjudot sifatida yondashib, undagi tabiiy-biologik asosga

¹ Кант И. Соч. Т. 6. – М., 1966.– С.351.

murojaat etdi. Unda inson Xudo yaratgan banda emas, balki tabiatning bir qismi bo'lib, fransuz faylasuflari qayd etganidek mexanizm emas, balki organizmdir.

Ayni shu sababli Feyerbax falsafasi «antropologik materializm» degan nom oldi. Uning insonga nisbatan yondashuvi shu bilan tavsiflanadiki, insondagi tabiiylik va ijtimoiylik materialistik monizm nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Bu inson bir vaqtning o'zida notirik va tirik tabiatning tadrijiy rivojlanishi mahsuli sanalgan biologik mavjudot sifatida ham, mohiyati ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadigan ijtimoiy mavjudot sifatida ham qaralishini anglatadi.

XIX asrdan boshlab Evropa falsafiy tafakkuri F.Shelling, A.SHopengauer, M.Shtirner, S.Kerkegor, F.Nitsshe, N.Berdyaev, A.Bergson kabi faylasuflarning say-harakatlari bilan inson mavjudligini individual va tarixiy muayyanlashtirish sari yuz burdi. Hayot, sezgilar, xohish-iroda, irratsionallik tushunchalari maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylandi va keyinchalik ekzistensializm, intuitivizm va personalizm falsafasida rivojlantirildi.

Xususan, ekzistensializm nuqtai nazaridan obektiv dunyo – bu avvalo «inson borlig'i» bo'lib, insondan tashqarida dunyo haqida biron-bir gap aytish mumkin emas. Inson borlig'i to'g'risida so'z yuritish o'rinli bo'ladi, chunki inson borliq xususida savollar beradi, uning mazmunini tashkil etgan holda uni boshdan kechiradi, anglab etadi.

Inson muammosiga qisqacha tarixiy-falsafiy nazar tashlash XX asr boshiga kelib falsafada bilimning yangi mustaqil sohasi – inson haqidagi ta'limot, ya'ni falsafiy antropologiya vujudga kelishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilganini ko'rsatadi.

Falsafiy antropologiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Yunoncha sophia – donishmandlik, anthropos – inson va logos – talimot so'zlaridan kelib chiqqan «falsafiy antropologiya» atamasi etimologik jihatdan inson haqidagi falsafiy talimotni anglatadi. Falsafiy antropologiya insonning alohida borliq manbai sifatida kelib chiqishi, tadrijiy rivojlanishi va mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga doir falsafiy qarashlarni aks ettiradi.

Shu manoda falsafiy antropologiyaning ilk ildizlariga XVIII asr fransuz mutafakkirlarining asarlarida duch kelish mumkin. Ammo Kant, shuningdek, insonning mohiyati muammosini falsafaning «birdan-bir, universal va oliy» predmeti darajasiga ko'taruvchi antropologik tamoyillarni falsafaga kiritgan va asoslab bergan Feyerbax sa'y-harakatlari bilan falsafiy antropologiya mustaqil falsafiy fan sifatida shakllana boshladi.

Falsafiy antropologiya XX asrning 20-yillarida asosan M.Sheler, A.Gelen, X.Plesner asarlari tasirida uzil-kesil vujudga keldi. Xususan, M.Shelerning «Insonning kosmosdagi o'rni» asarida inson haqida fundamental fan yaratish lozimligi qayd etiladi va uni falsafiy bilish dasturi taklif qilinadi.

M.Sheler falsafiy antropologiya insonning yaxlit konsepsiyasini yaratib, uni muayyan ilmiy, falsafiy va diniy jihatdan anglab etishda birlashtiruvchi rol o'ynashi lozim, deb hisoblaydi. U «Falsafiy antropologiyaning vazifasi insonning barcha o'ziga xos monopoliyalari, ishlari va amallari: til, vijdon, asboblar, qurol... davlat, rahbarlik, mif, din, fan... inson borlig'ining asosiy

strukturasidan qanday kelib chiqishini aniq ko'rsatib berishdan iboratdir»¹, deb qayd etadi.

Jamiyat inqirozi, ijtimoiy qarama-qarshiliklar va boshqa ziddiyatlarni M.Sheler inson, uning shaxsiyati inqirozining alomatlari deb hisoblaydi. U inson shu paytgacha (XX asrgacha) hali hech qachon bu darajada «muammoli» bo'lmaganligini takidlaydi. Buning asosiy sababini Sheler insonni o'rganish antropologik tafakkurning bir-biri bilan uncha bog'liq bo'lmagan turli yo'nalishlari – teologik, falsafiy, tabiiy-ilmiy antropologiya doirasida amalga oshirilishida ko'radi. Masalan, teologik antropologiya insonni faqat iudeycha-xristiancha ananalar nuqtai nazaridan o'rganadi. Falsafiy antropologiya asosiy e'tiborni insonning o'zligini o'rganishga qaratadi, tabiiy-ilmiy antropologiya (tabiatshunoslikning barcha tarmoqlari va genetik psixologiya) esa faqat Yer rivojlanishining eng so'nggi mahsuli sifatidagi, hayvonot dunyosidagi o'zidan oldingi shakllardan energiya va qobiliyatlar birikmasining murakkablik darajasi bilangina farq qiluvchi mavjudot sifatidagi inson haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

M.Sheler fikriga ko'ra, falsafiy antropologiyaning vazifasi inson borlig'i strukturasidan insonning barcha ishlari va amallari, shu jumladan til, fan, mif, sa'nat, din, jamiyat, davlat, tarix, g'oyalar, vijdon va insonni tavsiflovchi boshqa omillar qanday kelib chiqishini ko'rsatib berishdan iborat. Shu nuqtai nazardan inson falsafasi barcha fanlar fani maqomini kasb etadi.

M.Sheler fikricha falsafiy antropologiyaning predmeti – *bu inson mohiyati va uning strukturasini haqidagi fandir.*

M.Sheler G'arbiy Evropa jamiyatini axloqiy, falsafiy va diniy qadriyatlar odamlar uchun ikkinchi darajali ahamiyat kasb etayotgani uchun tanqid qiladi va ularga bu qadriyatlarni birinchi o'ringa qo'yishni tavsiya etadi. Jamiyatni chulg'ab olgan inqirozdan chiqish yo'lini M.Sheler aynan shunda ko'radi.

Shunday qilib, inson ongli mavjudot sifatida M.Sheler falsafasida markaziy o'rinni egallaydi, inson borlig'ining asosiy tamoyillari sifatida qudratli, biroq kelajakni oldindan ko'rolmaydigan yashashga intilish, hamma narsani anglab eta oladigan, ammo hayotni belgilashga ojiz bo'lgan ong amal qiladi.

Sheler talimoti hayot falsafasi va ekzistensializmning rivojlanishiga ancha kuchli tasir ko'rsatdi. Uning negizida keyinchalik alohida falsafiy-antropologik talimotlar – biologik, psixologik, madaniy, diniy va boshqa nazariyalar vujudga keldi.

Falsafiy antropologiya fanining mohiyati. Inson haqidagi bilimlarni birlashtirish lozimligi xususida SHelerdan oldinroq ham so'z yuritilgan edi. XIX asr o'rtalariga kelib inson o'ta murakkab struktura ekanligi, uni faqat falsafa yoki boshqa biron-bir muayyan fan metodlari bilan to'la anglab etish mumkin emasligi, yani inson jamuljam holda aniq bilim predmeti bo'la olmasligi aniq-ravshan bo'lib qoldi. SHuningdek, ayrim tabiiy fanlar, har biri o'z sohasida, vaqt o'tishi bilan umumiyroq xulosalarga kelishni talab etuvchi salmoqli material to'pladi. Bunday umumlashtirishga ehtiyoj Darvinning evolyusion nazariyasi

¹ Шелер М. Избранные произведения. – М.: 1994. –С. 187.

paydo bo'lishi bilan ayniqsa bo'rtib ko'rina boshladi. Bu nazariya insonga oid tabiiy-ilmiy tadqiqotlarga kuchli turtki berdi, shuningdek materialistik falsafiy konsepsiyalar rivojlanishi uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur yondashuv tarafdorlari inson ko'p o'lchovli va muttasil o'zgaruvchi mavjudot ekanligidan kelib chiqadi. Garchi uning muhim xususiyatlari ming yillar mobaynida o'zgarishsiz qolayotgan bo'lsa-da, ular insonning mohiyatini to'la namoyon etmaydi. Bu yondashuv tarafdorlari inson o'z oldiga yangi va yangi jumboqlar qo'yayotgan, tashqi dunyoni, o'zining undagi o'rnini aniqlashga harakat qilayotgan, atrof muhitni o'rganish orqali uni o'z ixtiyoriga ko'ra o'zgartiradigan faol asos sifatida amal qiladigan mikrokosm hisoblanishiga ham etiborni qaratmoqdalar. Boshqacha aytganda, inson bunyodkor va ayni vaqtda madaniyat mahsuli, o'zini qolgan jonli dunyodan farqlash imkonini beruvchi manaviyat manbaidir.

Falsafiy antropologiya tarafdorlari insonning mazkur talqinidan kelib chiqib, bu fan izchil ilmiy qarashlarni ilgari surishga davogar bo'la olmasligini va ayrim fanlar: psixologiya, sotsiologiya, biologiya va boshqa ijtimoiy fanlarning turli yondashuvlari va xulosalarini sintezlovchi inson haqidagi bilimlar tizimini yaratishga qaratilishi lozimligini qayd etmoqdalar. Ularning fikricha, bu fan o'z predmeti sifatida inson borlig'ini belgilaydi, uning mohiyatini va o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etib, shu tariqa insonning o'zini ham, uni qurshagan dunyoni ham falsafa nuqtai nazaridan anglab etishga harakat qiladi. «Antropologiya yoki aniqroq aytganda – antropologik ong nafaqat ontologiya va kosmologiyaga, balki gnoseologiya va bilish falsafasiga, har qanday falsafa va har qanday bilishga zamin yaratadi»¹.

XX asrning 60-70-yillarida falsafiy antropologiya shunday bir g'oyaviy harakatga aylandiki, uning doirasida olimlar insonning hozirgi holatini nazariy jihatdan anglab etish va talqin qilish, uning tabiatiga nisbatan yangicha yondashuvni ilgari surishga harakat qildilar. Bu davrda yuz bergan fan-texnika taraqqiyoti va insonning o'z ilmiy va amaliy faoliyati natijalari uchun javobgarlik tuyg'usining kuchayishi falsafiy antropologiyaning rivojlanishiga qo'shimcha turtki berdi. Shunday qilib, u endi inson haqidagi bilimlarning umumiyroq majmui – umumiy antropologiyaning tarkibiy qismiga aylandi. Bu fan turli-tuman talimotlar, konsepsiyalar va yo'nalishlarni o'z ichiga oladiki, ularning orasida falsafiy yo'nalishdan tashqari biologik, teologik (diniy), sotsiologik, psixologik, madaniy (etnografik), strukturalistik, pedagogik va boshqa yo'nalishlarni qayd etish mumkin.

Ularning har biri, falsafiy yo'nalishdan farqli o'laroq, insonning muayyan bir tomonini yoritadi. Masalan, biologik antropologiya anatomiya, fiziologiya, irq haqidagi talimot va shu kabilarga tayanib, insonning qolgan barcha tirik mavjudotlardan farqini uning jismoniy tuzilishi nuqtai nazaridan aniqlaydi. Teologik antropologiya inson haqidagi tegishli tasavvurlarni uni Xudo yaratgani nuqtai nazaridan shakllantiradi. Falsafiy antropologiya esa butunlay boshqa

¹ Бердяев Н.А. Смысл творчества. – Москва, Наука. 1989. – С.293.

vazifani hal qiladi – u vaziyatga yaxlit yondashadi va fanlararo xususiyatga ega bo‘lgan xulosalar chiqaradi.

Falsafiy bilimning tarkibiy qismi sifatida falsafiy antropologiya ijtimoiy falsafa, axloq, sotsiologiya va psixologiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular bilan birgalikda inson haqidagi fanlar majmuini tashkil etadi.

Falsafiy antropologiyaning predmeti va vazifalari. *Falsafiy antropologiya izlanishlarining bosh mo‘ljali va o‘zagini inson va faqat inson tashkil etadi. SHu manoda falsafiy antropologiyani antropotsentristik falsafiy talimot deb nomlash mumkin, chunki unda inson atrofida borliqning boshqa barcha muammolari aylanuvchi o‘ziga xos «markaziy o‘q» hisoblanadi.*

Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi falsafaning tadqiqot markazida inson turishi bilangina emas, balki uning barcha maktablari uchun inson dunyoning markazi hisoblanishi bilan ham belgilanadi. Mazkur yondashuv zahirida antik falsafaning Protogor tarqilab bergan «Inson hamma narsalar mezonidir», degan tamoyili yotadi. Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi Evropa madaniyati asoslaridan biri sanalgan xristianlik mafkurasidan ham kelib chiqadi. Aynan xristianlik dunyoviy hayot markaziga insonni qo‘yadi, uni Xudo o‘ziga o‘xshatib yaratgan, degan g‘oyani ilgari suradi.

Shu nuqtai nazardan xristiancha madaniyat vakilining mentaliteti asosida shakllangan falsafiy antropologiyani Sharq falsafiy maktablari bilan taqqoslash o‘rinli bo‘ladi. Shu narsa diqqatga sazovorki, Sharq falsafasida inson hech qachon dunyoning markazi hisoblanmaydi, zero u tabiatning tarkibiy qismi, uning uzviy elementi, Koinotning ko‘p sonli darajalaridan biri sifatida qaraladi. Sharq falsafasida antropotsentrizm yo‘q, umuman olganda falsafiy antropologiya ham mavjud emas. Bu falsafada inson dunyoning tabiiy bir bo‘lagi, tabiatning ajralmas elementi hisoblanadi. Tabiatning o‘zi esa mukammal bo‘lib, inson unga qarshi turmasligi, balki uning izmiga bo‘ysunishi lozim.

Shunday qilib, ko‘pgina faylasuflar tomonidan qo‘yilgan «Inson nima?», degan savol Evropa falsafiy antropologiyasi uchun uning falsafiy muammolari majmuini belgilovchi bosh masala hisoblanadi (va u falsafiy tafakkurning boshqa yo‘nalishlaridan ayni shu jihatdan farq qiladi). Falsafiy antropologiya insonning borlig‘i nuqtai nazaridan inson haqidagi talimotdir. Inson va uning borlig‘i to‘g‘risidagi mulohazalar muammolarning keng doirasini qamrab oladi. Bularning barchasi antropologizm, yani insonning mohiyati muammolarini izchil o‘rganuvchi tadqiqotlarning alohida yo‘nalishi – tor manodagi falsafiy antropologiya to‘g‘risida so‘z yuritish imkonini beradi. Keng manoda esa falsafiy antropologiya shu jumladan inson, uning tabiat va jamiyatdagi borlig‘i haqidagi talimotni ham o‘z ichiga oluvchi falsafiy qarashlar tizimi sifatida maydonga chiqadi.

Insonning bioijtimoiy mohiyati. Falsafiy antropologiya echadigan muhim muammolar orasida inson biologik va ijtimoiy mohiyatining o‘zaro nisbati to‘g‘risidagi masala alohida o‘rin egallaydi. Inson jonli tabiatning bir qismi, shuningdek biologik evolyusiya mahsuli ekanligi hozirgi zamon tabiatshunosligi fanida nafaqat olimlar va mutaxassislar, balki marifatli

odamlarning keng doirasi uchun ham aniq-ravshan va deyarli shak-shubhasiz dalilga aylandi. Har bir inson o'z biologik xususiyatlari: genetik kodi, vazni, bo'yi, mijosi, terisi va sochining rangi, yashash muddati va shu kabilarga ko'ra betakroridir. Biroq ayni vaqtda inson ijtimoiy mavjudot ekanligi, uning o'ziga xosligi va betakrorligi odamzotning ijtimoiy tabiati, u kamol topgan, talim-tarbiya olgan, madaniy va axloqiy qadriyatlar va mo'ljallarni o'zlashtirgan ijtimoiy muhit bilan belgilanishi ham shak-shubhasizdir. Inson nafaqat bioijtimoiy mavjudot balki u fizik, kimyoviy, psixoneyrofizik mavjudot hamdir. U tabiiy olamda bo'lgani kabi 70 foiz suvdan tarkib topgan suvdan paydo bo'lgan va kimyoviy elementlarning yig'indisidir.

Ayni shu sababli inson individi nafaqat ijtimoiy, balki biologik mavjudot sifatida ham o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, insonning kamol topishi jamiyatda va faqat jamiyatda yuz beradi.

Insonning mohiyatini tushunishga harakat qilish jarayonida u nafaqat tashqi, balki ichki, pinhona xususiyatlarga ham ega ekanligini, ular jamuljam holda insonning individ, individuallik, shaxs kabi tushunchalarda aks etadigan muayyan obrazini shakllantirishini ham hisobga olish lozim. Boshqacha aytganda, insonning mohiyatini uning ichki va tashqi borlig'i birligida, uning dunyoga faol munosabatida izlash kerak.

Shunday qilib, *individ muayyan insonning umumiy obrazi sifatida amal qilsa, individuallik uni muayyan o'ziga xos xususiyatlar sohibi sifatida tavsiflasa, «shaxs» tushunchasiga yanada torroq mano yuklanadi, chunki ayni holda inson uning barcha ijtimoiy sifatleri bilan jamuljam holda olinadiki, bu faqat ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu tizimini nazarda tutgan holda shaxs to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi.* Ya'ni keng talqinga yo'l qo'yadigan «individ» va «individuallik» tushunchalari nafaqat insonga nisbatan, balki individual xususiyatlarga ega bo'lgan ayrim tirik mavjudot, hayvonga nisbatan ham tatbiq etilishi mumkin. «Shaxs» tushunchasi esa doim ijtimoiy mavjudot sifatidagi inson bilangina bog'liq bo'lib, faqat shu manoda, ayrim insonni uning jamiyatdagi o'rni, «ijtimoiy qiyofasi» nuqtai nazaridan tavsiflaydi.

Kezi kelganda yana shuni ham takidlab o'tish lozimki, har qanday shaxs zamirida oqilona faoliyat yotuvchi ongli-ixtiyoriy faollik tavsiflanadi. Shuningdek inson yangi moddiy va manaviy boyliklar yaratib, o'z ijodiy imkoniyatlarini izchil ro'yobga chiqarish orqali shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon fanida shaxsning shakllanishiga tasir ko'rsatuvchi uch muhim omil: irsiyat, madaniy muhit va yashash sharoiti farqlanadi. Bu omillar o'zaro tasirga kirishishi natijasida inson shaxs sifatida o'ziga xos xususiyatlar majmui: tegishli ehtiyojlar, qiziqishlar, mijoz, qobiliyatlar, maqsadlar, mo'ljallar, manaviyat va shu kabilarga ega bo'ladi. Insonning mazkur betakror individual xususiyatlari asosan u yashayotgan muhitdagi ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar tasirida shakllanadiki, bu shaxsning shakllanishi va kamol topishida jamiyat juda muhim rol o'ynashini qayd etish imkonini beradi. Ayni vaqtda shaxs umumiy etirof etilgan meyorlarga muvofiq yoki ularga zid shakllanishi va kamol topishi mumkin. Bu ma'noda ijobiy shaxslar to'g'risida ham, salbiy shaxslar to'g'risida ham so'z yuritish mumkin.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar va faylasuflar inson evolyusiyasidagi ijobiy jarayonlarni va ijtimoiy o'zgarishlar imkoniyatlarini ijtimoiy munosabatlarning insonparvarlashuvi, odamlar ongidan umuminsoniy meyorlar mustahkam o'rin olishi bilan bog'lamoqdalar. Bunda inson o'zining butun umri mobaynida, bir tomondan, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishga harakat qilib, boshqa tomondan esa – o'zini qurshagan ijtimoiy va tabiiy muhit tasirini his etib, yaxlit bir butun hodisa sifatida, uzluksiz tadrijiy rivojlanishini etiborga olish lozim. Boshqacha aytganda, o'zining kamol topish jarayonida u doim ham subekt, ham obekt hisoblanadiki, bu shaxsning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi va hayot mazmunini izlashi bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi.

Insonni tushunishda dualizm va monizm. *Qadim zamonlarda vujudga kelgan insonga nisbatan dualistik yondashuv shundan iboratki, odamzot, bir tomondan, moddiy organizmdan, boshqa tomondan esa – mustaqil mohiyat sanaladigan va bu organizmni boshqaradigan nomoddiy jondan tashkil topgan mavjudot sifatida qaraladi.* Bu yondashuv, masalan, boqiy g'oyalar dunyosida yashaydigan o'lmas jon inson tug'ilayotgan paytda uning tanasiga xuddi zindonga tushgandek kirib o'rtnashadi, uning o'limidan keyin esa vujudni tark etib, yana g'oyalar dunyosiga qayta, deb hisoblagan Platon falsafasida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Jonlarning o'lmasligi g'oyasi Sharq falsafiy ananasiga ham xosdir.

Hozirgi olimlarning aksariyati qo'llab-quvvatlaydigan inson talqinining monistik konsepsiyasi inson ruhiyati, uning tuyg'ulari, fikrlari, emotsiyalari va kayfiyati inson organizmining tarkibiy qismi sanalgan bosh miya nerv hujayralari hayot faoliyatining mahsulidan o'zga narsa emas, degan tushunchadan kelib chiqadi. Bu yondashuv tarafdorlarining fikriga ko'ra, ruhiy hodisalar qandaydir nomoddiy asosga ega, deb hisoblash uchun etarli dalillar mavjud emas, shu sababli ruhiyat tabiatini tushuntirishda inson organizmida yuz beradigan moddiy jarayonlar chegarasidan chetga chiqishning hojati yo'q.

Shunday qilib, tavsiflangan muammo inson o'z tabiatiga ko'ra faqat biologik mavjudotmi yoki faqat ijtimoiy mavjudotmi, degan masala bilan bog'lanmaydi. U, hech shubhasiz, ham biologik, ham ijtimoiy mavjudotdir.

Ammo bu ikki asosning o'zaro nisbati qanday, ularning biri ikkinchisidan ustunroqmi va inson mohiyatini nima belgilaydi – bu endi qizg'in bahs-munozaralar predmetidir. Mazkur masalalar hanuzgacha o'zining uzil-kesil echimini topgani yo'q, hozirda mavjud turli biologik, psixologik va falsafiy maktablar bu savollarga har xil javoblar beradi.

Yuqorida zikr etilgan muammoning echimiga nisbatan mavjud yondashuvlar orasida insonning bioijtimoiy tabiatini tushunishga nisbatan qarama-qarshi nuqtai nazarlar ifodasi sanalgan biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari alohida o'rin egallaydi. Bunda ularning har biri boshqasini butunlay rad etmaydi, ammo insonning muayyan bir (biologik yoki ijtimoiy) tabiatini ustunroq qo'yadi yoki hatto mutlaqlashtiradi.

Biologizatorlik konsepsiyalari. *Biologizatorlik konsepsiyalarining tarafdorlari insonni uning tabiiy, biologik asosidan kelib chiqib tushuntirishga*

harakat qiladi. XVIII asr oxirida jamiyat hayotiga ayrim odamlarning o'z mavjudligi uchun kurash maydoni sifatida qarashni taklif qilgan T.Maltus nazariyasini bunday tushuntirishga bo'lgan birinchi jiddiy urinish deb hisoblash mumkin. Maltus fikricha, bu kurashda kuchlilar g'olib chiqadi, kuchsizlar esa halok bo'lishga mahkumdir. Mazkur kurashga tabiiy omillar turtki beradi. Xususan, aholi soni geometrik progressiya bo'yicha ko'payib boradi, tirikchilik vositalari taklifi esa faqat arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, bu esa muqarrar tarzda ocharchilik, epidemiyalar, urushlar va boshqa ijtimoiy tangliklarga olib keladi. Mazkur omillarga Maltus kuchlilarning yashab qolishini taminlovchi ijtimoiy munosabatlarning «tabiiy», muqarrar va hatto zarur tartibga solish vositalari sifatida qaraydi. Demografik muammolarning echilmagani, shuningdek ular XX asrda yanada keskinroq tus olishi shunga sabab bo'ldiki, Maltus g'oyalari neomaltuzchilar deb nomlangan o'z davomchilarini topdi va topishda davom etmoqda.

Biologizatorlik yondashuvlari XIX va XX asrlar chegarasida Darvinning tabiiy tanlanish haqidagi ta'limotini mutlaqlashtirib, nafaqat insonning kelib chiqishi, balki uning mohiyatini, pirovard natijada esa – butun ijtimoiy munosabatlar tabiatini tushuntirishga harakat qilgan sotsial-darvinistlarga ham xosdir. Hozirgi vaqtda bu yo'nalishni odamlarga ham, hayvonlarga ham teng darajada xos bo'lgan irsiyatga urg'u beruvchi sotsiobiologiya davom ettirmoqda. Sotsiobiologlar fikriga ko'ra, inson xulq-atvori ham, hayvon xulq-atvori ham irsiy omillar bilan belgilanadi va hech kim o'z irsiyati tasirini – u xoh yaxshi bo'lsin, xoh yomon – engishga qodir emas.

Inson tabiati xususida shunga o'xshash qarashlarga ayrim odamlarning boshqa odamlardan ustunligini faqat ularning «oliy» yoki «past» irqqa mansublik belgisiga ko'ra elon qiluvchi irqchilik konsepsiyalarida ham duch kelish mumkin. Bu, xususan, «irqiy tozalik» uchun kurash olib borgan va «irqiy tanlanish»ni amalga oshirish g'oyasini faol ilgari surgan fashistik mafkurada ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Mazkur g'oyalar zamirida asosan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keng tarqalgan «inson irsiyatining oliy sifati»ga qanday vositalar bilan va qay tarzda erishish mumkinligi haqidagi ta'limot – evgenika yotadi.

XX asr boshlarida bu talimot shu darajada keng tarqaldiki, ayrim mamlakatlarda davlat siyosati bilan uzviy bog'landi. Xususan, 1920-1930-yillarda Daniya, Shvetsiya va Norvegiyada jamiyatda tabiiy tanlanishni ijtimoiy mustahkamlovchi irqiy qonunlar qabul qilindi.

Sotsiologizatorlik konsepsiyalari. *Sotsiologizatorlik yondashuvi inson tabiatini ijtimoiy munosabatlarda ko'rishga harakat qiladilar.* Bunda ular bazan nafaqat insonning ijtimoiy asosini uning biologik asosiga qarama-qarshi qo'yadilar, balki so'nggi zikr etilgan asosni hayvoniy va hattoki tuban, shu bois jiddiy etiborga loyiq emas, deb hisoblaydilar. Asosiy etibor ijtimoiy munosabatlar tahliliga va individ, shaxsning shakllanishida jamiyat qanday rol o'ynashini aniqlashga qaratiladi. Pirovardida ijtimoiy asos individual asosga qaraganda ustunroq ahamiyat kasb etadi, uni o'ziga bo'ysundiradi va qamrab oladi. Mazkur yondashuv total ijtimoiy tizimlarga va ularni asoslashga harakat

qiluvchi falsafiy talimotlarga, xususan, Platon falsafasi ayniqsa xosdir. Umuman olganda, bu individualizm va kollektivizm muammosidir.

Lev Nikolaevich Gumilyov (1912-1992) insonni tushunishga yangicha yondashgan va tarixiy-madaniy jarayonda individlarning uch turi: *passionariylar, subpassionariylar va muvofiq odamlarni farqlagan*. Passionarlik (lotincha «passio»—«ehtiros») deganda energiyaning «tur meyoridan ogʻuvchi, ammo patologik xususiyatga ega boʻlmagan» turi tushuniladi. Passionarlik har safar materiyani oʻzini qayta tashkil etishga majburlovchi toʻlqin manbai, atrof-muhitni oʻzgartirish qobiliyati hamda bunga boʻlgan intilish yoki fizika tili bilan aytganda, muhitning agregat holatini buzishga boʻlgan intilish tarzida namoyon boʻluvchi biofizik omildir. Passionar turtki mutatsiyaga olib keladi. Gumilyovning fikriga koʻra, mutantlarning tugʻilishi passionariylar—oʻta gʻayratli shaxslarning tugʻilishidir. Passionarlik turtkisi shu qadar kuchli boʻlishi mumkinki, mazkur belgi egalari oʻz qilmishlarining oqibatlari haqida oʻylashga oʻzlarini majbur qila olmasliklari mumkin. Shuning uchun ham passionarlikni ong belgisi deb emas, balki asab sistemasining konstitutsiyasida namoyon boʻluvchi muhim belgisi deb tushunish lozim, u, ong faoliyati bilan bogʻliq faollikdan farqli oʻlaroq, emotsiyalar sohasida yashaydi. Passionariylarni ideal xususiyatlardan ancha uzoq xususiyatlar: takabburlik, magʻrurlik, manmanlik, ochkoʻzlik va b. tavsiflari ham mumkin. «Passionarlik —muayyan maqsadga (koʻpincha xayoliy maqsadga) erishishga yoʻnaltirilgan faoliyatga (ongli yoki koʻpincha ongsiz) ichki intilish. Mazkur maqsadni passionariy hatto oʻz hayotidan hamda zamondoshlari va qabiladoshlarining baxtidan afzal deb biladi»¹. Passionarlik darajasi har xil boʻlishi mumkin, ammo bu hodisa tarixda aniq va qayd etiladigan tarzda namoyon boʻlishi uchun passionariylar soni koʻp boʻlishi kerak, yani passionarlik nafaqat individual belgiga, balki populyasion belgiga ham tayanadi. Passionariylar orasida ruh passionariylari va tana passionariylari ham farqlanishi mumkin. *Salbiy impulslarga ega boʻlgan, hech narsaga qaramay, hatto oʻz zarariga ish tutishga intiladigan odamlar passionariylar* deb ataladi. *Ijobiy, hayotbaxsh impulslarga ega odamlar esa subpassionariylar* deb ataladi. L. Gumilyovning fikriga koʻra, passionariylar tubanlashgan hollarda ularning oʻrnini subpassionariylar egallaydi. Ularni «sodda», «qoloq» odamlar deb hisoblaydilar, ularning keng maydonga chiqishi etnosning intihoga yuz tutganini anglatadi, chunki ularda instinktiv impulslardan boshqa hech narsa qolmaydi. «Passionarlik» hodisasi dunyoning yagona axborot-energetik manzarasida tarixda chuqur iz qoldirgan «buyuk odamlar va xalqlar»ning faoliyati mexanizmlarini tushunish imkonini beradi. Uni tushunib etishga «inson xulq-atvorining shakllanishiga jugʻrofiy muhitning tasiri» masalalari bilan) ulkan hissa qoʻshdi. Passionarlik muammosi L. Gumilyov konsepsiyasining nazariy negizini tashkil etadi. Muallifning fikricha, passionarlik—biologik belgi, osoyishtalik inersiyasini buzuvchi dastlabki turtki; bu passionariylarning malum sonidan iborat avlod. Ular oʻz hayoti bilan odatdagi vaziyatni buzadilar, chunki oʻzlarini qiziqtirgan maqsadsiz kundalik

¹ Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало.—Москва, Наука, 1994. —С. 71.

tashvishlar bilan yashay olmaydilar. Muvofiq odamlar jamiyatning umumiy qonuniyatlari va siyosiy tizimiga moslashuvchanlikda namoyon bo‘ladi va ijtimoiy jarayonlar aynan muvofiq odamlarning faoliyatibilan belgilanadi,

Gumilyov tariflagan juda qiziqarli qonunga binoan, «etnik jamoa tomonidan amalga oshiriladigan ish passionar kuchlanish darajasiga to‘g‘ri proporsional» bo‘lib, bunda «etnosning passionar kuchlanishi deganda etnik tizimda mavjud passionarlik miqdorining etnosni tashkil etuvchi shaxslar soniga bo‘linishi tushuniladi»¹. Madaniyat va turmush darajasining barqaror o‘shish davrlari esa passionar kuchlanish umumiy tarzda pasaygan davrlar bilan bog‘liq.

Umuman olganda, passionarlik hodisasining manbai koinot omillariga, jumladan, quyosh faolligining davriy jarayonlari bilan bog‘lanadi. L. Gumilyov aniqlagan passionarlik hodisasi inson to‘g‘risidagi V.I.Vernadskiy tariflab bergan «boshqa kuchlar bilan bir qatorda, real jug‘rofiy kuch», degan qarashni qabul qilish imkonini beradi. Bu kuch doimo bunyodkor kuch emas, ba‘zan u halokatli oqibatlariga olib keladi. L. Gumilyovning: «Biosfera odamlarni to‘ydira oladi, ammo ularning butun Yer yuzini biotsenzlar konversiyasi siklidan chiqarilgan ashqol-dashqollar bilan to‘ldirishga bo‘lgan intilishini qondira olmaydi», degan so‘zlari buning real isbotidir².

Hayotning mazmuni va insonning vazifasi. Inson hayotning tezoqarligini yodda tutishi, uning shomini kuzatishi, odamzot hayotining bebaholigi haqida o‘ylashi, o‘lim haq ekanligini unutmasligi lozimligi haqidagi fikrlarga biz falsafa fani shakllanish jarayonining ilk bosqichidayoq, G‘arb falsafiy ananasida ham, Sharq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. Shundan beri o‘tgan vaqt mobaynida bu borada deyarli hech qanday o‘zgarish yuz bergani yo‘q, zero, avvalgidek, odamzotning hayot yo‘li tug‘ilish va o‘lish sanalari bilan chegaralanadi. Shuningdek, birinchi sana doim muayyan, aniq bo‘lsa, ikkinchi sana inson umrining oxirgi soniyalarigacha mavhum bo‘lib qoladi.

Ayni shu sababli hayotning mazmuni muammosi har bir inson qarshisida ertami-kechmi ko‘ndalang bo‘ladi va u o‘ziga aniq va uzil-kesil javob topish mumkin bo‘lmagan savollarni beradi. «Bu dunyoda nima uchun yashayapman?», deb so‘raydi o‘zidan inson va agar bu savolga o‘zi javob bermasa, o‘z hayotiga muayyan mazmun baxsh etmasa, bu ishni uning o‘rniga hech kim va hech qachon bajarmasligini vaqt o‘tishi bilan anglay boshlaydi. Abadiyat qarshisida, o‘lim qarshisida har kim oxir-oqibatda o‘zi bilan o‘zi tanho qoladi. Albatta, jamiyatda inson o‘zini bu darajada yolg‘iz his etmaydi, biroq, ekzistensialistlar fikriga ko‘ra, bu hol toki inson boshqalarning ham o‘z hayoti borligi va ular ham o‘z hayotining mazmuni va o‘zining vazifasi haqidagi o‘ta shaxsiy muammolarni mustaqil echish zaruriyati qarshisida turganini anglab etgunga qadar davom etadi.

Bundan ekzistensializm falsafasida yolg‘izlik muammosi kelib chiqadi. Aslida, mazkur muammo falsafiy antropologiyada ham inson borlig‘i tahlilidagi bosh muammolardan biri hisoblanadi.

¹ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли.—Москва, Наука,1989. -С. 257-256

² Ўша ерда. — Б. 418.

Hayotni tark etish bosqichlari. Biologik mavjudot sifatida har bir inson o‘limga mahkumdir. Buni qadimgi mutafakkirlar ham yaxshi tushungan. Xususan, o‘z muxoliflaridan birining: «O‘ttiz tiran seni o‘limga hukm etdi», degan gapiga Suqrot: «Ularni esa o‘limga tabiat hukm etgan», deb javob bergan. Ammo odamzot ijtimoiy mavjudot sifatida ham o‘limga mahkumdir.

Hozirgi zamon fanida o‘lish jarayonining to‘rt bosqichi farqlanadi. Bu bosqichlarga organizmda yuz beradigan va uning qarishini tavsiflaydigan orqaga qaytarib bo‘lmaydigan biologik o‘zgarishlar sabab bo‘ladi.

Xususan, 25 yoshdan boshlab va ayniqsa 45 yoshdan keyin insonda har kuni u tug‘ilgan paytga qadar «jamlangan» va boshqa hech qachon yangilanmaydigan o‘n minglab nerv hujayralari (neyronlar) halok bo‘ladi. Ammo bosh miya qobig‘ida bunday hujayralar soni 40 milliardga etadi va shu sababli «qariyotgan normal miya uchun bu jiddiy oqibatlariga sabab bo‘lmaydi, chunki unda yana o‘n milliardlab neyronlar normal faoliyat ko‘rsatishda davom etadi»¹.

Amalda insonning hayotni tark etishi u odamlardan o‘zini olib qochib, jamiyatdan uzoqlashishi bilan tavsiflanadigan **ijtimoiy o‘lim** yuz berganida boshlanadi. Surunkali giyohvand moddalarini istemol qilish, kashandalik, ichkilikbozlik, o‘z hayotidan doimiy norozilik, yo‘l qo‘yilgan xato va jinoatlar oqibatida jamiyatdan ajralish holatlari ijtimoiy o‘limni bildiradi. So‘ngra **ruhiy o‘lim** yuz beradi, bunda inson hayot tugagani va o‘limning muqarrar ekanligini va o‘z hayoti davomida hech narsaga erisha olmaganini anglaydi. **Miya o‘lishi** bilan bosh miya faoliyati butunlay to‘xtaydi, organizmning turli funksiyalarini boshqarish barham topadi. Bu jarayon **fiziologik o‘lim** bilan yakunlanadi. Bunda insonning uni tirik organizm sifatida tavsiflovchi barcha funksiyalari uzil-kesil to‘xtaydi.

Shuning ijtimoiy hayotda suitsid - odamlarning o‘zini qasddan o‘ldirishi va parasuitsid - o‘zini o‘ldirishga harakat qilish holatlari ham uchraydi. Umr qisqa, hayot nihoyatda murakkab, lekin har qanday vaziyatda inson yashab qolish uchun kuch va irodaga ega bo‘lishi uning aql imkoniyatlaridan unumli foydalanishining oqibatidir. Bu dunyoda hes bir sabab o‘z o‘zini o‘ldirish uchun asos bo‘la olmaydi.

Xulosalar. Muayyan inson o‘z hayoti so‘nishining yuqorida sanab o‘tilgan bosqichlarini anglamasligi ham mumkin (aksariyat hollarda shunday bo‘ladi), ammo u o‘z hayot yo‘lidan ilgarilar ekan, bu dunyoda nima uchun yashayapman, degan savolga o‘z harakatlari, qilmishlari bilan javob beradi. Agar inson ularni hali to‘la anglab etmagan bo‘lsa, mazkur vazifani echish o‘z hayot yo‘lini endigina tanlayotgan odam uchun ham, umrining shomida ortga nazar tashlab, o‘z hayotini sarhisob qilayotgan odam uchun ham teng darajada mushkul ish bo‘lib qoladi.

Inson o‘z tabiatiga ko‘ra o‘limga mahkum, ammo, buni tushungan holda, u o‘zi bilan bog‘liq hamma narsa o‘zining tug‘ilish va o‘lish sanalari bilan chegaralangan qisqa vaqt oralig‘ida jamlanganini tan olishni istamaydi. U o‘z

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. -Т. 2. – М.: 1996. – С.11.

taqdirini ijtimoiy muhim maqsadlar, manaviy uygʻonish bilan bogʻlashga harakat qilishi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Yana bir yoʻlni din taklif qiladi. Bu yerda u yoki bu eʼtiqodlarga qarab, hayotning mazmuni va shaxsiy umrboqiylikka erishish haqidagi savolga shaklan har xil, lekin mazmunan juda oʻxshash javoblar beriladi. Ularda asosan u dunyo chin dunyo ekanligi, bu dunyoda bajarilgan ishlarga haqiqiy baho u dunyoda berilishi va shu kabilar toʻgʻrisida soʻz yuritiladi.

Yana bir imkoniyat – bu dunyoda oʻz hayotini odamlarga, ezgulik, haqiqat va adolatga xizmat qilishga bagʻishlashdan iborat. SHu tariqa inson oʻz ishlari, gʻoyalari va qilmishlari bilan kelgusi avlodlar xotirasida qolish imkoniyatini qoʻlga kiritadi.

Inson bu yoʻllarning qaysi birini tanlashi faqat uning oʻziga bogʻliq. U oʻz hayotida bu erda koʻrsatilganidan butunlay boshqa yoʻlni tanlashi ham mumkin. Lekin ertami-kechmi har bir inson hayotda oʻzi tanlagan yoʻlning toʻgʻri yoki notoʻgʻriligi haqida mulohaza yuritishi muqarrardir.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ong, uning mohiyati va jihatlari haqida soʻzlab bering.
2. Inson va uning ongi, maʼnaviyati va dunyoqarashini falsafiy tahlil qilishning ahamiyati nimadan iborat?
3. Ongning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi qarashlar toʻgʻrisida soʻzlab bering.
4. Tafakkur va tilning birligi haqida nimalar deya olasiz.
5. Sizning fikringizcha, kibernetik qurilmalarda ong boʻlishi mumkinmi?
6. Yuksak ongning inson bunyodkorlik faoliyatiga taʼsiri haqida nimalar deya olasiz?
7. Sharq va Gʻarb falsafasida inson masalasi tahlilidagi oʻziga xosliklar nimalardan iborat? __

11-mavzu: Qadriyatlar falsafasi (aksiologiya)

Reja:

1. Qadriyat kategoriyasi, uning asosiy shakllari.
2. Qadriyatlar mavzusining tarixiy ildizlari.
3. Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida qadriyatlarga munosabat.
4. Qadriyatlarning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati.

Darsning maqsadi talabalarni tarixiy ildizlar, ijtimoiy taraqqiyot, qadriyatlarga munosabat, qadriyat, qadriyat kategoriyasining asosiy shakllari, inson hayotidagi ahamiyati, qadrlash tamoyillarini toʻgʻri tarbiyalash vazifalarini tushuntirish orqali ularning bilim va malakalarini oshirish.

Qadriyatlarni qaysi fan oʻrganadi?

Qadriyatlar tugʻrisidagi fan — Aksiologiya (aksio — qadriyat, logos fan, taʼlimot maʼnosini anglatadi) falsafaning shu masalani oʻrganadigan va u bilan shugʻullanadigan sohasi hisoblanadi. Sobiq Ittifoq davrida bu tugʻrida nihoyatda kam maʼlumotlar bor edi. Istiqolol tufayli qadriyatlar tugʻrisidagi qarashlarimiz shitob bilan oʻzgardi. Sobiq Ittifoqning ilgari ulugʻlangan partiyaviy-sinfii qadriyatlari sarobga aylandi, zamona realliklari talablariga javob bera olmay, oʻtgan oʻn yilliklardan iborat tarix sahifalari bilan birga yopilib ketdi.

O'zbekistonda qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, uning turli qirralari olim va mutahassislar tomonidan tahlil etilmoqda. Qadriyatlar falsafasi — Aksiologiya (aksiologiya)ning ko'pdan-ko'p mavzulari mutahassislarimizning ilmiy izlanishlarida o'ziga xos o'rin tutmoqda.

«Moziyga qaytib ish qo'rmoq hayrlidir», deb yozgan edi Abdulla Qodiriy «O'tgan kunlar» romanida. Huddi shunday, «Qadriyat o'zi nima?» savoliga javob berishdan oldin mavzuning tarixini, qisqa bo'lsa-da, o'rganmoq lozim. Busiz qadriyatlarning bugun va kelajakdagi ahamiyatini tushunib bo'lmaydi.

Qadriyatlar mavzusining tarixi, ildizlari va insoniyatga hos qadrlash tamoyillari shakllanishi uzoq o'tmishga ega. G'arb olimlari bu borada, asosan, Yevropa madaniy merosi va g'oyalariga tayanadilar, ko'plab allomalarning nomlarini tilga oladilar. G'arbda qadriyatlar bilan shug'ullanadigan falsafiy soha — Aksiologiya (aksiologiya — qadriyat, logos — ta'limot) fanining shakllangani ham ularning bunday qarashlari uchun muayyan asos bo'ladi. Biz Suqrot va Aflotun, Arastu va Hegellar katta e'tibor bergan bu mavzuning G'arb falsafasida o'z tarixiga ega ekanligiga shubha qilmaymiz.

Ammo ushbu mavzu ko'hna va navqiron Sharq, hususan O'zbekiston uchun begona emas! Uning eng teran jihatlarini faqat G'arbdan emas, balki Sharqdan qidirish ham foydadan holi bo'lmasa kerak. Nomlari sivilizasiyamiz tarixiga abadiy bitilgan Xorazmiy, Forobiy, al-Buhoriy, at-Termiziy, Beruniy, Ibn Sino, Najmiddin Kubro, Yassaviy, Naqshband, Ulug'bek, Navoiy, Mashrab, Bedil, Behbudiy, Avloniy kabi mutafakkirlar ijodida ham bu mavzuning izlari bor, teran qirralari ochilgan. Gap ana shu izlarni izlab topishda, ularni unutmaslikda, sayqallab turishda, zamona realliklari nuqtai nazaridan holisona talqin qilishdadir.

Avlod va ajdodlarimiz yaratgan qadrlash mezonlarining tarixi eng qadimgi naqlar, rivoyatlar, afsona, hikoyat, dostonlarga, ya'ni halq og'zaki ijodi namunalari borib taqaladi. Spitamen, Muqanna va Jaloliddin Manguberdi to'g'risidagi asarlarda, Alpomish, To'maris va Shiroq tug'risidagi afsona va dostonlarda vatanparvarlik, halq va yurt ozodligi uchun fidoyilik kabi ko'plab umuminsoniy qadriyatlar tasvirlangan. Ma'naviy merosimizning yorqin namunasi — «Avesto» zardo'shtiylikning muqaddas kitobi bo'lganligidan, unda bu dinning qadriyatlar tizimi, qadrlash mezonlari, o'sha davrdagi milliy G'oyalar yorqin ifodalangan.

Qadrlash tug'risidagi qarashlar rivojida VIII-XII asrlar katta ahamiyatga ega. Bu davrda arab istilosi amalga oshirilgan, islom hukmron dinga aylangan edi. E'tirof etish kerakki, Qur'on va Hadislarda ta'riflab berilgan ilohiy qadriyat va qadrlash masalalari halqimiz tarixi va madaniyatiga ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, arab istilosi davrida ko'pgina milliy qadriyatlarimizning yo'qotib yuborilganligini ham qayd qilmoq kerak. Bu to'g'rida Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida afsus bilan yozib qoldirgan.

Sivilizatsiyamiz qadriyatlari va halqimizga hos qadrlash me'yorlari musulmon Sharqi va arablar dunyosi madaniyatining rivojiga ham nihoyatda katta aks ta'sir ko'rsatgan. Tarixda nomlari saqlangan allomalimiz o'z navbatida butun jahon, Sharq madaniyatiga g'oyat katta hissa qo'shganlar.

Bunday fikrni Abu Hanifa, al-Buxoriy, at-Termiziy, Kubro, Ahmad Yassaviy, Naqshband kabi ilohiyot ilmining zabardast allomalari tug'risida ham aytish joiz. Ularning har biri o'z zamonasida islomni sivilizasiyamizning yuksak madaniyati nuqtai nazaridan targ'ib va tashviq etdilar, islom falsafasini yuksaklikka ko'tardilar, mazkur dinning butun jahonda katta mavqega ega bo'lishida muhim faoliyat ko'rsatdilar. Bu esa ushbu zotlarning nomlarini islom dini jahon sahnida qancha tursa, shunga qadar boqiy ayladi. ularning islom falsafasi va ilohiyotiga, uni zamona zayllari orasidan o'tishi jarayoniga ko'rsatgan nihoyatda katta ta'siri tug'risida mahsus tadqiqotlar olib borish mumkin. Afsuski, manbalar yetarli bo'lishiga qaramasdan, yurtimiz sivilizatsiyasining islom dini rivojiga va azaliy islom mamlakatlarining madaniyati taraqqiyotiga aks ta'siri tug'risida yozilgan asarlar haligacha kam, bu tug'rida keng qamrovli tadqiqotlar olib borish zaruriyati allaqachon etilgan.

Masalaning muhimligi atoqli ensiklopedik olimlar — Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn-Sino, al-Farg'oniy kabi sivilizasiyamizning zabardast namoyandalari ijodi va merosi ko'zgusida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Zero, ular nafaqat Markaziy Osiyo, arab-musulmon sivilizatsiyasi, balki jahon madaniyati taraqqiyotiga nihoyatda katta hissa qo'shganlar, yurtimiz qadriyatlari ta'sirini butun olamga yoyilishida hizmat qilganlar.

Shu bilan birga, umuminsoniy madaniyatning bebaho durdonalarini yaratgan Ulug'bek, Lutfiy, Navoiy, Bobur kabi zotlarning jahon sivilizasiyasiga qo'shgan hizmatlarini tilga olmay bo'ladimi?

Afsuski, sivilizasiyamizga xos eng yuksak qadrlash mezonlarini yaratgan o'rta asrlardagi ko'tarilish davri temuriylar saltanatidan so'ng asta-sekin tanazzulga yuz tutdi, markazlashgan davlat parchalanib ketdi. Avval Xiva xonligi va Buxoro amirligi, so'ngra Qo'qon honligi vujudga keldi. Uch yuz yildan ortiqroq davrni o'z ichiga olgan bu jarayon honlik, amirlik, turli sulolalar, urug'lar o'rtasidagi urushlar, tinimsiz ziddiyatlar orqali kechdi, yahlit sivilizasiyamizning hamjihatligini ta'minlaydigan umumiy qadriyatlar tizimi darz ketdi, qadrlash mezonlari ham bir qadar o'zgara boshladi.

XIX asrning o'rtalariga kelib, amirlik va xonliklarga bo'linganligiga qaramasdan, mustaqil yashagan Turkiston chor Rossiyasi tomonidan bosib olindi, yurtimiz imperiyaning mustamlakasi bo'lib qoldi. Mustamlakachilarning qadriyatlari va qadrlash mezonlari xalqimiz orasiga zo'rlik bilan singdirila boshlandi. XIX asrning oxirlari va XX asr boshlarida yurtimizda «jadidlar» oqimi vujudga keldi. M. Behbudiy, So'fizoda, Avloniy, Cho'lpon, Fitrat va boshqa jadidlar merosiga diqqat qilinsa, o'sha davrda yurtimizda ma'naviy tushunchalarning ko'lami qanchalik keng bo'lganligini, falsafiy tilning naqadar boyligini, uning adabiyot bilan qanchalik uyg'unligini yaqqol ko'rish mumkin. Ularning asarlarida gohida biz allaqachon esimizdan, tilimizdan va balki dilimizdan ham chiqarib yuborgan qadriyatlar, tushunchalarga duch kelamiz. Jadidlarning merosi halqimiz madaniyatiga yanada kattaroq ta'sir ko'rsatishi mumkin edi. Afsuski, bolsheviklar boshlagan siyosiy jarayonlar bu avlodning boy merosini o'z domiga tortdi, uning taqdiri ayanchli kechdi, ta'qiqlab qo'yildi. O'tmish avlodlar ardoqlagan va buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan sharqona

qadrlash mezonlarini yuz o'ttiz yil sarobga aylantirish uchun qilingan urinishlarning oqibatlari haligacha sezilib turadi. Faqat mustaqillik yillariga kelibgina ushbu sohada ham ijobiy siljishlar boshlandi.

Sobiq Ittifoqda qadriyatlarga munosabat qanday edi?

Dunyoning oltidan bir qismini egallab turgan mamlakatda qadrlashning umuminsoniy tamoyillarini barqaror qilish u yoqda tursin, xaqiqiy qadriyatshunoslik nuqtai nazaridan tadqiqotlar olib borishga ham izn berilmas edi. Faqat asrimizning 60-yillariga kelib, qadriyatlar muammosi ba'zi mutahassislar tomonidan tahlil qilina boshlagan bo'lsa-da, 90-yillargacha falsafa darsliklarida alohida mavzu sifatida o'z o'rniga ega bo'lmadi. Hukmron mafkuraning tarkibiy qismiga kirmaganligi, mavzularining juda kam tadqiq qilinganligi va nihoyatda oz ahamiyat berilganligidan maxsus falsafiy tadqiqotlar sohasiga aylana olmadi. Aksiologiya nomi bilan sobiq Ittifoqda birorta ham darslik yoki o'quv qo'llanmasi chop etilmagan, hatto universitetlarning faylasuf, jamiyatshunos, tarixchi va boshqa ijtimoiy mutaxassislar tayyorlaydigan gumanitar bo'limlarida ham bu sohaga oid maxsus bilimlar berilmas edi.

Qadriyatlar to'g'risidagi G'arbda keng tarqalgan aksiologiya fani rivojlangan mamlakatlarda inson qadri va haq-huquqlariga doir ko'pgina tamoyillarning amaliyoti uchun nazariy asoslardan biri bo'lgan ilmiy sohalar qatoriga kiradi.

Mustaqillik va qadriyatlar mavzusi. Istiqlol yillarida O'zbekistonda bu mavzuga umuminsoniy tamoyillar asosida yondashish shakllandi. Bunday qarashning vujudga kelishi, qadriyatlarining ijtimoiy va ma'naviy yangilanishi, jamiyat a'zolarining kamoloti hamda yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati masalalariga davlat miqyosida yuksak e'tibor ko'rsatilayotganligi mazkur soha rivojining bosh yo'nalishidir. Qadriyatlarni mustaqillikni mustahkamlashning ma'naviy omillaridan biri sifatida qadrlanishi borasidagi ijobiy jarayonlar tadqiqotlarni ko'paytirish, ularga nisbatan mas'uliyatni yanada oshirishni taqozo qilmoqda.

Istiqlol asrlar davomida shakllangan o'ziga hos sharqona va o'zbekona qadrlash masalalari va me'yorlarini qayta tiklash hamda zamonaviy talablar darajasida takomillashtirishni kun tartibiga qo'ydi. Mustaqillik istiqlol davrining eng asosiy qadriyatidir. Zero, mustaqil bo'lmagan mamlakatning qadriyatlar tizimi hech qachon to'kis bo'lmaydi. Mustamlaka mamlakatning ma'naviy hayotida mustamlakachilarning qadriyatlari ustuvor bo'lishi aniq. Faqat mustaqillikkina ushbu holatni tubdan o'zgartiradi, mamlakatning qadriyatlar majmuasini jahon tizimining teng huquqli va haqiqiy qismiga aylantiradi. Shu sababdan ham istiqlol yangi qadriyatlar tizimini shakllantirishni taqozo qildi. Bu zaruriyat esa qadriyatlarni qayta baholash, yurtimizda sharqona, azaliy va umuminsoniy qadrlash mezonlari ustuvor bo'lgan hayot tarzini shakllantirish jarayoni bilan uyg'unlashib ketdi. Qadriyatlar sohasidagi o'zgarishlarga e'tibor va bu boradagi yangi tamoyillardan ta'lim-tarbiyada foydalanish ehtiyoji oshayotganligining sababi ham ana shunda.

Qadriyat o'zi nima?

Qadriyat tushunchasi nihoyatda hilma-hil ma'noda, turli sohalarda qo'llaniladi.

Qadriyatning kundalik hayotdagi ma'nosi kishilar o'rtasidagi muloqotlarda, ommaviy ahborot vositalarining habarlarida o'ziga hos tarzda namoyon bo'lmoqda. Kundalik hayotda, ko'pchilik nazarida narsalar (masalan, qimmatbaho buyumlar, taqinchoqlar), tabiat hodisalari, ijtimoiy voqealar, jamiyatdagi talablar, orzu-umidlar, an'ana va marosimlar, madaniy boyliklar va boshqalar qadriyat sifatida tushuniladi. Bundan tashqari, odamlar o'zlari ishonib, gohida intilib, qiziqib yoki orzu qilib yashaydigan maqsad, orzu yoki ideallarga ham «qadriyat» tushunchasini qo'llaydilar. Hullas, kundalik hayotda ko'pchilik tomonidan qo'llaniladigan «qadriyat» iborasi, odamlar uchun biror zarur ahamiyat kasb etadigan ob'ekt, narsa, hodisa va boshqalarga nisbatan ishlatiladi.

Tabiat va madaniyat buyumlarining inson ehtiyojini qondirishi va uning maqsadlariga hizmat qilishi ta'kidlanganida, asosan ularning foydasi, qimmatini nazarda tutiladi. Haqiqatan ham, buyumlarning iqtisodiy qimmatini kishilar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Ammo buyumning qadri hisobga olinmasa, masalaning aksiologik jihati ochilmaydi. Qadriyat kategoriyasi buyum yoki narsalarning iqtisodiy qimmatini ifodalaydigan tushunchadan farq qiladi.

Shu ma'noda qadriyat narsa va buyumlarning qimmatiga nisbatan qo'llanilmasdan, balki inson uchun biror ahamiyatga ega bo'lgan voqelikning shakllari, holatlari, narsalar, voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblar va boshqalarning qadrini va ijtimoiy ahamiyatini ifodalash uchun ishlatiladigan falsafiy kategoriyadir. Bu kategoriya o'zida qadriyat ob'ektining nafaqat qimmatini, balki ijtimoiy ahamiyatini, falsafiy-aksiologik mazmunini, jamiyat va inson uchun qadrini ham ifodalaydi.

Qadriyat, baho va qadr. Qadriyatlar muammosiga bag'ishlangan (asosan rus tilidagi) ilmiy-falsafiy manbalarning ko'pchiligida qadriyat (cennost') tushunchasini baho (ocenka) tushunchasi bilan qiyoslash, ularga bir hil daraja va ko'lamdagi tushunchalar sifatida qarash hollari uchraydi. Bu ikki tushuncha qiyoslanayotganda, qadr tushunchasi e'tiborga olinmaydi. Balki, bunday holga rus tilidagi «ocenka» va «cena» so'zlarining o'xshash ma'noli (ko'proq iqtisodiy) tushunchalar ekanligi sabab bo'lishi ham mumkin. Rus tilida qadr iborasi ishlatilmaydi, uning ruscha tarjimasi yo'q. Qadr tushunchasi o'zbek tilida serqirra ma'no va mazmunga ega, u tilimizdagi ba'zi ibora va so'zlarda o'ziga hos sharqona falsafiy mazmun borligidan dalolat beradi.

Qadriyatning mazmuni va ahamiyati «baho» tushunchasida to'la-to'kis aks etmasligi, turlicha ifodalanishi ham mumkin. Qadriyatning haqiqiy qadrini, mazmuni va ahamiyatini bahosiga qarab aniqlash qiyin bo'ladigan hollar ham uchraydi. Aslida qadriyatning qadrini bilish, uning ahamiyatini anglab olish va baholash bir-biri bilan uzviy bog'liq jihatlarni tashkil qiladi. Qadriyatning ahamiyati anglab olinmasa, qadri tug'ri tushunilmasa, unga to'g'ri baho berib bo'lmaydi. Aynan shu ma'noda qadriyatni baholash unga bo'lgan munosabatni ham ifodalaydi, bu esa o'z navbatida kishilarning talablari, ehtiyojlari va maqsadlari bilan bog'liqdir. Qadriyatni baholashda qancha hilma-hil maqsad va

ehtiyojga ega bo'lgan kishilar ishtirok etsa, uning haqiqiy bahosini aniqlash ham shuncha qiyinlashib boraveradi.

Qadriyatning ob`ekti va sub`ekti. Qadriyatshunoslikda qadriyat tushunchasi bilan bu tushuncha bog'langan ob`ekt o'rtasida farq bor, deb qaraladi. Agar qadriyat berilgan qadri ifodalaydigan falsafiy tushuncha sifatida qaralmasa, unga ta`riflarning son-sanoqsiz bo'lishi aniq. Negaki, dunyoda qadrlanadigan narsalar, hodisalar, voqealar, jarayonlar, joylar va sifatlar, ideal va maqsadlar nihoyatda ko'p. Qadriyat tushunchasi esa ularning birortasi uchun to'g'ridan-to'g'ri ism, atama yoki bevosita nom bo'la olmaydi, balki ularning qadri anglatadigan tushuncha sifatida namoyon bo'ladi.

Qadriyatlar va ijtimoiy jarayonlar. Odamlar bitta jamiyatda, bir davrda va o'xshash sharoitlarda yashayotganliklariga qaramasdan, u yoki bu narsaning qadri turlicha anglab olinadi, tushuniladi va talqin qilinadi. Ijtimoiy jarayonlar ta`sirida kishilarning qadriyatlar tug'risidagi tasavvuri, qarashlari o'zgaradi, bu esa taraqqiyot jarayonida odamlarning turmush sharoitlari, hayoti va ma`naviy qiyofasidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

Ana shunga ko'ra, hammada ham qadrlash tuyg'usi doimo bir xil bo'lavermaydi, ijobiy va salbiy qarashlar, turli hil jihatlar har qanday qadriyatning qarama-qarshi tomonlarini tashkil qiladi. Ijobiyligi va salbiyligi, baholanishi va ahamiyatiga ko'ra bir-biriga mutlaqo ziddek bo'lib ko'rinadigan yaxshilik va yomonlik, haqiqat va haqsizlik, baht-saodat va g'am-kulfat, taraqqiyot va tanazzul kabi tushunchalar hayotning bir-biriga zid va chambarchas bog'langan tomonlarini ifodalaydi.

Shuni alohida ta`kidlash kerakki, qadriyatlar jamiyatning rivoji va kishilar hayotining turli davrlarida turlicha ahamiyat kasb etadi, tarixiy zaruriyatga mos ravishda goh u, goh bu qadriyat ijtimoiy taraqqiyotning eng oldingi pog'onasiga chiqib oladi, boshqalarini xiralashtirganday bo'lib tuyuladi. Natijada ijtimoiy rivojlanish va taraqqiyot qonuniyatlariga mos ravishda, oldinga chiqib olgan qadriyatni barqaror qilishga intilish nisbatan kuchayadi. Masalan, yurtni yov bosganida — ozodlik, imperiya hukmronligi nihoyasida — istiqloq, urush davrida — tinchlik, tutqunlikda — erkinlik, kasal va bemorlik onlarida — salomatlikning qadri oshib ketadi, ularga intilish kuchayadi.

Ta`lim tarbiyaning muhim omillari bo'lgan qadriyatlarning namoyon bo'lish shakllari orasida o'z ahamiyatini, ijobiylik xususiyatlarini doimiy saqlab qoladiganlari ham bor. Bular — inson vujudining tirikligi, umri va hayoti, sixat-salomatligi, mehnati, bilimi, muomalasi. ular inson va jamiyat bor ekan, o'zining ijtimoiy ahamiyatini saqlab qolaveradi. Afsuski, ularning qarama-qarshisi bo'lgan kasallik, ma`nosiz hayot kechirish, bilimsizlik va boshqalar ham tarixiy jarayonlarning hamrohi. Tiriklik bor ekan — o'lim, borliq eng buyuk ma`vo ekan — yo'qlik, inson tirik jonzod ekan — kasallik, hayot kechirishdan maqsad mazmunli umr ekan — ma`nosiz qo'yilgan ba`zi qadamlar, yashashning zaruriy shartlaridan biri bilish va anglash ekan — bilimsizlik, taraqqiyotga intilish bor ekan — tanazzul va boshqalar insoniyatni doimo ta`qib qiladi. Yuqoridagi ijobiy qadriyatlarning ahamiyati ham ularga teskari bo'lgan jihatlariga nisbatan aniqlanadi. Yoshlarda, ayniqsa, talaba va o'quvchilarda

ma'naviy yetuk tuyg'ularni shakllantirishda ana shunday aksiologik bog'liqliklarning botiniy va zohiriy tomonlarini o'rgatish katta ahamiyat kasb etadi.

Qadriyatlar tizimi. Har qanday jamiyat, ijtimoiy-tarixiy birliklar (urug', qabila, elat, halq, millat), ijtimoiy sub'ektlar va boshqalar o'ziga hos qadriyatlar tizimiga ega bo'ladi. Bu qadriyatlar tizimida asosiy bo'lmagan qadriyatlar muayyan qatorni tashkil qiladi, turli holatlarda namoyon bo'ladi. Jamiyat rivojining muayyan davri yoki biror davlatda ham ana shunday qadriyatlar tizimi mavjud bo'ladiki, u o'sha davr, jamiyat va davlat kishilari, ularning faoliyati uchun umumiy mezon vazifasini o'taydi. Har bir ijtimoiy tarixiy birlik, sinf va partiyalar ham ana shunday qadriyatlar tizimi asosida faoliyat ko'rsatadilar, ulardan foydalanadilar yoki ularga erishishning turli usullarini qo'llaydilar.

U yoki bu qadriyatning ahamiyatini aniqlashda ana shunday tizimlar mavjud ekanligini unutmashlik, uning biror davr, ijtimoiy birlik, soha, jarayon va boshqalar uchun qanday mavqega ega ekanligini nazardan qochirmaslik lozim.

Qadriyatlarning namoyon bo'lish shakllari. Bir qarashda qadriyatlarning shakllari son-sanoqsiz va nihoyatda tartibsizga o'xshab ko'rinadi. Aslida esa bashariyat, olam, tabiat va jamiyatda ajabtovur uyg'unlik mavjud. Qadriyat shakllari ham ularga mos ravishda ana shunday uyg'unlikda, qonuniy bog'lanishda, umumiy aloqadorlikdadir. Bunday holatda ularning klassifikasiyasida tabiat va jamiyatdagi narsa, voqea, hodisa, jarayonlar muayyan ko'lamda, qadriyat shakllari esa ular bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Makon va zamonda ushbu qadriyat ob'ektlari borliqning biror shakli, jihati, voqelikning biror qismi, olamdagi narsalar va atrof-muhitning eng muhim tomonlari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu ma'noda qadriyatlarning umumbashariy, umumsayyoraviy va mintaqaviy hamda biror kichik hudud yoki joyga bog'liq bo'lgan shakllarini ko'rsatish mumkin. Bunda umumiylik, xususiylik va alohidalikning dialektikasi zamonaviy atamalar «global», «zonal» va «lokal» qadriyat ob'ektlarining o'zaro munosabati tarzida zohir bo'ladi.

Jamiyatning yashashi, odamlarning hayot kechirishi uchun yuqoridagi qadriyatlar bilan birga jamiyatdagi umumijtimoiy va umuminsoniy qadriyatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning jamiyat, uning tuzilishi, ijtimoiy birliklar va ijtimoiy ong shakllariga aloqador turkumlarini ko'rsatish mumkin. Masalan, jamiyatning tuzilishiga hos milliy, sinfiy, irqiy va boshqalar yoki ijtimoiy ongning shakllariga bog'liq: siyosiy, huquqiy, ahloqiy, diniy, hamda jamiyatning asosiy sohalariga bog'liq: iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy. Ijtimoiy qadriyat shakllari orasidagi farqlar aslo mutlaq emas, balki nisbiydir. ular orasida o'tib bo'lmas chegaralar yo'q.

Bugungi kunga kelib qadriyatlar iborasi nihoyatda mashhur bo'lib ketdi. Uni juda keng ma'noda ishlatish, ayniqsa, madaniy-ma'naviy hodisalar, urf-odatlar, an'analar va boshqalarga nisbatan umumiy nom yoki atama sifatida qo'llash hollari ko'p uchramoqda. Kundalik muloqotda qadri bor narsa, voqea, hodisa, hususiyat va boshqalarni «qadriyat» deb atashga ko'pchilik o'rganib qoldi. Ammo har bir so'z, atama va tushunchaning mohiyati va mazmunini

o'ziga sig'diradigan sifat chegarasi bor. U yoki bu tushunchadan ana shu mazmunga sig'maydigan ko'lamni talab qilishning keragi yo'q. Zero, qadriyat tushunchasining ommalashib, mashhur bo'lib ketganligi juda yahshi. Lekin uni yanada kengroq ma'noda yoki zarur bo'lmagan hollarda ham ishlatish bu tushunchaning mazmunini hiralashtirishi, uning mohiyatini ifodalaydigan sifat chegarasini sarobga aylantirib qo'yishi, qadrini tushirishi mumkin.

Halqimizning «Qadrsiz qadriyat yo'q!», «Qadrlanmaydigan qadriyat sarobga o'xshaydi», degan hikmatlari bor. Ana shu sababdan ham, mamlakatimiz taraqqiyoti hozirgi davrining yuksak ifodalari bo'lgan istiqloq, buyuk kelajak, vatanparvarlik, insonparvarlik, demokratiya, qonunning ustuvorligi kabi serqirra qadriyatlarni nihoyatda qadrlashimiz lozim. Ularning birinchisi — istiqloq e'lon qilgan O'zbekiston taraqqiyotining yangi asr bo'sag'asidagi asosiy haqiqati, ikkinchisi - istiqboldagi eng oliy orzu-idealimiz, boshqalari esa qurilayotgan jamiyatimizning ijtimoiy va ma'naviy tamoyillarini belgilaydigan purma'no qadriyatlarimizdir.

Inson qadri. Istiqloq inson qadri, uning manfaat va ehtiyojlari bilan bog'liq masalalarni dolzarblashtirib yubordi. Inson qadri uning ijtimoiy xususiyatlari, jamiyatda amalga oshirgan faoliyati, boshqalarga va atrof-muhitga munosabati, kamolotga etganligi, ijtimoiy xususiyatlarni o'zlashtirib olganligi va ularni ma'naviy qiyofasida namoyon qila olganligida ham ko'rinadi. Odam bolasining shahsga aylanishi, o'z qadrini va o'zgalar qadrini anglash jarayoni uzoq yillar davom etadi.

Umuman, odamzod naslining hozirgi avlodi uchinchi ming yillikni kutib olayotgan bugungi kunlarda butun dunyoda qadrlash falsafasining umuminsoniy mezonlarini amaliyotda qo'llashga ehtiyoj kuchaydi. Taassufki, inson zoti sayyoramizda yashagan ilk davridan boshlab qadr va qadriyatni ustuvor bilganida, Yer yuzining zamonaviy manzarasi butunlay boshqacha tus olgan, kishilikni ekologik bo'hronlar, urush havfi va ma'naviy tanazzul kabi umumbashariy muammolar kutib turmagan bo'larmidi?

Bugungi kunga kelib, insoniyat yana tabiat va odamzod naslining uyg'unligini saqlab qolish uchun qadr va qadriyat nihoyatda zarur ekanligini angladi. XX asrning oxirgi va XXI asrning boshlanishidagi birinchi besh yilliklar BMT tomonidan «Inson huquqlari o'n yilligi» deya e'lon qilinganligi, kishilik jamiyati esa yangi ming yillikka umuminsoniy qadriyatlarni barqaror qilishga bel bog'lab o'tayotganligi bejiz emas. Hozirgi O'zbekistonda inson manfaatlari va haq-huquqlarini ro'yobga chiqarish, qadrlashning umuminsoniy tamoyillarini ustuvor qilish bilan bog'liq faoliyatlar butun jahonda bu boradagi umumiy hamkorlikni mustahkamlash harakatining tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Yoshlar va qadrlash tamoyillari. Insonning butun umri shahsiy qadriyatlarni takomillashtirish, o'z qadrini kamolga yetkazish, o'zgalar, jamiyat, zamon va undagi sodir bo'layotgan o'zgarishlar qadrini anglashga intilish jarayonidan iboratdir. O'z shaxsi va boshqalar qadrini anglab yetish uchun insonning kamoloti davomida shakllangan ma'naviy qiyofasi va dunyosi ezgulikka hizmat qilishi, yuksak ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishi, uning o'zi esa hayotning mohiyati va maqsadini to'g'ri anglaydigan darajada tarbiyalangan

bo'lmog'i lozim. Ushbu ma'noda, Suqrotning «O'z o'zingni angla!» — shiori g'oyat katta ahamiyat kasb etadi.

Shaxsning qadri u yashayotgan zamon, undagi jarayonlar, ijtimoiy, tarixiy shart-sharoitlar bilan dialektik aloqadorlikda namoyon bo'ladi. Muhit va davr talablari shahs qadrini shakllantirib, sayqallab boradi, uning o'zi esa o'z qadrlarining shahsiy talablari, ehtiyojlari va maqsadlari bilan naqadar aloqadorligini chuqurroq anglab olish tomon boradi. Qadriyatlar yoshlarga hayot mazmunini chuqurroq tushunish, jamiyat qonun-qoidalaridan tug'ri foydalanish, o'zlarining hatti-harakatlarini ana shu ma'naviy mezonlar talabiga moslashtirish imkonini beradi. Hozirgi davrda talaba va o'quvchilarga qadrlash va qadrsizlanish jarayonlarining mohiyatini anglatish, mustaqillik e'lon qilgan qadriyatlarning ahamiyatini tug'ri tushuntirishga erishish nihoyatda dolzarb masaladir.

Yoshlar, xususan talabalar va o'quvchilarni ma'naviy barkamol avlod vakillari sifatida tarbiyalash va shakllantirishda qadr va qadrlash tuyg'usi, qadriyatlar kategoriyasi, ularning mohiyati, mazmuni, namoyon bo'lish shakllari tug'risidagi bilimlarning majmuasi bo'lgan zamonaviy aksiologiya, ya'ni qadriyatshunoslikning asoslarini o'rgatish nihoyatda muhim. Ana shu sababdan ham umuminsoniyatning qadrlash me'yorlari borasida to'plagan yutuqlarini umumlashtirgan bilim sohalari imkoniyatidan foydalanish ta'lim-tarbiya samaradorligining asosiy mezonlaridan biridir.

Tayanch tushunchalar

Qadriyat, qadr, qadriyatlar tizimi, qadrlash tamoyillari, qadrlash mezonlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadriyat tushunchasining mazmun-mohiyatini qanday tushunasiz?
2. Sobiq Ittifoqda qadriyatlarga munosabat qanday edi?
3. O'zbekistonda qadriyatlar mavzusiga ijobiy munosabat qanday namoyon bo'lmoqda?
4. Qadriyatlar tizimi deganda nima nazarda tutiladi?
5. Qadriyatlarning qaysi shakllarini bilasiz?

12-mavzu: Etika

Axloq inson va jamiyat o'rtasidagi obektiv aloqadorlik tufayli kelib chiqadigan, Shaxsiy va umumiy manfaatlarni muvofiqlashtirib turish asosida har bir Shaxsning hayoti va faoliyatini boshqaradigan, tartibga soladigan muayyan xulq atvor, odob, xatti-harakat prinsip va normalarning majmuidir. Inson hech qachon jamiyatdan tashqarida, yakka holda yashamaydi. U odamlar orasida o'sadi, ulg'ayadi, hayot kechiradi, o'zining butun hayoti va faoliyati davomida boshqa ko'plab insonlar bilan muloqotda bo'ladi. Bu insonning o'z kundalik hayotiy ehtiyojlarini qondirishi zaruriyati bilan bog'liq. Sharq xalqlarida, asosan o'zbeklarda insoniy munosabatlar zaminida birinchi navbatda axloq yotadi. Siyosiy, huquqiy, iqtisodiy munosabatlar zaminida ham axloqiy mezonlar ustunlik qiladi.

Axloq - manaviyatning amalda namoyon bo'lishi. Ilm, bilim, dunyoqarash, idrok va iymon insonning xulq-atvorida o'ziga xos tarzda aks etadi. Inson

manaviyati esa axloqiy fazilatlar orqali namoyon bo'ladi. Ma'naviyat - his etiladigan, anglanadigan, oqilonalikka asoslangan botiniy qudrat bo'lsa, axloq bevosita har bir shaxsning o'zgalarga nisbatan manaviy munosabatini anglatadi. Shu sababli axloqiy tushunchalar ayni paytda manaviy tushunchalar sifatida etirof etiladi. Zotan, axloq insof va adolat, iymoniylik va halollik, mehr va muruvvat, saxovatpeshalik va bag'rikenglik, rahmdillik va muruvvatlilik, mehribonlik va g'amxo'rlik singari manaviy tushunchalarni insonning hayotiy faoliyatida yuzaga chiqaradigan manaviy hodisadir. Zero, «Axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida Shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va meyorlari, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan manaviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir»¹

Barcha davrlarda inson va jamiyat o'rtasidagi axloqiy munosabatlar siyosiy, huquqiy, iqtisodiy mezonlar asosida boshqarilgan. Ayniqsa, Sharq xalqlarida, xususan, xalqimizning insoniy munosabatlar asosini axloq va axloqiylik tashkil etgan: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy munosabatlar zaminida ham axloqiy mezonlar ustunlik qiladi. Inson shaxs bo'lib tug'ilmaydi, balki jamiyat, oila va turli munosabatlar natijasida shaxs sifatida shakllanadi. Uning barkamol darajaga ko'tarilishi ham jamiyatda amalga oshadi. Inson barkamolligining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri o'zini o'zi anglashi hisoblanadi, chunki o'zini o'zi anglamagan inson barkamol shaxs darajasiga etib kelmaydi. U o'zini anglagandagina o'zgalarni anglashda va turli munosabatlarda «men»ligini namoyon etadi.

«**Axloq**» - arabcha so'z bo'lib, kishining tabiati, muomala, xulq-atvor, yurish-turish, tarbiya, adab, xatti-harakat odobi degan manolarni anglatadi². Ushbu tushuncha jamiyatning axloqiy hayotida yuz beradigan barcha jarayonlarni o'zida mujassam etadi.

Axloq bo'lmagan joyda inson ijtimoiy shaxs sifatida shakllanmaydi. Faqat axloq zaminidagina insonlarda xayotning mazmuni va maqsadi; jamiyat oldidagi burchi va masuliyati; boshqa axloqiy tushunchalar va meyorlarga muayyan munosabat shakllanadi.

Axloqshunos olim, A.Sher axloqqa o'zgacha ta'rif beradi: "Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks ettiradigan bo'lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini - xulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

Odob - inson haqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida burilish yasaydigan darajada muhim ahamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

Xulq - oila, jamoa, mahalla-ko'y miqyosida ahamiyatli bo'lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli tasir ko'rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

¹ Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T.: «Universitet», 1998. B38.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. J.1. - T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. - B.120.

Axloq - jamiyat, zamon, bazan umumbashariy ahamiyatga ega, insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig'indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi manaviy hodisa.”¹

Etika fan sifatida axloqning kelib chiqishi, mohiyati, xususiyatlari, jamiyat rivojida o'rni, taraqqiyot qonuniyatlarini o'rganuvchi va haqiqatligi amalda isbotlangan bilimlar majmuidir. Etika fani umumiy etika nazariyasi, tarixiy etika, qadriyatlar etikasi, kasb etikasi va axloqiy tarbiya nazariyasi kabi tarkibiy qismlardan tashkil topgan.

Jumladan, etika nazariyasi axloqning tabiati, mohiyati, xususiyati, tarkibiy qismlari, jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rnini o'rganadi.

Tarixiy etika axloqning kelib chiqishini, uning tarixiy taraqqiyot qonunlarini, har xil nazariyalarning tarixdagi o'rni, rivojlanish bosqichlari va tamoyillarini tadqiq etadi.

Qadriyatlar etikasi axloqiy meyorlarni axloqiy meros sifatida shakllanishi hamda avloddan-avlodga o'tib kelayotgan axloqiy qadriyatlar tizimini o'rganadi.

Kasb etikasi har bir kasb-hunarga xos axloqiy (norma) meyor, (prinsip) tamoyillar va sifatlarni o'rganadi va hayotga tatbiq etadi.

Axloqiy tarbiya nazariyasi axloqning jamiyat talabi, ehtiyoji va manfaatlaridan kelib chiqqan holda uni hayotga tatbiq etishning vosita va usullarini o'rganadi.

Etika fanining tarkibiy qismlari o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lib, doimo uzviylikni taqozo etadi va to'ldirib turadi.

Arastu “Katta axloq kitobi”da shunday deydi: “Etika - axloq muammolari haqida gapirishdan avval biz axloq nimaga taalluqli ekanligini aniqlab olishimiz kerak. Gapning lundasini aytsak, axloq siyosatning tarkibiy qismidir. CHindan ham muayyan axloqiy fazilatlarga ega bo'lmagan, yani munosib bo'lmagan odam faoliyat ko'rsatishi mumkin emas. Munosib odam bo'lmoq - fazilatlar egasi - fozil bo'lmoq, demakdir. Zero, ijtimoiy va siyosiy hayotda faoliyat yuritmoqchi bo'lgan odam axloqan fazilatli odam bo'lmog'i kerak. Xullas, etika, axloq siyosatning tarkibiy qismi, uning asosidir. shuning uchun axloqni bimalol siyosat deb atash mumkin.”²

Axloq normalari, axloqiy yetuklik mezonlari malum bir tarixiy davrning, sharoitlarning imkoniyati va ehtiyoji bilan belgilanadi. Axloqlilik va axloqsizlikning mezonlari bu har bir muayyan davrdagi kishilarning xatti - harakatlarini konkret sharoitlardan, ehtiyojlardan kelib chiqqan holda taqiqlash yoki maqullashdir. Axloqiy taqiqlar esa jamoatchilik fikri, qonunlar turli e'tiqodlar asosida belgilanadi. Axloqiy yetuklik darajasini ham bir shaxs emas, balki jamoatchilik belgilaydi. Insonlar o'rtasidagi munosabatlarni axloqiy yoki g'ayriaxloqiy deb baholash jamiyat azolarining iymoni, e'tiqodi, dunyoqarashi, manfaati darajasiga ham bog'liq bo'ladi.

¹ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. -T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010.B.6

² Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. T., “Yangi avlod asri” B 96

Odoblilik - Kundalik hayotda axloq qoidalariga rioya qilish - odobdir. Odob axloqiy fazilatlarni insonning kundalik faoliyatiga singib borayotganini ko'rsatuvchi mezondir. (Odob) Hamda jamiyat qabul qilgan axloq normalarini inson faoliyatida, xatti - harakatida, muomala va muloqotida namoyon bo'lishidir. Insoniyat paydo bo'libdiki, muayyan odob doirasida bo'lishga, yaxshi nom qoldirishga intiladi. Insonning eng yaxshi fazilatlari nasl-nasabi, bilimi bilan emas, balki odobi bilan belgilanadi. Bejizga mutafakkir Abu Mansur as Saolibiy : "Har bir kishi o'ziga qarab tarif qilinsa, ishiga qarab tavsiflanadi, maqtaladi. Fazilat nasl-nasab bilan emas, aql-adab bilandir" ¹- deb bejiz aytmagan.

Kundalik turmushda uchrab turadigan, o'zimiz sezib-sezmaydigan, ammo bilishimiz va har qadamda qo'llashimiz zarur bo'lgan odob qoidalar mavjud. Oddiy xatti - harakat, chiroyli xulq - atvor natijasida katta muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. shuning uchun, odob qoidalariga (mayda-chuydalar sifatida) befarq qarab bo'lmaydi. (Inson yirik ishlarda xatoga yo'l qo'ymaydi, balki mayda - chuydalarga etibor bermasligi tufayli jiddiy kamchiliklarga yo'l qo'yadi.) shu bilan birgalikda insonning aql-idroki bo'lmasa, uning odobi yuzaki, suniy chiqadi. Qilingan xatti-harakatdan uning insonligini bilib turamiz-u, lekin odamiyligi yo'qligidan nafratlanamiz.

"Luqmon hakimdan: "Odobni kimdan o'rganding?" deb so'radilar. Luqmon javob berdi: "Odobni beodoblardan o'rgandim, ularning harakatlaridagi menga maqbul bo'lmagan narsalardan o'zimni saqladim!"

Biror esli kishiga hatto xazil so'z aytsang

U shundan ham o'ziga chiqaradi xulosa.

Ammo axmoq kishiga yuzlab hikmat o'rgatsang

Barchasi uning uchun tuyular xazil narsa.²

Tarbiyalangan kishining har bir xatti-harakati boshqalarda unga nisbatan hurmat uyg'otadi. shunga ko'ra, yaxshi tarbiya ko'rgan, odobli kishi bo'lishga intilish har bir insonga xos bo'lmog'i lozim.

Axloq - manaviyatga nisbatan surat, tashqi jihat bo'lsa, odob - o'z navbatida axloqiy fazilatlarning yuzaga chiqishidir. Inson odobi uning barcha axloqiy fazilatlarini namoyon eta olmaganidek, Shaxsning barcha axloqiy sifatlarini bir yerga jam qilganda ham, uning manaviy dunyosini to'liq qamrab olib bo'lmaydi. Insonning hayot tajribasi, faoliyati, bilimi, ilmi, odob-axloqi, xatti-harakati bilan o'zining manaviy olamini boyitib boradi. Inson aqlan va axloqan boyigan sari o'z oldiga ulug'vor vazifalarni qo'yadi va unga erishish uchun harakat qiladi. Harakat esa manaviy poydevorni talab qiladi. Axloqiy qadriyatlarga rioya qilishni har bir Shaxs o'zidan boshlashi kerak. Eng asosiy narsa axloqiy qadriyatlarni bilish emas, balki ularga amal qilishdir. Shaxsning faoliyatiga nisbatan axloqiy bahoni jamoatchilik beradi. Zero, axloqlilik - Shaxs faoliyatining jamoatchilik belgilagan manaviy mezonlariga mos kelishidir. Barcha axloqiy xatti - harakatlarning manaviy asosi bo'lgan iymon va vijdon

¹ Sharq donishmandlari hikmatlari. T. "Sharq" 2006. B 134.

²Nishonova S. Ma'naviyat darslari. T."O'qituvchi" 1994. B 11

tushunchalari inson hayotining ichki ruhiy qonunidir. Axloq muammolari tahlilida inson ko'proq shu ichki qonunga tayanib ish ko'radi.

Axloq va ahloqiy normalar kishilar faoliyatining muayyan sohasigagina taalluqli bo'lmay, balki xalq hayotining hamma jabhalariga kirib boradi. Axloqiy xislatlar sohasi ko'plab masalalarni, Ya'ni fuqarolik jamiyatining axloqiy mezonlariga, bozor iqtisodiyoti sharoitining axloqiy karashlariga bo'lgan munosabati va boshqalardan tortib to zamonaviy turmush qoidalari, Shaxsiy xulq-atvorgacha bo'lgan masalalarni o'z ichiga oladi. Bu esa ongni qayta qurishda axloqiy tarbiyaning imkoniyatlarini kengaytiradi. Ma'lumki, insonning botiniy go'zalligi bevosita axloqiy fazilatlar va axloqiy munosabatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Chunki, axloq, avvalo, ijtimoiy-manaviy hodisa sifatida inson kamolotida muhim ahamiyatga ega. Bu xususda akademik E.Yusupov : «Axloq insonning konkret sharoitlarda bo'layotgan voqea va hodisalarga mustaqil baho berishi, ularga nisbatan o'z munosabatini bildirishi hamdir, - deydi. - Umuman, axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida Shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va meyori, o'zaro muloqot va munosabatda ularga xos bo'lgan manaviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir. Axloq yo'q joyda inson ijtimoiy Shaxs sifatida shakllanmaydi.

Faqat yetuk axloq zaminidagina kishilarda hayotning mazmuni va maqsadi, jamiyat oldidagi burchi va masuliyati, baxt, diyonat, yaxshilik va yomonlik, yovuzlik, haqlilik va nohaqlikka nisbatan muayyan munosabat shakllanadi».¹

Ana shu jihatdan xulq tushunchasi axloqning tarkibiy qismi sifatida inson kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, xulq ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi. Birinchisi - yaxshi , chiroyli xulqlar. Bunga shirinsuxanlik, muloyimlik, halollik, iffat, diyonat, or-nomus, nafsni tiyish, vijdon, shijoat, sabr, ilmlilik, g'ayrat, riyozat, qanoat, sabr, intizom, munislik, haqiqatparvarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, adolatparvarlik va shu singari ijobiy tuyg'ular kiradi. Bular o'z navbatida insonda xulqiy go'zallikni namoyon qiladi va insonni axloqiy jihatdan kamolotga etkazadi.

Ikkinchisi - yomon, hunuk xulqlar. Unga xudbinlik, hasadgo'ylik, tama-girlik, ikkiyuzlamachilik, firibgarlik, ig'vogarlik, tuhmatchilik, badnafslilik, badniyatlik, badjaxllik, bachkanalik, dilozorlik, andishasizlik, bevafoqlik, berahmlik, tovlamachilik, behayolik singari illatlar kiradi. Bular insonni tubanlik sari yetaklaydi va manaviyatini qashshoqlashtiradi. Mazkur illatlarni odat qilgan kishilar umum tasavvurida jirkanch taassurot qoldiradi.

Axloq murakkab tuzilishga ega bo'lib, asosan uch tarkibiy qismdan iborat ular: axloqiy ong, axloqiy amaliyot va axloqiy munosabatlardan tashkil topadi.

Axloqiy ong. Har bir insonning xatti-harakatlari uning ongi orqali boshqariladi. Chunki, ong insonlarning olamni, ya'ni jamiyatni, tabiatni aks ettiruvchi his-tuyg'ulari va odatlarining yig'indisi bo'lib, siyosiy, huquqiy, axloqiy, falsafiy, diniy, estetik qarashlar va kechinmalar shaklida namoyon bo'ladi. Axloqiy ong ijtimoiy ongning shakllaridir biridir.

¹ Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T. Yangi asr avlodi. 1998. B.116.

Axloqiy amaliyot. Inson o'zining har bir faoliyatida aniq bir maqsadni ko'zlab, tegishli vosita va usullar orqali harakat qiladi hamda malum natijalarga erishadi. Demak, maqsad, vosita va natijalar inson faoliyatining, jumladan axloqiy amaliyotining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Oxirgi natijalarning axloqiy mazmunida kishilar orzu-umidlarining ro'yobga chiqishiga yordam beruvchi yaxshi yoki yomon amallar, qulay yoki noqulay harakatlar aks etadi. Mana shu tomonning o'zaro birligi axloqiy amaliyotning mazmunini tashkil qiladi.

Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida jamiyat hayotida o'ziga xos o'rinlardan birini egallaydi. Axloqiy munosabatlar insonlar tomonidan aholi guruhlari orasida, mehnat jamoalarida amal qiladigan axloq normalari bilan chegaralangan aloqalari, bog'lanishlari, tasir va aks tasirlariga aytiladi.

Bular esa axloqning asosiy xususiyatlarini bilishni talab qiladi. Faylasuf olim Abdulla Sher axloqning asosiy xususiyatlarini quyidagicha tariflaydi: "Axloqning o'ziga xos xususiyatlari deganda biz uning qat'iy amrlik, meyoriylik va baholash jihatlarini tushunamiz. Qat'iy amr o'zini tutishdagi muayyan talabni, axloqiy qonun-qoidalarini bajarishini taqozo etadi. U Shaxs manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan muvofiqlashtiradi va jamiyat manfaatlari ustuvorligini taminlaydi, ayni paytda Shaxs erkinligini cheklamaydi, faqat o'zboshimchalikka yo'l qo'ymaydi. Unga ko'ra, biror inson ikkinchi insonga vosita deb qaramasligi lozim. Qat'iy amr tug'ma axloqiy hodisa, uning talabi so'zsiz va ixtiyoriy tarzda bajarilishi kerak; u ixtiyor erkinligi bilan zaruriyatning mutanosibligini ifoda etadi.

Ikkinchi xususiyat - axloqning meyoriylik jihatini bilan bog'liq. Me'yorlar, qonun-qoidalar, pand-o'gitlar v.b. shakllar vositasida axloq boshqarish vazifasini bajaradi. Ular orqali kishilar faoliyati yo'lga solinadi, fazilatlar asosida ijtimoiy munosabatlar amalga oshiriladi, individning axloqiy sifatlari jamiyat talabalariga moslashtiriladi, tashqi davlat ichki yo'nalmaga, Shaxs manaviy dunyosining bir qismiga aylanadi, odamzot avlodlarining axloqiy aloqalari davom ettiriladi. Axloqiy meyorlarning ikki turi mavjud: xattaharakatning yo'l qo'yib bo'lmaydigan shakllarini anglatuvchi taqiqlar (odam o'ldirma, yolg'on gapirma, o'g'irlik qilma v.h.) va o'zni tutishning eng yaxshi ko'rinishlariga davlat (halol bo'l, rostgo'y bo'l, ezgu ishlar qil v.h.).

Axloqning o'ziga xos uchinchi xususiyati esa insonning o'z xatti-harakatlariga munosabatini ichiga oladigan ichki baholashdan va inson xatti-harakatlarining boshqa kishilar hamda jamiyat tomonidan umum qabul qilingan axloqiy meyorlar asosida baholaydigan tashqi baholashdan tashkil topadi. shunga ko'ra, baholash ko'rinishlari ham ikki xil bo'ladi. Birinchisi - ijobiy: maqulash, rozilik, ikkinchisi - salbiy: tanbeh va norozilik. Bu xususiyatlar faqat axloqqa xos."¹ Axloq umuminsoniy hisoblanib, uning milliy, mintaqaviy xususiyatlari ham mavjud. Ular axloqning - xulqiy xatti-harakatlar, odob va etiketda yaqqol ko'zga tashlanadi. Yevropada huquq ustuvor bo'lsa, bizda axloq birinchi o'rinda turadi. Qonun ustuvorligi, qonun oldida barchaning tengligi -

¹ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. -T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010.B.173

demokratik jamiyatning asosiy tamoyillaridan biri sanaladi. shu sababli, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev tomonidan rahbar shaxs ma'naviyatiga uning axloqiy hatti-harakatlariga doir o'z konseptual qarashlarini tadrijiy ravishda, izchil bayon qilib: "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbari - bu Bosh vazir yoki uning o'rinbosarlari bo'ladimi, hukumat azosi yoki hududlar hokimi bo'ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak,"¹ - deb bejiz takidlanmagan.

Jamiyatda qonun ustuvorligiga erishish uchun qonunlarga rioya etish majburiyatga emas, fazilatga aylanmog'i lozim. Buning uchun odamlarni demokratiyaga o'rgatish zarur, toki kishi SHaxsiy javobgarlik hissini tuysin, axloq me'yorlariga rioya etish uning uchun ichki zaruratga aylansin. Bu haqda nemis faylasufi Nisshe shunday degan edi: "Axloqiylik avval qati talab shaklida qo'yiladi. Unga rioya qilish shartligi uchun bo'ysuna boshlaydilar. Biroz o'tgach bu ixtiyoriy odatga aylanadi va oxiri u instinkt darajasida oddiy va tabiiy, odamga huzur beruvchi fazilatga aylanadi"². Jamiyatda mutlaq, abadiy va o'zgarmas axloq yo'q. Axloq tarixan o'zgaruvchan va nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan ijtimoiy hodisadir.

Etika fani rivojlanish tarixiga nazar tashlasak, gedonizm va evdemonizm kabi talimotlar inson uchun zarur bo'lgan ehtiyojlari, moddiy qadriyatlar uning qadr-qimmati bilan bog'liq g'oyalarni ilgari suradi.

Gedonizm (grech. hendone – lazzatlanish) – qadimgi davr falsafiy tushunchalaridan biri sifatida ko'ngilocharlik, huzurlanish manolarini beradi. Qadimgi davr axloqshunos ligida gedonizm (huzurbaxshlik talimoti) hayotning manosini nafaqat jismoniy, balki ruhiy huzurbaxshlikdan ham iborat degan talimotni ilgari surar edi. Hozirgi davrga kelib esa bu tushuncha akasariyat holda o'zida xudbinlik, «nafs quliga aylanish», «boylik, shuxrat ketidan quvish» kabi manolarini ham anglatmoqda.

Gedonizm (huzurbaxshlik ta'limoti) – bu o'ziga xos hayotga bo'lgan yondoshuv bo'lib, hayotda asosiy maqsadning birinchi pog'onasiga lazzatlanish va huzurbahshlik qo'yiladi. Bunday qarashlarning ibtidosi qadimgi yunon faylasufi Aristipp Kirenskiyning ta'limotlariga borib taqaladi. Faylasuf axloqshunoslikning yaxshilik tushunchasiga nisbat berar ekan, uni huzurbaxshlik bilan bog'laydi. ya'ni, nima insonga huzur baxsh etsa shu yaxshi likdir, degan xulosaga keladi. Bunday xulosa o'sha davrning aksariyat olimlarining bu yondoshuv ketidan ergashishiga va gedonchilar yo'nalishini paydo qilishiga asos bo'lib xizmat qildi. shu tariqa ijtimoiy tartiblar erkinlik va o'zini to'liq namoyon qilishni cheklaydigan shartlar sifatida qarala boshlandi. Falsafa qomusiy lug'atida Gedonizmga shunday tarif berilgan: "Gedonizm - yunoncha lazzatlanib umr kechirish inson hayotining asl mazmunini tashkil etish lozim, degan qarashga asos bo'lgan g'oya va turmush tarziga intilish. Qadimgi

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlari"ga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. www.gov.uz

² Nisshe F. Sochineniya v 2 t. t. 1. - M., Misl, 1990. - S.735.

Yunonistonda Aristin va elinur gedonizmning asoschilari hisoblanadi. Yangi davr falsafasida bu g'oyani Mill va Bentam tomonidan qaytadan tiklashga harakat qilingan. Falsafada gedonizmga ko'proq moddiy boyliklarga etibor berish asosida hayot kechirish, deb qaraladi. Bu hol gedonizm g'oyalarini mutloqlashtirish sharoitida hosil bo'ladi. Aslida esa, ko'pincha gedonistlar inson uchun eng yaxshi jamiyat - farovon va moddiy boyliklar mo'l-ko'l bo'lgan davr, deb hisoblaydilar. Ammo bu qarash ayrim hollarda, manaviy qadriyatlarga etiborni susaytiradi, ular ahamiyatini to'g'ri anglashga xalaqit beradi.”¹

Yillar o'sha bu qadimgi tushuncha global ahamiyatga molik axloqiy masala sirasiga kira boshladi. Dunyo miqyosida hozirgi kunda huzurbaxshlik talimotining tasiri kun sayin kuchayib bormoqda. Yashashga bo'lgan intilish ashyoviylik, moddiylik bilan yo'g'rib, insonlarni elkasiga yanada og'irroq bo'lgan yuk lamani ortmoqda. Natijada zamonaviylik «hayotdan to'liq zavq olish» shiori ostida uni yanada yorqinroq, chiroyli va dabdabali kunga aylantirishga intilish kuchaydi. «Sabr», «shukr», «minnatdorchilik», «kelajakka umid» degan tushunchalar nozamonaviylik, noreallik tarzida qabul qilinyapti. Bunda eng yaxshi hayot tarziga ega bo'lish eng yaxshi narsalarga ega bo'lish bilan belgilanadi. Qimmatbaho buyumlar, mazali taomlar, eng yaxshi moddiy taminot baxtning belgisi sifatida namoyon bo'lar ekan, axloqiy anglash muammosi bu borada qay darajada muhim ekanligini belgilaydi.

Shu jihatdan ham, hozir ushbu talimot sog'lom va nosog'lom turlariga ajrala boshladi. Nosog'lom turi nafaqat o'zini, balki boshqalarning ham hayoti, ya'ni yashash tarziga «halaqit» beradi. Aynan moddiy yetishmovchilik tufayligina boshqa insonlarni qadrini, oriyatini, izzatini oyoq-osti qiladi. Ularni taxqirlaydi. Insonning mohiyati emas, uning tashqi ko'rinishi, u bog'langan va foydalanayotgan narsalariga bo'lgan qiziqishning kuchliligi, Kamyu tili bilan aytganda ob'ektni sizdan «begonalashuviga» olib keladi. Biz o'zimiz bilmagan xolda uni nafratiga sabab bo'lamiz. Unda o'zini yoki boshqalarni o'limiga intilish hissini uyg'otamiz.

Gedonizm ta'limotining sog'lom turi boshqalarning hayotini ham yaxshi o'tishiga to'sqinlik paydo qilmaslikdir. Misol uchun, siz jamoat transportida ketyapsiz. Qulog'ingizga uyali aloqa vositasining quloqqa taqadigan jihozini (quloqchin) taqib musiqa eshitib ketyapsiz. Ammo bu jihozdin aksariyat holda ya'ni, siz eshitayotgan musiqani shovqinli, asabga qattiq tegadigan ovoz chiqaradi. Siz ertalabki tiqilinchni sezmaslik, o'zingizda yaxshi kayfiyatni uyg'otish uchun qo'shiqdan huzur qilsangiz, atrofdagilarning asabi buziladi. shundoq ham qiyinchilik tug'dirayotgan bu sharoit yanada og'irlashadi. Sizni bekatdan tushib qolishingizni istaydilar. Huzurbaxshlik ta'limotini sog'lom turi insonning o'z burchini his qilishi, boshqalarni erkiga, izzat-nafsigaga tegmaslikni talab qiladi. Bu zamonaviylikni faqat yaxshilik bilan bog'liq xususiyatlarini o'zida mujassam qilishni, turmush go'zalligini, inson go'zalligini, atrof-muhitni go'zallashtirish, hayotni manosini to'laqonli bo'lishiga intilishda ko'rinadi.

¹ Falsafa qomusiy lug'ati. O'zbekiston Faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti. "Sharq" Matbaa nashriyot aksiyadorlik kompaniyasi. T., 2004. B.83

Gedonizm axloqshunoslikning huzurbaxshlik yoʻnalishi boʻlib, unda hayotning maqsadi hayotning yuksak nematlariga intilish va undan lazzatlanib, zavqlanib yashash bilan belgilanadi. shu jihatdan ham qadimgi davr faylasuflaridan bejizdan Antisfen: «Mehnat orqasidan keladigan farogʻatni talab qilish kerak, undan oldin keladiganini emas», - degan fikrni aytgan emas.

Aslida huzurbaxshlik talimotiga ergashish salbiy xususiyat kasb etmaydi. Insonni hayot qiyinchiliklaridan oʻtishda uning mehnati samarasi katta ahamiyat kasb etadi. Turli ruhiy, jismoniy zoʻriqishlarga uchragan insonga ruh bagʻishlaydi. Mehnat estetikasi inson mehnat jarayonida zavqlangani uchun ham mehnatga intiladi, unda oʻzini erkin va komil his qiladi, degan fikrni ilgari suradi. Zotan mehnatda inson oʻzining asosiy mohiyatini topadi: u yaratish imkoniga ega boʻladi. Bu esa estetik zavq baxsh etadi.

Qadimgi davrda gedonizmga qarshi gʻoyalarni ilgari surgan kiniklar edi. Kiniklarning asoschisi Antisfen (e.a. 435-375 yy.) lazzatlanishning har qanday turini, inson ehtiyoji uchun kerakli boʻlgan oddiy qulayliklarga nisbatan ham qarshi chiqadilar. Misol uchun, Diogen Sinopskiy (e.a. 330 y. — 320 y), bochkada yashab, faqatgina yopinchiq bilan cheklangan. Bundan maqsad - moddiy imkoniyatlardan voz kechib haqiqiy erkinlikka erishish edi. Ammo bunday cheklashlar oʻzida jamiyat talablarini ham inkor etardi. Natijada oddiy axloqiy meʼyorlardan ham voz kechishga toʻgʻri kelardi. Zotan axloqiy anglashning eng muhim xususiyatlaridan botiniy ozodlik va maʼnaviy qadriyatlarining ustuvorligi ular tomonidan mutlaqlashtiriladi.

Boshqa tomondan, huzurbaxshlik taʼlimoti ham etikaning muhim gʻoyalardan - inson uchun zarur boʻlgan ehtiyojlari, moddiy qadriyatlar uning qadr-qimmatini bilan bogʻliq gʻoyalarni ilgari suradi. Bu ikki taʼlimot asosida boshqa mashhur taʼlimotlarni vujudga keltirdi.

Bu falsafiy yoʻnalish asoschisi Suqrotning zamondoshi Aristipp (435—355 yy.) inson ruhini ikki holati haqida gapiradi: huzurlanish mayinlik va nafislik sifatida, iztirob esa qoʻpol va ruhiy qoʻzgʻalish xususiyatlariga ajratadi. Aristipp fikricha baxtga erishuv huzurbaxshlikning yuksak choʻqqisiga iztirobga tushmasdan amalga oshishi kerak. Hayotning manosi uningcha aynan shunday natijaga erishish bilan bogʻliq. Epikur esa lazzatni hayotni yoʻlga qoʻyishning tamoyili sifatida koʻradi. Huzurbaxshlikni epikur nafrat va yoqimsiz narsalardan ozod boʻlish deb tushunadi. Unda asosiy maqsad huzurbaxshlikning oʻzi emas, balki baxtsizlik va iztiroblarlardan qutulishdir. Epikurning baxt falsafasida unga erishuv bezovtalik (ataraksiya) hamda iztirobdan erkinlik vositasida amalga oshishi bilan belgilanadi. Bunday erkinlik epikur fikricha dunyoviy ehtiyojlar yordamida emas, balki haqiqiy ehtiyojlarga boʻlgan, misol uchun, doʻstlikka boʻlgan ehtiyojga sinchkov etibor orqali erishiladi. Utilitarчилardan Djeremi Bentam bunday yondoshuvni «hisobli huzurbaxshlik» deb nomlaydi. Henri Sidgvik (Henry Sidgwick) XIX asr utilitarizmini tariflar ekan, huzurbaxshlik talimotini axloqiy va ruhiy huzurbaxshlik talimotiga ajratadi. Bunda ruhiy huzurbaxshlik talimoti insonning oʻz quvonchlarini koʻpaytirishga intilish bilan belgilanadi. shu tariqa tushkunlikka tushishdan saqlanishga yoki zavqlanishni kuchaytirishga intilish inson harakatlarining asosiy sababchisiga aylanadi.

Axloqqa taalluqli huzurbaxshlik esa bir necha nazariy turlarga ajralib ketadi. Inson o'zinigina qoniqishi uchun intilishi (xudbinlik gedonizmi), yoinki jamiyatni farog'ati uchun harakat qilishi lozim (universal gedonizm yoki utilitarizm). Sidgvikdan farqli o'laroq Bentam: «Tabiat insonni ikki hukmdor - iztirob va quvonchning qo'liga topshirib qo'ygan. Ular bizga bugun va ertaga nima qilishimiz kerakligini aytib turadilar»¹, deb yozadi.

«Katta farog'at egasi bo'lish uchun inson o'zini cheklay bilishi lozim», degan fikrni, garchi huzurbaxshlik talimoti namoyondasi bo'lmasa-da, epikur hayotning tenglamasi qilib qo'ydi.

Keyinchalik bu axloqiy yondoshuvlar estetika sohasi bilan uyg'un tarzda shakllana boshlandi. Misol uchun, turmush estetikasi, texnika estetikasi, dizayn va intererlarning go'zalligi. Teatr, musiqa, umuman, sanat turlari va ko'ngilochar sayllardan olinadigan huzurbaxshlik va h.k. shu tariqa huzurbaxshlik talimoti bir necha yo'nalishga ajraladi.

Keyinchalik insonni doimo huzurbaxshlikka intilishi «libido (nafs)» tushunchalari bilan bog'liq bo'lib, ruhiy tahlil etikasi asoschisi Zigmund Froyd uning insonni o'lim bilan bog'laydigan, unga tayyorlaydigan, insonni doimo qo'rquv, o'zidan qoniqmaslik, vijdon azobi, va boshqa ruhiy iztiroblarning ibtidosi sifatida qarasa, YAngi ruhiy tahlil yo'nalishi namoyondasi Karl Gustav Yung huzurbaxshlikka intilish insonni ruhiy xastalikka uchrashini «osonlashtiradi». Bunga qarshi insonni tabiatga yaqinlashishi qo'l keladi. Karl Yung fikriga ko'ra, inson tabiat bilan uyg'unlashgandagina o'z tabiiy insoniy mohiyatini topadi va uning huzurbaxshlikka intilishi moddiylikdan manaviylikka «o'tish» bilan amalga oshadi.

Gedonizmning qaysidir manoda davomchisi sanalgan yana bir yo'nalishlardan biri evdemonizmdir. **Evdemonizm** (grech. εὐδαιμονία – barqarorlik, huzurbaxshlik, baxt) – inson asosiy faoliyatining baxtga erishuvga intilishi bilan bog'liq bo'lgan axloqshunoslik yo'nalishlardan biri sanaladi.

Evdemonizm yo'nalishi namoyondalari qarashlarida inson uchun eng buyuk nemat baxt sanaladi. Uning asosida yunon faylasufi Arastuning baxt hakidagi talimoti yotadi. Uning fikricha baxt bu «biz doimo uning o'zi uchun o'zini tanlaydigan, boshqa narsa uchun uni tanlamaydigan» axloqiy tushunchadir. O'rta asrlar tafakkurida evdemonizm (baxtga etishuv talimoti) Foma Akvinskiy talimotiga yo'naltirilgan bo'lib, yuksak baxt Xudoni anglash va hayoti davomida Uni tan olmoqdir, degan g'oyani tasdiqlar edi. Falsafa qomusiy lug'atida bu yo'nalishga shunday tarif berilgan: «Evdemonizm yunoncha baxt - saodat, rohat - farog'atni kishilar hayotining oliy maqsadi, deb hisoblaydigan axloqiy yo'nalish. Evdemonizm yunon etikasining asosiy prinsiplaridan biri bo'lib, u Suqrotning shaxsning ichki erkinligi, tashqi dunyoga qaram emasligi to'g'risidagi g'oyasi bilan uzviy bog'liq. Evdemonizm baxt-saodatni manaviy

¹ Vvedeniye v osnovaniya npravstvennosti i zakonodatelstva = An introduction to the principles of morals and legislation / I. Bentam. — M.: ROSSPEN, 1998. — 415 s. — (Istoriya polit. misli). ISBN 5-86004-166-7

huzur, lazzat bilan tenglashtirmaydi, balki uni keng manoda, jismoniy va manaviy qadriyatlarning majmui tarzida tushuniladi.”¹

Evdemonizm yo‘nalishidagi huzurbaxshlik talimotini yoqllovchilar epikur, Gassendi, Lametri, Volter, Golbaxlar baxt va huzurbaxshlikni uyg‘unlashtiradilar. Ammo gedonizmdan farqli o‘laroq huzurbaxshlik bu erda insonning axloqiy faoliyati bilan bevosita bog‘lanadi. Misol uchun, epikur nazdida yuksak darajadagi huzur tuban jismoniy lazzatda emas, balki nafis manaviylikdadir. Faqatgina mutlaq sokinlik va ataraksiya holatidagina inson haqiqiy baxt egasiga aylanadi.

Ammo asosiy evdemonizm yo‘nalishi tanqidchilaridan Immanuel Kant haqiqiy axloqiy faoliyatning asosida baxt emas, burch turishini takidlaydi.

Zamonaviy ruhshunoslikda bu yo‘nalish ijobiy, amaliy ruhshunoslik sifatida evdemonizm haqidagi qadimgi yunon faylasuflarining talimotini o‘rganmoqda.

Sharq falsafasiga esa, baxtga erishuv haqidagi bu talimotni buddhachilikning nirvanaga erishish uchun barcha iztiroblardan qutulishga intilish va shu bilan to‘laqonli baxtga erishuvga nisbat beriladi. Dalay-Lama (XIV) qarashlari «Inson hayotining asosiy maqsadi - baxtdir. Bu shubhasiz. Biz qanday e‘tiqoddaligimizdan qat’iy nazar – dahriy yo Xudoga ishonamizmi yo‘qmi, buddhachi yo nasroniy, –barchamiz hayotda eng yaxshi narsani izlaymiz. shu tariqa, mening fikrimcha, hayotimizdagi asosiy faoliyatimiz – bu baxtga intilishdir»². L.A.Seneka yaxshilikning o‘zi baxtli bo‘lish uchun etarlidir, deb hisoblasa, Spinoza baxt – yaxshilik uchun qilingan mukofot emas, balki ezgulikning o‘zidir, degan xulosaga keladi.

YUqori dagi mutafakkirlarning qarashlaridan xulosa yasaydigan bo‘lsak, inson haqiqiy baxtli bo‘lgandagina huzurbaxshlikka erishadi. Baxt esa, avvalambor axloqiy faoliyat bilan chambarchas bog‘liqdir.

Biz yuqori da keltirgan fikrlarda axloq tushunchasining tarifi, axloqni fanning tadqiqot obekti sifatida to‘xtalib o‘tgan edik. Endigi vazifamiz axloqning kelib chiqishi xaqidagi qarashlarni tahlil qilishdan iborat. Axloqning paydo bo‘lishi xaqida ham ikki xil fikrlar mavjud: biri dunyoviy, ikkinchisi diniy. Dunyoviy qarashlarga ko‘ra axloq insonlarning tabiiy tanlanish jarayonida o‘zining oldingi hayvoniy o‘tmishidan meros bo‘lib qolgan instinkt tarzidagi xatti-harakatining mahsuli sifatida paydo bo‘lgan, degan g‘oyani ilgari surishadi. Bu qarashlarning asoschisi Charlz Darvin va uning izdoshi Konrad Lorens hisoblanadi³.

Diniy yondashuv ga ko‘ra, hamma narsani, yani Yer va osmon, butun mavjudot Alloh tomonidan yaratilgan, u odamzodga axloqiylik va ezgulik fazilatlarini xudoning borligini tanish, uning izzat-ikromi va olqishlariga

¹ Falsafa qomusiy lug‘ati. O‘zbekiston Faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti. “Sharq” Matbaa nashriyot aksiyadorlik kompaniyasi. T., 2004. B.455

² Radxakrishnan S. Indiyaskaya filosofiya. T.1. SPb., «Stiks», 1994. S. 287-290

³ Charlz Darvin «Tabiiy tanlanish yo‘li bilan turlarning paydo bo‘lishi» (1859 y.) nomli kitobida tadrijiy-genetik va uning izdoshi Konrad Lorens esa etologiya (xulq, fe‘l-atvor haqidagi fan, asosan hayvonlardagi) nazariyasiga asos solganlar.

sazovor bo'lishi uchun bergan. Masalan, islom dinining muqaddas kitobi «Qur'oni Karim»da: «Mashriqu mag'rib Allohnikidir. U pokdir. Albatta, osmonlaru erdagi barcha narsalar Unikidir. Hamma unga bo'ysunuvchidir. U osmonlaru erni paydo qiluvchidir. Kimki yaxshilik qilgan holda o'zini Allohga topshirsa, unga Robbi huzurida ajr bordir. Ularga xavf yo'q va ular xafa ham bo'lmaslar»¹, - deyilgan. Demak, ularning fikricha, axloq Allohning izmidadir. Uning vazifasi Alloh tomonidan buyurilgan narsa - axloqiy meyor va boshqa qonun-qoidalarini so'zsiz bajarishdan iboratdir.

Axloqiy tafakkur taraqqiyotiga nazar tashlasak, kishilik jamiyatining ilk davrlarida dastlabki axloqiy talimotlar qadimgi Sharq mamlakatlari - Misr, Bobil, Falastin, Xitoy, Hindistonda va Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan. Qadimgi Misrda, Bobilonda axloqni yorituvchi pandnomalar yaratilib, ularda odob qoidalarini bilishlik insonga afzalliklar keltirishini ko'rsatib o'tganlar.

Avesto. Jumladan, axloqiy qarashlarni zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da ham ko'rish mumkin. Avestoda yaxshilik, yorug'lik va go'zallik xudosi Axura Mazda va yomonlik, yovuzlik, pastkashlik xudosi Axriman o'rtasidagi kurash tashkil qiladi. "Avesto"da davlat xizmatchilarining axloqiy fazilatlarini haqida shunday fikr bildiriladi: "Davlatni adolatli podsholar pokiza qalb va ezgu niyatlar bilan boshqarishlari kerak. Zolim podsholarni davlatni boshqarishlariga yo'l qo'ymanglar", "Haqiqat - baxt saodat manbaidir. Baxt faqat haqiqatni sevguchi insongagina mansubdir", "Adolat tantana qilishi, yovuzlik yo'q qilinishi kerak" kabi ko'plab fikrlarni uchratish mumkin.

Xuddi shunday fikrlarni, qadimgi Hindistondagi barcha talimotlarda hamda Xitoyda shakllangan konfusiylilik, daosizm talimotlarida ham ko'plab uchratish mumkin. Axloqiy fikrlar birmuncha aniq ifodalangan qarashlarni qadimgi Gresiya va Rimda yashab ijod etgan Suqrot, Aflotun, Arastularning asarlarida ko'rish mumkin. Masalan, Suqrotning fikriga ko'ra, jasurlik ayni vaqtda donolikdir, YAni xavf - hatarni va xavfsizlikni o'z vaqtida bilib, anglab olishdir. Mardlik qo'rquvni bartaraf qilish hamda mo'tadillik o'z hissiyotlariga erk bermaslikni, adolat yaxshilik qilishni anglatadi.

Aflotun. U o'zining "Davlat" va "Qonunlar" nomli asarlarida axloqiy qarashlarini bayon etgan. U "ideal davlat" haqidagi g'oyani ilgari surar ekan, undagi yaxshi fazilatli insonlarning kasb - hunar axloqi to'g'risida fikr bildiradi. Uning fikricha, har bir odam o'z ishini qilishi kerak, boshqalarning kasbi sohasidagi ishlariga aralashmasligi zarur. Ideal davlatni boshqaruvchi SHaxs quyidagi to'rt yaxshi xislatga ega bo'lishi kerak: donolik, jasurlik, muvozanatni saqlab turish, odillik.

Arastu. Arastuning axloqiy qarashlari uning asarlari "Nikomax etikasi", "Katta etika", "Poetika" va "Siyosat" asarlarida o'z aksini topgan. Arastu "Poetika" asarining "Katta axloq kitobi" bo'limida shunday deyiladi: "Etika - axloq muammolari haqida gapirishdan avval biz axloq nimaga taaalluqli ekanligini aniqlab olishimiz kerak. Gapning lundasini aytsak, axloq siyosatning tarkibiy qismidir. Chindan ham muayyan axloqiy fazilatlarga ega bo'lmagan,

¹ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasi. - T., 2008. - B.17,18.

yani munosib bo'lmagan odam faoliyat ko'rsatishi mumkin emas. Munosib odam bo'lmoq - fazilatlar egasi - fozil bo'lmoq, demakdir. Zero, ijtimoiy va siyosiy hayotda faoliyat yuritmoqchi bo'lgan odam axloqan fazilatli odam bo'lmog'i kerak. Xullas, etika, axloq siyosatning tarkibiy qismi, uning asosidir. shuning uchun, axloqni bimalol siyosat, deb atash mumkin"¹.

Forobi. Sharq allomalaridan biri atoqli faylasuf va axloqshunos olim Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn O'zlug' ibn Tarxon Forobiydir Sharqda «Ikkinchi muallim» deb tan olingan bu alloma o'zining «Fozil odamlar shahri», «Davlat arbobining hikmatlari», «Baxt-saodatga erishuv haqida» kabi bir qator asarlari bilan axloq ilmini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan. Forobiyning «Fozil odamlar shahri» nomli asarida adolatli jamiyat qurishga qodir bo'lgan insonlarning axloqiy fazilatlarida quyidagi muhim sifatlar bo'lishi lozimligini takidlaydi:

1. Jismoniy salomatlik va aqliy kamolotning birligini taminlash zarur. Bunday odamlarning barcha azolari shu darajada mukammal taraqqiy etgan bo'lishi zarurki, u bu azolari bilan bajarmoqchi bo'lgan barcha ishlarni osonlik bilan bajara olsun.

2. Barcha masalani, muhokama va munozarani tezda va to'g'ri tushuna oladigan, uning manosini anglay oladigan, so'zlovchining maqsadi, aytilgan fikrlarning chinligini tezda payqay oladigan bo'lsin.

3. Xotirasi juda baquvvat bo'lsin, ko'rgan – eshitgan, sezgan narsalarining birortasini ham esidan chiqarmay yodida saqlab turadigan bo'lsin.

4. Zehni shu darajada o'tkir bo'lsinki, biror narsaning alomatini sezish bilan bu alomat nimani bildirishini tezdan bilib olsun.

5. So'zlari aniq bo'lsin, fikrini va aytmoqchi bo'lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsun.

6. Bilish va o'qishga muhabbati bo'lsin, o'rganmoqchi bo'lgan bilimni charchashni bilmay osonlikcha o'zlashtira olsun.

7. Ovqatlanishda, ichimlik ichishda ochko'z bo'lmasin, tabiati qimor o'yinlari o'ynashdan uzoq bo'lsin va ular keltiradigan xursandchilikdan jirkanadigan bo'lsin.

8. Haqiqatni va haqiqat tarafdorlarini sevadigan, yolg'on va yolg'onchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin.

9. Ruhning g'ururi va vijdonini qadrlaydigan bo'lsin, uning ruhi o'z tabiati bilan past ishlardan yuqori va oliyjanob ishlarga ishlatiladigan bo'lsin.

10. Dirxam, dinor va shu kabi turkumga qarashli buyumlarga jirkanch bilan qaraydigan bo'lsin.

11. O'z tabiati bilan adolatni sevadigan va adolat uchun kura shuvchilarga xayrixoh, adolatsizlik qilib jabr – zulm o'tkazuvchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin, o'z odamlari va boshqalarga adolatli bo'lsin, go'zal va yaxshi hisoblangan barcha narsalarni barchaga taqdim etgan holda odamlarni adolatga targ'ib etadigan, adolatsizlik oqibatlarini yo'qotadigan, ularga yo'l qo'ymaydigan bo'lsin.

¹ Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. -Toshkent: Yangi avlodasri, 2004. B. 96

12. Adolatli bo'lsin, ammo qaysar bo'lmasin, adolat oldida qaysarlik qilib, o'zbilarmonlikka berilmasin, lekin har qanday adolatsizlik, pastkashlik oldida lafzli bo'lsin, o'zi zarur deb topgan narsasini amalga oshirishda qatiylik ko'rsatsin, qo'rqmas, jasur bo'lsin, qo'rqish va ojizlikni bilmasin.¹

Soxibqiron Amir Temurning «Tuzuklari»da vazirning mansab darajasi amirlik mansabi bilan barobar va hatto bazan undan yuqori roq olinib tariflanadi. «Tuzuklar»ning ikki bobi maxsus vazirlik vazifalarini belgilashga bag'ishlangan. Bu boblarning biri «*Vazir tutish tuzugi*», ikkinchisi «*Vazirning xizmat qilish tuzugi*» deb nomlanadi.² Asarning boshqa boblarida ham beklar, amirlar, qozi, mufti, muhtasib, sadr, qozikalon mansablari bilan birga vazir haqida ularning axloqiy xatti harakatlari haqida fikrlar bayon etilgan. Amir Temur, malumki, barcha davlat xizmatchilarini, jumladan, vazirlarni ham «xavfu rajo» (qo'rquv va umidvorlik) orasida saqlab yurgan. Sohibqironning bu usuli uning «Tuzuklar»da yaxshi yoritilgan. «Yaxshi larning boshini siladim, , munofiqlarni jazoladim», - deydi Temur. Bu usul keyingi temuriy podsholar tomonidan ham davom ettirilgan. Husayn Voiz Koshifiy «Axloqi Muhsiniy» asarida bu usulni «lutf va qahr» deb ataydi: «Bahiman podsho bir hakimdan: «Mulozimlar tarbiyasining asosini nimaga qurish kerak? - deb so'radi. Hakim javob berib dedikim, ikki narsa (asosiga) qurish kerak: biri lutf va biri qahr. Sulton qahrining asari va lutfi hamisha xodimlariga qaratilgan bo'lsin. Qahr ostida tutsin, tokim, hovliqib kuchayib ketmasinlar va lutf ko'rsatib tursinkim, noumid bo'lmasinlar».³

Xulosa qilib aytganda, axloqning kelib chiqishi haqidagi hamda har bir davrda axloqiy tafakkur taraqqiyoti rivojiga hissa qo'shgan mutaffakirlar fikrlari hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

XXI asr globallashuv asri bo'lib, insoniyat tarixiy taraqqiyoti, madaniy merosi, ijtimoiy tuzumi va axloqiy qarashlarida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Bu jarayon shaxs axloqiy madaniyatining shakllanishida ham namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, oilada voyaga etadigan yosh avlodni yuksak axloqiy ideallar asosida tarbiyalash, uni har tomonlama yetuk shaxs bo'lib yetishishini ta'minlash masalalari dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Ijtimoiy taraqqiyot jarayonining jadal suratlar bilan borishida alohida ahamiyat kasb etayotgan globallashuv har bir davlat, xalq, millat yoki shaxs axloqiga ham yangicha talablarni qo'ymoqda. O'zbek millatining urf-odatlarini, axloqiy madaniyati va manaviyatiga kirib kelayotgan «go'zal mahsulotlardan» ehtiyot bo'lmoq kerak. Chunki, chiroyli ko'ringan biror buyum, multfilm yoki «ommaviy mahsulot» odamlar qalbi va ongiga ta'sir etishi, milliy-estetik va axloqiy madaniyatiga putur yetkazishi mumkin. Inson tabiatning bir qismi, demak odamlarning o'zlari, ularning o'zaro munosabatlari ham atrof-muhitning

¹ Farobiy. Fozil odamlar shahri. T.1993. B.186 - 187.

² Amir Temur. «Temur tuzuklari». Forschadan Alixon Sog'uniy va Habibullo Karomatov tarjimasi. -T.: G'afur G'ulom nomidagi «Adabiyot va san'at» nashriyoti, 1991, -B 74-85

³ Amir Temur. «Temur tuzuklari». Forschadan Alixon Sog'uniy va Habibullo Karomatov tarjimasi. -T.: G'afur G'ulom nomidagi «Adabiyot va san'at» nashriyoti, 1991,-B 86

bir qismi hisoblanganligi uchun inson salomatligining ijtimoiy ekologik muammosi yuzaga keldi. XX va XXI asrda erishilgan fan-texnika yutuqlari hozirgi paytda inson va u yashayotgan sayyoraning kelajagiga tahdid solmoqda. Atom, vodorod, neytron bombalari, ballistik raketalar, eng yangi texnikaviy ko'rsatkichlarga ega qiruvchi, bombardimon harbiy uchoqlar, suv osti va suv usti kemalari, eng yangi rusmdagi tanklar hamda turli-tuman qurollar hammasi insonni yo'q qilishga qaratilgan. Ularni ishlab chiqarish korxonalari va sinov maydonlari ekologik buhronlarning manbaidir. Bular bir yoki bir necha mamlakat uchun emas, balki global, umumsayyoraviy falokat hisoblanadi. Ularning oldini olishni faqat bir yo'l bilan biz yashayotgan texnikaviy muhitda (noosferada) axloqiy muhitni (etosferani) barqaror etish orqali hal qilish mumkin. shuningdek, biologik axloq, ekologik axloq, o'lim jazosini bekor qilish muammolari ham global tabiatga ega. Akademik A.Pokrovskiyning fikriga ko'ra: «Hozirgi zamon kishisi hamma vaqt tabiatga nisbatan urush holatida bo'lib kelgan. Uning halokatli oqibatlari yildan-yilga kuchliroq sezilmoqda. Agar insonning tabiatga munosabat madaniyatini tarbiyalamasak, fojiali oqibatlarga olib kelishi mumkin».¹ «Ma'lum ma'noda, ekologik inqiroz, nafaqat energoresurslar kamyobligi, atrof-muhit ifloslanishi emas, balki, eng avvalo, insonning uyg'onish davridan boshlab, ongli ravishda shakllangan, dunyoga va tabiatga munosabatlari tizimi inqirozidir».²

Bizningcha, noosferada, yuqori da aytganimizdek, inson fikri narsalashadi, o'z intellektimiz narsalarga aylanib, bizni o'rab oladi. Insonning ichki tabiati muhit mavqeini egallab, tashqi tabiatga tasir ko'rsata boshlaydi va ko'p hollarda bundan eng avvalo insonning o'zi ozor chekadi. Tafakkur biologik xususiyatga ega bo'lmagani uchun biologik muhitning o'rnini egallashga, uni asta-sekin siqib chiqarishga harakat qiladi. Bu harakat malum nuqtadan o'tganidan so'ng esa o'z ijobiy xususiyatini yo'qota boradi va insoniyat uchun salbiy hodisaga aylana boshlaydi. Atom, vodorod, neytron bombalarining kashf etilishi, yadro kallakli ballistik raketalarining yaratilishi ana shunday salbiy hodisalardandir. Bundan tashqari, noosferaning paydo bo'lishi atmosferani, olamiy okeanni, yer osti va yer usti suvlarini, nabototni, hayvonotni, hatto insonni ich-ichidan kimyoviy zaharlanishga olib kelmoqda. Hozirgi kunda tirik organizmlarning, o'simliklarning, hayvonlarning ko'pgina turlari jisman yo'q bo'lib ketish arafasida turibdi. Ayniqsa, joy topolmay, okean bo'ylab kemalarda suzib yurgan radioaktiv chiqindilar yoki ularning kimsasiz go'zal orollarga ko'mib tashlanishi, kislota yomg'irlarining ko'payib borishi singari hodisalar bag'oyat xatarli. Afsuski, inson ko'ra-bila turib, o'zi o'tirgan shohga bolta urishni to'xtatmayotir.

Nemis olimi V. Derngols kishilarda umuman tabiatga, xususan, suvga nisbatan ekologik va gigienik munosabat madaniyatni shakllantirishni hayotiy zaruriyat tarzida qarab: «Yerda suvning tozaligini saqlash - inson qonining sofliгинi ta'minlashning zaruriy shartidir... Inson suvni ifloslantirishi bilan o'z

¹ Pokrovskiy A. Ekologicheskoye problema Zemli. - M.: Nauka, 1975.S-117.

² Palenko A.N. «Ekologicheskoye krizis» kak psevdoproblema.- M.: // Voprosi filosofii. 2002. №7. S-71.

umrini qisqartiradi»,¹- degan edi. Bu muammolarning hal etilishi faqat atrof-muhitni kimyoviy zahardan ekologik tozalashnigina emas, balki, eng avvalo, global manoda, XXI asr kishisi ongini texnokratiya zaharidan forig'lantirishni taqozo etadi. Ya'ni, ular insoniyat oldida endilikda ekologik hodisa emas, balki tom manodagi axloqiy muammolar sifatida ko'ndalang bo'lib turibdi. Mashhur avstriyalik etolog olim, Nobel mukofoti laureati Konrad Lorensning: «Yoppasiga va tez yoyilib borayotgan jonli tabiatga begonalashish hodisasi uchun asosan sivilizatsiyamiz kishisidagi estetik va axloqiy to'poslik aybdordir»² - degan so'zlari shu nuqtai nazardan diqqatga sazovordir. Yuqori da aytilganlardan chiqadigan xulosa bitta: kelajakda inson o'zini va o'z sayyorasini muqarrar halokatdan qutqaraman desa – XXI asrdan boshlab etosfera davriga o'tishi kerak; axloqiylik har birimiz uchun har qadamda bugungi texnikaviy muhit kabi zaruratga aylangandagina bunga erishish mumkin.

Etikaning mezonlari, asosiy tushunchalari va meyorlari jamiyat taraqqiyotining umumiy imkoniyatlari va ehtiyojlari, alohida etnik guruhlar yashayotgan, mehnat qilayotgan joylardagi sharoitlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Ularni biron-bir shaxs yaratmagan, u muayyan ijtimoiy munosabatlarga muvofiq, moddiy va manaviy hayot jarayonida kishilar ijtimoiy turmushining, axloqiy munosabatlarining talablarini birmuncha umumlashgan holda aks ettiradigan axloqiy ong shakllari sifatida vujudga kelgan qonun-qoidalar hisoblanadi. Bular orasida axloqiy tamoyillarning muhim o'rnini bor.

Tamoyil “prinsip” lotincha so'z bo'lib, “nazariya”, “talimot”, fan uchun asosiy qonun- qoida, inson uchun o'zi og'ishmay amal qiladigan qoida, nuqtai nazar, maslak degan manoni anglatadi. Axloqiy kategoriyalar singari axloqiy tamoyillar ham axloqiy anglash shakllaridan hisoblanadi. Ularda axloqiy talab nisbatan umumiy tarzda ko'zga tashlanadi. Ular jamiyat tomonidan shaxsga qo'yiladigan talab tarzida namoyon bo'lib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, odamlar bilan o'zaro aloqalaridagi asosiy jihatlarni belgilab beradi. Natijada, tamoyillar inson xatti-harakatining umumiy yo'nalishini ko'rsatgan holda, ko'pgina axloqiy meyorlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Quyida biz ana shulardan ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

Vatanparvarlik bu tamoyil bir ijtimoiy guruhga mansub bo'lgan insonlarning o'z tarixini, tili, madaniyati, urf-odatlarini, milliy obro'si, qadr-qimmatini bilish, hurmat qilishi, ularga tayanishi, boshqa xalqlarning ham obro'–etiborini, manfaatlarini hurmat qila bilishini ifodalovchi manaviy fazilatdir. Vatanparvarlik insonning o'z Vataniga muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo'lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha bo'lib, u ayni paytda Vatan va millat oldidagi masuliyat va burchni anglash tuyg'usi hamdir.

Vatanparvarlik ayni paytda etuk manaviyatdir. Manaviyati zaif bo'lgan xalqda vatanparvarlik tuyg'usi ham yuk salmaydi. Bu xususda faylasuf olim e. YUsupov shunday deydi: “Vatanparvarlik muayyan milliy madaniyat, mafkura,

¹Dernqolts v. Berlin. 1975. WWW. Neture. P. 213.

² Конрад Лоренц “Оборотная сторона зеркала”, Электронная библиотека royallib.com.

e'tiqodlar asosida shakllanadi va rivojlanadi. shu manoda hozirgi milliy istiqlol mafkurasi mustaqil O'zbekiston vatanparvarligining nazariy asosini tashkil etadi. shu mafkura asosida shakllangan vatanparvarlik umummilliy fazilat sifatida shakllanadi va saqlanadi.”¹ Xalqimizning vatanparvarlik e'tiqodi mamlakatimiz istiqloli va istiqboli bilan bog'liq bo'lgan siyosiy iqtisodiy, ijtimoiy mafkuraviy muammolarni chuqur anglab etish asosida shakllanadi.

Shaxs manaviyati uning axloqiy sifatlari, odobi, Vatan va xalqqa sadoqati, mehnatga, insonlarga bo'lgan munosabati, aql-zakovati va qadr-qimmatini bilan o'lchanadi. Ma'naviyat – axloqiy qadriyatlar, xususan umuminsoniy va milliy qadriyatlar tasirida o'zgarib, rivojlanib, kamol topib boradi. O'z navbatida yuksak manaviyat Shaxsning axloqiy jihatdan kamol topishida muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy hayotning bu ikki negizi doimo bir-biriga tasir etib, bir-birini to'ldirib, taqozo etib boradi. Bu uzluksiz davom etadigan jarayondir. Vatanparvarlik tuyg'usi milliy ong, milliy iftixor, o'zlikni anglash singari fazilatlar bilan birga shakllanadi.

Vatanparvarlik g'oyatda serqirra bo'lib, tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy taraqqiyot jarayonida doimo takomillashib rivojlanib boradi. Vatan manfaati, qadr-qimmatini, taqdirini, istiqbolini qancha ko'p anglashilsa, kishilarda vatanparvarlik tuyg'usi shuncha baland bo'ladi. Bu jarayon Cheksiz dir. Tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, manaviy taraqqiyotning turli bosqichlari vatanparvarlikning yangi-yangi qirralarini kashf etib boradi. Bu tamoyil ayniqsa, milliy jipslashish harakatida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Chinakam vatanparvarlik millat, Vatan manfaati bilan yashash, uning istiqboli, manfaati yo'lida mehnat qilish hamda kurashishdir.

Vatanparvarlik tuyg'usi milliy ong, milliy iftixor, o'zlikni anglash singari fazilatlar bilan birga shakllanadi. Vatanparvarlik – o'z taqdirini vatan, millat taqdiri bilan bog'lagan barcha kishilarga xos axloqiy fazilat. Millat taraqqiyotining imkoniyatlari, shon-shuhrati, obro'-etibori ham shu millat kishilari vatanparvarlik tuyg'usining darajasi bilan bog'liqdir. Vatanparvarlik ham milliy, ham umuminsoniy manaviy qadriyatlarning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Chunki, ajdodlardan meros qolgan yerni e'zozlash, qadriyatlarni saqlash, davlat, jamiyat ravnaqi uchun vijdonan ishlab, mamlakatni dushmanlardan himoyalash, zarur bo'lsa uning tinchligi uchun hayotini fido qilish ulug' sharaftir.

Vatanparvarlikning yana bir belgisi davlat va jamiyat manfaatlarini o'z shaxsiy manfaatidan ustun qo'yishdir. Haqiqiy fidoiylik vatanparvarlikning asosiy belgisidir. Vatanimizning mustaqil mamlakat sifatida mustahkamlanish, yurtning iqtisodiy, manaviy-axloqiy rivoji, xalqning yaqin kelajakda obod hayotga etishi uchun fidokorlik bilan ishlash va izlanishni fidoiylik tuyg'usi hisoblanadi. Fidoiylik el-yurtga bo'lgan sadoqatdan va muhabbatdan boshlanadi.

Millatparvarlik va masuliyat tuyg'usi kuchli bo'lgan insongina millatning ravnaqi va istiqboli yo'lida olib borayotgan maqsadlariga erishadi. Xalq hayoti turli inqirozlarga, tanazzullarga uchramasligi uchun yoshlarda millatparvarlik va

¹ Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T., Universitet, 1998, - B156.

masuliyat tuygʻusini yanada kamol toptirishga etiborni qaratish maqsadga muvofiqdir.

Siyosiy va iqtisodiy mustaqillikka erishgandan soʻng, mamlakat mustaqilligini himoya qilishda ham milliy birlikning barqarorligi muhim ahamiyatga egadir. Milliy davlat, til, madaniyat, axloq, qadriyatlar, ananalar rivojlanishi, yuk salishi uchun milliy birlik va birdamlikning barqarorligi zarur. Milliy birlik tuygʻusi oldin inson qalbida eʼtiqod, axloq, mafkura sifatida shakllanadi va shundan keyingina katta tarixiy, ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ahamiyatga ega boʻladi. shuning uchun ham milliy ong zaminida shakllangan milliy birlik-milliy mafkura, milliy vijdon, milliy axloq hamdir. Millatga xos manaviyatning barcha jabhalarini milliy ong oʻz ichiga qamrab oladi. U oʻz mohiyati jihatidan milliy birlik va birdamlik tuygʻusiga nisbatan kengroq va chuqurroqdir. Millatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida milliy ong ham oʻzgarib, rivojlanib boradi. Ayniqsa, tarixning burilish davrlarida milliy ongda ham qonuniy tarzda tub oʻzgarishlar yuz beradi. Masalan, milliy mustaqillikning mohiyati va ahamiyatini anglab etgan shaxsda milliy ongning oʻsish suratlari yanada tezlashadi. Milliy qadriyatlarni tiklash, oʻrganish, hayotga keng joriy qilish milliy ong shakllanishi va rivojlanishiga oʻz tasirini

Insonparvarlik. Bu tamoyil – insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan gʻoyalar, qarashlar va eʼtiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmati, uning baxtli boʻlish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga engilmas ishonchdir. Insonparvarlik – odamiylikdir. Insonparvarlik axloqiy prinsip sifatida kishilarning xulqini bir-biriga hurmat va gʻamxoʻrlik, insonning kuch-qudratiga ishonch ruhida tartibga solib boradigan xatti – harakatlarni bildiradi. Uning tub mohiyati inson zotini hurmat qilish, qadr-qimmatini bilish hamda baxt-iqboli yoʻlida doimo fidokorlik bilan kurashish va gʻamxoʻrlik koʻrsatishdan iboratdir. Insonparvarlik – insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan gʻoyalar, qarashlar va eʼtiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmati, uning baxtli boʻlish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga engilmas ishonch.

Umuminsoniy axloq prinsiplariga kiruvchi insonparvarlik davlat xizmatchilarining amalda qoʻllash faoliyatida oʻziga hos tarzda namoyon boʻladi. Biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyati nafaqat insonga mehr-muhabbat va izzat-hurmat koʻrsatishni asosiy tamoyil qilib olgan, balki shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun zarur boʻlgan haqiqiy insoniy shart-sharoitlarini yaratishni ham oʻz oldiga oliy maqsad qilib qoʻygan.

Barcha fanlarning oʻz kategoriyalar tizimi boʻlganligi kabi, etika fanining ham oʻz kategoriyalari mavjud. “Kategoriya” soʻzi yunoncha boʻlib, lugʻaviy manosi “hukm”, “guvoh”, “ifodalash”, “tarif berish” , “fikr aytish” degan manolarni anglatadi. Har bir kategoriyaning oʻziga xos jihatlari va bajaradigan maxsus vazifalari mavjud.

Etikaning eng asosiy kategoriyasi **Muhabbat** hisoblanadi. Barcha kategoriyalar, tamoyillar va meyorlar zamira ham muhabbat tushunchasi yotadi. Faylasuf olim Abdulla Sher muhabbat kategoriyasini shunday izohlaydi: “Muhabbatning obekti doimo goʻzallik, manfaatsiz goʻzallik. U - Allohmi,

Vatanmi, yormi - muhabbat egasiga undan-da go‘zalroq narsa yo‘q. Ayni paytda bir obektni sevgan kishi boshqa obektlarni ham sevishi tabiiy. Deylik, yorga bo‘lgan haqiqiy muhabbat Vatanga, insoniyatga muhabbatni inkor etmaydi, aksincha, barqaror qiladi. Zero, «o‘z-o‘zicha», «yakka», «xudbin» muhabbatning bo‘lishi mumkin emas. Inson o‘zi o‘zgaga aylanganida, o‘zgani o‘ziga aylantira olganida haqiqiy muhabbat egasi hisoblanadi. Mana shu obekt bilan subekt orasidagi farqning «yo‘qolishi» eng buyuk , eng mukammal lazzatdir.”¹

Yaxshilik va yomonlik etikaning inson faoliyatini axloqiy jixatdan baholovchi markaziy kategoriyalardan hisoblanadi. Yaxshilik kategoriyasi odatda, kishining biror talabiga to‘la javob beradigan, unga yoqadigan, malum bo‘lgan hatti-harakatlar narsalarning ijobiy sifatleri, biror kishining manfaatini ko‘zlab ish tutish, unga manfaat etkazish, xayrli, ezgu ishlarni amalga oshirish tushuniladi.

yaxshilik deb, tevarak atrofda sodir bo‘layotgan voqea va hodisa vujudga kelayotgan narsalarning insonni ezozlaydigan, uning manfaat va ehtiyojlarini qondiradigan, axloqiy ideallariga mos keladigan, odamgarchilikning o‘rishini har tomonlama taminlaydigan, pirovardida baxtli hayot kechirishga xizmat qiladigan barcha ijobiy tomonlarning yig‘indisiga aytiladi.

Yaxshilik kategoriyasi o‘zining ko‘p qirraligi, keng qamrovligi, axloqiy munosabatlarning universalligi, yani kishilar hayotining barcha jabhalarini qamrab olganligi bilan karakterlanadi. shuning uchun ham, u mehnat sohasida – jamiyat manfaati yo‘lida qilingan halol ijodiy mehnat, siyosiy va huquqiy soxada – insonparvarlik, adolatparvarlik va boshqa shakllarda namoyon bo‘ladi. yaxshilik yaxshi xulqlardan tashkil topadi: poklik, aql qadrini bilmoq, ota-onaga itoat qilmoq, qarindoshlarni izzat-hurmat qilmoq, to‘g‘ri so‘zlamok, muhtojlarga yordam bermoq, sahovat, yumshoqlik, ochiqyuzlik, tavozu, shavqat, muruvvat va boshqalar.

Sahih hadislarda yozilishicha: “Yaxshilik – nafsingiz taskin topib, dilingiz orom oladigan ishdur. Yomonlik yoki gunoh esa uning aksidir, garchi muftiylar fatvo bersalar ham o‘z qalbinigizga qarab ish tuting.” yoki “Barcha yaxshilik – hushxulqlikdadir. Barcha gunoh va yomonlik - dildagi g‘ashlik va uyatli ishdur.”²

Yomonlik deb, jamiyatning rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi, kishilarning axloqiy ideallariga, uning ezozlaydigan qadriyatlariga zid keladigan, baxtga erishishga, odamlar orasidagi munosabatlarda axloqiy taraqqiyotning qaror topishiga va insoniylikning o‘rishiga zid keladigan xatti-harakatlarni o‘zida mujassamlashtirgan tushunchalar yig‘indisiga aytiladi. Yomonlikning asosiy shakllari quyidagilardan iborat: kosmopolitizm, millatchilik, oshna-og‘aynichilik, odam o‘ldirish, o‘g‘rilik, zo‘ravonlik, mansabparastlik, poraxo‘rlik, tamagirlik, bezorilik, bosqinchilik, giyohvandlik, fohishabozlik va

¹ Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашриёти, 2010.Б.191

² Axloq - odobga oid hadis namunalari. FAN” T. B.66

boshqalar. Yomonlikni borliqni aks ettirishiga qarab, ijtimoiy, tabiiy va axloqiy yomonliklarga bo‘lish mumkin.

Alisher Navoiy “Maxbub-ul-qulb” asarida “Yaxshi bo‘l, yomon bo‘l, ikkalasi bo‘laman deganning o‘zi yomon. Kimlar bilan bo‘lsang shulardeksan. Ular yomon bo‘lsa, sen ham yomon, ular yaxshi bo‘lsa sen ham yaxshi. Yomondan yaxshilik kutmoq behuda xayoldir. Itdan kiyikka, mushukdan kabutarga rahm-shavqat bo‘lishi maholdir.”¹ Demak, odamda yaxshilikka nisbatan beqiyos muhabbat, yomonlikka nisbatan nafrat bo‘lmog‘i lozim.

Vijdon etikaning nihoyatda ta’sir doirasi keng kategoriyalaridan biridir. U insonning o‘z faoliyati, qilgan ishlari va belgilagan maqsadlarini ruhiy tahlil eta olish imkoniyatidir. Inson manaviyatining kuchi, qudrati ham, o‘z qilmishiga o‘zi xolisona baho bera olish darajasi bilan belgilanadi. Vijdonga Abdulla Sher shunday baho beradilar: “Vijdon, Zigmund Froyd tabiri bilan aytganda, alo men, men ustidan nazorat o‘rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi bir, yuqori darajadagi men. Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog‘liqligidan kelib chiqsa, vijdon uning ichki o‘z-o‘ziga bog‘liqligini namoyon etadi. Bu ichki bog‘liqlik tashqi bog‘liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat malum bir vaqt ichida odamning o‘z nojo‘ya harakati tufayli yuzaga kelgan o‘ng‘aysizligi bo‘lsa, vijdon azobi bu - oddiy o‘ng‘aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdagi odamiylikka e’tiqodning faryodi, talabi. Uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to‘xtamaydi. Uyat bilan vijdonni, shu bois, dengizdagi muz tog‘i – aysbergga o‘xshatish mumkin: yuzaga uyat tarzida chiqib turgan qismi teranlikdagi qismidan yuz, balki ming barobar kichik.”² Vijdon – shaxsning faqat o‘zigagina xos bo‘lgan ruhiy tahlil imkoniyatidir. Lekin, shaxsning vijdoni umuminsoniy, milliy, manaviy qadriyatlar zaminida shakllanadi, uning o‘ziga xos ehtiyoji va manfaatlari, dunyoqarashi va madaniyati hamda manaviy kamoloti darajasi bilan aralashib, faoliyatiga baho berishga imkon yaratadigan ruhiy mezonga aylanadi. shu sababli, vijdonlilik darajasi hammada bir xil bo‘lishi mumkin emas. Vijdon asosida o‘z qilmishimizgagina emas, balki boshqalarning faoliyatiga, jamiyatdagi voqea va hodisalar va ijtimoiy vaziyatga ham baho beramiz.

Kamtarlik bu – avvalo o‘z-o‘ziga talabchanlik, o‘z harakatlariga, ishiga, bilimiga tanqidiy qarash, o‘ziga, kuch–quvvatiga ortiqcha baho bermaslikdir. Kamtarlik kishilarga bo‘lgan munosabatda namoyon bo‘ladi. Inson odobli bo‘lsa, kishilar bilan shunchalik sodda va kamtarlik bilan muomala qiladi, o‘z ishlariga va harakatlariga kamtarlik bilan baho beradi. O‘zgalarga shirinso‘z bo‘ladi, boshqalardan o‘zini ustun qo‘ymaydi, sohta shuhrat ketidan quvmaydi, yutuqlaridan esankiramaydi.

Kamtarinlik Arastuning fikricha: “– uyatsizlik va tortinchoqlik o‘rtasidagi xislatdir. Bu xislat odamlarning qilmishlarida va gap so‘zlarida ko‘rinadi. Uyatsiz, shaloq odam hammaga, har qanday vaziyatda har narsani gapiraveradi.

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti. Elektron kitob Tom 14. 3qism. 36 tanbeh.

² Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. -T.: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010.B.197

Tortinchoq odam esa zarur gapni zarur vaqtda aytmaydi, zarur ishni bajarishga ham jurati etishmaydi. Kamtarin odam esa, uyatsiz odam kabi, har vaqt, har erda, har qanday gapni aytavermaydi; va o'ta tortinchoq odam kabi, zarur vaqtda zarur gapni aytishga juratsizlik ham qilmaydi.”¹

Kamtarinlik tortinchoqlik va andishalilikdan farq qiladiki, ular insonning qadr-qimmatini tushirib qo'yish ehtimoli bor. Kamtarlik hokisorlik va samimiylikdan kelib chiqadi. U kishilarga bo'lgan munosabatda ham yaqqol ko'rinadi. Kamtarlik inson ichki manaviy dunyosining tashqi ifodasi hisoblanadi. Tarbiya ko'rgan, odobli kishini uning kamtarligidan ham bilib olish mumkin. Barcha insoniy fazilatlar ichida eng e'zozlisi kamtarlikdir. Kamtarlikning qarama-qarshi tomoni takabburlikdir. Ularning biri, insonni insonga yaqinlashtiradi, ikkinchisi esa, uni odamlardan uzoqlashtiradi. Xitoy maqoliga ko'ra “dono bo'lmay turib, kamtar bo'lish mumkin, ammo kamtar bo'lmay turib dono bo'lish qiyin”.

Adolat. Bu axloqiy, siyosiy-huquqiy kategoriya. Adolat jamiyat barqarorligini taminlovchi eng muhim axloqiy tushuncha. Adolat insonlarning bir-biriga, davlatni fuqarolarga bo'lgan munosabatida o'zaro muvofiqlikni ifodalaydi, qonunlarga rioya qilishni bildiradi. Manbalarda adolat deyilganda, ijtimoiy munosabatlarning faqat meyor-o'lchovi, tosh-tarozusi tushunilmaydi, balki adolat va adolat mezoni tushunchalari orqali axloqiy mehr-muruvvat, kishilar o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadigan qadriyat, deb qaralib, bu tushunchaning ijtimoiy mohiyati belgilanadi. Adolatning ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlikdan asosiy farqi shundaki, adolatning o'zi biror-bir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Adolat jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyatiga ega bo'lib, unda ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Adolatni malum manoda axloq sohasidagi miqdor o'lchovchi, ham deyish mumkin: u talab bilan taqdirlashni o'lchab turadigan tarozidir. Adolat bor joyda zulm va zo'ravonlikka, o'zboshimchalik va beboshlikka yo'l qo'yilmaydi. shu bois, manaviy etuk likning eng yuksak belgisi adolatlilik, desak yanglishmagan bo'lamiz. Bejizga Davlatimiz rahbari parlamentga qilgan murojaatlarida adolatga quyidagi bahoni bermaganlar: “Men bir fikrni takrorlashdan charchamayman: xalqimiz hamma narsadan ustun qo'yadigan adolatni hayotimizda tom manoda qaror toptirish eng asosiy vazifamizga aylanishi shart.”²

Adolat axloq va huquq tushunchasi sifatida axloqiy va huquqiy munosabatlarni nazorat qilib turuvchi, insonlarning faoliyatiga baho beruvchi zaruriy o'lchov hisoblanadi. Adolatning aniq meyorlaridan biri – bu birinchi navbatda demokratiyaning mavjudligidir. Demokratiya nafaqat hokimiyatni tashkil etish tamoyili bo'lib qolmasdan, balki jamiyat hayotini xalq manfaatlari asosida tashkil etish qoidalari hamdir. shu manoda demokratiya jamiyatda iloji boricha ko'pchilik uchun o'z imkoniyatlarini ro'yoga chiqarish sharoitlarini

¹ Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. - B128

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTININGRASMIY VEB-SAYTI

yaratadi. Bu esa ijtimoiy adolat tamoyillari uchun katta imkoniyatlarni taminlaydi.

Arastu adolat xususida shunday deydi: “Endi adolat nima va u qanday hollarda namoyon bo‘ladi, nimaga ekanligini ko‘rib chiqishimiz qoldi. Avvalo, adolatlilik nimaligini bilib olaylik. Ikki xil adolatlilik bor. Biri qonunga muvofiqlilikdir. Qonun buyurganini qilish adolatli hisoblanadi. Qonun odamlardan mard, oqil va fozil bo‘lishni talab qiladi. shuning uchun ham odillik – eng mukammal fazilat, deyiladi. Modomiki, adolatlilik qonunlarga muvofiq yashash ekan, qonun esa barchadan fazilatlar bilan yashashni talab qilari ekan, qonunlarga muvofiq, adolatli ish tutuvchi odam eng fozil odamdir. Adolatlilik eng yaxshi fazilatdir”¹.

Adolatning axloqiy tushuncha sifatidagi o‘ziga xosligi ayniqsa, huquqda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Huquq vazirligining hatto adliya vazirligi deb atalishi, jinoyatga yarasha jazoni belgilovchi, hukm chiqaruvchi idoralarning “Odil sud” degan nomlar bilan yuritilishi buning dalilidir. Lekin, adolatni faqat huquqiy tushuncha sifatida talqin etish to‘g‘ri emas. U, yuqori da aytganimizdek, keng qamrovli axloqiy tushuncha. U nafaqat fuqarolar orasidagi munosabatlarni, balki davlat bilan xalq, jamiyat bilan shaxs o‘rtasidagi aloqalar mezonini ham o‘z ichiga oladi. shu bois xalq orasida ming yillar mobaynida odil podsho idealining yashab kelgani bejiz emas.

Hozirda ijtimoiy adolat muammolari inson huquqlari va demokratiya g‘oyalari bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Xalqaro huquq sohasidagi hujjatlarda ham bu tushunchaga jiddiy etibor berilmoqda. Jumladan, BMT hujjatlarida ijtimoiy adolatga shunday tarif beriladi: «Ijtimoiy adolat insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirishni va moddiy resurslarni adolatli taqsimlashni anglatadi. Bu sohadagi faoliyat sog‘liqni saqlash va talim kabi muhim xizmatlarga umumiy dahldorlikni taminlash, dastlabki bosqichida teng imkoniyatlarni yaratish, noqulay (nochor) vaziyatdagi shaxslarni himoya qilish, istemol hamda daromadlar olish kabi sohalarda muvozanatni (mutanosiblikni) taminlashga qaratilgandir»².

Adolatga ijtimoiy munosabat sifatida qaralar ekan, shu o‘rinda uning siyosiy-huquqiy kategoriya sifatidagi o‘ziga xosligi ham masalani mohiyatini yoritishda muhimdir.

Burch – ado etilishi, bajarilishi majburiy bo‘lgan vazifa, majburiyatdir. Demak, burch – qilinishi shart bo‘lgan ish, vazifa. Burch - biror xatti-harakat uchun javobgarlik hissidir. Avvalo, bu tushunchalar axloqiy va shu bilan birga huquqiy tushuncha hamdir.

Axloqiy nuqtai nazardan qaraganda burch ijtimoiy-insoniy vazifalarni bajarishda keng namoyon bo‘ladi. Burch eng avvalo oilaviy munosabatlarda mujassamlashadi; ota-onalik burchi; siyosiy va huquqiy burch; vatan oldidagi burch shular jumlasidandir. Davlat, jamiyat va xalq oldidagi burch aytish joiz bo‘lsa, har bir inson – fuqaro hayot mazmun-maqsadi bo‘lishi kerak. Bugungi

¹ Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. - B133.

² Prava cheloveka i rabota v sotsialnoy sfere. Tsentr po pravam cheloveka OON. - Jeneva, 1995.S- 15

kunda Vatan oldidagi burch millat oldidagi burch bilan chambarchas bog‘lanib ketadi.

Burch manbaini, asosini ijtimoiy manfaatlar tashkil etadi. Burchda manfaat buyruq shaklida namoyon bo‘ladi. Burch va masuliyat muhim axloqiy fazilatlaridir. Ayniqsa, vatan va xalq oldidagi burch va masuliyatni chuqur tushunib, unga amal qilish kishidan katta iroda talab qiladi.

Baxt - hayotning manosi bo‘lmasa, xaqiqiy baxtning bo‘lishi mumkin emas. Baxt inson hayotining umumiy bahosidir. Baxt inson o‘z hayoti manosi qay darajada tushungani va shu manodan umri mobaynida qoniqish hosil qilib borishidan iboratdir. Har bir insonda qoniqish hissi undagi maqsadlarning takomilga etganidagina ro‘y beradi. Faqat bu takomilga etish jarayoni bir umr davom etadi. shu manoda, buyuk ajdodimiz Abu Nasr Forobiy: «Baxt - har bir inson intiladigan maqsad, zotan u muayyan komillikdir», – deganida ko‘p jihatdan haq edi.

Baxt – insonning yurish – turishi, turmush sharoitlari, jamiyatdagi o‘rniga berilgan axloqiy bahodir. Baxtning mazmuni insonning shaxsiy hayoti doirasi bilangina belgilanmaydi. O‘z shaxsiy manfaatini o‘ylagan, boshqalar bilan iymon, insof, adolat, asosida munosabatda bo‘la olmaydigan odamni baxtli, deb bo‘lmaydi. Baxt insonlar o‘rtasidagi munosabatlar asosida belgilanadi. Kimki jamiyatda, insonlar orasida o‘zining halol mehnati, axloq – odobi, boshqalar bilan odilona, halol munosabati asosida obro‘, etibor ortirsa – o‘sha baxtli odamdur. Baxt har bir insonning shaxsiy hayotiga bevosita daxldor bo‘lsa ham, uning mezonlarini jamiyat, jamoatchilik belgilaydi. Inson o‘zining qay darajada baxtli ekanini anglamoqchi bo‘lsa, o‘zining mol – dunyosi, oilaviy hayotigagina emas, balki boshqalarning unga bo‘lgan munosabatiga ham tayanmog‘i lozim. Oilasi totuv, farzandlari axloqli, odobli, e‘tiqodi mustahkam insonlar ham o‘zlarini baxtli, deb hisoblaydilar. Lekin, inson o‘zining oilaviy baxtiga, farzandlarining yurish – turishiga, e‘tiqodi qay darajada mustahkamligiga boshqalarning nuqtai nazaridan ham qaray bilishlari shart. Bu ham insonning axloqiy kamoloti darajasiga bog‘liqdir.

Biz jamiyatimizda bazida behissob boylikka ega yoki mansabning yuqori chuqqisida o‘tirgan insonlarni ham baxtsiz ekanliklariga guvohmiz.

Baxt manaviy ehtiyoj bilan bog‘liq, unda maqsadlarga birin-ketin erisha borish, qoniqish jarayoni, boya aytganimizdek, bir umr to‘xtamaydi va doimo lazzat va zavqni o‘z ichiga oladi.

Baxt garchand, orzu kabi idealning hissiy-ehtirosli shakli sifatida ko‘zga tashlansada, aslida undan farqli o‘laroq, shaxsning intilishini emas, shu intilishning ro‘yobini anglatadi. Har bir intilishning ro‘yobga chiqishi esa muayyan tayyorgarlikni va kurashni taqozo etadi.

Qadr-qimmat – tushunchasi inson o‘z qadrini, bu dunyoda uning hayoti oliy qadriyat ekanligi, o‘z shaxsi oldida o‘zi masul ekanligini anglash uchun xizmat qiladigan hissiyot. U nomus, g‘urur tushunchalari bilan bog‘liq, bir tomondan insonning o‘z qadrini har qanday holatda ham erga urmasligini taqozo etadi. Qadr–qimmat insonning jamiyatda, insonlar orasida tutgan o‘rni, topgan obro‘si, hurmati va nufuziga aytiladi. Qadr–qimmat o‘z-o‘zini anglash va

nazorat qilishni ifodalaydi. Qadr–qimmat o‘z qadrini anglash shakli bo‘lib, insonni kamsitadigan, xo‘rlaydigan va shu bilan uning boshqa kishilar ko‘z o‘ngida qimmatini yo‘qotishiga sabab bo‘ladigan qiliqlarga yo‘l qo‘ymaydigan to‘siq hisoblanadi. Inson qadr–qimmatining mezonida mavjud bo‘lgan eng adolatli va insonparavar axloq nuqtai nazaridan insoniylik darajasidir.

Nomus – mohiyatan shaxsning o‘z qadr-qimmatini anglab etishi, shu qadr-qimmatning jamiyat tomonidan tan olinishi yoki olinmasligiga nisbatan bo‘ladigan munosabatidir. Biroq, bu – nomus qadr-qimmat tushunchasi bilan bir xil manoga ega, degani emas. Chunki, qadr-qimmat shaxsdan o‘zining boshqa odamlarga nisbatan kamsitilmasligini, atrofdagilardan barcha insonning teng huquqliligi tamoyilini o‘ziga nisbatan qo‘llashlarini talab qiladi. Nomus esa, o‘z qadr-qimmatini bilishdan tashqari, har bir shaxsning jamiyatda alohida, o‘ziga xos tarzda egallagan mavqei va shu mavqeni dog‘ tushirmay saqlash-saqlamasligi bilan bog‘liq. Bu mavqe esa, shubhasiz, o‘sha shaxsning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, kasbi, yoshi va unga nisbatan beriladigan axloqiy daraja bilan muayyanlashadi.

Me‘yor, yani “Norma” - lotincha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida rasmiylashtirilgan qonun – qoida. Hamma uchun majburiy, deb hisoblangan, qonun hukmiga kirgan tartib – qoida; axloqiy qonun- qoidalarga asoslangan tartib – qoida hisoblanadi. Ularni kundalik hayotimizda malum axloq tushunchalarini va axloqiy tamoyillarning amalga oshish muruvatlari ham deyish mumkin, ular axloqiy talablarning eng oddiy, lekin keng tarqalgan shakli sifatida ro‘yobga chiqadi. Axloq normalari deb, bir xildagi ish – amallarga joriy qilinadigan umumiy buyruqlar va taqiqlar orqali kishilar xatti-harakatini tartibga soluvchi axloq – odob talablarining shakliga aytiladi. Biz hozir ana shularga to‘xtalib o‘tamiz.

Halollik. Halollik vijdon, adolat va burch kabi etikaning mezoniy tushunchalari bilan bog‘liq, insonning o‘zgacha munosabati o‘zicha munosabatidek sof, pokiza bo‘lishini talab qilidigan axloqiy meyordir.

Insonni manaviy, axloqiy jihatdan bezaydigan ajoyib fazilatlardan biri - halol, pokiza yashash, birovlarining xaqqiga zarracha bo‘lsada hiyonat qilmaslikdan iboratdir. Halol bilan haromni farqlash, faqat o‘z mehnati evaziga tirikchilik qilish, harom-harishdan jirkanish, haromxo‘rlikni eng katta gunohi azim va axloqsizlik deb bilish - bular Sharq faylasuflarining eng muhim g‘oyalaridan bo‘lib hisoblanadi.

Halollik - insonning ichki va tashqi dunyosining birligi, so‘zi bilan xatti-harakati to‘g‘ri kelishini, atrofdagi insonlarga ochiq ko‘ngil va samimiy munosabatini ifodalovchi manaviy-axloqiy fazilat.

Olimlar fikricha, halol va harom tushunchalari ijtimoiy mazmunga ega. Halollik jamiyatning axloqiy meyorlariga ongli ravishda va ixtiyoriy amal qilishga undaydigan hodisadir. Halollik inson harakterining mohiyatidan kelib chiqib, insonning o‘z vazifasini vijdonan va ongli ravishda bajarishida namoyon bo‘ladi. Chin manodagi halollik vadaga vafo qilish, so‘z bilan ish birligi demakdir. So‘zining ustidan chiqmagan odam beburd, belafz odam hisoblanadi. Molu davlat peshona teri bilan, mehnat bilan topilsa haloldir. Halollik

rostgo'ylik, to'g'rilik, axloqiy poklik, samimiylik kabi insoniy fazilatlar majmuasidan iborat. Halollik - haromning dushmani. Halol amallarga quyidagi fazilatlar kiradi: kasb-mehnat bilan tirikchilik qilish, halol rizq topish, yaxshi niyat qilish, yaxshi so'zlash, yaxshi amallar qilish, omonat va qarzlarni o'z vaqtida qaytarish, etimlarni kafillikka olish, vafodorlik, gunohni savob ishlar bilan yuvish, ehson va sadaqa qilish, muhtojlarga qarz berish, yordam ko'rsatish, mehr-muruvvatli va oqibatli bo'lish va hokazolar.

Xizmat vazifasini halollik bilan bajarish barcha insonlar uchun zaruriy bo'lgan axloqiy talab hisoblanadi. Davlat xizmatchilari xatti – harakatlaridagi halollik ular xulqining to'g'riligi, so'zida qat'iyligi, sobitqadam bo'lishi va umrining oxirigacha o'z prinsiplariga sodiq qolishida ko'rinadi. shuning uchun ham, halollik kishiga ulkan axloqiy qoniqish bag'ishlaydi.

Rostgo'ylik yoki to'g'riso'zlilik insonning haqiqatga intilishi bilan bog'liq xatti-harakatidir. Haqiqat esa doimo sinfiylik, partiyaviylik, mafkuraviylik va tarixiylik, davriylikdan yuqori turadi. Haqiqatning ifodaviy shakllaridan biri rostgo'ylikdir. Demak, rostgo'ylik – insonning keyinchalik kasb etgan tabaqaviylik, so'ziga, ongiga, ruhiga singdirgan, ijtimoiy, hayotiy, davriy, tajribaviy xususiyat emas, balki uning mohiyatida berilgan fazilat. M., yaqinda tili chiqqan yosh go'dakni olaylik. U nima desangiz ishonadi, o'zi nimaiki desa – rost gapiradi. Go'dakning soddaligidan, ishonuvchanligidan, to'g'risini aytishidan biz – kattalar kulamiz; lekin, haqiqat ustidan, rostgo'ylik ustidan kulayotganimizni o'ylab ham ko'rmaymiz. Go'dak kattarib, «aqli kirib» borgani sari atrof-muhitda yolg'on mavjud ekanligini, rost gapirsa yo kulgi bo'lishi, yo jazo olishi mumkinligini anglab etadi va asta-sekin yolg'onga o'rgana boshlaydi, dastlabki maishiy yolg'on ijtimoiy bosqichga ko'tarildi. Insonning bu yo'ldan faqat yuksak manaviylik, birinchi galda axloqiy tarbiya qutqaradi. Ezgulik, nomus, qadr-qimmat, insonparvarlik, halollik, insof nima ekanini tushunib etgan kishigina rostgo'y bo'la oladi. Rostgo'ylik oson emas. U insondan sabr-toqat, matonat va jasoratni talab qiladi, rostgo'yinson qo'rquvdan forig' bo'ladi, har qanday holatda ham vijdoniga qarshi bormaydi: kimlarningdir ko'ziga qarab, ish tutmaydi, yaqinlarini yoki hamkasabalarini xafa qilishdan, o'z moddiy manfaatdorligiga zarar etkazishdan cho'chimaydi. Rostgo'ylikdan inson aziyat chekishi, tana-dashnomlarga qolishi mumkin. Lekin, bularning hammasi bir odamga yoki muayyan guruhga voqelikni asl holida yetgazganligidan, ularni noto'g'ri yo'lga solib yubormaganligidan qalbda paydo bo'lgan manaviy qoniqish hissi, xotirjamlik va orom tufayli yuvilib ketadi, ichki bir quvonch unga baland ruh bag'ishlaydi.

Xushxulqlilik. Bu axloqiy mezon davlat xizmatchisining faoliyatida nihoyatda zarur bo'lgan hodisadir. Davlat xizmatchisi inson go'zalligining asosi uning chiroyli xulqida ekanligini, aynan xushxulqlilik insonni ulug'likka olib borishini, yoqimli xulq egasidan barcha katta-kichik xursand bo'lishini, bunday xulq egasi boshqalarni xursand qilishdan tashqari, o'zi ham doimo xursand yurishini, boshqalardan esa o'ziga muhabbat va muloyimlik qaytishini yaxshi tushunadi.

Insofililik halollik kabi vijdon tushunchasi bilan bog‘liq, malum manoda halollikka o‘xshab ketadigan axloqiy fazilatdir. Lekin, halollik o‘z haqi va haqqini, YAni moddiy va manaviy huquqini o‘zgalarning haqi va haqqiga xiyonat qilmagan holda ajratib yashashni anglatadi. Insofililik esa ijobiylikda halollikdan ham bir qadam olg‘a tashlangan holatdir: unda kishi o‘z halol haqi va haqqidan o‘zganing hisobiga kechadi; «o‘zga»ning sharoiti o‘zinikidan nihoyatda og‘ir va yomon ekanini hisobga olib, o‘z qonuniy haqi va haqqini yoki ularning bir qismini ixtiyoriy ravishda o‘zgaga beradi, muruvvat ko‘rsatadi.

Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov. Olamdagi barcha jonzotlardan faqat insongagina ixtiyor erkinligi berilgan, “nima uchun?” degan savol tug‘iladi, chunki, inson barcha jonzotlar ichidagi eng aqlli maxluqot hisoblanadi. Ixtiyor erkinligi oliy axloqiy qadriyat hisoblanadi. Erkinliksiz axloqiy harakatlar amalga oshirilmaydi, chunki, ular tanlash orqali u yoki bu harakatni amalga oshiradilar. Biroq, insonga berilgan erkinlik orqali u tanlash huquqiga ega bo‘lib, hohlasa ezgulik yoki yovuzlikni tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Axloqiy fikrlashda ixtiyor erkinligi muammosiga nisbatan ikki xil fikr mavjud ular:

1. **Fatalizm** (lotincha fatalis so‘zidan olingan bo‘lib) unga ko‘ra dunyodagi hamma narsa aniq sabablar va oqibatlariga ega, shuning uchun, barcha harakatlarimiz oldindan xudo tomonidan belgilangan, ya’ni inson taqdiri oldindan belgilangan, degan fikrni ilgari surishadi.

2. **Volyuntarizm** (lotincha voluntas so‘zidan olingan bo‘lib) inson axloqiy qarorlar qabul qilishda mutlaqo erkin tarzda namoyon qilishi mumkinligi xaqida fikr bildiriladi. Falsafa qomusiy lug‘atida ham Fatalizm (lotincha fatalis so‘zidan olingan bo‘lib taqdirga oid, mashum) har bir hodisa va insonning barcha hatti harakatlarini taqdirga bog‘liq, deb qarovchi dunyoqarash. “Volyuntarizm esa (lotincha voluntas - iroda) olingan bo‘lib, falsafiy va psixologik oqim. Volyuntarizm irodani birlamchi, deb etirof qiladi. Uni mavjudotning bosh asosi, deb uqtiradi. Volyuntarizm atamasi – tarixiy jarayonlarning o‘ektiv qonuni bilan xisoblashmaydigan va amalga oshiruvchi shaxslarning subektiv hohishlari va erkin qarorlariga moslashuvchi ijtimoiy-siyosiy amaliyotni tavsiflash uchun ham ishlatiladi.”¹ – deb tarif berilgan.

Ustoz Abdulla Sher ixtiyor erkinligiga shunday tarif beradilar: “Ixtiyor erkinligi eng avvalo ixtiyorning uch bosqichda voqe bo‘lishi bilan bog‘liq. Birinchi bosqich, ichidan faqat bittasini tanlab olish va harakatga aylantirish mumkin bo‘lgan alohida xohish-istaklarning tug‘ilishidan iborat. Ikkinchi bosqichda, mazkur hohishlarning o‘zaro bir-birini tutib turishi, teng holatga keltirishi yuz beradi va bu tanlov orqali bir qarorda to‘xtash imkonini yaratadi. Uchinchi bosqich, tanlangan hohishning o‘ziga mos jismoniy harakatga o‘tishi bilan belgilanadi.

Erkinlikka kelsak, shuni aytish kerakki, muayyan ixtiyorga berilgan erkinlik faqat tanlovning boshlanishida va tanlov jarayonidagina mavjud bo‘ladi. Tanlov jarayoni tugashi bilan, ya’ni ikki narsadan birini tanlaganingiz zahoti

¹ Falsafa qomusiy lug‘ati. O‘zbekiston Faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti. “Sharq” Matbaa nashriyot aksiyadorlik kompaniyasi. T., 2004. B.425

ixtiyoringiz uchun berilgan erkinlikning vakolati tugaydi: siz ixtiyor qilib bo'ldingiz, bundan buyog'iga erkin emassiz, endi tanlagan narsangizga mos harakatni boshlashingiz kerak. Demak, ixtiyor erkinligi tanlanayotgan ikki narsa oralig'idagi fikrlash mobaynidagina voqe bo'ladigan hodisadir.”¹ Demak, inson hayoti davomida doimiy ravishda axloqiy tanlov muammosiga duch keladi va undagi axloqiy tarbiyagina to'g'ri tanlash imkoniyatini beradi.

Insonni halollikka, poklikka, vatanparvarlik va insonparvarlikka, to'g'rilikka, ezgulikka, qisqa qilib aytganda, yuksak axloqlilikka yo'llash hozirgi kunda birinchi darajali ahamiyat kasb etadigan masalalardan biri bo'lib qoldi. Chunki, mamlakatimizning mustaqil va barqaror rivojlanishi iymonli, e'tiqodli, manaviyati kuchli, yuksak axloqiy fazilatlarga ega, qalbida milliy masuliyat tuyg'usi chuqur ildiz otgan zamonaviy manaviy barkamol insonlar qo'lidadir. Sharqona odob-axloq va umumbashariy g'oyalarni ongiga singdirib olgan kishi yuksak manaviyatli, ya'ni ma'naviy barkamol, komil inson hisoblanadi. Ma'naviy barkamollik insonning dunyoqarashi, e'tiqodi, ruhiyati, xulq-atvori normalari, axloq odobi bilan bevosita aloqadorligi bilan ajralib turadi. Ma'naviy barkamol kishilar xalq taqdiri va farovonligi, vatan taqdiri va uning ravnaqini o'ylaydilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, shaxsning axloqiy sifatlari, Vatan va xalqqa sadoqati, mehnatga, insonlarga bo'lgan munosabati, aql-zakovati va qadr-qimmatini bilan o'lchanadi. Ma'naviyat-axloqiy qadriyatlar, xususan umuminsoniy va milliy qadriyatlar ta'sirida o'zgarib, rivojlanib, kamol topib boradi. O'z navbatida yuksak ma'naviyat shaxsning axloqiy jihatdan kamol topishida muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy hayotning bu ikki negizi doimo bir-biriga tasir etib, bir-birini to'ldirib, taqozo etib boradi. Bu uzluksiz davom etadigan jarayondir.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Shaxs axloqini shakllantiruvchi omillarni sanab bering.
2. “Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi xaqida nimalarni bilasiz?
3. Gedonizm va evdemonizm talimotining axloqiy ahamiyati xaqidagi fikringiz?
4. Axloqning paydo bo'lishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi xaqida nimalarni bilasiz?
5. Nima uchun XXI asrda global etosfera (axloqiy muhit)ni yaratishning zaruriyati paydo bo'ldi, deb o'ylaysiz?
6. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, meyorlarining SHaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo'lishi haqidagi fikringizni izohlab bering.
7. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov nima u nimalarga asoslanadi__

13-mavzu: Estetika

“Estetika” fanining obekti va falsafiy mohiyati

Falsafa va uning fan sifatidagi umumnazariy masalalari doimo tafakkur ahlining etiborini jalb etib kelgan. Inson olamni his-tuyg'ulari, aql idroki va

¹ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. -T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010.B.165

iroda-ixtiyori yordamida o'zlashtirar ekan, falsafaga ehtiyoj sezib yashash tabiiydir. Zero, tabiat, jamiyat va insonning rivojlanish muammolari bilan bog'liq jarayonlarda tafakkurga murojaat qilish - falsafaga murojaat qilish, haqiqatni anglash – falsafani anglash demakdir. Bir so'z bilan aytganda, falsafada bosh maqsad – haqiqat va uni yuzaga keltirishdir. Falsafa esa haqiqatga tafakur orqali boradi.

O'zining qadimiy tarixiga ega bo'lgan estetika shu manoda falsafiy fan hisoblanadiki, u ham tabiat, jamiyat va inson muammolariga falsafaning bosh maqsadi bo'lgan haqiqat tamoyillaridan kelib chiqqan xolda yondoshadi. Biroq, estetikada haqiqatga go'zallik orqali erishiladi. Shuning uchun ham estetika haqida gapirilgan joyda, albatta go'zallik tushunchasi ishtirok etadi. Zero, insonga oddiy qilib “estetikasi zo'r inson” deb baho berish bilan o'sha insonning go'zallikka munosabatini ham baxolagan bo'lamiz.

“Estetika” (yunon. *aisthetikos* – his qilinadigan) iborasi dastlab Germaniyadagi Volf maktabining faylasufi Aleksandr Baumgartenning 1750-1758 yillarda yozgan “Estetika («Aesthetica»)” nomli ikki tomlik asarida muomalaga kiritgan.

Baumgarten estetikani bilishning yuksak darajasi hisoblangan mantiqdan farqli o'laroq, hissiy bilishning quyi darajasidagi fan sohasiga tegishli deydi. Uning fikricha, mantiqiy mushohada aniq tasavvurlarga, estetik mushohada esa noaniq va mavhum tasavvurlarga asoslanadi. Buning birinchisi – aql muhokamasiga, ikkinchisi – did muhokamasiga tegishlidir. Biroq, insonning universum bilan munosabati avval estetik mushohada orqali ro'y beradi, so'ngra mantiqiy mushohada orqali amalga oshadi. Shunga ko'ra, estetikaning predmeti – go'zallik, mantiqniki – haqiqatdir.

Baumgartenning estetikaga kiritgan ushbu nazariyasi keyinchalik sa'nat falsafasiga nisbatan keng qo'llanildi. Bu nazariya Immanuel Kant, Fridrix Gegel va boshqa faylasuflar tomonidan rivojlantirildi, hatto fanning predmetini aniqlashda go'zallik masalasi bilan boshlangan mulohazalar to'g'oyalar olamining falsafiy mohiyatiga tegishli mulohazalar bilan bog'lanib ketdi. Shuning uchun ham ko'pchilik nazarida Baumgarten “estetikaning asoschisi” sifatida tilga olinadi. Ammo, nemis faylasufi Teodor Lipps estetikani mohiyatan “nemislarga xos fan” ekanligini takidlagani holda Germaniyada estetikaning asoschilari sifatida 4 nafar faylasuf - Gotxold Efraim Lessing, Iogann Gotfrid Gerder, Immanuel Kant, Fridrix Shillerni ko'rsatib o'tadi. U Immanuel Kant “estetikaning asoschisi” sifatida birinchi bo'lib estetik qadriyatlarni shakllanadigan va rivojlanadigan “hudud”ning chegarasini belgilab berdi. Shundan keyingina estetika masalalari Kantning idealistik falsafasi bilan birlashdi va rivojlandi, - degan xulosaga keladi.

Estetika fan emas, uning mazmuni fanning ilmiy talablariga javob bermaydi, degan fikrlar estetikaning mohiyatini tushunmaslik natijasida kelib chiqqan fikrlardir. Odatda, fan - dunyo haqidagi obektiv bilimlar tizimi; uni malum maqsadlar yo'lida o'zgartirishga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hayotini aks ettiruvchi ijtimoiy ong shakli hisoblanadi. Estetika ham fan sifatida o'zining qonuniyatiga, kategoriyalariga va tushunchalar tizimiga ega. Biroq,

“Estetika – go‘zallik haqidagi fan” deyish asl mohiyatni anglatmaydi. Aksincha, estetika keng qamrovli fan sifatida: a) u yoki bu voqelikka dahldor go‘zallik tuyg‘ularining mohiyatini bilishga intiladigan hodisalar majmui; b) borliqni hissiy idrok etishga asoslangan ong shakli; v) haqiqatni anglash va his qilish, qadriyatlarni bilish va tahlil etishga qaratilgan inson faoliyatining turidir.

Estetika ilmiy-nazariy masalalar va fan talablari doirasidan tashqarida qo‘llanilganda ko‘plab manolarni anglatishiga sabab ham ana shunda. Qolaversa, boshqa fanlar kabi estetika ham odamlarga umumiy zaruriyat yuzasidan kundalik faoliyatda kerak bo‘ladigan narsa-hodisalarni (chiroyli bo‘lish, orasta kiyinish, ozoda yurish, nafis harakat qilish kabi masalalar bilan estetikaning muayyan sohasi shug‘ullanadi) emas, balki estetika fan sifatida estetik tarbiyani takomillashtirish, badiiy tafakkurni rivojlantirish, odam tuyg‘usini tarbiyalash, uning did-fahm-farosatni yuksaltirishga qaratilgan fundamental masalalarning ilmiy-nazariy asoslarini o‘rganish va echimini topishga etibor beradi. Zero, estetikaning mavjudlik shartini nafosatshunos O.A.Krivsun ”Qayerdagi inson tafakkuri va tabiat hodisasi tufayli yaratilgan predmetlar olamini xis etish yoki undan zavqlanish tuyg‘usi sodir bo‘lar ekan o‘sha yerda “estetik jarayon”, “estetik hodisa” ro‘y beradi” – deb izohlaydi. Shu ma’noda, qayerdagi, yashashga ishonch, yashash umidi, yashashdan maqsad yoki voqelikni hissiy idrok etishga, tabiat hodisalarini anglashga ehtiyoj sezilsa, o‘sha yerda estetika mavjuddir, desak noto‘g‘ri bo‘lmaydi.

Estetika predmeti, obekti va tadqiqot doirasiga ega fan. Ma’lumki, barcha fanlar o‘z predmetiga ega bo‘lib, olamning mohiyatini bilish, borliqning mazmunini tushunish, voqelikni tasavvur qilishga qarab har bir fan o‘z predmetini belgilaydi. Olaylik, salomatlik tibbiyotning maqsadi bo‘lsa, uning predmeti - inson salomatligini asrash, mustahkamlash, himoya qiluvchi vositalar, hodisalar, omillar hisoblanadi. Biroq, estetikaning predmetini tibbiyotnikidek bir so‘z bilan ifodalash qiyin. Mohiyatan insonni paydo bo‘lishi va voqelikni idrok qilish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha qadriyatlar estetikaning predmeti bo‘la oladi. Jumladan, tabiat va uning estetik xususiyatlari, sanat va uning badiiy obrazlardagi ifodasi, ijod jarayoni va uning qonuniyatlari, jamiyat va uning rivojlanish prinsiplari estetikaning predmeti bo‘lib xizmat qiladi. Chunonchi, Immanuil Kantning nazarida estetikaning predmeti – bu sanadagi go‘zallik bo‘lib, u estetik muhokama qobiliyatini tanqid sifatida namoyon bo‘ladi. Fridrix Gegel esa estetikaning predmetini umuman sanat, xususan tasviriy sanat bilan cheklab qo‘yadi. Shu manoda estetikaning predmeti – olam va uning umuminsoniy ahamiyatiga ko‘ra o‘rganiladigan estetik hodisalar hisoblanadi. Biroq, estetikaning predmeti estetik tajribaning inson va jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyatini har tomonlama tadqiq etishni, shuningdek, insonning bir oz bo‘lsada o‘zining manaviy olamga tegishli ekanligini, global ijtimoiy-utilitar tobelikdan halos bo‘lish yo‘llarini anglashni, shaxsiy erkinligi va mutloq va uyg‘un to‘laqonli hayotning bir qismi ekanligini his qilishga qaratilgan masalalar bilan belgilanadi.

Estetika fan sifatida ilmiy, marifiy, badiiy taraqqiyotning o‘ziga xos muammolari doirasida baxs yuritadi, tahlil qiladi, o‘rganadi va o‘rgatadi.

Quyidagi mazkur funksiyalarning ayrimlari haqida fikr yuritamiz. Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi. Ushbu funksiya badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilar va ijodiy faoliyat uchun juda zarur. Ayniqsa, ranglar jilosini xis qilish, musiqa sehrini anglash, asardan xulosa chiqarish aynan ushbu funksiyaning tasirida ro'y beradi. Zero, dunyoqarash ijodkorni boshqaradi, ijod jarayoni rivojiga ko'mak beradi. Bilish funksiyasi. Bu funksiya sanat asarini bilish va baholash faoliyati natijalarini, semantik va pragmatik axborotni etkazib berish, haqiqiy badiiy asar bilan saviyasi past asarni farqlay bilishlari, «ommaviychilik sanati»ni rad qila olishda muhim ahamiyatga ega.

Yaratuvchanlik funksiyasi. Bu funksiya yangi ko'rinishdagi iqtisodiyotning estetik asoslariga, tadbirkorlik faoliyatiga estetik tus berishga, bunyodkorlikni namoyon etishga imkon beradi. Ayniqsa, go'zal qadriyatlarni dunyoga tanitish, xalqning boy va betakror estetik dunyosini aks ettiradigan personajlarni yaratish orqali insonni manaviy jihatdan yuksaltirishga xizmat qiladi.

Metodologik funksiyasi. Mazkur funksiya badiiy asarda aks ettirilgan voqea-hodisaning mohiyatini o'quvchiga to'laonli yetkazish imkonini beradi, asarni bilish va uni xuddi hayotdagidek idrok qilinishini osonlashtiradi. Bundan tashqari, bu funksiya estetik masofani taqozo etadi: masofa tufayli badiiy reallik idrok etiladi. Masalan, teatr asarini tomosha qilish jarayonida tomoshabin bir paytning o'zida ham sahna bezaklariga, ham aktyorlarning kiyimlariga, ularning xatti-harakatlariga sinchkovlik bilan nazar tashlaydi, va bu holatlarning barchasini estetik tasavvuri orqali mutanosib holga olib kelishga intiladi. Asar rejissyori, operator, rassom, chiroq ustasigacha barcha ijodkorlar estetik masofaning ahamiyatini hisobga olishi shartdir. Chunki, badiiy idrok etish uchun estetik masofa zarur. Shu bois badiiy asar inson tomonidan qandaydir qalbg'a yaqin, tanish hodisa sifatida idrok etiladi va masofa tufayli idrok etuvchida mushohada qilish erki saqlanib qoladi. U hayajonlanadi, qalbi ravshan tortadi. Ushbu masalalarni o'rganish, tahlil qilish estetikaning metodologik funksiyasiga kiradi.

Estetika fan sifatida o'zining qator prinsiplariga (tamoyillariga) ega. "Falsafa. Qomusiy lug'ati"da "prinsip" tushunchasining manosi "turli ahamiyatga ega bo'lgan faktlar va bilimlar majmuining asosi, poydevori; har qanday xatti-harakat, xulq-atvor va faoliyatning boshlang'ich qoidalari" deb izohlangan. Ushbu izoh estetika fanining prinsiplariga xos mazmunni ham anglatadi. Odatda, estetikaning quyidagi ananaviy prinsiplari mavjud. Bular:

1. **Uyg'unlik** (garmoniya) tamoyili;
2. **Yaxlitlik** (butunlik) prinsipi;
3. **Ifodalilik** (obrazlilik) prinsipi;
4. **Maqsadga muvofiqlik** prinsipi.

Ushbu prinsiplar orasida estetik munosabatlarda ko'proq ko'zga tashlanadigan uyg'unlik va maqsadga muvofiqlikning mohiyati haqida quyidagi fikrlarni aytish mumkin.

Uyg'unlikning falsafiy-estetik mazmuni ilmiy adabiyotlarda "garmoniya" tushunchasi bilan ham izohlanadi. Milliy estetikamizda mazkur tushunchaning

estetik mohiyati ko'pchilik olimlar tomonidan ilmiy tahlil qilingan. Bular orasida faylasuf Tilab Mahmudovning mulohazalari bir qadar diqqatga sazovor. Faylasuf uyg'unlikda nomutanosiblik xususiyati, garmoniyada disgarmoniya alomatlari borligini uqtiradi. Shunday narsa-hodisalar borki, uning tarkibiy qismlari uyg'un bo'lmasa ham go'zal tasvirni bera oladi. Bundan tashqari, uyg'unlik buzilishi, nomutanosiblikka asoslangan garmoniyalar bo'lishi mumkin. Gap ana shu hayotiy predmetning mutanosibligi inson hayotining yo'nalishi bilan qanday munosabat va aloqadorligidadir. Agar faylasufning narsa va hodisalar tashqi ko'rinishidan bizga uyg'un ko'rinishligi mumkin, lekin o'z ichki uzviy birligi va mutanosibligi bilan malum garmoniyaga ega bo'lishi aniq, degan xulosasini etiborga olsak, fikrda jon bor. Zero, tabiatda shunday hodisalar borki, u o'z go'zalligini disgarmoniyada ham aks ettiradi. Qolaversa, tabiat va jamiyatda bir-biri bilan o'zaro bog'lanmagan, malum aloqadorlikda bo'lmagan, muallaq predmet va hodisaning o'zi yo'q: har bir narsa o'zining aloqadorlik doirasiga ham ega.

Nemis faylasufi Georg Hegel maqsadga muvofiqlik prinsipini go'zallik va sanatning o'zaro aloqadorligida ko'radi. U go'zallikni maqsadga muvofiqlik bilan bog'liqligini tahlil qilib, bu bog'liqlikning asosida tashqi va ichki qarama-qarshiliklar markaziy o'rin egallashini uqtiradi. Garchand, predmetlarning shakliy go'zalligida mutanosiblikni muhim element deb hisoblasada, Hegel uning xususiyati faqat geometrik asosdangina iborat emasligini takidlaydi.

Odatda, fanga tegishli qonunlar hodisalarning hamma xususiyatlarini emas, balki hodisalardagi umumiylikni aks ettiradi va undagi mustahkam barqarorlikni ifodalaydi. Biroq, hodisalar ayni bir vaqtda bir-biriga o'xshaydi va bir-biridan farq qiladi. Xususan, voqelikni estetik o'zlashtirishning oliy shakli bo'lgan sanatsiz umumiy va xususiy qonunlar tegishli bo'lib, ularga badiiy ijod jarayoni ham, sanatning ijtimoiy olami ham taluqlidir. Ular sanatning antropologik, genetik va gnoseologik mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Shunga asosan "Estetik faoliyat qonuni", "Badiiy ijod qonuni", "Badiiy jarayon qonuni", "Badiiy idrok qonuni", "Estetik idrok qonuni" kabi qonuniyatlar tizimi shakllangan. Ushbu qonunlar olamni estetik o'zlashtirish jarayonining mohiyatini izohlaydi va quyidagi natijalarga olib keladi:

1) voqelikning estetik xususiyatlari inson tomonidan olam hodisalarini tasavvur qilish, anglash hamda tajribaga tayangan holda insoniyat oldiga qadriyatlarni o'rganishni vazifa qilib qo'yadi.

2) estetik faoliyat predmetlar olami va insoniy idealni botiniy tuyg'ular asosida o'zlashtirish natijasida yuzaga keladi, u umuminsoniy qadriyatlarga oqilona munosabatni shakllantiradi hamda erkin ijodkorlik muhitini yaratishga ko'mak beradi. Estetika fanida ko'p amal qiladigan qonunlardan yana biri "Badiiy ijod qonuni" hisoblanadi.

Ushbu qonunning mazmuni haqida faylasuf Abdulla Sherning fikrlari ahamiyatlidir. Faylasuf badiiy ijod jarayoni boshqa barcha aqliy mehnat turlaridan katta farq qiladigan mehnat turi bo'lib, unda mehnat qandaydir sirli ruh bilan amalga oshadi, deydi. Chunonchi, badiiy ijod jarayonining ibtidosi sanatkorning muayyan g'oyani yoki g'oyalar tizimini badiiyat orqali

boshqalarga etkazish istagi bilan bog‘liq bo‘lib, bu g‘oyaviy niyatda aks etadi. G‘oyaviy niyat ko‘zga ilg‘amaydigan darajada nozik va ko‘z ilg‘amaydigan darajada miqyoslikka ega. Chunki g‘oyaviy niyat o‘z nomi bilan g‘oyaga taalluqli, u ijodkorning dunyoqarashining mevasi, butun asarning poydevori. U badiiy asarning mavzui, shakli, mazmuni, “tili”, badiiy vositalari qanday bo‘lishi kerakligini belgilab berish uchun ular bilan “kurash olib boradi”. Bazan ularni o‘ziga bo‘ysundiradi, bazan esa ularga bir oz yon berib, malum nuqtalarda o‘zgaradi, “sharoitga moslashadi”. G‘oyaviy niyatni shu bois hech qachon to‘liq amalga oshgan estetik hodisa sifatida tasavvur qilish mumkin emas.

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda “Badiiy ijod qonuni”ning asosiy kamponenti hisoblangan “ijod”ni inson taraqqiyoti uchun ahamiyatini quyidagicha izohlash mumkin. Ya’ni ijod:

a) muayyan badiiy uslub yordamida shaxs va jamiyatning madaniyatini yuksaltiradi;

b) obrazli tafakkur yordamida badiiy olamning asl va betakror mohiyatini anglash imkonini beradi;

v) olam go‘zalligidan zavqlanish, iztiroblardan forig‘ bo‘lish va yaratuvchanlikka rag‘batni paydo qiladi. Estetikaning qonuniyatlari narsa-hodisalar va voqelikdagi jarayonlarning estetik mazmunini turli rakursda o‘rgansa-da, estetika uchun umumiy bo‘lgan metaqonun - “Insonning voqelikka estetik munosabati qonuni”ga amal qiladi. Bu qonun yordamida estetika o‘z tadqiqot obektining predmetini konkretlashtiradi, funksiyalarini belgilaydi.

“Estetika” iborasini ilmiy muomalaga kiritilganiga ham uch yarim asrdan ortiq vaqt o‘tdi. Bu vaqt oralig‘ida estetika dunyo faniga aylandi, jahonda bu fanni rivojlantirish, uning ilmiy-nazariy muammolarini o‘rganishga qaratilgan yirik tadqiqotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, mamlakatimizda estetika ilmi, talimi va tarbiyasini rivojlantirish, estetik dunyoqarashni boyitish masalalari doimiy etiborda bo‘lib keldi.

Estetika kategoriyalarining ananaviy va zamonaviy tasnifi

Har bir fan o‘z maqomiga ko‘ra muayyan faoliyatning tadqiqot sohasi bo‘lib, bu faoliyat tabiat, jamiyat va tafakkur haqida yangi bilimlar hosil qilishga qonun va kategoriyalar asosida olamni yangidan idrok etishga qaratilgan bo‘ladi. Ma’lumki, falsafaning biror-bir kategoriyasini voqelikdan ayri holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Chunki, bu kategoriyalar (olam, harakat, makon, meyor, ziddiyat, yaxlitlik, qism, zaruriyat, tasodif, mohiyat, sifat va h.k) insonni o‘rab turgan olamda sodir bo‘ladigan voqea-hodisalar haqida aniq xulosalar chiqarishga, ularni to‘g‘ri tahlil etishga ko‘mak beradi. Shuningdek, kategoriyalar insonga o‘z tevarak-atrofidagi olamni, voqea-hodisalarning mohiyatini chuqur bilishga imkon beradi. Biroq, “Falsafada o‘rganiladigan kategoriyaning boshqa aniq fanlar kategoriyalaridan farqi shundaki, deyiladi “Falsafa qomusiy lug‘at”ida,- ular voqelikdagi narsa va hodisalarning ayrim, alohida munosabat va aloqalarinigina ifodalamasdan, balki butun olam, inson hayoti va tafakkur olamiga xos umumiy belgilar, aloqalar, xususiyatlar va munosabatlarni aks ettiradi. ... Falsafiy kategoriya voqelikni chuqur va mmukammal aks ettirishi, olamning barcha sohalarida amal qilishi bilan oddiy

tushunchalardan farqlanadi. Shu tufayli har bir konkret fan o'zi o'rganayotgan sohaning xususiyati va belgilarini ochishda falsafiy kategoriyaga murojaat etadi." Aytish mumkinki, kategoriyalar qandaydir o'zgaras tushuncha emas, aksincha ular doimo jamiyat va inson taraqqiyoti natijasida o'zgaradi, takomillashadi. Shu bois zamon falsafasi kategoriyalarni o'rganish va ularga tizimli yondoshishni talab etadi. Estetika ham falsafiy fan sifatida o'zining qonun va kategoriyalariga ega. Estetika kategoriyalari (go'zallik, hunuklik, ulug'vorlik, tubanlik, fojaviylik, kulgililik va h.k.) inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va ijtimoiy borliq bilan doimo hamkorlikda vujudga keladi. Biroq, estetika kategoriyalari nafaqat bilimni oshishiga xizmat qiladi, balki ayni paytda bilimni baxolaydi ham. Shu jihati bilan estetika kategoriyalari boshqa falsafiy fanlarning kategoriyalaridan farq qiladi. Bu – birinchidan. Ikkinchidan, estetika kategoriyalari nafaqat gnoseologik va ontologik mohiyat kasb etadi, balki ular qadriyatlik mazmuniga ham ega. Ayniqsa, bu jihat go'zallik va ulug'vorlik kategoriyalarida ko'proq aks etadi. Zero, narsalar go'zal va chiroyli, ulug'vor va mantukor bo'lgani uchun ham insonga qadrlidir. Uchinchidan, estetik kategoriyalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular mohiyat-mazmuniga ko'ra umumiy va qamrovlidir. Bu xususiyatlar ayniqsa, estetik faoliyat va sanat sohasida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Falsafiy fanlar tizimida estetika kategoriyalarining nazariy taxlili va ilmiy o'rganilishi qorida ko'rsatib o'tilgan uch tamoyilga asoslanadi. Shuning uchun estetika kategoriyalarining o'rganilish doirasi kengqamrovli bo'lib, bu masalaga estetika fanining qator bilimdonlari murojaat qilishgan. Bu borada rus nafosatshunoslari N.A.Dmitriev, V.V.Vanslov, L.N.Stolovich, O.Butkevich, Yu.B.Borev, D.D.Sredneg, A.F.Losev, V.P.Shestakovlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarni alohida qayd etish mumkin. SHuningdek, estetika kategoriyalarini tizimlashtirish masalasi g'arb olimlari tomonidan ilgari surilgan nazariyalarda ham kuzatish mumkin. Jumladan, nemis psixologiya estetikasining vakili Ernest Meyman o'zaro munosabatlar jarayonida kategoriyalarning sababiy bog'lanishini estetik tasavvurlarning ikki jihatiga ko'ra ajratadi. Birinchisi – ob'ektiv sharoitdan kelib chiqadigan dastlabki jarayonlar. Bular - go'zallik, ulug'vorlik, chiroylilik hamda ularning ziddi bo'lmish – hunuklik, tubanlik, pastkashlikdir. Ikkinchisi – turli xil ob'ektiv sharoitlarda yuzaga keladigan hamda bevosita psixologik jarayonlarga tegishli bo'lgan sharoitlardir. Bular – fojeaviylik va kulgililikdir. Italyan estetigi Morpurgo-Talyabue esa estetik kategoriyalarning ikkita turini ajratib ko'rsatadi: ontologik va ta'sirchanlik (ekspressivlik) estetik kategoriyalarning tasnifi, tizimlari, turlari va xususiyatlari rus nafosatshunos olimlarning qator tadqiqotlarida o'rganilgan. Ayniqsa, E.G.Yakovlev tomonidan estetika kategoriyalarining tizimlashtirilishi bir qadar qiziqarli va keng qamrovliligi bilan muhim ahamiyatga ega. U o'zi ishlab chiqqan tizimda kategoriyalarni uchta guruxga ajratadi. Bular: 1) obektiv, 2) obektiv-subektiv, 3) subektiv. Bu tizim ushbu jadvalda quyidagicha aks etgan:

Nafosat

Universal kategoriyalar

Go‘zallik
Estetik ideal
Sa‘nat
Ulug‘vorlik
Estetik did
Badiiy obraz
Fojeaviylik
Estetik tuyg‘u
Ijod
Obektiv kategoriyalar
Obektiv-subektiv kategoriyalar
Subektiv kategoriyalar

E.G.Yakovlevning fikriga ko‘ra, mazkur tizim shu turda yaratilgan boshqa tizimlardan o‘zining universal-kengqamrovli mazmun va falsafiy-estetik mohiyat kasb etib, moslashuvchanlik (subordinatsiya) va muvofiqlashtiruvchilik (koordinatsiya) tamoyilini mujassam etgani xolda “ontologik-fenomenologik va ijtimoiy-gnoseologik jihatlariga ega. Ayniqsa, V.P.Shestakovning estetika kategoriyalari tarixi, ularni tizimlashtirish muammolari, kategoriyalarga o‘ziga xos yondoshuvning zamonaviy talqinlari hamda estetik kategoriyalar tasnifiga doir salmoqli tadqiqotlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Faylasuf bu borada yuqorida nomlari tilga olingan estetika nazariyotchilaridan farqli o‘laroq, kategoriyalarni uch turkumga ajratadi: dastlabki kategoriyalar, umumestetik kategoriyalar, estetik kategoriyalar ko‘rinishlari. Tadqiqot davomida mazkur turkumning har biri alohida taxlil qilinadi. Jumladan, dastlabki kategoriyalarni faylasuf nafosatga tegishli, deb biladi va uni beshta umumestetik kategoriyaga ajratadi: go‘zallik, fojeaviylik, kulgulilik, ulug‘vorlik va hunuklik.

Mazkur jadvalda V.P.Shestakov tomonidan tizimlashtirilgan kategoriyalarning umumiy ko‘rinishi aks etgan:

DASTLABKI KATEGORIYA: Nafosat, Go‘zallik, Fojeaviylik

UMUMESTETIK KATEGORIYALAR: Kulgulilik, Ulug‘vorlik, Hunuklik

ESTETIK KATEGORIYALARNING KO‘RINISHLARI

Disgarmoniya, Dahshatlilik, Mubolag‘a, Garmoniya, Hazil, Forig‘lanish, Qahramonlik, Ideal, Latofat.

Biroq, ta‘kidlash lozimki, aksariyat adabiyotlarda estetika kategoriyalari asosan go‘zallik – fojeaviylik – kulgulilikdan iborat uchlik sifatida taqdim etilgan. Biroq, davrlar o‘tishi bilan bu ananaga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritildi. Xususan, bu tizimga Yu.B.Borev - ulug‘vorlikni, L.N.Stolovich - hunuklikni, M.S.Kagan - garmoniya va dramatiklikni, N.I.Kiyashenko – qahramonlikni, o‘zbek olimlari T.Mahmudov uyg‘unlikni, Abdulla Sher qiziqarlilikni kiritdi. Shu o‘rinda Abdulla Sher taklif etgan estetika kategoriyalari (mezoniylar tushunchalari) tasnifi o‘ziga xos ahamiyatga ega. Tasnifga ko‘ra, barcha estetik tushunchalar uch guruhga bo‘linadi. Birinchisi, – mezoniylar tushunchalar. Ular subekt-obekt munosabatlarida estetik obektning xususiyatlarini subektga ochib beruvchi, tashqi nafosat bilan bog‘liq eng

qamrovli, eng mushtarak tushunchalardir. Masalan, go‘zallik ulug‘vorlik, fojeaviylik v.h. Ikkinchisi – subekt – obekt munosabatlarida subektdagi estetik anglash muruvatlarini tushuntirib beradigan, ichki nafas bilan bog‘liq estetikaning xususiy tushunchalari. Masalan, estetik hissiyot, estetik mushohada, estetik did, v.h. Uchinchisi – sanatning mohiyati, sanat turlari, umuman, badiiy ijod biln bog‘liq estetikaning muayyan tadqiqot obektlariga qaratilgan tushunchalar. Masalan, sanat, ijodkor, dizayn janr, uslub v.h. Bu o‘rinda tushunchalar guruhlarining nomlari shartli ekanini alohida o‘qtirib o‘tish joiz.

Biz yuqorida faylasuflarning estetika kategoriyalarining tarixi, uni tizimlashtirish muammolari, ko‘rinishlari va o‘ziga xos jihatlari bilan bog‘liq qarashlar va nazariyalarga bejiz murojaat etmadik. Agar etibor bergan bo‘lsangiz, kategoriyalar tizimi qanday ko‘rinishda bo‘lmasin, ularning har birida go‘zallik markaziy kategoriya sifatida ishtirok etmoqda. Biz manashu jihatga ko‘ra go‘zallik falsafasini tushuntirishdan avval go‘zallikning muhim mezoniy tushuncha - kategoriya sifatidagi mohiyatini ko‘rib o‘tishni maqsadga muvofiq, deb bildik. Zero, estetika kategoriyalarining yaxlit tizimini ishlab chiqish muammosi ko‘p yillardan buyon olimlar etiborini jalb etib kelayotganligidan maqsad ham go‘zallikning falsafiy, axloqiy, xatto siyosiy mohiyatini atroflicha o‘rganishga qaratilganligidadir.

Go‘zallik va uning muqobillari

Go‘zallik estetikaning asosiy kategoriyasi sifatida barcha estetik tushunchalar uchun asos vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham odatda “Estetika fani nimani o‘rganadi?”, “Estetika fanining maqsadi nima?”, “Estetika qanday fan?” degan qator savollarga “Estetika - go‘zallikni o‘rganuvchi fan!”, “Estetikaning maqsadi - go‘zallikni yaratish!”, “Estetika - go‘zallik haqidagi fandir!” - degan javob beriladi. Ko‘rinib turibdiki, estetika bilan bog‘liq har qanday savolning javobi go‘zallik masalasiga borib taqaladi.

Go‘zallik o‘z-o‘zidan vujudga keladigan hodisa emas, balki shakli, mazmuni va xususiyatiga ko‘ra ikki ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Birinchi ko‘rinishi go‘zallik ontologiyasi bilan bog‘liq. Go‘zallik tafakkur va tabiat mahsuli. Kulol loydan, naqqosh yog‘ochdan, misgar misdan, zargar tillodan shunday buyum yaratadiki, uning jozibasi insonni hayratga soladi. YOki tabiatdagi purviqor tog‘lar, yuksak cho‘qqilar, dengiz-u ummonlarning go‘zaligini inson takrorlashga ojiz.

Ikkinchi ko‘rinishi go‘zallik gnoseologiyasi bilan bog‘liq. YAni go‘zallik ayni paytda bilishning mahsuli. Voqelikdagi har qanday narsa-hodisaning go‘zalligi uning ishonchlilik, qiziqarlilik, haqqoniylik mezonlari bilan o‘lchanadi. Inson go‘zallikni chinakam xis etganda, uning mohiyatini bilgandagina zavqlanadi, huzur qiladi. Zero, go‘zallikni bilish, idrok etish insonning badiiy-estetik tafakkurini o‘stiradi.

Go‘zallik tushunchasining mazmun-mohiyatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning tarixiy taraqqiyot hamda ijtimoiy munosabatlar jarayonida moddiy va manaviy zaruriyatga aylangan tushuncha ekanligini kuzatishimiz mumkin. Bular:

Birinchidan - ijtimoiy hayotning barcha sohalariga go‘zallikni tadbiq etish, uning qonuniyatlarini manaviy jarayonlarga qo‘llash orqali ilg‘or qadriyatlar tizimini barpo etish mumkin. Jamiyatning iqtisodiy sohalariga go‘zallikni tatbiq qilish orqali moddiy ehtiyojlar manbai yaratiladi.

Ikkinchidan – globallashuv jarayonlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, go‘zallikni amaliy-pragmatik jihatdan ahamiyati katta ekanligi yanada oydinlashadi. Chunki, hozirgi kunda tinchlikni barqarorlashtirish, ekologik xavfning oldini olish, davlatlararo va etnik nizolarga chek qo‘yish, ommaviy qirg‘in qurollarini ishlab chiqarishni yo‘q qilish, terrorizm, genotsid va giyohvandlikning tarqalishiga yo‘l qo‘ymaslik kabi umumbashariy muammolarga aylanib bormoqda. Endilikda texnogensivilizatsiyani ham go‘zallik qonunlari asosida tashkil etishga katta ehtiyoj sezilmoqda.

Uchinchidan - go‘zallik normativ-baholash xususiyatiga ega. Chunki, go‘zallikni his etish, uni baholash orqali inson o‘zida uyg‘unlikni namoyon qiladi. Uyg‘unlik insonni faollikka undaydi, loqaydlik, dangasalik kabi illatlardan halos etadi. Agar faoliyatning boshqa turlari (siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ahloqiy) shaxsning alohida kuchlarini rivojlantirishga ko‘maklashsa, go‘zallik ularni yaxlit shakllantiradi.

Go‘zallik estetik tafakkur tarixida tushuncha sifatida, qonuniyat sifatida, nazariya sifatida, dunyoqarash sifatida o‘rganilgan. SHu bois faylasuflar, adabiyotshunoslar va sanatshunos olimlar o‘z sohalarining umumnazariy masalalarini yoritishda go‘zallikka murojaat qilganlar. Xususan, go‘zallikning nazariy va amaliy tahlili, manaviy va axloqiy mohiyati, ijtimoiy va siyosiy ahamiyatini ochib berishga qaratilgan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Mazkur tadqiqotlarni umumiy manoda asosan ikkiga ajratish mumkin:

1. Go‘zallikni ilmiy-nazariy asoslarni o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar.
2. Go‘zallikni ilmiy-texnik taraqqiyot bilan bog‘liq xolda amaliy-progmatik asoslarini yaratishga yo‘naltirilgan tadqiqotlar.

Go‘zallik tushunchasi azaliy muammo sifatida mutafakkirlarning diqqat etiborida bo‘lib keldi. Donishmandlar go‘zallikning mohiyatiga u yoki bu tarzda yondoshganlar. Shuning uchun yillar davomida estetik tafakkur tarixida go‘zallik haqidagi g‘oyalar, qarashlar, nazariyalar va talimotlarning butun bir tizimi shakllandi.

Falsafa, estetika, etika, politologiya singari ijtimoiy fanlarning ilmiy asoslari ko‘proq antik davr qarashlari bilan muqoyasa qilinadi. Buning boisi antik davrlarda ushbu fanlarga daxldor muammolar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etildi va muayyan tizimga solindi. Masalan, XII-XV asr Mavarounnahr mutafakkirlari ning go‘zallikka doir qarashlarida go‘zallik nazariya darajasidan ko‘ra ko‘proq qarashlar tarzida taxlil etildi, go‘zallik sanat hamda badiiy adabiyotning muhim vositasiga aylandi. Bir so‘z bilan aytganda, go‘zallik nasrdan nazmga ko‘chdi. Chunonchi, so‘z sanatida go‘zallikni namoyon ettirish ko‘proq g‘azal, sherdagi shakl va mazmuning hamohangligiga bog‘liq. Bu borada Alisher Navoiyning estetik merosiga murojaat etish o‘rinlidir.

Navoiy o‘zining «Hamsa» asarida falsafa, ilohiyot, ahloq, siyosat hamda nafosatshunoslikning qator masalalariga murojaat qilib, borliq va inson

munosabatlarini chuqur tahlil etadi. Xususan, uning go‘zallikka doir mulohazalari «Hayrat ul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi»)da mufassal bayon etiladi. Shoir Sharq shariyatining ko‘zgusi bo‘lgan so‘zning go‘zalligiga alohida ahamiyat berib, uni quyidagicha bayon etadi; «So‘z gavharining qolipi shunchalar yuksakki, gavhardek qimmatbaho narsa ham unga sadaf bo‘la olmaydi, to‘rt sadaf (suv, havo, olov, tuproq) ichida gavharga qutu ham shu so‘z, yetti qavat osmon yulduzlarining burjlari ham shu so‘zdir». «Lison ut-tayr» («Qush tili») asarida esa Olohning hamma sohada tengsiz va yakkayu yagonaligi, borliqdagi barcha go‘zalliklar Ollohdan ekanligini bosh falsafiy-estetik masala qilib oladi. Qolaversa, Navoiyning barcha asarlarida ilohiylik ruhi pirovard maqsad qilib belgilanganki, bu xolat «Xamsa» da ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Jumladan, Navoiy Quranning «Al-Isro» surasiga murojaat etgan holda, payg‘ambarimiz Muhammad (SAV)ning Meroj tunida ko‘rganlarini «Saddi Iskandariy», «Farhod va Shirin», «Sabai Sayyor» dostonlari orqali tasvirlashga harakat qiladi.

Umuman, O‘rta asrlar musulmon Sharqi estetik tafakkuri taraqqiyotida go‘zallik haqidagi talimotlar, nazariyalar, qarashlarda umumiy dunyoqarashning kengligi, insonparvarlik va ratsionalizmning yetakchiligi yaqqol seziladi. Musulmon Sharqi mutafakkirlari go‘zallikni aql va tafakkurdan ayri holda olib qaramaslikka, moddiy go‘zallikni manaviy go‘zallikdan ajratmaslikka, aksincha, ularni uyg‘un xolda rivojlantirishga harakat qildilar.

Shuni ham unutmash lozimki, bu davr falsafiy talimotlarida Arastuga mansub olamning abadiyligi, voqelikdagi qonuniyatlarga inson tafakkur salohiyati, mantiqiy yondashish orqali mushohada qilish imkoniga ega, degan qarashlar etakchilik qildi. Biroq, ular Arastu talimotiga ko‘r-ko‘rona emas, balki uning «Metafizika» asrida ilgari surilgan Tavhid – Xudoning yagonaligi haqidagi nazariyani yangi g‘oyalar bilan boyitdilar. Va o‘ziga xos yangi falsafani kashf etdilar. Zotan, har qanday ta‘limotlar davrlar o‘tishi bilan takrorlanadi, eskilari yangicha qarashlar bilan boyitiladi, yangicha ruh bilan sug‘oriladi.

«Go‘zallik»ning tugal ilmiy ta‘rifi haqida biror-bir qa‘tiy fikr mavjud emas. Biroq, go‘zallikning idrok etilishi, tabiatda namoyon bo‘lishi, sa‘natda aks etishi hamda uning jamiyat rivojiga tasiri haqida bildirilgan fikrlar, ilgari surilgan g‘oyalar, yaratilgan talimotlar o‘zining salmog‘i bilan ahamiyatlidir. Inson va uning ruhiy-jismoniy, axloqiy-estetik faoliyati, tabiat va undagi hodisalar, jamiyat va unda ro‘y berayotgan ijtimoiy-manaviy, siyosiy-iqtisodiy jarayonlar go‘zallikka yondoshuvning tarixan tarkib topgan asosiy obektlaridir.

Ta‘kidlash zarurki, go‘zallik haqidagi qarashlar va nazariyalar markaziga «Go‘zallik nima?» degan savol qo‘yiladi-yu, ammo ularning aksariyatida «Nima go‘zal?» degan savolga javobni ko‘ramiz. Bu borada:

1. «Huvarnosi Ahura Mazda ko‘p go‘zaldir, go‘zaldir juda» (Zardusht)
2. «Go‘zallik bu g‘oyalardan iborat g‘oyaning g‘oyasi» (Aflotun),
3. «Go‘zallik-bu turli musiqalar, yaxshi xulq-atvorga to‘g‘ri keladigan, odamlar erishishga havas qiladigan narsalardir» (Abu Nasr Forobiy)

4. «Har qanday go‘zallik, go‘zallikni anglay olgan muhabbat obektidir» (Abu Homid G‘azzoliy)
5. «Go‘zallikka muhabbat qo‘yishning asosida ham aql, ham hissiyot yotadi» (Ibn Sino)
6. «Go‘zallik barcha tillarda vasf etiladi va har qanday aqlga xush keladi» (Umar Hayyom)
7. «Go‘zallik bu hayotdir» (N.G.Chernishevskiy)
8. «Go‘zallik hissi, yoqimlilik tuyg‘usiga bog‘liq holda, odamlarning birlashuviga, ularda ijtimoiy-ahloqiy fazilatlarining shakllanishiga olib keladi» (E.Byork)
9. «Go‘zallik manfaatsiz maftunlikning, muhabbatning obekti» (I.Kant)
10. «Go‘zallik-hodisaga aylangan erkinlik» (F. Shiller)
- 11.«To bizga taalluqli emas ekan, hamma narsa go‘zal» (A. SHopenhauer)
- 12.«Go‘zallik Xudo-sanatkor tomonidan yaratilgan illyuziya-xayolotdir» (F. Nitsshe)
- 13.«Qaerdaki modda nurafshon bo‘lsa, o‘sha erda go‘zallik hodisasini uchratish mumkin: modda va nurning uzviy omuxtaligi-hayotdir» (Vl.Solovyov) va shu kabi fikrlar go‘zallikka turlicha yondoshuv natijasida yuzaga kelgan.

Odatda, go‘zallik ikki omil asosida yuzaga keladi. Bular: inson tafakkuri va mehnatining mahsuli natijasida yaratiladigan go‘zallik; inson tafakkuridan tashqarida, insonga bog‘liq bo‘lmagan xolda yuzaga keladigan go‘zallik. Birinchisida aql, ruh va xissiyot ustuvor bo‘lsa, ikkinchisida makon va zamon salmoqli o‘rinni egallaydi.

Shuningdek, nafosat falsafasida go‘zallikni bilishning mahsuli sifatida munosabat bildiruvchi qarashlar ham mavjud. Bu muayyan asosga ega. Chunki, voqelikdagi har qanday narsa-hodisaning go‘zalligi uning ishonchlilik, haqqoniylik va realligi bilan belgilanadi. Zero inson nazari tushgan go‘zallikkina qadriyatga aylanadi. Bundan tashqari, inson go‘zallik haqidagi dastlabki malumotni 5 ta sezgining eng rivojlangan turi bo‘lmish ko‘rish sezgisi orqali o‘zlashtiradi, undan so‘ng eshitish, tam bilish, hid bilish va tana sezgisi natijasida go‘zallik anglanadi hamda xis etiladi. Masalan, harid qilmoqchi bo‘lgan kiyimingizni, istemol qilmoqchi bo‘lgan taomni, turmushingiz uchun zarur bo‘ladigan jihozni avvalo ko‘rasiz, o‘rganasiz, tomosha qilasiz, so‘ngra sifatiga, qulayligiga ishonch hosil qilganingizdan keyin ehtiyojingiz uchun ishlatasiz... Yarashmagan kiyimni kiyish naqadar kulgili va hunukligini tasavvur qilish qiyin emas. Shunday ekan, go‘zallik xususiyatlarining namoyon bo‘lishida sezgilarning alohida ahamiyatga ega ekanligini etibordan chetda qoldirmaslik zarur. Shuningdek, go‘zallik haqidagi qarashlar taxlili shundan dalolat beradiki, mazkur besh sezgi ham go‘zallikni to‘laqonli aks ettirish uchun etarli emas.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga asoslangan holda go‘zallikka quyidagicha ta’rifni berishni maqsadga muvofiq, deb bildik. Go‘zallik – ma’naviy va moddiy xususiyatga ega bo‘lgan, ijtimoiy hayotda favqulodda ahamiyat kasb etuvchi tushuncha bo‘lib, narsa-hodisalarning inson tafakkurida lazzatning uyg‘unlik,

me'yor, hamohanglik, mutanosiblik, maqsadga muvofiqlik asosida namoyon bo'lishidir.

Ma'lumki, voqelik o'z ichiga talaygina ekvivalent tushunchalarni qamrab oladi; u yagona va ayni paytda rang-barangdir, abadiy va ayni paytda o'tkinchidir, o'zgarmas va ayni paytda o'zgaruvchandir. Xususan, go'zallik o'z mohiyatini muayyan ziddiyatlar bilan bog'liqlikda namoyon qilib boradi. Zero, go'zallikning dialektik ziddiyati uni yanada takomillashib borishidagi zaruriy shartdir. Ana shu zaruriy shart nafosatshunoslikda umumiy nom bilan «xunuklik» deb ataladi: u go'zallikning dilemmasi.

Gohida shakl va mazmun go'zalligi bir-birini dialektik tarzda inkor etadi. Shunday esa-da, bu bir tomondan ijobiy holat. Negaki, mazmun o'z vaqtida shaklning kamchiligini ko'rsatib, uning go'zallashuviga turtki berib turadi yoki aksincha. Yo'qsa yo shakl yoki mazmun xunuklikka aylanib qolishi shubhasiz. Zotan, bu kabi holatlar hayotimizda ko'plab uchraydi; ko'rinishi chiroyli bo'lgan insonlarning hammasini ham manaviyati boy bo'lmaganidek, yuksak fazilat sohiblarining barchasi ham husn va chiroyda barkamol emaslar.

Shu ma'noda aytishimiz mumkinki, xunuklik bir paytning o'zida ham go'zallikning, ham nafosatdan lazzatlanishning ziddidir. Chunki, xunuklik lazzatlanish tuyg'usi mavjud bo'lgan jarayondan uzoqroq joyda vujudga keladi; u insonga hayrat baxsh etishdan, uning vujudini forig'lashdan mahrum.

Olmon faylasufi K.Rozenkrans o'zining «Hunuklik estetikasi» nomli asarida xunuklikni go'zallik bilan munosabati masalasini ko'rib chiqadi. Qizig'i shundaki, muallif asarda hayotning og'riqli qusurlarini emas, balki xunuklikka to'g'ridan-to'g'ri go'zallikning murosasiz inkori sifatida yondashadi. Bu borada ta'kidlaydiki, «Bizga xunuklik emas, aksincha, o'zidagilarni bardosh bilan yengib, ulardan ajralib chiqqan go'zallikkina zavq bag'ishlaydi. Sanat bizga xunuklikning barcha ikr-chikirlarini ochiq-oydin tasvirlamog'i lozim».

Shuni alohida takidlash o'rinliki, estetika kategoriyalari orasida xunuklik singari kishilarda salbiy his-tuyg'u paydo qiladigan boshqa tushunchalar ham mavjud. Tubanlik ana shunday tushuncha, uni xunuklik bilan aynanlashtirib bo'lmaydi. Chunki, xunuklik kishilarda engil no-xushlik tuyg'usini paydo qilsa, tubanlik esa kuchli nafratlanish hissini uyg'otadi. Tabiat, hayvonot va nabotot olamidagi xunuklik engil noxushliklar ko'rinishida namoyon bo'ladi, biroq, tubanlikka aylanmaydi. Insondagi xunuklik esa tubanlik darajasiga borib etadi. Daryoning suvi loyqalangani, ko'kalamzorlarga to'kilgan axlat, qurbaqa, ilon xunuk ko'ringani bilan undan odamlar nafratlanmaydilar. Inson tomonidan qilinadigan ayrim hatti-harakatlardan esa nafratlanish va hatto jirkanish mumkin. Mamlakat boshiga og'ir kulfat tushganda undan o'z moddiy manfaatlari yo'lida foydalanuvchi tuban odamga misol bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, go'zallikning o'zi murakkab masala bo'lishi barobarida uning ziddi hisoblangan xunuklik ham murakkablikda qolishmaydi. Shunga qaramay, go'zallik o'z mukamalligiga xunuklikni bartaraf etish orqali erishadi. Zotan, ongli mavjudot hech qachon xunuklikka e'tiqod qo'ygan emas, aksincha, go'zallikning qudratini tan olgan.

Ulug'vorlik va tubanlik kategoriyasining falsafiy mohiyati

Ingliz nafosatshunosi e.Byork go‘zallikni ulug‘vorlik bilan ʻiyoslaydi va ularni bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar sifatida tadqiq etadi. Olmon faylasufi I.Kant esa go‘zallik va ulug‘vorlikni uyg‘unlikda rivojlanuvchi tushunchalar deb hisoblaydi. Ulardan farqli o‘laroq, faylasuf Xegel ulug‘vorlikni go‘zallikning bir ko‘rinishi bo‘lib, ulug‘vorlik – zohiriy go‘zallikning botiniy go‘zallikka aylanishidir, deb tushuntiradi. Mazkur fikrlardan ulug‘vorlik - insonning narsa hodislarga estetik va axloqiy mezonlar bilan yondashishi va ulardan yuksak hayratlanish tuyg‘usini hosil qiluvchi estetik hissiyot majmui, degan fikr kelib chiqadi.

Ta’kidlash zarurki, ulug‘vorlik go‘zallik singari qamrovli tushuncha. U o‘zida hajm, miqdor, ko‘lam va buyuklikni namoyon qiladi. Fridrix Shiller ulug‘vorlik qayg‘u va qo‘rquvni enguvchi va insonni ulug‘lab unga go‘zallik baxsh etishini tushuncha ekanligini uqtiradi. Buni u «axloqiy xavfsizlik» tushunchasi orqali izohlaydi. Chunki, qo‘rquv va dahshatga qarshi borish uchun ham xavfdan xoli bo‘lish lozim. Zero, jismoniy xavfsizlik bevosita shaxsning o‘ziga tegishli bo‘lib, insondagi qa’tiy ishonch bois xotirjam, xavfsiz. Biroq, dahshatli yo‘qotishlar va mudhish qotilliklar qarshisida insonning xotirjamligi yo‘qoladi. Agar xavf insonning o‘zigagina yaqinlashsa-yu, u o‘zini hotirjam xis qilsa, demakki, uning vijdoni xavfdan xoli; unga hech qanday havf tahdid solmaydi. Shu bois «axloqiy havfsizlik» din, e’tiqod va abadiylikka dahldorlikni taqazo etadi. Buni o‘zbek xalqi manaviy merosida muhim o‘rin tutgan Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Amir Temur kabi sarkardalarning, Abu Rayxon Beruniy, Mirzo Ulug‘bek kabi olimlarning hayotidagi manaviy jasoratni asos sifatida aytish mumkin. Ayniqsa, Abu Muin Nasafiy islomiy xalqlarning zaiflashuvi va o‘zaro e’tiqodiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda e’tiqodiy masalalarda hujjatlari eng aniq keltirilgan manbalar asosida ahli sunna val jamoa bilan unga xusumatlashgan boshqa firqalarning o‘zaro murosaga kelishini taminlash yo‘lida ko‘rsatganmanaviy jasorati bunga misol bo‘ladi. SHunga ko‘ra, ulug‘vorlik muhokamasi yuksak darajada madaniyatni talab qiladiki, bu muhokama go‘zallik muhokamasidan ustuvorroqdir, deyish mumkin.

Tabiatdagi ulug‘vorlik Cheksiz osmon, purviqor tog‘lar, yuksak cho‘qqilar, moviy dengizlar, ming yillik chinorlar, shuningdek, vulqon va chaqmoq singari tabiat hodisalarida namoyon bo‘ladi. Ular uzoqdan kishilarda hech qanday hayajonli taassurot qoldirmaydi. Biroq, ularga yaqinlashganimiz sari ruhiyatimizni hayajon, jo‘shqinlik egallay boshlaydi, ularni butunligicha ko‘z bilan qamrab ololmaslik darajsiga etganda esa bu hayajon yanada ortadi. Tabiatdagi ulug‘vorlik matematik va dinamik xususiyatga ega. Matematik xususiyatida xajm, dinamik xususiyatida kuch ustuvor ahamiyatga kasb etadi. Biroq, ikkala xususiyat ham insonda kuchli hayrat va hayratlanish tuyg‘ularini paydo qiladi. Tog‘lar insonni yuksak fikrlashga, buyuk g‘oyalarga undaydi: everestga O‘zbekiston bayrog‘ini tikib qaytishgan alpinistlarimizning taassurotlari nihoyatda hayajonlidir.

Odatda estetikaning asosiy kategoriyalariga “zid”, “qarama-qarshi” va “teskari” tushunchalar tabiat, jamiyat munosabatlarida namoyon bo‘lishi

mumkin. Biroq, estetika kategoriyalari orasida ulug'vorlikning ziddi bo'lgan tubanlik bevosita inson va uning faoliyati bilan bog'liq tarzda namoyon bo'ladi.

Tubanlik - insonda kuchli nafratlanish tuyg'ularini hosil qiluvchi estetik kategoriya. U kishilarda salbiy his-tuyg'u paydo qiladigan xunuklikdan ko'ra kuchliroq, ta'sirchanroqdir. Shu bois uni hunuklik bilan aynanlashtirib bo'lmaydi. Tabiat, hayvonot va nabotot olamidagi xunuklik tubanlikka aylanmaydi. Insondagi xunuklik esa tubanlik darajasiga borib etadi. Daryoning suvi loyqalangani, ko'kalamzorlarga to'kilgan axlat, qurbaqa, ilon xunuk ko'ringani bilan undan odamlar nafratlanmaydilar. Gohida muhtojlik inson tabiatidagi yovuz maylni qo'zg'atib yuborishi natijasida insonni tubanlashtiradi.

Tubanlik kategoriyasi etika bilan estetikaning bir-biriga yaqin, uzviy va ajralmas ekanligini isbotlovchi tushuncha hamdir. Tubanlik etikada – xoinlik, sotqinlik, qotillik, vahshiylik kabi illatlar bilan bab-baravar mazmun kasb etadi.

Fojeaviylik va kulgulilik kategoriyasi

Fojeaviylik muammosi har doim falsafiy va estetik tafakkurning muhim tadqiqot obekti bo'lib kelgan. Har qanday fojea zamirida alohida fojeali to'qnashuv yotadi, uning eng muhim jihati ko'lamlilik va ijtimoiy ahamiyatga tegishligidadir. Fojeaviylik real hayot va inson amolidagi kuchlar to'qnashuvining natijasi bo'lib, bu to'qnashuvlar kurashining qanday tugallanishi pirovardida insoniyat istiqboli, taqdiri bilan bog'lanib ketadi. Bu hol fojeaviylikning falsafiy jihatdan murakkab estetik kategoriya ekanligini ko'rsatadi. Odatda, fojeiy qahramoni ko'pincha ijobiy tusda tasvirlanadi: u o'z davrining ijobiy orzu-umidlari, u yoki bu qirralarini o'zida mujassamlashtirgan kuchli, yorqin, ulug'vor shaxsni namoyon etadi. Lekin fojea to'qimasida boshqa turdagi qahramonlar kam aks ettirilgan bo'lib, o'z taqdirlari bilan tomoshabinda o'ta kuchli his-tuyg'ularni qo'zg'aydi. Ma'lumki, ilg'or madaniy tafakkur doim hayotni o'zlashtirish, o'lim xavfini qisqartirish haqida o'ylab kelgan. O'lim qayg'usidan farqli o'laroq fojeaviylik qayg'u va iztirobdan iborat bo'lib, ulug'vorlikning vayron bo'lishi bilan bog'liq: u - hayotning tugashi yoki ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy voqelikning barbod bo'lishidir.

Fojeaviylik estetika kategoriyalari orasida ulug'vorlik bilan ko'p jihatdan yaqin bo'lib, haqiqiy ulug'vorlikni fojeaviylikning davomi, deyish mumkin. Shu bois estetika ilmida fojeaviylik ulug'vorlik bilan uzviylikda o'rganiladi. Chunki, ulug'vorlikning barcha xususiyatlari fojeaviylikning ham u yoki bu ko'rinishi orqali namoyon bo'ladi. Fojeaviylik mezoniy tushunchasining estetikasidagi markaziy muammosi-insonning imkoniyatlarini har tomonlama kengaytirish (sa'nat, badiiy adabiyot, jamiyat va tabatga nisbatan munosabatda), qahramonlik, buyuklik tushunchalarining qat'iy va o'zgarmas chegaralarini buzib, uning mohiyatini yanada yaqinlashish, tashabbuskor va bunyodkorlikni rag'batlantirish, hayotda umidvorlik va unga muhabbat tuyg'ularini rivojlantirishdan iboratdir. Fojeiy qahramon kelajakka yo'l tashlaydi, u eskirgan chegaralarni daf etadi. U doimo insoniyat kurashining oldida boradi.

Fojeaviylikning yana bir xususiyati shundaki, u insonga borliqning mazmunini ochib berishda yaqindan ko'mak beradi. Shaxs rivoji jamiyat va insoniyat o'rtasidagi munosabatga bog'liq ekanligini, jamiyat taraqqiyoti inson

hisobiga emas, balki inson va inson orqali rivojlanishi zarurligi bevosita fojiaiylik tushunchasi orqali yanada konkretlashtiriladi. Bu esa pirovardida inson va insoniyat muammolarini insonparvarlik yo'li bilan xalq etishga olib keladi. Fojiaiylikda jamiyat va insoniyatning ezguligini himoya qiluvchi xususiyat mujassam. Mahmud Torobiy qo'zg'aloni natijasiz tugashi, uning o'zi esa fitna qurboni bo'lishi ajdodlarimiz qismatidagi fojeadir. Mahmud Torobiy g'anim qo'lida emas, o'z qavmidan chiqqan-nurga emas, zulmatga talpingan kaltabin johil Olovxon Yusuf qo'lida halok bo'ladi. Biroq, Torobiy timsolidagi fojia hiyonat, sotqinlik, diyonatsizlik, zulm va zo'ravonlik boshidan kechirgan va unga qarshi kurashgan millat, xalq va Vatan fojiasidir. Yoki istiqloq muqaddas tutgan, o'lkaning milliy, diniy zaminidagi taraqqiyot uchun kurashgan va xalq orasidagi g'oyat katta mavqega ega bo'lgan jadid marifatchilarining fojiasi ham jamiyatni to'qimtabiat «muhabbat» dan xalos etishning natijasi edi.

Fojiaiylikning falsafiyligi shundaki, u:

- inson mahrum bo'lgan fazilatlar o'rni qoplanmasligini ifodalaydi;
- shaxsning abadiyatga daxldor ekanligiga baho beradi;
- ma'naviy jasorat egasining xarakterini ochishga ko'maklashadi;
- borliq va inson hayoti uyg'un ekanligini mushohada qilishga undaydi;
- tarixni xolis baholaydi, tarixiy ziddiyatlarni fosh etadi;
- hayotdan umidvorlik, hayotga muhabbat tuyg'ularini mustahkamlaydi;
- odamlarni ma'naviyatsizlikdan forig' qiladi.

Kulgililik kategoriyasiga doir tadqiqotlar kulgining predmetini bir tomondan – ob'ektiv xususiyat sifatida, ikkinchi tomondan - shaxsning subektiv imkoniyatlari natijasi sifatida, uchinchi tomondan – sub'ekt va ob'ekt o'zaro aloqadorligining natijasi sifatida o'rganadi. Bu o'z navbatida, kulgililik kategoriyasini turli rakursda o'rganishga olib keldi.

Estetik tafakkur tarixida kulgililik bir qadar keng o'rganilgan. Jumladan, Aflotun ojiz va layoqatsizlarni kulgili odamlar, nodonlik - insonni kulgili qiladi, deydi. Arastu fikriga ko'ra, kulgi ayrim xatoliklar hamda kishilarga ozor etkazmaydigan va zarar keltirmaydigan xunuklikni keltirib chiqaradi. Insondagi jahldorlik, suskashlik, qizg'onchiqlik, subutsizlik, izzattalablik, shuhratparrastlik kabi illatlar kulgililik obe'ktidir. Bundan tashqari, Arastu kulgi - axloq hududlarini bezarar buzishdir, degan fikrni bildiradi.

Kulgililik boshqa nafosatli hodisalar singari faqat ob'ektiv tomonga ega bo'lmay, subektiv tomonlarni ham o'zida birlashtiradi. Kulgililikning sub'ektiv tomoni - keng manodagi hazil (yumor) tuyg'usidir. (Moler hazil tuyg'usini insonni hayvondan ajratib turadigan xususiyati deb atagan edi.) Hazil - insonlararo munosabatlarni tabiiy va erkin idrok etishi, turli beo'xshov ziddiyatlarni anglagan xolda ularga nisbatan oqilona kulgi bilan javob berish qobiliyatidir. Hazil tuyg'usi juda murakkab aqliy tuyg'u bo'lib, unda shaxs o'zining butun borlig'i bilan namoyon bo'ladi, u insonning his-tuyg'usi, aqliy madaniyati, orzu-umidlari va tabiati aks etadi. Shuning uchun ham insonning nima uchun kulayotganligiga qarab, uning qanday illat va qanday fazilatga ega ekanligini bilish mumkin bo'ladi.

Insonning turli sabalarga ko'ra kulgisi qistaydi. Masalan, to'yimli va mazali ovqatlanishdan rohatlanib kuladigan odamlar ham uchraydi, chunki bunday odamlar uchun kulgi hayotni sof fiziologik-jismoniy idrok etish ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Kulgililik bevosita biror bir hodisa - insonning tashqi ko'rinishi bilan uning asl mohiyati o'rtasidagi nomuvofiq ziddiyat natijasida yoki amaldagi voqelik bilan yuksak estetik orzularga mos kelishi kerak bo'lgan voqelik o'rtasidagi muhim tafovutlar hamda kelishmovchiliklarni tabiiy anglash natijasida vujudga keladi. Ba'zi-bir odamlar o'zining pastkash, johil, loqayd, xudbin mohiyatini tashqi viqor, oliftalik, takabburlik bilan «bezab» ko'rsatmoqchi bo'ladi. Bu kabi odamlarni uchratganda ham insonda beihitoyor kulgi tuyg'usi yuzaga keladi. Bunday kulgili xolatga o'sha odamning ichki olami bilan uning tashqi ko'rinishi o'rtasidagi beo'xshovlik sabab bo'ladi. Mazkur nisbatning yana bir o'ziga xos jihati shundaki, kulgili xolatdan olgan zavqimizga sog'lom manodagi «xudbinlik» hissi ham qo'shib ketadi. Chunki biz bachkana, kalondimog', ovsarsifat odamning asl mohiyatini anglash qobiliyatimiz bilan manaviy-insoniy jihatdan u odamdan yuksakroq ekanligimiz o'zimiz uchun hamisha yoqimlidir. Shu jihatiga ko'ra kulgi insonni ruhan ko'taradi, unga insoniy g'urur tuyg'usi bag'ishlaydi.

Kulgi o'z mohiyatiga ko'ra demokratik xususiyatga ega: u barchani teng ko'radi. Kulgi eskilik bilan kurashning omilkor vositasigina bo'lib qolmay, balki insonning kuch-qudrati va ozodligi timsoli hamdir. Kulgi beqiyos rango-ranglik, xilma-xil qirralarga ega bo'lib, mayin, rag'batlantiruvchi, hushfel hazil tuyg'usidan tortib, to ayovsiz achchiq istehzogacha bo'lgan keng doirada amal qiladi.

Shuni alohida takidlash zarurki, kulgililik yoki kulgi - insoniy voqelik va faqat inson xos estetik tuyg'u. Inson o'zining aqli yordamida kuladi. U, albatta, o'zining ahmoqligidan ham kulishi mumkin, biroq bu kulgi telbaning mazmunsiz kulgisi hisoblanadi. Kulgidagi lazzatning manbaida masxara, istehzo kabi obektlarning ustidan afzallik tuyg'usi yotadi. Shu ma'noda, kulgi - biror-bir be'manilik bilan to'qnashuv natijasida yuzaga keluvchi yoqimsiz tuyg'ulardan halos bo'lishdir.

Inson boshqa insonda kulgini mutloqo bir-biriga o'xshamaydigan ikkita uslub orqali paydo qiladi: bexosdan, yani o'zining noqulay hatti-harakati tufayli; to'la onglangan xolatda, yani o'zining zukkoligi va gapga chechanligi bilan. Chunonchi, zukkolik yoki zakiylikning yumoriga asoslanishi shundaki, u holatning tanqidiga to'g'ri yondoshadi, uning kamchiliklarini ko'ra oladi, xolatni kulgi bilan amalga tushunarli xolda ko'rsatib bera oladi. Zukkolik kulgilili xolatlarda qochirim, kinoya, luqma yordamida vaziyatni o'nglashi va undan chiqib keta olishi mumkin. Mazkur jihatlarning umumlashmasi quyidagi to'rtta asosni yuzaga keltiradi: Kosa tagidagi nim kosa gaplar. Bunda biron narsa haqida gapiriladi-yu, ammo mazmun boshqa manoga qaratilgan bo'ladi. Byurokratiyaning sarsongarchiliklaridan bezor bo'lgan shoirning qo'yidagi misrasi fikrimizga misol bo'ladi:

Bir tomon iljaysa, ikkinchi tomon

Qotib turaverar-unga bir tiyin,

Ikki ministrlik aro sargardon

Bo'lgan mo'rkon kabi burnimga qiyin.

Kishining kamchiliklarini uning ko'ngliga botmaydigan so'zlar orqali ifodalash bilan ham kulgilikni ko'rsatish mumkin. Chustiyning «Xurragim» g'azalida kulgining sub'ekti - xurrak otuvchi chiroyli tashbeh bilan ifodalanadi:

Uyga sig'may, nayza sanchib tomni teshding nogahon:

Shul zamon sirlik faner topdi jarohat, xurragim.

Ko'kka chiqdingu malaklar uyg'onib keti bari,

Qayda bo'lsang, bo'ldi ko'p uyquga g'orat, xurragim.

Umuman olganda, estetikaning mezoniy tushunchalari (kategoriyalari)ni bir-biri bilan doimiy hamkorlikda mustahkamlanib boradi. Ayniqsa, bu jarayonda go'zallik kategoriyasi bog'lovchi vazifasini bajaradi. Shuning uchun fojiaiylikda, ulug'vorlikda, xunuklikda ham go'zallik unsurlarining uchrashi bejiz emas

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Estetika. Darslik. -Toshkent: O'zbekiston, 2014.
2. Gadamer Gans. Aktualnost prekrasnogo. -M.: Iskusstvo. 1991.
3. Krivsun O.A. Estetika. – Moskva: GARDARIKI, 2013.
4. Kant Immanuel. Kritika sposobnosti suzdeniya. -Moskva: Misl, 2010.
5. Mahmudov Tilab. Go'zallik va hayot. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti, 1977.
6. Martinov V.F. Filosofiya krasoti. -Minsk: Tetra Systems. 1999.
7. Falsafa qomusiy lug'at. –Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2004.
8. Shestakov V.P. Esteticheskie kategorii /opit sistematicheskogo issledovaniya. –M.: Iskusstvo. 1983.
9. Morpurgo-Tagliabue. L'esthetique contemporaine. Milano. 1960.
10. Theodor Lipps. Asthetik. Die asthetische Betrachtung Und Die Bildende Kunst. Asthetik, Bd 1-2 Lpz., -2003.

Takrorlash uchun savollar:

1. Estetikaning fan sifatidagi mohiyatini tushuntiring?
2. Estetika nima uchun falsafiy fanlar turkumiga kiradi?
3. Estetikaning asosiy qonuniyatlari haqida malumot bering?
4. Qaysi funksiyalar estetikaning asosiy funksiyasi hisoblanadi?
5. "Go'zallik falsafasi" degan iborani izohlang?
6. Inson go'zalligining asosiy mezonlarini sharhlang?
7. Ulug'vorlik nima uchun ham axloqiy ham estetik kategoriya hisoblanadi?
8. Nima uchun xunuklik go'zallikning teskarisi yoki ziddi hisoblanadi?
9. Fojeaviylik ulug'vorlikning davomi ekanligi izohlab bering?
10. Kulgililikning demokratik xususiyati nimada?

14-mavzu: Global jarayonlar va barqaror taraqqiyot falsafasi

Globalashuv – yangi falsafiy mavzu. Ming yilligimizning oxiriga kelib, insoniyat tarixida dunyodagi hayotni umuman boshqa yo'nalishga burib

yuborgan globallashuvni guvohi bo'ldik. "Globalizatsiya"- "gloub (inglizchadan "globe", ya'ni Yer shari), "global" ("global", yani butun dunyoga tegishli) va "globallashuv" ("globalize", yani butun dunyoga tarqalishi) so'zlaridan kelib chiqqan. Globallashuv atamasi dastlab XX asrning 80-yillari boshlarida iqtisodiy sohada sodir bo'lgan o'zgarishlarni yuzaga keltirgan omil sifatida amerikalik olim T.Levittning 1983 yilda "Garvard biznes revyu" jurnalida e'lon qilgan maqolasida qo'llanilgan edi. T.Levitt yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqaradigan turli-tuman mahsulot bozorlarining birlashuv jarayonlarini "globallashuv" deb atagan¹.

Globallashuvning ilmiy muammo sifatida o'rganish jarayoni esa Roland Robertson tomonidan 1985 yili uning jahonni yagona bir butun qilish maqsadiga qaratilgan obektiv jarayonlarning majmuasi sifatida aniqlangan davridan boshlangan.² Bu tushunchaga ana shu paytdan boshlab to hozirgacha turlicha qarashlar davom etib kelmoqda. Globallashuv jarayoni axborot inqilobi, ayniqsa, internetning rivojlanishi hamda moliyaviy bozorlarning integratsiyalashuvi bilan uzviy bog'liq. Bugungi kunda globallashuv atamasi shunchalik mashhur bo'lib ketganki, uni XXI asr mahsuli desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu o'rinda, izohlash uchun xilma-xil yondashuvlar, nazariyalar, paradigmalar ishlab chiqilgan bo'lib, ularning hammasini sharhlab quyidagi xulosaga kelish mumkin: globallashuv halqlar, mamlakatlar transformatsiyasi, insoniyatning bir butunlikka integratsiyasini keltirib chiqaradi. Shu ma'noda, muayyan jamiyat o'zidan etuk deb hisoblagan boshqa jamiyatning mafkura, qarashlar, ilmiy-texnikaviy, madaniy yutuqlarni o'zlashtirishi globallashuv tasiri ostida bo'ladi. Shu borada, kimdir buni jahonning yangi tarkibi shakllanishida xalqlarning yaqinlashuviga, iqtisodiy farovonlikka ijobiy tasir etadi, deb (K.Omae, P.Draker, T.Piters, S.Reysmit, S.Xantington va b.) hisoblasa, boshqalar (Z.Bauman, N.V.Zagladin, F.Fukuyama, G.P.Martin, X.Shuman, M.G.Delyagin, V.I.Dobrenkov va b.) globallashuv milliylikning yo'qolishi, bir mamlakatning boshqa yirik ilmiy salohiyatga ega bo'lgan davlatlarga qaramligini oshiradi deb qaraydilar.

Shu asnoda nafaqat oddiy o'quvchi, balki o'z mustaqil mushohada-mulohazasiga ega bo'lgan odamlarda ham globallashuv jarayoni tasirida jahonning yangi tarkibi yoki bo'lmasa millatlarning totuvligini taminlovchi madaniyati, manaviyati qanday bo'lishi to'g'risida gumon-shubhalar, ikkilanishlar paydo bo'lishi tabiiy.

Bir necha yillik tadqiqotlari natijasida A.Chumakov "Globallashuv ijtimoiy hayotning barcha sohalarning, manaviy qadriyatlar, dunyoqarash yo'nalishlarini universallashtirishga olib kelishi bilan birga, ananaviylik, o'ziga xoslik va madaniy xilma-xillikni saqlashni istisno qilmaydi"³, - degan xulosaga keladi. Bunday davrda shaxs murakkab ijtimoiy muhit sharoitida faoliyat ko'rsatishga majburdir.

¹ Умаров Б. Глобализация и глобализм. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 8-б.

² Гринин Л.Е.. Глобализация и национальный суверенитет. История и современность. -М.: №1, 2005. -С. 811.

³ Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира. М., Проспект.2005.С.259

Bundan tashqari, globallashuv masalasiga oid zamonaviy bahslar ushbu muammoni yanada chigallashtirib yubormoqda hamda yangi muqobil g'oya, nazariyalarning paydo bo'lishiga turtki bermoqda. Jumladan, "Fransuz olimi Jak Le Dyumgi quyidagi yondashuvlarni ishlab chiqadi:

1. Liberal yondashuv. Globallashuv faqatgina obektiv jarayon emas, foydali fenomen sifatida iqtisodiy, ijtimoiy samaradorlikka olib keladi;

2. Madaniy yondashuv. Milliy madaniyatlar inqirozi tarixiy jamiyatlar to'qnashuvi, "chatishgan madaniyat" ning paydo bo'lishi"¹.

Yuqoridagi yondashuvlardan farqli o'laroq Golland tadqiqotchisi YA.N.Piters globallashuvni izohlashda quyidagi paradigmalarni tipologiyasini taklif etadi.

1. "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi. Turli madaniyatga mansub jamiyat mamlakatlarining konfrontatsiyasi;

2. "Makdonaldlashuv". Transmilliy kompaniyalar amalga oshirayotgan modernizatsiya ostida (vesternizatsiya, evropeizatsiya, amerikanizatsiya) madaniyatlari gegemonlashuvi.

3. "Gibridlashuv". Halqaro munosabatlar ostida umumiy, aralash madaniyatning paydo bo'lishi".

Shunday qilib, globallashuv ko'p qirrali jarayon bo'lganligi uchun uni sharhlashda ancha muammolarga duch kelamiz. Buni bartaraf etish maqsadida jahonda globallashuv tasiri ostida bo'layotgan jarayonlarni to'liq va mukammal tahlil etib ko'rishga to'g'ri keladi.

Globallashuv hodisasi va globalistika. Bugun globallashuv jarayonining turli mamlakatlarda o'tkazayotgan tasiri ham turlicha. Bu hol dunyo mamlakatlarining iqtisodiy, siyosiy, manaviy va boshqa sohalaridagi salohiyatiga bog'liq. Dunyoda yuz berayotgan shiddatli jarayonlarning har bir mamlakatga o'tkazayotgan salbiy tasirini kamaytirish va ijobiy tasirini kuchaytirish uchun shu hodisaning mohiyatini chuqurroq anglash, uning xususiyatlarini o'rganish lozim.

Globallashuv – turli mamlakatlar iqtisodi, madaniyati, manaviyati, odamlari o'rtasidagi o'zaro tasir va bog'liqlikning kuchayishidir. Albatta, globallashuv tushunchasiga berilgan tariflar juda ko'p. Masalan, fransuz tadqiqotchisi B.Bandi globallashuv jarayonining uch belgisini quyidagicha keltiradi:

1) globallashuv bu – doimiy davom etuvchi tarixiy jarayon;

2) globallashuv bu – jahonning gomogenlashuvi va universallashtirish jarayoni;

3) globallashuv bu – milliy chegaralarning "yuvenil ketish" jarayoni².

XX asr o'rtalarida globallashuvning institutsionallashtirish, yani tashkillashuvi kuchaygandan so'ng, bu jarayonning o'zi ham shiddatli tus oldi. Bugungi globallashuv jarayonida asosiy etibor iqtisodiyot sohasiga qaratiladi.

¹ Богомолов Б.А Глобализация: некоторые подходы к осмыслению феномена. Вестн. Моск. Ун-та Сер. 12. Политические науки. 2004. №3.

² Миллий истиқлол ғояси. Дарслик. Тузув.: И.Эргашев ва бошқ. -Т.: Академия, 2005. –Б.80.

Ammo, bu jarayonning manaviyatga, madaniyatga tasiri ijtimoiy fanlarda yetarlicha tadqiq etilmagan. Chetdan o'tkaziladigan mafkuraviy tasirga qarshi himoya choralari ko'rishdan avval qanday tasirlarni maqullash lozimu, qandaylarini rad etish kerakligini aniqlab olish zarur. Hozirgi kunda birorta ham xalq yo'qki, u boshqa xalqlar madaniyati va manaviyatidan to'lik to'silgan bo'lsa. qolaversa tarix boshqa xalqlar manaviyatidan bahramand bo'lgan xalqlar ma'naviyati yuksaklikka erishganidan guvohlik beradi. Ajdodlarimiz tarixi jahon xalqlari ma'naviyatiga hurmat bilan qarash, kerakli joylarini o'rganib, ijodiy rivojlantirish orqaligina ma'naviyat cho'qqisiga erishish mumkinligidan guvohlik beradi. Bizga ta'sir o'tkazayotgan yoki ta'sir o'tkazmoqchi bo'layotgan g'oyalarni qay birini qabul qilish va qay birini rad etish lozimligini aniqlash uchun jiddiy tahlil lozim. Ana shunday tahlilni o'tkazish uchun ba'zan hafsalasizlik, baza XX asr insoniyat taraqqiyotida ko'plab yirik o'zgarishlar, tarkibiy siljishlar, buhronlar (krizislarga) asri sifatida o'rin oldi. Insoniyat o'z taraqqiyot yo'lida hamkorlikda va hamjihatlikda hal etishi lozim bo'lgan muammolar ko'lami, sohalari tobora orta bormoqda. Yangi ming yillikda bu o'zgarishlar yanada chuqurlashuvi va xalqaro ahamiyatga ega bo'lib borishi tabiiydir. Globallashuv o'z mohiyati jihatidan koinotimizdagi har bir inson, har bir davlat, qolaversa jahon hamjamiyatini befarq qoldirmaydigan va uni faqatgina xamkorlikdagina hal etilishi lozim bo'lgan muammolarni o'z tarkibiga oladi. Global jarayon asosiy ziddiyati shakllanayotgan umuminsoniy turmush tarzi bilan milliy turmush tarzlari o'rtasidagi farq va tafovutlarni umumiy maxrajga olib kelishi masalalari bilan bog'likdir. Ammo umumbashariy turmush tarzlarining ijobiy, asosli, barcha millatlar va elatlar qabul qilgan jihat va hislatlarini umumlashtirish asosida quriladi. Shu nuqtai nazardan olganda, har bir xalqning turmush tarzi uziga hos ijobiy hislat va xususiyatlarini saqlab qolgan holda, umuminsoniy mazmunga ega bo'lib, barcha xalqlarning asosiy talablariga javob berishi kerak. L.E.Grinning fikricha, "Globallashuv mintaqalar va umuman jahonning integratsiyasi va yaqinlashuvining natijasidir". U globallashuvga jarayon sifatida qaraydi va unga quyidagi ta'rifni beradi. "Globallashuv bu jarayon, uning natijasida dunyo o'zining barcha subektlariga yanada aloqador va yana ham bog'liq bo'ladi".

2006 yilda "Globallashuv" tushunchasi va uning turli sohalarga o'tkazayotgan tasirini aniqlashga bag'ishlangan jahonning etakchi olimlari hamkorligida "Globalistika mejdunarodniy mejdissiplinariy ensiklopedicheskiy slovar" tayyorlanib e'lon qilindi. Unda globallashuv tushunchasiga olimlar turlicha tarif berganlar va uning tasir doirasini aniqlashga harakat qilingan. Lekin ko'rinib turibdiki, globallashuvning milliy manaviyatga o'tkazayotgan salbiy tasiri etibordan chetda qoldirilmoqda. Globallashuvning boshlanish davri bo'yicha G'arb olimlari ham turli fikrlarni ilgari surib kelmoqdalar. Jumladan, R. Kobden va J. Brayt kabi olimlar globallashuv to'lqinlarini mamlakatlar o'rtasida erkin savdoning amalga oshuvi va uning natijasida iqtisodiyotdagi o'sish bilan bog'laydilar hamda uning boshlanish davrini XIX va XX asr bilan chegaralaydilar. Ularning fikricha, Britaniya o'zining dengiz, industriya va moliyaviy qudrati bilan globallashuv to'lqinining birinchi bosqichi kafolati

bo'lgan. Ular globallashuvning ikkinchi bosqichi yoki tiklanishini 1970 yillarning oxirlarida informatika va telekommunikatsiyada sodir bo'lgan inqiloblar asosida boshlanganligini ta'kidlaydilar¹. Aslida globallashuv XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab turli daraja va ko'rinishlarda mavjud bo'lgan. Dastlab, u stixiyali ravishda kechgan bo'lsa, ma'lum vaqtdan keyin iqtisodiyotni taraqqiy ettiruvchi omilga aylangan. Uning bu imkoniyatidan hamma manfaatdor bo'lgan va bu jarayonning avj olishi XXI asrga kirib kelish davriga to'g'ri kelmoqda.

Hozirgi kunda "globalistika" termini zamonaviy fan tilining ajralmas qismidir, ammo uning manosi haqida hanuz turlicha fikrlar bildirilmoqda. Ba'zilar bu yangi fan, u hali shakllanish jarayonida deb aytsalar, boshqalar ilmiy bilish integratsiyasi natijasi deb bilib, o'ziga xos fanlararo tadqiqotlar sohasi, deb tan olmoqda². Globallashuv jarayoni kuchayib borayotgan hozirgi dunyoda davlatning raqobat shartlariga tez moslashuvi uning muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanishining asosiy ustunligi – ta'lim tizimining holati bilan aniqlanadigan, shaxsni manaviy rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligi bilan bog'liq.

Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Global miqyosdagi muammolar ilmiy munozaralar predmeti sifatida XX asrning 60-70 yillarda jahon hamjamiyatida jiddiy qiziqish uyg'otgan. Dastlab 1930 yillarda E.Lerua, Teyyar de Sharden va V.I.Vernadskiylar insoniyat hamjamiyatining global mohiyatini va uning Yerdagi yashash tarixi uchun mas'uldir deganlar. Keyin bu masala malum vaqtga unutildi va bir necha yildan keyingina 1970-80 yillarda yana esga olindi. Bugungi kunda globallashuv jaryonining jadallashuvi o'zaro aloqadorlik va o'zaro tasir dialektikasi qonunlari asosida ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga, ta'sir o'tkazmoqdaki, bu o'z navbatida yoshlardagi ijtimoiy masullik jarayoni zamonaviy ilm-fan yutuqlari, texnika-texnologiya, xalqaro axborot almashinuvining jadal rivoji bilan o'zaro aloqadorlikda yuzaga keladi.

Globallashuvning asosiy ko'rinishlari, tendensiyalari va oqibatlari tevaragidagi munozaralar so'ngi yillarda nafaqat jonlandi, balki qizg'in tus olmoqda. Bugun nafaqat bir davlatda, balki butun dunyoda bir-biriga qarshi kurash olib borayotgan "globalistlar" va "anti globalistlar"ga ajraldi. Ayrim olimlar globalizatsiyani farovon turmush, tanlash huquqi va yanada ko'prok erkinlik, ya'ni ko'chib yurish, to'liq axborot olish, ko'proq xaq to'lanadigan joyda ishlash, eng yaxshi universitetlarda ta'lim olish erkinligi bilan bog'lasalar, boshqalar uchun esa globallashuv insoniyatga tahdid soluvchi, global isish, atrof muhitning ifloslanishi, nazoratsiz migratsiya omillarining vujudga kelishi, ishsizlarning ko'payishi, ananaviy qadriyatlarga putur etishi kabi muammolarni tug'diruvchi jarayon sifatida baholamoqdalar. Bizning nazarimizda, globallashuv, eng avvalo, taraqqiyot suratlarining tezlashuvi orqali butun insoniyat yalpi yer shari taqdirini birlashtirayotgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, manaviy-axloqiy, madaniy-ruhiy hodisa sifatida o'zini namoyon etayotgan bir paytda, uning yaxlit mohiyatining ijtimoiy-falsafiy jihatdan tadqiq etishni taqozo

¹ Отамуротов С. Глобализация и нация (социальный философский анализ) -Т.: Янги аср авлоди, 2008. Б.11.

² Каранг: Чумаков А.Н.Философия глобальных проблем. - М.: Знание, 1994. С.77-80.

etmoqda. Ayni shu nuqtai-nazardan qaraganda, globallashuv odamlar orasida malum bir universal va umumhajmli aloqani o'rnatishni nazarda tutadi. Globallashuv jarayonining yani bir o'ziga xos jihati shundan iboratki, hozirgi sharoitda u mafkuraviy tasir o'tkazishning nihoyatda o'tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kuchlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotganligini har qanday odam ham sezishi qiyin albbatta. Ana shunday sharoitda milliy ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash yoshlar tarbiyasida katta ahamiyatga ega.

Global muammolarning turli darajalari. Davlatning bugungi va istiqbolidagi barqaror iqtisodiy o'sishini taminlovchi omillar aynan talim sohasi rivojlanishiga bevosita bog'liq. Shu sababli mustaqillikning ilk yillaridanoq iqtisodiyotni tubdan isloh qilish jarayonida talim sohasida jahonda munosib o'rinni egallashga qaratilgan yangi uzluksiz talim tizimini yaratish va rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Bu borada alohida ahamiyat kasb etadigan siyosiy globallashuv davlatlarning siyosiy tuzilishini, xalqlar va mintaqalar o'rtasidagi siyosiy aloqalarning kengayishini, o'zaro bog'liqligini ifodalaydi va oxir-oqibat, ularning unifikatsiyalashuviga olib keladi. Bunda o'ziga xos siyosiy munosabatlar ko'lamiga ko'ra global va barcha davlatlarning ichki tuzilishi bir tarmoqqa ulanib ketishi kuzatiladi. Bu jarayonda milliy davlatchilik suverenitetiga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan bir qancha holatlar mavjud. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: Birinchidan, jahon siyosiy sahnasida transmilliy korporatsiyalar, nodavlat hamda xalqaro tashkilotlar, xalqaro kapital kabi yangi qudratli siyosiy subektlar shakllanmoqda. Ular siyosatning an'anaviy subekti — milliy davlatchilik suverenitetining ikkinchi darajaga tushib qolishiga sabab bo'lmoqda. Ikkinchidan, globallashuv xalqaro huquq asoslariga sezilarli ravishda tasir etyapti. Bu esa davlatlarning o'z hududida huquqiy suverenitetidan qisman ayrilishiga olib kelmoqda. Natijada milliy davlatlarning nafaqat tashqi, balki ichki siyosiy masalalarini mustaqil echish imkoniyatlari chegaralanmoqda. Malum bir davlatning ichki siyosatini tashkil etadigan muammo (ichki ixtilof, siyosiy kurash, saylov jarayonlari va boshqalar) bugungi kunga kelib, global ahamiyat kasb etib boshqa davlatlarning manfaatlariga ham daxldor bo'lib qolmoqda. Uchinchidan, kishilar ongida davlatchilik suvereniteti asosini tashkil etuvchi hududiy omil globallashuv samarasi o'laroq, o'zining an'anaviy ahamiyatini yo'qotmoqda va tabiiy ravishda davlat hokimiyati mavqeiga ham putur etmoqda. Boshqacha aytganda, milliy chegaralar tobora shaffoflashib, "yuvilib" ketmoqda. To'rtinchidan, butun dunyo bo'ylab bir qator g'arb davlatlari rahnamoligida "demokratiyalashuv" jarayoni jadallashmoqda va buning natijasida ayrim davlatlarning o'ziga xos demokratik taraqqiyotiga chetdan kuchli tasir o'tkazilyapti. Ya'ni, bu jarayondan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga urinayotgan globalizm g'oyasi asoschilari boshqa mamlakatlarning siyosiy boshqaruv tizimini o'z qo'llariga olishga urinmoqdalar. Misol uchun, MDHga azo bir qator davlatlarda 2005 yilda yuz bergan "inqiloblar", siyosiy globallashuv mahsuli bo'lib, ushbu jarayon asoratlarining qanchalar xavfli ekanligidan darak beradi. Ushbu voqealar shundan dalolat beradiki, yuksak taraqqiy etgan mamlakatlar boshqa davlatlarning suvereniteti va ichki ishlariga aralashmaslik prinsipini pardalangan

shaklda buzmoqda. Bunda siyosiy globallashuv jarayonining yana bir mahsuli – nodavlat tashkilotlarning resurslari va nufuzidan tashkiliy niqob sifatida foydalanish dunyo bo‘ylab keng tarqalmoqda. Ayni shu manoda A.V.Buzgalin “Globallashuv siyosatga tasiri kuchli bo‘lib, havfsizlik va iqtisod sohasida davlatlarning bir-biriga tobeligini kuchaytirib, har birining jahon sahnasidagi ustuvor jihatlarining chuqur o‘zgarishiga olib keladi. Tashqi siyosiy vositalar arsenaliga boshqacha nuqtai nazardan qarashga majbur qilib, jahon siyosati kun tartibining tadrijiylashish jarayonining tezlashib ketishiga olib keladi”¹, - deb yozadi.

Globallashuv zamonaviy jamiyatga ko‘plab ijobiy jihatlar olib kirish bilan birga, insoniyat taraqqiyotidagi shunday pallani o‘zida aks ettirayotirki, endilikda dunyo xalqlari vujudga kelayotgan muammolarga qarshi yolg‘iz kurasha olmaydi, ularni birgalikda hal qilishi mumkin xolos. Bugungi kunda globallashuv o‘z tasirini o‘tkazmagan soha qolmadi. Dastlab u mamlakatlar iqtisodiy hayotidan boshlangan bo‘lsa, so‘ngra siyosat, axloq, milliy manaviy hayot, insonlarning kundalik turmush kechirishigacha bo‘lgan barcha jarayonlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Globallashuv jarayoni insoniyat taraqqiyotining ma‘lum bosqichida yuzaga kelgan obektiv jarayon bo‘lib, u biror-bir shaxs yoki davlatning xoxish-irodasi bilan paydo bo‘lgani yo‘q. Lekin mana shu obektiv jarayonni insoniyatning umumfoydasiga o‘z davlatining iqtisodiy, siyosiy qudratini yanada yuksaltirishga, bu yo‘lda boshqa davlatlarning manfaatlari-yu kelajak taqdiri bilan hisoblashmaslik globallashuv jarayonini ko‘proq salbiy jarayonga aylantirib, insoniyatning unga bo‘lgan umid va ishonchini yo‘qqa chiqarmoqda. Boshqacha aytganda, bunday obektiv hodisadan ayrim davlatlar katta manfaat ko‘rayotganini, dunyo davlatlarining aksariyati esa hali beri bu jarayonlarning mevalaridan bahramand bo‘la olmasligini hayotning o‘zi ko‘rsatmoqda. Fikrimizning isboti sifatida quyidagi malumotni ko‘rsatib o‘tamiz. Fransuz tadqiqotchisi T.Fabrning malumotlariga ko‘ra, XX asrning oxirida 20 % eng boy davlatlarning ulushiga jahon miqyosida ishlab chiqarilayotgan yalpi ichki mahsulotning 86, eksportning 82, invetsiyalarning 68 % to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 20 % eng qashshoq mamlakatlarda har uch ko‘rsatkich bir foizdan to‘g‘ri kelgan. BMTning malumotlariga qaraganda, sayyoramizdagi eng boy uch kishining sarmoyasi qariyb 600 million kishi istiqomat qilayotgan 48 eng qashshoq mamlakatlar yalpi mahsulotidan ham ko‘proq ekani dunyo jamoatchiligining tashvishlantirmasligi mumkin emas. Bunday ayanchli vaziyatni o‘nglash, turli mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hamda madaniy aloqalarning adolat tamoyillari asosida qaror topishi ko‘p jihatdan “katta yettilik” yani eng rivojlangan mamlakatlar yuritilayotgan siyosatigi bog‘liq. Qolaversa, ayrim rivojlangan davlatlarning kichik davlatlarga madaniy ekspansiyasi oqibatida chet eldan kirib kelayotgan ommaviy madaniyat tasiri bazi mamlakatlarda asriy madaniyat asoslari yo‘q bo‘lib ketayotganini ayrim tadqiqotchilar “madaniy CHernobl” deb baholayotganlari ham bejiz emas. Bu esa har doim ham o‘zini globallashuv jarayoning teng huquqli hamkor deb

¹ Каранг: Бузгалин А.В. Альтерглобализм: к теории феномена// Наука. Общество. Человек. - М., 2004.

emas, balki o'z qudrati, iqtisodiy imkoniyatlarini yanada oshirish uchun xom ashyo manbai sifatida qaralayotganligini ham ko'rsatib qo'ymoqda.

Internet – inson tafakkuri, aqli va bilimi qudratining mahsuli bo'lib, bugungi kunda butun dunyoni qamrab olgan global kompyuter tarmog'idir. Internet tarmog'ining tezkorligi, arzon keng qamrovli aloqa, hamkorlik ishlardagi qulaylik, hammaning ishlashi uchun imkon beruvchi dastur hamda malumotlarning noyob bazasi ekanligi o'ziga tortmoqda. Global tarmoq afzalliklarini inkor etmagan holda, uning yoshlar manaviyatiga tasiri, xavf-xatarlarini ham e'tiborga olmoq darkor. Jahonning bir necha mamlakatida uyushgan terrorchi guruhlar va tashkilotlarning saytlari mavjud bo'lib, ular orqali yoshlarning ongiga, turmush tarziga to'g'ri kelmaydigan yot g'oyalar targ'ib qilinmoqda. Shuningdek, pornografik mazmunga ega bo'lgan sahifalar yosh avlodning tarbiyasiga, xulq-odobiga zarar yetkazmoqda. Bugungi kunda yoshlar internetga asosan yangiliklarni izlash, yangi do'stlar orttirish va muloqot qilish, musiqa ko'chirib olish, o'zlariga kerakli malumotni olish uchun kiradilar. Yoshlar internetdan umummilliy manfaatga xizmat qiladigan va uning taraqqiyotiga yordam beradigan axborotlarni tanlab tahlil qilib foydalansalar, ularning manaviyat va tafakkuri o'sib, axborot istemoli madaniyatga ega yoshlar salbiy va noxolis tasirga tushib qolmaydilar.

Globallashuv natijasida migratsiya jarayonlarining faollashayotganligi ham sezilmoqda. Bu jarayon keltirib chiqarayotgan ayrim salbiy oqibatlar jumladan, transmilliy jinoyatlar (xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm, xalqaro narkobiznes, odam savdosi va boshqalar)ning ko'payishi kuzatilmoqda. Xalqaro globallashuv insoniyat, mamlakat hayotining borgan sari yangi-yangi sohalarni egallab, uning natijasida hozirgi davrga qadar bo'lgan xalqaro tartibot, madaniyatlar, qadriyatlar yangi mano va mazmun bilan to'lib bormoqda. Ayniqsa, inson qadriga ham o'z ta'sirini kuchli o'tkazmoqda. Noqonuniy migratsiya oqibati sifatida mavjud bo'layotgan "odam savdosi"dek holat dunyo jamoatchiligini tashvishga solmoqda.

Jahon amaliyoti ko'rsatib turganidek, xalqaro globallashuv o'tish davrida turgan davlatlardagi demokratiyalashuv jarayonlariga birdek ijobiy tasir ko'rsatmayapti. Aksincha, globallashuv ayrim jamiyatlarda demokratiyalashuv jarayonlarini murakkablashtirmoqda. Bundan tashqari, har bir jamiyat amaliyotidagi demokratiyalashuv jarayonlariga tasir qiluvchi tashqi omillar soni ham tobora ortayapti. Demokratiyalashuv jarayonlarining milliy mamlakat doirasidagi barqarorligi ichki omillar bilan bir qatorda tashqi omillarga ham bog'liq bo'lib, ko'pgina mamlakatlarda kuzatilganidek, jamiyat azolarining masullik hissi pasaymoqda. Chunki globallashuv tufayli ro'y beruvchi o'ta kuchli integratsiya jarayonlari: iqtisodiy hamda axborot almashish sohlalardagi chuqur integratsiyalashuv malum darajada va obektiv ravishda milliy davlatlar rolini chegaralab qo'yadi. Buni integratsiyalashuv natijasida vujudga keluvchi xalqaro tashkilotlarning bazi hollarda milliy davlatlar taraqqiyotining yo'nalishlariga tasir o'tkazishga harakat qilayotganliklaridan ko'rish mumkin. Qadriyatlar tizimiga globallashuvning tasir etish muammosiga nazar soladigan bo'lsak, bunga asosiy sabab, jadal o'zgarib borayotgan fan va texnologiya,

sanat, axloq, turmush tarzi ekanligini sezamiz. Bunday o'zgarishlar kishilarning qulaylikka, moda va zamonaviylikka intilishida, uning oqibatida esa kundalik turmush tarzining transformatsiyasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, globallashuv jarayonlari tufayli kelib chiqayotgan muammolar ko'pchiligi rivojlangan mamlakatlardagi manfaatli intilishlar bilan bog'liq.

2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi. Globallashuv sharoitida tashqi aloqalar, xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanib, har bir shaxsning ma'naviyati va intellektual salohiyatiga yangicha talablar qo'yimoqda. O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to'laonli azosi va uning ajralmas qismi hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda mamlakatimizda yuksak manaviyatli, yuqori bilimli va xalqaro talablarga mos keladigan mutaxassislarni tayyorlashga alohida etibor berilmoqda. Mamlakatimizda bunday mutaxassislarga bo'lgan talab kelajakda ham oshib boradi. Shu bois yuksak manaviyatli shaxsni tarbiyalash, ularni xalqaro mezonlar asosida tayyorlash ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Globallashuv bu butun jahon iqtisodiy siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiya (bir-birga yaqinlashuv) jarayonidir. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurslarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shuningdek, turli mamlakatlarning madaniyatining qo'shilish va yaqinlashuvidir. Bu obektiv jarayon bo'lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega.

Hozirgi davrning asosiy global muammolarining tasnifi. Global muammolarni hal qilishda xususiy va umumiy manfaatlar uyg'unligi. Global muammolarning o'ziga xos xususiyatlari: jami insoniyat manfaati va taqdiriga ta'sir ko'rsatish; iqtisodiy va ijtimoiy sohada inqirozlarga sabab bo'luvchi, chuqurlashgan taqdirda esa jahon sivilizatsiyasining mavjudligiga xavf soluvchi; echimini topishga umumsayyoraviy miqyosdagi hamkorlikni va birgalikda harakat qilishni talab qiluvchi muammolardir. Global muammolarning eng muhimlari quyidagilar:

- rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish; □
- tinchlik va qurolsizlanish;
- ekologik muammolar;
- energetik muammolar;
- xom ashyo muammosi;
- gumanitar muammolar;
- oziq -ovqat va b.qlar alohida ajralib turadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish muammosi hozirgi kunda jahonda mavjud barcha mamlakatlarning 30 foiziga yaqini qoloq hisoblanadi. Shularning 75 foizi Afrikada, 1 tasi Yevropada, 4 tasi Janubiy Amerikada va 11 tasi Osiyoda joylashgan. Iqtisodiy qoloqlik mazkur mamlakatlarda siyosiy barqarorlik hamda ijtimoiy tengsizlik, irqiy va diniy

ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda. “Dunyoning rivojlangan Yettiligi hamda G‘arbiy Yevropaning rivojlangan 24 mamlakatida dunyo aholisining 23 foizi yashaydi. Ammo shu aholi jahon ishlab chiqarilayotgan energiya 75 foizini, yoqilg‘ini 79 foizini, o‘rmon mahsulotlarining 95 foizini iste‘mol qiladi. Eng qizig‘i bu ashyolarning asosiy qismi uchinchi dunyo davlatlaridan olinadi”¹.

Tinchlik va qurolsizlanish muammosi, insoniyatning shu paytgacha orttirgan harbiy salohiyati erdagi barcha tiriklikni bir necha marta yo‘q qilish imkonini beradi. Shu sababli bunday holatlarda javobgarlik va masuliyat hukumat rahbarlariga tegishlidir.

Ekologik muammolar. Ekologik tizimning degradatsiyalanishi to‘g‘risidagi jarayonlarni qamrab olgan bo‘lib, ularni shartli ravishda quyidagi qismlarga ajratish mumkin: ilmiy asoslanmagan, betartib tarzda tabiatdan foydalanish oqibatida atrof-muhitning degradatsiyalanishi; atrof-muhitning inson faoliyati chiqindilari asosida ifloslanishi; atrof- muhitning ushbu chiqindilar bilan zaharlanishi.

Energetik muammolar. 1973 yilda yuz bergan energetika inqirozining oqibatlari hozirgacha sezilmoqda. Jahon va milliy tabiiy zaxiralarning kamayib borishi, atrof-muhitning ifloslanishi, neft -gaz qazib chiqarishning globallasuvi, sanoati rivojlangan davlatlar uglevodorod xom ashyo bilan taminlanganligining pasayishi, neft va gaz narxlarining o‘sib borishi oqibatida to‘lash qobiliyatiga ega yirik istemolchilarning paydo bo‘lishi energetik muammolarning kelib chiqishiga olib kelmoqda².

Energetika muammosi xom ashyo va uni saqlash, to‘g‘ri taqsimlash, oqilona foydalanish, resurslarni saqlash zaruratini ko‘rsatadi. Chunki buning ortidan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolar yuzaga kelib, ularni bartaraf etish yo‘li atrof -muhit bilan birgalikda hal etish lozimligi bilan belgilanadi. Gumanitar muammolar jiddiy masalaga aylanmoqda. Hozirgi paytda bir milliard aholi o‘ta qashshoq va ochlikda, 4,8 milliard aholi tibbiy xizmatdan mahrumligi, bir yarim milliard aholi yashash sharoitiga ega emasligi juda achinarli hol. Oziq-ovqat muammosi insonning bir kunlik normasi 2400- 2500 kkal.dan past bo‘lmasligi lozim, to‘yib ovqat emaslik holati 1800 kkal.dan tushgan paytda sezila boshlaydi. Ocharchilik esa 1000 kkal.dan kam bo‘lganda kuzatiladi. Bu jarayonlarni bartaraf etishning yagona yo‘li sivilizatsiyani qayta tiklash va atrof-muhitni ifloslantiruvchi insonlar ongini, e‘tiqodini, ruhiy tarbiyasini yangilash zaruriyati asnosida mavjudlikning tabiiyligini saqlab qolishdan iborat. Umid qilish mumkinki, insoniyat bu imkoniyatni topa oladi. Global muammolarni hal qilishda xalqaro kuchlar birlashuvi; umumiy va xususiy manfaatlari. Globallasuv jarayoni kundalik hayotimiz umuminsoniy ahamiyatga ega bo‘lgan muammolarni tobora ko‘proq o‘z ichiga qamrab olmoqda: birinchidan, muayyan hodisa va jarayonlarning barcha mintaqalar, davlatlar va butun Yer yuzasini qamrab olganini, ikkinchidan esa insoniyat taqdiriga daxldor ekanligini

¹ Исаджанов.А.А. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви. Ўқув қўлланма. –Т.: ЖДИУ, 2008., 96.

² Сергеев П.А. Проблемы мировой энергетической безопасности // Мировая экономика и международные экономические отношения.2007.№ 12. с.24.

anglatadi. XX asrning 60 yillariga kelib, global muammolar miqyos va ahamiyatiga ko'ra keng doirada namoyon bo'la boshladi. Bu muammolarni o'rganish bo'yicha italiyalik Aurelio Pechchei tomonidan tashkil etilgan xalqaro nohukumat tashkiloti Rim klubining rolini alohida qayd etish joiz. Shu klub azolarining say harakatlari natijasida muammoni bartaraf etishning turli yo'llari yoritildi: dastlabki ishlardan biri umumjahon rivojlanishini matematik modelga qo'yish edi. Ushbu model rivojlanishining asosiy parametrlari bo'lgan aholi, kapital qo'yilma, qayta tiklanmaydigan resurslar sarflanishi, atrof -muhitning ifloslanishi, is'temol mollari ishlab chiqarishni etiborga olgan edi. "Dunyo- 1,2" deb nom olgan modellarning asoschisi kibernetika va matematika fanlari professori Djei Forrester edi. Bu modelga asosan, kelajakda insoniyat oldida global muammolar yuzaga kelishi bashorat qilindi. Keyinchalik "Dunyo -3" modeli yuzaga keldi. Uning asoschisi dinamika tizimi sohasidagi mutaxassis Denis Medouz bo'lib, "O'sish chegarasi" nomli maruzasida 75 yildan so'ng sayyoraning xom ashyo manbalari tugaydi, istemol mollarinin etishmasligi global inqirozga olib keladi deyilgan edi. Shu narsani alohida takidlash jozki, ushbu matematik modellar tanqid ostiga olindi. Ularning asosiy kamchiligi, hozirgi kundagi jarayonlarning murakkabligi bois, ularni bitta modelga joylashtirish ishonchli natija bermaydi, hamda har qanday jarayon ham matematik miqdorlarda o'z aksini topmaydi.

Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli. "Globallashuv fenomeni haqida gapirganda, bu atama bugungi kunda ilmiy-falsafiy, hayotiy tushuncha sifatida juda keng manoni anglatadi. Bu jarayon mutloqo yangicha mano-mazmundagi xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy, tabiiy-biologik global muhitning shakllanishi bilan birga, mavjud milliy va mintaqaviy muammolarning jahon miqyosidagi holatini ifoda etmoqda. Globallashuv hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababini tan olish kerak. Bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti, yaqin va uzoq qo'shnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaq va hududlar bilan chambarchas bog'lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushinish, qiyin emas"¹. Darhaqiqat global muammolarning bu qadar chigallashib borishining asosiy sabablaridan biri, insoniyat hayotiga o'z tasirini ko'rsatayotgan ilmiy- texnik taraqqiyotni olish mumkin. Uning ijobiy natijalari bilan birgalikda, ilmiy, texnikaviy, texnologik imkoniyatlar insonlar uchun kimyoviy, baktireologik, yadroviy qurollarni yaratish imkonini ham berdi. Shu jihatdan, butun dunyoni va insoniyatning bugungi kuni va kelajagiga xavf soluvchi, echimini topishda barcha davlatlar va xalqlarning hamjihatlikdagi harakatini talab qiluvchi jarayonlarni global muammolar deb atash mumkin. Global muammolar, o'z navbatida, aholi iqtisodiy -ijtimoiy taraqqiyoti va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlar natijasidir. Hozirgi kunda insoniyat unikal jarayonning guvohi bo'lmoqda. Insonlararo munosabatlarda ustuvor bo'lgan "o'zgaga tasir o'tkazish", inson ongini boshqarish, manipulyasiya

¹ Каримов.И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.Т.Маънавият,2008,1116.

jarayoni eng murakkab soha – davlatlararo siyosatga, yani mafkura sohasiga ko‘chirilmoqda. Endi davlatlar qurol-yarog‘, kuch, mol-davlat bilan emas, balki mafkuraviy tahdid, axborot xuruji, soxta axborot (dezinformatsiya), inson ongini manipulyasiya qilish vositasida boshqa davlatlar tomonidan mahv etilmoqda. Endigi g‘alaba birovning xududini bosib olishda, birovning iqtisodi uning iqtisodiga tobe bo‘lishida emas, yanada shafqatsizroq ko‘rinishda – nishonga olingan xalqlarning asrlar davomida shakllangan, qadriyatga aylangan milliy mafkuraviy tuyg‘usi bilan global madaniyatni almashtirilishida namoyon bo‘lmoqda.

Global jarayonlarni bashorat qilishning ahamiyati. Hozirgi davrni aksariyat faylasuf olimlar global inqirozlar davri deb atamoqdalar. Shu nuqtai-nazardan qaraganda falsafa va fan sohasi vakillari uchun insoniyat kelajagini bashorat qilish har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ham olimlar o‘rtasida “prognostika”, “futurologiya”, “innovatsion loyihalashtirish”, “globalistika” va boshqa shu kabi sohalarga tegishli bo‘lgan muammolar tahliliga alohida etibor qaratilmoqda. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, bugungi tizimli global inqirozni oldindan bashorat qila olmagan, uning sabablari va ildizlarini yorit olmayotgan ananaviy fanning inqirozi yuz bermoqda. Shuning uchun ham murakkab global o‘zgarishlarni atroflicha tahlil qilish va insoniyat kelajagini bashorat qilishda yangi ilmiy paradigmalariga bo‘lgan ehtiyoj tobora oshib bormoqda¹. Darhaqiqat, ananaviy fan doirasidan turib global inqirozni bartaraf etish va barqaror taraqqiyot modeliga o‘tish mumkin emas. Bulardan kelib chiqib, aytish mumkinki, bugungi kunda insoniyat ham global, ham milliy masshtablarda sifat jihatdan butkul yangi taraqqiyot yo‘liga kirish uchun chiziqli tafakkurdan ancha yuqori bo‘lgan va eng to‘g‘ri paradigmalar yondoshuvini izlab topish va unga amal qilishga zarurat sezmoqda. Bu boradagi muammolarni hal etishda ilmiy bashorat imkoniyatlariga katta ilinj va qiziqish bilan qaralmoqda. Shu o‘rinda takidlash kerakki, globallashtirish tufayli yuzaga kelgan muammolarni tushuntirish bir qiymatli ahamiyatga ega bo‘lmaydi. Faqatgina ayni bir xulosani global o‘zgarishlarga doir turli qonunlar va shartlardan keltirib chiqarilishi mumkin. Chunki agar empirik gipotezadan bir muncha bashoratlar yani avvaldan aytish kelib chiqsa, ularning hammasi bir – biriga muvofiq va ularning hammasini konyunksiya vositasida bitta murakkab davoga birlashtirish mumkin. Hozirgi kunlarda nohush prognozlar va pessimistik bashoratlar har qancha ko‘p bo‘lmasin, baribir, odamlarning orzu – umidlari kelajakning yaxshi bo‘lishiga qaratilganligi bilan xarakterlanmoqda.

Faqat alohida insongagina emas, balki butun insoniyatga havf solayotgan global muammolarning to‘la bo‘lmagan ro‘yhatidan ro‘y bergan vaziyatdan chiqib, kelajakni avaldan bashorat qilishga doir asosiy ilmiy-falsafiy qarashlarni rivojlantirib bo‘lmaydi. To‘g‘ri istiqbolni avvaldan bilish qobiliyati eng qadimgi davrlardan boshlab rivojlanib kelgan. Bunga eng qadimgi halq, millat va elatlardagi turli karomatchi avliyolar va bashoratchilarning bo‘lganligini

¹ Каримов.И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.Т.Маънавият,2008,111б.

keltirishimiz mumkin. Bugungi kunda ham istiqbolni bilishga bo'lgan intilish so'ngani yo'q, aksincha, bilimning kelajak taraqqiyotni asosli bashorat qilib beruvchi ko'p sonli mutaxassislarni birlashtiruvchi turli fan sohalari yuzaga keldi. Bu bashoratlar hozirgi zamonda mavjud ilmiy talablar, qonun va qonuniyatlarga asoslanishi bilan utopiyalardan farq qiladi, ularning mohiyati shundaki, hozirgi zamon texnologiyalarining kelgusi taraqqiyotining va hayotiy turmush tarzining qanday natijalarga olib kelishini oldindan bashorat qilish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham keyingi yillarda futurolog olimlar jamiyatning ichki muammolariga: ijtimoiy, psixologik, madaniy va boshqa masalalarga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Bu jarayonda ular ijtimoiy, madaniy, axloqiy va boshqa silkinishlar va o'zgarishlarni nazarda tutmagan ilmiy bashoratlardan farqli ravishda kelajakka ishonch bilan bog'langan, yaxshiroq kelajakni kutishga asoslangan va hatto hozirgi zamonning oson bo'lmagan muammolarini noan'anaviy yo'llar bilan yechish masalalarini hal etishni ustuvor vazifa sifatida belgilamoqdalar. Bunday munosabatlar tizimida esa texnokratik va axloqiy – siyosiy, yoki ijtimoiy bashoratlar alohida o'rinni egallamoqda. Shu bilan birga, klassik ilmiy bashoratlarda birinchi planda axloqiy ideal turgan bo'lsa va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik shu idealni eng samarali amalga oshirish tarzida modellashtirilgan bo'lsa, istiqbolning bugungi innovatsion asosga ega bo'lgan loyihalar butun insoniy munosabatlarni oqilona tashkil qilishga qaratilganligi bilan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bashoratning turlari va metodlari. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida bashorat (arab - xushxabar)- ilmiy bilishning bir shakli, hali to'la ma'lum bo'lmagan imkoniyat tariqasidagi hodisalar, turli jarayonlar to'g'risida oldindan fikr aytish¹ deya ta'rif beriladi. Bashoratning dastlabki shakli sifatida sezgi, ishora, kundalik tajribaga asoslangan intuitiv bashorat hisoblanadi. Masalan, ko'p asrlik hayotiy tajriba asosida odamlar u yoki bu hodisalarni kundalik hayotda qonuniy takrorlanishini anglab yetadilar, hamda ularni bir-biriga taqqoslashni o'rganadilar. Jumladan qaldirg'ochlar Yer bag'irlab uchsa, ob-havo tez orada yomonlashishini kutish ma'lum. Oddiy odamlarning kuzatuvchanligi, ijodiy zehni kelajakni prognoz qilishning o'ziga xos shakli – xalq alomatlarida o'z ifodasini topadi. Odamlar ob-havodagi o'zgarishlarni va ularning hosilga tasirini asrlar osha kuzatib keladilar, hayvonlar, qushlar, qurt-qumursqalarning malum xulq atvoriga, kunchiqar va kunbotar mahallarda quyoshning tusiga, bulutlarning shakliga qarab ob- havoni bashorat qilishga odatlangan. Diniy bashorat “vahiy kelishi”, oldindan aytish shaklida nomoyon bo'ladi. Islomda hamma narsa oldindan belgilanganligi haqidagi aqida bashoratning muxim jihatlaridan biridir. Muhammad alayhissalom talimotiga ko'ra, dunyoda hech narsa Olloh irodasidan tashqarida mavjud bo'lmagan va mavjud bo'lishi mumkin emas. “Har bir jon Ollohning izmi bilan va aniq belgilab qo'yilgan muddatda o'ladi” (Qur'oni karim. 3-145).

Ilmiy bashorat haqidagi mumtoz nazariya kelajak haqida aniq bilimga ega bo'lish imtiyoziga davogarlik qiladi. Shuning uchun ham unga qat'iylik va bir xil

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.

aniqlovchi parametrga ega chiziqli rivojlanish xos. Unga ko'ra hozirgi kun kelajakni qanday belgilasa, o'tmish ham hozirgi kunni shunday belgilaydi. Ya'ni, dunyoning barcha holatlarini – o'tmishdan to olis kelajakkacha – hisoblab chiqish va bashorat qilish mumkin.

Ilmiy bashorat nomumtoz nazariyaga ko'ra kelajakni tahlil qilishda grafik modelli rivojlanishning bosh yo'nalishini o'z ichiga qamrab olgan sinusoid obraziga suyanadi. Uni chiziqli jarayonga taqqoslaganda kelajakni tahlil qilishda aniqlovchining nisbatan moslashuvchan sxemasi yuzaga keladi va yangi omil – tasodifning roli alohida etiborga olinadi. Kelajakdagi o'zgarishlarning tasodiflarga asoslanishi izchil tushuniladi. Kelajakni aniqlashdagi taxminiyo'zgarishlar ehtimollik va katta sonlar qonuniga binoan amalga oshiriladi. Unga ko'ra kelajakda o'zgarish qancha katta bo'lsa, uning ehtimolligi shuncha kam bo'ladi, zero, har safar real hodisa bosh yo'nalish – «o'rtacha kattalik qonuni»ga yaqinlashadi. Shuningdek, kelajakni individual tasavvur qilish muhim metodologik qiymatga ega bo'ladi.

Ilmiy bashorat postmumtoz nazariyaga ko'ra avvalboshdan va zamonning istalgan davrida kelajak nomalumligicha qolaveradi. Bunda kelajakdagi o'zgarishlar va taraqqiyot bosqichlari bir necha yo'nalishning biridan borishi mumkin bo'lib, bu ko'pincha biron-bir ahamiyatsiz bo'lib ko'ringan omil bilan belgilanadi. Ya'ni tizim o'zini qayta qurib, yangi tashkillashtirish darajasi vujudga kelishi uchun oz miqdorda energiya bilan tasir ko'rsatishining o'zi kifoya bo'ladi. Arzimagan va kuchsiz bo'lib ko'ringan kichik bir o'zgarish nafaqat kelajak haqidagi tasavvurlarni balki uning manzarasini ham tubdan o'zgartirib yuborishi mumkin. Ayniqsa muvozanatdan uzoq sharoitlarda bifurkatsiya mexanizmlari faoliyat ko'rsatib, ular ikkilanish nuqtalarining mavjudligini hamda rivojlanish davomiyligining xilma-xilligini namoyon etadi. Shuning uchun ham ularning faoliyati natijalarini oldindan bashorat qilish qiyin hisoblanadi. Bu haqida fikr yuritib I.Prigojin "Bifurkatsiya jarayonlari tizimning murakkablashuvidan dalolat beradi" degan bo'lsa, N.Moiseev esa, «ijtimoiy tizimning har bir holati bifurkatsiya holatidir»¹ deb ta'kidlaydi.

Kelajakni bashorat qilishning o'ziga xos xususiyatlari. Kelajakni bashorat qilishga falsafa tarixida ham, ijtimoiy tafakkurda ham turli ko'rinishlarda alohida etibor qaratilgan. Tarixning o'tish davrlarida, keskin ijtimoiy konfliktlar yuz bergan davrlarda bashoratning ahamiyati ayniqsa oshgan. Bu insoniyat hayotining barcha jabhalarida olamshumul o'zgarishlar yuz berayotgan hozirgi davrga ham xos. Yuzaga kelgan sharoitda ijtimoiy bashorat masalalari o'ta muhim nazariy va metodologik ahamiyat kasb etmoqda, ularni ishlab chiqish esa falsafiy tafakkurning dolzarb vazifalaridan biriga aylanmoqda. Darhaqiqat, kelajak bilan shug'ullanmagan falsafaning kelajagi yo'q. Ushbu mavzuning maqsadi bashoratga umumiy tavsif berish, uning asosiy turlarini ko'rib chiqishdan; ijtimoiy prognoz nimaligini, uning metodlari va tiplarini aniqlashdan; davrimizning olamshumul muammolar bilan belgilangan asosiy futurologik konsepsiyalarini tahlil qilishdan iborat.

¹ Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М., 1990. – 78-б.

Bashorat o'z gnoseologik tabiatiga ko'ra gipotezani ilgari surishga yaqin turadi. Ammo gipoteza – o'tmishni ham, hozirgi zamonni ham, kelajakni ham bilishga tatbiq etiladigan mantiqiy shakl, bashorat esa kelajakka yoki hali malum bo'lmagan hozirgi davrga qarab mo'ljal oladi.

Hozirgi davrda ijtimoiy voqelikni tahlil qilinishida futurologik usullardan foydalanish yangi yondashuvlarga asos bo'ldi. Tabiiy-ilmiy fanlarda dinamik xaos tushunchasini shakllanishi, shuni ko'rsatdiki tizimni boshlang'ich nuqtasida har qanday noaniqlik vaqt o'tishi bilan ko'paya boshlaydi va muayyan vaqt o'tishi bilan biz bashorat etish qobiliyatidan mahrum bo'lamiz. Ushbu hol iqtisod, psixologiya, sotsiologiyani o'rganuvchi ko'pchilik obektlarga xosdir. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, har qanday yangi yondashuv narsa, voqea va hodisalarni tahlilida, ularning oldingi usullari bilan ochilmagan tomonlari, o'rganilaolinmagan tomonlari ochib beriladi. Fan va falsafa tarixida bunday misollarni ko'p kuzatish mumkin. Masalan, Aristotelning talimotiga ko'ra, fizikaning asosiy vazifasi jismlarning harakatini o'zgarishini emas, balki jismlarning harakatini tahlil qilishdan iborat edi. Aristoteldan boshlab Galileygacha fizikaning asosiy vazifasi jismlarning harakatini o'rganish edi. Bu g'oya fizikani rivojlanishiga to'siq bo'ldi. Aristotelning fikriga ko'ra, fizika jismlarning tinch holatini o'rganmoq lozim edi. Galiley esa jismlarning tinch holati harakatning alohida xususiy ko'rinishi deb isbotlab berdi. Nyuton esa, ushbu yangi g'oyani o'zining birinchi qonunida bayon etdi. SHunday qilib, harakatning o'zgarishini tahlil qilish g'oyasi klassik fanning shakllanishining asosini tashkil etdi.

Hozirgi kunda jahon falsafasi va fani o'z etiborini quyidagi muammolarning echimini topishga qaratmoqda: krizis vaziyatlarining holatiga baho berish, mezonlarini hamda krizis vaziyatining yaqinlashayotganini bashorat qilish va murakkab sistemalarda krizisdan chiqish ssenariylari (usullari)ni ishlab chiqish. Masalan, fanning mazkur muammolari tahlili, tadqiqotchi olimlarning taxminicha, eksperimental tadqiqotlar bilan yaqin aloqada rivojlanadi. Bunda nochiziqli dinamika sohasining umumiy qoidalari va matematik natijalaridan turli krizis hodisalarini tavsiflashda foydalaniladi. Shunday qilib, nochiziqli sistemalar nazariyasining umumiy nazariy qoidalari murakkab ochiq sistemalardagi real jarayonlarni o'rganishda o'zining real ifodasini topadi.

15-mavzu: Korrupsiyaning mohiyati, oqibatlari va unga qarshi kurash mexanizmlari

Korrupsiya shakllanishining tarixi. Korrupsiyaning tarixiy o'zaklari juda juda qadimga borib taqalib, bu hol qabilada malum mavqega ega bo'lish uchun qabila sardorlariga sovg'alar berish odatidan kelib chiqqan deb taxmin qilinadi. O'sha davrlarda bu normal holat sifatida qabul qilingan. Biroq davlat apparatining murakkablashuvi va markaziylashuvi korrupsiyaning davlat rivojlanishiga katta to'siq ekanligini ko'rsatdi. Korrupsiyaga qarshi kurashgan birinchi davlat sifatida qadimgi Shumer davlati tan olinadi. Qadimgi davlatlarni ayniqsa huquqni muhofaza qiluvchi organlarning poraxo'rliqi qattiq tashvishga solganligi bizgacha saqlanib qolgan manbalardan malum. Chunki bu holat

davlatning obro'siga juda qattiq putur etkazardi. Dunyoning etakchi dinlarida ham birinchi navbatda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning poraxo'rligi qattiq qoralanadi. Jumaladan, Injilda "Sovg'alarni qabul qilma, chunki sovg'a ko'rni ko'radigan qiladi va haqiqatni o'zgartiradi" deyilgan bo'lsa, Qur'oni Karimda "Boshqalarning mulkini nohaq yo'l bilan olmangiz va boshqalarga tegishli bo'lgan narsalarni olish uchun o'z mulkingizdan hokimlaringizga pora qilib uzatmangizlar" deyilgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib jamiyat davlat boshqaruv apparatining ish sifatiga toboro ko'proq tasir ko'rsata boshladi. Bu o'sha davrda qabul qilingan bir qator qonun hujjatlarida o'z aksini topgan. Jumladan, 1787 yilda qabul qilingan AQSH Konstitutsiyasida pora olish AQSH prezidentini impechmentga tortish mumkin bo'lgan ikki jinoyatning biri sifatida ko'rsatib o'tilgan. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi va ularning mamlakat hayotidagi o'rning oshib borishi XIX-XX asrlarda rivojlangan davlatlarda korrupsiyaning dunyoning boshqa mamlakatlariga nisbatan ancha kamayishiga olib keldi. Ushbu illatni tadqiq qilgan bir qator yirik mutaxassislar quyidagi faktorlarni korrupsiyani yuzaga keltiruvchi omillar sifatida ko'rsatadi.

Ikki xil manoni anglatuvchi qonunlar — ushbu vaziyat huquqni qo'llovchi mansabdor shaxs tomonidan qonunlarni turlicha qo'llash imkonini yaratadi. Shuningdek, ayrim mutaxassislar jinoyat, mamuriy qonunchilikdagi "vilka" sanksiyalarni ham korrupsiyaga qulay sharoit yaratishi mumkinligi haqida fikr yuritishgan. Ya'ni, sanksiyaning aniq miqdori yo'qligi sudyada uni o'z hohishiga qarab qo'llashga sharoit yaratib beradi.

Aholi huquqiy savodxonligining pastligi — aholi tomonidan qonunlarni bilmaslik yoki tushunmaslik mansabdor shaxsga o'zining shaxsiy manfaati yo'lida qonunlardan foydanishga qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatdagi siyosiy vaziyatning notinchligi — mamlakatdagi notinchlik birinchi navbatda aholi ongida hayotda yuksak turmush darajasiga erishishning asosiy usuli qonunga xilof faoliyat bilan bog'liq, degan mutlaqo axloqqa zid nuqtai nazar shakllanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida korrupsiyaga qulay sharoit yaratadi.

Ijro hokimiyatining birligi tamoyilining buzilishi — aynan bitta faoliyatning turli instansiyalar tomonidan tartibga solinishi:

- aholining davlatni nazorat qilishdagi sust ishtiroki;
- davlat sektoridagi xizmat qilayotgan xizmatchilar daromadlarining xususiy sektorda topish mumkin bo'lgan daromadlardan kamligi;
- iqtisodiyotning davlat tomonidan tartibga solinishi;
- inflyasiyaning yuqori darajasi;
- mamlakat yuqori boshqaruv organlarining aholidan uzilib qolganligi;
- mamlakatdagi diniy va axloq qoidalari.

Jahon mamlakatlarida korrupsiyaga qarshi kurashning quyidagi usullari mavjud.

Ichki nazorat — bu usul boshqaruv apparatining o'zida nazoratni kuchaytiruvchi tuzilmalar (har xil ichki inspeksiyalar va boshqa nazorat organlari tuzish orqali) yaratishni taqazo etadi. Bu tuzilmaning asosiy vazifasi

xodimlarning ichki etiket qoidalariga rioya qilishini nazorat qilishdir. Hozirgi kunda bizning yurtimizda ham bir qator huquqni muhofaza qilish organlarida aynan shu vazifani bajaruvchi ichki tuzilmalar yaratilgan.

Tashqi nazorat — bu usulda ijro apparatidan mustaqil tuzilmalarning mustaqilligini oshirish nazarda tutilib, aynan ushbu tuzilmalar orqali korrupsiyaga qarshi samarali kurash olib boriladi. YAni, sud hokimiyatining maksimal darajada mustaqilligiga erishish ommaviy axborot vositalariga ko‘proq erkinlik berish va h.k.

Saylov tizimi orqali kurashish —demokratik davlatlarda saylangan vakillarni korrupsiya uchun jazolashning asosiy usullaridan biri keyingi saylovlarda unga ovoz bermaslik hisoblanadi. Korrupsiyaga saylovlar orqali tasir o‘tkazish eng samarali usul hisoblanadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda yuqori natijalarga erishgan Shvetsiya, Singapur, Gonkong, Portugaliya kabi davlatlarning tajribasini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, korrupsiyani yuzaga keltiruvchi omillarni bartaraf etish korrupsiyaga qarshi kurashda muhim o‘rin egallaydi.

Bunda Konstitutsiyaviy nazorat organlari, huquq-tartibot organlarining ahamiyati ortadi. Ya’ni, korrupsiyaga olib kelishi mumkin bo‘lgan normalarni konstitutsiyaviy nazorat organi tomonidan konstitutsiyaga zid deb topish, aholining huquqiy savodxonligini oshirish kabi metodlardan unumli foydalanish ushbu davlatlarni korrupsiya darajasi juda past bo‘lgan davlatlar qatoriga olib chiqqan. Biz quyida Singapur davlatida korrupsiyaga qarshi kurashda qo‘llanilgan usullar haqida batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Singapur davlati 1965 yil mustaqillikka erishgach korrupsiya darajasi eng yuqori bo‘lgan davlatlar qatorida turar edi. Lekin bu illatga qarshi o‘tkazilgan bir qator tadbirlar bu davlatda korrupsiyaning minimal darajaga tushishiga olib keldi. Birinchi navbatda bu erda byurokratik jarayonlar engillashtirilib sud tizimining mustaqilligi oshirildi (sudyalarning daromadlari va imtiyozlarini oshirish evaziga). Shu bilan birga korrupsiya jinoyatlari uchun sanksiyalar og‘irlashtirilib, fuqarolarga korrupsiyaga qarshi jinoyatlarni tergov qilishda hamkorlik qilishda bosh tortganligi uchun juda katta moliyaviy sanksiyalar belgilandi. Bir qator davlat idoralarida ommaviy “tozalashlar” o‘tkazilib bu jarayonlar telekanallar orqali butun mamlakatga namoyish qilindi. Yuqorida sanab o‘tilgan omillarning hammasi Singapurni qisqa muddatlarda korrupsiya darajasi eng past mamlakatlar ro‘yxatida ilg‘or davlatlar qatoriga olib chiqdi. Shuningdek, davlat xizmatchisining ahloq standartlariga rioya etishini qattiq nazorat ostiga olish ham Singapur davlatida korrupsiyaga qarshi kurashda muhim dastaklardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

BMT Kodeksida korrupsiyaga munosabat. Xorijiy mamlakatlardagi kriminologiyaga doir adabiyotlarda "korrupsiya", "huquqiy hujjatlarning antikorrupsiyaviy ekspertizasi", "antikorrupsiyaviy monitoring", "antikorrupsiyaviy standart" tushunchalarining mazmuni etarlicha ochib berilgan. Keyingi paytlarda bunday atamalar MDH davlatlari qonunchiligiga ham faol ravishda kiritilmoqda. Bunday jarayonlar ortida davlat va jamiyatning korrupsiyaga qarshi kurashga bo‘lgan irodasi yotadi. Ilgarilari bu davlatlarda

korruptsiyaga uncha muhim ahamiyatga ega bo'lmagan jinoiy voqelik sifatida qaralgan bo'lsa, hozir u jamiyat tomonidan qattiq tanqid qilinib, davlat siyosati darajasida qoralanmoqda. Chunki korruptsiya jamiyat va mamlakat iqtisodiyoti rivojiga salbiy tasir etadigan illatdir. Korruptsiyaning boshqa jinoyatchilik turlari, ayniqsa, uyushgan va iqtisodiy jinoyatchilik bilan aloqalari uzviylik kasb etib borishi butun ijtimoiy munosabatlar uchun yanada xatarlidir. Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, yirik korruptsiyalashgan guruhlar sekin-asta davlat hokimiyati idoralariga kirib borib, hokimiyat tizimini ham o'ziga ishlashga majbur etishi mumkin.

Xalqaro miqyosda ham korruptsiya xavfsizlikka tahdid sifatida baholanadi. Shu sababdan XX asrning 90-yillari boshidan xalqaro va mintaqa doirasida korruptsiyaga qarshi qaratilgan shartnomalar qabul qilina boshlandi. Bularga misol qilib quyidagi xalqaro hujjatlarni ko'rsatish mumkin:

- Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan 1997 yil 21 noyabrda qabul qilingan Xalqaro tijorat bitimlarida xorijiy davlatlar mansabdor shaxslarini sotib olishga qarshi kurash to'g'risidagi konvensiya;
- Yevropa Kengashi Vazirlar Qo'mitasi tomonidan 1999 yil 27 yanvarda qabul qilingan Korruptsiya uchun jinoiy javobgarlik;
- Fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risidagi konvensiyalar;
- Afrika Ittifoqining korruptsiyaning oldini olish va unga qarshi kurash to'g'risidagi 2003 yil 12 iyuldagi konvensiyasi;
- Birlashgan Millatlar Tashkilotining Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka hamda korruptsiyaga qarshi kurash konvensiyasi (Nyu-York, 2003 yil 31 oktyabr).

BMT korruptsiyaga qarshi kurashish davlatning majburiyati va uni samarali bajarish uchun keng qamrovli choralar qo'llanilishi lozim, deb hisoblaydi. MDH doirasida esa, unga azo davlatlar Parlamentlararo assambleyasi tomonidan Korruptsiyaga qarshi siyosatning qonunchilik asoslari to'g'risidagi model qonun qabul qilingan (2003 yil 15 noyabrdagi 22-15-qaror).

O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar tashkilotining Korruptsiyaga qarshi konvensiyasiga 2008 yil 7 iyuldagi O'RQ-158-sonli Qonuni bilan qo'shilgan bo'lib, ushbu Qonunga muvofiq O'zbekiston Respublikasining Bosh prokuraturasi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va Adliya vazirligi korruptsiyaning oldini olish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda boshqa Ishtirokchi-davlatlarga yordam ko'rsatishi mumkin bo'lgan organlar sifatida belgilab qo'yilgan. Ushbu Konvensiyada nazarda tutilgan va korruptsiya sifatida etirof etilishi mumkin bo'lgan qilmishlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining bir qator moddalari bilan jinoiy qilmish sifatida taqib qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korruptsiyaga qarshi konvensiyasiga (Nyu-York, 2003 yil 31 oktyabr) quyidagi bildirishlar, bayonotlar va shartlar bilan qo'shilgan:

- 1) Konvensiya 6-moddasining 3-bandi bo'yicha: «O'zbekiston Respublikasi shuni bildiradiki, O'zbekiston Respublikasining Bosh prokuraturasi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va Adliya vazirligi

korruptsiyaning oldini olish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda boshqa Ishtirokchi-davlatlarga yordam ko'rsatishi mumkin bo'lgan organlar sifatida belgilangan»;

2) Konvensiya 42-moddasining 1 va 3-bandlari bo'yicha: «O'zbekiston Respublikasi shuni bayon qiladiki, 15—19, 21, 22-moddalarda, 23-moddaning 1-bandida, 24, 25, 27-moddalarda nazarda tutilgan qilmishlar milliy qonunchilikka muvofiq jinoiy jazolanadigan qilmishlardir va ularga nisbatan O'zbekiston Respublikasining yurisdiksiyasi tatbiq etiladi»¹;

3) Konvensiya 44-moddasining 6-bandi bo'yicha: «O'zbekiston Respublikasi Konvensiya 44-moddasi 6-bandining «a» kichik bandiga muvofiq shuni bildiradiki, u ushbu Konvensiyadan korruptsiya jinoyatlari sodir etgan shaxslarni tutib topshirish masalalarida ushbu Konvensiyaning boshqa Ishtirokchi-davlatlari bilan o'zarolik asosida hamkorlik qilish uchun huquqiy asos sifatida foydalanadi»;

4) Konvensiyaning 46-moddasi bo'yicha:

a) 13-band. «O'zbekiston Respublikasi shuni bildiradiki, O'zbekiston Respublikasining Bosh prokuraturasi o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi iltimoslarni olish va bajarish yoki bunday iltimoslarni bajarish uchun O'zbekiston Respublikasining boshqa vakolatli organlariga yuborishga javobgar bo'lgan markaziy organdir»;

b) 14-band. «O'zbekiston Respublikasi shuni bildiradiki, o'zaro huquqiy yordam to'g'risidagi iltimoslarni yuborishda o'zbek, rus va ingliz tillari maqbul tillar sifatida belgilangan»;

5) Konvensiyaning 66-moddasi bo'yicha: «O'zbekiston Respublikasi Konvensiya 66-moddasining 3-bandiga muvofiq shuni bayon qiladiki, u o'zini Konvensiya 66-moddasi 2-bandining qoidalariga bog'liq deb hisoblamaydi»².

O'zbekistonda korruptsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korruptsiyaga qarshi kurashning ahamiyati. 2017 yil 4 yanvardan O'zbekiston Respublikasining "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonuni kuchga kirgani korruptsiyaga barham berish uchun barcha asoslarni yaratib berdi. Mazkur qonun ijrosi to'liq va samarali taminlanishi uchun 2017 yil 2 fevralda davlatimiz rahbarining "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Jamiyatda korruptsiyaga nisbatan murosasiz munosabat qaror toptirish o'ta dolzarb masala bo'lib, garchi uni bajarish doirasida masul idoralar belgilangan bo'lsa-da, uning to'laqonli ro'yobga chiqishi uchun har bir fuqaro o'zida masuliyat his etsa, qo'yilgan maqsad va muddaolar echimi paydo bo'ladi. Har birimiz qaerda, qanday muammoga duch kelsak, uning hal etilishida masul shaxslarning masuliyatsizligi yoki tamagiriligiga guvoh bo'lganda sharoitga bo'ysunish, indamay ketaverish yoxud chidash o'rniga bong urishimiz kerak. Masuliyatsizlikka, adolatsizlikka nisbatan murosasizlikni o'zimizdan

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 205 — 214, 236, 238, 243-моддалари.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 28-сон, 260-модда

boshlashimiz darkor. Shunda mudrayotgan mansabdor uygʻonadi, zimmasida qanday masuliyat borligini his etadi. "Korrupsiyaga qarshi kurashish toʻgʻrisida"gi qonunda bizning bu boradagi huquqlarimiz kafolatlangan. Qonunga koʻra, jismoniy va yuridik shaxslarning korrupsiyaga oid huquqbuzarlik faktlariga doir murojaatlari toʻliq, xolisona va oʻz vaqtida koʻrib chiqiladi. Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar toʻgʻrisida axborot bergan shaxslarning himoya qilinishi taminlanadi. Davlatimiz rahbarining "Korrupsiyaga qarshi kurashish toʻgʻrisida"gi Oʻzbekiston Respublikasi qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi qarori asosida "2017-2018 yillarga moʻljallangan korrupsiyaga qarshi kurashish boʻyicha davlat dasturi" tasdiqlandi. Korrupsiyaga qarshi kurashish boʻyicha respublika idoralararo komissiyasi tuzildi. Mazkur komissiya korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarining va boshqa dasturlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etadi. Korrupsiyaga qarshi kurashish boʻyicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtiradi va hamkorligini taminlaydi. Aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishga doir chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etadi. Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olishga, ularni aniqlashga, ularga chek qoʻyishga, ularning oqibatlarini, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir chora-tadbirlar samaradorligi oshirilishini taminlaydi.

Komissiya korrupsiyaning holati va tendensiyalari toʻgʻrisidagi axborotni yigʻadi va tahlil etadi. Korrupsiyaga qarshi kurashish boʻyicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi yuzasidan monitoringni amalga oshiradi. Ushbu sohadagi mavjud tashkiliy-amaliy va huquqiy mexanizmlarning samaradorligini baholash, korrupsiyaga qarshi kurashish toʻgʻrisidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish va ushbu sohadagi ishlarni yaxshilash yuzasidan takliflar tayyorlaydi. Korrupsiyaga qarshi kurashish boʻyicha hududiy idoralararo komissiyalar faoliyatini muvofiqlashtirish ishlarini amalga oshiradi. Bu vazifalar tegishli idoralar va masul shaxslar tomonidan izchil taminlanadi. Zero, Korrupsiyaga qarshi kurashish boʻyicha respublika idoralararo komissiyasining oʻz vakolatiga kiradigan masalalar boʻyicha qarorlari barcha davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, jamoat birlashmalari va boshqa tashkilotlar tomonidan ijro etilishi majburiydir.

Texnika va texnologiya tushunchalarining mohiyati. Texnika va texnologiya masalasi barcha davrlarda insoniyatning diqqat markazida boʻlib kelgan. Chunki inson ijodiy faolyatining amaliy natijasi boʻlgan bu omillar bevosita jamiyat ravnaqi va uning istiqbollari belgilab kelgan. Jamiyat oʻzining industrial bosqichiga etgunga qadar texnika va texnologiya hunarmandchilik koʻrinishida yakka tartibdagi faoliyati sifatid anamoyon boʻlgan.

XX-XXI asrda ishlab chiqarishning ilgʻor texnika va texnologiya asoslanishi, ularni nazorat qiluvchi maxsus injener-muhandislar faoliyatini shakllantirib, ular nafaqat texnik tuzilmalarning normal ishlash jarayonini

taminlash, balki uning yangi loyihalarini tuzish, ixtirolar qilish texnik va texnologik qurilmalarni yaratmoqdalar. Bunda muxandis tafakkurining o'ziga xos jihatlari: ilmiy-ratsionallikka asoslanish, ijodiy faollik va hamma uchun tushunarli yangilikni shakllantirish, standartlashtirish kabilarda namoyon bo'lmoqda. Bu nazariy bilimlar amaliyotda sinalib, tajribadan o'tib, ishlab chiqarishga joriy etilib, iqtisodiyotni rentabellashtiradi va natijada inson hayotida ko'plab qulayliklarni joriy etadi. Har qanday texnik qurilmani yaratish jarayonida muhandis ongida uch unsur birligi amalga oshadi: miyada yaratiladigan texnikaning obrazi va uning maqsadi belgilanadi; texnikaning loyihasi aniq hisob-kitob asosida ishlab chiqiladi; gavdalangan obraz hamda loyiha birlashib yaxlit texnik qurilma yoki texnologiya yaratiladi. Bu esa bugungi ishlab chiqarish jarayoni, ishlab chiqarish vositalari, ularning doimiy takomillashib borishi davomida, inson tafakkuri va faoliyatining ixtisoslashib borishini ham taqozo etadi.

Texnologik taraqqiyotning istiqbollari. Fan va texnologik taraqqiyot hozirda insoniyat oldiga juda muhim muammolarni maydonga tashladi. Bular jumlasiga atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayib ketishi, yadro urushlarining xavfi, geosiyosiy manfaatlarni to'qnashuvi, gegemonlik siyosati va boshqa shu kabi masalalarni keltirishimiz mumkin. Aynan shunday muammolarni bartaraf qilish yoki oldini olishda ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida shakllanib, takomillashib kelgan gumanizm g'oyalaridan samarali foydalanish, yani ularni amaliy hayotga tez va aniq suratda tadbiiq etish hozirda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Professor Nik Bostrom ta'kidlaganidek "Texnologik progressning tezlashuvi tufayli insoniyat hozir o'z rivojida keskin burilish nuqtasiga katta tezlik bilan yaqinlashib qolgani ehtimoli katta. Insoniyatga ancha tanish bo'lib qolgan yadroviy xavf-xatar yoniga endilikda kerak."¹ Texnikani o'ylamasdan rivojlantirish jahon miqyosida murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni tug'dirmoqda. Masalan, aslida inson og'irini engil qilishga qaratilgan texnika ishsizlikni yuzaga keltirmoqda, ish bilan taminlash ham yanada murakkablashib bormoqda. Xususiy transportlarning ko'payishi, bir tomondan insonlarga qulayliklarni tug'dirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa asosan shaharlarni ekologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatibgina qolmasdan insonlarni salomatligiga ham ayniqsa ularning asab faoliyatining buzilishiga tasir etmoqda. Shuning uchun ham bu sohada ilmiy-tadqiqotlar olib borayotgan olim va faylasuflarning fikricha "XXI asr bo'sag'asida insoniyat oldida texnikaga oid juda katta muammolarni hal qilish masalasi turibdi.

Hozirda texnokratik sivilizatsiyani tanqid qiluvchilar falsafaning kuchiga katta umid bog'lamoqdalar. Ularning fikricha falsafa o'zining insoniyligi, o'zining manaviy axloqiy qoidalari va dunyoga bo'lgan ezgu munosabati bilan texnikaning Cheksizligi hamda hukmronligiga, uning kelajagiga to'g'ri qarash orqali insonlarni ishontirish mumkin, deb hisoblashmoqda. Texnokratik sivilizatsiyada inson nafaqat dunyoni, insoniyatni rejalashtiradi, balki insonning

¹Kaxharova Ш. Глобализация – глобализация – Т.:Таджик, 2009,- 14 бет

o'zi rejalashtirish obektiga aylanib qoladi. Agar insoniyat mavjud muammolarga befarq qaraydigan bo'lsa dunyo sivilizatsiyasi halokatga uchrashi muqarrar shu manoda insonparvarlashuvning mohiyati, uning taraqqiyot tendensiyasi ilmiy-falsafiy jihatdan talqin qilinmasa yuqorida aytilgan fojialarning oldini olish juda qiyin bo'ladi. Buning uchun fan, texnika va texnologik taraqqiyotni samarasiz jihatlarini falsafiy-tanqidiy talqin qilish, insonning keyingi amaliy faoliyatiga to'g'ri baho berish, uning kelajagi va istiqboldagi o'zgarishlarga ehtiyotkorona maqsadli yondoshish talab qilinadi.

Nanotexnologiyalar va biologik identifikatsiya texnologiyalarining ijtimoiy jarayonlarga tasiri. Nanotexnologiya tushunchasi uchun tugal va aniq ifoda yo'q, ammo mavjud mikrotexnologiya asosida bu o'lchamlarni nanometrdagi texnologiya deb yuritish mumkin. Shuning uchun mikrodan nanoga o'tish bu moddani boshqarishdan atomni boshqarishga o'tish demakdir. Sohaning rivoji deganda esa asosan uchta yo'nalish tushuniladi:

- o'lchami atom va molekulalar o'lchamlari bilan solishtirarli elektron sxemalarni tayyorlash;

- nanomashinalarni loyihalash va ishlab chiqish;

- alohida atom va molekulalarni boshqarish va ulardan alohida mikroobektlarni yig'ish.

Bu yo'nalishdagi izlanishlar ancha vaqtdan buyon olib borilmoqda. 1981 yilda tunnelli mikroskop yaratilib, alohida atomlarni ko'rish mumkin bo'ldi. Shundan buyon texnologiya sezilarli takomillashtirildi. Bugun bu yutuqlarni kundalik hayotda ishlatamiz: lazerli disklarni ishlab chiqarish, jumladan, DVD disklardan nanotexnologik usulsiz foydalanish mumkin emas.

Ko'pgina mutaxassislar mikrotexnologiya tarixi Richard Feynmanning 1959 yili Amerika fiziklar jamiyatida o'qigan mashhur maruzasidan so'ng boshlangan degan fikrda. U mikrotexnologiya potentsialini boy bo'yoqlarda tasavvur etadi. Maruzalarida kompyuterlar, axborotni saqlash qurilmalari, elektron qismlar va robotlar mitti holatda tasvirlangan edi. Feynmanning mikroelektronika borasidagi bashoratlari tez (aniqrog'i, 1960-70 yillarga kelib) amalga oshdi. 1980 yilda esa etakchi universitetlar va davlat laboratoriyalarida nisbatan arzon usullarda mitti mexanik detallar yaratila boshlandi. Buning uchun mikroelektromexanik sistemalar (MEMS) texnologiyasi ishlab chiqildi.

Amalda MEMSning ilk tijorat mahsuloti paydo bo'lishi uchun 30 yil kerak bo'ldi. Keng tarqalgan dastlabki MEMS texnologiyalari tezlanish sensorlari xoriyda har bir avtomobilga o'rnatilib, to'qnashuvni payqash va havo yostiqchasini ishga tushirish uchun ishlatilardi. Hozir yiliga 50 millionta bu kabi sensorlar ishlab chiqariladi. SHuningdek, «Sandiya» firmasi ham samarali mikroskopik sensorlar yarata boshladi. 1990 yili yaratilgan avtonom robot MARV 1 kub dyuym hajmda bo'lgan, 2000 yilga kelib esa uning o'lchamlarini 4 marta kichiklashtirishga imkon tug'ildi. Bu kabi robotlar kompyuter orqali boshqariladi, bajaradigan vazifalari esa turli-tuman. Ishlab chiqaruvchilarning fikricha, ularning asosiy vazifalari bomba va minalarni, xavfli biologik, kimyoviy va radioaktiv moddalarni qidirib topish hamda zararsizlantirishdan

iborat. Shu bilan birga, robotlardan inson faoliyatini nazorat qilish, razvedkada va boshqa maqsadlarda foydalanish mumkin.

Jahon miqyosida olib qaralganda, bugun nanotexnologiyalarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tibbiyot, ekologiya, energetika, mashinasozlik, samolyotsozlik va kosmonavtika, tabiiy boyliklarni izlab topish hamda qazib olish kabi ustuvor sohalarda ko'proq qo'llashga bo'lgan intilishlar yuqori. Bu tarmoqlarning rivojlanishi elektronika va mikroelektronika sohalarida qo'llaniladigan yangi nanomateriallar (ko'p qatlamli tizimlar, nanonaychalar) olish bilan belgilanadi. Chindan ham, mazkur yuz yillikda aqliy salohiyatni har qachongidan ko'ra faolroq namoyon etishga to'g'ri keladi. Nanotexnologiyalarga oid ishlanmalarni yanada takomillashtirish, ularni amaliyotda kengroq qo'llashga bo'lgan say-harakatlarning ortib borayotgani zahirida ana shu ezgu maqsad mujassamdir.

Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi virtual muloqotning ijobiy va salbiy jihatlari. "Virtual" (lotincha virtualis - imkoniyat) real ko'rinishga ega emas, lekin malum shartlar ko'yishi mumkin deganidir. Virtual suzi IV asrda qadimgi Vizantiya falsafasida qo'llanilgan. Xozirgi kunga kelib, virtual so'zi reallik ko'rinishiga etib keldi. Kompyuter xuddi magnit metallni tortgani kabi, kishilarni undanda kuchli o'ziga tortmoqda. Kompyuter o'yinlari oqibatida yoshlarning miya faoliyatida o'zgarishlar kuzatilgan. Ya'ni, katta yoshli kishining miya faoliyati yosh bolaniki kabi uzgarib qolishi, bolaning miya faoliyati esa aksincha ancha katta yoshdagilarnikiga o'xshab o'zgarishi kuzatilgan. Virtual olamda bolalar ruxiy holati hamda kompyuter qarshisida kattalar kabi o'zini tutishi namoyon bo'lgan. Ming afsuski, bolalar o'zlarining beg'ubor va takrorlanmas bolalik degan bebaxo dunyosini virtual olamga almashtirib kemoqdalar. Ko'plab olimlar kompyuter o'yinlari zararli ekani va xatto xalokatga olib kelishini takidlashgan. MISOL: 2005 yilning oktyabr oyida Xitoylik kiz bir necha kun tinimsiz kompyuterdagi "World of Warcraft" o'yinini uynashi natijasida vafot etgan. Xuddi ichkilikbozlik, giyoxvandlik illatlari kabi kompyuter va virtual o'yinlar xam o'z nog'orasiga o'ynatish xususiyatiga ega. Katta yoshdagi kishilar real xayotda ham uzlarini bolalardek tutib, ma'suliyatsiz bo'lib qoladi. Bir bolaning aytishicha, otasi shu qadar internetdagi o'yinlar ummoniga shung'ib ketganki, natijada oilaviy ziddiyatlar kelib chiqqan. Germaniyaning Charite universiteti ilmiy xodimlarining 20 kishidan iborat guruh ichida o'tkazgan tajribasida shu narsa namoyon bo'ldiki, ishtirokchilarga mashhur o'yinlardan olingan suratlar namoyish qilinganda, ularda xuddi ichkilik, giyoxvandlikka ruju quyganlar kabi patologik o'zgarishlar ro'y bergan.

"Notingem trend" universiteti ilmiy xodimlarining 7000 kishilik kuzatuv tajriba guruxida olib borgan tatqiqodlari natijasida guruxdagilarning 12 foizida kompyuter o'yinlariga tobelik aniqlangan. O'yinga tobe bo'lganlar xar doim ruxshunos maslaxatiga muxtoj bo'lib qoladi. O'zlarini shaxsiy xayotlari o'zgarib borayotganini, qilayotgan ishlaridan qoniqish sezmayotganini, oddiy insoniylikni yo'qotib quyayotganini, kayfiyati tushkun bo'lishi, faollik yo'qolishi, jizzakiligidan shikoyat qiladi. Olimlar kompyuterga tobelikni 4 bosqichga bo'lishadi: birinchi moslashish, undan keyin tezda kirishish,

insonning shaxsiy omillariga tasiri, so'ngi bosqichda insonlar kompyuter o'yinlarini xayotining ajralmas bir bo'lagi sifatida ko'radilar. MISOL: Yoshlar qiziqib o'ynaydigan GTA (GTA) o'yiniga nazar solsak, birinchi qiladigan ishi shuki, zo'ravonlik bilan shahar ichidagi avtoullov haydovchining yo'lini to'sib, avtoullovni olib qo'yadi. Keyingi ish politsiyadan qochish bilan bir qatorda yo'lida uchragan kishilarni vahshiylarcha urish, tepish, hattoki o'ldirishgacha boradi. Shu yo'sinda oxiri yo'q bosqichlardan o'tib, olg'a yuraveradi.

Kompyuter o'yinlari-birmuncha ziddiyatli hodisa. Uyda, o'qish va xatto ish joyida ham berilib kompyuter o'ynaydiganlar ko'pchilikni tashkil etadi. Kompyuter o'yinlarini soatlab o'ynash, ularga mukkasidan ketish aslo yaramaydi. Chunki virtual olam ajoyibotlarini xaqiqiy hayotning quvonch va tashvishlaridan ustun bilish alal-okibat shaxsning insoniylik qiyofasi yo'kotilishiga olib keladi. G'arb davlatlarida yoshlar o'rtasida kompyuter o'yinlarining zararini kamaytirish maqsadida bir qancha ishlar amalga oshirila boshlandi. Fransiyada kompyuter o'yinlarida to'kiladigan qonning qizil rangda emas, yashil rangda bo'lishi joriy etilgani, Belgiyada kompyuter klublarida pornografik o'yinlarni targ'ib qilish qamok, jazosi bilan jazolanishi ana shu isloxotlarning bir ko'rinishidir.

"Virtual Image Productions" kompaniyasining direktori: "Kompyuter o'yinlari oddiy o'yinchoq, bo'lmay qoldi. Ular jaholatni o'rgatish vositasiga aylanib ketdi va biz bolalarimizni tepkini bosib rohatlanishga o'rgatyapmiz. Ammo biz real hyotda buning oqibati qanday bo'lishini o'rgatmayapmiz". Xo'sh, nega ular g'imirlab qolishdi, nega boshida o'zlari bu o'yinlarni targ'ib qilishdi-yu, endi paytavalariga qurt tushib qoldi? Chunki ular asl xaqiqatni anglab etishdi. Bola ongi buzilsa, kelajak ham buzilishini biroz kech anglashdi. Virtual olam insonni manipulyasiya (fikriy qaramlik orqali o'ziga bo'ysundirish) qilmoqda. Hozir bolalar yoki o'smirlarning internet-kafeni "ikkinchi uyi"ga aylantirib olayotgani sir emas. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, onlayn o'yinlarini o'ynovchilar ham, asosan, o'smirlar. O'smirlik shaxsning fiziologik va ijtimoiy rivojlanishidagi o'ziga xos davr xisoblanadi. Agar shu davrda o'g'il yoki qiz agressiv ruhdagi onlayn o'yinlariga berilsa, bu noxush oqibatlarga olib kelishi turgan gap.

Suniy intellekt tushunchasi va uning tahlili. Rus faylasufi M.I.Belyaev reallikni soxtalashtiruvchi tafakkurni "jonli (tirik) tafakkur"ga qarama-qarshi qo'yadi. "Jonli tafakkur" nimaligini eslab olish uchun U beg'ubor yosh bolalik chog'larimizdagi eslashni tavsiya etadi. "Bolalikda hammaning tafakkuri odatda jonli bo'ladi,- deydi U,- Unga – bu yaxshi, bu yomon deyish kerak bo'lmagan. Bu kichik inson haqiqatni oldindan bila olgan. O'zini yomon his etsa – yig'lagan, yaxshi his etsa, kulgan. Bugun esa biz ildizi qadimgi davrga borib taqaladigan "jonli aql" bilan keyin shakllangan "sovuqqon aql" orasidamiz. "So'zimiz bilan ishimiz" orasidagi munosabat ham shunday."¹

Real borliqni soxtalashtirish esa, o'z navbatida kishilar orasida, ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlarda, ichki va tashqi siyosatda va h.k. tartibsizlik (xaos) va

¹ Беляев М.И. Концепция русского национальноо государства. Москва:2006 <http://www.milogiya2007.ru>

antagonistik ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Zamonaviy fan-texnika yutuqlarining eng “samarali” ommaviy axborot vositalari yashin tezligida ijtimoiy hayotga olib kirayotgan, “ommaviy madaniyat” industriyasi tovarlari xajmi behad ortib borayotgan hozirgi sharoitda esa bu ahvolni mislsiz og‘irlashtiradi. Bu yerda gap ommaviy axborot vositalari orqali tarqalayotgan barcha informatsiyaning keraksizligiga emas, aslo. Gap shundaki, ruhshunos olimlarning tushuntirishlaricha, kishi aqli kundalik hayot tajribalari mobaynida o‘ziga yetib kelgan (tiqilib ketgan) barcha infomatsiyani tahlil etishga sira ulgurmaydi. Shuning uchun u bu informatsiyaning katta qismini o‘z ong osti sohasiga tushirib qo‘yadi. Ammo bu informatsiya (ayniqsa, dahshat va agressiya chaqiruvchi va kishi diydasi qotiruvchi filmlar) ong ostida keyinroq qanday algoritm bilan ishlashini hech kim tasavvur eta olmaydi.

Informatsion tiqindan qattiq charchagan aql tobora ong osti sohasining yopirilib kirgan braun bo‘ronini, yani **xaos**ni boshqara olmay qoladi. Natijada uning o‘zi xaos tomonidan boshqarila boshlaydi. U o‘zi “istagan” vaqtda kishi ongiga o‘z “qaror”ini bildiradi. Bu holat, ruhshunoslik tilida aytilsa, aqlning **zombilashuvi yoki** insonning **biorobotga** aylanishini bildiradi. Barcha kutilmagan jinoyatlar shu xolatdan kelib chiqadi. Xaos xolati esa tizimda sinergetik tadqiqotlardan kelib chiquvchi xulosaga ko‘ra “kapalak effekti”ni sodir etadi. Ya’ni xaos xolatidagi tizimga tashqaridan juda kichik birgina ta’sir (turki) bo‘lsa hamki, butun tizim o‘z barqarorligini yo‘qotib, vayron bo‘ladi.

Hozirgi davr fan-texnikasi taraqqiyotining oliy g‘oyalaridan biri bo‘lgan “suniy intellekt” (SI) yaratish muammosi ham ko‘pdan buyon juda ko‘pchilikni diqqatini o‘ziga tortayotgan va ratsionallashuv jarayonining insoniyatga, jamiyatga ta’siri masalasini yanada keskinroq qilishi mumkin bo‘lgan muammolardan biridir. Gap shundaki, taqdir kinoyali hazil qilib biorobot qiyofasidagi suiy intellektni yaratib bo‘ldi. Zero, “non va tomosha” bilan qanoatlanuvchi va shungagina intiluvchi biorobotga aylangan kishilar farosatining programma bilan ishlaydigan suiy intellektdan farqi yo‘q. Chin ma’nodagi aqlli inson esa o‘z hayotining manosi bilan qiziquvchi, uni topishga intiluvchi kishidir.

Shunga qaramay fan SI yaratish bo‘yicha tinimsiz izlanishlar olib bormoqda. Shu manoda SIni yaratish mumkin va kerakligini yoki buning aksi bo‘lgan fikrlarlarni oldinga suruvchilar orasida juda ko‘p tortishuvlar ketmoqda. Biz bu borada avvalo matematika, umumiy nisbiylik nazariyasi va kvantlar nazariyasi kabi sohalarida faol ish olib borgan hozirgi davrning eng taniqli olimlaridan biri, Oksford universiteti matematika kafedrasining rahbari, shuningdek, ko‘pgina chet el universitetlari va akademiyalarining faxriy professori va o‘zi kabi mashhur olim Kembrij universiteti professori Stiven Xokingning do’sti va hamfikri Rodjer Penrouzning qarashlariga to‘xtalamiz. Uning “Teni uma: V poiskax poteryannoy nauki o soznanii”nomli kitobi hamda 1995 y. o‘qigan Tenner maruzalari asosida yozilgan "Noviy um korolya. O

kompyuterax, мысленный и закон физики"¹ nomli kitoblari ayni shu muammoga bag'ishlangan va Angliyaning Nensi Kartrayt, Abnerom Shimon shuningdek, mashhur nazariyotchi-fizik Stivenom Xoking tomonidan yozilgan boblarni ham o'z ichiga olgani bilan ham diqqatga sazovor.

Shuni yaratish, yani tafakkur jarayonini modellashtirish muammosini yoritish uchun Penrouz juda keng doiradagi hodisalarni va ilmiy bilimlarni qamrab olgan: matematikaviy tafakkurni algoritmlash, Tyuring modellovchi mashinalari, murakkablik nazariyasi, Gyodel teoremasi, materiyaning teleportatsiyasi masalasi, kvantlar fizikasining paradokslari, entropiya hodisalari, Olamning (Kosmosning, Koinotning) vujudga kelishi (shakllanishi) masalasi, qora tuynuklar, inson miyasining tuzilishi va boshqa ko'p masalalar. Shuning uchun bu kitoblar juda keng gumanitar va tabiiy fanlar mutaxassislarining ham, keng kitobxon ommasining ham katta qiziqishini uyg'otdi. Mazkur muammo bo'yicha Penrouz "men ong hodisasini hozirgi davr nazariy fizikasi doirasida tafsirlab bo'lmaydi deb hisoblayman" degan xulosani chiqarib, SI yaratish mumkin emasligi va kerak emasligi haqidagi fikrni oldinga suradi. SI yaratib bo'lmasiligi, uning tushuntirishicha, "intellektuallik"ni modellashtirish uchun muhim bo'lgan "tushunish" jarayoni bo'lishini taqozo etadi. Vaholanki, tushunish jarayonini modellashtirish, yani hisoblash mumkin emas. Chunki, tushunish ong, onglash kabi fan bilmaydigan mistik jarayon bilan bog'liqdir.

Boshqa olim Gordon Mur esa 1965 y. o'z kuzatishlarida kompyuter mikrosxemalari yangilanishi grafikidagi o'sishini o'rganib, ulardagi xotira hajmi har 18-24 oyda ikki baravar (eksponensial) o'sishi qonunini kashf etdi. Stivenom Xokingning² fikriga ko'ra, bu o'sish kompyuter tuzilmasidagi murakkablashuv inson miyasi bilan tenglashmagunchi davom etadi. Shunga ko'ra kompyuter intellekti ish tezligi inson tafakkuridan ilgariga o'tib olmaguncha inson uning faoliyatini nazorat qila oladi. Shu marradan o'tilganidan keyin, yani noosfera (fikr sohasi) katta quvvatga ega bo'lgan va energiya, transport, mudofaa hamda planetadagi hayotning boshqa muhim tizimlarini o'zining bevosita nazorati ostiga oladigan va, ravshanki, o'z o'zini rivojlantirib va takomillashtirib boradigan mexanizmlar bilan to'lganidan keyin "insoniyat" biosistemi vaziyatida keskin o'zgarish sodir bo'lishi mumkin. "Kompyuterlar jamiyati" har qanday rivojlanuvchi tizim kabi o'zini takror ishlab chiqarishga intiladi, bu esa energiya ishlab chiqishda va istemolida u bilan insoniyat jamiyati orasida raqobat vujudga kelishiga olib keladi. Insoniyatning undan keyingi yo'li qanday bo'lishini tasavvur etish qiyin. Chunki, intellekti insonnikidan yuqori bo'lgan

¹ Пенроуз Р. "Новый ум короля. О компьютерах, мышлении и законах физики". // Каранг.: <http://polbu.ru/penrosemindshadows/4.08.2003> 19:11 В.В.Ванчугов

² Махнач М. М. Языковые информационные взаимоотношения в биологических системах высших ступеней иерархии. 2000. <http://www.smolensk.ru/user/sgma/MMORPH/N-6-html/MAKHNACH/makhnach.html>

“kompyuter jamiyati” instalgan hajmdagi inson nazorat qila olmaydigan informatsiya zonalarini yarata oladi.

Shunday qilib, S.Xokingning xulosasidan yaqin asrlar ichida yuqori intellektga ega bo‘ladigan mashinalar yaratilishi va buning oqibatida insoniyatga yana bir havf - informatsiya oqimini nazorat qila olmaslik xavfi kelib chiqishi ko‘rinadi.

Bizningcha ham, SI yaratish mumkin bo‘lgan holda ham uning fan va texnika yaratgan barcha boshqa narsalar kabi katta foydalari ham, katta zararlari bo‘lishi tabiiy. Uni yaratishga qarshi eng muhim etirozlardan yana biri shundaki, inson butun etiborini o‘zligini bilishga, o‘zligini rivojlantirishga qaratish o‘rniga nuqul o‘z faoliyat va vazifalarini engillashtiradigan texnologiyani yaratish yo‘lidan bordi. Bu esa uning inqirozini muqarrar qiladi. Zero, u faqat tuban nafsini qondirishga intilarkan va o‘z tabiiy qobiliyatlari (sezgi organlari, jismoniy kuchi, tafakkuri) o‘rnini bosishga xizmat qiladigan texnologiyalarni rivojlantirarkan, buning evaziga o‘zidagi bor tabiiy jismoniy va aqliy qobiliyatlarni ham yo‘qotadi. Chunki ishlatilmaydigan azo ishdan chiqadi.

Endi hozirgi davr rivojlangan ilmiy tafakkurining oliy marralari va yutuqlaridan biri bo‘lgan informatikaning insoniyat hayotidagi o‘rni va roli masalasiga ham etibor berib o‘taylik. Bilamizki, hozirgi davrda G‘arb texnogen sivilizatsiyalarini vujudga keltirgan, planetani “tirik qolmoq yo o‘lmoq” imkoniyatidan birini tanlash darajasiga olib kelib qo‘ygan ratsionallashuv jarayoni hamon o‘z taraqqiyotida davom etmoqda. Bu jarayon endilikda “ommaviy aql”kabi noosferaviy jarayonlarni, yani informatsion jamiyat elementlarini shakllantira boshladi. Ayni shu jarayonlar ham ko‘pchilik mutafakkir va olimlarni chuqur o‘ylantirib qo‘ydi va xatto madaniyat mazmunida ilmiy bilimlar taraqqiyotining chegarasi muammosini qo‘yish vaqti kelmadimikin, degan xulosalarga kelmoqdalar.

Zero, ularning fikrlaricha, hozirgi davrda inson mislsiz kuchayib borayotgan “informatsiya to‘foni” ichida qolmoqda. Bu to‘fon ichidan eng asosiy, eng muhim informatsiyani ajratib olish muammosi tobora keskin yuzaga chiqmoqda. Bu ayniqsa insonning dunyoga, borliqqa munosabati kabi poydevoriy manaviy muammoni echishini behad murakkablashtirmoqda. Shu munosabat bilan faylasuf olimlar endilikda informatika yutuqlarini kibernetika, sinergetika, genetika va sotsiodinamika bilan qo‘shgan holda falsafiy yondoshuvni ishlab chiqish, Shuning asosida dunyoga yangicha qarashni shakllantirish zarurati vujudga kelgani haqidagi fikrni ham oldinga sura boshladilar¹. Chindan ham informatsiyalashuv texnikasi taraqqiyoti munosabati bilan hozirgi davr insoniyati informatsiya xaosi ichiga ham kirib bormoqda. Bu jarayon, o‘z navbatida, kishi tafakkurida real borliqning soxtalashtirilgan obrazlari bilan qo‘shilib ketib, kishilar orasida, ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlarda, ichki va tashqi siyosatda va h.k. global ziddiyat va tartibsizliklarni (xaos) keltirib chiqarmoqda. Bu jarayon hozirgi davr fani tilida

¹ Павлов Ю.М. Круглый стол кафедры ЮНЕСКО «Философия мира»// Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. №4. 2006. С. 106-109.

tafakkur entropiyasi¹ deb atalishi joiz. Shunga ko'ra rus faylasufi M.I.Belyaev hozirgi kunda "Tafakkur Entropiyasi o'z chegaraviy nuqtasiga etib keldi... Yaxlit (Umumolamiy, noosferaviy) Aql noyob o'ziga xosligiga ega bo'lgan Cheksiz ko'p kichkina (atomar) ayni paytda o'z ong osti sohasi tomonidan zombiga aylantirilgan xudbinona "aqlchalar"ga ajralib ketishi egoaqlarning broun harakatidan iborat kaosini yaratarkan Yer Aqlining "issiqlik o'limini" muqarrar hodisaga aylantirmoqda. -"² degan xulosaga keladi. Vaholanki, aqlning o'limi ekologik o'limdan behad ortiq. Shunga qaramay, manaviyatda aqlning o'rni masalasini tushkun emas, balki ko'tarinki, umidvorlik ruhida yakunlashni istar edik. Buning uchun muayyan asoslar, yo'q emas. Bu asoslar, bizningcha, avvalo hozirgi davr olimlari va faylasuflaridan katta qismi fan texnika taraqqiyoti yutuqlarigagina tayanish insoniyatni boshi ber ko'chaga olib kirib qo'yganini, Shuning uchun insoniyat tafakkurini ham "ekologiyalashtirish", reallikni ayrim-ayrim emas, balki yaxlik bilish zarurligini, tabiiy fanlar taraqqiyoti reallikni tushunishda cheklanishga olib kelganini, gumanitarlashuv va axloqiylik tamoyillari taraqqiyotiga e'tiborni kuchaytirish zarurligi kabi g'oyalarni tobora keskinroq oldinga surayotganlarida ko'rinadi.

Texnogen sivilizatsiyada til va kommunikatsiya dialektikasi. Inson ehtiyojini qondirishda lison (til), manaviyat, tafakkur, qanchalik kerak bo'lsa, texnika ham shu qadar zaruriy ehtiyojga aylanib bormoqda. Biroq texnikaning yuksak imkoniyatlari turli mamlakat va xalqlar ijtimoiy-madaniy hayotida turlicha namoyon bo'lmoqda. Ya'ni u bazi mamlakatlarda turli sohalarni rivojlanishiga ijobiy tasir ko'rsatayotgan bo'lsa boshqa bir o'rinda u turli ijtimoiy-siyosiy maqsadlarni vositasiga aylanib bormoqda. Shu ma'noda texnogen sivilizatsiya muammosi Sharq va G'arb faylasuf olimlari tomonidan murakkab fenomen sifatida talqin qilinmoqda. Bunda olimlar texnogen sivilizatsiyaning asosiy tushunchalari hisoblangan texnomuhit, texnika va texnologiyaga asosiy etiborni qaratmoqdalar.

Ijtimoiy xayot axborotsiz, muloqotsiz va kommunikatsiyalarsiz mavjud bo'la olmaydi. Axborot ijtimoiy va texnik taraqqiyotning xarakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi, bilishning tugun punkti hisoblanadi, xaqiqat bilan aniq va ko'pqirrali aloqalarni belgilab beradi. Bilish subektidan mustaqil ravishda mavjud bo'lib, axborot bilish jarayonida namoyon bo'ladi. Olamning axborotlashgan surati kelajakka qaratilgan, moddani keyingi rivojini o'zga sayyora sivilizatsiyalari bilan muloqot orqali rivojlantirish istiqbollari qaratilgandir. XX asrda ilm-fan va texnikani yutuqlari (masalan, raketa-kosmik texnikda, radioaloqalarda, EHM) bunday aloqalarni amalgaoshirish uchun zamin bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda ommaviy kommunikatsiya va informatsiya vositalarining insonning shaxsiy hayotiga aralashishi, bunda matbuot, radio, televideniedan foydalanib inson ongiga ko'rsatiladigan tasir hokimiyatning insonlarning hayoti ustidan har tomonlama nazorati odamlar hayotining eng yaxshi ideallarini

¹Энтропия тушунчаси фанда тартибсизланиши даражаси маъносини билдиради.

² Беляев М.И. Концепция русского национальноо государства. Москва:2006 <http://www.milogiya2007.ru>

amalga oshishi haqidagi orzu-umidlarini shubhaga solib qo'ydi. Shu narsa Aniqlandiki, uchinchi ming yillik boshlarida jahon hamjamiyatining asosiy resurslari sanoat industrial va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining imkoniyatlari bilan emas, balki informatsion-kommunikatsiya texnologiyalar potensialida bo'lib qoldi. Informatsion texnologiyalar tomonidan taminlanadigan portlashning havfi sayyora axolisining ortib ketishi yoki ifloslanishidan kam emas. Bugungi kunda informatsion resurslar ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotda etakchi rol o'ynay boshladi. Informatsiya va bilim iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy ma'nolarda umum insoniy kapitalga aylandi. Informatsion texnologiyalar – hisoblash mashinalari va raqamli informatsiyani telekommunikatsiya tarmoqlari bo'ylab uzatish usullarining sintezidir. Har qanday informatsion texnologiyalar asosida matn, tovush va vidual tasvirni Raqamli shaklda namoyon qilish imkoniyati yotadi.

Hozirgi informatsiya asri jamiyat hayotining turli sohalarida bevosita o'z ta'sirini namoyon qilmoqda. Informatsion texnologiyalarning iqtisodga ta'siri ishlab chiqarii va xizmat ko'rsati sferalarini mukammallashtirishda aks etmoqda. Informatsion texnologiyalar maorifda, bilimlar yaratishda, ilmiy tatqiqotlar imkoniyatlarini kengaytirishda, modellashtirishda, tajriba ma'lumotlarini tahlil qilishda va yangi bilim hosil qilishda foydali tarzda xizmat qilmoqda. Tez ishlovchi kompyuterlar va suniy intellekt alohida ahamiyat kasb etmoqda. Global kommunikatsiyalar tarmog'i eng muhim omil bo'lmoqda. Uqlar Yerning sun'iy yo'ldoshlari, telefon kabellarining kontinentlararo va kontinentlar ichida tarmoqlangani, yangi elektron aloqalarining paydo bo'lishi yagona Xalqaro informatsiya tarmog'i sistemasini shakllantirdi. Har qanday informatsiyani Yer sharining istalgan nuqtasiga yorug'lik tezligida uzatish mumkin bo'lgan vaqt keldi.

Informatsion-kommunikatsion texnologiyalarning intensiv taraqqiy qilishi, globallashuvi va nomarkazlashuvi – bularning hammasi kelajakdagi yuqori texnologiyali jamiyatning belgilaridir. 2000 yilning yanvar oyiga olganda Jahonda internet tarmog'idan foydalanuvchilar soni 300 mingdan ortiq edi, hozirgi kunda esa o'nlab, yuzlab millionlarga etdi. Internet (va shunga o'xshash tarmoqlar) ning informatsiyaning sayyoraviy manbalariga aylanib borishi bilan odamlar orasida Interaktiv muloqotining umumiy muhitini yaratish imkoni tug'iladi. Biz doimiy o'zgarib turuvchi dunyoda yashay boshladik. Informatsion-kommunikatsiya texnologiyalarni tashuvchisi bo'lgan sohiblar hozirgi zamon hayotining qaynoq markazidagina bo'lib qolmasdan, ayni shu bilan barcha o'zlarining hayot tarzlarini ham, o'z hulq-atvori va tafakkur tarzini ham o'zgartirmoqdalar. Odamlar o'z tafakkuri va hulq atvorini qay darajada o'zgartirsalar, ularning kasbiy tajribalari ham shu darajada boyib, samarali mahsuldir xossalarga ega bo'lib bormoqda. Hozirgi zamon kommunikatsiyalar fazosida etarlicha tezkor moslashish va harakat qilish zarurgina bo'lib qolmay, ayni shu jamiyatning informatsian-kommunikatsiya texnologiyalarining global taraqqiyotini bilgan holda, o'zining hulq-atvorini namoyish qilish muhitini his qilishi va shu muhitda qanday harakat qildishini bilishi ham kerak bo'ladi. Informatsion paradigma nihoyatda yuksak darajada konkretlikda va ishonch

bilan kelajakka eshiklarini ochib bermoqda. Informatsion paradigmaning eng muhim jihatlarini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Avvvllari informatsiya industrial jamiyatning texnologik va texnik amaliyotiga tasir qilish mumkin bo'lgan xomashyo deb qaralgan bo'lsa, bugungi kunda informatsiyaga tasir qilish uchun informatsion texnologiyalar yaratilgan (bu narsada jamiyat hayotining turli-tuman maqsadlari hisobga olinadi).

Informatsiya insonning har qanday faoliyatining integral omili bo'lgani sababli buning individual va kollektiv hayotimizning barcha jarayonlari bevosita yangi informatsion texnologiyalar bilan shakllanadi. Informatsion tarmoqlar barcha turli-tuman ijtimoiy o'zaro tasirlari va jamiyat taraqqiyotidagi noaniqliklarga to'liq bo'lgan va tobora ortib borayotgan murakkabliklarga yaxshi moslashadi. Informatsion tarmoqlar nihoyatda sezgir, harakatchan va yangiliklar kiritish uchun ochiqdir. Informatsion jarayonlar faqat qaytar jarayonlarga emas; ijtimoiy tashkilotlar va institutlarni modifikatsiya qilish va ularning komponentlarini qayta guruppalash yo'li bilan fundamental o'zgartirib yuborish mumkin. Ya'ngi informatsion – texnologiya paradigmasi konfiguratsiyasi shundayki, u o'z konfiguratsiyasini qayta tuzishi, rekonfiguratsiyalanishi mumkin – bu hozirgi kunda doimiy o'zgarib turuvchi va tashkiliy jihatdan qotib qolmagan jamiyatda xarakterli jihatidir.

Jamiyat taraqqiyoti informatsion paradigmasining istiqboli konkret texnologiyalarning yuksak integrallashgan sistemaga konvergensiyasi ananalari bilan bog'langan bo'lib, bu sistemada eski, izolyasiyalangan texnologik traektoriyalar deyarli bir – biridan farqlanmay, ajralmay qoladi. Masalan, mikroelektronika, telekommunikatsiya, optik elektronika va kompyuterlar endi informatsion sistemada mujassamlashgan. Biznesda, masalan, hozircha chiplarni ishlab chiqaruvchilar va programmistlar orasida farq bor va hozircha bu farq bir muncha muddat saqlanib qoladi.

Bizga ma'lumki, texnogen sivilizatsiya asosini tashkil qiluvchi texnomuhit deganda texnika va texnologik jarayonlarning yig'indisi tushuniladi. Bugungi kunda jamiyat postindustrial jamiyat yoki axborotlashgan jamiyat deb atalishidan qat'iy nazar, insoniyatning bugungi kuni va ayniqsa kelajagini texnika va texnologiyalarni tasavvur qilib bo'lmaydi. Darhaqiqat, shu kungacha bazi olimlar hozirgi davr jamiyatida ananaviy tarzda sodir bo'luvchi ijtimoiy inqiloblar tasirida ulkan o'zgarishlar ro'y beradi, degan fikrga o'rganib qolganlar.

Bizning nazarimizda masalaga bunday yondoshuv doimo to'g'ri bo'lmaydi. Chunki aynan sanoat va uni rivojlantiruvchi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot jamiyat hayotida yangicha tafakkur, munosabat, voqelik, hodisa va o'zgarishlarni hosil qilmoqda. To'g'ri ilmiy-texnikaviy taraqqiyot insoniyatga farovon turmush tarzini yaratib berish bilan bir qatorda bir qancha muammolarni hal etishni ko'ndalang qilib qo'yimoqda. Chunki biomuhit hozirgi davrga o'hshab shiddat bilan emirilib, ekotizimlar yo'qolib boraveradigan bo'lsa, demak bu kelajak avlod tomonidan insonning ongsiz ravishda yo'l qo'ygan xatti-harakatlari bilan bog'liqligi natijasida yuz bergan deb sanaladi va ularning ajdodlari oxir-oqibatda tabiatni qanday ayanchli ahvolga solib qo'yganligi to'g'risida ayanchli

fikr-mulohaza yuritishlariga asos bo'ladi. Bunday muammolarni oldini olish uchun dunyo xamjamiyatini ezgu maqsadlarda birlashtiruvchi iqtisodiy, siyosiy, madaniy, kommunikatsion aloqalarning tezkorligini oshiruvchi yondashuvlar kerak bo'ladi. Bu yondashuvlar yuzaga kelayotgan muammolarni bartaraf etishga katta yordam beradi. Zero bunday munosabat orqali turli mamlakatlar va mintaqalarning o'zaro bog'liqligi ortadi.

To'g'ri, global texnogen sivilizatsiya sivilizatsiya bir sektorda inqirozli holatni yuzaga keltirsa, boshqa sektorda barqarorlikka tahdidni tug'dirishi ham mumkin. Ayni paytda o'zaro globallashtirish texnogen munosabatlar shaxs va jamiyat ehtiyojini birmuncha samarali qondirish uchun qabul qilingan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy hayotdagi o'ziga xos munosabatlar, bilim va qadriyatlarni tezkorlik bilan butun sayyoramiz uzra keng yoyilishga imkon yaratadi. Biroq, ularning barchasi yoppasiga bir xillashtirish deganini anglatmaydi.

Birinchidan, texnogen sivilizatsiya yutuqlarini insonlar o'z iqtisodiy va madaniy imkoniyatlari doirasida o'zlashtira oladilar va bunda har bir jamiyat yoki ijtimoiy guruhda umuminsoniy tajriba ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, texnogen sivilizatsiya rivojiga turli jamoalarning ayniqsa madaniyat, milliy va diniy tafakkurda kuchli namoyon bo'luvchi shaxsiy identiklikni saqlab qolishga bo'lgan instinktiv intilish aks tasir ko'rsatadi. Natijada zamonaviy global texnogen sivilizatsiya yaxlit-tizimli tus olibgina qolmay, balki ichki plyuralistik tasnifga ham ega bo'ladi. Chunki bunday sivilizatsiyada iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy shakllarning gomogenlashuvi kuchayib, ayrim turdagi madaniy ehtiyoj va rang-baranglik o'zaro uyg'unlashadi.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Sizningcha, jamiyat taraqqiyotini oldindan ko'ra bilishning mohiyati nimadan iborat ?

2. Hozirgi davr tarixiy jarayonining o'ziga xos xususiyatlari va ularning namoyon bo'lish shakllari haqida o'z fikr-mulohazalaringizni qisqacha bayon eting.

3. Hozirgi zamon umumbashariy muammolari, ularni hal etish yo'llari va istiqbollari qanday ?

4. Inson va insoniyat, ular taqdirining mushtarakligi haqida nimalar deya olasiz ?__

Korrupsiya: uning tarixiy ildizlari, korrupsiyaga qarshi kurash usullari

Korrupsiya -- bu jamiyatni turli yo'llar bilan iskanjaga oladigan dahshatli illatdir. Mazkur illat demokratiya va huquq ustuvorligi asoslariga putur yetkazadi, inson huquqlari buzilishiga olib keladi, bozorlar faoliyatiga to'sqinlik qiladi, hayot sifatini yomonlashtiradi va odamlar xavfsizligiga tahdid soladigan uyushgan jinoyatchilik, terrorizm va boshqa hodisalar ildiz otib, gullashi uchun sharoit yaratib beradi.

Ta'kidlab o'tish o'rinliki, ushbu zararli hodisa katta va kichik, badavlat va kambag'al bo'lishidan qat'iy nazar, barcha mamlakatlarda uchraydi. Ushbu zararli illatni bartaraf etish bo'yicha jahon hamjamiyati tomonidan bir qator

samarali ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsada, hanuzgacha u bartaraf etilmayapti.

Biz quyida korrupsiyaning tarixiy ildizlariga va unga qarshi kurashish xususida fikr yuritmoqchimiz.

Korrupsiya (lot. Corruptere - buzmoq) termini odatda mansabdor shaxslar tomonidan unga berilgan mansab vakolatlari va huquqlardan o'zlarining shaxsiy manfaatlarini ko'zlab qonunchilik va ahloq qoidalariga zid ravishda foydalanishini anglatadi.

Ko'p hollarda bu atama siyosiy elitadagi byurokratik apparatga qarata ishlatiladi. Korrupsiya ko'plab davlatlarning jinoyat va ma'muriy qonunchiligi bilan huquqqa qarshi harakat sifatida ta'qib qilinadi.

Makroiqtisodiy va siyosiy-iqtisodiy tadqiqotlar, korrupsiya - davlatlarning iqtisodiy o'sishi va rivojlanishiga ulkan to'siq ekanligini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. A. Karimov o'zining "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asarida korrupsiyaning O'zbekistonning o'z taraqqiyoti yo'lida rivojlanishiga ulkan to'siq bo'lishi mumkinligini bayon qilgan edi.

Korrupsiyaning tarixiy o'zaklari juda juda qadimga borib taqalib, bu hol qabilada ma'lum mavqega ega bo'lish uchun qabila sardorlariga sovg'alar berish odatidan kelib chiqqan deb taxmin qilinadi. O'sha davrlarda bu normal holat sifatida qabul qilingan. Biroq davlat apparatining murakkablashuvi va markaziy lashuvi korrupsiyaning davlat rivojlanishiga katta to'siq ekanligini ko'rsatdi. Korrupsiyaga qarshi kurashgan birinchi davlat sifatida qadimgi Shumer davlati tan olinadi. Qadimgi davlatlarni ayniqsa huquqni muhofaza qiluvchi organlarning poraxo'rliqi qattiq tashvishga solganligi bizgacha saqlanib qolgan manbalardan ma'lum. Chunki bu holat davlatning obro'siga juda qattiq putur yetkazardi. Dunyoning yetakchi dinlarida ham birinchi navbatda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning poraxo'rliqi qattiq qoralanadi. Jumladan, Injilda "Sovg'alarni qabul qilma, chunki sovg'a ko'rni ko'radigan qiladi va haqiqatni o'zgartiradi" deyilgan bo'lsa, Qu'roni Karimda "Boshqalarning mulkini nohaq yo'l bilan olmangiz va boshqalarga tegishli bo'lgan narsalarni olish uchun o'z mulkingizdan hokimlaringizga pora qilib uzatmangizlar" deyilgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib jamiyat davlat boshqaruv apparatining ish sifatiga toboro ko'proq ta'sir ko'rsata boshladi. Bu o'sha davrda qabul qilingan bir qator qonun hujjatlarida o'z aksini topgan. Jumladan, 1787 yilda qabul qilingan AQSH Konstitutsiyasida pora olish AQSH prezidentini impechmentga tortish mumkin bo'lgan ikki jinoyatning biri sifatida ko'rsatib o'tilgan. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi va ularning mamlakat hayotidagi o'rnining oshib borishi XIX-XX asrlarda rivojlangan davlatlarda korrupsiyaning dunyoning boshqa mamlakatlariga nisbatan ancha kamayishiga olib keldi.

Ushbu illatni tadqiq qilgan bir qator yirik mutaxassislar quyidagi faktorlarni korrupsiyani yuzaga keltiruvchi omillar sifatida ko'rsatadi.

Ikki xil ma'noni anglatuvchi qonunlar - ushbu vaziyat huquqni qo'llovchi mansabdor shaxs tomonidan qonunlarni turlicha qo'llash imkonini yaratadi. Shuningdek, ayrim mutaxassislar jinoyat, ma'muriy qonunchilikdagi "vilka"

sanksiyalarni ham korrupsiyaga qulay sharoit yaratishi mumkinligi haqida fikr yuritishgan. Ya'ni, sanksiyaning aniq miqdori yo'qligi sudyada uni o'z hohishiga qarab qo'llashga sharoit yaratib beradi.

Aholi huquqiy savodxonligining pastligi - aholi tomonidan qonunlarni bilmaslik yoki tushunmaslik mansabdor shaxsga o'zining shaxsiy manfaati yo'lida qonunlardan foydanishga qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatdagi siyosiy vaziyatning notinchligi - mamlakatdagi notinchlik birinchi navbatda aholi ongida hayotda yuksak turmush darajasiga erishishning asosiy usuli qonunga xilof faoliyat bilan bog'liq, degan mutlaqo axloqqa zid nuqtai nazar shakllanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida korrupsiyaga qulay sharoit yaratadi.

Ijro hokimiyatining birligi tamoyilining buzilishi - aynan bitta faoliyatning turli instansiyalar tomonidan tartibga solinishi:

- aholining davlatni nazorat qilishdagi sust ishtiroki;

- davlat sektoridagi xizmat qilayotgan xizmatchilar daromadlarining xususiy sektorda topish mumkin bo'lgan daromatlardan kamligi;

- iqtisodiyotning davlat tomonidan tartibga solinishi;

- inflyatsiyaning yuqori darajasi;

- mamlakat yuqori boshqaruv organlarining aholidan uzilib qolganligi;

- mamlakatdagi diniy va axloq qoidalari.

Jahon mamlakatlarida korrupsiyaga qarshi kurashning quyidagi usullari mavjud.

Ichki nazorat -bu usul boshqaruv apparatining o'zida nazoratni kuchaytiruvchi tuzilmalar (har xil ichki inspeksiyalar va boshqa nazorat organlari tuzish orqali) yaratishni taqazo etadi. Bu tuzilmaning asosiy vazifasi xodimlarning ichki etiket qoidalariga rioya qilishini nazorat qilishdir. Hozirgi kunda bizning yurtimizda ham bir qator huquqni muhofaza qilish organlarida aynan shu vazifani bajaruvchi ichki tuzilmalar yaratilgan.

Tashqi nazorat - bu usulda ijro apparatidan mustaqil tuzilmalarning mustaqilligini oshirish nazarda tutilib, aynan ushbu tuzilmalar orqali korrupsiyaga qarshi samarali kurash olib boriladi. Ya'ni, sud hokimiyatining maksimal darajada mustaqilligiga erishish ommaviy axborot vositalariga ko'proq erkinlik berish va h.k.

Saylov tizimi orqali kurashish -demokratik davlatlarda saylangan vakillarni korrupsiya uchun jazolashning asosiy usullaridan biri keyingi saylovlarda unga ovoz bermaslik hisoblanadi. Korrupsiyaga saylovlar orqali ta'sir o'tkazish eng samarali usul hisoblanadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda yuqori natijalarga erishgan Shvetsiya, Singapur, Gonkong, Portugaliya kabi davlatlarning tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, korrupsiyani yuzaga keltiruvchi omillarni bartaraf etish korrupsiyaga qarshi kurashda muhim o'rin egallaydi.

Bunda Konstitutsiyaviy nazorat organlari, huquq-tartibot organlarining ahamiyati ortadi. Ya'ni, korrupsiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan normalarni konstitutsiyaviy nazorat organi tomonidan konstitutsiyaga zid deb topish, aholining huquqiy savodxonligini oshirish kabi metodlardan unumli foydalanish

ushbu davlatlarni korrupsiya darajasi juda past bo'lgan davlatlar qatoriga olib chiqqan. Biz quyida Singapur davlatida korrupsiyaga qarshi kurashda qo'llanilgan usullar haqida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Singapur davlati 1965 yil mustaqillikka erishgach korrupsiya darajasi eng yuqori bo'lgan davlatlar qatorida turar edi. Lekin bu illatga qarshi o'tkazilgan bir qator tadbirlar bu davlatda korrupsiyaning minimal darajaga tushishiga olib keldi. Birinchi navbatda bu yerda byurokratik jarayonlar yengillashtirilib sud tizimining mustaqilligi oshirildi (sudyalarning daromadlari va imtiyozlarini oshirish evaziga). Shu bilan birga korrupsiya jinoyatlari uchun sanksiyalar og'irlashtirilib, fuqarolarga korrupsiyaga qarshi jinoyatlarni tergov qilishda hamkorlik qilishda bosh tortganligi uchun juda katta moliyaviy sanksiyalar belgilandi. Bir qator davlat idoralarida ommaviy "tozalashlar" o'tkazilib bu jarayonlar telekanallar orqali butun mamlakatga namoyish qilindi. Yuqorida sanab o'tilgan omillarning hammasi Singapurni qisqa muddatlarda korrupsiya darajasi eng past mamlakatlar ro'yxatida ilg'or davlatlar qatoriga olib chiqdi. Shuningdek, davlat xizmatchisining ahloq standartlariga rioya etishini qattiq nazorat ostiga olish ham Singapur davlatida korrupsiyaga qarshi kurashda muhim dastaklardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Yurtboshimizning yuqorida eslangan asarida "jinoyatchilik, korrupsiya bizning o'z xavfsizligimizga ham, xalqaro xavfsizlikka ham tahdid soluvchi real manbadir. Binobarin, mazkur hodisaga qarshi kurash masalalari birgina bizga taalluqli emas. Shuning uchun ham biz jinoyatchilik haqida butun jahon hamjamiyati qayg'urmog'i lozim, deb hisoblaymiz. Suveren O'zbekiston xalqi va rahbariyati esa ular bilan faol hamkorlik qilishga tayyor va buni dunyoni poklash, uning xavfsizligini ta'minlash ishiga qo'shilgan hissa, deb biladi" deb fikr bildirgan edi.

Jinoyatchi unsurlarning xo'jalik munosabatlari tizimini shakllantirish jarayonida faol va xufyona ishtirok etishi jamiyatda axloqsizlik vaziyatini tug'dirishi, bu esa o'z navbatida, mamlakat uchun ham, jahon hamjamiyati uchun ham nomaqbul jinoiy bozor iqtisodiyotining alohida turi shakllanishiga olib kelishini keyinchalik BMT tomonidan ham tan olinib, 2003 yil 9 dekabrda Meksikaning Merida shahrida korrupsiyaga qarshi kurashishda davlatlar o'rtasidagi aloqalarni yanada kuchaytirish maqsadida 3 kun davom etgan konferensiya tashkil etildi. Bu konferensiya davomida 100 dan ortiq davlat tomonidan Korrupsiyaga qarshi haqaro konvensiya imzolandi. Konferensiyaning birinchi ish kuni (9 dekabr) BMT tomonidan butun dunyoda korrupsiyaga qarshi kurash kuni deb e'lon qilingan. Ushbu konvensiyaning qabul qilinishi va kuchga kirish (2003 yil 31 oktyabr) dunyo mamlakatlarining korrupsiyaga qarshi kurashdagi hamkorligini yangi pog'onaga ko'tardi.

Konvensiyada korrupsiyaning rivojlanishi uyushgan jinoyatchilik, terrorizm va boshqa jamiyat uchun xavfli bo'lgan salbiy omillarga qarshi kurashga ulkan to'siq bo'lishi mumkinligiga alohida urg'u berilgan.

Ushbu Konvensiyaning maqsadi quyidagilardan iborat:

- korrupsiyaga qarshi qaratilgan yuqori samarali chora tadbirlarni qabul qilish va ularni mustahkamlash;

- korrupsiyaga qarshi kurashda halqaro hamkorlikni kengaytirish, yengillashtirish va qo'llab quvvatlash.

O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar tashkilotining Korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga 2008 yil 7 iyuldagi O'RQ-158-sonli Qonuni bilan qo'shilgan bo'lib, ushbu Qonunga muvofiq O'zbekiston Respublikasining Bosh prokuraturasi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va Adliya vazirligi korrupsiyaning oldini olish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda boshqa Ishtirokchi-davlatlarga yordam ko'rsatishi mumkin bo'lgan organlar sifatida belgilab qo'yilgan.

Ushbu Konvensiyada nazarda tutilgan va korrupsiya sifatida e'tirof etilishi mumkin bo'lgan qilmishlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining bir qator moddalari bilan jinoiy qilmish sifatida ta'qib qilinadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda jahon mamlakatlari tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki faqatgina jinoiy qonunchilikni og'irlashtirish yo'li bilan bu salbiy illatga qarshi kurashib bo'lmaydi (XXR da juda ko'p miqdorda pora olganlik uchun o'lim jazosi mavjud). Bu illatni yengish uchun birinchi navbatda aholining huquqiy savodxonligini oshirish, fuqarolik institutlari faoliyatini kuchaytirish lozim bo'ladi.

Korrupsiyani nazorat usullari:

1. Ichki nazorat-bu usul boshqaruv apparatining o'zida nazoratni kuchaytiruvchi tuzilmalar (har xil ichki inspeksiyalar va boshqa nazorat organlari tuzish orqali) yaratishni taqazo etadi. Bu tuzilmaning asosiy vazifasi xodimlarning ichki etiket qoidalariga rioya qilishini nazorat qilishdir. Xozirgi kunda bizning yurtimizda har bir qator huquqni muxofaza qilish organlarida aynan shu vazifani bajaruvchi ichki tuzilmalar yaratilgan.

2. Tashqi nazorat-bu usulda ijro apparatidan mustaqil tuzilmalarning mustaqilligini oshirish nazarda tutilib, aynan ushbu tuzilmalar orqali korrupsiyaga qarshi samarali kurash olib boriladi. Ya'ni, sud hokimiyatining maksimal darajada mustaqilligiga erishish ommaviy axborot vositalariga ko'proq erkinlik berish va x.k.

3. Saylov tizimi orqali kurashish-demokratik davlatlarda saylangan vakillarni korrupsiya uchun jazolashning asosiy usullaridan biri keyingi saylovlarda unga ovoz bermaslik hisoblanadi. K.ga saylovlar orqali ta'sir o'tkazish eng samarali usul hisablanadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda BMT muhim rol o'ynaydi. Ayniysa, bu borada tashkilotning 2003 yil dekabr oyida qabul qilingan Korrupsiyaga qarshi kurashish konvensiyasi alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurashishga alohida e'tibor berib kelayotgan xalqaro tashkilotlar sifatida Yevropa ittifoqi, Jaxon banki, Transperenchi Interneyshnl xalqaro nohukumat tashkiloti, Amerika davlatlari tashkiloti, Afrika ittifoqi, Arab davlatlari ligasi, Jahon bojxona tashkiloti singari xalqaro tashkilotlarni sanab o'tish mumkin.

Shu o'rinda bir necha rivojlangan davlatlarda korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarni ko'rib chiqish mumkin:

- AQSH- Ayrim shtatlari qonunchiligida kim (sovg'a beruvchi) tomonidan. Kimga (xizmatchiga) va nima sovg'a berish muakiniigi yuridik jixatdan belgilangan bo'lib, sovg'a beruvchi tomonidan bir nechta sovg'a berilganda taqdirda hama uning summasi 20 dollardan, umimiy miqdori yiliga 50 dollardan oshmasligi belgilangan.

- Singapur-1952 yilda korrupsiyaviy faoliyatni tergov qilish bo'yicha byuro tashkil etilgan. Byuro faqat bosh vazirga bo'ysunib, davlat va xususiy sektorda doimiy nazoratni olib boradi. Ushbu davlatda amaldorlar har yo'li o'z mulki, shuningdek, oila a'zolari va farzandlariga tegishli bo'lgan kompaniyalardan oladigan ulushlari haqida ma'lumot berishlari shart hisoblanadi. Agar mansabdor shaxsning boshqa tashkilotlar va shaxslardan pul yoki qimmatbaxo sovg'a ko'rinishidagi buyumlarni olgani yoxud boshqa yashirin mol-mulkleri mavjudligi byuro tomonidan aniqlansa, aybdorlarga ozodlikdan mahrum qilish jazosi yoki jarima solinadi. Agarda amaldor yolg'on gapirgan bo'lsa, unga bir yilgacha qamoq yoki jarima to'lash tariqasida jinoiy jazo chorasi qo'llaniladi.

- Yaponiya-qonunlariga ko'ra davlat xizmatchisi bo'lib ishlagan mansabdor shaxs o'z xizmat lavozimini ijro qilayotgan vaqtida ham, ishdan bo'shaganidan so'ng ham hususiy biznesga o'tishi mumkin emas. Yaponiyada korrupsiyaga qarshi kurashish bilan birga noto'g'ri, ya'ni tuxmatdan, pora olish haqida xabar berish ham, pora oluvchilarga nisbatan belgilangan jazoga uch yil muddatda yoki jarima jazosiga tortilishi mumkin.

- Xitoy-qonunchiligiga ko'ra poraxo'rlik bilan bog'liq jinoyat deb e'tirof etish uchun pora olishda 450 yevro, uni berishda, 2 barobar ko'p bo'lishi lozimligi qayd etilgan. Shuningdek, jinoyat yo'li bilan topilgan daromatlarni legallashtirish ham korrupsiya sanaladi.

- J.Koreya-1999 yildan beri milliy antikorrupsiya dasturlari ichida ancha obroga sazovor bo'lgan "OPENA" onlayn tizimi amalda ish yuritmoqda. Ushbu davlatda jinoyat ishini qo'zg'atish mamlakatning bosh antikorrupsion organi hisoblangan audit va inspeksiya bo'yicha komiteti tomonidan amalga oshiriladi.

Korrupsiya qarshi murosasiz kurashish mustahkam huquqiy asos va samarali mexanizm joriy etilishini talab qiladi. Shu munosabat bilan, mamlakatimizda 2017 yil 03 yanvarda "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonunda davlat organleri va boshqa tashkilotlar korrupsiyaga qarshi kurashishi maqsadida huquqiy tarbiya, ilmiy-amaliy tadbirlarni tashkil etish, o'quv-uslubiy va limiy adabiyotlarni ko'plab nusxada chop etish yo'li bilan zarur chora-tadbirlar ko'rishi lozimligi belgilab qo'yildi. Qonun 6 bob, 34 moddadan iborat bo'lib, ushbu qonunda korrupsiyaga quyidagicha ta'rif berilgan:Korrupsiya-shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish.Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, korrupsiyaga qarshi kurashish dunyo miqyosidagi dolzarb muammolardan biri bo'lib, mamlakatni rivojlantirib, yuqori cho'qqilarga ko'tarish uchun korrupsiyaga qarshi kurashish muxim omillardan biri hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar.

1.Korrupsiya tushunchasi va uning ijtimoiy ildizlari to'g'risida nimalarni bilasiz?

2.O'zb.Res. birinchi Prezidenti I.Karimov korrupsiya va uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash haqida o'z asarlari va ma'ruzalarida alohida to'xtalib o'tgan. Xo'sh, ushbu tahdidlarning kelib chiqishi, namoyon bo'lishi va uning oldini olish borasida qanday ko'rsatmalarni ilgari surgan.Bu borada Sizning fikringiz.

3.O'zbekistonda korrupsiya va jinoyatchilikning shakllanishi hamda unga qarshi kurash borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar xususida nimalarni bilasiz?

4.Korrupsiyaga qarshi kurashning qanday huquqiy asoslari mavjud?
(Milliy qonunchilik va xorijiy tajriba misolida tushuntirib bering)

5. Huquqiy-demokratik, erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish jarayonida korrupsiya, jinoyatchilik kabi illatlar taraqqiyotga doimo g'ov bo'lib kelgan.Siz ushbu illatlarning oldini olish maqsadida qanday takliflarni ilgari surgan bo'lar edingiz?

O'zbekistonning korrupsiyaga qarshi kurash siyosati

Davlat va jamiyatning rivojiga, xalqning adolatga bo'lgan ishonchiga jiddiy putur yetkazadigan xavf - korrupsiya xavfining oldini olish va unga qarshi kurashish borasidagi ishlar Respublikamizda izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

Ushbu masalada, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning Konstitutsiyamiz qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida ta'kidlanganidek, "Korrupsiyaga qarshi kurashda huquqni muhofaza qiluvchi idoralar qanchalik harakat qilmasin, xalqimiz bu jirkanch illatga murosasiz bo'lmas ekan, ta'sirchan jamoatchilik nazoratini o'rnatmas ekan, bu baloga qarshi samarali kurashni tashkil eta olmaymiz.

Bu illat bilan nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi idoralar, balki har bir jamoa jiddiy kurashishi kerak. Shuning uchun har bir davlat idorasida jamoatchilik tomonidan nazorat qilinadigan korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha o'z ichki dasturlari bo'lishi shart".

Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan vazifalarga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi tizimlari shaxsiy tarkib orasida korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish, jumladan qonunchilik, harbiy va xizmat intizomi, odob-axloq qoidalari va ichki tartibga rioya etilishini ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, dunyo davlatlarida jamiyat rivojiga g'ov bo'layotgan korrupsiya xavfiga qarshi kurashishni ta'minlashga qaratilgan bir qator xalqaro-huquqiy hujjatlar, jumladan:

- Davlat mansabdor shaxslarining xalqaro axloqiy kodeksi (Nyu-York, 1996 yil 12 dekabr);

- Korruptsiya bo'yicha jinoiy javobgarlik konvensiyasi (Strasburg, 1999 yil 27 yanvar);

- Korruptsiya bo'yicha fuqaroviy-huquqiy javobgarlik konvensiyasi (Strasburg, 1999 yil 4 noyabr) va mazkur Konvensiyaga qo'shimcha protokol (Strasburg, 2003 yil 15 may);

- Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korruptsiyaga qarshi konvensiyasi (2003 yil 31 oktyabr) va boshqalar qabul qilingan.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2003 yil 21 noyabrdagi rezolyutsiyasiga muvofiq, 2004 yildan boshlab “9 dekabr - Butunjahon korruptsiyaga qarshi kurashish kuni” sifatida nishonlanmoqda. Ushbu kunda BMTning “Korruptsiyaga qarshi konvensiya”ni tan olgan, a'zosi hisoblangan davlatlarda turli tadbirlar va aksiyalar uyushtiriladi, plakat va varaqalar chop etiladi, shuningdek ommaviy axborot vositalarida korruptsiyaga qarshi kurashish masalasidagi axborotlar faollashadi.

Xalqaro-huquqiy hujjatlar va milliy qonunchilik asosida, mamlakatimizda korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida tashkiliy-huquqiy mexanizmlar yaratildi.

Birinchidan, O'zbekistonning 2008 yili BMTning Korruptsiyaga qarshi konvensiyasiga, 2010 yili Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti doirasida qabul qilingan korruptsiyaga qarshi kurash bo'yicha Istanbul harakat rejasiga qo'shilishi - korruptsiyaga qarshi kurashning huquqiy asoslarini yaratishda muhim qadam bo'ldi.

Dastavval korruptsiyaning oldini olish bilan bog'liq qonunchilik bazasini mustahkamlashga qaratilgan Byudjet kodeksi, “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida”, “Ijtimoiy sheriklik to'g'risida”, “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risida”, “Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida”, “Elektron hukumat to'g'risida” va “Parlament nazorati to'g'risida”gi qonunlar qabul qilindi.

Ikkinchidan, korruptsiyaga qarshi samarali kurash olib borish maqsadida 2017 yil 3 yanvarda “Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinishi - davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining korruptsiyaga qarshi kuch va imkoniyatlarini birlashtirib, yaxlit tizimni yaratish imkonini berdi.

Mazkur qonunning 5-moddasida ko'ra, korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida:

- aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korruptsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish;

- davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korruptsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash, ularga chek qo'yish, ularning oqibatlarini, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish, javobgarlikning muqarrarliligi prinsipini ta'minlash belgilandi.

Qonunning 26-moddasiga ko'ra, “Davlat organlarining xodimlari ularni korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etishga ko'ndirish maqsadida biror-bir shaxs o'zlariga murojaat etganligiga doir barcha hollar to'g'risida, shuningdek

davlat organlarining boshqa xodimlari tomonidan sodir etilgan shunga o'xshash huquqbuzarliklarning o'zlariga ma'lum bo'lib qolgan har qanday faktlari haqida o'z rahbarini, yoxud huquqni muhofaza qiluvchi organlarni xabardor etishi shart. Ushbu majburiyatni bajarilmaganlik javobgarlikka sabab bo'ladi".

Qonunning 7-moddasiga ko'ra, Bosh prokuratura, Davlat xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi, Adliya vazirligi va Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti - korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni bevosita amalga oshiruvchi davlat organlari etib belgilandi.

Bundan tashqari, Oliy Majlisning har ikkala palatalarida ham "Korrupsiyaga qarshi kurashish va sud-huquq masalalari bo'yicha qo'mitalari" tashkil etilgan.

Uchinchidan, "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonun asosida, aniq maqsadlarga qaratilgan chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan, 2017-2018 yillarga mo'ljallangan korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha davlat dasturi izchillik bilan amalga oshirildi.

Davlat dasturida belgilangan korrupsiyaga qarshi kurashish tizimining qonuniy asoslarini yanada mustahkamlovchi "Jamoat nazorati to'g'risida", "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida", "Jabrlanuvchilar, guvohlar va jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilarini himoya qilish to'g'risida", "Davlat xaridlari to'g'risida", "Davlat va xususiy sheriklik to'g'risida" hamda "Huquqiy axborotni tarqatish va undan foydalanishni ta'minlash to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi.

Shuningdek, Prezidentimizning 2019 yil 9 yanvardagi PF-5618-son Farmoniga muvofiq, yurtimizda huquqiy ta'lim va ma'rifatni tubdan yaxshilash, huquqiy bilimlarni keng miqyosda targ'ib etishga qaratilgan Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi tasdiqlandi.

To'rtinchidan, davlat xizmati tizimini yaratish va uning faoliyatining asosiy tamoyillarini, davlat xizmatining kadrlar tarkibini shakllantirishga, davlat xizmatiga ishga kirishga bo'lgan talablarni, uni o'tashni va yakunlashni tartibga soluvchi "Davlat xizmati to'g'risida"gi qonun loyihasi - keng jamoatchilik tomonidan, shu jumladan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari portalida, muhokama qilinmoqda.

Mazkur qonun loyihasini qabul qilish orqali quyidagi muhim vazifalar hal etiladi:

- davlat xizmati va davlat xizmatchilarining huquqiy maqomining yagona tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini ta'minlash;

- davlat xizmati mavqeining qonuniy asoslarini bosqichma-bosqich shakllantirish;

- munosib xizmatlari va fazilatlari uchun insofli tanlov va xizmatda o'sishini kafolatlarini belgilash;

- davlat xizmatiga qabul qilish, xizmatni o'tash va to'xtatishning protseduralarini belgilash;

- davlat xizmatchilarining kasbiy mahorati va amaliy bilimlarini oshirish uchun sharoit yaratish, xalq manfaatlari uchun xizmat qilish ruhiyatini va davlat xizmati sohasidagi yuqori axloqiy standartlarni shakllantirishdan iboratdir.

Xalqaro va milliy qonun hujjatlari asosida, mansabdor shaxslarga (davlat xizmatchilariga) korrupsiyaviy harakatlarni sodir etishi uchun imkoniyat yaratayotgan omillarni bartaraf qilish - har bir davlat organining doimiy vazifasiga aylanmoqda.

2019 yil 27 mayda korrupsiyaga qarshi kurashish tizimi samaradorligini oshirish maqsadida, Davlat rahbarining “O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5729-son Farmoni qabul qilinib, ushbu hujjatga muvofiq:

- 2019 - 2020-yillarda korrupsiyaga qarshi kurashish davlat dasturi;
- Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasining yangilangan tarkibi;
- Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish bo'yicha maxsus komissiyasi tarkibi tasdiqlandi.

Dasturga ko'ra, quyidagi 4 ta ustuvor yo'nalishda 35 ta muhim chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilangan:

birinchi, aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish;

ikkinchi, davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning oldini olish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

uchinchi, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash, ularga chek qo'yish, imkoniyat yaratuvchi sabablar, shart-sharoit va oqibatlarini bartaraf etish, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta'minlash;

to'rtinchi, korrupsiyaga qarshi kurashish masalalari bo'yicha xalqaro hamkorlikni amalga oshirish.

Mazkur Farmonga asosan, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- sud hokimiyatining mustaqilligini yanada mustahkamlash, sudyalarga qonunga xilof ravishda ta'sir o'tkazish shart-sharoitlarini istisno etish;
- davlat xizmatchilarini tanlov asosida saralab olish, lavozimga tayinlash va yuqori lavozimlarga ko'tarishning shaffof tartibiga asoslangan davlat xizmati tizimini shakllantirish, ular uchun cheklovlar, taqiqlashlar, rag'batlantirish choralari hamda korrupsiyaning oldini olish boshqa mexanizmlarining aniq ro'yxatini belgilash;
- davlat xizmatchilari daromadlarini deklaratsiya qilish tizimini bosqichma-bosqich joriy etish va ularning ish haqi yetarli darajada bo'lishini ta'minlash, shuningdek, davlat xizmatini o'tashda manfaatlar to'qnashuvini hal etishning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish;
- korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklar haqida xabar bergan shaxslarni himoya qilishning samarali tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini joriy etish;
- aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yanada oshirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni kuchaytirish;
- davlat organlarining hisobdorligi va faoliyati shaffofligini oshirish;

- fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari faoliyatining chinakam erkinligini ta'minlash va ularni korrupsiyaga qarshi choralarni tayyorlash, o'tkazishda va ijrosini monitoring qilishda ishtirok etishga jalb qilish.

Farmonning 5-bandiga ko'ra, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etilishiga imkon yaratayotgan sabablar va shart-sharoitlarni tag-tomiri bilan yo'qotish - davlat organlari rahbarlarining birinchi darajadagi muhim vazifasi hisoblanadi.

2019 yil 1 iyuldan boshlab davlat organlari zimmaga yuklangan vazifa va funksiyalarni amalga oshirishda yuzaga keladigan korrupsiya xavf-xatarlarini vaqti-vaqti bilan majburiy baholab boradi.

Davlat organlari rahbarlarining - korrupsiya xavf-xatarlarini o'z vaqtida aniqlamaganliklari va tegishli baho bermaganliklari, shuningdek, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni takroran sodir etish holatlariga yo'l qo'yganliklari yuzasidan shaxsan javobgar bo'ladi.

O'tgan davrda O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi tizimlarida korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha bir qator tashkiliy-amaliy ishlar bajarildi.

Birinchidan, Milliy gvardiyada shaxsiy tarkibning kasbiy odob-axloq prinsiplari va xulq-atvor qoidalarini belgilash, shaxsiy tarkib orasida huquqbuzarliklarni oldini olishga qaratilgan "O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi harbiy xizmatchilarining odob-axloq qoidalarini tasdiqlash to'g'risida" buyrug'i qabul qilindi.

Ikkinchidan, harbiy xizmatchilarining ovqatlanirish sohasida korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida, Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 16 maydagi 366-son "O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi harbiy xizmatchilarining ovqatlanishini tashkil etish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" hamda 2019 yil 17 apreldagi 323-son "O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining tegishli bo'linmalarida shaxsiy tarkibning ovqatlanishini tashkil etish bo'yicha outsorsing xizmatlari ko'rsatish tartibi to'g'risida nizomni tasdiqlash to'g'risida" qarori qabul qilindi.

Uchinchidan, Milliy gvardiya tizimiga harbiy xizmatga va ta'lim muassasalariga o'qishga nomzodlarni tanlash jarayonida, shaffoflik va oshkoralikni ta'minlash maqsadida, Milliy gvardiya qo'mondonining quyidagi buyruqlari Adliya vazirligida davlat ro'yxatidan o'tkazildi:

- "Milliy gvardiya Harbiy-texnik institutda harbiy-professional tanlash tadbirlarini o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" (2018 yil 14 may, 122-son);

- "Milliy gvardiya bo'linmalariga kontrakt bo'yicha harbiy xizmatga nomzodlarni tanlash va qabul qilish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" (2018 yil 25 iyul, 199-son);

- "Harbiy-texnik institutiga o'qishga kiruvchi nomzodlarning dastlabki tanlash tadbirlarini o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" (2018 yil 5 dekabrda Milliy gvardiya va Mudofaa vazirligining qo'shma qarori).

Bundan tashqari, Vazirlar Mahkamasining "Ixtisoslashtirilgan musiqa akademik litseyi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" hamda

“Ixtisoslashtirilgan olimpiya zaxiralari maktabi faoliyatini tashkil etish to'g'risida”gi qarorlari asosida idoraviy litseylarga tanlovlar tartibi belgilandi.

To'rtinchidan, Milliy gvardiya ehtiyojlari uchun tovarlar (ishlar va xizmatlar)ni xarid qilish sohasida, Milliy gvardiyaning tegishli yo'riqnomalar tasdiqlandi va doimiy komissiyalar tuzilib, faoliyat ko'rsata boshladi.

Korrupsiyaning oldini olishga oid funksiyalarni amalga oshiruvchi bo'linmalar tomonidan tegishli nizom va yo'riqnomalar asosida zarur chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan:

- Milliy gvardiyaning Xavfsizlik boshqarmasi - shaxsiy tarkib o'rtasida qonunchilik, harbiy va xizmat intizomga rioya etilishini ta'minlashga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshiradi, salbiy holatlar bo'yicha tekshiruvlar o'tkazadi;

- Yuridik ta'minlash va murojaatlar bilan ishlash boshqarmasi -normativ-huquqiy va ichki idoraviy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o'tkazadi hamda shaxsiy tarkibning huquqiy bilimlari va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan qonunchilik targ'iboti tadbirlarini olib boradi;

- Nazorat-taftish boshqarmasi - moliyaviy huquqbuzarliklar profilaktikasi, byudjetlari mablag'lari maqsadli sarflanishi, ular tomonidan byudjet qonunchiligiga hamda byudjet va smeta-shtat intizomiga rioya etilishi ustidan nazoratni olib boradi.

Beshinchidan, quyidagi sohalarida tizimda korrupsiyaning oldini olishga oid funksiyalarni amalga oshiruvchi bo'linmalar tomonidan profilaktik chora-tadbirlar tizimli ravishda amalga oshirmoqda:

- byudjet xarajatlari manbalarini shakllantirish, moliyaviy mablag'larni taqsimlash;

- qurol-yarog', texnika va boshqa moddiy-texnik ta'minot vositalar bilan ta'minlash, davlat xaridlarini amalga oshirish;

- kapital qurilish va ta'mirlash ishlarini bajarish, uy-joydan foydalanish va uni sotib olish;

- nomzodlarni tanlash, kadrlarni joy-joyiga qo'yish, lavozimni yuqoriga ko'tarish, boshqa qulay hududga o'tkazish va kadrlarga oid boshqa muhim masalalarni hal etish;

- harbiy-kasbiy tanlovlarda (sinovlar vaqtida) xizmat, jangovar va jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash, testlar olish;

- ta'lim muassasasiga o'qishga kirishga tavsiyanomalar berish, kvotalarni belgilash, o'qishga kiritish va ta'lim jarayonini tekshirish;

- tinglovchi, o'quvchi va kursantlarni o'qishdan chetlashtirish va sinov imtihonlarini qabul qilish;

- shaxsiy tarkibning sog'ligini saqlash, dori-darmon va tibbiy vositalar ta'minotini tashkil etish, harbiy-tibbiy komissiyadan o'tkazish va tibbiy-sanitar nazoratni tekshirish va boshqalar.

O'z navbatida, Milliy gvardiya tizimida korrupsiyani oldini olishga qaratilgan ishlarni samarali tashkillashtirish uchun Milliy gvardiya Hay'atida quyidagi muhim vazifalar belgilandi:

- idoraviy korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan ichki strategiyani (dasturni) ishlab chiqish va uni barcha darajadagi bo'linmalarda samarali amalga oshirish;

- shaxsiy tarkib tomonidan korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan cheklovlar, taqiqlar va lavozim majburiyatlariga rioya etilishini ta'minlash bo'yicha rahbarlarning (komandirlar va boshliqlarning) mas'uliyatini oshirish;

- rahbarlarining lavozim majburiyatiga "shaxsiy tarkib o'rtasida korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklarning oldini olish, ularni sodir etilishiga sabab va sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish" majburiyatini kiritish;

- korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklarni sodir etganligi uchun kontrakt bo'yicha harbiy xizmatdan (xizmatdan) bo'shatilgan va lavozimidan chetlashtirilgan shaxslar haqida xizmatda foydalanish uchun mo'ljallangan filmlarni tayyorlash va shaxsiy tarkib o'rtasida namoyish etish;

- moddiy-texnik ta'minlash, qurilish, shartnomalarni tuzish, turli ishlarni bajarish va moddiy vositalarni yetkazib berishda - byudjet xarajatlari ustidan tizimli nazoratni ta'minlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- bo'linmada rahbarlar (komandirlar va boshliqlar) tomonidan korrupsiyani oldini olishga qaratilgan tadbirlar samaradorligini hamda sifatini aniqlash bo'yicha idoraviy nazoratni amalga oshirishga qaratilgan yagona yondashuvni belgilash;

- shaxsiy tarkib orasida korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi tarkibiy bo'linmalar faoliyatining samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish;

- qonun hujjatlarida belgilangan taqiq, cheklov va talablarga rioya etmaganlarga nisbatan javobgarlikni qo'llash jarayoni ustidan birinchi rahbarlarning (komandirlar va boshliqlarning) nazoratini yetarli darajada ta'minlash;

- korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklarga qarshi kurashishga mas'ul shaxslarni ushbu sohada o'qitish va malakasini oshirish yuzasidan o'quv-metodik dasturlari ishlab chiqish va amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 maydagi PF-5729-son "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni ijrosi yuzasidan - Milliy gvardiya qo'mondonining "O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi tizimida korrupsiyaga qarshi kurashishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi buyrug'i qabul qilinib, unda:

- Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha Milliy gvardiyaning komissiyasi tarkibi;

- Milliy gvardiyaning korrupsiyaga qarshi kurash bo'yicha idoraviy chora-tadbirlar Dasturi;

- Korrupsiyaga qarshi kurashish maqsadida Milliy gvardiya shaxsiy tarkibini huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan muhosabat munosabatni shakllantirish bo'yicha nazorat-rejasi tasdiqlandi.

Mazkur idoraviy hujjatlarda, Milliy gvardiya tizimida korrupsiyaga qarshi kurashishning samarali dasturlarini amalga oshirish, bo'linmalarni hisobdorligi va faoliyatining ochiqqligi mexanizmlarini joriy etish, odob-axloq qoidalariga rioya etilishi va manfaatlar to'qnashuvining oldi olinishini ta'minlash bo'yicha amaliy chora-tadbirlarni bajarish orqali tegishli sohalarda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga imkon yaratayotgan sabablar va shart-sharoitlarni tag-tomiri bilan yo'qotish - rahbarlarning (komandir va boshliqlarning) birinchi darajadagi muhim vazifasi hisoblanishiga urg'u berildi.

Milliy gvardiya bo'linmalari rahbarlari (komandir va boshliqlar) o'zlari rahbarlik qilayotgan bo'linmalarda korrupsiya xavf-xatarlarini o'z vaqtida aniqlamaganliklari va bunday holatlarga huquqiy baho bermaganliklari, shuningdek, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni takroran sodir etish holatlariga yo'l qo'yganliklari yuzasidan shaxsan javobgar bo'lishi qat'iy belgilandi.

Shuningdek, ushbu ichki normativ hujjatlar orqali Milliy gvardiya tizimida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligini oshirish, bo'linmalarda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga toqatsizlik muhitini yaratish yuzasidan chora-tadbirlarni belgilashdan iboratdir.

Yuqoridagi idoraviy tadbirlarning amalga oshirilishi Milliy gvardiya tizimida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini oshirishga, har qanday huquqbuzarliklarga toqatsizlik muhitini yaratishga va aholi orasida shaxsiy tarkibning obro'-e'tiborini yanada yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

O'z navbatida, Milliy gvardiya bo'linmalarida korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni oldini olishga qaratilgan tashkiliy-huquqiy mexanizmlar quyidagi muhim vazifalarni amalga oshirishga sharoit yaratadi:

- kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, jangovar-jismoniy tayyorgarlikni baholash, kadrlarni tayyorlash, moddiy-texnik ta'minlash, nazorat-litsenziyalash, ruxsatnomalar berish va qo'riqlash bo'linmalari, ta'lim, tibbiyot va sport muassasalari va harbiy qismlarda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan keng qamrovli chora-tadbirlarni amalga oshirishga;

- bo'linmalarni korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar profilaktikasiga qaratilgan o'quv-uslubiy va targ'ibot materiallari, tarbiyaviy va texnik vositalar bilan ta'minlashga;

- kadrlar, ta'minot va boshqa muhim masalalarni hal etishga vakolatli idoraviy komissiyalar tomonidan korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha ta'sirchan choralarni ko'rishga;

- davlat xizmatlarini ko'rsatishda oshkoralikni ta'minlash, yagona elektron ish yuritish tizimini joriy etish va idoralararo ma'lumotlar bazalaridan keng foydalanishga;

- ochiq turdagi axborotlar oshkoraligini ta'minlash maqsadida, ommaviy axborot vositalari, fuqarolik jamiyati institutlari va aholi bilan samarali hamkorlikni tashkil etishga;

- korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni barvaqt aniqlash va o'z vaqtida bartaraf etish maqsadida, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat qiluvchi

organlar bilan korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida hamkorlikni yo'lga qo'yishga;

- bo'linmalarda uy-joy, harbiy va ijtimoiy infratuzilma boshqa ob'ektlarini qurish va sotib olish, shuningdek davlat xaridlarini byudjet mablag'larini sarflash sohasida ehtimoldagi korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni kamaytirish bo'yicha tizimli ishlarni bajarishga;

- tizimda ko'rilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini tahlil va monitoring qilib borish, korrupsiyani keltirib chiqaruvchi sabab va sharoitlarni aniqlash, tizimlashtirish va bartaraf etishni ta'minlaydi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI.

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISH TO'G'RIDA

Qonunchilik palatasi tomonidan 2016 yil 24 noyabrda qabul qilingan Senat tomonidan 2016 yil 13 dekabrda ma'qullangan

1-bob. Umumiy qoidalar

1-modda. Ushbu Qonunning maqsadi

Ushbu Qonunning maqsadi korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

2-modda. Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari

Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

3-modda. Asosiy tushunchalar

Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

korrupsiya – shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish;

korrupsiyaga oid huquqbuzarlik – korrupsiya alomatlariga ega bo'lgan, sodir etilganligi uchun qonun hujjatlarida javobgarlik nazarda tutilgan qilmish;

manfaatlar to'qnashuvi – shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorlik shaxsning mansab yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta'sir ko'rsatayotgan yoxud ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolarning, tashkilotlarning, jamiyatning yoki davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlari o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelayotgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaziyat.

4-modda. Korrupsiyaga qarshi kurashishning asosiy prinsiplari

Korrupsiyaga qarshi kurashishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- qonuniylik;

- fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining ustuvorligi;

- ochiqlik va shaffoflik;

- tizimlilik;

- davlat va fuqarolik jamiyatining hamkorligi;

- korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar ustuvorligi;

–javobgarlikning muqarrarligi.

5-modda. Korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari

Korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

–aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korruptsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish;

–davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korruptsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish;

–korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarni o‘z vaqtida aniqlash, ularga chek qo‘yish, ularning oqibatlarini, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish, korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta‘minlash.

6-modda. Korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlari va boshqa dasturlar

Korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosati davlat dasturlari va boshqa dasturlar asosida amalga oshirilishi mumkin.

Davlat dasturlari va boshqa dasturlar ushbu Qonunning qoidalari samarali ijro etilishini ta‘minlash, korruptsiyaning holati hamda tendensiyalaridan kelib chiqqan holda korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha kompleks va tizimli chora-tadbirlar ko‘rish maqsadida ishlab chiqiladi hamda amalga oshiriladi.

LexUZ sharhi

Qarang: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevraldagi PQ-2752-sonli «Korruptsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori.

2-bob. Korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlar

7-modda. Korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlari

Korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni bevosita amalga oshiruvchi davlat organlari quyidagilardan iborat:

O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi;

Oldingi tahrirga qarang.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati;

(7-modda birinchi qismining uchinchi xatboshisi O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 18 fevraldagi O‘RQ-522-sonli Qonuni tahririda – O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2019 y., 2-son, 47-modda)

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi;

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi;

Oldingi tahrirga qarang.

O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti.

(7-modda birinchi qismining oltinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 15 yanvardagi O'RQ-516-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019 y., 03/19/516/2484-son)

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni qonun hujjatlariga muvofiq boshqa davlat organlari ham amalga oshiradi.

8-modda. Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha idoralararo komissiyalar

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish uchun Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi (bundan buyon matnda Idoralararo komissiya deb yuritiladi) tashkil etiladi. Idoralararo komissiyani shakllantirish va uning faoliyati tartibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilanadi.

LexUZ sharhi

Qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevraldagi PQ-2752-sonli qarori bilan tasdiqlangan Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi tarkibi va Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi to'g'risidagi nizom.

Qoraqalpog'iston Respublikasida, viloyatlarda va Toshkent shahrida korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha hududiy idoralararo komissiyalar (bundan buyon matnda hududiy idoralararo komissiyalar deb yuritiladi) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tashkil etiladi.

–Idoralararo komissiyaaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

–korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarining va boshqa dasturlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etish;

–korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish va hamkorligini ta'minlash;

–aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishga doir chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etish;

–korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olishga, ularni aniqlashga, ularga chek qo'yishga, ularning oqibatlarini, shuningdek ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir chora-tadbirlar samaradorligi oshirilishini ta'minlash;

–korrupsiyaning holati va tendensiyalari to'g'risidagi axborotni yig'ish hamda tahlil etish;

–korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi yuzasidan monitoringni amalga oshirish, ushbu sohadagi mavjud tashkiliy-amaliy va huquqiy mexanizmlarning samaradorligini baholash;

–korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish va ushbu sohadagi ishlarni yaxshilash yuzasidan takliflar tayyorlash;

–hududiy idoralararo komissiyalar faoliyatini muvofiqlashtirish.

9-modda. O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi vakolatlari

O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi o‘z vakolatlari doirasida:

–korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

–korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

Oldingi tahrirga qarang.

–korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi tezkor-qidiruv faoliyatini, tergovga qadar tekshiruvni, surishtiruvni, dastlabki tergovni, shuningdek huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiradi;

(9-modda birinchi qismining to‘rtinchi xatboshisi O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 23 maydagi O‘RQ-542-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.05.2019 y., 03/19/542/3177-son)

–korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlar bo‘yicha dastlabki tergovni amalga oshiradi;

–korrupsiyaning holati va korrupsiyaga qarshi kurashish natijalari to‘g‘risidagi axborotni yig‘ish hamda tahlil qilishni amalga oshiradi;

–jismoniy va yuridik shaxslarning korrupsiya faktlariga doir murojaatlarini ko‘rib chiqadi hamda ularning buzilgan huquqlarini tiklash va qonuniy manfaatlarini himoya qilish choralari ko‘radi;

–korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi qonun ijodkorligi faoliyatida, shu jumladan qonunchilik tashabbusi huquqini amalga oshirishda ishtirok etadi;

–aholi o‘rtasida jamiyatda huquqiy ongni, huquqiy madaniyatni yuksaltirishga va qonuniylikni mustahkamlashga qaratilgan huquqiy targ‘ibotga doir faoliyatda ishtirok etadi;

–korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning o‘z vaqtida oldi olinishini, aniqlanishini va ularga chek qo‘yilishini ta’minlashga, ularning oqibatlarini, shuningdek ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir tadbirlarni ishlab chiqadi hamda amalga oshiradi;

–korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi boshqa organlar hamda tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi;

–korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Oldingi tahrirga qarang.

10-modda. O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmatining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi vakolatlari

(10-moddaning nomi O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 18 fevraldagi O‘RQ-522-sonli Qonuni tahririda – O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2019 y., 2-son, 47-modda)

Oldingi tahrirga qarang.

O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati o'z vakolatlari doirasida:

(10-modda birinchi qismining birinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 18 fevraldagi O'RQ-522-sonli Qonuni tahririda – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2019 y., 2-son, 47-modda)

–korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

Oldingi tahrirga qarang.

–korruptsiya bilan bog'liq jinoyatlar bo'yicha tezkor-qidiruv faoliyatini, tergovga qadar tekshiruvni va dastlabki tergovni amalga oshiradi;

(10-modda birinchi qismining uchinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 23 maydagi O'RQ-542-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.05.2019 y., 03/19/542/3177-son)

–korruptsiyaning holati va korruptsiyaga qarshi kurashish natijalari to'g'risidagi axborotni yig'adi hamda tahlil qiladi, milliy xavfsizlik uchun tahdidlarni baholashni amalga oshiradi, tegishli davlat organlariga zarur axborotni taqdim etadi;

–jismoniy va yuridik shaxslarning korruptsiya faktlariga doir murojaatlarini ko'rib chiqadi hamda ularning buzilgan huquqlarini tiklash va qonuniy manfaatlarini himoya qilish choralari ko'radi;

–korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarning o'z vaqtida oldi olinishini, aniqlanishini va ularga chek qo'yilishini ta'minlashga, ularning oqibatlarini, shuningdek ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir tadbirlarni ishlab chiqadi hamda amalga oshiradi;

–korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi boshqa organlar hamda tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi;

–korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

Oldingi tahrirga qarang.

O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

(10-moddaning ikkinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 18 fevraldagi O'RQ-522-sonli Qonuni tahririda – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2019 y., 2-son, 47-modda)

11-modda. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi vakolatlari

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi o'z vakolatlari doirasida:

–korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

Oldingi tahrirga qarang.

–korruptsiya bilan bog'liq jinoyatlar bo'yicha tezkor-qidiruv faoliyatini, tergovga qadar tekshiruvni, surishtiruvni va dastlabki tergovni amalga oshiradi;

(11-modda birinchi qismining uchinchi xatboshisi O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 23 maydagi O‘RQ-542-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.05.2019 y., 03/19/542/3177-son)

–korruptsiyaning holati va korruptsiyaga qarshi kurashish natijalari to‘g‘risidagi axborotni yig‘adi hamda tahlil qiladi, tegishli davlat organlariga zarur axborotni taqdim etadi;

jismoniy va yuridik shaxslarning korruptsiya faktlariga doir murojaatlarini ko‘rib chiqadi hamda ularning buzilgan huquqlarini tiklash va qonuniy manfaatlarini himoya qilish choralari ko‘radi;

–aholi o‘rtasida jamiyatda huquqiy ongni, huquqiy madaniyatni yuksaltirishga va qonuniylilikni mustahkamlashga qaratilgan huquqiy targ‘ibotga doir faoliyatda ishtirok etadi;

–korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi statistika ma’lumotlarining hisobi yuritilishini va tahlil qilinishini ta’minlaydi;

–korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarning o‘z vaqtida oldi olinishini, aniqlanishini va ularga chek qo‘yilishini ta’minlashga, ularning oqibatlarini, shuningdek ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir tadbirlarni ishlab chiqadi hamda amalga oshiradi;

–korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi boshqa organlar hamda tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi;

–korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

12-modda. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi vakolatlari

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi o‘z vakolatlari doirasida:

–korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

–korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi qonun ijodkorligi faoliyatida ishtirok etadi;

–aholi o‘rtasida jamiyatda huquqiy ongni, huquqiy madaniyatni yuksaltirishga va qonuniylilikni mustahkamlashga qaratilgan huquqiy targ‘ibotga doir faoliyatni amalga oshiradi hamda muvofiqlashtiradi;

–ta’lim muassasalarida korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida huquqiy ta’lim va tarbiyaga doir chora-tadbirlarni amalga oshirishda ishtirok etadi;

–normativ-huquqiy hujjatlardagi hamda ularning loyihalaridagi korruptsiya uchun shart-sharoitlar yaratadigan qoidalar va normalarni aniqlash maqsadida ushbu hujjatlar va loyihalarining tahlilini amalga oshiradi;

–korruptsiyaga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish bo‘yicha choralari ko‘radi;

–korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi boshqa organlar hamda tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi;

–korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Oldingi tahrirga qarang.

13-modda. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi vakolatlari

(13-moddaning nomi O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 15 yanvardagi O'RQ-516-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019 y., 03/19/516/2484-son)

Oldingi tahrirga qarang.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti o'z vakolatlari doirasida:

(13-modda birinchi qismining birinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 15 yanvardagi O'RQ-516-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019 y., 03/19/516/2484-son)

korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

Oldingi tahrirga qarang.

–jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog'liq jinoyatlar, iqtisodiy va korrupsiya bilan bog'liq boshqa jinoyatlar bo'yicha tezkor-qidiruv faoliyatini, tergovga qadar tekshiruvni va surishtiruvni amalga oshiradi;

(13-modda birinchi qismining uchinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 15 yanvardagi O'RQ-516-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019 y., 03/19/516/2484-son)

–jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishning ehtimol tutilgan yo'llari va mexanizmlarini aniqlash uchun pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarning monitoringini tashkil etadi hamda o'tkazadi;

–jinoiy ta'qib etishni tashkil qilish va huquqiy ta'sir ko'rsatishning boshqa choralari ko'rish uchun tegishli davlat organlarini korrupsiyaga oid aniqlangan huquqbuzarliklar to'g'risida o'z vaqtida xabardor qiladi;

–korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning o'z vaqtida oldi olinishini, aniqlanishini va ularga chek qo'yilishini ta'minlashga, ularning oqibatlarini, shuningdek ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir tadbirlarni ishlab chiqadi hamda amalga oshiradi;

–korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi boshqa organlar hamda tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi;

korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

Oldingi tahrirga qarang.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

(13-moddaning ikkinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 15 yanvardagi O‘RQ-516-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019 y., 03/19/516/2484-son)

14-modda. Fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining, nodavlat notijorat tashkilotlarining va fuqarolarning korrupsiyaga qarshi kurashishda ishtirok etishi

Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar:

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etishi;

- aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishda, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishda ishtirok etishi;

- korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining ijro etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishi;

- korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar kiritishi;

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat organlari va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilishi mumkin.

Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa tadbirlarda ham ishtirok etishi mumkin.

Nodavlat notijorat tashkilotlari ushbu moddada nazarda tutilgan tadbirlarni amalga oshirish maqsadida Idoralararo komissiya va hududiy idoralararo komissiyalar faoliyatida, shuningdek davlat organlari huzuridagi ishchi guruhlar, komissiyalar va jamoat-maslahat organlari faoliyatida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ishtirok etadi.

15-modda. Ommaviy axborot vositalarining korrupsiyaga qarshi kurashishda ishtirok etishi

Ommaviy axborot vositalari:

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirishga, shu jumladan aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishga qaratilgan tadbirlarni yoritadi;

- korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining ijro etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshiradi;

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat organlari va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi.

Ommaviy axborot vositalari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa tadbirlarda ham ishtirok etishi mumkin.

3-bob. Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish

16-modda. Aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish

Davlat organlari va boshqa tashkilotlar korrupsiyaga qarshi kurashish maqsadida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish bo'yicha zarur chora-tadbirlar ko'radi, shu jumladan korrupsiyaga qarshi kurashish masalalariga doir tushuntirish ishlarini amalga oshirish, huquqiy tarbiya va ta'limni, ilmiy-amaliy tadbirlarni tashkil etish, o'quv-uslubiy va ilmiy adabiyotlarni ishlab chiqish yo'li bilan zarur chora-tadbirlar ko'radi.

 LexUZ sharhi

Qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida»gi Farmoni.

17-modda. Davlat organlari va boshqa tashkilotlar xodimlarining huquqiy savodxonligini oshirish

Davlat organlari va boshqa tashkilotlar o'z mansabdor shaxslarining hamda boshqa xodimlarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy savodxonligini, shu jumladan huquqiy bilimlari darajasini oshirish yuzasidan zarur chora-tadbirlar ko'radi.

18-modda. Ta'lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy ta'lim va tarbiya

Ta'lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy ta'lim va tarbiya belgilangan davlat ta'lim standartlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Davlat ta'limni boshqarish organlari va ta'lim muassasalari korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida huquqiy ta'lim va tarbiyaga, mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning sifatini oshirishga, ta'lim dasturlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi.

4-bob. Korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar

19-modda. Davlat boshqaruvi sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar

Davlat boshqaruvi sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

–davlat organlari faoliyatining ochiqligini va ularning hisobdorligini ta'minlash, davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini oshirish, davlat organlarining, ular mansabdor shaxslarining va boshqa xodimlarining o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishi yuzasidan mas'uliyatini kuchaytirish;

–korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat organlarining faoliyati ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini amalga oshirish;

–davlat organlarining va ular xodimlarining faoliyatida korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga yo'l qo'ymaslik;

–davlat organlarining mansabdor shaxslari va boshqa xodimlari tomonidan o'z mansab yoki xizmat majburiyatlarining bajarilishi samaradorligi mezonlarini, standartlarini va uning sifatini baholash tizimlarini joriy etish;

–davlat organlari xodimlarining kasbiy hamda xizmatdan tashqari faoliyatdagi odob-axloqining yagona prinsiplari va qoidalarini belgilovchi odob-axloq qoidalarini samarali amalga oshirish;

–davlat organlari xodimlari manfaatlarining to‘qnashuvini hal qilishning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish, ularga rioya etilishi yuzasidan monitoring o‘tkazilishini ta’minlash;

–davlat organlari xodimlarining huquqiy maqomini belgilash, xizmatni o‘tashning shaffof tartibini o‘rnatish, shaxsiy va kasbiy sifatlar, ochiqlik, beg‘arazlik, adolatlilik va xolislik prinsiplari asosida tanlov bo‘yicha saralash hamda xizmatda ko‘tarilish tizimini joriy etish;

–davlat organlari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risidagi qonun hujjatlari talablariga rioya etilishi, murojaatlarning to‘liq, xolisona va o‘z vaqtida ko‘rib chiqilishi, ular tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning buzilgan huquqlari, erkinliklarini tiklash hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha o‘z vakolatlari doirasida choralar ko‘rilishi ustidan nazoratni ta’minlash;

–davlat organlari faoliyatida korrupsiyaning oldini olishga doir tadbirlarning amalga oshirilishi yuzasidan ushbu organlar tomonidan ko‘rilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini baholagan holda muntazam ravishda monitoring o‘tkazish;

–normativ-huquqiy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini tashkil etish;

–davlat organlarining mansabdor shaxslari va boshqa xodimlarining samarali ijtimoiy himoya qilinishini, moddiy ta’minot olishini va rag‘batlantirilishini ta’minlash.

Qonun hujjatlarida davlat boshqaruvi sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir boshqa chora-tadbirlar ham nazarda tutilishi mumkin.

Davlat organlarining va o‘zga tashkilotlarning mansabdor shaxslari hamda boshqa xodimlari qonun hujjatlariga rioya etishi, o‘z mansab yoki xizmat majburiyatlarini beg‘arazlik bilan, xolisona, vijdonan, odob-axloq qoidalariga rioya etgan holda bajarishi hamda korrupsiyaga oid biror-bir huquqbuzarlikni sodir etishdan yoki bunday huquqbuzarliklarni sodir etish uchun shart-sharoitlar yaratadigan boshqa har qanday harakatlardan o‘zini tiyishi shart.

20-modda. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va tadbirkorlik sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va tadbirkorlik sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

–ma’muriy va byurokratik to‘siqlarni bartaraf etish, ro‘yxatga olish, ruxsat etish va litsenziyaga doir tartib-taomillarni soddalashtirish hamda ularning tezkorligini oshirish;

–davlat organlarining nazorat-tekshiruv vazifalarini maqbullashtirish, tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini tekshirish tizimini takomillashtirish, ularning faoliyatiga qonunga xilof ravishda aralashishga yo‘l qo‘ymaslik;

–davlat organlari va tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning masofaviy shakllarini keng joriy etish;

–tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun teng shart-sharoitlar yaratish va insofsiz raqobatga yo‘l qo‘ymaslik;

–davlat xaridlarining samarali huquqiy mexanizmlarini joriy etish, davlat xaridlarini joylashtirishda oshkoralik, shaffoflikni ta‘minlash hamda raqobat muhitini qo‘llab-quvvatlash;

–ta‘lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta‘minot, kommunal xizmat ko‘rsatish sohasida va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning boshqa sohalarida aholi uchun adolatli shart-sharoitlarni hamda teng imkoniyatlarni yaratish, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga yo‘l qo‘ymaslik;

–nodavlat tashkilotlarda korrupsiyaga qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini joriy etish.

Qonun hujjatlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va tadbirkorlik sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir boshqa chora-tadbirlar ham nazarda tutilishi mumkin.

21-modda. Manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish va uni bartaraf etishga doir chora-tadbirlar

Davlat organlarining xodimlari mansab yoki xizmat majburiyatlarini bajarish chog‘ida manfaatlar to‘qnashuviga olib keladigan yoki olib kelishi mumkin bo‘lgan shaxsiy manfaatdorlikka yo‘l qo‘ymasligi kerak.

Manfaatlar to‘qnashuvi yuzaga kelgan taqdirda, davlat organlarining xodimlari o‘zining bevosita rahbarini darhol xabardor qilishi kerak. Manfaatlar to‘qnashuvi mavjudligi to‘g‘risida ma‘lumotlar olgan rahbar bu to‘qnashuvning oldini olish yoki uni bartaraf etish yuzasidan o‘z vaqtida choralar ko‘rishi shart.

Davlat organlarining maxsus bo‘linmalari yoki odob komissiyalari manfaatlar to‘qnashuvini hal etish qoidalariga rioya etilishi yuzasidan monitoringni amalga oshiradi.

Davlat organlarining manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish yoki uni bartaraf etish talablari buzilishiga yo‘l qo‘ygan xodimlari, shuningdek ularning rahbarlari qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo‘ladi.

22-modda. Ma‘muriy tartib-taomillar sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar

Ma‘muriy tartib-taomillar sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

–qonuniylik va adolatlilik prinsiplarini ta‘minlash, ma‘muriy-boshqaruv jarayonining beg‘arazligi kafolatlarini yaratish, ushbu jarayonning shaffofligini, tashqi va ichki nazorat uchun ochiqqligini oshirish;

–o‘z ixtiyoricha harakat qilish vakolatlarini cheklagan holda ma‘muriy tartib-taomillarni batafsil tartibga solish, byurokratik rasmiyatchilikka yo‘l qo‘ymaslik;

–soddalashtirilgan ma‘muriy tartib-taomillarni joriy etish;

–davlat organlarining qarorlari ustidan shikoyat qilishning va yetkazilgan zarar o‘rnini qoplashning samarali mexanizmlarini belgilash.

Qonun hujjatlarida ma‘muriy tartib-taomillar sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir boshqa chora-tadbirlar ham nazarda tutilishi mumkin.

23-modda. Davlat xaridlarini amalga oshirish sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar

Davlat xaridlarini amalga oshirish sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

–davlat xaridlarini amalga oshirish tartib-taomillari to‘g‘risidagi axborotning shaffofligi va ochiqligini ta‘minlash;

–adolatli raqobatni va qarorlar qabul qilish chog‘ida xolisona mezonlardan foydalanilishini ta‘minlash;

–ichki nazoratning samarali tizimini, shuningdek davlat xaridlarini o‘tkazish natijalari yuzasidan shikoyat qilish va nizolashishning samarali tartib-taomilini yaratish;

–davlat elektron savdolarining samarali ishlashini ta‘minlash.

Qonun hujjatlarida davlat xaridlarini amalga oshirish sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir boshqa chora-tadbirlar ham nazarda tutilishi mumkin.

24-modda. Normativ-huquqiy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasi

Normativ-huquqiy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasi:

–korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etish imkoniyatini yaratadigan, korrupsiyaga sabab bo‘ladigan omillarni aniqlashga;

–korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etish imkoniyatini yaratadigan loyihani qabul qilish oqibatlarini umumiy baholashga;

–normativ-huquqiy hujjatlarni qo‘llash jarayonida korrupsiya xususiyatiga ega xavflarning yuzaga kelishi ehtimolini prognoz qilishga;

–korrupsiyaga sabab bo‘lgan, aniqlangan omillarni bartaraf etishga qaratilgan tavsiyalarni ishlab chiqishga va choralar ko‘rishga yo‘naltirilgan jarayondan iborat bo‘ladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat organlari va boshqa tashkilotlar tomonidan faoliyatning tegishli yo‘nalishlari bo‘yicha o‘tkaziladi.

 LexUZ sharhi

Qarang: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirining «Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o‘tkazish uslubiyotini tasdiqlash to‘g‘risida»gi buyrug‘i.

5-bob. Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni aniqlash, ularga chek qo‘yish, javobgarlikning muqarrarligi

25-modda. Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni o‘z vaqtida aniqlash va ularga chek qo‘yishga, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta‘minlashga doir chora-tadbirlar

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni o‘z vaqtida aniqlash va ularga chek qo‘yishga, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta‘minlashga doir chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

–korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni bevosita amalga oshiruvchi davlat organlarining korruptsiyaning holatini va tendensiyalarini tizimli tahlil qilishga asoslangan samarali ishini tashkil etish, ularning faoliyatida korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarga yo'l qo'ymaslik;

–korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarga qarshi kurashning zamonaviy shakllari va usullaridan foydalanish, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning texnik ta'minoti darajasini oshirish, ularning ishiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish;

–sudlarning mustaqilligi va erkinligini, ular faoliyatining ochiqqligini ta'minlash;

–korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni bevosita amalga oshiruvchi davlat organlari o'rtasida muvofiqlashtirishni va hamkorlikni ta'minlash;

–jismoniy va yuridik shaxslarning korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar faktlariga doir murojaatlari to'liq, xolisona va o'z vaqtida ko'rib chiqilishini ta'minlash;

–korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida axborot bergan shaxslarning himoya qilinishini ta'minlash;

–korruptsiyaga qarshi kurashning samarali jinoyat-huquqiy va jinoyat-protsessual mexanizmlarini yaratish.

26-modda. Davlat organlari xodimlarining korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar faktlari to'g'risida xabar qilish majburiyati

Davlat organlarining xodimlari ularni korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etishga ko'ndirish maqsadida biror-bir shaxs o'zlariga murojaat etganligiga doir barcha hollar to'g'risida, shuningdek davlat organlarining boshqa xodimlari tomonidan sodir etilgan shunga o'xshash huquqbuzarliklarning o'zlariga ma'lum bo'lib qolgan har qanday faktlari haqida o'z rahbarini yoxud huquqni muhofaza qiluvchi organlarni xabardor etishi shart.

Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan majburiyatning davlat organlarining xodimlari tomonidan bajarilmaganligi qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

27-modda. Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlik

Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etganlik qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Korruptsiyaga oid huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar sudning qaroriga ko'ra muayyan huquqlardan, shu jumladan muayyan lavozimlarni egallash huquqidan qonunga muvofiq mahrum etilishi mumkin.

Yuridik shaxslar korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladi.

 LexUZ sharhi

Qarang: O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 210 – 214-moddalari.

28-modda. Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida axborot berayotgan shaxslarni himoya qilish

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida axborot berayotgan shaxslar davlat himoyasida bo'ladi, qonunda belgilangan hollar bundan mustasno.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida axborot berayotgan shaxslarni ta'qib etish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning qoidalari korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida bila turib yolg'on axborot bergan shaxslarga nisbatan tatbiq etilmaydi, ular qonunga muvofiq javobgar bo'ladi.

29-modda. Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar natijasida qabul qilingan qarorlarni bekor qilish yoki o'zgartirish

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar natijasida qabul qilingan qarorlar manfaatdor shaxsning arizasiga ko'ra vakolatli davlat organi, boshqa tashkilot yoki mansabdor shaxs tomonidan bekor qilinishi yoxud o'zgartirilishi yoki sud tartibida haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etilganligi natijasida qabul qilingan qaror bekor qilingan, o'zgartirilgan yoki haqiqiy emas deb topilgan taqdirda, uning qabul qilinishi natijasida jismoniy va yuridik shaxslarga yetkazilgan zararning o'rni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanishi lozim.

6-bob. Yakunlovchi qoidalar

30-modda. Korrupsiya sohasidagi tadqiqotlar

Korrupsiyaning holatini, xususiyatini, miqyoslarini, o'zgarishlarini va tendensiyalarini, shuningdek korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining amalga oshirilish samaradorligini o'rganish davlat organlari tomonidan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va boshqa tashkilotlar, ommaviy axborot vositalari, shuningdek fuqarolar bilan hamkorlikda sotsiologik, maxsus, ilmiy tadqiqotlar hamda boshqa turdagi tadqiqotlar o'tkazish yo'li bilan doimiy asosda amalga oshiriladi.

Sotsiologik tadqiqotlar korrupsiyaga eng ko'p duchor bo'lgan tarmoqlar va sohalarni, uning yuzaga kelishi sabablari va shart-sharoitlarini aniqlash, shuningdek mazkur faoliyatga jalb etilgan ijtimoiy guruhlarini aniqlash maqsadida sotsiologik so'rovlar o'tkazish va boshqa usullardan foydalanish yo'li bilan jamoatchilik fikrini tizimli o'rganishni o'z ichiga oladi.

Maxsus tadqiqotlar huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat qiluvchi organlarning korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyati natijalarini, korrupsiyaga oid jinoyatchilikning holatini, korrupsiya ko'rsatkichlarining statistika hisobini muntazam ravishda tizimli tahlil qilishni, davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning xususiyati va miqyoslarini, o'zgarishlari va tendensiyalarini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Ilmiy tadqiqotlar korrupsiyaga qarshi kurashish muammolari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar o'tkazishni, ilmiy uslubiyotlar va tavsiyalar ishlab chiqishni, ularni amaliyotga oqilona joriy etishni, korrupsiyaga qarshi kurashishda qo'llanilayotgan shakllar va usullar samaradorligini prognoz qilish hamda ilmiy tahlil etishni o'z ichiga oladi.

Davlat korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlaydi va rag'batlantiradi.

31-modda. Axborot olish.

Har kim davlat organlarining tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishi to'g'risida, shu shaxsning o'ziga yoki shaxslar guruhiga taalluqli bo'lgan hujjatlarning qabul qilinish jarayonlari haqida axborot olish huquqiga ega.

Davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va boshqa tashkilotlar korrupsiya bilan bog'liq bo'lgan, jamiyat uchun ahamiyatga molik voqealar, faktlar, hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi xabarlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ommaviy axborot vositalariga taqdim etadi.

Axborot olish faqat qonunga muvofiq cheklanishi mumkin.

32-modda. Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlik

Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlik O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlari chet davlatlarning vakolatli organlariga zarur axborotni taqdim etish to'g'risida so'rovlar yuborish va ularning so'rovlariga javob berish huquqiga ega.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlari korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar natijasida olingan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq qaytarish choralarini ko'radi.

 LexUZ sharhi

Qarang: Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korrupsiyaga qarshi Konvensiyasi.

33-modda. Qonun hujjatlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirish

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

hukumat qarorlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirsin;

davlat boshqaruvi organlari ushbu Qonunga zid bo'lgan o'z normativ-huquqiy hujjatlarini ko'rib chiqishlari va bekor qilishlarini ta'minlasin.

34-modda. Ushbu Qonunning kuchga kirishi

Ushbu Qonun rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi.

 LexUZ sharhi

Ushbu Qonun «Xalq so'zi» gazetasining 2017 yil 4 yanvardagi 2 (6696)-sonida e'lon qilingan.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti SH. MIRZIYOYEV

Toshkent sh.,

2017 yil 3 yanvar,

O'RQ-419-son

(O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 1-son, 2-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019 y., 03/19/516/2484-son; 24.05.2019 y., 03/19/542/3177-son, 2019 y., 2-son, 47-modda)

Mustaqil ta'lim (MT) 60 soat

MT1	Falsafaning mohiyatiga oid Sharq va G'arb mutafakkirlari ta'riflarini tasniflash va ular bo'yicha prezentatsiya tayyorlash.
MT2	Senekaning "Lutsiliyga axloqiy xatlari" asarini o'qish va shu xatlar asosida talabalarning o'z hayoti va faoliyatiga baho berilgan esse tayyorlash
MT3	Abu Nasr Forobiy va G'azzoliyning falsafa ilmiga oid qarashlarini qiyosiy tahlil etish (Forobiyning "Siyosat falsafasi" va G'azzoliyning "Kimyoi saodat" asarlari asosida).
MT4	Noklassik ontologiyaning yo'nalishlari va mohiyati bo'yicha esse tayyorlash (M.Xaydeggerning Borliq va vaqt asari asosida)
MT5	"Aristotel, Forobiy va Kant ontologiyasida kategoriyalarning tasnifi" mavzusida esse tayyorlash, (krossvord tayyorlash).
MT6	A.Fitratning "Oila asari"dagi oila qurish tartiblari va farzand tarbiyasiga oid g'oyalar bo'yicha esse tayyorlash.
MT7	A.Fitratning "Rahbari najot" risolasidagi "Baxtsiz odamlarning ikki toifasi"ga oid qarashlari bo'yicha esse tayyorlash, videorolik tanlovini o'tkazish.
MT8	Avloniyning "Madaniyat to'lqinlari" maqolasi va E.To'fflarning "Uchinchi to'lqin" asarini qiyosiy tahlil etish, prezentatsiya tayyorlash.
MT9	"Axborotlashgan jamiyat va uning istiqbollari" mavzusida esse tayyorlash (A.Toynbi, E.To'ffler asarlarining qiyosiy tahlili asosida).
MT10	"Dunyoni estetik idrok etishda badiiy asarlarning ahamiyati" mavzusida "Dunyoni estetik idrok etishda badiiy asarlarning ahamiyati" mavzusida esse tayyorlash.
MT11	"Dunyo xalqlari madaniyatidagi umumiylik va farqlar" mavzusida videorolik tayyorlash.
MT12	"Dunyo xalqlari miflari" haqida krossvord tayyorlash.
MT13	J.Rumiyning "Ovchi va lochin" rivoyatining mohiyati va uning tarbiyaviy ahamiyatini tahlil etish (Ichindagi ichindadir asari asosida).
MT14	"Zamonaviy axloqiy tarbiyaning yutuqlari va kamchiliklari" mavzusida esse tayyorlash.

MT15	“Koevolyutsiya va environmentalizm dialektikasi” mavzusida esse tayyorlash (O‘zbekistonga qizil kitobga kiritilgan hayvonlar va o‘simliklar haqida ma’lumotlarni aniqlash) O‘zbekiston tabiati mavzusida krossvord tayyorlash.
MT16	M.Behbudiyning “Yoshlarga murojaat” va “Muhtaram yoshlarga murojaat” maqolalarini tahlil etish va esse tayyorlash.
MT17	Makiavellining “Xukmdor” asari bo‘yicha taqdimot tayyorlash.
MT18	G‘azzoliyning “Tavba” asarini tahlil etish va talabalarning o‘z faoliyatida mavjud ofatlarni aniqlash va o‘ziga baho beruvchi esse tayyorlash.
MT19	Ibn Tufayl va Ibn Sinoning “Xay ibn Yakzon o‘g‘li” risolasini qiysiy tahlil etish va esse tayyorlash
MT20	“Korrupsiyaning mohiyati va uning oqibatlarini” mavzusida viktorina o‘tkazish, video roliklar tanlovini tashkil etish.
MT21	“O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurash mexanizmlari” mavzusida esse tayyorlash.
MT22	Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asari bo‘yicha jamiyat boshqaruviga oid g‘oyalarni tahlil etish va esse tayyorlash
MT23	S.Xantingtonning “Sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” asarini o‘qish va mohiyati bo‘yicha esse tayyorlash.

GLOSSARIY

A

1. Absolyut- (lotincha - har qanday munosabatlar, shartlardan ozod, mutlaq, mustaqil, mukammal) - falsafada absolyut borliq yoki absolyut voqelik (Shellingda), absolyut ruh, ya'ni oliy dunyoviy aql (Gegelda) absolyut shaxs, ya'ni Xudo (xristianlikda) absolyut qadriyat (Aflotun asos solgan metafizik idealizm), absolyut axloq, kategorik imperativ yoki burch qonuni (Kantda), mustaqil mavjudotning individuallikdan yuqori substantsional asos (Fixteda), iroda (Shopengauerda), intuitsiya (Bergsonda) bilib, anglab olinganligidan qat'iy nazar, hamma narsa absolyut ahamiyat kasb etadi. Abstraktsiya (lot. abstgastio — mavhumlik) - bilish shakllaridan biri bo'lib, u narsalarni bir qancha xossalarni va ular o'rtasidagi munosabatlarni fikran nazardan soqit qilishdan, hamda biron bir xossa yoki munosabatlarni ajratib ko'rsatishdan iborat.

2.Abort - Amaliy etikaning anchadan buyon ko'pchilikka malum muammosi xissoblanadi. To'rtinchi haftaning oxirida homilada dastlabki yurak

urishi paydo bo'ladi. Sakkizinchi haftaning oxirida esa miya tanasining elektrofiziologik faolligini kuzatish mumkin. Demak, har qanday abort, xalq tabiri bilan aytganda, jonlini jonsiz qilish, tirik organizmni tiriklikka bo'lgan huquqdan mahrum etishdir.

3. Adolat - yuksak manaviy tushuncha bo'lib, uning e. va yo. hamda ya. va yo. dan asosiy asosiy farqi shundaki, A.ning o'zi birorqbir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; A. da ikki manaviy jihat – ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni malum manoda axloq sohasidagi miqdor o'lchovchi ham deyish mumkin: u talab b-n taqdirlashni o'lchab turadigan tarozidir. A. bor joyda ijtimoiy jabrga, beboshlikka yo'l yo'q. Eng oddiy, ibtidoiy fazilatlar, m., mehribonlik, shafqat, muruvvat hayvonlarda ham mavjud, lekin hayvonlarda ular o'z guruhiga, eng avvalo, o'z zurriyotiga qaratilgan bo'ladi.

4. Agnostitsizm - (yunon. agnostos — a-inkor, gnostos— bilish, bilishni inkor etish, noma'lum) — falsafiy ta'limot bo'lib, tabiat va jamiyat qonuniyatlari mohiyatini bilish imkoniyatlarini rad etib, bilimning voqelikka muvofiqligini isbotlash mumkin emas, deb, hisoblaydigan ta'limot.

5. Amaliyot - inson faoliyatining yig'indisi, majmui.

6. Andisha -yuksak manaviyatga xos, axloqiy tarbiya natijasida shakllanadigan manaviy-axloqiy tushuncha, etika fanining meyoriy tushunchasi, “Manaviyatshunoslik”, “Manaviyat asoslari” fanlarining asosiy kategoriyalaridan biri. Kishilar b-n bo'lgan munosabatda oqibatini atroflicha o'ylab munosabatda bo'lish, mulohaza qilish A.ning o'ziga xos xususiyatlaridandir. A.li inson o'z xatti-harakati, manaviy-ruhiy qarashlarida yuksak axloqiy tamoyillardan kelib chiqqan holda faoliyat yuritadi. Bunday inson o'zgalarni olijanob axloqiy meyorlarga asoslangan holda qadrlaydi.

7. Antropologiya - inson haqidagi fan muammolari bilan shug'ullangan

8. Avesto - Zardushtiylik dinining qonun-qoidalari bayon etilgan kitob

9. Axloq - (arab. xulqning ko'pligi; lot. moralis — xulq-atvor) — ijtimoiy ong shakllaridan biri, manaviy hayot hodisasi, manaviyat sohasiga oid tushuncha.

10. Axloqiy fazilatlar - inson xulq-atvori, yurish-turishidagi eng Yuksak , ijobiy hatti-harakatlar, o'y-fikrlar va ezgu amallar majmuasi: ezgulikka intilish, yaxshilik qilish, izzat-hurmatli bo'lish, mehnatsevarlik, or-nomusli bo'lish, vatanparvarlik, insonparvarlik, saxovatlilik, halollik, pokizalik kabi xislatlarning namoyon bo'lishi

11. Axloqiy ideal - axloq - meyorlarining yuk sak , orzu qilingan darajadagi tasavvufi, barcha eng yaxshi xislatlarga ega, har tomonlama tarbiyalangan inson obrazi.

12. Axloqiy madaniyat - axloqiy tarbiyaga doir asarlar, qarashlar, g'oyalar, ko'nikmalar va ularga amal qilinish.

13. Axloqiy me'yorlar - jamiyatda o'rnatilgan xulq-atvor qoidalari, ular urf-odat, ko'nikma, marosim qoidalari sifatida namoyon bo'ladi, axloqiy

qadriyatlar sifatida qoraladi, ularga amal qilmaslik jamoatchilik tomonidan qoralanadi.

14. Axloqiy qadriyatlar - kishilarning xulq-atvorida asrlar davomida shakllangan o'zaro munosabatlar, yurish-turish qoidalari: xushxulqlik, xushmuomalalik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, halollik, pokizalik, ezgulik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, vatanparvarlik.

15. Axloqiy tafakkur - axloq masalalariga bag'ishlangan fikrlar, qarashlar g'oyalar, har bir insonning axloqiy meyorlar va qadriyatlarni anglash, ilmiy mushohada qilish jarayoni.

16. Axloqiy tarbiya - inson tarbiyasining muhim qismi hisoblanib, odamga yoshligidan boshlab to'g'rilik, halollik, izzat hurmat, burch-masuliyat, sog'lom turmush tarzi, or-nomus, sharm-hayo, Vatan azizligi, oila muqaddasligi, e'tiqod mustahkamligi xislatlarining singdirib borilish jarayonidir.

17. Axloqsizlik - jamiyatda qabul qilingan axloqiy meyorlardan chetga chiqish: boqimandalik, yolg'onchilik, ichkilikbozlik, fohishabozlik, o'g'rilik, hasad, g'iybat, tuhmat, vatanfurushlik, e'tiqodsizlik va shular kabi barcha salbiy xislatlarning namoyon bo'lishi.

B

18. Bag'rikenglik - mehr-muruvvat, g'amxo'rlik, himoya, panoh, makon, saxiy, eshigi hamma uchun ochiq, dargohi keng; kengfellik. Bag'rikenglik – o'zgalarning dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, milliy va etnik xususiyatlari, anana-marosimlariga hurmat-ehtiromda bo'lish, muomala-munosabatda kamsitishlar, tahqirlashlarga yo'l qo'ymaslik, insoniylikni hamma narsadan ustun hisoblab, jamoada, ish joylarida, mahalla-kuyda bunga rioya etish. Xullas, turli dindagi, turli millat va elatlarga mansub kishilarning bir mamlakat doirasida, yagona davlat tarkibida bahamjihat, osoyishta yashashidir. Bag'rikenglik ayrim shaxslarga yoki butun bir xalqqa xos xususiyat bo'lishi mumkin. Bag'rikenglik – o'zbek xalqining eng olijanob fazilatidir.

19. Barkamollik - kamolot, balog'atga erishgan, bekamu ko'st, etuk, mukammal, nuq-sonsiz, kamoli xirad – aql komilligi, kamoli marifat – ilmu marifatda mukammallik, kamol ahli – ilmu hikmat egalari, olimlar. Barkamollik insonning aqliy axloqiy va bilimdonlik jihatidan etuk ligi, o'zi tanlagan kasbu hunarning ustasi bo'lishi, shaxs sifatida shakllanib, vatan taraqqiyoti, el-yurt farovonligi uchun jon kuydirishi, ezgu g'oya va niyatlar b-n bunyodkorlik va yaratuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lishi.

20. Barqarorlik - tinchlik, osoyishtalik

21. Baxs - Shaxslar o'rtasidagi u yoki bu mavzudagi tortishuvi hisoblanadi. Bahs qoidasi: hatto juda qulay vaziyatlarda ham odamlarni fikrini o'zgartirish juda qiyin masaladir. Agar o'z qarashlaringizni boshqa birovga o'tkazishni istasangiz, uning fikrini hurmat qiling. Hech qachon odamga uning nohaqligini aytman. Xato qilish ehtimolini o'zingizda bo'lishiga ham etibor bering. Bu barcha turdagi bahslarga yakun yasaydi hamda sizdagi bu fikrlashdagi haqqoniyligini o'zida ham yaratishga harakat qiladi. Shu bilan hamsuhbatingizni o'zi ham siz kabi nohaq bo'lishini tan olishiga imkon beradi.

22. Baxt – ma'naviy axloqiy tushuncha. Kishi o'z faoliyati natijalaridan hayotda qo'lga kiritilgan yutuqlaridan to'la qoniqish, yashash tarzidan mamnunlik, muayyan maqsadga etganlik, orzu-umidning ushalishi, beqarorlik holati sifatida namoyon bo'ladi. Baxt nisbiy tushuncha, mutloq baxt yo'q. Baxtni qanday manoda tushunishning shaxsning ijtimoiy o'rniga, bilimi, yoshi, dunyoqarashiga bog'liq. Baxt haqidagi kishilarning tasavvurlari ijtimoiy tuzim va undagi ijtimoiy munosabatlar majmuasi b-n uzviy bog'liq.

23. Bilish - insonning tabiat, jamiyat va o'zi to'g'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, ma'naviy faoliyat turidir. Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatning biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. Shuningdek, bilish insonning xos bo'lgan ma'naviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatidir.

24. Bioetika - hozirgi zamon etikasining muhim yo'nalishlaridan biri. B. inson hayotini eng oliy axloqiy qadriyat sifatida qaraydi, shu bilan birga, inson hayotini saqlash muammosini – yaxshilik va yomonlikni farqlashning muhim mezonini, deb hisoblaydi. Hoz. zamon fanida B. tirik mavjudotlar, shu b-n birga, insonga ham bo'lgan munosabatlarning ma'naviy-axloqiy regulativi, deb qaraladi. Insonning tabiat b-n uzluksiz aloqasini ma'naviy tahlil etish asosida, tabiatni muhofaza etishda axloqiy javobgarlik B.ning madaniy negizini tashkil etadi. B., sotsial masalalar b-n birgalikda, qadriyatlar muammosini ham qamrab oladi. B. maqsadlaridan biri - Shaxsni turli holatlarga solish imkoniyatlarini yaratuvchi, inson xatti-harakati, ruhiyatini o'zgartirish mumkin bo'lgan, uning ustidan o'tkazilayotgan xilma-xil tadqiqotlarni cheklash mezonlarini ishlab chiqadi.

25. Biologik axloq - jahon axloqshunos ligida ham asosan tibbiy axloq, tabobat muammolariga doir axloqiy yondashuvlar tushuniladi. Biologik axloq muammolari ikki yo'nalishdan iborat: biri - insonlarning kichik biologik olam sifatidagi katta biologik olamga bo'lgan munosabatlari bilan bog'liq «tashqi», ikkinchisi - insonlarning «o'z-o'ziga va o'zaro munosabatlaridagi tibbiyot bilan bog'liq ichki» axloqiy masalalar.

26. Borliq - voqelikdagi mavjud narsa va hodisalarni ifodalovchi tushuncha. bo'lgan aks ettirish xususiyatini ifodalovchi tushuncha.

27. Botiniylik va zohiriylik – ma'naviy hodisalar bo'lib, insonning ichki, qalb, ko'nglidagi hissiyotlar va ularni sirtqi tomondan, tashqi ko'rinishda ifodalanishi. Inson tashqi tomonidan qanday ko'rinishidan qat'i nazar, uning B. hissiyoti, qalbi, ko'ngli nihoyatda nozik va ma'naviy boy bo'lishi mumkin. Sirtidan qaraganda kam-ko'stsiz, salobatli ko'ringan kishi hissiyotsiz, qalbi ko'r bo'lishi ham mumkin. B. insonga baxsh etilgan nemat, u buyuk kishilarning zohiriy faoliyatlarida yorqin ifodasini topgan.

28. Burch - jamiyat, davlat va SHaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. U vijdon, e'tiqod, masuliyat kabi tushunchalar b-n mustahkam bog'liq. Umuman, hayotda insonning har bir xatti-harakati zahirida B. ga sadoqat yoki xiyonat yotadi. B. ning insonlik B.i,

musulmonlik B.i, nasroniylik B.i, fuqarolik B.i, otalik B.i, onalik B.i, farzandlik B.i singari barcha davrlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalari ham, jurnalistlik B.i, shifokorlik B.i, olimlik burchi kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud. B. tushunchasining o'ziga xos jihatlaridan yana biri – uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati.

Ch

29. Charvaka - hindcha so'z bo'lib olamning asosini to'rt unsur (tuproq, suv, havo va olov) dan iborat deb qarovchi qadimgi falsafiy ta'limot.

30. Chiroylilik insonda engil xushnudlik kayfiyatlarini hosil qiladigan holatlar yig'indisidir.

D

31. Dao xitoy falsafasida «yo'l» taraqqiyot ma'nosida ishlatiladigan tushuncha.

32. Davlat fuqarolik boshqaruv tizimining yemirilishi tufayli ipaydo bo'lgan siyosiy institut

33. Demokratiya (yunon. demos – xalq) – xalq irodasini ifoda etish tamoyilini, inson huquqlari va erkinliklarini ijtimoiy hayotning oliy qadriyati sifatida tan oluvchi xalq hokimiyatiga asoslangan siyosiy tuzum.

34. Demokrit yunon faylasufi. U haqiqiy borliq — moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz-chegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya'ni atomlardan va bo'shliqdan iborat deya ta'lim beradi. Atomlar va bo'shliq o'zaro yaxlit abadiy ibtidodir. Atomlar — bo'linmas va o'zgarmas, sifat jihatdan bir xil, uning miqdori shakli singari behisobdir. degan edi

35. Dialektika grek tilida bahs va suhbatlashish san'ati degan ma'noni anglatadi. Antik dunyo faylasuflari uni haqiqatga erishish yo'li va usuli sifatida talqin etganlar. Hozirgi davrga kelib dialektika olamdagi narsa va hodisalar doimo o'zgarishda, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikda, taraqqiyot va rivojlanishda deb tushunishdir. Unga ko'ra, olamda o'z o'rniga va joyiga, yashash vaqti va harakat yo'nalishiga ega bo'lgan barcha narsalar va voqealar bir-birlari bilan bog'liq va aloqador tarzda, bir-birlarini taqozo etadigan, doimiy va takrorlanib turadigan bog'lanishlar orqali namoyon bo'ladi.

36. Did idrok, fahm, farosat kabi ildizi aqlga borib taqaladigan, o'zining ehtiros, his-hayajon, subektiv baholash xususiyati bilan ulardan ajralib turadigan hamda insondagi go'zallik, ulug'vorlik, fojeaviylik singari estetik xususiyatlarni va nafosatni idrok etish qobiliyatidir. Did murakkab tarbiya jarayonini taqozo etadi. Chunki u ham aqliy, ham axloqiy, ham hissiy tarbiya uyg'unlashgan umumiylikdan iboratdir.

37. Diniy dunyoqarash Muayyan dunyoqarash tarkibida diniy-ilohiy qarashlar o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ular insonning ilohga bo'lgan e'tiqodi bilan bog'liq bo'lib, vujudga kelishiga ko'ra, boshqa dunyoqarash sh akllari kabi, muayyan asoslarga ega.

38. Diyonat (arab. dindorlik, to'g'rilik, insof) Xudodan qo'rqish, gunoh qilmaslik, savob ishlarni amalga oshirish, imonli- e'tiqodli, sofdil va mard bo'lish, diniy qonun-qoidalarga qattiq rioya etish, dindorlik, taqvodorlik, vijdon,

insofililik. Diyonatli odam to'g'riso'z, haqgo'y bo'ladi, haromdan hazar qiladi, birovning zarariga ish qilmaydi, hamiyatli, nomusli, oriyatli bo'ladi

39. Do'stlik axloqiy tushuncha; o'zaro bog'liqlik, manaviy yaqinlik, manfaatlar umumiyliigi va h.k.ga asoslangan insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatni ifodalaydi.

40. Dogmatizm aqidaparastlik, o'zgarmas tushunchalar, qoidalar asosida fikrlash usuli.

41. Dualizm (lotin tilida dua, ya'ni ikki degan ma'noni ifodalaydi) — olamning asosida ikkita asos, ya'ni modda va materiya bilan birga ruh va g'oya, ya'ni ideya yotadi deyuvchi qarash.

42. Dunyoqarash olam haqidagi umumiy qarashlar, maslaklarning majmui.

E

43. Eklektika narsa va hodisalarning muhim va nomuhim aloqalarini, turli-tuman tomonlarini qo'shib qaraydigan usul.

44. Ekzistentsializm hozirgi zamon «yashash falsafasi».

45. Empirizm hissiy tajribaning rolini bo'rttirib ko'rsatadigan yo'nalish.

46. Estetik madaniyat insonning estetik faoliyati jarayoni, uning natijasida yaratilgan moddiy va manaviy qadriyatlar bo'lib, shaxsni shakllantirish va kamolotida muhim omil bo'lgan ijtimoiy hodisadir. Estetik madaniyat shaxs, millat, jamiyatning o'z-o'zini anglashi ham demakdir. Chunki estetik madaniyatda ijtimoiy birliklarning ehtiyojlari va manfaatlari, o'ziga xosliklari, jahon tarixida tutgan o'rni, turli ijtimoiy tizimlarga bo'lgan munosabati ham o'z ifodasini topadi.

47. Estetik tarbiya ijtimoiy-manaviy jarayon va inson kamolotining muhim mezon. U bunyodkorlik va yaratuvchanlik ishlaridan zavqlanish, yangilik va innovatsiyaga qiziqish tuyg'usini nafosat tamoyillari, go'zallik talablari asosida rivojlantirishga o'rgatuvchi manaviyatning aniq maqsadlarga yo'naltirilgan faoliyatidir.

48. Estetika insonning voqelikka nafosatli munosabatini, xalq, millat, jamiyat badiiy tafakkurini hamda borliq, sanat va ijod jarayonlarining eng umumiy qonuniyatlari, tushunchalari, mezonlarini go'zallik asosida anglash, o'rganish va o'zlashtirishga doir nazariy-amaliy faoliyat tizimidir.

49. Etiket takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvontiradigan munosabat hodisasidir. Etiketning qamrovi keng, u malum manoda xalqaro miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi. U ko'proq insonning tashqi madaniyatini, o'zaro munosabatlardagi o'zni tutish qonun-qoidalarining bajarilishini boshqaradi. Muomala odobida inson o'z munosabatlariga ijodiy yondoshsa, Ya'ni bir holatda bir necha muomala qilish imkoniga ega bo'lsa, etiket muayyan holat uchun faqat bir xil qoidalashtirib qo'yilgan xatti-harakatni taqazo etadi.

50. Ezgulik va yovuzlik ma'naviy axloqiy tushunchalar orasidagi eng muhim juftliklaridir. E. insonni faoliyatning asl mohiyatini anglatadi – Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo'ladi. «Ezgu o'y, ezgu

soʻz, ezgu amol» uchligi «Avesto» dan tortib barcha muqaddas kitoblarda etakchi oʻrinni egallashi ham shundan. E.insonga eng kuchli manaviy lazzat bagʻishlaydigan, uni ijtimoiy Shaxsga aylantirib, haqiqiy baxtga olib boruvchi fazilat; Shaxsni komillikka, jamiyatni esa yuksak taraqqiyotga etkazuvchi yuksak qadriyat. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi.

F

51.Fahm insonning aqliy qobiliyatini yuzaga chiqaruvchi estetik anglash tuzilmasidagi muhim tushuncha.

52.Falsafa (yunoncha «fileo» — sevaman va «sofia» —donolik) donolikni sevaman. Tabiat, jamiyat, inson, uning tafakkurida amal qiluvchi eng umumiy qonunlarni oʻrganuvchi fandir

53. Fan ilmiy bilimlar tizimidir. Fan oʻzining ilmiy tushuncha uslublari va metodologiyasiga ega boʻlgan, olamni bilish va oʻzlashtirishning maxsus usuli, ilmiy bilimlar tizimidir. Shuningdek, fan ijtimoiy ong shakllaridan biridir.

54. Faoliyat insonning oʻzini oʻrab turgan olamga faol munosabati shakli boʻlib, uning mazmunini maqsadga yoʻnaltirilgan oʻzgar-tirish va qayta qurish bilan bogʻliq xatti-harakatlar tashkil etadi.

55.Farosat insonning axloqiy qobiliyatni yuzaga chiqaruvchi estetik anglash tuzilmasining oʻziga xos talabi.

56.Fazo narsalarning bir-biridan uzoqligini, ularning koʻlamini, joylashish tartibini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha. Shuningdek, fazo - narsalarning koʻlamini, hajmini, oʻzaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalovchi borliqning yashash usullaridan biridir.Fazo va vaqt tushunchalari, koʻp hollarda, forsiy til taʼsirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy maʼnosida, vaqt esa hodisalar boʻlib oʻtadigan muddat maʼnosida ishlatiladi.

57. Fenomenologiya «Sof ong» falsafaning predmetini tashkil etadi deb hisoblovchi falsafiy oqim.

58. Fojeaviylik shaxs orzu-istaklari, maqsadlari bilan jamiyat talablari hayot va oʻlim orasidagi vujudga keladigan ziddiyat boʻlib, erkinlik va zaruriyat oʻrtasidagi kurashga asoslangan ulugʻvorlikning yuksak darajasidir.

59. Forigʻlanish mohiyatan qoʻrquv yoki achinish tufayli inson qalbini salbiy hissiyotlardan halos etuvchi estetik hodisa.

60. Futuvvat tasavvuf tariqatining bir boʻlagi

G

61. Gedonizm (grech. hendone — lazzatlanish) — qadimgi davr falsafiy tushunchalaridan biri sifatida koʻngilocharlik, huzurlanish manolarini beradi. Qadimgi davr axloqshunos ligida gedonizm (huzurbaxshlik talimoti) hayotning manosini nafaqat jismoniy, balki ruhiy huzurbaxshlikdan ham iborat degan talimotni ilgari surar edi. Hozirgi davrga kelib esa bu tushuncha akasariyat holda oʻzida xudbinlik, «nafs quliga aylanish», «boylik, shuxrat ketidan quvish» kabi manolarini ham anglatmoqda.

62. Germenevtika qadimgi yunon afsonalaridagi xudolarning xohish va irodasini insoniyatga tushuntirib berish uchun yerga yuborilgan elchisi — Germes nomi bilan ataladi. Demak, germenevtika — tushunish, tushuntirish, tahlil etish g'oyalariga asosiy diqqatini qaratadi.

63. Globalizatsiya deganda umumbashariy, umumsayyoraviy sivilizatsiyaning shakllanish tendensiyasi tushuniladi. Ushbu tendensiyaning asosini hozirgi zamon kishilik jamiyatini birlashtirib turgan iqtisodiy, siyosiy, madaniy va kommunikatsion aloqalar tashkil etadi. Aynan ana shu aloqalar umumsayyoraviy sivilizatsiyaga tizimlilik ato etmoqda.

64. Gnoseologiya bilish to'g'risidagi fan muammolari bilan shug'ullangan.

65. Go'zallik ma'naviy va moddiy xususiyatga ega bo'lgan, ijtimoiy-manaviy hayotda favqulodda ahamiyat kasb etuvchi tushuncha bo'lib, narsahodisalarning inson tafakkurida lazzatning uyg'unlik, meyor, hamohanglik, mutanosiblik, maqsadga muvofiqlik asosida namoyon bo'lishidir.

66. Gumanizm (lot.humanitas – insoniylik, insonparvarlik, inson haqida g'amxo'rlik) – insonni himoya qilishga, uning huquqlariga kafillik berishni maqsad qilib olgan talimot.

H

67. Halollik sof, pokiza bo'lishni talab qiladigan axloqiy me'yordir. Dastavval u diniy tushuncha sifatida vujudga kelib, har bir musulmonning emak-ichmagi, jinsiy va iqtisodiy xatti-harakatlari sifatini belgilab beruvchi shariy meyor bo'lib amal qilgan. Insonni manaviy, axloqiy jihatdan bezaydigan ajoyib fazilatlardan biri - halol, pokiza yashash, birovlarining xaqiga zarracha bo'lsada hiyonat qilmaslikdan iboratdir.

68. Hasad o'zida yo'q bo'lgan narsaning boshqalarda bo'lishini istamaslik, o'zgalarning yutuqlari va muvaffaqiyatlarini ko'ra olmaslik. Hasad tuyg'usi mavjud bo'lgan odam boshqalarning yaxshi turmush kechirishidan, o'qishda, mehnat faoliyatida erishgan yutuqlaridan qiyin ahvolga tushadi. Hasad turli olamshumul dinlarda qoralanadi. Masalan xristian dinida hasad ettita gunohi kabiralardan biri hisoblanadi. Chunki bu dinda aytilishicha, hasad qilish xudo tomonidan o'rnatilgan tartibdan norozilikni bildiradi.

69. Hayo Shaxsning axloqiy o'zini-o'zi anglashi ko'rinishlaridan biri; hayo tuyg'usida insonning o'z xatti-harakatlarini, axloqiy sifatleri va motivlarini anglashi tushuniladi. Inson o'z xatti-harakatlarining axloqqa zid ekanligini mustaqil ravishda yoki bo'lsamasa atrofdagilarning qoralashi natijasida anglab etishi mumkin. Hayo vijdon b-n bevosita bog'liq bo'ladi. Vijdonsiz odamlarda hayo bo'lmaydi. Shu b-n birga, hayoning vijdondan farq qiluvchi jihatlari ham mavjud. Hayo qo'proq tashqi muhit b-n bog'liq bo'ladi. Hayo tuyg'usi insonning o'z xatti-harakatlarini boshqalar nuqati nazaridan baholashi b-n bog'liq bo'ladi. Hayo tuyg'usi manaviyatli va manaviy yuksak insonlarga xos axloqiy fazilatdir.

70. Hukm predmetga ma'lum bir xossaning, munosabatning xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir.

71. Hunuklik kishilarda noxushlik tuygʻusini paydo qiluvchi, goʻzallik va nafosatdan zavqlanishning ziddi boʻlgan narsa-hodisalarni inson ongida aks etishidir.

I

72. Idealizm olamning asosida ruh yoki gʻoyalar (ideyalar) yotadi, dunyo voqeligi va rivojida ideyalarni ustuvor deb taʼlim beradigan falsafiy yoʻnalish.

73. Ijobiy hislatlar Odob saqlash, rasm - odat boʻlib qolagan odob qoidalaridan chetga chiqmaslik hamda etika va estetika talablarini bajo keltirishdir. Odoblilik samimiyatga asoslangan boʻlib, insonning boshqalarni hijolat qiladigan, ranjitadigan yoki quvontiradigan narsalarning hammasini anglab olishini, boshqalarning ehtiyoj – talablarini va kechinmalarini tushuna bilishini shart qilib qoʻyadi. Farosatli kishi noqulay vaziyat sodir boʻlishini oldini olishga intiladi. Chiroyli hatti – harakatlar qoidalarini yodlab olib, unga odatlanish mumkin, lekin odob qoidalarikishidan koʻproq narsani talab qiladi. Odobga oʻrganish uchun inson oʻzini boshqa inson oʻrniga qoʻyib koʻrishi kerak boʻladi. Farosatlilik jamiyatga, insonning oʻziga yoki birovga xavf tugʻdirmaydigan hollarda boshqalarning ishiga aralashmaslikni talab qiladi.

74. Ijtimoiy faollik subektning jamiyat hayotida ongli holda mustaqil ishtirok etishi, uning malum ijtimoiy–manaviy sohada vujudga keladigan muammolarni hal etishga qaratilgan harakati.

75. Ijtimoiy fikr yuz berayotgan vaziyatlar, voqealar va xatti–harakatlarning jamiyat azolari tomonidan maqullanishi yoki maqullanmasligi: baholashdir.

76. Ijtimoiy muhit insonni oʻrab turgan va uning shakllanishi, yashashi va faoliyati yuz beradigan moddiy, manaviy va ijtimoiy shart-sharoit.

77. Ijtimoiy ong jamiyatning manaviy hayotini aks ettiruvchi, ijtimoiy guruh, sinf, xalq, millatning kundalik turmushi tasirida shakllanadigan gʻoyalar, nazariyalar, qarashlar, his-tuygʻular tizimini aks ettiruvchi falsafiy kategoriya.

78. Imkoniyat narsa va hodisalarning makon va zamondagi rivojlanish tendentsiyasini taʼminlaydigan, muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. Imkoniyat narsa va hodisalar rivojlanish jarayonining ichki birligini ifodalaydi va ularning rivojlanish shart-sharoitlarini, sabablarini, zaruriy qonuniyatlarini, mohiyatini oʻzida mujassamlashtirgan.

79. Imperativ axloq (lot.imperativus -farmon) Kant etikasida axloqiy qonunni tavsiflovchi asosiy tushuncha. Kant falsafiy talimotida amaliy aqlni nazariy aqlga nisbatan ustun qoʻyiladi. “Amaliy aql” deganda, keng manoda u etika, davlat va huquq nazariyasini, tarix falsafasi va dinni, antropologiyani; tor manoda esa, axloqiy xulq atvor tamoyillari va qoidalarini yaratuvchi aqlni tushunadi. Kant “Amaliy aql tanqidi” asarida inson yaxshilik va yomonlik haqida qalbining hissiy ishtiyoqi va intilishlariga asoslanib emas, aql zakovati yordamida xulosa chiqarish kerak, degan nazariyani oʻrtaga tashlaydi.

80. Inʼikos kamida ikkita obʼektning oʻzaro taʼsiri natijasida yuz beruvchi jarayondir. Eng umumiy maʼnoda, har qanday predmetlarning u bilan taʼsirlashuvda boʻlgan boshqa predmetlarning taʼsirini muayyan tarzda aks ettirishi bilan bogʻliq xossasiga inʼikos deyiladi.

81. Inkor rad etish, qabul qilmaslik.

82. Integratsiya kirib borish, to'ldirish, o'zaro yaqinlashish

J

83. Jadidlar (arabcha «usuli jadid») yangi zamonaviy usulda ta'lim-tarbiya madaniy-ma'rifiy ishlarni isloh qilish tarafdorlari.

84. Jamiyattabiatning bir qismi, ya'ni ijtimoiy borliq bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus sh akli, kishilar o'rtasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir. Har bir yangi davrda jamiyat mohiyatini bilish zarurati vujudga keladi. Milliy mustaqillik tufayli jamiyat mohiyatini yangicha idrok etish ehtiyoji paydo bo'ldi.

K

85. Kamtarlik avvalo o'z – o'ziga talabchanlik, o'z harakatlariga, ishiga, bilimiga tanqidiy qarash, o'ziga, kuch – quvvatiga ortiqcha baho bermaslikdir. Kamtarlik kishilarga bo'lgan munosabatda namoyon bo'ladi. Inson odobli bo'lsa, u kishilar bilan shunchalik sodda kamtarona muomala qiladi, o'z ishlariga va harakatlariga kamtarlik bilan baho beradi. Boshqalarga nisbatan shirinsuhan bo'ladi. Kamtar inson boshqalardan o'zini ustun qo'ymaydi, o'ziga bino qo'yib, soxta shuxrat ketidan quvmaydi, yutuqlardan esankiramaydi.

86.Kasb ahloqi jamiyat tomonidan qabul qilingan ahloq qoidalarini kishilarning ixtisoslariga nisbatan amalda tatbiq qiluvchi aniq kasbiy burch, shan, or-nomus, qadr-qimmat kabi xatti-harakatlarning majmui, umumiy axloqning kishilar kasb-koridagi o'ziga xos ko'rinishidir. Kasb axloqi - har bir kasb-hunarga xos axloqiy norma, prinsip va sifatlarni o'rganadi va hayotga tatbiq etadi.

87.Kasbiy odob jamiyat tomonidan qabul qilingan ahloq qoidalarini kishilarning ixtisoslariga nisbatan amalda tatbiq qiluvchi aniq kasbiy burch, shan, or-nomus, qadr-qimmat kabi xatti-harakatlarning majmui, umumiy axloqning kishilar kasb-koridagi o'ziga xos ko'rinishidir. Odob (arab. adab so'zining ko'pligi) – jamiyatda etirof etilgan xulq normasi.

88.Kategoriya qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «izohlash», «tushuntirish», «ko'rsatish», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardanoq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

89. Kategoriyalar sistemasi falsafiy tushunchalar tizimi

90.Kategoriyalarning ixchamligi falsafiy tushunchalarning harakatda, bir-biriga o'tib turishi, narsalarning barcha tomonlari, ularning ziddiyatlarini aks etishining ifodasi.

91. Kategoriyalarning metodologik roli falsafiy tushunchalarning olamni anglashda, fan va inson amaliy faoliyatidagi ahamiyati.

92.Kibernetika texnika qurilmalarida boshqarish jarayonlari va sistemalarining umumiy belgilari haqidagi fan.

93.Kulgulilik aqat insonga xos xususiyat bo'lib, insonning achinish, qayg'urish, iztirob chekishini cheklovchi sof erkinlikni namoyon qiluvchi estetik hodisa.

L

94.Logos yunoncha — fikr, aql, soʻz.

M

95.Maʼnaviyat jamiyat va alohida shaxsning maʼnaviy olami, ruhiy holatining maʼno mazmunini ifodalovchi tushuncha.

96.

Maʼrifatparvarlar ilm-fan, bilim, madaniyat, taʼlim-tarbiyani taraqqiy ettirishning tarafdorlari.

97.Madaniyat inson faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va maʼnaviy boyliklarning majmui

98.Maʼfura (arabcha «maʼfura») — nuqtai nazar, eʼtiqodlar tizimi, majmui.

99.Maʼfuraviy immunitet begona gʻoya va qarashlarga yon bosmaslik

100. Mahalla (arab tilidan, manosi – jamoat, joy, makon, qishnichilik) – Oʻrta Osiyo, xususan Oʻzbekiston hududida X asrlardan boshlab mavjud boʻlganligi toʻgʻrisida tarixiy manbalar guvohlik beradi. Mahalla - bu jamiyatshunoslar tabiri b-n aytganda, tayyor andozaga ega boʻlgan, «mahalliy boshqaruvda xalqchil demokratiya instituti» nomini olgan tashkilotdir. U oʻzining asosiy vazifasi, «birdamlik», «jamoaviylik», «hamkorlik» asosida mahalliy aholini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi tashkilot boʻlganligi bois, hamma davrlarning boshqaruv organlari unga nisbatan alohida munosabatda boʻlib kelganlar.

101. Mahr (turk. teng huquqli nikoh tuzilgan paytda xotiniga ajratib beriladigan mulk) nikohning asosiy sharti, nikoh paytida kuyov tomonidan kelinga sovgʻa qilinadigan, keyinchalik faqat xotinga tegishli boʻlgan mulk. Mahr faqat islomga xos, qalin tashqi tomondan mahrga oʻxshasa ham, qadimdan qolgan urf-odatdir

102. Manaviy-axloqiy tarbiya yuksak manaviy-ahloqiy fazilatlarni shakllantirishga yoʻnaltirilgan tarbiya jarayoni. Manaviyat – tarbiyaning eng tasirchan quroli va ayni paytda uning natijasi. Axloq – manaviyatning oʻzagi. Axloq – bu avvalo, insof va adolat tuygʻusi, imon, halollik degani. Qadimgi ajdodlarimiz komil inson tarbiyasi haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy tilda aytsak, Sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar. M.a.t.da axloq b-n manaviyat mezonlariga asoslanib, insonda manaviyat hamda axloqni shakllantirish va rivojlantirish, takomillashtirish uchun tasirni kuchaytirishga etibor qilinadi.

103. Mantiq toʻgʻri tafakkurlash qonun va shakllarini oʻrganadigan fan.

104.Materializm moddiy narsa birlamchi deb hisoblovchi falsafiy yoʻnalish.

105.Materiya tushunchasi moddiy unsurga nisbatan ham, atomga nisbatan ham, pramateriyaga nisbatan ham umumiyroq boʻlgan tushunchadir. Materiya olamdagi barcha moddiy obʼektlarni, butun obʼektiv reallikni ifoda etuvchi eng umumiy tushunchadir. Faylasuflar «Tom maʼnodagi materiya faqat fikrning maxsuli va abstraktsiyasidir» deb yozishadi. Faylasuflar barcha moddiy obʼektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qoʻllaydigan

tushuncha materiya deb ataladi. Demak, materiya moddiy ob'ektlarga xos eng umumiy tushuncha, falsafiy kategoriyadir.

106.Mazmun narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishi bo'lib, uni boshqa sistemalardan farqini belgilaydigan aloqadorliklar va munosabatlarini ifodalaydi.

107. Me'yor miqdor va sifat birligi

108. Mehnat estetikasi estetik faoliyat turi sifatida insonning ijtimoiy va individual ishlab chiqarish jarayonida go'zallikka nisbatan munosabatlarini ifodalaydi. Mehnat estetikasi jamiyat moddiy nematlarini ishlab chiqarish sharoitlari va uning natijalarini estetik o'zlashtirish jarayonini anglatadi. Zamonaviy sanat turlari – fan-texnika taraqqiyoti asosida vujudga kelgan sanat turlari. Ular o'zigacha mavjud bo'lgan sanat turlarining erishgan yutuqlari bilan bog'liqdir. Zamonaviy sanat turlariga misol tariqasida fotosanat va kinoni keltirish mumkin.

109.Mentallik muayyan ijtimoiy, tarixiy yoki etnik umumiyatga xos bo'lgan tafakkur va xulq stereotiplari.

110.Metafizika XVII asrda shakllanib narsa va hodisalarni bir-biridan ajratib harakatsiz, qotib qolgan holda tahlil etuvchi usul.

111.Metodologiya bilish va o'zgaruvchan faoliyat usullari to'g'risidagi ta'limot.

112. Millat yagona xudud, doimiy iqtisodiy aloqalar, til, madaniyat, xarakter (mentalitet) umumiyatigi ega bo'lgan kishilar birli-gining tarixiy shakli.

113.Millatparvarlik bu vatanparvarlik tamoyilining yanada muayyanlashgan shakli. Zero, millatni sevish keng manoda Vatanni sevish degani. Vatansiz millatning bo'lishi yoki rasmana erkin va baxtli yashashi mumkin emas. Asl millatparvar - milliy o'zligini anglab etgan inson. U o'z millati b-n faxrlanadi, o'z millati b-n butun jahonning faxrlanishini istaydi. Millatparvarlik tamoyili asosida milliy g'oya yotadi, u millatni sevish amaliyotining - millatparvarlikning ilmiy-nazariy asosi sifatida maydonga chiqadi.

114.Milliy g'oya millatning orzu umidlari, maqsadlarini ifodalovchi qarashlar, majmui

115.Milliy mafkura xalqning, millatning e'tiqodi

116.Miqdor narsalarning hajmi, o'lchovi, og'irligi, harakati va shu kabilarni ifodalovchi tushuncha.

117.Moddiy ishlab chiqarish insonning o'z hayoti uchun zarur sharoitlarni yaratish maqsadida tabiatga faol tasir ko'rasatish va uni o'zgartirish jarayoni.

118.Moddiy qadriyatlar tabiiy obektlar va predmetlarning, yani mehnat vositalari i bevosita foydalaniladigan ashyolarning qadriyaviy ahamiyati.

119. Modernizasiya jamiyatni zamonaviy talablarga muvofiq takomillashtirish maqsadida xilma-xil o'zgartirishlarni amalga oshirishdan iborat ijtimoiy-tarixiy jarayonni ifodolovchi tushuncha.

120. Monizm olamning asosi yakayu-yagona sababga, bitta asosga ega deb ta'lim beradigan falsafiy ta'limotdir.

121. Muhabbat va nafrat M. va N. ko'pgina manaviy axloqiy tushunchalar kabi juftlik xususiyatiga ega. M. insoniy mohiyatning erkin tarzda namoyon bo'lishi, zo'ravonlik yoki zo'rmaqzo'rakilik b-n chiqisha olmaydigan hodisa. U meyorlar, ananalar, qonunlarga bo'ysunmaydi, lekin yuksak axloqiylik ifodasi tarzida insonga ulkan masuliyat yuk laydi, uni jasoratga chorlaydi, u – insonni tashqi va transsendental olam b-n bog'laydigan, uni yolg'izlikdan olib chiqadigan buyuk manaviy kuch. M. ning obekti doimo go'zallik, manfaatsiz go'zallik. U –Allohami, Vatanmi, yormi – M. Egasiga undanda go'zalroq narsa yo'q. Ayni paytda bir obektni sevgan kishi boshqa obektlarni ham sevishi tabiiy. Deylik, yorga bo'lgan haqiqiy M. Vatanga, insoniyatga M.ni inkor etmaydi, aksincha, barqaror qiladi. Zero, «o'zqo'zicha», «yakka», «xudbin» M.ning bo'lishi mumkin emas. Inson o'zi o'zgaga aylanganida, o'zgani o'ziga aylantira olganida haqiqiy M. Egasi hisoblanadi. Mana shu obekt b-n subekt orasidagi farqning «yo'qolishi» eng buyuk , eng mukammal manaviy lazzatdir.

122. Muomala qilishni bilish avvalambor suhbatni olib bora olish qobiliyatidir. Bu erda ham umumqabul qilingan qoidalar mavjud. Suhbatdoshingizni gapini bo'lmasdan uni eshitishni o'rganing. Zero suhbatdoshingizni hamdardlik, layoqatlilik, yaxshi niyatligingizni ko'rsatib, diqqat va sabr-toqat bilan eshita olishning o'zi - bu istedod. Lekin bu istedod tug'ma emas – har bir inson uni o'zida hamda farzandlarida mujassam etib, tarbiya toptirishi mumkin. Suhbatdoshingizni tinglayotib iloji boricha uning ko'ziga qarashga harakat qiling. Suhbatdoshingizning gaplariga tasdiq sifatida yo boshingizni silkitib yohud so'zlar bilan suhbatga bo'lgan jonli qiziqishni ko'rsatishga harakat qiling.

123. Muomala madaniyati insonlar, xalqlar, millat va elatlar, qavmlar orasida o'zaro manaviy aloqa, salomlashuv, so'zlashuv, kelishuv va boshka insoniy munosabatlardir. Muxim aloqa vositasi-M.m. ikki yoki undan ortiq kishilarning o'zaro suhbatini, munosabatini ko'rsatuvchi omil. M.m. nafaqat kishilar orasidagi aloqa vositasi, balki shu b-n birga dunyoning, olamning manaviy instrumenti hamdir. Sizning qanday Shaxs ekaningizni, o'zaro mulqotda o'z ifodasini topadi.

124. Muruvvat insonparvarlik, biror kimsaga qilingan insoniy yordam, yaxshi lik, sahovat, lutf. Muruvvat sahovat b-n uyg'un sifat, insoniy axloqiy fazilat bo'lib, xalqimizga xos bo'lgan xususiyat, milliy qadriyatdir.

N

125. Nafosat real voqelik sifatida inson hayotining barcha sohalarini nurlantirib turuvchi qamrovli manaviy hodisa bo'lib, u obektiv voqelik sifatida narsa-hodisalarning estetik xususiyatlarni anglatuvchi hamda subektiv voqelik tarzida insonning estetik xususiyatlarni anglash va idrok etishdagi botiniy faoliyatidir.

126. Neo yangi; pozitiv - ijobiy degan ma'noni anglatadi. Nepozitivizm G'arbda XIX asrning 20 - yillarida paydo bo'lgan, asoschisi XIX asrda

yashagan Ogyust Kontdir. Uning fikricha, falsafa aniq fanlar taraqqiyotisiz mavjud bo'la olmaydi. Falsafa — ob'ektiv reallikni emas, balki aniq fanlar qilayotgan ilmiy, ya'ni ijobiy (pozitiv) xulosalarni o'rganib, tahlil qilib ularni mantiqan bir tartibga, sistemaga solishi kerak.

127. Neokantchilik XIX asr o'rtalarida shakllangan va XX asr boshlarida rivojlangan edi. Uning vakillari I. Kant o'z davrida qo'ygan ilmiy bilishning umumiyliigi va zaruriyati haqidagi hamda tajribaviy aql haqidagi muammolarni tahlil etadilar. Bu ta'limotga ko'ra, inson dunyoga bir marta keladi, shuning uchun har bir insonning hayoti o'zi uchun eng oliy maqsaddir.

128. Neopozitivizm oqimining yirik namoyandalari Karnap, Ayer, Rassel, Vitgenshteyn va boshqalardir.

129. Neotomizm o'rta asr faylasufi Foma Akvinskiy ta'limotini targ'ib etuvchi yo'nalish.

130. Nikoh Shartnomasi oila mustahkamligi omilidir. Oila kodeksining 29-moddasiga binoan, nikoh shartnomasi-nikohlanuvchi Shaxslarning yoki Yer va xotinning nikohda bo'lgan davrda yoxud Yer va xotin nikohdan ajralgan taqdirda, ularning mulkiy huquq hamda majburiyatlarini belgilovchi kelishuvdir. Oila huquqiy asoslarining uzviy bir qismi nikoh shartnomasi, nikohning rasmiy qayd etilishi, unda ishtirok etayotgan yigit va qizning SHaxsiy hamda mulkiy huquqlarini yuzaga keltiradi.

131. Nominalizm umumiy tushunchalarni faqat ayrim narsalarning nomlari deb hisoblovchi o'rta asr falsafasining bir yo'nalishi.

132. Nomus mohiyatan shaxsning o'z qadr - qimmatini anglab etishi, shu qadr - qimmatning jamiyat tomonidan tan olinishi yoki olinmasligiga nisbatan bo'ladigan munosabatidir. Biroq, bu - nomus qadr - qimmat tushunchasi bilan bir xil ma'noga ega, degani emas. Chunki qadr-qimmat shaxsdan o'zining boshqa odamlarga nisbatan kamsitilmasligini, atrofdagilardan barcha insonning teng huquqliligi tamoyilini o'ziga nisbatan qo'llashlarini talab qiladi. Nomus esa o'z qadr-qimmatini bilishdan tashqari, har bir Shaxsning jamiyatda alohida, o'ziga xos tarzda egallagan mavqei va shu mavqeni dog' tushirmay saqlash-saqlamasligi bilan bog'liq. Bu mavqe esa, shubhasiz, o'sha Shaxsning ijtimoiy hayotdagi o'rni, kasbi, yoshi va unga nisbatan beriladigan axloqiy daraja bilan muayyanlashadi.

O

133. Odoblilik Kundalik hayotdagi axloqiy qoidalariga rioya qilish – odob hisoblanadi. Odob axloqiy fazilatlar insonning kundalik faoliyatiga singib borayotganini ko'rsatuvchi mezondir. Odob – jamiyat qabul qilgan axloq normalarini inson faoliyatida, xatti – harakatida, muomala va muloqotida namoyon bo'lishidir. Muayyan odob doirasida bo'lish, yaxshi nom qoldirishga intilish insoniyat paydo bo'libdiki, mavjud. Insonning eng yaxshi fazilatlari nasl – nasabi, bilimi bilan emas, balki odobi bilan belgilanadi.

134. Ohang Suhbatning tavsifini belgilab berish uchun so'z boyligi va so'zning gramatik qurilishi hali etarli emas, bu erda gaplashish ohangi va intonatsiya muhim rol o'ynaydi. So'zlashish ohangi iroda va emotsional tasirni, hissiyotni aks ettiradi. So'zlashish ohangidan hatto kishining kayfiyatini bilish

mumkin. Ohang malum darajada kishining xulqini ham aks ettiradi. Yani suhbatdoshimizning tarbiyali yoki tarbiasizligini ko'rsatadi. Yurish – turish vaziyatlari qanchalik ahamiyatga ega bo'lsa, so'zlashish ohangi ham shunchalik ahamiyatga ega. Bitta so'z yoki iboraning o'zi qanday qanday ohangda aytilganligiga qarab bizga har xil tasir etishi mumkin.

135. Oila jamiyatning negizi

136. Oila madaniyati jamiyatning muhim ijtimoiy instituti bo'lgan oilaning to'laqonli va mukammal faoliyat yuritishi uchun uning azolari (er va xotin, ota-ona va farzandlar) o'rtasida birgalikda hayot kechirish va zarur munosabatlar o'rnatish ko'nikmalarining majmuasi.

137. Oilada farzand tarbiyasi oila baxti, farzandlarning tarbiyali etuk inson bo'lib etishidagi ota-onaning say harakati hisoblanadi.. Oiladagi farzand tarbiyasi uning kelajakda kim bo'lib etishishida muhim o'rin tutadi. Demak, bola oilada jamiyatning qiyofasini ko'radi, bo'lajak fuqaroning tabiati, dunyoqarashi va axloqiy qiyofasi oilada shakllanadi hamda shunga ko'ra kamol topib boradi. Axloqiy tarbiyaning mohiyati kishini hayotga tayyorlashdan iborat.

138. Oilaning mustaxkamligi oiladagi tinchlik, xotirjamlik, bir- biriga bo'lgan samimiy munosabat hisoblanadi. U oila azolarining axloqiy tarbiyasiga ham bog'liq. Xalqimizda bejiz "Sog'lom turmush tarzi mustaxkam oilaning garovidir" deb aytilmagan. Sog'lom turmush tarzi deganda biz nafaqat oiladagi Yer va xotinning bir – biriga bo'lgan munosabati balki, ulardagi axloqiy fazilatlar, imonlilik, poklik, halollik, rostgo'ylik, shirinso'zlik, kabi axloqiy meyorlarga amal qilgan xolda urf – odatlarga asoslangan, zamonaviy oiladagi iqlimni tushunamiz. Bunday iqlimda tarbiya topgan bola manaviy va axloqan etuk inson bo'lib shakllanadi.

139. Oilaning psixologik muhiti bu oila azolarining oilaviy munosabatlarda, ijtimoiy muhit va kasbiy munosabatlaridagi ijtimoiy – psixologik faolligini umumiy ko'rsatkichlari majmui hisoblanadi. Psixologik muxit – bu oilaning asosiy ko'rsatkichi bo'lib, ijtimoiy jarayonlarda, ayniqsa, oilaning ijtimoiy muhitdagi salbiy tasirlarga qarshi tura olish qobiliyatida aks etadi. Oilaning psixologik muxiti uning azolarini xayot faoliyati davomidagi o'ta keskin xolatlarda ham, muammoli vaziyatlarni hal qilishda yuzaga keluvchi bosiqlikni tavsiflaydi.

140. Oilaviy ajrimlar har bir oila azolariga qattiq tasir qiladigan jarayon. Etikada oilaviy ajrimlarning uch turi ko'rsatiladi. Birinchisi, nikohni bekor qilinishi bilan ajralish – bunda oilaviy mulk, va farzandlar tarbiyasi qonun asosida taqsimlanadi. Bunday sabab o'zaro kelishmovchilik hamda tushunmovchilik, o'zaro muhabbatning yo'qligi natijasida paydo bo'ladi. Ikkinchisi, tabiiy ajralish bo'lib – oila azolarining biri falokat, yoki kassallik tufayli vafot etgan oila mulkining meros sifatida taqsimlanishiga sabab bo'luvchi ajralishdir. Uchinchisi – axloqiy ajralish bo'lib, bunda bolalar balog'atga etib, oila qurilishlari – ota-onalar ular uchun oilaviy mulkdan uy-joy, turli maishiy jihozlar ajratib berishlari belgilanadi.

141. Olamning ilmiy manzarasi olam haqida nazariy bilimlar asosida hosil bo'lgan qarashlar majmui.

142. Ommaviy madaniyat go'zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumistemolchilik ehtiyoji bilan bog'lovchi hamda istemol va tovar sifatida haridorgir bo'lishiga qaratilgan har qanday g'ayriestetik maqsadni amalga oshiruvchi madaniyat ko'rinishi.

143. Ong inson miyasining mahsuli, voqelik in'ikosining

144. Ontologiya olam, inson va jamiyatning ob'ektiv-universal mohiyati to'g'risidagi falsafiy ta'limotdir. Boshqacha aytganda, u borliq to'g'risidagi, insonning olamga bo'lgan munosabati haqidagii falsafiy bilim sohasidir.

P

145. Patrística so'zi «ota» («padre») so'zidan kelib chiqqan. Bu nom bilan odatda G'arbda yepiskoplarni ularga hurmat sifatida ataganlar. Sharqda mashhur bo'lgan cherkov otalaridan biri Ioan Zlatoust (347-407) edi. Uning 640ta da'vatlaridan ko'pchiligi avliyo Pavel nomalarining sharhi edi. Uning asarlarida injilni amaliy qo'llash sof axloqiy masalalar bilan qorishib ketgan.

146. Pifagor (eramizdan avvalgi 580-500 yillar) Yunonistonning Samos orolida yashab o'tgan. u qadimgi Yunonistonda diniy-mafkuraviy falsafiy maktab, ya'ni pifagorchilikka asos solgan. Pifagor o'zining siyosiy qarashlari tufayli podsho Polikret bilan chiqisha olmagan va Samosni tark etib, janubiy Italiyaga ko'chib ketgan, o'sha yerda o'z uyushmasini tashkil etgan. Uningcha, dunyoni bilish jarayoni, avvalo, raqamlarni bilishdan boshlanishi kerak.

147. Plyuralizm (lotin tilida plyural, ya'ni ko'plik degan ma'noni anglatadi) — olamning asosida ko'p narsa va ideyalar yotadi deb e'tirof etadigan ta'limotdir.

148. Pozitivizm fan ijobiy bilimlar bilan shug'ullanish kerak degan g'oyani ilgari suradigan oqim.

149. Pragmatizm haqiqatning qimmatini uning foydaligi bilan belgilanadi deb hisoblovchi ta'limot.

150. Praksiologiya insonning predmetli-o'zgartiruvchan, amaliy faoliyati to'g'risidagi falsafiy ta'limot.

151. Psixanaliz XX asr ruhiy tahlil falsafasi.

Q

152. Qadriyat narsa va buyumlarning qimmatiga nisbatan qo'llanilmasdan, balki inson uchun biror ahamiyatga ega bo'lgan voqelikning shakllari, holatlari, narsalar, voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblar va boshqalarning qadrini va ijtimoiy ahamiyatini ifodalash uchun ishlatiladigan falsafiy kategoriyadir.

153. Qarama-qarshilik narsa, voqea-hodisalarning bir-birini taqozo etuvchi va shu bilan birga bir-birini inkor etuvchi tomonlari, kuchlarining o'zaro munosabatiga aytiladi. Qarama-qarshiliklar o'rtasidagi munosabatni ziddiyat degan tushuncha ifodalaydi. Ko'p hollarda ayniyat va tafovutning ziddligi va ularning bir maxrajga kelishi, me'yoriy o'zgarishlar tufayli rivojlanish, taraqqiyot, yangilanish jarayonlari amalga oshadi. Taraqqiyot shu ma'noda ayniyat, tafovut va ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal qilinishidan iborat bo'lgan abadiy va azaliy murakkab jarayondir.

154. Qonun dunyoning mavjudligi botiniy va zohiriy o'zgarishlarning abadiy takrorlanib turishini ifodaloydi. Takrorlanishlar esa o'z mohiyati va xususiyatlarini saqlab qolganliklaridan qonun va qonuniyat tusini olg'an. Qonun olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog'lanishlari, o'zaro aloqalari va munosabatlarining namoyon bo'lishidir.

R

155. Ratsionalizm aqliy bilish olamni bilishning yagona manbai deb hisoblovchi oqim.

156. Realizm umumiy tushunchalar aniq mavjudlikni tashkil etadi, narsalar ularning ifodalanish shaklidir, deb hisoblovchi yo'nalish.

157. Relyativizm inson bilimining nisbiyligi, shartliligi va sub'ektivligi haqidagi ta'limot.

S

158. Sabab va oqibat Narsa va hodisalarning ichki birligi, yaxlitligi va tarixiy-tadrijiy rivojlanish tamoyiliga ko'ra, ularning mazmuni va shakli o'zgarib turadi. O'z navbatida, har qanday sistemaning elementlari o'rtasidagi strukturaviy bog'lanish konkret mazmunga ega bo'lib, unga mos mazmunlarda o'z ifodasini topadi.

159. Sakrash miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'tish jarayoni.

160. Samimiylilik "boshqalar gapini tinglaydigan, hamfikir bo'la oladigan, xabardor" degan manoni anglatadi. Samimiylilik to'g'riligiga o'zi ishongan, bu haqda o'ziga va boshqalarga iqror bo'la oladigan narsalarni qiladigan odamning manaviy ijobiy sifati. Samimiy □ samimiyat b-n ish tutuvchi, muomala qiluvchi, sidqidillik b-n chin qalbdan qilingan, dildan chiqqan. Samimiyat □ kishilarga qalban hayrixohlik, pokdillik, samimiylilik, sidqidillik. S. insondagi eng yaxshi xislat, oliy insoniy fazilatlardan biri bo'lib, axloqning muhim meyorlaridan hisoblanadi.

161. Sa'nat voqelikni baddiy obrazlar orqali aks ettiruvchi manaviyatning yaxlitlikdan tashqarida mavjud bo'lmaydigan uzviy qismi.

162. Sevgi 1) emotsional jihatdan ijobiy bo'lgan munosabatning yuksak ko'rinishi bo'lib, bunda subekt o'z obektini boshqalardan ajratib oladi va o'z hayotiy ehtiyojlarining diqqat markaziga qo'yadi; 2) subektning turg'un, intensiv va kuchaygan hissiyot bo'lib, bunda organizmning fiziologik jarayonlarida va xususan Shaxsning jinsiy maylida faollik kuzatiladi. S.da bir Shaxs boshqa insonning hayotida o'zligini butunlay namoyon qilish va bu orqali unda o'ziga nisbatan xuddi shunday hislarni uyg'otish niyatida bo'ladi. Bu hislar ham o'zining singari turg'un, intensiv va kuchaygan bo'lishini hohlaydi. S. hissi o'ta intim mazmunga ega bo'ladi.

163. Sifat narsalarning ichki muayyanligi bo'lib, boshqa narsalardan ajratib turadigan xossa, sifatining boshqa narsalar bilan aloqadorligida tashqi namoyon bo'lishi.

164. Sinergetika olamning o'z-o'zini tashkil etishi, makon va zamonda narsa va voqealarning azaliy ketma-ketligi, o'zaro aloqadorligi, ularning

muayyan tizimlardan iborat sababiy bog'lanishlar asosida mavjudligini e'tirof etishga asoslangan ilmiy qarashlar majmuidir.

165. Sivilizasiya din, madaniyat, iqtisod, siyosat va bioijtimoiy tuzilma kabi o'zaro aloqador bo'lgan ko'plab elementlarni o'z ichiga olgan murakkab, yaxlit ijtimoiy tizim.

166. Siyosiy tashkilot davlat, siyosiy partiyalar, jamoa tashkilotlarini ifodalovchi tushuncha

167. Skeptitsizm olamni bilish mumkinligiga shubha bilan qaraydigan ta'limot.

168. Sofistika soxta donolik usuli

169. Sofistlar maktabi yunon falsafasida katta o'ringa ega bo'lgan yo'nalishlardan biridir.. Sofistlar

170. Sog'lom turmush tarsi iborasining zaminida inson salomatligi qolaversa yoshlar kelajagi yotadi va bu jamiyat taraqqiyotining yuk salishida asosiy o'rin egallaydi. Sog'lom turmush tarzi inson hayot faoliyatini har tomonlama rivojlantirishda, SHaxsning ijtimoiy funksiyalarini to'laqonli bajarishda, uzoq umr ko'rishda, oilaviy, maishiy, mexnat, va boshqa ijtimoiy faoliyatlarini faol tarzda olib borishda muxum ahamiyat kasb etadi. Sog'lom turmush tarzi haqidagi qarashlar jamiyatdagi ijtimoiy munosabat va sharoitlarning o'zgarishi, inson organizmiga nisbatan ortib borayotgan ijtimoiy, ekologik, psixologik, siyosiy, xarbiy taxditlarning ortib borishi bilan dolzarb tus oldi.

171. Solipsizm faqat inson va uning ongi mavjuddir degan g'oyani ilgari suradigan oqim.

172. Sport jismoniy-estetik madaniyatning tarkibiy qismi, vositasi va usuli, jismoniy mashqlarning turlari majmualari bo'yicha musobaqalar tashkil etish, tayyorlash va o'tkazish tizimi. Sportning maqsadi kishilarning sog'lig'ini mustahkamlash va umumiy jismoniy rivojlantirish bilan birga sport musobaqalarida yuqori natija va g'alabalarga erishishdir.

173. Sport estetikasi (ingl. sport) sportning estetik xususiyatlari, tamoyillari va qonuniyatlarini o'rganuvchi fan. Sport estetikasi sportning komponentlari, sportchilarning texnik va jismoniy tayyorgarligi, estetik madaniyati, mashg'ulotlar va harakatlardagi estetik mezonlarni aniqlab taxlil qilishning nazariy asoslarini xarakterlaydi. Sportchida estetik tuyg'uni shakllantirish, g'alaba va mag'lubiyatni oqilona xis etish masalalari ham sport estetikasining tadqiqot obektiga kiradi.

174. Stsientizm ya'ni fan mavjud barcha ijtimoiy muammolarni hal etishi mumkinligini ilm-fan taraqqiyotining doimiy ijobiyligini asoslovchi falsafiy dunyoqarash. Stsientizm g'oyalari, neopozitivizm, texnologik determinizm kabi ta'limotlarning asosini tashkil etadi

175. Substantsiya moddiy asos, mohiyat. Harakat

176. Sunna hadislar majmui bo'lib, Qur'ondan keyin turadi va uni to'ldiradi. Unda Muhammad payg'ambarning so'zlari, xatti-harakatlari naqlar va hadis sh aklida jamlangan.

177. Sxolastika so'zi yunoncha «shkola»dan («shola») olingan bo'lib, «o'qish joyi», «maktab» ma'nolarini anglatadi. Buyuk Karl saroyida o'qituvchilik qilganlarni, yoki umuman saroy maktabidagi o'qituvchilarni sxolastlar deb ataganlar. Shuningdek, dinni o'rganishda falsafani tatbiq qilgan o'rta asr olimlarini ham sxolastlar deb ataganlar. Sxolastikani ma'lum darajada ilohiyotni aqlga moslashtirish, dinni tafakkur yordamida quvvatlashga bo'lgan intilish deb ham baholash mumkin.

Sh

178. Shakl sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishlari, aloqadorliklari, munosabatlarining ifodalanishidir. Hozirgacha falsafiy adabiyotlarda mazmun va shakl o'rtasidagi bog'lanishlarni bir-biridan ajratib tahlil qilish an'anaviy xarakterga ega. Ya'ni, mazmunning o'zgarishi shaklning o'zgarishiga olib keladi, degan xulosa ustuvor bo'lgan.

179. Shariat islom diniy huquq sistemasi. Shariat - Qur'on va sunnadan keyingi muhim manba — shariatdir. Shariat (to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l demakdir) — islomda huquqiy, axloqiy me'yor va amaliy talablar tizimidir. Islomdagi asosiy yo'nalishlar — sunniylik, shialik va xoriijiylik. Ular diniy ta'limot, marosimchilik, axloqiy-huquqiy me'yorlarga oid masalalarda o'zaro farqlanib turadi. Qur'on va hadislarida islomiy ta'limotning asosi bayon qilingan.

180. Sharqona axloq xulq-atvor, yurish-turish, tarbiya, xushaxloqlilik, boadablilik, ota-onaga, ustozlarga hurmat-ehtirom, xushmuomalalik, ochiq yuzlilik, vazminlik, kamtarlik, vadaga vafodorlik, to'g'riso'zlik va h.k.

181. Shaxsning axloqiy madaniyati individ tomonidan axloqiy ong orqali jamiyat madaniyatini idrok etish darajasi; axloq talablari inson xatti-harakatlari jamiyatning shakllantiruvchi tasiri ostida qay darajada chuqur va uyg'un ekanligi ko'rsatkichidir. Turli omillar tasiri ostida: hayotiy tajriba va tarbiya; bilim va sanat Shaxs jamiyatning axloqiy madaniyati yutuqlarini turli darajada o'z ongi va xatti-harakatlarida jamlaydi. Sh.a.m. murakkab dastur bo'lib, o'z ichiga insoniyatning shunday tajribasini oladiki, unga ko'ra inson an'anaviy vaziyatlarda axloqan ish yuritadi, hamda ongning ijodiy elementlarini –axloqiy aql, intuitsiyani ham o'z ichiga oladi va ular yordamida muammoli vaziyatlarda ahloqiy qarorlar qabul qila oladi.

T

182. Tafakkur shakllari fikrning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog'lanish usuli, uning strukturasi (tuzilishi)dir. Tushuncha, hukm(mulohaza), xulosa chiqarish - tafakkur shakllaridir.

183. Takabbur(lik). o'zini katta oladigan, kibr-havoli. Takabburlik 1.Takabbur bo'lish. 2. Takabbur odamlarga xos xatti-harakat. T.lik salbiy axloqiy sifat bo'lib, boshqalarga kibr-havolik b-n munosabatda bo'lish, ularning tajribasi va manaviy boylklarni mensimaslik, o'zining jamiyatda tutgan o'rnidan, millatidan mag'rurlanishni anglatadi. T.lik manmanlikning bir ko'rinishi bo'lib, kishining o'zini yaxshi ko'rish va imkoniyatlariga ortiqcha ishonishi asosida boshqalarga behurmatlikda bo'lishini ifodalovchi salbiy axloqiy sifat. T.lik illat. T.lik kamtarlik va odamlarga hurmat sifatlariga ziddir. T.lik kibr, manmanlik, mag'rurlik, maqtanchoqlik, kekkayish, kaltabinlik,

jamoadan o'zini yuqori qo'yish, boshqalardan ustunligini namoyon etish kabi illatlar yig'indisidan iborat.

184. Tamoyil yo'nalish, tendentsiya, moyillik.

185. Taraqqiyotning o'zbek modeli jamiyatning tadrijiy rivojlanish kontsepsiyasi sifatida. Ijtimoiy rivojlanishning o'zbek modeli insoniyatning rivojlanish borasidagi ilg'or tajribasiga, milliy davlatchilik tajribalarimizga va xalqimiz mentalitetiga tayanadi.

186. Tarbiya avlodlararo ijtimoiy-tarixiy hayotiy tajribani uzatishga xizmat qiladigan ijtimoiy funksiya; 2) ijtimoiy institutlar (oilalar, tarbiya va talim muassasalari, madaniyat muassasalari, ijtimoiy, siyosiy va boshqa tashkilotlar, siyosiy partiyalar, diniy muassasalar, davlat tuzilmalari, ommaviy axborot vositalari va boshqalar) tasiri ostida inson subektiv — shaxsiy va manaviy dunyosini shakllantirish, qaror toptirish, boyitish va takomillashtirishning aniq maqsadli yo'naltirilgan, tizimlashtirilgan va ongli jarayoni.

187. Tariqat sufiylik yo'li, tarmog'i, bosqichlari.

188. Tasavvuf islomdagi diniy falsafiy oqim. Tasavvuf -oqim va diniy ma'naviy hodisa sifatida islom dini doirasida (ko'pgina ichki sabablar va ba'zi tashqi unsurlar — buddaviylik va hindiylikning ilk diniy tasavvurlari, sharqiy xristian tarkidunyochiligi, neoplatonizm kabilarning ta'siri ostida) paydo bo'ldi.

189. Tasavvuf uchun vahdoniyat Ollohning birligi, Olloh va olamning porlab turishi, fano bo'lish, orif shaxsining tangri taolo bilan ruhan birlashib ketishi kabi mushohadalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu oqim namoyandalari va tarafdorlarini so'fiylar, deb ataganlar va «so'fizm» atamasi shundan paydo bo'lgan. Ilk so'fiylar aholining kambag'al toifasi orasida shakllangan. Ularning qarashlari istilochilar zulmi, adolatsizlik, ijtimoiy tengsizlikka qarshi norozilik belgisi sifatida ham yuzaga kelgan.

190. Tasodif zaruriyatning namoyon bo'lish shaklidir.

191. Texnika estetikasi XX-asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida fan sifatida ajralib chiqdi. Texnika taraqqiyoti va insoniy ehtiyoj texnika estetikasini fan sifatida taraqqiy etishiga olib keldi. Texnika estetikasi o'z oldiga narsa va buyumlar muhitini uyg'unlashtirish, ishlab chiqarish samarasini oshirish uchun mehnat jarayonini estetik tashkil etishni maqsad qilib qo'yadi.

192. Tolerantlik o'zgalarning dunyoqarashi, e'tiqodi, milliy va etnik xususiyatlari, urf-odatlarini, anana-marosimlarini hurmat qilish; ularni kamsitish, tahqirlashga yo'l qo'ymaslik.

193. Transplantatsiya odam va xayvonlarda potologik jarayon natijasida shikastlangan yoki olib tashlangan to'qimalar va organlar o'rniga sog'lomini ko'chirib o'tkazish. Xirurgiya usuli sifatida qadimdan malum. Teri, muskul, nervlar, ko'zning muguz pardasi, yog', va suyak to'qimasi, yurak, buyrak va boshqa organlar ko'chirib o'tkazilishiga aytiladi.

194. Tushuncha predmetning eng muhim xususiyatni aks ettiruvchi tafakkur shakli.

U

195. Ulug‘vorlik inson manaviy faoliyati, tabiat hodisalari, jamiyat ijtimoiy munosabatlarining estetik va axloqiy mezonlar asosida namoyon bo‘ladigan tushuncha.

196. Umumbashariy muammolar jahondagi barcha mamlakatlarga taalluqli muammolar

197. Urug’, qabila, elat, millat jamiyat etnik birliklarining shakllari

198. Usul o‘rganilayotgan ob‘ektni tadqiq etish yo‘llari

199. Utilitarizm foydalikni aql-odob mezonini deb hisoblaydigan yo‘nalish.

V

200. Vaqt borliqning mavjudlik shakllaridan biridir. Vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini, rivojlanishini ifodalaydigan atama.

201. Vatanparvarlik bir ijtimoiy guruhga mansub bo‘lgan insonlarning o‘z tarixini, tili, madaniyati, urf – odatlarini, milliy obro‘si, qadr – qimmatini bilish, hurmat qilishi, ularga tayanishi, boshqa xalqlarning ham obro‘ – etiborini, manfaatlarini hurmat qila bilishini ifodalovchi manaviy fazilatdir. V. insonning o‘z Vataniga muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo‘lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha.

202. Veda qadimgi hind yozma yodgorligi. Vedalar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo‘lib, mutaassib dindor hindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Hindular «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so‘zlar deb biladi. «Veda»da hindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan. «Veda»lar bizgacha to‘rtta to‘plam (samxitalar) sh aklida yetib kelgan. Bular — «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Adharvaveda»dir.

203. Verifikatsiya hissiy ma‘lumotlar asosida sinab ko‘rish, kuzatish

204. Vijdon manaviyatdagi tasir doirasi nihoyatda keng tushunchalardan biri. V. – Z. Froyd tabiri b-n aytganda, alo men, men ustidan nazorat o‘rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi bir, Yuqori darajadagi men. Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog‘liqligidan kelib chiqsa, V. uning ichki o‘z-o‘ziga bog‘liqligini namoyon etadi. Bu ichki bog‘liqlik tashqi bog‘liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat malum bir vaqt ichida odamning o‘z nojo‘ya harakati tufayli yuzaga kelgan o‘ng‘aysizligi bo‘lsa, V. azobi, bu oddiy o‘ng‘aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdagi odamiylikka e‘tiqodning faryodi, talabi; uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to‘xtamaydi.

205. Volyuntarizm iroda borliqning eng oliy ko‘rinishi deb qarovchi falsafiy oqim. Iroda volyuntarizmida tarixiy jarayonlarning obektiv qonuniyatlariga rioya qilmasdan, jamoatchilik bilan hisoblashmasdan o‘zboshimchalik bilan o‘z hohish– irodasini hamma narsadan ustun qo‘yadi.

206. Voqelik qonuniyatlarga asoslangan rivojlanishning namoyon bo‘lishidir. Imkoniyat va voqelik kategoriyasini ham, bilishning umumiy mantiqiy tamoyillariga ko‘ra, boshqa kategoriyalar bilan bog‘liqlikda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

207. Vorislik o‘tmish bilan bugungi kun o‘rtasidagi bog‘liqlik, davomiylik, uzluksizlik.

208. Vrachlik odobi vrach manaviyati va xulq-atvor meyorlarining majmui. v.o. umumiy odobning tarkibiy qismi hisoblanadi, bunda vrachning faoliyati xususiyatlariga muvofiq holda xulq-atvori va ijtimoiy o'ziga xosliklari o'rganiladi. U vrachlikning manaviy-axloqiy masalalarini qamrab oladi, uning xulq-atvori, manaviyati, kasbiy burchini his etishi, nomusi, vijdoni va qadri-qimmati meyorlarini, bemorlar, ularning qarindosh-urug'lari, o'z hamkasblari, jamoasi va umu-man jamiyat bilan o'zaro munosabati masalalarini o'z ichiga oladi. V.o. tamoyillari ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, sog'liqni saqlash va jamiyatning unga bo'lgan munosabati holati, tibbiyot fanining rivojlanish darajasi bilan bog'liq.

X

209. Xalq avvalo kelib chiqishi, tili, madaniyati va yashash xududi umumiyatiga ega bo'lgan kishilar birligining tarixiy shakli.

210. Xaqiqat kishilarning tasavvur, tushunchalarining ob'ektiv olamga mos kelishi.

211.Xarakat borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyatidir. Harakat — narsa va hodisalarning har qanday o'zgarishlarini ifodalovchi tushunchadir. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi.

212.Xavfsizlik biror davlatga yoki kimsaga xavf tug'dirmaslik, osoyishtalik holati

Y

213. Yaxshilik va yomonlik asosiy manaviy axloqiy juft tushunchalardan. U yaqin yaqingacha e. va yo. ning sinonimi tarzida qo'llanib kelinar edi, aslida ular asos etibori b-n birqbiridan farq qiladi. e. va yo. o'zini Cheksiz likda, ya. va yo. o'zini chegaralanganlikda ifoda etadi. E. ijtimoiylik xususiyatiga ega, ya. Esa asosan Shaxsning odobiga, xulqiga bog'liq bo'lgan ijobiy hodisa; unda mardlik, ochiqko'ngillilik, halollik singari axloqiy meyorlar tajassum topadi. Biroq unga asos bo'lgan amaliy xattiqharakatlar qahramonlik, jasorat, vatanparvarlik kabi axloqiy tamoyillar darajasiga ko'tarila olmaydi.

Z

214. Zaruriyat narsa va hodisalarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar, munosabatlar majmuasidir.

215.Ziddiyat qarama-qarshiliklar o'rtasidagi munosabatlar

216. Zino buzuqlik, fahsh. Shar'iy nikohda bo'lmagan erkak va ayolning jinsiy aloqada bo'lishi, islomda katta gunoh sanaladi. Zinokor odam jamiyat axloqini buzadigan odam qaralgan va tegishli jazo belgilangan. Shariatda zino haqida hukm chiqarish uchun shu ish b-n shug'ullangan har ikki tomonning iqoro bo'lishi talab qilingan. Tuhmat va yolg'on guvohlikka qarab hukm chiqarilmagan

Tavsiya etilayotgan oraliq nazorat test savollari.(200-ta)

1.«Falsafa» soʻzining lugʻaviy maʼnosi toʻgʻri koʻrsatilgan javobni belgilang:

Yunoncha, «phileo» - «sevaman» va «sophia» - «donolik».

Yunoncha, «phileo» - «sevaman» va «sophia» - «bilish»

Lotincha, «philo» - «sevaman» va «sophi» - «donishmandlik».

Lotincha, «phileo» - «sevaman» va «sophia» - «donolik»

2.«Falsafa» atamasini birinchi boʻlib qaysi faylasuf oʻz asarida qoʻllagan?

Pifagor

Aristotel

Platon

Aristotel va Platon

3. Arxeolog olimlarning fikriga ko'ra tik oyoqda yuruvchi «homo sapiens» odam taxminan necha million yil oldin vujudga kelgan?

1,5-3,5 mln yil avval

5 mln yil avval

2 mln yil avval

4. Quyidagi javoblardan qaysi birida dunyoqarashning nisbatan muhim funksiyasi ko'rsatilgan?

Bilish funksiyasi

Qadriyatlarga munosabati

Xulq atvorni belgilash

Barcha javob to'g'ri

5. Dunyoqarashning tuzilishi qanday?

Dunyoni sezish, idrok etish, tushunish

Dunyoni tasavvur qilish

Axloqni yuksaltirish

Barcha javoblar to'g'ri

6. Dunyoni sezish bu -...

Bu o'zini qurshagan dunyoni sezgilar yordamida hissiy idrok etish.

Faqat obyektlarni anglash

Inson o'zini tushunish

Aql yordamida tushunish

7. Faqat insonga xos xususiyatni aniqlang:

Barcha javoblar noto'g'ri

Dunyoni tushunish

Harakat qilish

Dunyoni sezish (qisman)

8. Tarixan dunyoqarashning shakllari bu - ...

Mif, din, falsafa, fan

Mif, fan, ov

Din, san'at, mehnat

Fan, falsafa, ov

9. Mif atamasi qanday ma'nolarni anglatadi?

Rivoyat, afsona

San'at, voqea

O'yin, san'at

Afsona, urush

10. Miflar nimalar orqali ifodalanadi?

Rivoyat, ertaklar

Ertaklar, qo'shiqlar

Mehnat, ov

Qo'shik, kuy

11. Falsafa qanday ta'limot?

Falsafa-tabi'at, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining eng umumiy qonunlari to'g'risidagi ta'limotdir

Olam haqidagi yaxlit ta'limot

Falsafa olam haqidagi umumiy ta'limot

Falsafa inson haqidagi, insoniy qadriyatlar haqidagi ta'limot

12. Dunyoqarashning qanday tarixiy tiplari bor?

Dunyoqarashning mifologik, diniy va ilmiy-falsafiy kabi tarixiy tiplari bor;

Dunyoqarashning diniy, ilmiy, xayoliy tiplari mavjud;

Dunyoqarashning totemistik, dualistik, metodologik, ilmiy-falsafiy tiplari bor;

Dunyoqarashning ma'rifiy, madaniy, adabiy-badiiy tiplari mavjud.

13. Dunyoqarash nechta unsurdan tashkil topadi:

Dunyoqarash 2 ta unsurdan tashkil topadi.

Dunyoqarash 5 ta unsurdan tashkil topadi;

Dunyoqarash ko'p unsurlidir;

Dunyoqarash din va falsafa unsuridan iborat;

14. Falsafaning asosiy funksiyalari:

Metodologik, dunyoqarashlik, bilish, ijtimoiy, aksiologik, tarbiyaviy

Tarbiyaviy, umumlashtiruvchi, bilish, chamalash, bashorat qilish;

Tarbiyaviy, dunyoqarash, umumlashtiruvchi, bilish;

Dunyoqarashlik, metodologik, chamalash, bashorat qilish.

15. Dunyoqarash insonni nimaga ega qiladi?

Dunyoqarash insonga xayot ma'nosi va maqsad - muddaosini anglab olish imkonini beradi;

Dunyoqarash tufayli odamzod o'z hayvoniy qusurlaridan xoli bo'ladi;

Dunyoqarash tufayli inson ma'naviyati boy bo'ladi;

Dunyoqarash inson irodasini mustahkamlaydi.

16. Xususiylar fanlar tadqiqotchilari uchun falsafa qanday asos bo'ladi?

Metodologik asos;

Empirik asos;

Tarbiyaviy asos;

Ratsional asos.

17. Dunyoqarashning qaysi shakllari e'tiqod va tuyg'ularga tayangan?

Mifologik va diniy dunyoqarash

Falsafiy dunyoqarash

Ilmiy dunyoqarash

Kundalik dunyoqarash

18. Falsafiy dunyoqarash dunyoni nimalarga tayangan holda tushuntiradi?

Aql va bilimlarga

Tuyg'ularga

E'tiqodga

Sezgilarga

19. Falsafada nima birinchi o'rinda turadi?

Savol, masala

Obraz

Aniq javob

Dalillar

20.Falsafaning predmeti bu - ...

Olamning yaxlit birligi

Borliq

Inson

Fan

21.Kosmotsentrizmniing asosiy xususiyati nimadan iborat?

Kosmos va tabiatni anglashni

Yerni tadqiq etishni

Odamni tadqiq etishni

Hayotni anglashni

22.XVII-XVIII asrlarda falsafa fanlar bilan birlashib, uning tadqiqotlar markazida -...?

Bilish va ilmiy metodlar o‘rin oldi

Globalashuv o‘rin oldi

O‘zlikni anglash oldi

To‘g‘ri javob yo‘q

23.Falsafiy tafakkur Qadimgi Sharq va G‘arbda ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatida qanday ko‘rinishda vujudga kelgan?

Mifologiya

Ontologik

Gnoseologik

Dialektik

24.Mifologiyada dastlab qanday masalalar quyilgan?

Dunyoni yaralishi, rivojlanishi, hayot va o‘lim masalalari

Nega tug‘ildik va nimaga o‘lamiz

Biz kimmiz nega tug'ildik

Unday nazariya bo'lmagan

25. Antik davrda falsafa rivojlangan shaharlarni belgilang:

Ioniya, Sitsiliya, Afina

Makedoniya, Samarqand, Buxoro

Buxoro, Toshkent

Xiva, Toshkent

26. Sharq va Farb falsafasi nimaga qarab rivojlangan?

Umuminsoniy qadriyatlarga

Davlatlarga qarab

Mehnat taqsimotiga qarab

Qurollarning takomillashuviga qarab

27. Markaziy Osiyoda ma'naviy-falsafiy merosning eng qadimgisi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Avesto

Tavrat

Injil

Qur'oni Karim

28. «Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal» g'oyasi, kim tomonidan ilgari surilgan?

Zardo'sht

G'azzoliy

Nasafiy

Navoiy

29. «Men uchun bir kishi, agar u hammadan yaxshi bo'lsa, 10000 kishiga teng» fikr kimga tegishli?

Geraklit

Platon

Suqrot

Epikur

30.«Axmoqni maqtagan aslida unga yomonlik qiladi» ushbu fikr kimga tegishli?

Demokrit

Epikur

Suqrot

Platon

31. «O'lim qo'rqinchli emas: men ungacha mavjudman, u mendan keyin mavjud» fikr kimga tegishli?

Epikur

Suqrot

Platon

Arastu

32.«Oliy himmatlik vaziyatdan mohirona foydalanish: aql-idrok bilan bog'langan sahovatlilik» fikr kimga tegishli?

Platon

Suqrot

Epikur

Demokrit

33. Ilk falsafiy qarashlar dastlab qayerda vujudga kelgan?

Qadimgi Misr va Bobilda

Qadimgi Xitoyda

Qadimgi Xindistonda

G Qadimgi Gretsiyada

34. Markaziy Osiyodagi eng qadimgi din qaysi?

Moniylik

Mazdakiylik

Buddaviylik

Zardushtiylik

35. Buddizm dini qachon va qayerda paydo bo'lgan?

Er.av. VIII asrda Xitoyda

Er.av. VI asrda Hindistonda

Eramizning II asrida Gretsiyada

Er.av. V asrda Misrda

36. Zardo'shtiylik dinining asosiy mazmuni nimadan iborat?

Ezgulikning g'alaba qilishidan

Yovuzlikning g'alaba qilishidan

Ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashdan

Olovga sig'inishdan

37. Moniy ta'limoti qachon va qayerda vujudga kelgan?

Eramizning II asrida Hindistonda

Eramizning III asrida Eronda

Eramizning IV asrida Misrda

Eramizning I asrida Ozarbayjonda

38. Mazdakiylik ta'limoti qachon va qayerda vujudga kelgan?

Eramizning IV asrida Misrda

Eramizning III asrida Baqtriyada

Eramizning V asrning oxirida Eronda

Eramizning I asrida Ozarbayjonda

39. Quyidagilardan qaysi biri dialektik bilimlar sohasiga tegishli?

Rivojlanish va o'zgarishlar haqidagi ta'limot

Axloq haqidagi ta'limot

Hayot haqidagi ta'limot

Qonunlar va usullarni o'rganuvchi fan

40. Tafakkur qonunlari va usullari haqidagi fan bu -...

Mantiq

Dialektika

Etika

Tarix

41. Materialistlar deb qaysi toifadagi kishilarni aytish mumkin?

Olamni azaldan, moddiy deb, ong bu materiyaning mahsuli deyuvchilar

Ongni birinchi o'ringa qo'yuvchilar

Olamning markaziga madaniyatni qo'yuvchilar

To'g'ri javob yo'q

42. Quyidagi qatorlardan kimlar subyektiv idealistlar hisoblanadi?

Berkli, Yum, Fixte

Dekart, F. Bekon

Gegel, Berdyayev

Platon, Dekart

43. Mexanistik materializm tarafdorlari kimlar?

Golbax, Lametri, P. Gassendi

Gegel, Kant

Fixte, Yum

Berkli, Bekon

44. Antik falsafaning asosiy savoli?

Dunyo nimadan yaratilgan?

Hayot yashashga arziydimi?

Inson nima?

Xudoning borligini qanday asoslash mumkin?

45. «Do'stlik - birga yashashning zaruriy shartidir» ushbu jumla kimga tegishli?

Arastu

Platon

Levkipp

Iskandar

46. «Odamlar seni bilmasliklaridan g'am chekma, o'zini odamlarni bilmaslingdan g'am chek» ushbu fikr kimga tegishli?

Konfutsiy

Lao Szi

Suqrot

Arastu

47. Milet maktab asoschisi kim?

Fales

Geraklit

Demokrit

Pifagor

48. Milet maktabining qaysi namoyandasi olamning asosiga suvni qo'ygan.

Fales

Geraklit

Demokrit

Pifagor

49. Anaksimenes olam asosiga nimani qo'ygan.

Havoni

Suvni

Tuproqni

O'tni

50. Olam asosiga apeyronni qo'ygan G'arb faylasufi kim?

Anaksimandir

Demokrit

Platon

Fales

51. Anaksagor urug'larni nima deb atagan?

Geomemeriylalar

Geometriylalar

Sikloplar

Ximeyralar

52. Empidokl olov, havoni nima deb atagan?

Efir

Sfinks

Xufu

Xeops

53. Zardo'shtiylikda borliqning substansional asosi nima?

Olov

O't

Tuproq

Havo

54. «Yuksak fazilatli inson bilan munosabatlarda xushmuomala bo'lishi, mamlakatni boshqarishda izchil bo'lishi lozim, ishda imkoniyatlardan kelib chiqish, harakatda vaqtni hisobga olish ...» ushbu fikr muallifini toping?

Laotszi

Konfutsiy

Forobiy

Beruniy

55. Platonning g'oyalar haqidagi ta'limoti qaysi asarlarida o'z aksini topgan?

Bazm, Fedon, Fedor, Davlat

Metafizika, G'oyalar haqida

Teatet, Parmenid

Sofist, Kritiy

56. Konfutsiychilik nechanchi asrda vujudga kelgan?

Mil.av V asr

Mil. av. VII asr

Mil. av. III asr

Mil.av. IV asr

57. Qaysi faylasuf, «Davlatni boy va zodagon kishilar emas, balki ishning ko‘zini biladigan oqil odamlar boshqarishi lozim», deb hisoblaydi?

Suqrot

Platon

Arastu

Epikur

58. «Ayni bir daryoga ikki marta tushishi mumkin emas, ikkinchi marta tushayotgan odamga yangi suvlar oqadi», degan fikr qaysi faylasufga tegishli?

Geraklit

Suqrot

Arastu.

Platon

59. «Dialektika» so‘zini ilk bor kim ishlatgan?

Suqrot

Platon

Empidokl

Epikur

60. Zenonning dialektikaga bag‘ishlangan mashhur asari?

Baxslar

Munozaralar dialektikasi

Qarama qarshilik dialektikasi

Dialektika

61. G‘arbiy Ovrupo Uyg‘onish davri falsafasining asosiy xususiyatlari nimada?

Barcha javoblar to‘g‘ri;

Bu falsafa asosiy e‘tiborni inson muammosiga oid masalalarga qaratadi;

Fan va texnika rivoji uchun diniy g'oyaviy to'siqlarni olib tashladi;

Xristian dini ta'siri doirasidan chiqib ketdi;

62. XX asr tarixga qanday asr bo'lib kiradi?

Jahon urushlari asri bo'lib kiradi;

Termoyadro urush xavf-xatari asri bo'lib kiradi;

Milliy-ozodlik harakatlari asri bo'lib kiradi;

Ogohlantirish asri bo'lib kiradi.

63. Gernenevtika» so'zining ma'nosi nima?

Talqin qilish san'ati

Tushuntirish falsafasi

Tushunish falsafasi

Barchasi to'g'ri

64. Gernenevtikaga kim asos solgan?

J.Berkli

F.Shleyermaxer

K.Yung

K.Popper

65. Postpozitivizm oqimining yirik vakillari kimlar?

F.Nitsshe, O.Shpengler, A.Bergson, A.Shopengauer

Karl Popper, Jorj Soros

Anri Avenarius, Bertran Rassel

M.Sheler, G.Plesner, A.Gelen

66. Eng yangi G'arb falsafasi ko'pgina oqimlarning o'z dunyoqarashlarida qo'llagan uslublari qaysi badda to'g'ri ko'rsatilgan:

Materializm

Irratsionalizm

Ratsionalizm

Ruhiy tahlil

67. "Har bir narsa o'z-o'zicha va boshqa narsalardan ayni" bu fikr muallifi kim?

Platon

Suqrot

Zenon

Epikur

68. «Ontologiya» atamasi qaysi soʻzdan olingan?

Yunoncha «ontos» - borliq, «logos» - soʻz, taʼlimot.

Lotincha «ontos» - borliq, «logos» - soʻz, taʼlimot.

Arabchadan olingan

Toʻgʻri javob yoʻq.

69. Borliq haqidagi tasavvurlar bizgacha qanday yetib kelgan?

Afsonalar va miflar orqali

Ilmiy dalillar orqali

Qadriyatlar, urf - odatlar orqali

Toʻgʻri javob yoʻq.

70. Upanishadalarda dunyo haqidagi qanday tasavvurlar oʻz aksini topgan?

Materialistik va ateistik

Deistik

Ateistik

Toʻgʻri javob yoʻq.

71. «Hamma narsa yer va suvdan vujudga keladi va rivojlanadi, hatto «biz ham yer va suvdan paydo boʻlganmiz» kimning fikri?

Ksenofan

Anaksimandr

Fales

Pifagor

72. «Hamma narsa sonidir» kimning fikri?

Pifagor

Fales

Anaksimandr

Ksenofan

73. Faylasuflar orasida birinchi bo'lib, borliqni kategoriya sifatida kim tavsifladi?

Parmenid

Anaksimandr

Fales

Pifagor

74. Borliqni tushunishga nisbatan dialektik yondashuvni ilk bor kim ilgari surdi?

Geraklit

Fales

Anaksimandr

Ksenofan

75. Sharq mutafakkirlaridan kim borliq muammosini hal qilishda «Vujudi vojib» va «Vujudi mumkin»ning o'zaro nisbatiga murojaat qiladi?

Forobiy

Al-Xorazmiy

At-Termiziy

To'g'ri javob yo'q.

76. Ibn Sino fikricha, «Vujudi vojib» qanday talqin qilingan?

Allohdrir

Insondir

Makon

To'g'ri javob yo'q

77. XVII-XVIII asr materialistik faylasuflari borliq tushunchasini qanday talqin qilishadi?

Fizik borliq bilan bog'laydi

Materiya bilan bog'laydi

Inson bilan bog'laydi

To'g'ri javob yo'q

78. «Substansiya» - bu nima?

Dunyoni tushunish zamirida yotuvchi, nisbatan barqaror va mustaqil holda mavjud mohiyat

Mutlaq «Men»ning erkin, sof faoliyati

Ob'yektiv rivojlanuvchi g'oya

To'g'ri javob yo'q

79. Neopozitivizm falsafiy yo'nalishi borliq muammosini qanday talqin qildi?

Soxta muammo

Haqiqiy muammo

Yechimi yo'q muammo

To'g'ri javob yo'q

80. «... menimcha, falsafa va fan ayni bir jarayonning tomonlari - muqarrar va ajralmas tomonlardir. Ular faqat bizning aqlimnizga ajraladi...» kimning fikri?

V.I. Vernadskiy

F. Bekon

T. Gobbs

Spinoza

81. Borliqning asosiy kategoriyasi nima?

«Borliq» va «Yo'qlik»

«Sifat» va «Miqdor»

«Makon» va «Zamon»

To'g'ri javob yo'q.

82. Falsafada borliq va yo'qlik o'rtasidagi o'zaro aloqa qanday?

Dialektik

Ziddiyatli

Chambarchas

To'g'ri javob yo'q.

83. «... - falsafiy kategoriya sifatida dunyoni, uning butun rang-barangligi va turli-tuman namoyon bo'lish shakllari bilan yaxlit aks ettirish imkonini beradi», bu nima?

Borliq

Yo‘qlik

Bilish

To‘g‘ri javob yo‘q.

84. Borliqning shakllari nechtaga bo‘linadi?

4 ta

3 ta

2 ta

5 ta

85. «... - inson va uning faoliyatidan qat’i nazar mavjud bo‘lgan narsalar va jarayonlar borlig‘i», bu nima?

Tabiat borlig‘i

Inson borlig‘i

Ma’naviy borliq

Ijtimoiy borliq

86. Ma’naviy borliq nechtaga bo‘linadi?

2 ta

3 ta

4 ta

5 ta

87. Individuallashgan ma’naviy borliq - bu nima?

Insonning ichki dunyosi

Insonning tashqi dunyosi

Ijtimoiy makon va vaqt

To‘g‘ri javob yo‘q

88. Dunyo moddiy jixatdan bir butun deganda nima tushuniladi?

Olam moddiy jixatdan bir butundir

Hamma narsalarning kelib chiqishi bir demakdir

Barcha jismlar doimiy xarakatda va taraqqiyotda

Bordan yo‘q bo‘lmaydi, yo‘qdan bor bo‘lmayd

89. Borliq nechta shaklda namoyon b'yladi?

4 ta shaklda

5 ta shaklda

7 ta shaklda

9 ta shaklda

90. Taraqqiyot nima?

U oldinlama xarakat bo'lib, narsa va hodisaning yangi yuqori sifatga o'tishidir

U harakatning bir turi

Taraqqiyot rivojlanish demakdir

Taraqqiyot inson omiliga bog'liq

91. Materiya qanday kurinishlarga ega?

Materiya modda va maydon kurinishlariga ega

Materiya qattiq kurinishga ega

Materiyani kurish mumkin emas

Materiya atom kurinishiga ega

92. Harakatning ilmiy-falsafiy mazmuni qaysi javobda tugri kursatilgan?

Rivojlanish va usish;

Oldinga ketish, kamayish va orqaga qaytish, yemirilish;

Olamda sodir bulayotgan har qanday uzgarish;

Narsalarning fazodagi ixtiyoriy joy almashtirishi

93. Bilish haqidagi ta'limot bu -...

Gnoseologiya

Ontologiya

Ideologiya

Epistemologiya

94. Ilmiy bilish qaysi tushuncha bilan nomlanadi?

Epistemologiya

Ontologiya

Ideologiya

Gnoseologiya

95. Qaysi qatorda empirizm vakillari berilgan?

Bekon, Lokk, Gobbs

Platon, Avgustin

Dekart, Gobbs

Volter, Kont

96. O'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga nima deb ataladi?

Persepsiya

Appersepsiya

Fatalizm

Formalizm

97. Borliqni anglashning g'oyalarini ifodalash nima deyiladi?

Appersepsiya

Persepsiya

Fatalizm

Formalizm

98. Optimizim nima?

Dunyoni bilish mumkinligini ta'kidlaydi

Dunyoni bilishni rad etadi

Xudoni tan olmaydi

To'g'ri javob yo'q

99. Dunyoni bilish mumkinligini rad etuvchilar kimlar?

Agnostiklar

Gnostiklar

Optimistlar

Skeptiklar

100. Bilimning necha turi mavjud?

4

5

2

101. Bilim bu - ...

Haqiqatga mos keladigan va asoslangan ishonchdir

Bilim - yolgʻon maʼlumot

Hali asoslanmagan fikr

Haqiqatga mos kelmaydigan fikr

102. «Agar R haqiqiy boʻlsa, bu holda S R ni biladi». Bu shart bilimning qaysi turiga tegishli?

Haqiqiylik

Ishonchlilik

Asoslilik

Aniqlik

103. Amaliyot nima?

Amaliyot kishilarning maqsadga muvofiq, ishlab chiqarish faoliyatidir.

Amaliyot kishilarning moddiy va maʼnaviy faoliyatidir.

Amaliyot bilimlar va tajriba majmuasidir.

Amaliyot kishilarning har qanday moddiy faoliyatidir.

104. Hissiy bilishning shakllarini aytib bering.

Sezgi, idrok, tasavvur

Sezgi va idrok.

Tasavvur va hukm.

Sezgi, idrok, tasavvur, hukm.

105. Ilmiy bilishning nazariy darajasi uslublarini aniqlang.

Abstraksiya, induksiya va deduksiy.

Induksiya, deduksiya, idellashtirish, abstraksiy.

Modellashtirish, mavhumlik va aniqlik, analogiy.

Analogiya, ideallashtirish, modellashtirish,

Sistemali yondashish. Mavhumlik va aniqlik, tarixiylik va mantiqiylik.

106. Bilish ob'yekti deganda nimani tushunasiz?

Bilish ob'yekti butun borliqdir.

Bilish ob'yekti faqat ob'yektiv reallikdir.

Bilish ob'yekti tafakkurdagi timsol (obraz)dir.

Bilish ob'yekti bilishga qaratilgan narsalar xalos.

107. Haqiqatga berilgan qaysi ta'rif to'g'ri?

Haqiqat ob'yektiv voqealikka mos keluvchi, amaliyotda sinalgan bilimdir.

Haqiqat insonga bogliq bo'lmagan olam haqidagi bilimlar majmuidir.

Haqiqat bilimlarning ziddiyatsizligidir.

U bilimlarning samaradorligi, foydaliligidir.

108. Qaysi shakllar hissiy bilish bosqichiga tegishli?

Idrok.

Iroda.

Hukm.

Intuitsiy.

109. Ob'yektiv haqiqat nima?

Ob'yektiv haqiqat – voqealikni to'g'ri aks ettiruvchi bilim.

Ob'yektiv haqiqat - o'zaro kelishuv va shartnomaning natijasidir.

Ob'yektiv haqiqat – bizning mutloq bilimlarimizdir.

Ob'yektiv haqiqat – tajribani oddiy va iqtisodiy tarzda ta'riflashdir.

110. Qaysi uslub ilmiy bilishning empirik darajasida qo'llaniladi?

Kuzatish.

Aksiomatik

Sintez.

Analogiy.

111. Qaysi uslub ilmiy bilishning nazariy darajasida qo'llaniladi?

Formallashtirish.

O'lchash.

Eksperiment.

Taqqoslash.

112. Ilmiy bilish nimadan boshlanadi?

Ilmiy bilish ilmiy muammoni anglashdan boshlanadi;

Ilmiy bilish ilm olishdan boshlanadi;

Ilmiy bilish o'zlikni anglashdan boshlanadi;

Ilmiy bilish ilmni anglashdan boshlanadi

113. Dialektika kategoriyalarini tizimga solish va formal man'iqiy fikrlashning umumiy qonunlarini ishlab chiqishga urinish kimning ijodi bilan bog'liq?

Aristotel

Platon

Sokrat

Demokrit

114. O'z davrining fan yutuqlaridan hisoblangan modda va harakatning saqlanish g'oyasini kim yaratgan?

Lomonosov-Lavoisier

Nyuton-Leybnits

Kant-Laplace

Eynshteyn

115. Kant kategoriyalarining necha turini farqlaydi?

3 ta

4 ta

5 ta

2 ta

116. Kant makon va vaqtni kategoriyalarning qaysi turiga kiritadi?

Hissiy

Idrok

Aql

Tasavvur

117. «Sof aqlning tanqidi» asarining muallifi kim?

Kant

Fixte

Shelling

Gegel

118. Shellining tabiatni tushuntirishda qaysi pozitsiyada turgan?

Pantestik

Ratsionalistok

B.Atestik

Dualistik

119. Dialektikani kim fanga kiritgan?

Gegel

Kant

Shelling

Fixte

120 .Gegel man'tiqni necha qismga bo'ladi?

3

4

5

2

121. Qaysi olim o'z ta'limotida «Inkorni-inkor» qonunidan foydalanadi?

Gegel

Kant

Shelling

Fixte

122. Gegel falsafasining 3-chi qismi nima?

Ruh falsafasi

Man'tiq

Naturfalsafa

Ilmiy falsafa

123. Fazo kategoriyasining falsafiy ma'nosi qaysi javobda tug'ri kursatilgan?

Narsa va hodisalarning kulami, uzaro joylashishi tartibini bildiradigan kategoriya;

Ichida turli yulduz va sayyoralarni qamrab olgan bushliq;

Predmetlar, narsalarning egallagan hajmini bildiradi;

Predmetlar, narsalarning uzoq-yaqin, baland-past, o'nga-chapda kabi holatlarda joylashishini bildiradi.

124. Taraqqiyot qayerda yuz beradi?

Taraqqiyot – tabiat, jamiyat va inson tafakkurida yuz beradi.

Taraqqiyot tirik va notirik tabiatda yuz beradi;

Taraqqiyot faqat tabiatda yuz beradi;

Taraqqiyot faqat inson tafakkurida yuz beradi;

125. Falsafa fanining juft kategoriyalari nimani ifodalaydi?

Falsafa fanining juft kategoriyasi narsalardagi ichki aloqadorliklar ifodasidir;

Ular olamdagi ziddiyatli xolatlar ifodasidir;

Falsafa fanining juft kategoriyalari qarama-qarshiliklar ifodasidir;

Falsafaning juft kategoriyalari olamdagi ziddiyatli va sababli boglanishlar ifodasidir;

126. Falsafa fanining juft kategoriyalari nechta turkumga ajratiladi?

3 ta;

10 ta;

4 ta;

7 ta.

127. Kategoriya nima?

Vokelik va bilish hodisalarining eng umumiy va muxim xossalarini, sababli boglanishlari, munosabatlarini ifodalaydi;

Real olamdagi hodisalarining umumiy xossalarini aks ettiradi;

Vokealik va bilish hodisalarining belgilarini, munosabatlarini rivojlantiradi;

Tafakkur olamiga xos umumiy belgilar, ifodasidir.

128. Qaysilar falsafa fanining kategoriyalari?

Sifat, meyor, xossa, ayniyat, miqdor, borliq, materiya, fazo va vaqt, tafovut, qarama-qarshilik,

Borliq, materiya, bilish, uslub, tamoyil, ong, fazo va vaqt, miqdor, ekologiya, tabiat, xarakatziddiyat, inkor, vorislik

Materiya, sifat, miqdor, tafovut, inson, xaqiqat, bilis

129. Agnostiklarning eng yirik vakili kim?

Kant

Shelling

Gegel

Fixte

130. Dunyo bilan o'zaro aloqa qilish tajribasini umumlashtiruvchi hodisa bu -...

Fikrlash

So'zlash

Idrok etish

Sezish

131. Borliq hodisalari va unda hukm suruvchi munosabatlarning muhim, tipik mazmunini o'zida aks ettiradigan keng tushuncha bu - ...

Kategoriya

Atama

Xulosa

Tushuncha

132. Borlnqning umumiy, muhim tomonlari, xossalari, aloqalari va munosabatlari haqida fikrlash uchun qo'llaniladigan o'ta keng tushunchalar majmui, bu -...

Falsafiy kategoriyalar

Fan kategoriyalari

Umumiy kategoriyalar

Atamalar

133. Falsafiy kategoriyalar va formal mantiq kategoriyalari o'rtasida farqning yuzaga kelishiga qaysi faylasufning ijodi ta'sir qilgan?

Aristotel

Spinoza

Gegel

Kant

134. I. Kant kategoriyalarning necha turini farqlaydi va ular qaysilar?

Uch, hissiyot, idrok va aql

Ikki, sezgi va tafakkur

To'rt, hissiy, ratsional, irratsional va transsendental

Faqat bitta

135. Ma'daniy tarixiy tiplar nazariyasi qachon vujudga keldi?

XIX asr

XVII asr

XVIII asr

XX asr

136. «Ma'daniy-tarixiy tiplar» tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

N.Y. Dostoyevskiy

P.A. Sorokin

Gegel

T. Kun.

137. Qaysi olim jamiyatni gorizontal-vertikal yo‘nalishlar va fluktuatsiya tarzida, murakkab xarakterda bo‘lgan ijtimoiy ma‘daniy tizimlarning rang-barangligini tan olish nuqtai nazaridan tavsiflagan?

P.A.Sorok

O.Shpengler

A.Toynbi

Danilevskiy

138. «Materializmdan inson ruhining tabiatini tushuntiruvchi tamoyil sifatida foydalanish hech qachon mumkin emas».- Ushbu so‘zlarning muallifi kim?

Kan

Diltey

K.Marks

Xaydegger

139. K.Marks nazariyasiga ko‘ra insoniyatning paydo bo‘lishiga asosan qaysi omillar rol o‘ynagan?

Mehnat va burro nutq.

Iqtisod

Ehtiyoj

Din

140. Y.Xayzinga qaysi ma‘daniyatga insonni shakllantiruvchi asosiy tamoyil sifatida qaraydi?

O‘yin va o‘yin faoliyati

Mehnat

Din

To‘g‘ri javob yo‘q

141. Jamiyatni muhim kichik tizimlarini ko‘rsating?

Iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma‘naviy

Oilaviy, moddiy, siyosiy

Harbiy, mahalliy, iqtisodiy

Barcha javoblar to'g'ri

142. Iqtisodiy kichik tizim bu - ...

Ishlab chikarish faoliyatini va kishilarning bu jarayondagi munosabatlari shakllarning majmuidir

Siyosiy munosabatlar majmui

Harbiy munosabatlar majmui

Moddiy ishlab chiqarish va diniy munosabatlar majmui

143. Tarixiy jarayonlarning subyekti kimlar?

Tarixiy jarayonlarning subyekti o'z sotsial qiyofasiga ega bo'lgan xalq ommasidir;

Tarixiy jarayonlar subyekti ja'miki odamlar;

Tarixiy jarayonlar subyekti tarixiy shaxslardir;

Tarixiy jarayonlar o'z ichki qonunlari bilan boradi.

144. Shaxs nima?

Shaxs muayyan sotsial birlik manfaatlarini to'laroq anglab, jamoani ma'lum maqsad yo'lida uyushtira oladigan insondir.

Shaxs jamiyatdagi faol insonlardir;

Shaxs tarixiy jarayonlarni u yoki bu tomonga og'dirib yuboradigan kishilardir;

Shaxs betakror xususiyati tufayli individuallikdir;

145. Jamiyat nima?

Jamiyat o'zini-o'zi tashkilotchi va boshqaruvchi tizim;

Jamiyat odamlarning tarixiy uyushmasi;

Jamiyat ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar majmuasi;

Jamiyat odamlarning shartnoma asosida birlashgan uyushmasi.

146. Xar qaysi davlat va millat nimasi bilan kuchli?

Yuksak ma'daniyati va ma'naviyati bilan.

Xarbiy saloxiyoti bilan;

Yer osti va yer usti boyligi bilan;

Yuksak ishlab chiqarish saloxiyoti bilan;

147. Xozirgi paytda bizning jamiyatimiz qayoqqa qarab harakat qilmoqda?

Mulkchilik shakllariga ega bo'lgan fuqarolik jamiyatiga
Sotsializmni yangilashga tomon
Kapitalizm tomon.
Texnologik sivilizatsiya tomon

148.Bilimning integral shakli sifatida falsafa qanday muayyan ilmiy tasavvurlarni sintez qiladi?

Ijtimoiy tarix, inson haqidagi tarix

Geografiya

Jamiyat, din, tarix

Hamma javoblar to'g'ri.

149.«Ilohiy shahar haqida» asarning muallifi kim?

Avgustin

Akvinskiy

Gegel

Nitsshe

150.Qaysi faylasuf tarixga mutlaq ruh, amaliy aql taraqqiyoti sifatida yondashadi?

Gegel

Kant

Didro

Kandorse

151.Tarix mazmuni tushunchasining eng teran talqinlarini qaysi faylasuf taklif qilgan?

K.Yaspers

Sartr

Nitsshe

Kant

152.N.Berdyayevga ko'ra tarix mazmunini qachon aniqlash mumkin?

Tarix tugagandan keyin

Tarixni boshlanishida

Uning davomida

To'g'ri javob yo'q

153.Sotsiologiyaning fan sifatidagi asoschisi kim?

O.Kont

T. Kun

Kant

Gegel

154.Tarixni O.Kont necha qismga bo'ladi?

2

3

5

4

155.Ijtimoiy statistika bu -...

Odam organizmining tuzilishiga o'xshab ketadigan jamiyat «ontologiya»sidir

Jamiyatning rivojlanish va o'zgarish qonunlarini o'rganish

Davlatning muhim instituti

Hamma javoblar to'g'ri

156. «Inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi». Ushbu fikrning muallifi kim?

N.A.Berdyayev

V.Solovyev

V.Kuznetsov

A.Chumakov

156.«Inson-mashina» asarining muallifi kim?

J.Lametri

Dj.Berkli

Dj.Bruno

B.Spinoza

157.Insonning paydo bo'lishi haqidagi evolyusion konsepsiya asoschisi kim?

Ch.Darvin

K.Linney

CH.Pirs

A.Eynshteyn

158.Insonni o'rganishning introvertiv yondashuvi vakillari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

M.Sheler, A.Gelen, K.Lorens

N.A.Berdyayev, A.Gelen, K.Lorens

S.L.Frank, L. P.Karsavin, S.N.Bulgakov

N.O.Loskiy, L. P.Karsavin, S.N.Bulgakov

159.Falsafa tarixida inson haqidagi qarashlarni «antropologik materializm» sifatida baholagan faylasuf kim?

L.Feyerbax

I.Kant

V.Gegel

F.Nitsshe

160.«Odamlar o'zlarining xos xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fe'llarini dastavval bora-bora odatlarga aylanadigan tabiiy qobiliyatlar belgilaydi». Mazkur fikr muallifi kim?

A. Forobiy

Beruniy

Navoiy

Ibn Sino

161.Quyida keltirilgan fikrlardan qaysi biri antik davrda Defidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan?

«O'z-o'ziningni anglash»

«Boshqalarni biluvchi - oqil, o'zini biluvchi - donishmanddir»

«Kimki oʻzini bilsa, u oʻz Allohni ham bilgaydir»

«Inson barcha narsalar mezonidir»

162.«Inson barcha narsalar mezonidir» iborasining muallifi kim?

Protagor

Aflotun

Lao Szi

Suqrot

163.Jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam oʻrtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan oʻrgangan Sharq mutafakkiri kim?

Beruniy

Ibn Sino

Forobiy

Navoiy

164.Falsafa tarixida insonni «tabiat xalturasi» deb atagan faylasuf?

Shopengauer

Linney

T.de Sharden

A.Eynshhteyn

165. Ong nima?

Barcha javoblar toʻgʻri

Yuksak darajada tashkil topgan materiya

Inson miyasining mahsuli

Inʼikosning oliy ruhiy shakli

166. Ongning tarkibiy unsurlariga nimalar kiradi?

Sezgi, idrok, tasavvur, fikr, his-hayajon, iroda

Sezgi, idrok, tasavvur

Tushuncha, hukm, idrok, tasavvur

Iroda, bilish, his qilish

167. Ijtimoiy ong shakllarini ko'rsating?

Siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik va diniy

Diniy, falsafiy, siyosiy, huquqiy

Ijtimoiy, axloqiy, ruhiy, ma'naviy

Siyosiy, matematik, fizik, ximik, estetik

168. Ong sohalarini ko'rsating?

Kundalik va nazariy

Ilmiy, nazariy va eksperiment

Tarbiyaviy, axloqiy va nazariy

Ilmiy va empirik

169. Ong insonni nimaga chorlaydi?

Ong insonni o'z-o'zini anglashga chorlaydi

Insonni o'zligidan yiroqlashishga olib keladi

Insonni turli xil faoliyatga undaydi

Ong voqe'likni analiz qiladi

170. Ongni tarixiy shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.

Til, mehnat va nutq

Hissiyot, bilim va aql

Ijod, nazariya va bilim

Ong o'z-o'zidan tarqqiy etaveradi

171. Individual ong bilan ijtimoiy ong farqi nimada?

Biri yakkalikni ikkinchisi umumiylikni ifodalaydi

Ikkalasi ham umumiy mazmun-mohiyatga ega

Falsafada buning ahamiyati yo'q

Hech qanaqa farq yo'q

172. Insonning ong, jon, ruhiyat, instinktlar, nuqsonlar, fazilatlar kabi muhim xususiyatlarini tahlil etib, uni «ichdan» tushunish, anglab yetishni nazarda tutadigan falsafiy qarash qanday ataladi?

Introvertiv
Ekstravertiv
Sotsiologizatorlik
Biologizatorlik

173. Insonni o'rganishning ekstravertiv yondashuvi vakillari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

N.A.Berdyayev, S.N.Bulgakov, S.L.Frank, N.O.Loskiy

N.A.Berdyayev, A.Gelen, K.Lorens, M.Sheller

S.L.Frank, L. P.Karsavin, S.N.Bulgakov, K.Lorens

N.O.Loskiy, L. P.Karsavin, S.N.Bulgakov, A.Gelen

174. Insonning yetuk organizmi taxminan qancha xujayradan iborat ekanligi aniqlangan?

50000 milliard

110000 million

200 milliard

30000 milliard

175. Inson mohiyatini tahlil qilish go'yoki «sirtidan» amalga oshiriladigan, buning natijasida diqqat markazidan, uning ijtimoiy va tabiiy mohiyati o'rin oladigan falsafiy qarashni aniqlang.

Ekstravertiv

Introvertiv

Kontreduksiya

Sistemali yondashuv

176. Qadimgi Hind falsafasiga qanday falsafiy qarash xos?

Antropotsentrizm

Teotsentrizm

Okkultizm

Ssiyentrizm

177. Insonning ichki dunyosini birinchi o'ringa qo'yish qaysi falsafiy konsepsiyaga xos deb hisoblaniladi?

Antropotsentrizm

Teotsentrizm

Kosmotsentrizm

Ssiyentrizm

178. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida keng tarqalgan «inson irsiyatining oliy sifati»ga qanday vositalar bilan va qay tarzda erishish mumkinligi haqidagi ta'limot nima deyiladi?

Yevgenika

Genetika

Transplatatsiya

Mutatsiya

179. Insonning alohida borliq manbai sifatida kelib chiqishi, tadrijiy rivojlanishi va mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga doir falsafiy qarashlarni aks ettiruvchi soha?

Falsafiy antropologiya

Teologiya

Praksiologiya

Biositsiologiya

180. Falsafaning fandan ustunligi nimada?

Etiborni ishning mohiyatiga qaratish

Xulosalarni tafsilotlarga qaratish

Muayyan dalillarga tayanish

Etiborni ishning ko'zga ko'rinmas ayrim jihatlariga qaratish

181. Dunyodagi o'zgarishlarning butun majmui, shuningdek, ularning sabablari nechanchi yillardan «globallashuv» deb nomlangan?

1990-yillarda

1985-1990-yillarda

1980-yillarda

2000-yillardan boshlab

182. Globalistika zahirida qanday jarayonlar yotadi?

Qarama-qarshi jarayonlar va integratsiya

Ilmiy bilishning tabaqalashuvi

Turdosh fanlarning tutashishi

To'g'ri javob yo'q

183. Globalistika mustaqil ilmiy yo'nalish va ijtimoiy amaliyot jabhasi sifatida nechanchi yildan shakllana boshlagan?

1960-yillardan

1980-yillardan

1970-yillardan

1990-yillardan

184. Hozirgi globallashtiruv jarayonlarining ilk nishonalari nechanchi asrlardan boshlab kuzatilgan?

XV asr oxirlaridan

XVIII asr boshidan

XVIII asr o'rtalaridan

XIX asrdan

185. Globallashtiruv jarayonlarining amalda real shakl-shamoyili qachondan boshlab ko'zga ko'ringan?

XIX asr boshida

XV asr oxirida

XVIII asrda

XVIII asrda

186. Fundamental globallashtiruvning ilk alomatlari qachondan kuzatilgan?

XIX asrning 2-yarimi

XX asr o'rtasi

XIX asr oxiri

XVIII asr

187. Qaysi davrda dunyoni iqtisodiy bo‘lib olish yakunlandi?

XX asrning o‘rtalarida

XX asr oxiri

XVIII asrda

XIX asrda

188. Qaysi davr oralig‘ida globallashuv jarayonlari yanada kuchliroq namoyon bo‘ldi?

I va II jahon urushi oralig‘ida

XV asr oxiri XXasr 20-yillari

XXasr boshidan XXI asr boshigacha

XIX asr oxiri va XX asr 2-yar

189.Nechanchi yildan globallashuv serqirra tus oldi?

1970-yildan

1950-yildan

1980-yildan

1940-yildan

190.Globallashuvning qaysi bosqiqda global ong ijtimoy ongning yana bir shakli sifatida paydo bo‘ldi?

Serqirra globallashuv

Fundamental globallashuv

Ilk globallashuv

Urush yillarida

191.Iqtisodiy integratsiyalashuv, pul unikatsiyalashuvi, ommaviy madaniyat va unga mos emas madaniyatning shakllanishi qaysi davrga xos?

Serqirra globallashuv

Fundamental globallashuv

Ilk globallashuv

Urush yillarida

192.Nechanchi yildan dunyo informatsion jihatdan uzil-kesil tutashgan?

1991-yildan

1985-yildan

1998-yildan

1992-yildan

193.«XX asrda umumjahon tarixi boshlandi» degan xulosa kimga tegishli?

A.Toynbi

K.Yaspers

U.Churchill

U.Klinton

194.Kim tomonidan «Shu davrdan e'tiboran (ikkinchi jahon urushi tugagach), yaxlit bir butunning yagona tarix sifatidagi jahon tarixi boshlanadi» degan fikr aytilgan?

K.Yaspers

A.Toynbi

U.Churchill

Katta J.Bush

195.Ilkl texnokratik va ijtimoiy nazariyalar qachondan paydo bo'ldi?

XX asrda

XXI asrda

XIX asrda

XIX asr oxirida

196.Texnokratik nazariyani birinchi bo'lib falsafiy jihatdan asoslab bergan sotsiolog kim?

T.Rebvik

A.Toynbi

K.Yaspers

P.Teyyar de Sharden

197. Biosferaning tarkibiy qismi sifatida insonning betakrorligini asoslab olish kim tomonidan ilgari surilgai?

P. Teyyar de Sharden

A. Toynbi

K. Yaspers

B. Veblen

198. Texnooptimistik kayfiyat qachon kuchaygan?

1950-1960-yillar

1940-1950-yillar

1980-yillar

1970-yillar.

199. «Men fikrlayapman, demak, men mavjudman» iborasi muallifi kim?

Dekart

Spinoza

Kant

F. Nitsche

200. Dualizm atamasini falsafaga kiritgan faylasuf kim?

Volf

Lametri

Kant

Nitsche

Tavsiya etilayotgan Yakuniy nazorat savollari? (85-ta +55ta din.+9= 149)

Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli?

Falsafa fanining funksiyalari?

Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: Sharq falsafasi?

Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G`arb falsafasi?

Borliq – falsafa kategoriyasi?

Bilish nazariyasi, yo`nalishlari va asosiy muammolari?

Falsafa metodlari?

Falsafa qonunlari?

Falsafa fani kategoriyalari?

Tarixiy jarayonda jamiyatning madaniy va ma`naviy qadriyatlari?

Jamiyat va tarix falsafasi?

Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi)?

Globallashuv va global muammolarning falsafiy muammolarning falsafiy jihatlarini?

Mantiq ilmining predmeti, asosiy qonunlari?

Tushuncha tafakkur shakli sifatida?

Mulohaza?

Xulosa chiqarish?

Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari?

“Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati?

Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o`rni?

Axloqiy madaniyat va qadriyatlar?

Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari?

Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi?

Estetikaning zamonaviy muammolari?

Korrupsiyaning shakllanishining tarixi.BMT Kodeksida korrupsiyaga munosabat?

Korrupsiya shakllanishining tarixi?

Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg`unligi?

Ekoestetikaning XXI asr ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o`rni?

Shaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta`lim va madaniyatning o`zaro bo`g`liqligi?

Dizaynning estetik xususiyatlari?

Tavsiya etilayotgan Yakuniy nazorat test savollari? (202-ta +45ta din+5ta korrupt=252)

1. Muammolar qo'yish va ularni yechishga qaratilgan faol jarayon qanday nomlanadi?

Tafakkur

Izlanish

Tasdiqlash

Isbotlash

2. Man'tiqiy tafakkur nima?

Tafakkur qoidalari, qonunlari va tomonlariga muvofiq bir haqiqatni boshqa yanada teranroq haqiqatga intilishdir

Borliq yoki uning ayrim xossalari haqida tasavvurning shakllanishiga imkoniyat yaratuvchi axborot

Yechimini topish muhim amaliy yoki nazariy ahamiyatga ega bo'lgan masala yoki masalalar to'plami

Muhim xossalari va munosabatlar majmui

3. Ob'yektiv borliq jarayonlarning aloqasi, ularning rivojlanishi o'ziga xos narsalar man'tig'i nimani tashkil etadi?

Ob'yektiv man'tiqni

Nisbiy haqiqatni

Ob'yektiv haqiqatni

Sub'yektiv man'tiqni

4. Tushuncha bu - ...

Narsalar va hodisalarning umumiy, muhim xossa va aloqalari aks etuvchi fikr

Fikrning shunday bir shakli, unda tushunchalarni bog‘lash yo‘li bilan biror narsa haqidagi biron-bir fikr tasdiqlanadi yoki rad etiladi

Mushohadaning nisbatan tugallangan birligi

Murakkab narsani oddiy narsaga aylantirish oliy darajasi

5. «Eydos» atamasi qanday ma’noni bildiradi?

Ko‘rinish obrazi»

«Tasavvur»

«His qilish»

Barcha javoblar to‘g‘ri

6. Bilishning empirik va boshqa darajalarining ma’nosidagi farqlar qachon aniqlangan?

XX asrning 30-yillarida

XIX asrning 80-yillarida

XX asrning 20-yillarida

XX asrning 50-yillarida

7. Haqiqatni man’atiqiy dalillar yordamisiz anglab yetish qobiliyati nima deb ataladi?

Intuitsiya

Xulosa

Tafakkur

Sezgi

8. Yangi davrda intellektual intuitiya haqidagi ta’limot kimlar tomonidan yaratilgan?

Dekart, Spinoza, Leybnis

Dekart, Yum, Bergson

Yum, Berkli, Lessing

Sheler, Lametriy, Golbax

9. Bevosita bilim va sezgi a'zolari orqali bilishni rad etgan va sezgilarni soxta deb e'lon qilgan Levkipp va Demokrit qaysi maktab vakillari bo'lganlar?

Eley maktabi

Pifagor maktabi

Kinik maktabi

Kiren maktabi

10. Qaysn faylasufning fikricha, «Aql-sezgi a'zolari faoliyatining haqiqiy natijalarni uzluksiz qayd etuvchi ko'zgudir».

J.Lokk

Spinoza

Leybnits

Gassendi

11.«Uning kuchi tajribada mavjud obrazlarni nafaqat qayta chaqiradi, balki ularni bir-biri bilan bog'laydi va shu tariqa ularni umumiy tasavvurlar darajasiga ko'taradi». Bu fikr bilishning qaysi shakliga tegishli?

Hayol

Xotira

Tasavvur

Idrok

12.Ilmij bilnsh darajalarini ko'rsating.

Empirik va nazariy

Hissiy va amaliy

Transendental va aqliy

Empirik va amaliy

13.Empirik bilnsh shakllarini sanab o'ting?

Kuzatish, eksperiment, ilmiy dalillash

Modellashtirish tarixiy analogiya, bashorat

Ilmiy muammo, muammoli vaziyat, tarixilik

Gipoteza, paradigma, nazariya

14. Empirik bilishning qaysi shakli tabiatning o'zida mavjud narsalar va hodisalarni qayd etadi?

Kuzatish

Eksperiment

Ilmiy dalillash

Modellashtirish

15. Eksperimentga to'g'ri ta'rif berilgan javobni ko'rsating.

Shunday tadqiqot metodi, uning yordamida obyektiv, yo subyektiv tarzda yoritiladi, yo tadqiqot maqsadlariga mos keladigan ma'lum shart-sharoitlarda o'rganiladi

Bilish obyektning muhim xossalari va munosabatlarini aniqlash maqsadida ataylab amalga oshiriladigan izchil idrok etishdir

Bilishning tasdiqlangan boligiga aylangan moddiy va ma'naviy dunyo hodisasi, biron-bir hodisa, hossa yoki munosabatni qayd etishdir

Bilishning rivojlanish jarayonida obyektiv tarzda yuzaga keladigan yechimning topish muhim amaliy yoki nazariy ahamiyatga ega bo'lgan masalalar majmuidir

16. Qaysi faylasuf, fon dalillardan boshlanishi va boshlanish tugallanish o'rtasida qanday nazariy tuzilmalar bo'lishidan, tuzilishidan qat'i nazar, dalillar bilan yakunlanishi lozim, degan fikrni ilgari surgan?

A. Eynshteyn

I. Kant

F. Shelling

I. Nyuton

17. Ilmiy dalilning ikki muhim xossasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Ishonchlilik va bir variantlilik

Ishonchlilik va variantlilik

Isbotlanganlik va betakrorlik

Tasdiqlanganlik va variantlilik

18. Ilmiy dalillar nazariyaga nisbatan qanday vazifalarni bajaradi?

Verifikatsiya va falsifikatsiya

Umumlashtirish va tasdiqlash

Isbotlash va inkor qilish

Saqlash va yetkazish

19. fanda - biron-bir hodisalar, obyektlar, jarayonni tushuntirishda qarama-qarshi yondashuvlar ko‘rinishida amal qiluvchi va uni yechish uchun muvofiq nazariyani talab etuvchi ziddiyatli holatdir.

Muammo

Dalil

Paradigma

Gipoteza

20. Ilmiy muammo boshqa muammolardan qanday belgilari bilan ajralib turadi?

Haqiqiy va yangi bilim olishga chorlash hamda yangilik sari intilish bilan

Ilmiy muammolar faqat tabiiy fanlarga taalluqli bo‘lganligi bilan

Ilmiy muammolar borliqni butunligiga qamrab olganligi bilan

To‘g‘ri javob A va B

21. Asosiy nazariy bilim, ilmiy dalillarni tushuntirishda dasturilamal bo‘lib xizmat qiluvchi rahbar g‘oyalar qanday nomlanadi?

Tamoyillar

Kategoriyalar

Paradigma

Gipoteza

22. Gipotezaga to‘g‘ri ta’rif berilgan qatorni belgilang.

Yangi dalillarning mohiyatini tushuntiruvchi qonun mavjudligi haqidagi asosli tahmindir.

Hodisalarning muayyan turkumi bu turkumdagi hodisalarning mohiyati va ularga nisbatan amal qiladigan borliq qonunlari haqidagi bilimlarning mantiqiy asoslangan tizimidir.

Borliqning eng muhim tomonlari, xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi umumiy tushunchalaridir.

Fan tarixning muayyan davrida uning rivojlanishini belgilovchi barqaror tamoyillar, nazariyalar va metodlar majmui.

23.Paradigma tushunchasini bilnsh nazariyasiga kiritgan faylasuf nomini toping?

T.Kun

D.Yum

K.Popper

K.Bort

24.Narsalardagi umumiylik bu - ...

Muhim xossalar va munosabatlar majmuidir.

Insonning narsalar muhim xossalari va munosabatlarini izchil, bilvosita va umumiy aks ettirishdir.

Borliqning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi umumiy tushunchadir.

Narsani boshqa narsalardan ajratib turadigan belgilar jamlanmasi.

25. Dil'tey tushunishni qanday tavsiflagan?

Matn muallifining ma'naviy dunyosiga kirish

Insonning borliqqa munosabati

Ob'yekt mohiyatini aniqlash

Bilishning boshlanish nuqtasi

26. «Tushunish insonning borliqqa o'ziga xos munosabati, insonning dunyoda mavjud bo'lish usulidir». Ushbu ta'rif muallifi kim?

M.Xaydegger

V.Diltey

M.Baxtin

S.Tulmin

27. «O'tmish ma'daniyatini tushunish talqin qiluvchining o'uzini tushunishi bilan uzviydir». Ushbu fikr muallifi kim?

X.G.Gadamer

S.Tulmin

I.Ruzavin

M.Xaydegger

28. G.I.Ruzavin tushunnshning nechta turini ko'rsatgan?

3

5

7

2

29. Ruzavin ko'rsatgan bilish turlari qaysi javobda berilgan?

Dialog, tarjima, badiiy

Matematik, fizik, biologik

Snergetik srukturaviy va kibernetika

Dialektik, sofistlik

30. Nima o'zida tushunishning siklik xususiyatlarini aks ettiradi?

Termenevtik doira

Olmaxon g'ildiragi

Chiziqli tafakkur

Nochiziqli tafakkur

31. Germenevtik doira qanaqa xususiyatga ega?

Dialektik

Germenevtik

Sinergetik

Sofistik

32. Germenevtik doiraning «Olmaxon g'ildiragi»dan farqini ko'rsating?

Bir butundan undanda to'liqroq butunga qaytishida

Metafizik xususiyatga egaligida

Sofistik xususiyatga ega ekanligida

Eklektik xususiyatga ega ekanligida

33. «Tushunishni hozirgi davrga bog'lash kerakmi» degan savolga hozirgi kunda necha xil yondashuv mavjud?

2

3

5

4

34. Tushunish bu - ...

Fikr yuritish orqali simvolda yashirin ma'noni aniqlash demak

Borliqni anglash

Olimning iqtisodiy yondashuvi

To'g'ri javob yo'q

35. Ilmiy faoliyatning asosiy protseduralarini sanab o'ting?

Tushunish, tavsiflash, tushuntirish va talqin qilish

Farmallashtirish, umumlashtirish

Induksiya, analiz, sintez

Ideallashtirish va eksperiment

36. Tushunish jarayoni nima bilan bog'liq bo'ladi?

Anglab yetish, ya'ni inson uchun ma'lum ma'noga ega bo'lgan narsalarni aniqlash bilan

Izohlash bilan

Tavsiflash bilan

Talqin bilan

37. Tushunish qanaqa sharoitlarda sodir bo'ladi?

O'zaro aloqa

Bahs, monolog

Polilog, o'zaro muloqot

Hamma javoblar to'g'ri

38. Ma'no bu - ...

Tildagi iboralar sinonimligini emas, balki murakkab, ko'p qirrali hodisa

Fikrning mavjudlik sharti

Fikrning ifodaviy sharti

To'g'ri javob yo'q.

39.«Ma'no birinchidan, har qanday qilmish, xulq-atvor, amalning «Nimaga» va «Nima uchun» sodir etilganligini nazarda tutishi kerak. Ikkinchida, ma'no yo'nalishga ega, ya'ni u nimaningdir pirovard maqsadidir». Bu fikrlarning muallifi kim?

M.Xaydegger

S.Tulmin

Diltey

G.Gadamer

40.Ma'no nimada ifodalanadi?

Tilda

Harakatda

Matnda

Ijodda

41.Tushunishning o'ziga xos xususiyati nimalarda namoyon etadi?

Insonning o'zi tahlil qilayotgan narsa va hodisalarni ichki murakkab aloqalari, bog'lanishlarni aniq sezishda

Tashqi aloqalarni anglashda

Narsalarning o'zaro aloqasini aniqlashda

To'g'ri javob yo'q

42.Ma'naviy-madaniyatning moddiylashtirilgan ifodasi bu -...

Matn

Til

Tushuncha

Tafakkur

43.Semiotika nimani o'rgatadi?

Belgilar va belgili tizimlarning xossalarini o'rganish

Xatti-harakatlarni

Tafakkur qonunlarini

Grammatik qoidalar

44.«Simvol» soʻzining maʼnosi qaysi javobda toʻgʻri koʻrsatilgan?

Yunoncha, «ramz», «shartli belgi»

Yunoncha, «oʻxshatish»

Yunoncha, «qiyoslash, oʻlchash»

Yunoncha, «oʻlchash»

45.Ikki yoki bir necha shaxs oʻrtasidagi yozma tarzda qayd etilishi mumkin boʻlgan ogʻzaki muloqot shakli bu - ...

Dialog

Monolog

Poliolog

Toʻgʻri javob yoʻq

46.Oʻrganilayotgan predmetning mohiyati rivojlanish sabablari, shartlari va manbalarini, harakat mexanizmlarini aniqlash nimaning bosh maqsadi?

Tushuntirish

Tushunish

Matn

Bilish

47.Harakat qilayotgan shaxs maqsadni, tarixiy hodisalar ishtirokchilarining niyatini koʻrsatib beruvchi tushuntirish shakli qaysi javobda toʻgʻri koʻrsatilgan?

Teleologik

Germenevtik

Sinergetik

Dialektik

48.«Tushunishda faqat bir ong, bir subyekt, tushuntirishda esa, ikki ong, ikki subyekt qatnashadi». Ushbu fikrlar kimga tegishli?

M.Baxtinga

F.Bekonga

R.Dekartga

K.Popperga

49. Dil'tey tushunishni qanday tavsiflagan?

Matn muallifining ma'naviy dunyosiga kirish

Insonning borliqqa munosabati

Ob'yekt mohiyatini aniqlash

Bilishning boshlanish nuqtasi

50. «Tushunish insonning borliqqa o'ziga xos munosabati, insonning dunyoda mavjud bo'lish usulidir». Ushbu ta'rif muallifi kim?

M.Xaydegger

V.Diltey

M.Baxtin

S.Tulmin

51. «O'tmish ma'daniyatini tushunish talqin qiluvchining o'uzini tushunishi bilan uzviydir». Ushbu fikr muallifi kim?

X.G.Gadamer

S.Tulmin

I.Ruzavin

M.Xaydegger

52. G.I.Ruzavin tushunnshning nechta turini ko'rsatgan?

3

5

7

2

53. Ruzavin ko'rsatgan bilish turlari qaysi javobda berilgan?

Dialog, tarjima, badiiy

Matematik, fizik, biologik

Snergetik srukturaviy va kibernetika

Dialektik, sofistika

54. Nima o'zida tushunishning siklik xususiyatlarini aks ettiradi?

Termenevtik doira

Olmaxon g'ildiragi

Chiziqli tafakkur

Nochiziqli tafakkur

55. Germenevtik doira qanaqa xususiyatga ega?

Dialektik

Germenevtik

Sinergetik

Sofistik

56. Germenevtik doiraning «Olmaxon g'ildiragi»dan farqini ko'rsating?

Bir butundan undanda to'liqroq butunga qaytishida

Metafizik xususiyatga egaligida

Sofistik xususiyatga ega ekanligida

Eklektik xususiyatga ega ekanligida

57. «Tushunishni hozirgi davrga bog'lash kerakmi» degan savolga hozirgi kunda necha xil yondashuv mavjud?

2

3

5

4

58. Tushunish bu - ...

Fikr yuritish orqali simvolda yashirin ma'noni aniqlash demak

Borliqni anglash

Olimning iqtisodiy yondashuvi

To'g'ri javob yo'q

59. Ilmiy faoliyatning asosiy protseduralarini sanab o'ting?

Tushunish, tavsiflash, tushuntirish va talqin qilish

Farmallashtirish, umumlashtirish

Induksiya, analiz, sintez

Ideallashtirish va eksperiment

60. Tushunish jarayoni nima bilan bog'liq bo'ladi?

Anglab yetish, ya'ni inson uchun ma'lum ma'noga ega bo'lgan narsalarni aniqlash bilan

Izohlash bilan

Tavsiflash bilan

Talqin bilan

61. Tushunish qanaqa sharoitlarda sodir bo'ladi?

O'zaro aloqa

Bahs, monolog

Polilog, o'zaro muloqot

Hamma javoblar to'g'ri

62. Ma'no bu - ...

Tildagi iboralar sinonimligini emas, balki murakkab, ko'p qirrali hodisa

Fikrning mavjudlik sharti

Fikrning ifodaviy sharti

To'g'ri javob yo'q.

63. «Ma'no birinchidan, har qanday qilmish, xulq-atvor, amalning «Nimaga» va «Nima uchun» sodir etilganligini nazarda tutishi kerak. Ikkinchida, ma'no yo'nalishga ega, ya'ni u nimaningdir pirovard maqsadidir». Bu fikrlarning muallifi kim?

M.Xaydegger

S.Tulmin

Diltey

G.Gadamer

64. Ma'no nimada ifodalanadi?

Tilda

Harakatda

Matnda

Ijodda

65. Tushunishning o'ziga xos xususiyati nimalarda namoyon etadi?

Insonning o'zi tahlil qilayotgan narsa va hodisalarni ichki murakkab aloqalari, bog'lanishlarni aniq sezishda

Tashqi aloqalarni anglashda

Narsalarning o'zaro aloqasini aniqlashda

To'g'ri javob yo'q

66. Ma'naviy-madaniyatning moddiylashtirilgan ifodasi bu -...

Matn

Til

Tushuncha

Tafakkur

67. Semiotika nimani o'rgatadi?

Belgilar va belgilar tizimlarning xossalari o'rganish

Xatti-harakatlarni

Tafakkur qonunlarini

Grammatik qoidalar

68. «Simvol» so'zining ma'nosi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Yunoncha, «ramz», «shartli belgi»

Yunoncha, «o'xshatish»

Yunoncha, «qiyoslash, o'lchash»

Yunoncha, «o'lchash»

69. Ikki yoki bir necha shaxs o'rtasidagi yozma tarzda qayd etilishi mumkin bo'lgan og'zaki muloqot shakli bu - ...

Dialog

Monolog

Poliolog

To'g'ri javob yo'q

70.O'rganilayotgan predmetning mohiyati rivojlanish sabablari, shartlari va manbalarini, harakat mexanizmlarini aniqlash nimaning bosh maqsadi?

Tushuntirish

Tushunish

Matn

Bilish

71.Harakat qilayotgan shaxs maqsadni, tarixiy hodisalar ishtirokchilarining niyatini ko'rsatib beruvchi tushuntirish shakli qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Teleologik

Germenevtik

Sinergetik

Dialektik

72.«Tushunishda faqat bir ong, bir subyekt, tushuntirishda esa, ikki ong, ikki subyekt qatnashadi». Ushbu fikrlar kimga tegishli?

M.Baxtinga

F.Bekonga

R.Dekartga

K.Popperga

73. Etikaning ma'nosi qaysi javobda to'g'ri birilgan.

Axloq,odob,xulq-atvor.

Odob,xulq,yaxshlik.

Odob, xulq-atvor.

Etibor, ishoch.

74. Etika fani qanday fanligi qaysi javobda to'g'ri birilgan.

Axloqshunoslik.

Tartib-qoidani o'rgatuvchi.

Tadbirkorlikni o'rgatuvchi.

Yrish-turishni o'rgatuchi.

75. Etika tushchasi hozirgi adabiyotlarda kishilar momulasida asosan necha ma'noda qo'llanadi.

3.

4.

6.

2.

76. Etika fani- ijtimoiy guruhlar, kasb-hunar yoki ixtisosliklar buicha qaysi javob to'g'ri.

Savdagarlar etikasi, tadbikorlar etikasi, o'qituvchlar etikasi, shifokorlar etikasi, rahbarlar etikasi.....

Savdagarlar, tadbikorlar.

O'qituvchi, suvchi, xaydovchi.

Uchuvchi, suzuvchi.

77. Axloq mezonlari kishilarning jamiyatdagi mavqelariga, iqtisodiy ta'minlanganlik darajasiga qarab o'zgarib, takomillashib boruvchi ijtimoiy jarayondir, deb hisoblagan faylasuf qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Konfutsiy

Lao Szi

Suqrot

Forobiy

78. Qadimgi hind falsafiy maktablarining ikki guruhi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Astika va Nastika

Vedanta, Sankhya

Yoga, Vaysheshika

Nyaya va Mimansa

79. Dunyo bo'linmas bo'lakchalar (atomlar)dan tashkil topgan, degan ta'limotni ilgari surgan yunron faylasufi kim?

Demokrit

Fales

Geraklit

Anaksimen

80. Ibn Sinoning fanlar klassifikatsiyasida barcha fanlarni qanday turkumlarga ajratilgan?

Amaliyot fanlari va nazariy fanlar

Samo fanlari va Yer fanlari

Mantik va matematika fanlari

Falsafa va matematika fanlari

81. IX-XIII asrlarda qaysi mutafakkirlar Markaziy Osiyo hududida yashab ijod etgan?

Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy

Forobiy, Ibn Rushd, Farididdin Attor

Mirzo Ulugʻbek, Qozizoda Rumi, Beruniy

Alisher Navoyi, Forobiy, Al-Xorazmiy, Ibn Sino

82. Qaysi alloma «Sharq Arastusi» - «Muallim us-soniy» degan yuksak nomga sazovor boʻlgan?

Abu Nasr Forobiy

Abu Rayxon Beruniy

Ibn Sino

Ali Qushchi

83. Forobiy fikricha, bilimlarni oʻzlashtirish qanday usul va vositalar orqali amalga oshadi?

Sezish, idrok etish, xotira, tasavvur qilish, maʼntiqiy mulohaza yuritish, tafakkur

Maʼntiqiy tafakkur, intuitsiya, eʼtiqod

Sezish, xotira, tasavvur, iroda, maʼntiqiy mulohaza, tajriba

Fikriy eksperiment, sezish, his qilish, tasavvur, idrok

84. Forobiy bilishning qanday shakllarini farqlaydi?

Hissiy va oqilona

Intuitiv va maʼntiqiy

Oqilona va ilohiy

Barcha javoblar to'g'ri

85. Abu Ali ibn Sino fikricha, moddiy dunyo predmetlari asosan bilishning qaysi turining asosi bo'la oladi?

Sezgining

Tafakkurning

Intuitsiyaning

O'zlikni anglashning

86. So'fizmda tabiat va Alloh qanday talqin etiladi?

Alloh va tabiatni uzviy deb qaraydi

Tabiat Allohdan ajralgan deb qaraydi

Allohnin g tabiatga befarqligini yoqlaydi

Tabiatni Alloh yaratgan bo'lsada, tabiatdagi o'zgarishlar ob'yektiv deb qara

87.Praksiologiyada «faoliyat» tushunchasiga qanday ta'rif berilgan?

O'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish

O'z imkoniyatlari chegarasidan chiqish

Fikrda mavjud holatlarni amalga oshirish

Tushunchalarni amalga oshiris

88.«Quruq qo'l ham, o'z ixtiyoriga tashlab qo'yilgan aql ham katta kuchga era emas». Fikr muallifi kim?

F.Bekon

J.Lokk

I.Fixte

Aflotun

89.«Oqilonalik - inson faoliyatining barcha turlariga amalda xos bo'lgan jihat». Fikr muallifi kim?

F.Bekon

J.Lokk

I.Fixte

E.Kassirer

90.I.G.Fixte insonning ma'naviy burchi deb nimani nazarda tutadi?

Tabiat va jamiyatni o'zgartirishni

Jamiyat strukturasi o'zgartirish

Davlat va inson o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartirish

91.Har qanday maqsadsiz faoliyat ongsiz faoliyat bo'ladimi?

Ha

Yo'q

Faoliyat turiga qarab farqlanadi

A, V

92.Continuum -...

Uzluksiz to'plam

Qisqacha to'plam

Falsafiy to'plam

Ilmiy to'plam

93.«Inson madaniyatini hech shubhasiz har xil maqsadlarni ko'zlab, turli yo'llardan rivojlanadigan faoliyatning har xil turlari tashkil etadi». Fikr muallifi kim?

F.Bekon

J.Lokk

I.Fixte

Aflotun

94.«Inson yomonlik qilar ekan, uning o'zi ham yanada tubanlashib boradi».

Fikr muallifi to'g'ri berilgan qatorni aniqlang?

F.Bekon

J.Lokk

E.Fromm

Aflotun

95. Axloq kategoriyasi qaysi javobda to'g'ri aks etgan.

Axloqiy bilish va real hayot o'rtasidagi munosabatni in'ikos ettiruvchi kategoriyalarga aytiladi.

Faqat nazariyaga taluqli.

Axloq kategoriyasi umumlashtiruvchilik, mushtaraklik xususiyatiga ega.

Axloq-bu muhabbat

96. Dunyo bilan o'zaro aloqa qilish tajribasini umumlashtiruvchi hodisa bu -...

Fikrlash

So'zlash

Idrok etish

Sezish

97. Nazariy muomalaga, falsafiy kategoriyalar tizimiga «amaliyot» tushunchasini kim kiritgan?

Fixte

Shelling

Gegel

Kant

98. Falsafada «narsa o'zida» g'oyasi kimga tegishli?

Kant

Shelling

Gegel

Fixte

99. Gegel falsafasida man'tiq nechanchi qismda tadqiq etiladi?

1

2

3

4

99. Agnostiklarning eng yirik vakili kim?

Kant

Shelling

Gegel

Fixte

100. Dunyo bilan o‘zaro aloqa qilish tajribasini umumlashtiruvchi hodisa bu -...

Fikrlash

So‘zlash

Idrok etish

Sezish

101. Borliq hodisalari va unda hukm suruvchi munosabatlarning muhim, tipik mazmunini o‘zida aks ettiradigan keng tushuncha bu - ...

Kategoriya

Atama

Xulosa

Tushuncha

102. Borlnqning umumiy, muhim tomonlari, xossalari, aloqalari va munosabatlari haqida fikrlash uchun qo‘llaniladigan o‘ta keng tushunchalar majmui, bu -...

Falsafiy kategoriyalar

Fan kategoriyalari

Umumiy kategoriyalar

Atamalar

103. Falsafiy kategoriyalar va formal man‘tiq kategoriyalari o‘rtasida farqning yuzaga kelishiga qaysi faylasufning ijodi ta’sir qilgan?

Aristotel

Spinoza

Gegel

Kant

104. I.Kant kategoriyalarning necha turini farqlaydi va ular qaysilar?

Uch, hissiyot, idrok va aql

Ikki, sezgi va tafakkur

To'rt, hissiy, ratsional, irratsional va transsendental

Faqat bitta

105.N.A.Berdyayev ijodning xususiyatlariga qanday tushunchalarni kiritgan?

Elitar, unitar

Aristokratik, demokratik

Demokratik, unitar

Elitar, aristokratik

106.«... - bu nafaqat madaniyat predmetlarini yaratish, balki har qanday inson hayotini tashkillashtirish hamdir». Nima haqida fikr yuritilmoqda?

Ijod

Erkinlik

Adabiyot

Badiiy asar (kitob)

107.«... - barkamollik va yetuklikning hayoliy obrazi, kamolotga yetkazish, uyg'unlashtirishga bo'lgan ehtiyojlarning ma'naviy ifodasi». Nima haqida

fikr yuritilmoqda?

Reallik

Ideallik

Buyuklik

A, B

108.«... - shaxsning borliq hodisalariga bo'lgan munosabatini belgilaydigan estetik komillikning o'ziga xos meyori». Nima haqida fikr yuritilmoqda?

Did

Farosat

Aql

Iroda

109.«... - davlat tomonidan belgilangan va uning majburlov kuchiga tayanadigan xulq-atvor umumiy normalarining majmui». Nima haqida fikr yuritilmoqda?

Prokuratura

Sud

Huquq

Konstitutsiya

110.Insonni faoliyatga undovchi sabablarni ko'rsating?

Ehtiyojlar

Maqsadlar

Orzular

Hayollar

111.Inson faoliyatini boshqa mavjudotlardan farqlovchi xususiyati nimada?

Aqlga tayanishlik

Onglilik

Maqsadlilik

A, B, V

112.«Amaliyot o'zgartirilgan tabiat predmetlarini insonning ko'zgudagi aksiga o'xshaydi». Ushbu fikr muallifi kim?

Fixte

Kant

Leybnits

Spinoza

113.Entoni Giddens asari qanday nomlanadi?

«Davlat»

«Inson ta'rifi»

«Jamiyat tuzilishi»

«Vavilon»

114.Insonni faoliyatga undovchi sabablarni toping?

Ehtiyojlar

Maqsadlar

Orzular

Hayollar

115. Faoliyatning eng muhim atributlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Moddiylik va subyektlilik

Moddiylik va ma'naviylik

Subyektlilik va doimiylik

Cheklilik va muayyanlik

116. «Tarix kurtaklari va uning maqsadi» asari muallifi kim?

K. Yaspers

A. Toynbi

M. Born

F. Jolio Kyuri

117. Praksiologiya so'zining lug'aviy ma'nosi?

Yunoncha, «praktikos» - «faol»

Lotincha, «praktikos» - «faol»

Inglizcha, «praktikos» - «faol»

Fransuzcha, «praktikos» - «faol»

118. Falsafaning inson faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan bo'limi nima?

Praksiologiya

Aksiologiya

Epistemologiya

Evtanaziya

119. «... - inson yaratgan narsalar borligi ko'p jihatdan insonning o'z borligi bilan bog'lanadi, zero, u bunyod etgan «...», avvalo, uning turli-tuman ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi», bu nima?

Ikkilamchi tabiat

Tabiat

Narsa-buyum

To'g'ri javob yo'q

120. Falsafaning inson faoliyatini o'rganuvchi bo'limi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

Sotsiologiya

Psixologiya

Praksiologiya

Gnoseologiya

121. XX asrda kim insonning eng muhim xususiyati, uning o'ziga xos belgisi, uning faoliyati deb ta'kidlagan?

Eynshteyn

Bill Geyts

I.Fixte

E.Kassirer

122. «Amaliyot o'zgartirilganda tabiat predmetlari insonning ko'zgusidagi aksiga o'xshaydi». Fikr muallifi kim?

Eeynshteyn

D.Yum

I.Fixte

Aflotun

123. Praksiologiyada «faoliyat» tushunchasiga qanday ta'rif berilgan?

O'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish

O'z imkoniyatlari chegarasidan chiqish

Fikrda mavjud holatlarni amalga oshirish

Tushunchalarni amalga oshirish

124. «Quruq qo'l ham, o'z ixtiyoriga tashlab qo'yilgan aql ham katta kuchga ega emas». Fikr muallifi kim?

F.Bekon

J.Lokk

I.Fixte

Aflotun

125. «Oqilonalik - inson faoliyatining barcha turlariga amalda xos bo'lgan jihat». Fikr muallifi kim?

F.Bekon

J.Lokk

I.Fixte

E.Kassirer

126. I.G.Fixte insonning ma'naviy burchi deb nimani nazarda tutadi?

Tabiat va jamiyatni o'zgartirishni

Jamiyat strukturasini o'zgartirish

Davlat va inson o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartirish

Davlat va inson o'rtasidagi ma'naviy bog'lanish

127. Har qanday maqsadsiz faoliyat ongsiz faoliyat bo'ladimi?

Ha

Yo'q

Faoliyat turiga qarab farqlanadi

Barcha javoblar to'g'ri

128. Continuum -...

Uzluksiz to'plam

Qisqacha to'plam

Falsafiy to'plam

Ilmiy to'plam

129. «Inson ma'daniyatini hech shubhasiz har xil maqsadlarni ko'zlab, turli yo'llardan rivojlanadigan faoliyatning har xil turlari tashkil etadi». Fikr muallifi kim?

F.Bekon

J.Lokk

I.Fixte

Aflo

130.Borliqning asosiy kategoriyasi nima?

«Borliq» va «Yo‘qlik»

«Sifat» va «Miqdor»

«Makon» va «Zamon»

To‘g‘ri javob yo‘q.

131.Falsafada borliq va yo‘qlik o‘rtasidagi o‘zaro aloqa qanday?
Dialektik

Ziddiyatli

Chambarchas

To‘g‘ri javob yo‘q.

132.«... - falsafiy kategoriya sifatida dunyoni, uning butun rang-barangligi va turli-tuman namoyon bo‘lish shakllari bilan yaxlit aks ettirish imkonini beradi», bu nima?

Borliq

Yo‘qlik

Bilish

To‘g‘ri javob yo‘q.

133.Borliqning shakllari nechtaga bo‘linadi?

4 ta

3 ta

2 ta

5 ta

134.«... - inson va uning faoliyatidan qat’i nazar mavjud bo‘lgan narsalar va jarayonlar borlig‘i», bu nima?

Tabiat borlig‘i

Inson borlig‘i

Ma’naviy borliq

Ijtimoiy borliq

135.Ma’naviy borliq nechtaga bo‘linadi?

2 ta

3 ta

4 ta

5 ta

136. Individuallashgan ma'naviy borliq - bu nima?

Insonning ichki dunyosi

Insonning tashqi dunyosi

Ijtimoiy makon va vaqt

To'g'ri javob yo'q

137. Ilmiy tasavvurlarga ko'ra, biz yashayotgan sayyora taxminan necha milliard yil muqaddam paydo bo'lgan?

4,5 milliard

1 milliard

3,5 milliard

Aniqlanmagan

138. «... - inson yaratgan narsalar borlig'i ko'p jihatdan insonning o'z borlig'i bilan bog'lanadi, zero, u bunyod etgan «...», avvalo, uning turli-tuman ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi», bu nima?

Ikkilamchi tabiat

Tabiat

Narsa-buyum

To'g'ri javob yo'q

139. Aristotel va Leybnits qarashlarida uchragan «entelexiya» tushunchasi nimani anglatadi?

Yunoncha, «entelechia» - «o'z - o'zida maqsadga ega bo'lgan»

Lotincha, «entelechia» - «o'z - o'zida maqsadga ega bo'lgan»

Inglizcha, «entelechia» - «o'z - o'zida maqsadga ega bo'lgan»

To'g'ri javob yo'q

140. Qaysi falsafiy ta'limot «Hayot kuchi» mavjudligini tan olish orqali hayotni tushuntiradi?

Vitalizm

Entelexiya

Bunday ta'limot yo'q

To'g'ri javob yo'q

141.Organik dunyo evolyutsiyasi haqidagi yaxlit ta'limotlar nechanchi asrda vujudga keldi?

XIX asr boshlarida

XVII asr

XV asr

XX asr oxirida

142.Falsafaning qaysi sohasida borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalar o'rganiladi?

Ontologiyada

Gnoseologiyada

Aksiologiyada

Ijtimoiy falsafada

143.Qadimgi Sharqda ilk marotaba qaysi manbada borliq masalalari tahlil qilingan?

Veda va Upanishadlarda

Konfutsiy ta'limotida

Islom falsafasida

Daosizm

144.Qadimgi yunon faylasufi Fales borliqning birinchi sababi sifatida nimani e'tirof etgan?

Suv

Havo

Olov

Yer

145. Qaysi falsafiy ta'limot «Hayot kuchi» mavjudligini tan olish orqali hayotni tushuntiradi?

Vitalizm

Entelexiya

Bunday ta'limot yo'q

To'g'ri javob yo'q

146. Organik dunyo evolyusiyasi haqidagi yaxlit ta'limotlar nechanchi asrda vujudga keldi?

XIX asr boshlarida

XVII asr

XV asr

XX asr oxirida

147. Falsafaning qaysi sohasida borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalar o'rganiladi?

Ontologiyada

Gnoseologiyada

Aksiologiyada

Ijtimoiy falsafada

148. Qadimgi Sharqda ilk marotaba qaysi man'bada borliq masalalari tahlil qilingan?

Veda va Upanishadlarda

Konfutsiy ta'limotida

Islom falsafasida

Daosizmda

149. Qadimgi yunon faylasufi Fales borliqning birinchi sababi sifatida nimani e'tirof etgan?

Suv

Havo

Olov

Yer

150. «Borliq bor, yo‘qlik esa - yo‘q», degan fikr kimga tegishli?

Parmenidga

Platonga

Suqrotga

Zenonga

151. Tirik tabiat borligi necha darajaga bo‘linadi?

Ikki

Uch

To‘rt

Cheksiz

152. Ontologiya tushunchasini falsafada birinchi bor kim qo‘llagan?

X.Volf

D.Yum

J.Berkli

I.Kant

153. Har qanday jisemning ajralmas xususiyati nima deb ataladi?

Atribut

Qism

Individuallik

Materiya

154. Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga yetishga harakat qilar ekanlar, «Quyosh tunda qayerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo‘qoladi» kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasav-vurlarni insoniyatga ma’lum bo‘lgan eng qadimgi qaysi kitobda aks ettirganlar?

Rigvedalarda

Upanshadlarda

Monumentlarda

To‘g‘ri javob yo‘q

155. Qaysi falsafiy ta'limot «Hayot kuchi» mavjudligini tan olish orqali hayotni tushuntiradi?

Vitalizm

Entelexiya

Bunday ta'limot yo'q

To'g'ri javob yo'q

156. Organik dunyo evolyusiyasi haqidagi yaxlit ta'limotlar nechanchi asrda vujudga keldi?

XIX asr boshlarida

XVII asr

XV asr

XX asr oxirida

157. Falsafaning qaysi sohasida borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalar o'rganiladi?

Ontologiyada

Gnoseologiyada

Aksiologiyada

Ijtimoiy falsafada

158. Qadimgi Sharqda ilk marotaba qaysi man'bada borliq masalalari tahlil qilingan?

Veda va Upanishadlarda

Konfutsiy ta'limotida

Islom falsafasida

Daosizm

159. Qadimgi yunon faylasufi Fales borliqning birinchi sababi sifatida nimani e'tirof etgan?

Suv

Havo

Olov

Yer

160. «Borliq bor, yo‘qlik esa - yo‘q», degan fikr kimga tegishli?

Parmenidga

Platonga

Suqrotga

Zenonga

161. Tirik tabiat borligi necha darajaga bo‘linadi?

Ikki

Uch

To‘rt

Cheksiz

162. Ontologiya tushunchasini falsafada birinchi bor kim qo‘llagan?

X.Volf

D.Yum

J.Berkli

I.Kant

163. Har qanday jisemning ajralmas xususiyati nima deb ataladi?

Atribut

Qism

Individuallik

Materiya

164. Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga yetishga harakat qilar ekanlar, «Quyosh tunda qayerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo‘qoladi» kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasav-vurlarni insoniyatga ma’lum bo‘lgan eng qadimgi qaysi kitobda aks ettirganlar?

Rigvedalarda

Upanshadlarda

Monumentlarda

To‘g‘ri javob yo‘q

165.Dunyoni tushunish zahirida yotuvchi, nisbatan barqaror va mustaqil holda mavjud mohiyat nima deb ataladi?

Substansiya

Shakl

Vaqt

Harakat

166.Empedokl «borliq» atamasini bevosita ishlatmagan bo'lsa ham, «barcha narsalarning nechta negizi» haqida so'z yuritarkan?

4

3

2

5

167.Qadimgi Yunon faylasufi Geraklit qachon yashab ijod etgan?

Mil. av. 544-483-yillar

Mil. av. 644-583-yillar

Mil. av. 744-683-yillar

Mil. av. 344-283-yillar

168.Qaysi faylasuf «haqiqiy borliq» - «obyektiv mavjud g'oyalar dunyosi»ni farqladi va uni «hnssiy borliq»ka qarama-qarshi qo'ydi?

Platon

Aristotel

Geraklit

Suqrot

170.Markaziy Osiyoning eng qadimiy qaysi kitobida, borliq harakatdagi dunyo, butun jonli va jonsiz narsalarning uyg'unligidagi mavjudlik deb ifodalanadi?

Avestoda

Hadisda

Qur'onda

To'g'ri javob yo'q

171.«... biz qor bosgan, quyunlar charx urayotgan tog'lar orasida turibmiz. Qarshimizda ba'zan tuman pardasi osha so'qmoqlar namoyon bo'ladi. Ular ishonchsiz bo'lishi mumkin...» degan fikr kimning qalamiga mansub?

U.Jems

I.Vernadskiy

F.Bekon

T.Gobbs

172.O'z-o'zini to'liq belgilovchi borliqni xizmat qiladigan tushuncha?

Substansiya

Materiya

Reallik

Dalil

173.Substansiya bir vaqtning o'zida ham tabiat, ham xudo sifatida ta'riflagan va bu ikki tushunchani tenglashtirgan faylasufni toping?

SpinozaB.Gegel

Fixte

Dekart

174.Birinchi asos sifatida ikkita substansiya olingan falsafiy yondashuv nima deb ataladn?

Dualizm

Totemizim

Fetishizm

Deizm

175. Kelajakni bashorat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilarni bobilliklar va assuriyaliklar nima deb atashgan?

Xoldeylar

Koxinlar

Afsungarlar

Bashoratchilar

176. Bashoratning necha turi farqlanadi?

3 ta

2 ta

4 ta

5 ta

177. Bashorat haqidagi bilimlar qaysi asrlarda tizimga solina boshlandi?

XV-XVII

XVI-XVII

XIV-XV

XV-XVI

178. Quyosh tutilishini bashorat qila olgan faylasuf kim?

Fales

Anaksimandr

Anaksimen

Geraklit

179. Lotinchada kelajak ma'nosini anglatuvchi tushuncha?

Futurologiya

Prognostika

Prognoz

To'g'ri javob yo'q

180. Prognostika nima?

Ijtimoiy bashorat bilan bog'liq tadqiqot

Ijtimoiy jarayonlarni o'rganish

O'rganilayotgan jarayonlarning qonuniyatlari

Barcha javoblar to'g'ri

181. Bugungi kunda Rim klubiga nechta mamlakat arboblari a'zo?

47

37

42

182. O'tmish hozirgi zamon va kelajakning qonuniy aloqasi bilan belgilanadi. Bu prognoz qilishning qaysi turiga mansub?

Ob'yektiv

Sub'yektiv

Ilmiy

To'g'ri javob yo'q

186. Kelajakni vaqtdagi chegarasi necha yildan oshmaydi?

30

40

20

10

187. Maxsus ilmiy metodlar yordamida kelajak haqida bilimlar olish jarayonlari bu -...

Prognoz qilish

Ijtimoiy prognozlashtirish

Modellashtirish

Ekstropolatsiya

188. Prognozlashtirish necha guruhga bo'linadi?

5 ta

3 ta

2 ta

4 ta

189. Fanning jamiyat hayotidagi rolini mutlaqlashtiruvchi konsepsiyani toping?

Ssiyentizm

Ekoessimizm

Texnoessimizm

Texnologik pessimizm

190.«Muammolar bir-biri bilan mahkam chirmashib oldi, ulkan sprut yanlig‘ butun sayyorani o‘z iskanjasiga olmoqda» degan fikrni kim aytgan?

A.Pechchi

D.Bell

A.Turun

O.Toffler

191.1956 yilda Yer sharida necha kishi yashaganligi qayd etilgan?

2,8 mlrd

5,6 mlrd

2 mlrd

2,9 mlrd

192.«Demografik portlash» deb nom olgan o‘shish qachon yuz bergan?

XX asrda

XIX asr oxirida

XIX asr o‘rtalarida

XXI asrda

193.Hindistonda savodsizlik aholining necha foizini tashkil etadi?

70%

80%

28%

60 %

194.Pokistonda savodsizlik aholining necha foizini tashkil etadi?

60 %

70 %

20 %

80 %

195.Afrika mamlakatlarida savodsizlik necha foizni tashkil etadi?

80%

70%

60%

40%

196.Sivilizatsion kasalliklar ichida eng xavflisini belgilang?

OITS

Qizamiq

Buyrak xastaligi

Sil

197.2005 yilda yurak-qon tomir kasalliklari bilan vafot etish o'limning necha foizini tashkil etdi?

30 %

40%

50%

60%

198.2005 yilda insult tufayli hayotdan ko'z yumganlar soni qancha?

5,2 mln

7,6 mln

3,8 mln

1,8 mln

199. 1955 yilda kim tinchlik va qurolsizlanish uchun kurash tashabbusini ilgari surgan?

B.Rassel

M.Born

L.Infeld

F.Jolio Kyuri

200.B.Rassel barcha urushlarga chek qo'yuvchi jahon hukumati deb atagan tashkilotni belgilang?

BMT

OPEK

Shanxay

Rim klubi

201. Tinchlik, qurolsizlanish va xalqaro xavfsizlikka bag'ishlangan jahon ilmiy jamiyatining 1957 yildagi birinchi yig'ilishi qayerda bo'ldi?

Kanadada

AQShda

Fransiyada

Germaniyada

202. Umumbashariy hodisalar davri qachondan boshlandi?

XX asr birinchi yarimi

XIX asr oxirida

XXI asrda

XIX asr boshlarida

DINSHUNOSLIK FANIDAN TEST TOPSHIRIQLARI.(45 ta)

1. Dinning funktsiyalari

A) axloqiy, tarbiyaviy, mafkuraviy

B) to'ldiruvchilik, birlashtiruvchilik, o'zaro aloqadorlik, tartibga soluvchilik.

V) tinchlik, do'stlik, tenglik, tabiatni muxofaza qilish.

G) gnoseologik, antropologik, teologik, psixologik.

2. Dinning qanday ildizlari bor?

A) genetik, tarixiy, psixologiy

B) gnoseologik, sotsial, psixologik

V) Sotsial, biologik, iloxiy

G) afsonaviy, falsaviy, psixologik

3. Totemizm nima?

A) tarixiy din shakllaridan biri

B) Ibtidoiy jamoada turli xayvonlarni urug‘ga asos solgan deb hisoblab, ilohiylashtirish va sig‘inish.

V) tush ko‘rish va boshqa irim-sirimlarga ishonish.

G) jonsiz narsalarni ilohiylashtirish va sig‘inish.

4. Zardo‘shiylik dinining falsafiy – axloqiy negizini tashkil etadigan, ma'naviy qadriyat bo‘lmish asosiy g‘oya qaysi?

A) Xalol mehnat ezgulikning asosi

B) Ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal birligi

V) Taqvodorlik komillikning poydevori

G) Hammaning dehqonchilik bilan shug‘ullanshi shartligi

5. Dinning unsurlarini sanab bering

A) Tasavvur, diniy-psixologiya, diniy tashkilotlar

B) diniy tasavvur, diniy axloq, diniy mafkura

V) diniy ong, diniy his-tuyg‘u, diniy ibodat

G) xudoga, payg‘ambarlarga va farishtalarga ishonish.

6. Milliy dinlar?

A) Zardushtiylik, sintoizm, fetishizm

B) Animizm, xinduiylik, daosizm

V) Yaxudiylik, magiya, jaynizm

G) Sikxizm, konfutsiylik, hinduiylik

7. Budda ta'limoti nechta haqiqatda ifodasini topgan?

A) 6 ta

B) 4 ta

V) 5 ta

G) 8 ta

8. Buddaviylikning muqaddas kitobining nomi?

- A) Tripitaka
- B) Maxayana
- V) Xinayana
- G) Karma

9. Buddaviylikning asosiy maqsadi?

- A) donishmandlik
- B) nirvana holatiga yetish
- V) meditatsiya
- G) axloq normalari

10. Buddizm MDH dagi qaysi mamlakatlarda tarqalgan?

- A) O'rta Osiyo, Oltoy va Qolmig'istonda
- B) Buryatiya, Volga bo'yi va Tuvada
- V) Buryatiya, Qolmig'iston va Tuvada
- G) Uzoq Sharq, Chukchi va Kaspiy bo'yida.

11. Katolik oqimining bosh ruhoniysi?

- A) monax
- B) pop
- V) kardinal
- G) papa

12. Cherkov, ikonalar qarshi chiqqan oqim nomi?

- A) pravoslav
- B) katolik
- V) protestant

G) hamma javoblar to'g'ri

13. Shariat nima?

A) Islom dini qoidalarini o'rgatuvchi ta'limot

B) barcha musulmonlar uchun bajarilishi majbur bo'lgan qonunlar, huquqiy-axloqiy ko'rsatmalar tizimi.

V) hadislar asosida tuzilgan to'plam.

G) oilaviy munosabatlarni tartibga soluvchi qonun.

14. Islom dinida qanday mazhablar bor?

A) hanafiylar, sunniylar, xoriijiyar va vahobbiylar

B) molikiylar, hanafiylar, shofi'iylar va xanbaliylar

V) islom dinidan ajralib chiqqan hamma oqimlar mazhablardir.

G) akromiylar, nurchilar, xoriijiyar.

15. Islomdagi asosiy amaliy va marosimiy talablar qaysilar?

A) sunnat, bibiseshanba, irim-sirimlar

B) imon keltirish, namoz o'qish, ro'za tutish, zakot berish, imkoni borlarga hajga borish.

V) janoza, xudoyi, ashur oshi, navro'z, nikoh.

16. Islom dinining nazariy va g'oyaviy manbalari nima?

A) shariat qonun-qoidalar

B) muhaddislar yozgan hadisi shariflar.

V) Qur'oni karim, hadisi sharif va fatvolar

G) Alloh-taolo kalomi bo'lgan Qur'on.

17. Nima uchun islom dini Rossiya va boshqa mintaqalarda keng tarqala olmagan?

A) ularda islomni qabul qilishga ehtiyoj yo'qligidan.

- B) o'z vaqtida islomni joriy etish mumkin bo'lmaganligidan.
- V) keng tarqalgan xristian dini borligidan.
- G) diniy ijtimoiy psixologiya bu dinga mos kelmaganidan.

18. Vijdon erkinligi nima?

- A) kishilarning uz milliy diniga e'tiqod qilish xuquqi.
- B) fuqarolarning albatta biror bir jahon diniga e'tiqod qilish zarurligi
- V) fuqarolarning dinga e'tiqod qilish yoki e'tiqod qilmaslikni o'zlari mustaqil xal qilish huquqi.
- G) fuqarolarning dinga ishonmasligi va unga qarshi tashviqot olib borish xuquqi.

19. O'zbekistondagi ibodatxonalar, masjid va madrasalar faoliyatini kim boshqaradi?

- A) imom-xatiblar
- B) davlat idoralari
- V) dinning o'zi
- G) O'zbekiston musulmonlari idorasi.

20. Dinlarning bir-biridan farqi nimada ?

- A) turli tillarda ibodat qilishda;
- B) mintaqalarda aholining turlicha joylashishida;
- V) diniy urf-odat va marosimlarni amalga oshirilishida.
- G) e'tiqod turlarining har xilligida.

21. Musulmon diniy boshqarmalari rahbarlari qanday nom bilan ataladi?

- A) muftiy
- B) sufi
- V) muxtasib
- G) imom.

22. Fuqarolarning vijdon erkinligi xuquqi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddasida aks ettirilgan?

A) 28-modda

B) 15-modda

V) 31-modda

G) 41-modda

23. Ilohiyot nima?

A) Inson haqidagi ta'limot

B) Xudo to‘g‘risidagi ta'limot

V) Dinlar haqidagi ta'limot

G) To‘g‘ri javob ko‘rsatilmagan

24. Xudoni inkor etuvchi ta'limotni belgilang.

A) Ateizm

B) Panteizm

V) Deizm

G) To‘g‘ri javob ko‘rsatilmagan

25. Dinda “Ligimtivlovchilik” tushunchasi nimani anglatadi?

A) Qonuniylashtiruvchi

B) Ilohiylashtirish

V) Hayotga tadbiq etish

G) munozarali, bahsli

26. “Vijdon erkinligi” haqidagi qonunga asosan diniy guruh bo‘lishi uchun necha kishidan iborat bo‘lishi kerak?

A) 100 mo‘min kishi

- B) 120 mo‘min kishi
- V) 130 mo‘min kishi
- G) 150 mo‘min kishi

27. Dinning qanday ildizlari bor?

- A) Genetik, tarixiy, psixologik
- B) Gnoseologik, ijtimoiy, psixologik
- S) Ijtimoiy, biologik, ilohiy
- D) Afsonaviy, falsafiy, psixologik

28. Dinning funktsiyalari (vazifalari) qaysi qatorda to‘g‘ri berilgan?

- A) Ahloqiy, tarbiyaviy, mafkuraviy
- B) To‘ldiruvchilik, birlashtiruvchilik, o‘zaro aloqadorlik
- S) Tinchlik, do‘stlik, tenglik, tabiatni muhofaza qilish
- D) Gnoseologik, antropologik, teologik, psixologik

29. Din va uning masalalarini tahlil etishda qanday usuldan foydalanish zarur?

- A) Ilmiylik va Obektivlik
- B) Nazariy va Falsafiy
- V) psixologik bilish
- G) Tarixiy bilish

30. Dinda kompensatorlik tushunchasi nimani anglatadi?

- A) O‘z tarafdorlari uchun “ovituvchi” tushuncha
- B) dinni buzish
- V) qonuniy nikohdan o‘tish
- G) Tabiat bilan Dinning uyg‘unligi

31. Shaxs va jamiyatni bir ta'limot atrofida saqlashga harakat qilish nima deyiladi?

- A) integrativlik
- B) internatsializm
- V) Indulgensiya
- G) psixik birlashuv

32. Iudizm dinining bosh xudosi va Payg'ambari kimlar sanaladi?

- A) Xudo Yahve va Muso
- B) Xudo Axriman va Iso
- V) Iso va uning shogirdlari
- G) Dovud va Iso payg'ambar

33. Dinning dindorlar hayotini tartibga solishi nima deyiladi?

- A) Regulyativlik
- B) Integrativlik
- V) Sixronizm
- G) Shariat qoidalari

34. Xristianlikning asosiy oqimlari qaysi oqimlar hisoblanadi?

- A) Katolitsizm, provaslavie, protestantizm
- B) Baptizm, provaslavie, fetishizm
- S) Lyuteranlik, provaslavie, katolitsizm
- D) Iudaizm, sintoizm, shamanizm

35. Dinning ilk dastlabki shakllarini izoxlab bering.

- A) Politeistik (ko'p xudolik) dinlari
- B) Iudaizm, zardo'shtiylik, buddizm
- C) Parilar, jin va shaytonlar, devlar va alvastilarga sig'inish
- D) Totemizm, fetishizm, animizm, animatizm, magiya, shomanizm

36. Fetishizm nimani ilohiylashtiradi?

- A) Hayvonlarni
- B) Odamlarni
- S) Jonsiz jismlarni
- D) Parrandalarni

37. Zardo'shtiylik ta'limoti qanday asosiy aqidalarga tayanadi?

- A) Muqaddas kitobni e'zozlash, duolar o'qish;
- B) Iymon keltirish, savob ishlarni bajarish;
- C) Fikrlar sofliigi, so'zning sobitligi, amaldorlarning insonparvarligi;
- D) Zakot berish, qurbonlik keltirish, fikrning ezguligiga.

38. Zardushtiylikda imon narsaga asoslanadi?

- A) Ikkita: fikrlar sofliigi, so'zning sobitligi
- B) Uchta: fikrlar sofliigi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligi.
- C) Ikkita: fikrlar sofliigi, amallarning insoniyligi.
- D) Bitta: amallarining insoniyligi.

39. Arab tilidan olinib, ishonch, inonmoq ma'nosini bildiruvchi so'z?

- A) E'tiqod
- B) Qur'on
- S) Islom
- D) Din

40. "Politeizm" nima?

- A) Xudosizlik
- B) Ko'p xudolik
- S) Yakka xudolik
- D) Ko'r-ko'rona xudoga ishonish

41. O'zbekistonda diniy konfessiyalar miqdori qancha?

- A) Islomdan tashqari yana 12 ta
- B) Islomdan tashqari yana 16 ta
- S) Islomdan tashqari yana 13 ta
- D) Islomdan tashqari yana 15 ta

42. "Payg'ambar" so'zining lug'aviy ma'nosi?

- A) "elchi"
- B) "yo'l boshchi"
- S) "habarchi"
- D) "ilohiyotchi"

43. Quro'ni karimda qancha payg'ambar nomi tilga olingan?

- A) 25 nafar
- B) 15 nafar
- S) 35 nafar
- D) 45 nafar

44. Odam Atoning uchinchi o'g'lini nomini ko'rsating.

- A) Qobil
- B) Hobil
- S) Shis
- D) Idris

45. Iymon deganda nimani tushunasiz?

- A) Odamning muayyan g'oya va axloqiy qadriyatlar real haqiqat ekaniga ishonchi
- B) Globallashuv sharoitida hayot uchun kurashish

S)) Fundamental tushuncha

D) Ongdagi diniy tasavvur

1. I.Karimovning ko'pgina ma'ruza va asarlarida korrupsiyaga qarshi kurash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, quyidagi qaysi asarida korrupsiya va jinoyatchilik islohotlar yo'lidagi to'siq va davlatimizning milliy xavfsizligiga jiddiy tahdid ekanligi ta'kidlab o'tilgan?

A) "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asarida

V) "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" asarida

S) "O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li" asarida

D) "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xa

A)" Korrupsiya" lotincha "buzish, yemirilish, sotib olish"

V)" Korrupsiya" lotincha "mansabni suiste'mol qilish"

vfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asarida

2. " Korrupsiya" ma'nosini aniqlang.

S)" Korrupsiya"arabcha "o'z-o'zini boshqarish"

D)" Korrupsiya"yunoncha "joy", "o'rin", "makon"

3.O'zbekiston Respublikasida o'tgan davr mobaynida korrupsiya va jinoyatchilikka qarshi kurashish hamda uning oldini olishga qaratilgan mustahkam huquqiy baza shakllantirildi. Xo'sh, mazkur illatga qarshi kurashda muhim omil vazifasini o'ta maqsadida, bu borada Respublikamiz qanday xalqaro hujjatlarni qabul qilgan (ratifikatsiya qilgan)?

A)BMT homiyligida qabul qilingan EKOSOS (BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengashi)ning Korrupsiyaga qarshi kurash rezolyusiyasi (1995 yil);

V) Davlat mansabdor shaxslarining xalqaro axloq kodeksi (1996 yil);

S) Xalqaro tijorat tashkilotlarida korrupsiya va poraxo'rlikka qarshi kurash haqidagi deklaratsiya (1997 yil) va Millatlararo uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash konvensiyasi (2000 yil)

*D) barcha javoblar to'g'ri

4. Xalqaro hujjatlar ichida BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan Korrupsiyaga qarshi konvensiya asosiy xalqaro-huquqiy hujjat bo'lib, u ushbu jinoyatning mohiyatini to'liq ochib, unga qarshi kurash choralarini belgilab beradi. Ushbu hujjat qachon qabul qilingan?

*A) 2003 yil 31 oktabr

V) 2008 yil 7 iyul

S) 2005 yil 31 oktabr

D) 2009 yil 30 noyabr

5. Mamlakatimiz BMTning "Korrupsiyaga qarshi" konvensiyasini ratifikatsiya qildi va shu yili "Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Korrupsiyaga qarshi" konvensiyasiga O'zbekiston Respublikasi qo'shilishi to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Ushbu qonun qabul qilingan sanani aniqlang?

A) 2003 yil 31 oktabr

*V) 2008 yil 7 iyul

S) 2005 yil 31 oktabr

D) 2009 yil 30 noyabr

